

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

*

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

1909

HUSZONEGYEDIK ÉVFOLYAM.

I—X. FÜZET.

A X. FÜZETBEN A TÁRSASÁG 1908-DIKI ÉVKÖNYVE.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDAJA

1909

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.

	Lap
A budapesti theologiai akadémiáról. <i>Szöts Farkas</i>	497
A diakonissza munkáról. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	73., 183., 250
A genévi genfi szeparációról. <i>Tóth Sándor</i>	1
A kálvinizmus. <i>B. Pap István</i>	237
A Kálvint meglátogató magyar. <i>S. Szabó József</i>	259
A lipesei művelődési és történeti intézet. <i>V. S.</i>	633
A munka jelentősége a szociális mozgalomban. <i>Bancsó Antal</i>	570
A reformáció ideáljai. <i>Raffay Sándor</i>	625
A Prot. Orsz. Árvagyilet félszázados multja. <i>Pálóczy Horváth Zoltán dr.</i>	357
Az eklézsiakövetés a régebbi kálvinizmusban. <i>Barla Jenő</i>	368
Az 1848 : XX. t.-c. végrehajtásának követelményei. <i>Dr. Nagy Olivér</i>	525
Buddha, Mohamed és Krisztus. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	379
Emlékeimből. <i>Özv. Czékus Istvánné</i>	22., 98., 315
Emlékezés Miltonról. <i>B. Pap István</i>	105
Egységes világkép. <i>Dr. Kristóf György</i>	303
Gályarabjaink megszabadítása. <i>Thury Etele</i>	510., 583., 642
Guyau a vallások jövőjéről. <i>Szöts Farkas</i>	458
Kálvin és Servet. <i>Dr. Márk Ferenc</i>	444
Kálvin és az alsóbb iskolák. <i>S. Szabó József</i>	293
Kálvin és a magyar reformátorok. <i>S. Szabó József</i>	157
Kálvin leveleiről. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	225
Kálvin, mint pedagógus. <i>Dr. Bartók György</i>	168
Keresztýén lélek a magyar költészetben. <i>Ravasz Árpád</i>	11., 84
Protestáns hit és felvilágosodás. <i>Gr. Tisza István</i>	561
Szegedi Kis István. <i>Faragó Bálint</i>	421

II. Tárca.

A tanítók feladata a földművelők szervezésében. <i>Meskó Pál</i>	534
Az újszövetség új világításban. <i>Dr. Bartók György</i>	33
Darwin és a darwinisták. <i>Osváth Kálmán</i>	124

IV

	Lap
Hit és haladás. <i>Dr. Kemény Gábor</i>	195
Ki volt Kálvin János? Költemény. <i>Kozma Andor</i>	597
Mott János és a diákok evangelizációja. <i>Forgács Gyula</i>	264
Pár szó a szekularizációról. <i>F. L.</i>	39
Tudomány és hit. <i>Dr. Pfennigsdorf után Gyalog István</i>	323

III. Külföldi egyházi szemle.

Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i> . 43., 138., 195., 264., 337., 387., 469.,	652
Visszatekintés a genfi ünnepnapokra. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	600

IV. Irodalmi szemle.

a) *Hazai irodalom.*

Thury Etele: A dunántúli egyházkerület története. <i>Payer Sándor</i>	52
Berzeviczy Albert: Beatrix királyné. <i>s—s.</i>	55
Zwingli mint politikai reformátor. <i>S. Szabó József</i>	59
Debreczeni Képes Kalendárium. <i>S. Szabó József</i>	62
Dr. Jehlicska Ferenc: Társadalmi kérdés és ethika. <i>Szöts Farkas</i>	148
Peti Lőrinc: Egyházi beszédek. IV. kötet. <i>s—s.</i>	152
Legifj. Szász Károly: Versek. <i>Sz. M.</i>	153
Szabó András: Platon válogatott művei. <i>Sz. M.</i>	154
Gömöry János: Az ev. tanáregyesület évkönyve. <i>Sz. M.</i>	155., 550
Dr. Kérészy Zoltán: A Ne temere dekrétum. <i>Révész Kálmán</i>	211
Kálvin-irodalom. <i>Historicus</i>	213
Gyenge János: Servet M. pöre és Kálvin. <i>Dr. Kováts István</i>	216
Kovács Andor: Lelki tavasz. Imakönyv. <i>Sz. M.</i>	219
Erdős Károly: Zwingli 67 tétele. <i>S. Szabó József</i>	220
Dr. Székely György: A lelki élet ismertetése. <i>Szöts Farkas</i>	286
Paulik János: Egyházi beszédek a szociálizmusról. <i>Sz. M.</i>	288
Dr. Szelényi Ödön: Írói arcképek. <i>Szlávik Mátyás</i>	345
Szombathy László: Gömörmege népokt. ügyének tört. <i>Sz. M.</i>	348
Dr. Weszely Ödön: A modern pedagogia útján. <i>Dr. Kristóf György</i>	350
Haypál Benő: Vigasztaló igazságok, igaz vigasztalások. <i>s—t.</i>	351
Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. <i>Szöts Farkas</i>	395
S. Szabó József: Magyar Református Sion. <i>V.</i>	398
Dr. Vikár Béla: Kalevala. <i>Sz. M.</i>	401
Jánosi Zoltán: Közönséges egyházi beszédek. <i>s—s.</i>	405
Dr. Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye monografiája. <i>F.</i>	408
Dr. Réz Mihály: Tanulmányok. <i>Sz. M.</i>	412
Legújabb Kálvin-irodalmunk. <i>Váradi F.</i>	477
A MPIT. 1909. évi népszerű kiadványai. <i>s—s.</i>	483
Alexander Bernát: A művészetről és értékéről. <i>Dr. Kristóf György</i>	487
A nagyenyedi koll. önképzőkörének emlékkönyve. <i>Dr. K. Gy.</i>	489

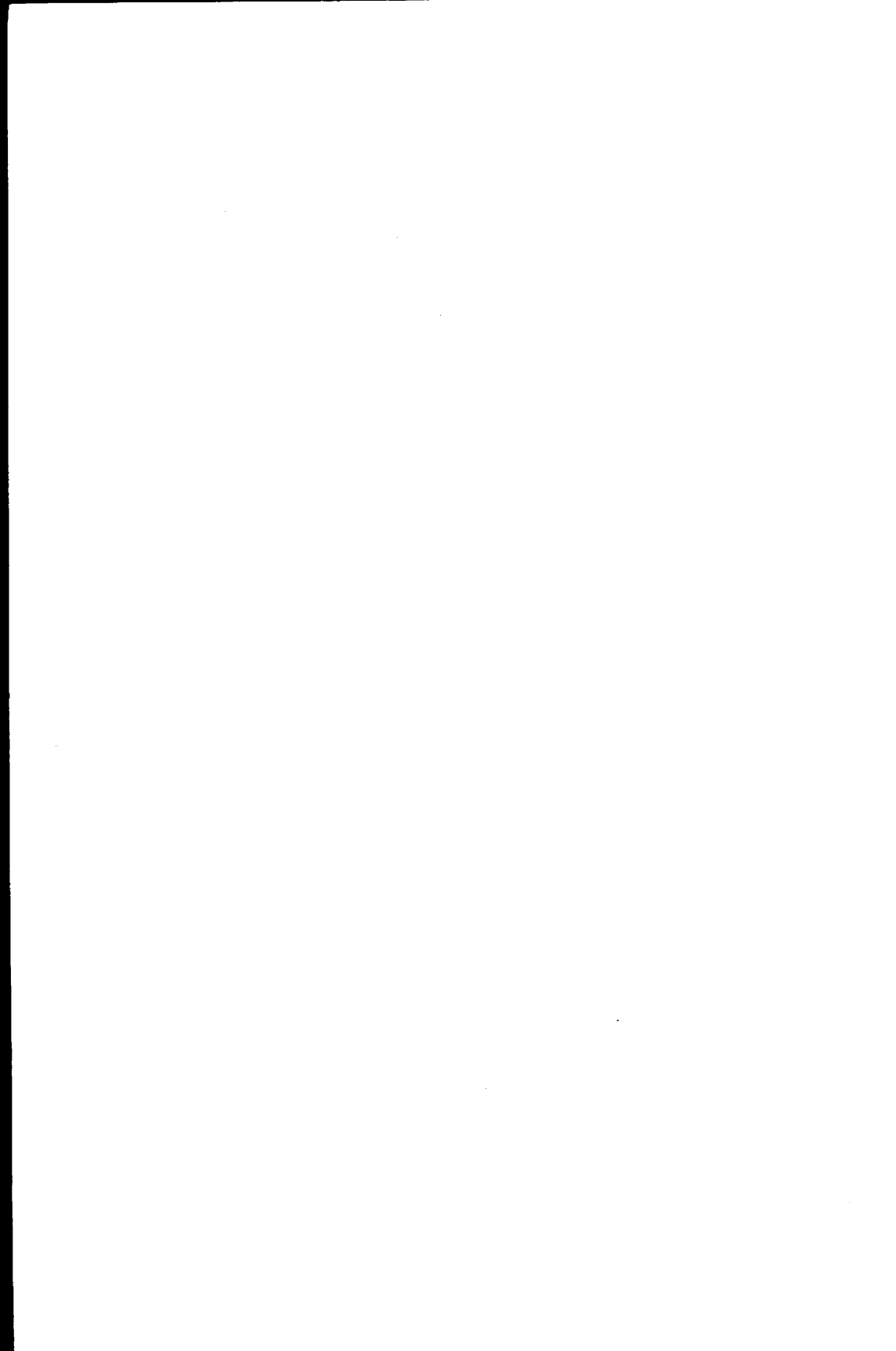
	Lap
Falke Rudolf: A három világvallás küzdelméről. <i>Sz. M.</i>	490
Waltrubenstein Jakab: Küzdelem az alkohol ellen. <i>Sz. M.</i>	492
Antal Géza: Emlékezés Kálvinról. <i>V—F.</i>	543
P. Horváth Zoltán dr.: A Kálvin-Szövetség kiadványai. <i>s—s.</i>	547
Réz László: Vallás és művészet. <i>Sz. M.</i>	551
Dr. Csiky Kálmán: Az egyház elmélete és jogi lényege. <i>Szöts Farkas</i>	611
Sombart Werner: A szocializmus és a szociális mozgalom. <i>V.</i>	615
Modersohn E.: Kik vagyunk és mit akarunk? <i>Sz. M.</i>	617
Kapi Béla: Hitünk igazsága. <i>Sz. M.</i>	618
Csengey Gusztáv: Izráel története. <i>Sz. M.</i>	661
Thaly Kálmán: De Saussure Törökországi Levelei. <i>R—s.</i>	664
Dr. Barthos Kálmán: A budapesti ref. főgimnázium. —s —s.	667

b) *Külföldi irodalom.*

Renard, G.: Le socialisme à l'ouvre. <i>Szöts Farkas</i>	67
Irwin, C. H.: John Calvin. <i>Váradi F.</i>	222
Denkinger, H.: Jean Calvin 1509—1564. <i>S. Szabó József</i>	289
Kirn, G.: Aus der dogm. Arbeit der Gegenwart. <i>Sz. M.</i>	352
Pellissier, G.: Voltaire Philosophe. <i>Rácz Lajos</i>	414
Schmidt, V.: Die versch. Typen relig. Erfahrung. <i>Sz. M.</i>	417
Pfannmüller, G.: Jesus im Urtheil der Jahrhunderte. <i>Sz. M.</i>	493
Külpe, O.: Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland. <i>Sz. M.</i>	494
Claparède, A.: L'Eglise Reformée Hongroise. <i>F.</i>	554
Sell, K.: Katholicismus und Protestantismus. <i>Sz. M.</i>	556
Goldschmidt, K. W.: Der Wert des Lebens. <i>Sz. M.</i>	559
Alberti, C.: Der Weg der Menschheit. <i>Sz. M.</i>	620
Wentscher, M. Dr.: Einführung in die Philosophie. <i>Dr. Kristóf György</i>	623
Liebster: Kirche und Socialdemokratie. <i>Sz. M.</i>	671

Az 1908-iki Évkönyv tartalma.

Elnöki megnyitó beszéd. <i>Zsilinszky Mihály</i>	3
Titkári jelentés a Társaság 1908. évi működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	8
Választmányi ülés jegyzőkönyve	15
Közgyűlés és jegyzőkönyv	20
A tisztikar és a választmány névsora	23
Számadás, vagyonkimutatás, költségvetés	24
A kiadványok raktárjegyzéke	26

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG ELNÖKE

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A genévei (genfi) szeperációról. <i>Tóth Sándor</i>	1
2. Keresztyén lélek a magyar költészetben. I. közl. <i>Ravasz Arpád</i>	11
3. Emlékeimből. I. közl. <i>Ózv. Czékus Istvánné</i>	22
II. Tárcsa.	
1. Az Újszövetség új világitásban. <i>Ifj. dr. Bartók György</i>	33
2. Pár szó a szekularizációról. <i>F. L.</i>	39
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	43
II. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. <i>Payr Sándor</i>	52
2. Berzeviczy Albert: Beatrix királyné. — s—s. —	55
3. Zwilingi, mint politikai reformátor. <i>S. Szabó József</i>	59
4. Debreceni Képes Kalendárium. <i>S. Szabó József</i>	62
b) Külföldi irodalom:	
1. Renard G.: Le socialisme à l'ouvre. <i>F.</i>	67

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

A genèvei (genfi¹) szeparációról.

A Protestáns Szemle 1906. évi folyamának 415. s 1907. évi folyamának 476. s következő lapjain emlékezett meg a genèvei szeparációról. A magyar protestántizmusnak kötelessége, hogy e nevezetes mozgalomról alaposabb tájékoztatást szerezzen. Nemcsak azért, mert a genèvei egyház, minden külföldi egyházak között, legközvetlenebbül kell, hogy érdekeljen bennünket, már pedig ennek az egyháznak történelmében, megalapítása óta, ez a legnagyobb, valóban új korszakot kezdő esemény; hanem azért is, mert ebből a szeparációból mélyreható következtetéseket vonhatunk hazai viszonyaink legaktuálisabb kérdéseire, sőt egyházpolitikánk irányának helyes vagy tévesztett voltára is.

Általánosságban kimondhatjuk, hogy a mi magyar konzervatívizmusunk az egyházi s még inkább a vallásos élet terén is irtózik mindentől, ami külföldi. A modern nemzetek mind túlhaladtak már ezen a régen tarthatatlanná vált állásponton. De a mi egyházi életünk íme még a XX. században is őrzi és fenntartja ezt a khinai falat, s általános bizalmatlanság fogad mindenkit, ki a külföld tanulságaira figyelmünket felhívja. Pedig ha valahol, úgy éppen a vallásos élet terén vagyunk mögöttük ugyancsak elmaradva; s ha valaha, úgy most kellene keresnünk a velük való összeköttetést, amikor az egyház és állam közti küzdelmek kora ismét eljött. Ki tudja, mit hoz reánk a sötét jövő? Ki tudja, nem szorulunk-e majd külföldi testvéreink segítségére? Az idei évforduló is, a szeparáció is, Genève felé fordítják tekintetünket. „Áron is megvegyétek az alkalmatosságot!” int bennünket az apostol. A körülmények valóban szerfelett kedvezők a magyar kálvinizmusnak a külföldivel való ílyetén összeköttetésére nézve.

¹ Genève a francia Sváje központja, sőt Páris után leglátottabb gőcpontja a francia szellemi életnek. Ofen-Pest tel egyenértékű méltatlanság Genfnek nevezni. Neuchâtel sem Neuenburg s Waadt kantont lakossága Vaudnak hívja. Ha mi is meguntuk már a német geográfia nyügeit: ne rakjuk azokat másokra sem!

Tény az, hogy Genéveben jelenleg igen rokonszenves a magyar. A Kálvin-jubileum ezt jelentékenyen fokozza. Horvay szobrának fényes diadala hathatósan közreműködött ebben, valamint része van e jóindulat megteremtésében a genévei egyetemen két évvel ezelőtt megalakult — az egész világon első — egyetemi magyar diákegyesületnek is.

Ne kicsinyeljük a Genévevel való összeköttetés értékét. Ez a város nemcsak kiindulópontja volt, de ma is középpontja a világ kálvinizmusának. Népe valóban az, amivé Kálvin gyűlekezetének lennie kellett: népe művelt, haladó, szabadságát szerető. Rabbilincseket sem a kezekre, sem a lelkekre, sem magára, sem másokra vetni nem enged. Félelmet nem ismer, ha valamely ügyért sikra száll; ügybuzgalma pedig nemcsak önzetlen, hanem áldozatkész is. A legjelentékenyebb nemzetközi mozgalmak innen indultak ki, vagy itt találtak állandó otthont; s a mely ügyért Genéve felemeli szavát: azt cserben nem hagyja. Ilyen barát, ilyen szövetséges kellene nekünk, kiknek sem barátunk, sem szövetségesünk nincsen. E szövetekezés létrehozására ritka kedvező alkalom az idei Kálvin-jubileum. A genéveiek élénk örömmel fogadnák közeledésünket, mi pedig mérhetetlen hasznot húznánk a barátságból: támogatását a világ valamennyi kálvinistájának!

De nagy hasznunkra volnának a genévei egyház életének olyan tanulságos eseményei, aminő most az egyház és állam szétválasztásának kérdése. Ez a kérdés van most Európaszerte napirenden. A kulturális fejlődés századaiban háttérbe szorult a vallás ügye; a találmányok, a lázas rohanás mintha megpihennének most egy kissé — erőt gyűjteni talán a levegő meghódítására —, de azalatt a régi eszmék újra feltámadnak s a fejlődése javakorában élő államiság immár végleg tisztázni akarja viszonyát örök riválisával, az egyházzal. Sikerül-e az s mennyiben sikerül? Tudni még nem lehet. De a mérkőzés nagyok ígérkezik. A XX. század forradalmaiban a haladás elve fog megküzdeni a visszahatásával. Akció és reakció. Liberálizmus és klerikalizmus. Protestántizmus és katolicizmus.

Csaknem általános nálunk az a vélemény, hogy ebben a küzdelemben is Franciaország vezet, melyet megszoktunk már az emberiség zászlóvivőjének tekinteni. Az azonban nagy tévedés, hogy a francia Svájc e tekintetben Franciaország után ment volna. A dolog úgy áll, hogy Genéveben már 1841-ben komolyan tárgyalnak a szeparációról. Az eszme felvetésére valóban predestinálva volt Genéve. Kálvin óta a theokrácia érintetlen volt; nemcsak hogy az egyház egyenlő volt az állammal, hanem az egyház maga volt az állam. A theokráciával

együttjár azonban az arisztokrácia is. S így James *Fazy*nak, Genève e legnagyobb államférfiának, a kettővel egyszerre kellett küzdenie, mikor a nép uralmát akarta meghonosítani. Hirdette, hogy a kormánynak többé nem theologiai hivatást kell betöltenie, hanem teljesen politikai feladatának kell szentelnie magát. De az eszme még túlságosan új volt. Dacára, hogy az 1846-iki forradalom végleg megbuktatta az arisztokraták uralmát, Fazy mégsem valósíthatta meg a szeparációt az 1847-iki Alkotmányban, mely az ő műve volt; meg kellett elégednie azzal, hogy demokratikusabbá tegye az egyházat, anélkül, hogy elválasztotta volna az államtól. Ugyanez az alkotmány adta meg a vallások szabad gyakorlatát is, mert eladdig a más vallásúak nemcsak polgárjogot, de még lakhatási engedélyt sem nyerhettek maguknak egy napnál hosszabb időre. A választási zárkózottság tehát megszűnt s megkezdődött az idegenek bevándorlása, melyben a főszerepet a róm. kath. szavoyaiak vitték s amely bevándorlás oly rohamos volt, hogy már az 1850-iki összeírás csaknem 30,000 katolikust talált a kantonban, vagyis az akkori népesség 46%-át. A kanton össznépessége a jelen évben: 64,146; ebből protestáns: 34,212 (53%), katolikus 29,764 (46%). Az állam fizette a katolikusok egyházi büdzséjét is.

A szeparáció eszméje 1855-ben merült fel újra, Turretini vetette föl s védte, ki politikailag konzervatív volt s jó protestáns. A nagy tanács már az első tárgyaláson visszavetette a tervet. Egy másik kísérlet, 1871-ben, hasonlóképpen meghiúsult; ez alkalommal a római katolikusok ellen irányult a mozgalom.

Ez utóbbiaknak helyzete kevéssel ezután lényegesen megváltozott Genèveben. Egyszerre jött a Mermillod-ügy, meg a Hyacinthe-mozgalom. Amaz, hosszú s ravasz fondorlatok után, Genève plébánusából püspökké nevezette ki magát a pápával, holott már az 1535-iki törvények kimondták, hogy kath. püspök nem lakhat a kanton területén. Az ügy nagy port vert föl, története igen érdekes: a pápaság küzdelme Genèvevel a XIX. század vége felé, s végre is Genève győzött. Mermillod száműzetett, az 1873-iki törvények pedig megcsinálták azt a szeparációt a katolikus egyházra nézve, amit most Franciaország utánozott általánosabb és ridegebb alakban. (Tehát nem Genève ment a francia példa után!) Kimondták ugyanis, hogy az állam csak az esetben fogja továbbfedezni a róm. kath. egyház költségvetését, ha ez utóbbi is elfogadja a másik segélyezett egyház, a nemzeti protestáns egyház jogi helyzetét: az állam erősítse meg a kath. egyháztagok által

választott papokat, kik a tanács előtt hűségesküt tartoznak tenni. Persze ebbe Róma nem ment bele. Az eredmény az lett, hogy a róm. kath. egyház teljesen elszakadt az államtól s azóta templomokat, iskolákat maga épít, kiadásait maga fedezi, de viszont az államtól teljesen független. Akárcsak most Franciaország: Genève is elvette akkor a róm. katolikusok templomait és odaadta az ugyanezen időben megalakult ókatholikus egyháznak, melynek genèvei megalapítója és első papja volt az oda 1873-ban eljött s még ma is ott élő Hyacinthe Loyson, a párisi Notre-Dame világhírű prédikátora. Megalakulásakor 1200 tagja volt az állam dotációjába szerencsésen bejutott ókath. egyháznak. (Ma sincs több, sőt fogynak s valószínűleg el is fogynak. A mostani szeparáció rájuk nézve a legérzékenyebb, mondhatni halálos csapás.)

1873 óta máig segélyezett tehát az állam két egyházat: a nemzeti protestáns, meg az ókatholikus egyházat. Ellenben nem segélyezte az 1831-ben alakult evangéliumi vagy szabad protestáns egyházat, meg a róm. kath. egyházat (más vallásfelekezetek segélyezési ügye sohasem forgott kérdésben sem).

1874-ben a nemzeti protestáns egyház belsejében nagy mozgalom indul: a radikálisok proklamálják a tani szabadságot, ami az orthodoxoknak sokáig elviselhetetlennek tetszett; az egyházi vagy helyesebben vallási liberálisok duzzadó vitorlakkal indul meg.

Ez időtájt lép föl a mostani szeparáció végrehajtója, a mostani elnök, akkor még fiatal radikális képviselő: Henri Fazy, aki élete főcéljául tűzte ki, hogy folytatja s befejezi nagybátyjának, James Fazynak művét. Henry Fazy tiszteli a protestántizmust, melynek nagyon jól ismeri történelmét, mint-hogy egyike Genève legnagyobb történettudósainak; de az egyháznak csak névleges tagja, mert szabadgondolkozó és hitetlen. Ő az állam érdekeit nézte s azoknak szempontjából nyújtotta be a szeparációról szóló törvényjavaslatát 1878-ban. A nagy tanács 54 szóval fogadta el 46 ellen. A nemzeti prot. egyháznak evangéliumi szellemű tagjai, kik e korban nagyon szerettek volna elszakadni a „liberálisoktól“ s egy tisztán evangéliumi egyházat alapítani, melegen védelmezték a javaslatot. A küzdelem a legélénkebbek közül való volt, de a népszavazáson (1880) a szeparációt 9000 szóval 4000 ellen visszavetették. A genèvei nép tömege még elválhatatlan volt az Unió eszméjétől. A kálvinisták sem látták szükségét az elválásnak, melynek előnyei ekkor még mind csak az állam javára látszottak kedvezni.

1897-ben új kísérlet történt a szeparációra, ez alkalom-

mal a szociálisták részéről. Az ő tervezetük brutális volt. Azt kívánták, hogy függeszék föl a kultuszok büdzsáját s a felszabaduló pénzüsszeget használják fel az „öregség nyugdíj-pénztárának“ megalapítására. Ezen tervezet is megbukott 7700 szóval 3000 ellen.

Időközben a r. katolikusok helyzete újabb változást szenvedett. Az 1873-ban alapított nemzeti katolikus egyház (ókath.) nem fejlődött; hozzátartozói számban és hévben megfogyatkoztak. Hiába volt az állami segítség, anyagi gondoktól teljes mentesség. Ellenkezőleg az állami segélyből kitagadtatásuk után külön egyházzá szervezkedett róm. katolikusok figyelemreméltó módon megszorodtak.¹ Politikai tekintetben a római katolikusok a James Fazy idejében a radikálisok szövetségesei voltak; körülbelül 1880 óta a konzervatív s azóta demokratának nevezett párt támaszai lettek s e párt több választási győzelmet az ő segítségüknek köszönhetett.

A római katolikusok mindegyre élénkebben hallatták panaszait az igazságtalanság fölött, melyet az 1873. évi törvények alkottak ellenük. Az időközben néhány évre hatalomra került demokraták vissza is adtak nekik „jótetszésükből“ (tehát feltételesen és nem véglegesen) egynéhányat a nemzeti katolikusok által nem használt templomok közül.

De ma újra a radikálisok vannak a kormányon.

A római katolikus képviselők pártjának egyik feje, Fontana, a nagy tanácshoz törvényjavaslatot nyújtott be egy új adórendszerrel, mely — ha kerülő úton is — újra biztosította volna a római katolikusok számára az állam segélyezését, felmentve őket adójuknak ama része alól, mely a nemzeti katolikus meg a protestáns kultuszok fenntartására szolgál. E bonyolult s retrográd javaslat sehogysem tudta megnyerni a nagytanács tetszését. A különböző pártokból több képviselő úgy nyilatkozott, hogy ennél a szeparáció óhajtabb volna; de egyik sem javasolta azt.

Ekkor történt, hogy Henri Fazy, az e kérdés feletti tárgyalásoktól felbátorítva, elhatározta, hogy újra felveszi híres szeparációs törvényjavaslatát, figyelembe véven az 1880 óta tett tapasztalatokat. Most ő állott a radikális kormány élén, mint elnök.

¹ 1900-ban a kanton össznépessége 132,609; ebből katolikus 67,162 (51%!), protestáns 62,400 (47%!). 1905-ben a kanton svájci népességéből protestáns 58,634, katolikus 31,731; a külföldi népességéből protestáns 5603 (!), katolikus 48,591 (!). Politikai jogaik szerint 1905-ben protestáns 17,427, katolikus 9002 választó (az utóbbi számból római kath. csak 2000—2500; a többi ókath., szabadgondolkozó, hitetlen stb.).

Személyes — antiklerikális — meggyőződésétől függetlenül, Fazy kétségen kívül megértette azt, hogy mennyi előny származnék a radikális politikai pártra nézve abból, ha teljes elégtételt adna a római katolikusoknak, mert ezek teszik körülbelül 13°/_o-át Genève választóinak. Így a szeparáció keresztülvitele mellett a katolikusokat is megnyerné: elhódítaná a konzervatív vagy demokrata párttól a radikális párt javára. A terv nem volt rosszul számítva: a róm. katolikusok e homlokfordulását megkönnyítette konzervatív vezérüknek, Fontanának halála s az az ígélet, mit nekik a radikálisok tettek a Notre-Dame kath. főtemplom visszaadása tekintetében, amely templom 1873 óta az ókatolikusok használatában van. (Ez ígéletet mostanig még nem hajtották végre.)

A Fazy javaslatának tanulmányozására a nagy tanács egy bizottságot küldött ki, amely 1907 február 12-én magáévétette a hét cikkből álló szeparációs törvénytervezetet. A nagy tanács aztán ugyanazon év június 15-én fogadta el — hosszú és alapos megvitatás után — a javaslatot, melyet a végső fórum: a népszavazás június 30-án emelt törvényerőre. E nevezetes törvény tartalmát itt közlöm:

1. §. Kimondja a kultuszok szabadságának biztosítását. Az állam és a községek sem fenn nem tartják, sem nem segítik egyik egyházat sem. Senkisé nem kényszeríthető, hogy valamely kultusz fenntartásának költségeire adózzék. 2. §. A kultuszok gyakorlása és az egyházak kormányzása az egyesülés szabadságának és a gyülekezési jognak alapján áll. A kultuszok a maguk külső megnyilatkozásaiban kötelesek megtartani az egyetemes törvények és a rendőrségi intézkedések rendelkezéseit. Az egyházak magukat a „Kötelességek Szövetségi Törvénykönyve“ előírásainak alávetve, polgárjogot nyerhetnek, annak minden jogi következményeivel együtt; a nagy tanács hozzájárulásával alapítványokká alakulhatnak. 3. §. A templomok, kápolnák, paróchiák s más egyházépületek, melyek községi tulajdont képeznek, megtartják vallási jellegüket. Mint a múltban, ezután is ingyen engedtetnek át a protestáns, a nemzeti s a római katolikus kultuszok céljaira, már amelyiknek gyakorlásában őket a törvény életbeléptetésének napja találja. Az államtanács jóváhagyásának feltétele mellett a községeknek lehetséges lesz átruházni az épületek tulajdonjogát is azon kultusznak képviselőire, amely az épületet használja. Ez az átruházás csak ingyenes lehet, s feltételül minden időkre kikötetik, hogy az épület megőrizze vallási jellegét, s hogy adás-vétel tárgyát soha nem képezheti. 4. §. A Szent Péter székesegyház megmarad Genève város elidegeníthetetlen tulaj-

dona, továbbra is a protestáns hitvallás kultuszának gyakorlatában. Az állam, mint a multban, ezután is benne tartja nemzeti szertartásait. 5. §. A jelen törvény 1909 január 1-én lép életbe. Ez időtől kezdve az állam megszünteti minden, a kultuszok gyakorlására tett adományait. Ellenben a működésben levő lelkészeknek (persze csak a hivatalos egyházakban: a nemzeti protestánsban és nemzeti katolikusban) ugyanezen időtől számított tíz éven át a jelenlegi fizetésük kétharmadának, azontúl pedig a jelenlegi fizetés felének megfelelő nyugdíjat ad halálukig. 6. §. Az egyházi és állami tanácsok egy vegyes bizottságot küldenek ki az egyház jelenlegi birtokában levő s több mint egy millió frankot tevő alapok illetékességi jogának meghatározása végett. 7. §. Intézkedés két egyházközség (Versoix és Chêne-Bourg) speciális esetéről. A törvény záradéka eltörli mindazon eddigi törvénycikkek hatályát, melyek a mostaniakkal ellentétben állanak.

Fentebb már láttuk e törvény előállításának politikai történetét. Végzetes tévedés volna azonban — s ebbe esett bele e törvénynek még eddig minden magyar ismertetője — eltekinteni azoktól a motívumoktól, melyek a vallásos s egyházukat szerető genéveieket a szeparáció megszavazására birták. Mert azt könnyen megértjük, hogy a szabadgondolkozók és hitetlenek a javaslat mellett voltak, nemkülönben a szociálisták is; hiszen szerintük az államnak igazán semmi köze nincsen a vallásokhoz, míg azoktól megszabadulva könnyebben vetheti magát a reá váró társadalmi és gazdasági reformok megvalósítására. Azon sem csodálkozunk, hogy a római katolikusok csaknem egyhangúlag foglaltak állást a javaslat mellett; hiszen az véglegesen visszaadja kultuszhelyeiket s ami legfőbb, megszünteti a két rivális egyház segélyezését, ezzel gyengíti őket, sőt a nemzeti katolikus egyháznak létét is kérdésessé teszi. (Vannak is sokan, akik azt hiszik, hogy a genévei szeparáció a klerikalizmus munkája. A róm. kath. egyház tagadhatatlanul sokat nyert a szeparáció által s nem csupán anyagiakban. Immár eltűntek a genévei kálvinista theokrácia utolsó nyomai is . . . Róma feltétlenül ujjongott a szeparáció hírére.) Természetesnek tartjuk azt is, hogy a nemzeti katolikusok mindnyájan a szeparáció ellen szavaztak, hiszen az halálos csapást mért egyházukra, melyet ők a maguk erejéből fenntartani aligha tudnak. Tagjainak száma igen csekély s csaknem mind szegények. (Hyacinthe atya kijelentette, hogy ő hű tagja marad az egyháznak.) Kevés szó kell annak megmagyarázásához is, hogy az ú. n. liberális protestánsok miért voltak a szeparáció ellen? Ők az egyháznak inkább csak szájjal szeretnek szol-

gálni; kényelmesebb hát rájuk nézve, ha az állam fedezi annak összes költségeit. Attól is tarthattak, hogy a régi egyház helyébe olyan alakul, mely konfessziókon alapul, megakasztja a tani fejlődést, elfojtja esetleg a tanszabadságot is. A szabad (prot.) egyház tagjai természetesen mind szeparatisták voltak. Elvitázhatatlan azonban, hogy az ős genévei felekezettek, a nemzeti protestáns egyháznak többsége ellene volt az új javaslatnak. Ők a régi tradíciók őrei, kiknek lelke előtt még mindig a theokratikus „hegyen épült város“ lebeg, s kik a kálvinista citadellát az állam és az egyház négyszázados egységében látták erősnek. Kik hát e zürzavarból, kik akarták a szeparációt? Vagy itt is az állam csinálta-e meg azt, mint Franciaországban?

Volt egy kisebbsége a nemzeti protestáns egyház tagjainak, akik egész buzgósággal karolták fel a szeparáció ügyét. Indokaik részben megegyeztek a különböző szeparatistákéval: belátták, hogy az 1873-iki Kulturkampf eredményeként még mindig fennálló egyenlőtlenség a vallások között nagy anachronizmus a XX. században; belátták, hogy a róm. katolikus egyház csakugyan túrhetetlen méltánytalanságot szenved az ókatholikusokkal szemben; belátták, hogy a modern demokrácia nem állhat fenn felekezeti alapon, s különösen nem, ha ez az alap még igazságtalan is. De voltak speciális protestáns indokaik is. Ezek között a legfontosabb az autonómia kérdése volt. Hihetetlennek tűnhetik fel, de úgy van, hogy a genévei kálvinista egyháznak eddig nem volt igazi autonómiája! Önválasztotta testületek és hatóságok irányították ugyan az egyház lelki életét, de oly törvények alapján, melyeket protestánsok, katolikusok, ókatholikusok, zsidók, szabadgondolkozók, hitetlenek stb. vegyesen alkottak. Az egyházi törvényeket, alkotmányt az állami választók szavazták meg, felekezeti különbség nélkül! A helyzet veszedelmessége napról-napra nőtt, különösen azóta, hogy a protestáns egyház elveszítette számbeli túlsúlyát. Igaz, hogy a szavazatoknak abszolút többsége fölött rendelkezhetik még, de a szociálizmus meg a vallástalanság terjedése mellett sohasem lehetett tudni: mikor szavazzák le ellenségei. Egyik vagy másik többségre jutott politikai párt a legképtelenebb törvényeket szavazhatta volna meg bármelyik véle ellentétes egyház számára, vagy egyáltalán el is törölkötte volna akármelyiket is és publikálhatta volna megint pl. az Észnek vallását. Anyagi tekintetben is rendkívül veszedelmessé vált a két nemzeti egyház helyzete. Most még állandóan, évről-évre megszavazta ugyan az államtanács ez egyházak költségvetését, de az utóbbi időben e tételnek már

jelentékeny ellenzéke volt a szociálisták meg a szabadgondolkozók soraiban. Mily végzetes zavarok állhattak volna elő, ha ez az ellenzék valamikor többségre jut s váratlanul megszűnteti nemcsak az anyagi segélyezést, hanem egyéb károkat is okoz, pl. megtagadja a templomoknak további használhatóságát?! Mindig világosabbá lett itt is, hogy aki fizet, az parancsolni is akar. Az egyház és állam egymáshoz való viszonyának rendezési ügye — a kornak ez újra előtérbe lépett kérdése — Genèveben az állam javára kezdett kialakulni, az egyházra nézve pedig örökös veszedelemmel ijesztett. Ezt látták be az egyház jobbjai, meg az a 17 protestáns lelkész, kik merészen állást foglalva, kiáltványban hívták fel híveiket a javaslat pártolására.

De nagyon sokan voltak ám ingadozók, kételkedők és félénkek. Az ő álláspontjukat a féltő szeretet határozta meg. Az egyháznak eddig nem kellett anyagi bajokkal küzködnie, minden hivatalos kiadását fizette az állam. (133,700 frank évi segélyt a protestáns, 56.975 frankot a katolikus nemzeti egyház részére.) Ott állott előtűnik a fenyegető kérdés: megbirja-e egyházuk a reaszakadó terhet? Igaz, hogy nekik nem kellett iskolák fenntartásáról gondoskodni, mert az oktatásügy Genèveben állami feladat; de viszont a javaslat első cikke egyszersmindenkorra megtiltotta, hogy egyházi adót vessenek ki akárcikire is. Mindamellett el kell ismerni, hogy a vitatkozásokban, népgyűléseken, hirlapi cikkekben stb. a pénzkérdés mindig másodrendű szerepet játszott.

Az eredmény ismeretes. A népszavazás 7650 szavazattal 6820 ellen elfogadta a szeparációról szóló törvényjavaslatot 1907 június 30-án. 10,500 szavazó nem szavazott!

Maga a szavazás mély, sok ízben megdöbbenő benyomást tett a genèveiekre. Hányan sirtak, öreg, művelt férfiak, hányan jósolták az egyház pusztulását! Maguk a szeparatisták sem tudták elnyomni szorongó érzéseiket. Teljes mértékben átéreztek az ellenvéleményűeknek fájdalmát, s nem titkolták aggodalmaikat: ha vajjon nem hoz-e végzetes szakadást az új rend?

Isten örködött az ő egyháza fölött. A szavazás utáni napon a konzisztórium elnöke ünnepélyesen kijelentete: „A genèvei nemzeti protestáns egyház meghalt, — éljen a genèvei nemzeti protestáns egyház!” Az a másfél év, mely azóta eltelt, igazolta őt: feltámadása, újjászületése, megerősödése lett a szeparáció annak az egyháznak. És Genève lett az első ország, amely az egyháznak és az államnak az előbbi érdekében való szeparációjára példát mutatott a világnak.

Pedig nehéz idők következtek a törvény elfogadása után. Az ellenzék revíziót emlegetett, sőt a schisma szó is ott röpködött a levegőben. Gyűjtögettek is a revízióhoz szükséges szavazatokat, s az a hír, hogy a kellő erő együtt is van már, sokáig lebegett Damokles kardjaként az új egyház bölcsője felett. S valóban nem lehetett tudni, hogy el tudják-e kerülni a szakadást? És ekkor adták a szeparatisták az ő bölcsességüknek legfényesebb jelét, egyszersmind a liberálizmusnak is legragyogóbb példáját: az új egyházalkotmány kidolgozására összeült hatvanas bizottmányban harminc helyre anti-szeparatistákat hívtak be! A szakadás réme egyszerre megszűnt, sőt az új protestáns egyháznak máris határozott reménysége van arra nézve, hogy az összes protestáns felekezeteket egyesíteni fogja, ami minden várakozást meghaladó eredménynek volna tekinthető.

A jelen helyzet nagyon kedvező a protestánsokra nézve. Maguk uraivá lettek. Az eddig négy-ötfele szakadt protestánsok érzik az egyesülés szükségét. A szükség érzete felriasztja a szunnyadó kötelességérzetet is. Az áldozatkészség hihetetlenül megnövekedik. Az a hatvanezer protestáns lélekből álló hitközség, mely eddig jótékonyági, bel- és külmissziói célokra minden évben százezreket adott, most azokon felül még évi kétszázezer korona megterheltetést vett magára az adminisztrációs költségekben, amelyeket adó nélkül, önkéntes adományokban fizet be! Sőt ezen felül is, a jövőről is gondoskodik, amikor olyan alaptőke megteremtésén fáradozik, amellyel a mindenféle rázkódás, csapás, váratlan eshetőség ellen eleve biztosítsa magát!

Komoly s ünnepélyes munka után az új egyházalkotmány is elkészült, 1908 július havában. Szeptember 27-én szavaztak fölötte a protestánsok, s 31 ellenében 4531 szavazattal fogadták el azt. Oly szám, minőre nem volt még példa a protestáns szavazásoknál. Mutatja ez is a lelkesedést, melyet e mozgalmak a vallás iránt keltettek a lelkekben, s reménységet ad ama jövő felől, melynek irányába a genévei egyház régi multjához méltó dicsőséggel indul.¹

Dévaványa.

Tóth Sándor.

¹ A szeparáció régebbi s eddig még meg nem irt történelmének (1841—1900) úgy személyes tapasztalataim körén, mint az átvizsgált genévei és franciaországi hírlapok közleményein kívül eső adatait Alexandre Claparède dr., genévei egyház- és államtanácsi képviselő úr szíves közlése nyomán közöltem, ki nemcsak nevezett pozíciójánál, de a szeparációs mozgalomban elfoglalt vezető állásánál fogva is e felvilágosítások adására leghivatottabb volt.

Keresztyén lélek a magyar költészetben.

(Első közlemény.)

A költészet hivatása, mely — a l'art pour l'art mellett — a szép, jó és igaz szolgálatában áll, rendkívüli fontosságú az életben. Azok a széles területek, amelyeken az esztetikai, ethikai és filozófiai élvezetek pompás virágai teremnek az érző szív és gondolkozó fő számára, beláthatatlanul sokféle, erre-arra elágozó úttal vannak tarkázva. Mert a költők útja, amely az emberi szívhez vezet, talán annyifele, ahányféle maga az emberi szív. Általános szokás, hogy a költői termékeket három nagy csoportba osztják. E csoportok egyikébe tartoznak azok, amelyek sokaktól, talán millióktól érzett, sejtett, de kifejezhetetlennek vélt érzéseket közérthető, költői formában fejeznek ki (lira). E gondolattá vált s költői formában kifejezésre jutott nagy érzések, ha igazi lírai költemények, annyira egyéniék s annyira a költő lelkéből fakadnak, hogy valójában mindannyi: maga a költő. De az olvasóra gyakorolt hatásukban is annyira egyéniék ezek, hogy egyik ember szívében egészen más hurokat pendíthetnek meg, mint egy másikéban. A második csoportban a társadalom, vagy a társadalomban élő hős küzdelmeiből fonódott történetet, mesét kifejező költői művek (epika) egyéniék sokaságával az olvasóra gyakorolt hatásukban inkább tárgyi jellegűek, mint szubjektívek. Végül a harmadik csoportban a társadalommal, vagy annak egyes választottaival éppen erős egyéniségükből, érenyeikből vagy hibáikból folyó küzdelmet folytatott hősök egyéni történetét (dráma) látjuk, mely magában is, hatásában is éppen úgy szubjektív, mint objektív. De e csoportok keretén belül is, kívül is sokszor alig osztályozhatók a költői művek, erőszakosság és túlságig menő rendszerezés nélkül, bár az iskolai poétikát kényelmesen s minden nagyobb fennakadás

nélkül besorozzák azokat ide, amoda, számtalan fő- és alcsoportba. Az író, költő megalkotja művét a saját világából, vagy az ő saját társadalmából, amelyről nem írhat másképpen, mint a milyen szemmel nézi az ő társadalmát. De az olvasó nem olvashat más szemmel, mint amilyennel ő lát, nem érezhet más szívvel, mint a saját szívével, s nem fűzheti tovább a költői mű által benne felkeltett gondolatokat, mint a mennyire az ő gondolatvilága engedi. Ezért van, hogy a költők magyarázóinak rendkívül finom lelki műszerekkel kell rendelkezniök, ha csak valamennyire is értékes munkát akarnak végezni; innen van, hogy ugyanazon költői mű olvasásakor egyik egyén a sorok közül is sokat olvas, a másik a sorokból is kevesebbet. S innen van végül az is, hogy oly könnyű beleesni egy költői, zenei, festői vagy szobrászati mű erőszakos magyarázásába és sokszor egyoldalú, ferde elméletek felállításába és vitásába.

És itt mindjárt — nehogy „de me fabula narratur“ — ki kell jelentenem, hogy elég természetesnek fogom találni, ha az olvasók között akad olyan, aki talán helyenként nem találja fel mindenütt a keresztyén lelket a magyar költészetben, ott, ahol én feltaláltam. Ez már a fennebbiek alapján is természetes. De az ilyen előtt is talán mentségül szolgál a jóakarát és a szeretet, amely vezérel e tárgyunk — az időhöz és helyhez mért — rövid érintésében.

Midőn keresztyén lélekről szólunk a magyar költészetben, akkor a szó legnemesebb értelmében vett keresztyén világról beszélünk. Keresztyén gondolatok, keresztyén eszmények, keresztyén szellem. Igazi keresztyén lélek ez, Jézus Krisztus földi örökségének lelke, az egyenlőségnek, az önzetlen emberbaráti szeretetnek, a honszeretetnek, Isten iránt való hűségnek, a mély hitnek tolmácsa. A világ legnagyobb költőinél, s így a mieinknél is rendszeren nemzeti tartalommal telítve, nemzeti keretben jutnak kifejezésre ezek az eszmények, még akkor is, ha a legnagyobb mértékben általános emberiek. Legtöbbször humanizmus, humanitás gyűjtőfogalommal jelöli a világ. S éppen azért nevezzük legáltalában keresztyén léleknek, mert reánk, utódokra, olvasóközönségre lelkileg erősítő, nevelő, szívünkre megnyugtatólag ható, felemelő érzés ez, ha költőink műveiből felénk száll. E lélek, a dolog természeténél fogva, nem mindig *expressis verbis* szólal meg költőinknél. Hiszen az imádság is feltörhet az emberi lélekből egy elröppenő sóhajtás, vagy egy az ég felé törekvő tekintet alakjában is. Hiszen tudjuk magunkról, hogy azok a könyvek, amelyek e világ bajainak s a sorsvagdalta emberi élet töké-

letlenségeinek láttára — magunkbamélyedésünk alkalmával — szemünkbe lopódnak, mennyire nemesítenek bennünket; hogy azok a vergődések, amelyeken olykor-olykor át kell esnünk, sokszor vezetnek nagy és szent elhatározásokhoz. A költők, akik koruk nagy gondolatainak s nagy eszményeinek letéteményesei, kétszeresen érzik e fájdalmakat, s ez örömöket. A keresztyén lélek a lírikusnál, epikusnál és drámaírónál ugyanazon egy eszményben, gondolatban nyilvánulhat meg, csak más-más formában. Mi nem annyira idézetekkel, vagy egyes művek boncolgatásával, mint inkább a költők lelkivilágának, egész költői egyéniségének a mi lelkünkben leszűrődött képében láthatjuk a keresztyén lelket. Az egészen mindegy itt, hogy a költő lelke lírai, epikai, vagy drámai formában jelenik meg előttünk. A valódi költészet: igazság. Nem megtörtént valóság, hanem igazság. Akár a lírikus öntse ki legszentebb érzéseit, lelke mélységeit egy röpke dalban; akár az epikus teremtsen olyan társadamlat, olyan világot, mely igazságos, becsületesen haladó; akár a drámaíró vesse föl az életnek legproblematisabb kérdéseit, s törekedjék ezek homályára lelke fényéből legalább egy-egy sugárt vetni: lényegében mindig az igazság szolgálatában áll, még akkor is, ha talán választott formájában s kifejezett szavaiban nem jut el mindig ennek látszatához. S ezért az igazi költők nagy eszményeiben, becsületességében s emberszerető lelkében kételkedni nincs jogunk.

Mivel a keresztyén lélek minden nép és nemzet irodalmában csak a fejlettebb korokban nyilvánulhatott meg örökértékű költői megjelenítésben, természetes, hogy nekünk is főképpen, majdnem kizárólagosan irodalmunk aranykorában kell keresnünk, s itt is a legnagyobbaknál. Nálunk elég késői ez a kor, mert a végére mehetetlennek látszó nemzeti politikai küzdelmek nem is évtizedekre, hanem úgyszólván századokra vezették vissza irodalmunk, költészetünk nagyobb arányú kibontakozását.

De ez nem azt jelenti, hogy a keresztyén léleknek irodalmunkban, költészetünkben való megnyilatkozását vizsgálva, a régi magyar irodalomban egyáltalában nincs mit keresnünk. Hiszen itt is találhatunk költői műveket, amelyekből — ha halványabban is — elég biztosan kivehető fénnel csillan föl helyen-helyen az emberi egyenlőség, testvériség és szabadság eszméje. Különös is volna, ha a keresztyén középkorban sehol sem nyilatkoznék meg a keresztyén lélek. Hiszen a legrégebb középkor aszkétizmusának elég sűrű fátyolán is át-áttör az örök emberi, hacsak egy-egy sóhajtás alakjában is. E kor

vallásos költeményei között vannak megindítóan szépek (különösen a halál gondolatával foglalkoznak szívesen), sőt legendáikban, amelyek ma már inkább vallási és irodalomtörténeti értékűek, mintsem költőiek, egyes részletekben szinte szociálisnak mondható gondolatok is akadnak. De hiában, az a folytonos hullámozásban levő kor, mely az egyes nemzetek kialakulásának és sok küzdelmekkel járó megerősödésének, vagy elbukásának kora, sem nem volt elég isteni, sem nem volt elég emberi ahhoz, hogy költői termékeiben igazi keresztyén lelket szállaltathasson meg. Nem is tehette volna hazugság nélkül, mert míg egyfelől visszahúzódott teljesen a földi életől s egyedül Istennek akarta szentelni magát, másfelől egyáltalában nem irtózott a vértől, s öldöklő háborúkban lelte örömét. E kor gyermeke meg tudott halni Istenéért, de élni nem tudott. Félelem és vakmerőség egyaránt jellemző rá, de bölcsesség és bátorság nem. Ez a világ a szélsőségek és ellentétek világa. Hogy más nemzetek költészetében mégis nagyszerű, felséges keresztyén lelket mutató s örökértékű költői művek is keletkeztek e kor vége felé (Dante isteni színjátéka), az sok mindenféle körülmény következménye, de a mi költészetünkben nincs ilyen. Nem is nagyon csodálni való, hogy a keresztyénség első századaiban a mi költészetünkben igazi keresztyén lélek alig nyilatkozik. Hiszen alig volt még irodalmunk.

A művészetek és irodalom nagy renaissancea, mely a XIV. és XV. században hazánkat sem hagyta érintetlenül, sőt az Anjouk és Hunyadiak korábban éppen termékeny talajra talált, üdőbb levegőt hajt ugyan a mi költészetünk mezejébe is, de benső melegséget nem ad. Mátyás tudósainak ragyogó társasága messze veti ugyan fényét egész Európára, s a Budai Simon hétnyelvű verselése, Janus Pannonius tökéletes zengésű görög és latin költeményei, Vitéz János cicerói ékességű beszéde dísz és előkelőséget ad ugyan a nagy király udvarának és országának, de a szegény, elmaradt magyar nemzeti költészet fejlődése nagyon lassú lépésben halad előre. A magyar nemzeti költészetre nem is volt közvetlen hatással a humanisták szép mozgalma. Olyanforma ez, mint egy pompázó virág, amely ragyogó színeket mutat, de illata nincs; mint egy gyönyörű formájú szobormű, amelyből hiányzik a mélyebb gondolat, a lélek, a melegség. Ebben a költészetben keresztyén lelket hiába keresünk. E mozgalom jelentősége s költészetünkre való közvetett hatása csak bizonyos történeti távlatból látható, de onnan tisztán kivehető. Hatása építő, mert nemesíti az ízlést, fejleszti a formaérzékét, a logikai stílust,

a szabadgondolkodást s némi teret kezd nyitni a költészetben az egyéniségnek, a régi általánossal, egyetemessel szemben; segíti kibontakozni a reformáció hatalmas szellemét.

A reformáció új korszak alapját veti meg költészetünkben. Az a felséges tény, hogy a Bibliát minden ember olvashatja a nemzet nyelvén, hatalmas arányú fejlődés csiráit hordja magában. Olyan nagy fordulópontnál állunk, amelyiknél nagyobb csak a keresztyénség fölvétele volt még az emberiség lelki fejlődésének történetében. A reformáció szelleme, amely az általános külsőségekről az ember egyéni, belső értékére tereli a figyelmet, — a mely a tekintélyek mögé rejtőzködő egyéni bűnöket nyíltan kárhóztatja s Isten és ember előtt magát az egyént teszi felelőssé egyéni életéért, — amely Jézus életét tárja az emberek elé örök eszményképül, s a puritán egyszerűséget, a bölcs türelmet, a könyörületességet, emberbaráti szeretetet, Istenbe vetett meleg hitet, tiszta életet és munkát követeli az emberektől: új világot hord magában, egy egész megtisztult keresztyén világot, amelyben új élet fakad az egész emberi társadalomban s ezzel karöltve az összes nemzetek költészetében s egész irodalomban. Eltünedeznek a lovagi páncélok; kézbe kerül a Biblia; fölhangzik az ének: „Erős várunk nekünk az Isten“; az államok életrendszere és berendezkedése is mutat némi csendes átalakulást; az uralkodói erények és bűnök más gondolatvilágításban, más felfogásban kezdenek visszatükröződni; a féltékenység és vakmerőség helyett bölcsesség és a meggyőződés erejéből meritett férfias bátorság szava kezd hallatszani; van, aki költeményében bátran sikra száll az emberek romlottsága ellen s szemébe kiáltja bűnét, vétkét fejedelemnek, papnak, nőnek, férfinak egyaránt; van, aki jeremiádokat sir az erkölcsök romlásán, az ország pusztulásán; kezdik kutatni az okát a bajoknak; az emberek tanulni tanulnak, a nyelvtudomány, történet-tudomány is bontogatja szárnyait; az egyházi költészet fejlődik, csinosodik, de mellette a világi költészet is ébred, hiszen az egyéniség öntudatra ébredése és érvényesülése éltető eleme minden rendű költészetnek, s a reformációban éppen e tekintetben lelte fel igazi erős támaszát. Már a XVI. század közepéről való „Házások éneki“-ben a férjhez menő leány, midőn a responzióban elmondja, hogy ahhoz szabja elméjét és életét, amiben megismerheti kedvese erkölcsét, így szól: „Szentlélekkel az úristen megkönyékezzon, egymás között szerelmünkben megerősitsen, az ő erős jobbkezével minket őrizzen.“ Szóval: az emberek élni tanulnak Istennel és Istenért; de ez együttal azt is magában hordja, hogy élni tanulnak az embe-

rekkel s az emberekért. Fényes, dicső világ van ígérkezőben, amelyben az emberek jobbak lesznek, s az élet is jobb lesz. S természetes, hogy a mint ez a világ lassan-lassan halad a megvalósulása felé, az emberi szív idegszálaival összeköttetésbe lépnek a lantok húrjai is, s a megcsendülő dal tisztább, nemesebb lesz. Ezért mondjuk, hogy a reformáció új korszak alapját veti meg költészetünkben; még pedig nem felekezeti tekintetben, — hiszen a mi szempontunkból felekezeti költészetről nem beszélhetünk — hanem igazi emberi, keresztyéni, nemzeti értelemben.

Csak hogy, mint minden fejlődés, ez is hosszú, lassú haladás eredménye. Ahhoz, hogy a keresztyén lélek igazán megnyilatkozhassék a költészetben, magának a költészetnek kell sokkal fejlettebbnek lennie, mint a milyen a mienk volt a XVI. és XVII. században. Eltekintve attól, hogy ezek az idők a szellemi forrongások, viták (sokszor gyűlölködő viták), küzdelmek ideje, a mi költészetünk még ez időben nem olyan művészi erejű és értékű, hogy a keresztyén lélek igazi, költői megnyilatkoztatására képes lehetne. Balassi Bálint hivatott, vérbeli lírikus; Zrínyi Miklós nagy epikus; maga a kuruc világ, központjában az igazán keresztyén lelkű II. Rákóczi Ferencsel, költői s nemzeti szempontból örök értékű lírai s epikai műveket termel, de az ő lirájuk énisége, az ő epikájuk társadalma nem olyan, hogy többet kellene náluk időznünk, midőn a keresztyén lelket keressük a mi költészetünkben. A világirodalomban e század (a XVII.) terméke a legnagyobb-szerű vallásos éposz, Milton felséges munkája, az „Elveszett paradicsom“.

Mellőzük a XVIII. század utolsó felének nagy mozgalmait, amelyekre világszerte rányomta bélyegét Voltaire és Rousseau, s amelyek nálunk főképpen az ú. n. gárdisták s különösen Bessenyei György irodalmi munkásságában nyilvánult, de azt mégis meg kell jegyeznünk, hogy az ú. n. felvilágosodás irodalma, minden szertelensége mellett is, az ember természetes jogainak érvényesítésére s az állam, társadalom és nevelési viszonyok reformálására irányuló gondolataival s nagy eszményeivel erős hatással volt minden irányú költészetre s a tiszta keresztyén léleknek a költészetben való megnyilatkozására is. Ezek hatása alatt kezd melegebb lenni az emberi szív, s emberibb gondolkozású a boncolgató elme. Főlkél az embertársunk iránt való részvét, sok szívet sajogtat már a jobbagység szomorú helyzete és az emberi társadalom egyes osztályainak túlkapásaiból származó veszedelem. A mi költészetünkben is szorgosan rakosgatják a munkások a fundamentumot.

Kazinczy, ez a csodálatos akaraterejű s jó izlésű férfiú a művelt Nyugat eszméit oly mohón szívja magába, s akkora lelkesedéssel tudja a nyelv-, irodalom- és művészet szeretetét másokba oltani, hogy egymaga egész írói nemzedéket nevel. A külsőségekre sokat adó, finom választékosságú Kazinczyban oly meleg és szerető szív dobog, hogy ámbár egész egyénisége arisztokratikus hajlandóságú, mégis egy kis respublikát teremt az irodalomban, de olyat, amelynek ő a felelős elnöke. S ha műérték szempontjából nem túlságos nagybecsű költészetében, nem is látjuk a keresztyén szellemet megtestesítve, óriási méretű munkássága valóban keresztyéni, s egész irodalmunkban korszakalkotó. De a fundamentumot rakják már.

Csokonai, ez a hivatott, igazi poéta, keserves életviszonyaiban s gondtalan vidámságában is igazán keresztyénlelkű az ő költészetében, mindamellett, hogy egyik-másik komikus epikai költeményében helyen-helyen szinte izléstelenségbe esik. Lirájának a gyöngye — tehát az ő igazi lelke — tiszta és nemes. Az ő költészete nem a „Béka-egér harc“, s nem a mesterkéltnakreoni dalok. Ámbár temperamentumának egyik vonása a vidámság és szilajság, az ő lelke távol áll a ledérségtől; tiszta és szenvedő. Legszebb, legmélyebb érzéseit akkor önti dalba, amikor a lelke sír a maga s e világ bajaiért; amikor a zordon erdőket és a durva bérceket hívja föl, hogy harsogják jajait, mert azok talán több érzéssel bírnak, mintsem embertársai; amikor a világot kerülve, nagy lelkével egyedül társalog s a magányosságot dicsóítja: „Hív vagy, nem úgy, mint a mai színes világ barátai“, amikor a „Lélek halhatatlanságá“-ról elmélkedve, a haldokló ember kétségbeesett tusakodásával veti föl a „lenni, vagy nem lenni“ nagy kérdését s tépelődik az ember célja, hivatása fölött, sir az előítéletek láttára, de — mint az igazi keresztyén ember — sietve tér meg a filozófálás nyugtalanító, háborgó birodalmából a hit csendes, felséges világába, s egyedül a keresztyén valóságban talál vigasztalást és megnyugvást. A Csokonai jelentősége nemcsak kortörténeti ott a XVIII. és XIX. század határánál, hanem költői egyénisége is epochalis.

A fundamentumot rakják már. Nem szólva a mély lelkű Berzsenyiről s irodalmunk immár elég nagy számban levő sok más jeleséről, *Kölcsey*, ez a szűzies tisztaságú emberi és költői jellem, legszebb tanúságot tesz az ő keresztyén lelkéről, ha őt magát megszólaltatjuk három mondatában: „Az én szívem legszentebb, legtitkosabb érzelmei csak lelkem rokonai előtt nyílnak fel. Kevesen vagynak ezek, s hogy kevesen vagynak, ez az én egyetlen büszkeségem.“ („Vilma, 1829.“) „Mert

szerencsés az, bár legyen mindenétől megfosztva, kinek még egy könyűje van, mely nem kegyetlenül feldúlt, hanem szelíden ellágyuló kebelből forrott fel.“ („Vilma“ 1829.) „Hazát és emberiséget csak jelesek boldogíthatnak; s e célra munkálás kötelessége alól nem vétetik ki más, mint a természet-től tehetség nélkül hagyott szerencsétlen.“ („Parainezis.“) De ezeken kívül az ő Parainezisében és költeményeiben gyűjtött fény mellett rámutat előttünk a legszentebb keresztyéni erényekre és kötelességekre. Nagy értéket ad neki az, hogy úgy élt, úgy munkálkodott, amint beszélt; éppen, mint Széchenyi.

Széchenyi István gróf nem költő ugyan, de mégis az ő neve semmiképpen sem hiányozhatik onnan, ahol a magyar költészetben keresztyén lélekről van szó. Íróinkkal (Fáy Andrással, Kazinczyval, Berzsenyivel, Kölcseivel, Vörösmartyval, később Aranyval, Keménnyel stb.) oly benső lelki rokonságban él, s íróinknak reá, neki az egész magyar költészetre való hatása olyan nagyszerű, hogy Széchenyi nemcsak a történelemé, hanem a költészeté is. Óriás méretű munkássága pedig szédítően nagy területen mozog Magyarország gazdasági, művelődési, irodalmi fejlődésének történetében. Ha volt valaha Magyarországnak apostola, Széchenyi az volt. Irodalmi élete, s egész munkás emberi élete a legtisztább keresztyéni. Lelki nagyságának, reformátori jellemének gyermekségéből való kibontakozása is nagyszerű tény. Ott látjuk lelki szemeinkkel a kis grófi fiút, akinek lelkére valami titkos bánat nehezül, mikor nagynevű édesatyját kezéré támasztott fejjel szomorodni látja. S mikor mint ifjú megtudja, hogy a haza s az emberiség szent ügye vont felleget nemeslelkű atyja máskülönben boldog, derült egére, elszégyenli magát (ő maga írja le ezt), hogy ő eddig hiában élt; a rózsás arcot komoly gondok lepik el, s az ifjú tesz nagy és szent fogadást. . . egész életét hazájának s az emberiségnek szenteli. És tanul éjjelnappal, utazik, tervez, cselekszik, roppant vagyonával kulturintézeteket teremt, ír, harcol, szembeszáll a kislelkűséggel, szembeszáll az előítéletekkel, eltűr galád vádakot, szennyes rágalmakat, csak naplójában önti ki éjjel lelke fájdalmát, dolgozik szakadatlan, a kimerülésig, — hogy aztán idegen földön, tébolydában vessen véget életének, — de teremtett új világot, megrakrakta az új Magyarország alapját. . . Valóban elismerheti mindenki, aki csak nagyjában is ismeri Széchenyi életét, jellemét, iratait, lelkét, hogy nemes, becsületes, igaz keresztyén lélek volt. Szomorú halálának árnyékát is letörli egy munkás, komoly, tiszta élet minden áldása, amit az utókorra hagyott. Az ő élete, egyénisége: a munka, türe-

lem, a lemondás, az emberszeretet, a bölcsesség s a lángoló honszeretet. Az ő munkája, gondolatai, eszményei, lelke, szel-leme sokszor ihleti meg nagy költőink lelkét s igaz keresz-tyéni lélek száll belőle felénk. „Nem hal meg az, ki milliókra költi dús élte kincsét“.

És a magyar költészet hatalmas épületének fundamen-tuma egészen készen van már. Sőt csak évek kellene, s maga a nagyméretű palota „tenger mélységéből egyszerre bukkan ki“, hogy erős oszlopaival, gazdag s mégis nemiesen egyszerű színárnyalataival s remek harmóniájával bámulatba ejtse a XVII. század gyermekét. Századok lassú fejlődésének gyümölcsképpen, valami varázslatos gyorsasággal, egyszerre örökbecsű, művészi költészetünk van. A lírikus ajkán új dal csendül meg, az epikus elborongó lelke csodaszép meséket választ ki a multak ködéből, s a drámairó megjeleníti az életet, szemünk elé állítva a küzdő embert, a küzdő társa-dalmat. Most már elég fejlett a magyar költészet ahhoz, hogy a keresztyén lélek más-más formát öltött gondolatokban, de mindig költői megjelenítésben, tehát az igazság jegye alatt nyilvánulhasson Vörösmarty, Arany, Petőfi, Tompa, Eötvös József, Kemény, Jókai, Madách lelkében.

Vörösmarty még akkor is keresztyén lélek maradna az ő költészetében, ha munkássága nem lenne oly sok irányú és gazdag, mint a milyen; még akkor is, ha lírai költeményt nem írt volna soha egyet sem, pedig ő a lírában a legnagyobb, s a lírában nyilatkozik legszebben az ő keresztyén lelke. Míg epikájának pogány hősei között merengő lélekkel jár-kél s jósló papjait a felgyújtott áldozati tűz köré állítva, ő maga siet, hogy hőseit gondosan felvértézzze koruk minden páncél-jával, fegyverével, harsogó kürtjeivel s diadalmas zászlóival, messze csapongó képzelő ereje pogány világokat fest ugyan, de szelíd lelkével meg-meg pihen a csendes epizódokon s ilyenkor teremt legszebbet, mert keresztyén lelkének lehelle-tével varázsolja oly üdévé, oly emberivé s oly megindítóvá a női szív áhítózó, tiszta szerelmét, türelmét, lemondását s a férfiú hűségét, vagy csaltságát. „Párducos Árpádot s hadrontó népe hatalmát“ éneкли, de egész hősi énekéből lírai részletei, epizódjai ragyognak legszebben, ahol a hozzá legközelebb álló világból, szívéből merit. Középkori kép keretében mutatja ugyan be Mátyás és Szép Ilonka szerelmét, de a leány képe minden idők tiszta, szűzies, naiv leányának képe, s szerelme maga a hiában epedő, reménytelen szerelem, azzal a tanul-sággal, hogy a szerelemmel nem szabad játszani. Általában epikájának meséje meg-meg törik s cselekménye kuszált lesz,

de messze járó képzelő ereje fenn nem akad soha, s szívének gazdag forrásából mindig tud meríteni eleget. Az ő talentuma nem a kompozícióban s a jellemző erőben — az igazi epika e két fő lényegében — nyilvánul; az ő költői egyénisége sokkal inkább lírikus, mint epikus. Epikájában is ott van elemében, ahol lírai lehet. Igazi nagy idealista; amint a mai kor embere mondaná: álmodozó. De álmai szépek s boldogítók. Feltétlen ura a szónak, csodálatosan zengő nyelv birtokosa. Egy-egy képe felejthetetlen vonásokkal vésődik lelkünkbe éppen egyszerűségénél, tisztaságánál fogva. „Zöld mezőben szép kis leányka jár, szép, mint virág, szabad, mint a madár és tiszta, mint a szírtből kelt patak.“ („Három rege“.) Szóval: Vörösmarty nem epikai társadalmának meséjében, történetében igazi keresztyén lélek, hanem ott, ahol legnagyobb, líraiságában.

Lirájában, énjének igazi megnyilatkozásában, egész fényességében ott ragyog a keresztyén lélek. Hogyis ne; egész nevelkedése, gyermeksége szép, tiszta légkörben folyt le. Az a „szegény asszony“, akinek jobb időkből rossz szokása, hogy „ha neki van, másnak is jut“, jobban szerette s többre tartotta azt a szent könyvet, hogysem fiát ne oktatta volna gyakorta a Jézus élete példáinak nagyszerűségére. Különbén eléggé kijutott Vörösmartynak egész életében a lemondásból és türelemből. Negyven éven túl volt már, amikor a családalapítás keresztyéni kötelességét teljesíthette, s keresztyéni örömeit élvezhette. Elég jó volt ahhoz, hogy családjában igazán boldog lehessen, s elég nemes ahhoz, hogy családalapítása után embertársait még az eddiginél is többre becsülje, jobban szeresse. Végtelen emberszerető lelke volt. Az ő „Élőszobor“-ja nemcsak az elnyomott lengyelek sorsa fölött való siralom, hanem szívszaggató jajkiáltása az önzés, a sötétség, az emberi egyenlőtlenség, a rabság átka ellen. Neki szükségszerűleg meg kellett írnia ezt, mert fájó lelkének szabadulnia kellett ezektől a nagy érzésektől. Mikor a könyvtárban elmélkedik („Gondolatok a könyvtárban“), mélyen érző lelke keserőséggel telik el, s gondolkozó elméje a vergődésig tépelődik, mikor „az emberiségnek elhányt rongyain, komor betűkkel, mint a téli éj“, rettentő tanulságul áll előtte az emberiség sorsa; hogy „míg nyomorra milliók születnek, néhány ezernek jutna üdv a földön, ha istenészszel, angyal-érzelemmel használni tudnák éltök napjait“. De zúgolódó szavát visszazoritja s kesergéseit imádságszerű hő óhajtásaival enyhíti, mikor a nyers fajokba tisztább érzeményt s gyümölcsözőbb eszméket kíván oltani, hogy az emberek egymást

megértve elmondhassák: „Testvéreim vannak, számos milliók.“ S ha lelke, a keserű érzésektől eltelve, egy-egy pillanatra megvadul s féktelenségében tombolva vágyik egy szebb, dicsőbb jövődő után, mikor „ez a nyomorú föld“ „annyi bűn, szenny s ábrándok dühétől“ megtisztulva a vihar hevében, eljön a Noé bárkája, „mely egy új világot zár magába“, („Vén cigány“) csak pillanatra tart a költői lélek e feljajdulása, hogy újból visszatérjen a keresztyén lélek megnyugtató hitéhez: „lesz még egyszer ünnep a világon!“ Ő nemcsak a „Szózat“ halhatatlan költőjének élő és éltető erejével imádjá hazáját, hanem mindig tekint az egész emberiségre is, s lelke véghetetlen fájdalommal telik el a négek rabszolgai sorsa, a jobbágyság s a cenzura miatt. Aztán a sajtószabadság hírének már csak hallatára is alig bir magával örömben s újjongva kiált föl: „Kelj fel rabágyad kópárnáiról beteg, megsibbadt gondolat! Kialts föl érzés, mely nyögél elfojtott, vérző szív alatt!“ („Szabadsajtó.“) Általában Vörösmarty demokrata lélek, a szó nemes értelmében; s igaz keresztyén. Hogy mellőzük most a vele való hosszabb foglalkozást, legyen szabad végezetül rámutatnunk a „Csongor és Tünde“ II. és V-ik felvonásának elejére, erre a felséges, bölcselő, ember-szerető lélekből fakadt képre, ahol a kalmár, tudós és fejedelem személyében a felfuvalkodott nyers anyagi erőt, az elbizakodott és hivalkodó tudományt, s a büszkeségében és hódításvágyában határt nem ismerő hatalmi erőt (pénz-, a könyv-, s a kard bolondjai) mutatja be, hogy aztán elénk vezesse a koldussá lett kalmárt, a megörült tudóst, s a földönfutó, nyomorult fejedelmet. Vörösmarty keresztyén lelkének legszebb vonásai magas filozófiai gondolatai közül csillognak ki, mint nehéz fegyverzetben a finom drágakövek. E tekintetben leginkább Madáchhoz hasonlítható.

Ravasz Árpád,
főgimn. tanár.

Emlékeimből.

(Első közlemény.)

Atyám, *Bauhofer* György¹ 1844-ben lett az akkor szervezett budai evang. egyház első papjává s egyúttal Mária Dorottya főhercegasszonynak, József nádor nejének udvari papjává választva. Már korábban is baráti kötelék fűzte őt *Székcás* Józsefhez és *Török* Pálhoz, a pesti református egyház lelkészéhez. Gyakran látogatták egymást, mikor atyám a Császárfürdőben időzött. S az a gondolat támadt bennök, hogy rendszeres összejöveteleket fognak rendezni, amelyekben a magyar protestáns egyházban előforduló nevezetesebb mozzanatokat fogják tárgyalni.

Ezen összejövetelekbe meghívták és belevonták a pesti német egyház lelkészét, *Láng* Mihályt, a tót egyház lelkészét, *Kollárt* és a Pesten lakó angol misszionáriusokat, névszerint *Smith* Róbertet, *Vingate* Vilmost s később *Königet*.

¹ Alulírott, mint beküldő néhány sor megjegyzéssel tartozom. A tiszteletreméltó szerzőnő írói hírnévre soha sem vágyott, legkevésbé most, midőn már közel járva a 80. évhez, rég leszámolt e világnak hiúságival. És hogy őt ily magas életkorban mégis a Szemle munkásai között üdvözölhetjük, abban nekem is van részem, mert az én ismételt kérésre volt szíves ezeket a kedves régi emlékeket megírni és újabb kérésre ezeknek közlését is megengedni.

Az igazi prot. püspöknének született ősz matróna, akinek édes atyja egész életében a betegség jármát nyögte, Istennek különös kegyelméből még most is oly szellemi frissésé nek örvend, hogy igazán bámulatraméltó Levelei oly magas fokú műveltségről s a múlt század egyházi életének oly alapos ismeretéről tanuskodnak, hogy ez csak is abból a légkörből érthető meg, amelyet gyermekkorától magába szívott. Kézírása is, mint apró gyöngyörök láncolata oly szép és biztos, hogy akarmely fiatal nőnek is nagy dicséretére válnék.

Mint serdülő papleány, a kegyes életű Bauhofer legidősebb gyermeke, került fel Somorjáról Budára. Mária Dorottya nádorasszony őt is, mint atyját, édes anyailag fogadta s szeretetének és figyelmének szám-

Ha valamely külföldi nevesebb lelkész vagy tanár érkezett a fővárosba, azok atyámat mindig fölkeresték s ha ott időzésük véletlenül csütörtökre, ezen konferencia napjára esett, többnyire részt is vettek benne. A konferenciát felváltva tartották a tagok lakásaiban, rendszerint a házigazda tanulószobájában, a honnan a tanácskozás végeztével a család szobáiba jöttek át, ahol nejeik is már együtt voltak s én mint e körnek egyetlen felnőtt leánya, szerencsés voltam velök lehetni. Itt aztán vacsora következett, amely alatt nagyon élvezetes, feledhetlen órákat töltöttünk.

*

Székács József élete és működése eléggé ismeretes, mindenütt nagy tekintélynek örvendett, impozáns megjelenésű, igen szép ember, orgánuma rendkívül erős és kellemes s mint tudva van, híres szónok is volt. Nagyon nyájas s tréfás, vidám természetűnek ismertük. Többi között igen szerette megtréfálni *Láng* Mihályt, amiben szívesen kezére járt az akkori egyetemes felügyelő, *Prónay* Gábor báró is. Egy alkalommal, midőn *Acsán* több vendég gyűlt össze, köztük *Székács* és *Láng*, *Székács* megszugta *Prónay*nak, hogy milyen temetést végzett e héten *Láng*.

Prónay ez esetet a társaság mulattatására úgy adta elő, mintha az Berlinben történt volna. Mikor — úgymond — egy alkalommal Berlinben jártam, találkoztam egy temetési menetel, időm lévén, hozzájuk csatlakoztam, látni akartam, miképp megy végbe Németországban az ilyen funkció. A szokásos ének után a lelkész beszélni kezdett, dicsérte a halottat és többször emlegette, hogy milyen szelidlelkű jó ember volt,

talán jeleivel halmozta el. József nádor családjában, Erzsébet és Mária Henriette főhercegnők körében sokszor órákat töltött a budai várpalotában, ahol őt főként a magyar társalgás kedvéért szerették igen nagyon.

Később *Czékus* Istvánnak, az akkor szerény váci lelkésznek lett a neje. A nádorasszony volt akkor is az első, ki őket, mint jegyeseket áldással, de komoly intelmekkel is üdvözölte. Boldognak mondhatjuk és megértjük az erélyes *Czékus* püspököt, aki ily nő oldalán tölthette el munkás életét.

Néki köszönhetjük, hogy az evang. egyet. levéltár Bauhofer értékes naplójának birtokába jutott. S az ő érdeme lesz, hogy Bauhofer ismert egyháztörténetének folytatása: A magy. prot. egyházak a Bach-korszakban, melynek kézirata eddig a Ballagi családnál volt deponálva, napvilágra kerül.

A visszaemlékezések Bauhoferre aktuálisak is ez évben, midőn a budapesti prot. árvaház, melynek ő volt az alapítója, most ünnepli félévszázados jubileumát.

Payr Sándor,
theol. ok. tanár.

ápolgatta az ő virágait s a légynek sem vétett. E beszéd alatt észrevettem, hogy a kántor és a hallgatóság között bizonyos nyugtalanság támadt, az emberek fészkelődtek és sugdostak s közelebb menve, hallom, mikor a lelkész beszédjét elvégezte, hogy a kántor oda sugja neki: „Aber geistlicher Herr, der Todte war ja kein Gärtnermeister, sondern ein Kerkermeister!“ (Tisztelendő uram, nem kertész volt a halott, hanem börtönőr!) Az általános derűtlenség között megszólal Láng s kezeit összecsapva mondja: „No, ez mégis csak csudálatos, egészen ugyanez történt meg én velem is!“

*

Láng nem volt tüzesvérű, hanem inkább szelid, csendes ember s miután nem volt kompromittálva, úgy lett belőle később bizalmi ember az osztrák kormányférfiaknál s mint ilyenek, gyakran nyílt alkalma egy-egy politikai fogoly nehéz sorsán könnyíteni. *Haynau* gyakran hívatta őt. Egy ízben tanácskozott vele a Kossuth fiúk tantervéről, akiket az osztrák kormány visszatartott Pesten. Láng előadta neki, hogy vallást is kell a Kossuth fiúknak tanulni, mire *Haynau* így felelt: „Ja, ja, Religion müssen sie auch lernen, ich erinnere mich, ich habe auch Religion gelernt.“ És mutatja a kezével: „So dicke Religion.“ Ezen akkoriban sokat nevettek, mert ő igen szigorú katona volt, de egyéb semmi.

Láng igen jólelkű és jótékony ember is volt, mindenkivel szeretve és becsülve. Jólelkűségéről tauuskodik, hogy három mostohatestvérét ő tartotta. Székács gyakran kifogott rajta s lehet, hogy ez is hozzájárult, hogy a konferencián nem sokszor vett részt s később Kollárral együtt egészen elmaradt.

*

Kollár, a híres szláv író, sem ragaszkodott nagyon ezen összejövetelekhez s azokban ritkán vett részt. Egy alkalommal a nádorné kérdezte atyámat, hogy hol tartották az utolsó konferenciát s kik vettek azon részt s ki végezte a szokásos rövid imát? Atyám felelte: „Kollár imádkozott.“ S midőn hallani akarta, hogy miként imádkozott Kollár, atyám a következőképen mondta el: „Szeretett menyeyi Atyánk, halát adunk te néked, hogy bennünket itt összegyülekezni engedtéél és kérünk, adj mi nekünk csendes, jó éjszakát. Ámen.“

*

Kollár nősülése különös körülmények között ment végbe. Külföldön lévén az egyetemen, egy fiatal leánnyal ismerkedett meg, akit szülei nem akartak hozzáadni s később elhi-

tették a leánynyal, hogy a fiatal ember meghalt. Kollárnak ismerősök által ugyancsak a leány halálát adták tudtul. Hét év multán egyszer Bécsben egy utcasarkon véletlenül összehozta őket a sors, a leány az egyik oldalról jött a szüleivel, Kollár a másik oldalról. Ez a találkozás oly megrendítő volt mindnyájukra, de különösen a leányra nézve, hogy a szülők látva azt, hogy leányuk hét év multán is mennyire ragaszkodik szíve választottjához, többé nem ellenkeztek s így a leány Kollár felesége lett s házasságuk mindvégig igen boldog volt.

*

Török Pál, a későbbi református püspök, impozáns alak, egyenes, magyar jellem, feltétlenül megbízható, a nádorné által is igen kedvelt egyéniség volt. Neje angol leány volt. Sógorával, *Breschetz* hajóépítő mérnökkel, aki Ó-Budán a hajógyárban volt alkalmazva, jött be Magyarországra. Kistermetű. élénk, őszinte nő volt. Református vallásúak lévén, *Török* mindig hozzájuk szállt, ha óbudai hívei körében dolga akadt. Így ismèrkedett meg ezen fiatal angol leánynyal, ki később neje lett.

Mátkaságuk alatt érdekes levelezést folytattak, *Török* magyar leveleket írt, a nő pedig angol nyelven s így csak szótár segítségével értették meg egymás levelét. Alig néhány év alatt azonban oly tökéletesen elsajátította nyelvünket a fiatal nő, hogy senki sem kétkedett volna magyar származásában. Igen boldogan éltek. *Törökné* most is életben van.

Breschetz hajóépítész 15 éve volt házas, mikor Ó-Budára került, házasságuk azonban mindaddig gyermektelen volt. De csakhamar megszületett itt hazánkban az első gyermekük s aztán rövid időközökben még hat gyermek következett. Az első gyermek keresztelésén én is jelen voltam s az azt követő lakomán ettem abból a puddingból, amit angol szokás szerint az esküvői lakomáról tesznek el szarvasbőrben, hogy belőle minden nevezetesebb családi ünnepély alkalmával minden jelen levő élvezhessen egy keveset.

*

Ha a konferencia *Török* házához következett, nála is részt vettek mint vendégek hírnevesebb tudósaink közül többben, mint *Ballagi* Mór és *Gyulai* Pál. *Török* a társadalomban is igen előkelő állást foglalt el. Így báró *Baldácsy* Antal is jó barátja volt s sokat lehetett abban *Török*nek köszönni, hogy a *Baldácsy* alapítvány létesült. Mikor *Baldácsy* ismert nagyszerű alapítványát tette, *Töröknél* folytak a tanácskozások s

midőn az alapító-level elkészült s aláírásra került a sor, mindnyájan ugyan egy tollal irták alá. Ekkor *Arany* János átnyújtá Töröknek a tollat e szavakkal: „Ezt a tollat tedd el magadnak, Pali barátom, emlékül, mert te magad egyebet úgy sem igen fogsz nyerni ezen nagyszerű alapítványból.“ Úgy is történt.

*

Ballagi Mórral történt meg, aki híres volt szórakozottságáról, hogy Heckenastnál, akivel egy könyv kiadása ügyben tárgyalt, elvégezvén dolgát, lesietett a lépcsőn, de eszébe jutott még valami, rohant vissza s mikor elmondta amit akart, az előtte lévő kalapot felkapta és szokása szerint sebesen ment el. A Váci-utcába érve messziről hall kiáltást: „Mein Hut, mein Hut!“ Az emberek körülnéznek, *Ballagi* is, és látja, hogy kalap van a kezében, tapogatja a fejét, azon is kalap; erre megfordul, de már ekkor a tulajdonos utolérte s a körülállók derültsége között átvette a kalapját.

Egy ízben *Teleki* grófnénál volt ebéden s a háziasszony mellett ült. Előeteknek spárga volt föltálalva, de nagyon kora tavasz lévén még, nem igen sok volt a tálon. *Ballagi* éppen egy érdekes dolgot beszélt a grófnénak, mikor a tál hozzáfért s oda se gondolva, csak szedi-szedi a spárgát, úgy hogy a leve a tányérjáról már köröskörül az abroszra folyt. Erre ijedtében a lecsurgott lébe kapott a kezével és szinte magánkívül a fején törülte le; azt hitte, hogy tinta. Persze volt felfordulás és nevetés. A grófné aztán a kis fiát ültette *Ballagi* mellé s rá bizta, hogy vigyázzon a tanár úrra s ha gondolja, hogy eleget szedett, húzza meg a kabátját.

*

Smith Róbert, angol misszionárius, drága boldogult atyám lelki jóbarátja, magas műveltségű és igen istenfelő ember volt. Mint nőtelen ember került a pesti missziói állomásra, ahol néhány év múlva oltárhoz vezette miss Jackson, a misszió egyik női tagját. A menyasszony jóval idősebb volt a vőlegény-nél s éppen nem dicsekedhetett előnyös külsővel. Ennek dacára házasságuk egyike lett a legboldogabbaknak. Ez a nő Viktória angol királynő nevelőnőjének benső barátnője volt fiatal korában s a többi közt beszélte, hogy milyen szigorúan neveltetett Viktória. Így például teát soha sem kapott s ujságot sem volt szabad olvasnia. Mikor aztán 18 éves korában egyszer csak jelentették neki, hogy a király meghalt s most ő a királynő: első parancsa az volt, hogy teát és ujságot hozzanak neki.

*

Smith és különösen neje nagy kegyeltjei voltak a nádornénak. 1852-ben az osztrák kormány kiutasított minden angol alattvalót az országból, így a mi drága barátaink is búcsút mondtak nekünk. Egyszer még meglátogatta *Smith* atyámat. E néhány nap földi menyország volt számukra. Midőn másodszor jött Pestre, atyám már nem élt s akkor Skóthonba visszatérve, ahol lelkészkedett, így ír boldogult férjemnek:

„Csak egy nagy úr volt ott — az anyyira szeretett és feledhetetlen testvér! Ah, mit adtam volna érte, ha az ő kedves arcát még egyszer láthatom a földön! A város többé nem olyan volt nékem, mint azelőtt, bizonyos tekintetben üresnek láttam, mert őt nem számlálhatta többé a lakosai közé. De bizonyságait találtam annak is, hogy habár elköltözött is e világból, mindazáltal műveiben és sok léleknek áldott emlékezetében, tovább is él. Azt is hallottam különösen, hogy az ő gyülekezete, mely életében felényire sem becsülte eléggé, csak most látja be, hogy mit veszített benne.“

Atyám negyvenéves korában tanult ezen barátjától angolul, rendszeresen tartották meg az órákat s nagy elfoglaltsága mellett is egy év alatt anyyira vitte, hogy Pesten az angol imateremben angol nyelven könyv nélkül prédikált.

*

Vingate William misszionárius élettörténete, mit maga beszélt el barátainak, a következő:

Fia volt egy dúsgazdag angol nagykereskedőnek s megházasodván, boldogan és úgy élt, mint minden gazdag világfi. Azonban a halál elragadta szeretett nejét s nemsokára utána egy hét alatt három viruló gyermekét. Ekkor egy éj alatt teljesen megöszült, fehér hajjal ébredett fel és sokáig se nem élt, se nem halt.

Idő múltán egy átutazó barátját akarta meglátogatni, aki fogadóban volt szállva. Midőn a folyosón végig haladt, egy ajtót talált tárva-nyitva s abból egy kellemes hangú szónoknak a beszéde hangzott ki. Sok ember volt az imateremben, s ő is megállt és odafigyelt s a beszéd fájó szívére balzsamként hatott. Az istentisztelet végeztével beszélgetni kezdett a lelkeséssel s ezidőtől fogva egészen megváltozott s elhatározta, hogy misszionárius lesz. E miatt atyja kitagadta, de ő többé nem sokat gondolt a világi javakkal.

Néhány év mulva Skótkonban megnősült mint misszionárius, feleségül vevén *Duncan* edinburgi theologiai tanár szép leányát. Házasságukat kedves szép gyermekekkel áldotta meg az Isten. A misszionárius társaság által Pestre küldetett,

ahol feltűnő megjelenését, fiatal arca és hosszú hófehér haja miatt sokan ismerték. Igen rokonszenves és jó ember, házunknak hűséges barátja volt. Midőn atyja meghalt, egyetlen fivére megosztotta vele az apai vagyont.

*

Apósa *dr. Duncan* egy ízben hosszabb ideig volt látogatáson Pesten nejével és sok tréfára adott okot a híres tudós szórakozottsága. Egy alkalommal egy nagy estélyre voltak Pesten egy előkelő házhoz hivatalosak. Neje kikészítette neki az estélyi ruháit és figyelmeztette, hogy öltözzék fel; de ő irt-irt és megfélemedezett mindenről. Később bejött a szobaleány s éjjelre lebontotta az ágyat. Ekkor eszébe jutott, hogy át kell öltöznie. Vetközni kezdett s látva a lebontott ágyat, azt hitte, itt a lefekvés ideje, szépen lefeküdt. Neje nem győzővén őt várni, végre bement érte s nagy meglepetésére ágyban találta.

Pesten időzése alatt egyszer ő akart az angol imateremben prédikálni, el is indult rendes időben. Szokása lévén azonban tubákolni, kivette szelencéjét s mivel szél fújt, megfordult. Elvégezvén a tubákolást, elfeledett visszafordulni s így neje nagy rémületére, aki tudta, hogy ezidőben prédikálnia kellene, hazaérkezett. Visszamenni már késő lett volna, mert az imaterem jó távol volt, s addig a hivek elszéledtek.

*

Érdekes, de anyámra nézve egyúttal fájdalmas is volt *Duncan*-nak atyámnál tett első látogatása. Én is éppen a szobában voltam, midőn belépett. Alig hogy kezét fogott velünk, rögtön a nagy könyvtárhoz ment s kérte atyámat, tanítsa őt meg magyarul olvasni. Még nem voltak három percig a szobában, már belemerültek egy nagy könyv olvasásába. Ekkor belépett anyám s *Duncan* feláll s úgy üdvözli anyámat, mintha ő lenne a házigazda, s anyám a látogató. Angol szokás szerint kezét fogott vele s el nem bocsátva annyira rázta, hogy anyám, akinek az újja meggyült, az ájuláshoz volt közel.

Egyszer a sokat említett konferenciák alkalmával adott vacsorán, szüleimnél *Duncan* is részt vett. A teát én készítettem. Ő mint idegen vendég anyám mellett ült, nem messze tőle Székács, aki figyelni kezdte és igen mulatott rajta, mikor látta, hogy a teás csészét újra töltés céljából gyakran nyújtogatta nekem. S mikor ezt már kilencszer megtette, kissé eszmélni kezdett, ezt mondván: „Liebe junge Schwester, ich glaube, ich habe schon die Dritte!“ (Kedves húgom, azt hiszem, ez már a harmadik!)

*

Egy *Thomson* nevű angol misszionárius is megfordult átutaztában atyám házánál, aki előzetesen megtanulta a török nyelvet, mert Konstantinápolyba ment új állomására. Thomson elődje, *Heffter*, visszatérve Konstantinápolyból anyámnak több apró különlegességet hozott Törökországból, a többi között egy pici üveg rózsaoajat, melynek üvege oly vastag volt, hogy az ür, melyben az olaj látszott, csak vékony volt, mint egy vékony tollszár s alig fért bele öt csepp. Ő beszélt, hogy egyetlen csepp ilyen valódi rózsaoaj előállítására ezer darab kivirított rózsza szükséges.

*

A pesti misszionáriusok fizetése akkoriban hatezer pengő forint volt, ami azon időben igen nagy jövedelmet jelentett mindünk. Kitűnik ez abból, hogy midőn atyámnak tudtára lett a daja, hogy budaí pappá választották évi hatszáz pengő forint fizetéssel, egész családjával a templomba ment hálát adni Istennek, hogy ezentúl minden megélhetési gondtól megszabadult. Oly nagy pénz volt hatszáz forint az akkor időben.

*

Atyám barátai közé tartozott *Vásárhelyi* Pál pestmegyei főmérnök, aki elsőnek tervezte a Vaskapu munkálatait, melyeket csak oly sok évvel később foganatosítottak. Nyílt házat vitt s mi is gyakran hivatalosak voltunk hozzájuk. Többször találkoztunk náluk *Torkos* László fiatal költővel, aki oly fiatalon lelte halálát a Balatonban.

Egy izben nagy kirándulást rendezett a Zúgligetbe, melyre mi is meg voltunk hívva. Ott volt *Vörösmarty* Mihály; *Vajda* Péter és sok más. Központja volt a fiatalabb társaságnak *Vásárhelyinek* férjnél levő leánya férjével *Stullerrel*, aki később Haynau alatt fogságba jutott s beszélték, hogy az élete is kockán forgott.

Volt három gyönyörű leánykája, ezeket Stullerné fehérbe öltöztetve, ő maga talpig feketében, gyászfátyollal indultak *Haynau* elé, aki előtt magukat térdre vetve könyörögtek a fiatal férj és apa életéért, de a zord katona megfordult és otthagya őket.

Nemsokára hire futott azonban egy este, hogy az osztrák kormány változtat politikáján s a teljhatalmú Haynau nyugalomba menesztik. Haynau is neszét vette a dolognak s mivel gondolta, hogy reggelig valószínűleg kezében lesz az erre vonatkozó parancs, az egész éjet arra használta fel, hogy megkegyelmezett mindazoknak, akik addig halálra voltak ítélve. Ez bosszú műve volt, de sok áldás fakadt belőle. Így szabadult meg Stuller is.

A szabadságharc nehéz napjaiban jó barátaik sürgető tanácsára, *atyám Székács*sal elmenekült a fővárosból s Oroszára, Szarvas, Szentés vidékén bújdostak s a tanyákra tértek be éjjeli szállásra. Egy alkalommal, mikor egy gémeskútnál mosdottak, megszólította atyámat egy fuvaros: „Hol veszi itt magát a főtisztelendő úr?” E jóindulatú hangra mondja atyám: „Honnan ismer engem?” — „Már kétszer hallottam prédikálni a főtisztelendő urat, sohasem felejttem el!”

Pedig álöltözetben voltak, szürke ruhában s szakált, bajuszt növesztettek, mégis több helyen rájuk ismertek. Vagy hat hétig bújdostak és semmi hírt sem hallottunk felőlük s mi sem tudtunk magunkról nekik hírt adni, mert azt sem tudtuk merre vannak.

Egy délután Székácsnéhoz jött egy falusi asszonyka egy batyúval a hátán s a Székács nevet kérdezte. A többit nem értette Székácsné, mert az asszony csak tótul beszélt. Mikor nagy nehezen mégis meg tudta értetni Székácsné a falusi asszonykával, hogy ez a parochia és ő jó helyen jár, leoldotta a batyúját s miután még egyszer körülnézett, elkezdte szeletelni azt a házi kenyeret, amit a batyujából kivett. Nemsokára reáakadt a kenyérhéjja alatt egy papirszeletre, amelyre Székács és atyám irták, hogy eddig épségben vannak és kérnek némi tudósítást. El lehet gondolni az örömet, amit ez a jó hír okozott.

Székácsné azonnal felelt, elővett egy tót új testamtomot, belső tékájára illesztette a levelet s egy tiszta lappal ügyesen leragasztotta s megmutatta a tótasszonynak s a menyinyire és ahogy csak tudta, úgy kérte, hogy adja át azt az uraknak, akik szerencsésen meg is kapták.

Mikor a legnagyobb veszély valahára elmúlt, egy este a bujdosók hazaérkeztek. Atyámat sokszor citálták, mindenféle vádakkal ostromolták, amelyek alól azonban szerencsésen tisztázhatta magát. Szomorú idők voltak ezek, talán nem volt a hazában egyetlen család sem, ki vagy fenntartóját vagy egy család tagját, vagy vagyonát nem veszítette el. Ezer veszély között éltünk.

*

Sok ellensége volt atyámnak a római katolikus papság között, mert sokan jelentkeztek nála áttérés végett és irigyelték tőle a nagy befolyást, amelylyel a nádori udvarnál birt. Sokszor élete ellen törtek.

Egyszer délelőtt éppen a konyhában voltam elfoglalva, midőn esengettek s bejött egy elég tiszta, de gyanús kinézésű koldusféle asszony s egy nagy kosarban egy gyönyörű nagy

pontyot hozott, mondván hogy ajándékba hozta. Csak egyedül voltam otthon a cseléddel. Kérdeztem, ki küldte a halat, de nem akarta a küldő nevét elárulni, csak kínálta erősen, hogy fogadjam el.

Mikor faggatásomra nem felelt, kérdeztem, hody ki ő, mert nem ismerem. Azt felelte, hogy ő a gyertyás asszony a Mátyás templomból. Így már eleget tudtam s azt mondtam neki, hogy köszönöm, de csak vigye vissza, mert ismeretlenül nem fogadunk el semmit. Mikor atyám hazajött, megdicsért, hogy rövidesen végeztem az asszonnyal. A hol minden valószínűség szerint meg volt mérgezve, mert többé senki sem jelentkezett vele.

*

Szintén nem jó szándékkal, mint utóbb kitűnt, de felső parancsra volt egy különös látogatónk. A konyha felőli lépcsőn jött be egy hölgy s a külső szobából erős hangon kérdezte: „Itthon van-e Bauhofer lelkész úr?” Én kiléptem hozzá s bevezettem őt. Majd elhült a vérünk, mikor bemutatja magát, mint Zsófia főhercegasszony (a király anyja) udvarhölgyét. Nevét elfeledtem, grófnő volt, ki azért jött, hogy általa, mint biztos alkalommal, írjon atyám levelet Mária Dorottyának. Atyám megköszönte nagy kegyét s azt monda, hogy éppen e napokban irt Ő fenségének s így nem fárasztja őt. Vagy háromszor ismételte az udvarhölgy, hogy ő igen szívesen vinné el a levelet, mert ő hódoló tisztelője Mária Dorottyának s nem hitte, hogy egy egyszerű evang. pap oly okos legyen és átlásson a szitán. Félórai időzés után atyám az udvarhölgyet kocsijáig kísérte s így üres kézzel szerencsésen elpályázott. Ez is egy csapda lett volna.

*

Egy este beszélgetve ültünk együtt, atyám, én és két kis testvérem. Egyszerre rövid erős csengetést és kardcsörgetést hallottunk, amire mindnyájan elsápadtunk ijedtünkben. Ez időben mindig én mentem az ajtóhoz, ha csengetett valaki, mert nem volt bátorságos akárkit bebocsátani. A rácsos lépcsőajtónál látok egy magas osztrák főrangú tisztet barátságos arccal, ki atyám után tudakozódik s mondja, hogy Mária Dorotya főhercegasszonytól jön. Nagy kő esett le a szívemről s félelmünk öröme változott, mert a nádorasszony mintegy védelmünkre küldte őt. Bemutatkozott mint József főherceg egyik nevelője s azzal volt megbizva, hogy bő információt szerezzen hogylétünkről. A nádorné minden ily alkalmat felhasználta arra, egyrészt, hogy biztonságunkról gondoskodjék, másrészt, hogy atyám tekintélyét növelje.

Mikor Bécsben október 6-ikán kitört a forradalom, *Metternich* és az egész udvar menekült, ki merre tudott. A nádorné is két gyermekével a lehető legegyszerűbb ruhákban gyalog ment a zajongó tömeg között a Dunaparthoz, ő Mária Henriettát a későbbi belga királynét vezette kézen fogva, előtte egy meghitt szolgáló pedig polgári ruhában József főherceget és utánuk egy komorna, Müller kisasszony ment. Így szálltak egy gőzhajóra, melynek kapitánya megbízható ember volt. Olmützbe igyekeztek, ahová szerencsésen el is jutottak.

*

1851-ben az osztrák kormány kiutasított minden angol alattvalót, köztük a pesti misszionáriusokat, *Schmith* Róbertet és *Wingate* Williant is Bécsben egy napi pihenőt tartottak és búcsú audiencián voltak a nádornénál. Nagyon szomorú búcsú volt, mert előreláthatólag nem volt arra remény, hogy az életben még egyszer találkozzanak.

A főhercegnő akkor már öt éve lakott Bécsben mint özvegy s így az udvar nézete a magyar szabadságharcról ő hozzá is utat talált. Meg akarván tudni, hogy a részrehajlatlan angoloknak, akik ama szomorú időkben a központban Pesten éltek, mi a véleményük a szabadságharcról, ezen szavakkal fordult hozzájuk: „Glauben Sie wirklich: Kossuth ist ein ehrlicher Mann? Mire ők teljes meggyőződéssel egyhangulag igenlően feleltek.

*

Ezen misszionáriusok nejei felajánlották atyámnak, hogy ők elviszik magukkal az ő naplóját, melyet otthon tartani nagy veszélyvel járt és amely eddig különböző helyeken volt elrejtve, úgymint a templomban az orgonában. De miután a tanító nagy denunciáns volt, ez nem látszott elég biztos helynek s így fekete viasz vászonba varrva, elrejtettük a kéménynek egy magas fülkéjébe; onnan vettük ki aztán, s az angol hölgyek úgy vitték el, hogy a nagy folió kötet üres tékáját egy koffer fenekére tették, a lapjait pedig szétszedve, erős vászonzacskókba rakták s azt ruhájuk alá kötötték fel. Így jutott ki baj nélkül a napló Skóthonba, ahol 26 évig őrizte *Smith* Róbert, akitől ezen idő után a naplót hazahoztattam, kérve őt, hogy postán küldje meg a költségemre. De ő nem merte a postára bízni, hanem egy biblia-szállítmánnyal küldte Pestre König misszionárius kezeihez, akitől könyvkereskedő útján jutott végre kezemhez.

Özv. Czékus Istvánné,
Bauhofer Vilma.

T Á R C A.

Az Újszövetség új világításban.

Tizenöt évi tudományos buvárlatnak eredményét teszi közkincsé Licht vom Osten c. művében¹ Deissmann berlini tanár és pedig olyan formában és olyan módon, hogy az abban mondottakat nemcsak a tudós szakférfiú olvassa haszonnal, hanem a laikus is okulást meríthet belőle. Deissmann, berlini, előbb heidelbergi egyetemi professzor, amaz irányzatnak a hive, mely nem sokkal ezelőtt merült fel a bibliai tudományok terén s amelynek tanítása szerint nem elégséges az új-testamentomi iratokat a kultúra többi mezőitől elszigetelten vizsgálni, hanem szükséges azokat abban a milieuban szemlélni, a melyben keletkeztek. Az új-testamentomnak ily módon való kutatása nem egy nehéz és eddig megoldhatatlannak látszó problémára vetett világosságot s nem egy homályos helyet tett érthetőbbé. A mily fontos az ó-keleti kulturának ismerete az ó-szövetségi iratok teljes megértésére, éppen olyan szükséges a hellenisztikus-római műveltségnek ismerete az új-szövetségi iratoknak megértésére. Deissmann könyve e tekintetben nemcsak úttörő, de egyszersmind célmutató is. Ezért nem lesz haszontalan mélyebben foglalkozni e művel.

Művének I. részében a problémát határozza meg a szerző s az újabb időben felfedezett szövegeket jellemzi. Az ós-kereszténység historiai háttere az antik világ, aki pedig e hátteret rekonstruálni akarja, az kell, hogy e világ irodalmi emlé-

¹ *Licht vom Osten. Das Neue Testament und die neuentdeckten Texte der hellenistisch-römischen Welt* von Adolf Deissmann, Universitätsprofessor zu Berlin. Tübingen. J. C. B. Mohr. 1908. X és 364. oldal. Ára kötve 15 M.

keihez forduljon. Ámde az irodalmi emlékek mellett ott van a nem-irodalmi emlékeknek egész serege: feliratok köre, ércre, viaszra, papyrusra, fára vagy agyagra. E feliratoknak értéke világosan áll előttünk, ha meggondoljuk, hogy az irodalmi emlékekben a művelt osztály képe őrződött meg számunkra, míg az alsóbb népréteg igen ritkán jut szóhoz azokban. Így azután megértésként, hogy az új-szövetségnek nyelvét, gondolkozásmódját ezekből az irodalmi emlékekből igyekezvén megérteni, igen sokszor, sőt legtöbbször félreértették azokat. Az őskeresztyénség egész strukturája az alsóbb népréteg tanulmányozására utal minket s ez alsóbb néprétegnek nyelvét, gondolkodás módját a fent említett, nem-irodalmi emlékek híven tükrözik vissza. Ezekben az emlékekben földművelők és kézművesek, katonák és rabszolgák és anyák beszélnek hozzánk az ő gondoljaikról és munkáikról. Amaz indirekt haszon, a mely e nem-keresztyén emlékek tanulmányozásából háramlik az őskeresztyénség kutatására, három szempont alatt tárgyalható. Megtanítanak ezek az emlékek, hogy az új-testamentumot 1. *nyelvtörténetileg* helyesen méltassuk, 2. útmutatást adnak az új-szövetség helyes *irodalomtörténeti* megértésére és végül 3. fontos *művelődési és vallástörténeti* adatokat szolgáltatnak nekünk, hogy az őskeresztyénségnek az antik világgal való kontaktusát és kontrasztját világosan ítélhessük meg.

Ezeknek az emlékeknek három csoportját különbözteti meg Deissmann. Első csoportba tartoznak a feliratok, melyeknek nagy része kőbe van vésve és a melyeknek felkutatásában a régiek közül *Böckh* és *Mommsen*, az újabb kutatók közül pedig *Dittenberger* (*Orientalis Graeci Inscriptiones selectae*, *Hicks* (*A Manual of Greek historical Inscriptions* 1882) és *Charles Michel* (*Recueil d'Inscriptions Grecques* 1900) szereztek maguknak különös érdemet. E feliratok szókincsét és phrasaeológiáját szerencsésen fordította hasznára a biblikus philológusok közül pl. *H. Lietzmann*, a római levélhez írott klasszikus kommentárjában. Második csoportot alkotják a *papyruson* megőrzött szövegek. E szövegek nagy része szintén nem-irodalmi jellegű: különféle tartalmú jogiratok, adás-vevési szerződések, számlák, nyugták, házassági kötvelevek stb. A nem-irodalmi szövegek harmadik csoportját az új *ostrakák* alkotják. Az ostrakáknak, az agyaghengerekre írott szövegeknek kutatását *Wilcken* és *Crum* indíták meg s tettek ezáltal szolgálatot a graecistáknak éppenúgy, mint a theológusoknak. Az ostrakák annyival fontosabbak e kor művelődéstörténetére, mivel a nép legalsó rétegeinek köréből kerültek ki, hiszen az agyaghenger volt a legolcsóbb anyag a feljegyzések számára.

Az ostrakáknak egész seregét közölte Albert Lefebvre „Fragment Grecs des Évangiles sur Ostrakon“ c. művében.

Ami ezeknek a feliratoknak az új-testamentomi görög nyelv történetére való fontosságát illeti, már első látásra is szembetűnik, hogy az új-szövetség nagyban és egészben a görög nyelvnek ugyanazt az egyszerű alakját használja, melyet e feliratok használnak. Ma már elfogadott tudományos igazság, hogy az új-szövetségi tanulmányozásánál a papyrusok, ostrakák és feliratok nemirodalmi nyelvéből kell kiindulnunk. Az iszláló dogmatikus módszernek napja immár leáldozott s ezt éppen az imént vázolt emlékek felfedezésének köszönhetjük. A *hangtan* és a *declinatio*k tana egy egész sereg példával szolgál annak megvilágítására, hogy új-azszövetség nyelve semmiben sem lévén különböző keletkezési korának görög hogy úgy mondjam, piaci nyelvétől, nem is szabad azt az irodalmi emlékek görög nyelve mértékével megítélni. Ugyanezt bizonyítja az új-szövetség *szókincse* is. Az új-szövetség görög nyelvének szótárai eleddig úgy mutattak fel egy csomó szót, mint a mely a görög bibliában fordul elő először. E nézetet azonban alaposan megcáfolják e feliratos emlékek, melynek szókincsében e szavaknak mindegyike előfordul. Ilyen szó pld. a Jakab levele által használt *περσοεια*. E szóról e sorok írója egy Jakab leveléről írott tanulmányában még ez év elején kénytelen volt azt állítani Kuhne és Beyschlag nyomán, hogy az új-testamentomi graecitas idejében keletkezett. Jelentését megállapítani nem is tudtam, hanem egyszerűen „kinövés“ szóval fordítottam s egyszersmind megjegyzém: „a szó jelentésére nézve a magyarázók a legnagyobb zavarban vannak. Itt csak a klasszikus philologia újabb kutatásai jöhetnek esetleg segítségünkre“. (Jakab levele. Kolozsvár 1908. 6. oldal.) És tényleg Deissmann könyvéből értesülünk, hogy egy rakhléi felirat él e szóval — *εκ περσοειων* — és pedig „felesleges“ értelemben használja azt. Ilyen szó továbbá a Tim. 3₃, Héber 13₅ által használt *ανασιατωω*, mellyel szintén több feliratos emlékekben találkozunk. Deissmann mintegy 28 ilyen szót sorol fel s kimutatja rólok, hogy nem az új-szövetségi iratok sajátos kincse, hanem megvan az őskeresztyén kor világi nyelvében is. A szavak *jelentésére* nézve is sok hasznos útbaigazítással szolgálnak a nemirodalmi emlékek. Így pld. *αμαρτωλος* szó előjön Pál apostolnál és pedig „bűnös“ értelemben. Ugyanígyen értelemben használtatik a Lykiában talált emlékekben is és az *ενοχος* szóval bizonyos parallelitást mutat fel. Ebből megérthetjük, hogy miért használ Pál az *ενοχος* szó után genitivust: azért, mert a *αμαρτωλος* szót is állandóan genitivussal kapcsolja.

Ezen feliratos emlékek világánál az új-szövetség syntaxisa is át fog alakulni. Az új-szövetség nyelvvel foglalkozók eddig nem vették figyelembe a felfedezések syntaxisát s innen, hogy pld. a Blass nyelvtana is hiányos e tekintetben. Így pld. Blass e fordulatot βλεπειν από héber színezetűnek mondja, Wellhausen pedig semitásnak; pedig egy berlini papyruson ezt olvassuk (Kr. u. 41-ből) και το βλέπει σαπὸν sic! ἀπὸ τῶν Ἰουδαίων „és őrizkedj a zsidóktól“.

Az új-szövetség stylusa is új világításba kerül e nem-irodalmi emlékek felfedezése által. Az új szövetséggel foglalkozó tudósok az új-szövetségi iratok görögségét rendszeren úgy szokták jellemezni, hogy az át meg át van itatva a palaestinai hebraismusokkal. Így Dobschütz is János evangéliumáról írott egyik tanulmányában az evangélium nyelvét semitásnak mondja, habár — Deissmann szerint — annak egész nyelvazete a palaestinai nép nyelvéhez idomul. Ott van pld. Jánosnál az ünnepélyes *én* szólam („*én* vagyok az élet“ stb.), ez megtalálható az egyiptomi és kisázsiai sacralis nyelvben s mindenütt a nyelv ünnepélyességének emelésére szolgál s a varázslónak, illetve jósmondónak ama technikai fogásából magyarázható, mely szerint ő valamely magasabb istenséggel azonosítja magát, hogy hatalma annál nagyobbak lássék.

Könyvének III. részében azt a kérdést tárgyalja Deissmann, hogy milyen jelentősége van az újonnan felfedezett szövegeknek az új-szövetség *irodalomtörténeti* megértése szempontjából. Ellentmondásnak látszik ugyan, de tényleg úgy van, az őskeresztyénség irodalmi fejlődését a páli levelek lényegét nyomorúságos papyrus-foszlányokból és agyaghengerekből érthetjük meg. A páli levelek megértésére pld. feltétlenül szükséges különbséget tenni a *millevel*, az epistola és a közönséges *levél* között. E kérdés megvilágítására egynéhány görög levelet közöl Deissmann görög eredetiben és szóhű német fordításban. Azt tanúsítják e levelek, hogy az epistola és a levél között mily óriási különbség van. Az elküldött, missilis levél egy darab élet, az epistola az írói művészet terméke s így nem olyan egyszerű és élénk. Az új-szövetségben van egy csomó olyan irat, mely „levél“-nek neveztetik. Azt kell már most eldönteni, hogy az illető levél epistola-é vagy közönséges levél. Ezt pedig az újonnan felfedezett görög szövegekből dönthetjük el. Az új-szövetség iratai között vannak *nem-irodalmi* levelek és irodalmi *epistolák*. Pál apostolnak Philemonhoz írott levele ilyen nem-irodalmi levél, míg ellenben a rómaiakhoz írott levél epistola. A két korinthusi levél is valóságos levél s megértése éppen azért volt olyan nehéz,

mivel a kommentátorok epistoláknak vették azokat, azt vélvén, hogy az apostol a maga tanrendszerét akarta azokban előadni. Ilyen valóságos levelek a 2. thessalonikai levél, a Philippi-beliékhöz írott levél. A római levelet is valóságos levélnek tartja Deissmann, de felfogásunk szerint helytelenül, mivel itt az apostol a maga tanrendszerét akarta előadni levél formájában.

Pál levelein kívül még két valóságos levél van az új-testamentomban: János 2-ik és 3-ik levele. A 3-ikról azt mondja Wilamowitz-Moellendorff: „Es war ein durchaus privates Billet . . .“

Az ú. n. katolikus levelek azonban egytől-egyig epistolák. A Jakab levele egy röpirat az egész keresztyénséghez, a címzés úgy ennél a levélnél, mint a Péter és a Judás levélénél, merőben dekoratív jellegű. És tényleg a Jakab levele teljes mértékben egy epistola jellegével bír, nincs benne semmi személyi elem, semmi subjektív vonás. Az új-szövetség leg-hosszabb levele a Héber levél, szintén epistola, annyira, hogy még a címzés is hiányzik róla. A János apokalypsise is epistola Deissmann szerint.

Rendkívül fontosak e szövegek az új-szövetségnek kultur-történeti és vallástörténeti megértése szempontjából is. E szövegek bizonyossága szerint a keleti magikus irodalomnak sok gondolata lett a görög ó-testamentom által a világ közkinccse. A keleti vallások varázskönyvei Pál apostolnak nem egy kifejezésére vetnek világot s a fennmaradt papyrus töredékek feltárják azt a világot, melynek mindennapi életéből Jézusnak hasonlatai vannak merítve. Jézus pld. a hegyi beszédben a verebek és az ember értékének nagy ellentétére mutatva reá, bátorítja hiveit, hogy ne féljenek, mert Isten gondot visel reájuk, hiszen még a verebekre is van gondja. Kérdés, miért éppen a verebeket említi Krisztus. Egynéhány papyrus-töredék bizonyossága szerint a verebek a keleti szegény néposztálynak volt az eledele, mert olcsó volt s mindennapi vásári cikk.

Ámde az egyes ember lelkivilága is sokkal ismeretesebb lesz ez újabb felfedezések által. Látjuk ezekből az emlékekből, hogy mire sóvárgott az emberek lelke, mi után vágyakozott, mi volt az ő öröme, bánata stb. szóval, megismerjük a keresztyénség után vágyódó lelkek természetrajzát. Látjuk, hogy az antik népeknek etikája miféle befolyással volt a keresztyénségre s ez által az egész mai modern kulturára. Az új-testamentom etikai fogalmának egy nagy része a zsidó és hellenisztikus erkölccstan befolyását mutatja, ezt eddig is tudtuk, de a forrás után csak a philosophiai

írók műveiben keresgélünk, mellőzván a nép etikáját, mely ezekben a papyrus-tekercekből és feliratokban őrzött meg számunkra.

Ezek a tények már most elutasíthatatlanul követelik, hogy az új-szövetség kutatói új irányba térjenek és új módszert alkalmazzanak tanulmányaikban. Ezekkel a módszertani kérdésekkel foglalkozik Deissmann könyvének V. részében. Az első teendő kétségkívül minél több nem-irodalmi emlékek, feliratnak, ostrakának, papyrus-tekercsnek gyűjtése. Ezután következnek azoknak feldolgozása nyelv-, irodalom-, vallás- és kulturtörténeti szempontból. E munkának nagy részét elvégzik a nem-theologusok, a theologusra csak az a feladat vár, hogy az antik világ tanuskodásának segítségével küzdje fel magát ama kulturtörténeti és pszichológiai álláspontra, mely az új-szövetség tudományos vizsgálódására feltétlenül szükséges. A klasszika philologia szolgáltatja tehát azt az anyagot, melyet a theologusnak kell értékesítenie.

A speciális problémáknak özönéből kiemelendő különösen egy, mely az új-testamentomi nyelvészet egyik legfőbb feladata kell hogy legyen: *egy új-szövetségi görög szótár készítése* ezeknek az új felfedezéseknek felhasználásával. Az igazi tudományos lexikographia abban a pillanatban kezdődik, mikor észrevesszük, hogy minden szó egy problema, amelyet csak úgy lehet megoldanunk, ha az illető szó történetét ismerjük, eredetétől kezdve jelentésváltozásaival együtt. A mint Deissmann igen találóan mondja s a lexikographia történeti tudomány: a szókincs történeti statisztikája. A görög lexikographia pedig még igen a kezdet kezdetén áll. Diels kimutatása szerint egy teljes tudományos görög szótár előmunkálatának költsége legalább 10 millió márkára rugna s terjedelme 120 kötet lenne. A görög biblia-lexikographiának ugyan tisztes multja van, de még nagyon távol állunk attól, hogy egy tökéletes új-szövetségi görög szótárunk legyen.

Deissmann könyve nem kis mértékben fog hozzájárulni az új görögség iránt való érdeklődés felkeltéséhez.

Ifj. dr. Bartók György.

Pár szó a szekularizációról.

Dr. Várady Zsigmond a magyarországi szabadgondolkozók egyesülete 1908. szeptember 20-iki gyűlésén érdekes előadást tartott a szekularizációról. (Megjelent a Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság kiadványaként Sonnenfeld A. műnyomdájában Nagyváradon 8° 30 oldal. Ára ?)

Mióta az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtásának ügye napirendre került, többször szó esett a szekularizációról is. A róm. kath. sajtó mindannyiszor idegeskedni kezdett, sőt mint legutóbb, az orsz. ref. lelkészegyesület alakuló közgyűlése alkalmával, amely nem is a szekularizációt, mint inkább azt hangoztatta, hogy az országgyűlés a róm. kath. papi javakat államiaknak nyilatkoztassa ki, — heves támadásokat intézett a protestánsok ellen, pedig a fent említett lelkészegyesület arról egy szóval sem tett említést, hogy az állam a papi javak élvezetét a róm. kath. egyháztól vonja el. Azóta is többen szólta a szekularizáció kérdéséhez más és más nézőpontból világítva meg a dolgot s majd mellette majd pedig ellene foglalva állást.

Alig hiszem, hogy valaki oly határozottan nyilatkozott volna mellette, mint dr. *Várady Zsigmond*, aki jogosultságát annak kimutatásával bizonyítja, hogy a róm. kath. papi javak állami eredetű *célvagyon* s hogy a róm. kath. klérus nagyon csekély részét teljesíti azoknak a köteleességeknek, amelyeknek teljesítése fejében a tőle élvezett javakat kapta.

Előadásának elején találóan állítja szembe több érseki, illetve püspöki egyházmegyének nagykiterjedésű birtokait az országban uralkodó többféle bajokkal és nyomorúságokkal, melyeken az előbbieket felhasználásával segíteni lehetne. Konstatálja, hogy a holt kéz birtoka ma már körülbelül eléri a *két és fél millió* katasztrális holdat. Majd felveti a kérdést,

hogyan támadt ez a helyzet s jól van-e az így, ahogy van? Az utóbbi kérdésre határozott nem-mel felel, az előbbire pedig I. István és azoknak a királyoknak az intézkedéseiben találja a feleletet, akiktől a holt kéz vagyona ered. Ezek közül kivétel csak *Kálmán* király, aki XV., XVI. t.-cikkében az I. István adományait tiszteletben rendelte tartani, de az azonkivüli adományokat visszavonta. Az egyház azonban nem minden kikötés nélkül kapta a javakat, hanem tartozott „a vallás érdekein és az összes vallási szükségeken kívül ellátni a népnevelés, az erkölcsfejlesztés és a szegényügy minden költségeit és teendőit, továbbá ő vitte az első királyok által kezére adott igazságszolgáltatásban is a legfontosabb szerepet, végre az ország védelmét is az egyházi bandériumok által jórészen az egyházi rend tartozott ellátni.“ A nagyszámú idevágó törvényhelyből idézi II. Ulászló harmadik rendeletének 20 cikkét, mely az egyházi bandériumokról intézkedik s több régi törvényt, melyek egyéb ellenszolgálatokról világosan szólnak. De azoknak teljesítése — érdekében is állott az egyháznak, így pl. az igazságszolgáltatás, nevelés vezetése, mert ezzel saját hatalmát erősítette. Hogy a régi törvények és királyok az egyházi javakat *célvagyonnak* tekintették s más célokra fordíthatóknak is tartották, bizonyítja a szerző II. Ulászló 1504. évi XXVI. t.-cikkével, az 1548. XII., 1550. XIX., 1555. XV., XVIII., 1556. XVIII., 1557. V., 1556. XXXIX. s 1557. XXII. s más t.-cikkek.

Kimutatja egymásután, hogyan bújt ki az egyház a honvédelmi, népnevelési igazságszolgáltatási s szegényügyre vonatkozó kötelezettségei alól, holott a javakat megtartotta. A hadügy terheit ma egészben az állam és a katonáskodó polgárok viselik, iskolát mind többet és többet tart fenn az állam, az igazságszolgáltatás költségeit egészen az állam fedezi, a szegényügyre pedig fizetik a polgárok a községi pótdadót és a betegápolási adót. Hiteles helyeket nem tart fenn az egyház többé, ezek levéltár és közjegyzők mellett feleslegessé váltak. Az egyházi rend még az esküdtszéki szolgálatból is kivonta magát. De a vallási kiadások terheit sem fedezi egyedül: áthárítja kegyurakra, másfelekezetű polgárokra, s az államra. Az állam pedig évenként milliókat ad kath. felekezeti célokra, mintha az a nagy vagyon nem is lenne az egyházi rend szolgálatában.

Igaz, hogy az utána fizetett adóval hozzájárul az egyház az állam terheinek a viseléséhez, de ez az adó nem áll arányban azokkal a kötelességekkel, melyeket teljesítenie kellene. A kataszterek igazságtalan szerkesztése következtében keve-

sebb adót fizet az egyházi rend, mint a parasztbirtokosság és sok oly köztehermentességben részesül, aminőt a többi polgárok nem élveznek. A fogyasztási adóhoz p. o. az egyház aránytalanul kis részzel járul hozzá. De még ha hasonlóan adóznék is, akkor is megmarad az az igazságtalanság, hogy a többi polgárság nem élvez az államtól külön kapott javakat, holott az egyházi rend e kiváltságok birtokában van, anélkül, hogy a vele járó köteleességeket teljesítené. Az egyház tulajdonjogáról szó nem lehet, mert a vagyont csak haszonélvezetre kapta terhekkel. A kezén levő alapítványokat is átvehetné kezelésbe az állam, hogy ezek jövedelméből azokat a szükségleteket fedezze, amelyeknek fedezése céljából az alapítványokat tették. Ezt tartotta szem előtt az 1848: XX. t.-c. 3. pontja, s szerző szerint csak e törvény becsületes és komoly végrehajtását kell követelnünk. Ha az állam fedezi az egyházi költségeket, az egyháznak nem lesz indoka, hogy a javakat kezelje, de célja sem lesz, mert azt nem szabad feltenni egy polgárról sem, hogy azért ragaszkodik az egyházi javak mai rendszeréhez, hogy azok jövedelme Rómába és külföldi propaganda céljaira menjen ki a hazából.

Szerző ezután rámutat azokra a róm. kath. országokra, amelyek az egyházi javakat szekularizálták. Francia- (1789.), Spanyol (1764.), Olaszországra (1867.). De még Ausztria is szekularizált: elvette s ma is bírja a salzburgi püspökséget. Sőt későbbi királyaink is szekularizáltak: Mária Terézia a pesti egyetemet papi javakból dotálta s azok jövedelméből várakat is erősített. I. Ferenc pedig magánosokat is jutalmazott papi javakkal. Végül szerző még ama kérdésre felel: kit és mennyiben sértene s kinek és mennyiben használna a szekularizáció? Az első kérdésre felelete: senkit és semmiben; a másodikra: sokban és soknak.

A vallást a reform nem sértene, sőt a tiszta vallásosságot erősítené, mert egy hatalmas térítő eszközt vonna el a klérus kezéből, az alsópapság helyzetét javítaná; az állam és nemzet óriásit nyerne; a termelés, nemzeti bevétel emelkednék, a kivándorlás csökkenne, a népnevelést fellendítené. Azért szerző arra hív fel, követeljük az 1848: XX. t.-c. valódi, meg nem hamisított végrehajtását.

A munka határozott, erőteljes hangon van írva. Az elején iróniával dolgozik a szerző, helyenként élesen beszél s a történelmi tények megítélésében nem objektív. Így p. o. mikor azt mondja, hogy I. Istvánt a bevándorlott térítő papok hatalmukba kerítették s egy minden ízében theokratikus állam alapítására törekedtek. Aki így ítél I. Istvánról, az a nagy

király emléke ellen vét, igazságtalan, mert mert a mai mértékkal akarja mérni. Mint „szabad” gondolkozónak a felekezeti iskola iránt nincs érzéke s nem ismeri el annak jogsultságát. Igazságtalan azzal szemben is, mikor általánosít s kimondja, hogy csak az állami népnevelés lenne komoly, becsületes és magyar, melynek hiányát ma a felekezeti oktatással, a magyar polgárokat magyar polgárok ellen állandóan lázító rendszerrel próbálják eltakarni. „A komoly és valódi népoktatás következtében nagyobb, tisztább, babonáktól és felekezeti visszavonástól mentes tudás terjedne el”. (28. old.) Íme egy *szabad* gondolkodó, aki azt a szabadságot, melyet maga számára követel, a felekezetektől elvonná s megtagadná tőlök, hogy iskolákat tartsanak fenn. Pedig egy szabadgondolkodótól inkább azt várná az ember, hogy a „szabad egyház szabad államban” elvét vallja. Van felekezeti iskola, amely rosszabb, mint az állami, de az államnak módja van a bajon segíteni, csak tegye; de mert ilyen iskola van, nem következik, hogy a felekezeti iskola általában ilyen. Az állami iskola a mi sajátos felekezeti és közjogi viszonyainknál fogva éppen nem az egyedül üdvözítő ideál, amely minden bajt megszüntetne, sőt ellenkezőleg ki van téve a változó kormányok szeszélyeinek. Ha klerikális kormány jön, lesz klerikális, ha szociálista, lesz szociálista.

Még egy másik hiányára is utalok a munkának. Szerző megfeledkezett arról, hogy a szekularizációra már történt Magyarországon 1620-ban a beszercebányai országgyűlésen komoly kísérlet, mikor a Bethlennel szövetséget kötött magyar rendek kimondták, hogy a kath. papi javak az ország védelmére fordíttassanak, három róm. kath. püspökség legyen: anyitrai, győri és egri, egy püspöknek 2000, egy kanonoknak 200 forint legyen a fizetése. Azok között pedig, akik ezt megszavazták, katolikusok is voltak. A körülményeken mult, hogy ezt az országgyűlési határozatot nem lehetett végrehajtani. Bethlen ugyan megerősítette, de II. Ferdinánd, mikor a cseheket 1620 novemberében a Fehérhegyen leverte, megsemmisítette a beszercebányai országgyűlés határozatait.

Ezek mellett a tévedések és fogyatkozások mellett is haszonnal lehet dr. Várady kis művét olvasni, mert meggyőződhetik belőle bárki, hogy a holt kéz vagyona célvagyon, állami tulajdon s hogy a papi javak szekularizációja nemcsak jogos, de hasznos is lenne az államnak s a róm. katolikus vallásnak éppen nem, legfeljebb a klerikális törekvéseknek ártana. Csak így volna az 1848:XX. t.-c. 3. pontja igazi értelmében végrehajtva.

F. L.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A külföldi egyházi élet sok és változatos eseménye közül a „Luther-Szövetség“ megalakulását ragadjuk ki elsősorban és ehhez az eseményhez fűzzük további tudósításainkat és elmélkedéseinket.

A „Luther-Szövetség“ célja az evang.-lutheránus egyház fentartása és erősítése. A szövetség mult év április havában, 28-án adta ki a lutheránusokhoz intézett s csatlakozásra felhívó szövegét. A szövetség központja Leipzig. Alakulására az a körülmény szolgáltatott okot, hogy az egyetemes evang.-lutheránus konferencia „szűkebb konferenciája“ 1907 okt. 17-én, csekély szótöbbséggel hozott határozata, mely megengedte a lutheránus érzelmű, de egyébképen a prot. Unio folytán keletkezett evang. egyház kebelébe tartozó egyháztagnak (az ú. n. Vereinslutheranereknek), hogy a lutheránus egyházi ügyekben a határozathozataloknál részt vehessenek.

A szigorú lutheránusok ezt árusításnak — saját szavaik szerint, a helyes lutheri alaphatározmányok megváltoztatásának — tekintik, épen ezért nem akarnak megmaradni az egyetemes evang.-lutheránus konferencia kötelékében, hanem a maguk szigorúan felekezeti felfogásának, az uniót s az evangélikus egyházat megvető magatartásának megfelelően, egy külön egyesületet, a „Luther-Szövetséget“ alapították meg.

Mielőtt reatérnék eme szövetség kiáltványának ismeretéseire, meg kell jegyezmem, hogy ezen, nagyon is exponált felekezetiességen, nem tudok megütközni. Sőt újabb időben, amint általában a társadalmi s közelebbiről az egyháztársadalmi élet fejlődési folyamán el-el gondolkozom, nem szerencsétlenségnek, sőt határozottan a protestántizmus szellemében he-

lyesen felfogott keresztyénség természet szerű, épen azért kívánatos eredményének tekintem az efféle, partikuláris törekvéseket. Mellesleg jegyzem meg, hogy ez az evangélikus uniótól irtózó és a maga szigorú elkülönülésére féltékeny gondossággal ügyelő lutheránusság szabad egyházi szervezetekben, azaz az államtól teljesen független, attól mit sem kérő, váró s el nem fogadó egyházi községekben van tömörülve s így elve: szabad egyház a szabad államban.

Nálunk a mult század negyvenes éveiben nagy port vertek fel a hazai két protestáns egyház egyesülésének előkészítését célzó mozgalmak. Ma már nemcsak azt lehet és kell konstatálnunk, hogy célt nem értek, hanem azt is, hogy a mozgalmak alaprugói a vallásos élettől merőben idegen, t. i. a politikai élet mezején voltak elhelyezve s ezért nem is működhetek az egyház érdekében.

Nem akarjuk ennek konstatálásával azon nagy férfiak érdemeit kisebbiteni, akik egyházas és hazafias törekvéseikben nem tudták helyesen megítélni az ú. n. vallási unió lélektani és üdvtani horderejét. De azért a jelen és a jövő tanulságául reámutatunk arra, hogy a vallási unió politikai célzattal: lehetetlenség; hogy vallási unió különböző hitelvi alapokon — protestánsellenes.

Legújabbán — ha jól emlékszem — az országos vallás-egyenlőségi szövetség megalkotásával kapcsolatban vetődött fel az az eszme, hogy ez a szövetség alapját képezheti majd a hazai két evangélikus testvéregházunk (t. i. az ág. h. ev. és helv. h. ev. egyháznak) egyesülését. Bizony kár a szóért, kár az egyesülés létrehozására fordított legkisebb erőfeszítésért, mert protestáns talajon, protestáns vallásos felfogás mellett minden „Unió“ természetellenes, szentírásellenes.

Tudom, teljes mivoltában átérzem szavaim jelentőségét. Épen azért nemcsak azt jelentem ki, hogy helyt állok a szavakért, hanem sietek a bizonyítssal is.

„Megigazulunk pedig ingyen Isten kegyelméből a Jézus Krisztusban lett váltság által“ — mondja Pál apostol (Róm. 3, 24.). A nagy reformátorok, elsősorban Luther, erre az alapra helyezkedtek és így tűzték ki, így állapították meg a protestizmus első, fontosabb, ú. n. anyagi principiumát, az ingyen-kegyelemből, hit által való megigazulás alapelvét, mely a keresztyén világ civilizációját új alapokra fektette.

Hit által, kegyelemből való megigazulás! Hát nem látjuk ebben az emberi szerzemény folytán létrejött látható egyház ideiglenes, átmeneti, kiségitő voltát?! Nem látjuk-e, hogy a hit által, ingyen-kegyelemből való megigazulás isteni tana

nem követel, sőt nem is tűr uniót a különböző hitűek között?! „Valahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok ő közöttök“ — mondja az Üdvözítő. Ahol ő a benne hívők közösségében jelen van: ott van az ő egyháza. Sőt még tovább menve, ne feledkezzünk meg arról sem, amit az Úr Isten országa eljövételéről mondott, t. i. hogy „Nem jó el úgy Istennek országa, hogy ember eszébe vehetné és nem mondhatja ezt: imé itt, vagy imé amott vagyon; mert imé az Istennek országa ti bennetek vagyon“ (Luk. 17, 20—21.)

Az egyház, mint valláserkölcsei közösség, társadalmi intézmény. Ennélfogva alá van vetve ebben az alakjában a társadalmi fejlődés egyetemes törvényeinek. És bármily kis mértékben is legyenek még tisztázva előttünk öme társadalmi fejlődés törvényei: annyi bizonyos már is, hogy a fejlődés magasabb fokát a szervek s ezek tevékenységének fejlettebb differenciációja hozza magával és külsőleg ugyanez jellemzi is.

A vallási alapon létesült társadalmi közösségek fejlődésének végső fokát teljesen az Üdvözítő fen idézett két mondanása jelöli meg. Ez a fejlődési fok igazában teljesen egy az egy pásztor eszméjének megnyilvánulásával. Mert ki van, kell hogy ki legyen zárva a lehetősége az egy pásztor uralmának ott, hol ember építette számos aklok léteznek. Az egy akol épen olyan eszményi és eszmei közösség kifejezése, mint az egy pásztor. És ha mindezeket megfontoljuk, épenséggel nem lesz okunk megütközni a szociálisták erfurti programjának ama pontja felett, hogy „minden vallási társulat és egyház magánegyesülésnek, mindenki vallása magánügynek nyilvánítottassék“.

A szociálizmus az ő mai, materialisztikus alapelveiből kiindulva, olyan dolgokat kíván, aminőket a keresztyénségnek a protestántizmus által is kiemelt alapelvei is megkívánnak. Csak a mi európai vallás- és egyházpolitikai rendszerünk, mely nagy Konstantin császár korától fogva a francia szétválasztási törvényig el sem tudta képzelni és nagy részében manapság sem tudja bevenni a „szabad egyház szabad államban“-féle — épenséggel nem Cavouri, hanem egyenesen Krisztusi — elvet, csak ez ragaszkodik ahhoz, hogy mai társadalmi rendjének fentartásához az egyházakat, mint segítő társakat, kedveskedéssel, államsegélylyel, kongruával és más efféle csecsebecsékekkel magához láncolja. És mikor az egyházak belebújnak az államegyházak aranyos hámjába, teljesen elfeledik azt, hogy Krisztus országa nem e világból való.

E sorok minden olvasója látta már napilapjainkban az

észak-amerikai Unió belépett elnökének, Roosveltnak Martin J. C.-hez intézett levelét, melyben amerikanus szempontból fejtegeti az egyház és állam egymáshoz való viszonyát. A levél summája az, hogy a vallás az embernek legbensőbb magánügye, melyhez a nagyközönségnek semmi köze sincs. Ez az amerikanus egyházpolitika legfőbb maximája ott az Unióban. Ott tehát a vallás magánügy.

A magánügy azonban sohasem jelentette azt, hogy titkos ügy. Az ember magánviszonylataira nézve is társulhat hason gondolkozású embertársaival és így a vallásos közösségek, melyeknek célja a közös épülés, a közös eszmények ápolása és megvalósítása, a vallásos életet kiviszi a házak belső kamrácskáiból, társadalmi tényezővé teszi s akár az államilag szervezett társadalmi irányító együttthatójára is emeli. De azért a vallás magánügy marad s az egyház magántársulat.

Az ilyen magántársaságszerű egyházi társadalom a tagok kölcsönös érdekközösségén épül fel. Akit valláserkölcsi érdeke ide von, az ide, — akit amoda hív, amoda csatlakozik. A holt szervezet, a maga tömegsúlyával senki lelkiismeretét nem nyomja agyon. Az emberek nem beleszületnek, hanem beletérnek valamely egyházba. És mert a szabad egyház rendszere mellett a szabadság lelke inkább érvényesül, éppen azért mondhatjuk, hogy ott az Isten is közelebb vagyon, azaz az ilyen egyház jobban megfelel az Üdvözítő tanításának.

Ha ilyen módon himet varrtunk a partikuláris felfogástól vezetett Luther-Szövetség megalakulására, fel lehet tenni a kérdést, hogy vajjon mennyire viszi előre Istennek országát ez a „ki-ki magának” elv egyetemessé válása. A felelet csak az lehet, hogy semennyire. Ha a különböző utakon, de ugyanazon eszmény felé törekvő vallásos társulatok nem találják meg az egymással való érintkezés pontjait, akkor bizonyára eltévesztenék egyen-egyen és valamennyien együttvéve a közös célt, a közös eszményt is.

De éppen ezen a ponton világlik ki a protestántizmus által is képviselt, a vallási élet terére is kiterjedő egyéniség elismerésének nagy fontossága. Azok, akik egy reájuk nézve terhes közösségnek békóiba szoritva csak mint ellenségek, vagy ellenfelek állhatnak egymással szemben, azonnal munkatársakká lesznek, mihelyest saját egyéniségüknek megfelelő területen működve látják, hogy a más alapokon, de ugyanazon eszményekért dolgozókkal közös célra egyesülhetnek.

Az angolszász népfaj körében, az Óceánon innen és túl egyaránt láthatjuk, hogy a legkülönbözőbb denominációk egyesülnek a közös célok munkálására. A differenciálódás így

vonja maga után az integrációt. És ez az egy akol és egy pásztor útja . . . Mert a szabad szövetkezésből könnyen kinőhet a szabad egyesülés, mint ez az unióbeli két nagy lutheránus zsinatnál a mult években végbement és amiképpen a jelenben is előkészület alatt áll a Presbyterian Reformed Church egyesülése.

Azonban az csak természetes, hogy ilyen egyesülések az egyenlő alap mellett lehetnek áldásosak. Ha a presbyteriánus egyházak egyetemes gyűlése Kansas City-ben kimondotta, hogy a presbyteresekkel való együttműködést kívánatosnak tartja s a közeledés módozatainak előkészítését — a moderátorra és titkára bizza: akkor előre tudnunk kell, hogy a két egyház között semminemű mélyreható különbségek nincsenek.

Csak zárjelben említjük meg, hogy a mi konventi elnökségünk holmi széltoló egyének nógatására, illetőleg okvetetlenkedése folytán éppen akkortájt kérdezte meg a hazai ref. theol. akadémiák tanári karaitól, hogy vajjon a presbyteresek hitelvilég nem különböznek-e tőlünk, mikor odakint a presbyteres és református egyházak egyesülésének munkája a komoly megvalósulás reménységének jegyébe lépett az 1906. évi kezdő lépések nyomán.

Természetesen ott, hol az alap, a vallásos felfogás oly különböző, mint a német birodalom ú. n. Vereinslutheranerei, vagy még inkább a református színezetű evangélikusok és a szigorú orthodox lutheránusok között, — ott egyesülésre gondolni sem lehet. Az erős meggyőződés nem tűr korlátokat, megszorítást a hitélet s az ennek megnyilatkozására szolgáló egyházi élet terén. Aki nincs velem, ellenem van az: ez a jelszó vezette a Luther-Szövetség tagjait, mikor felmondják a barátságot nemcsak azoknak a különben jó lutheránusoknak, akik bármely oknál fogva az uniós evang. egyház kebelében élnek, hanem felmondják azoknak a tisztán lutheri egyházi közösségben élő hitsorsosoknak is, akik hajlandók egy zsilipet megnyitni, melyen esetleg a tiszta lutheranizmust elhomályosító, megvesztegető unionális eszmék is behatolnak az eddig tisztán megőrzött szentélybe.

Hiszen szeretik ők lutheránus testvéreiket, akár az egyesült evangélikus egyház kebelében, akár szabad egyházakban éljenek is: de hát azt már lutheránus hitvallás-ellenesnek tartják, hogy akik az egyháznak jogilag nem tagjai, azok az egyház ügyeiben döntő szavazatjoggal bírjanak. Még azt megengednék, hogy az illetők tanácskozásokban részt vegyenek; hanem már a határozás csakis az egyház jogosult tagjait

illeti meg. És ebben igazuk is van a szövetségeseeknek. Csak ott nincs, amikor az egyetemes lutheránus konferenciából is kilépnek eme határozat miatt, mely a fenyegető veszedelmekre tekintettel valószínűleg reperációt talált volna, míg így, a dolgok élére állítása mellett, a közösen istápoltt lutheránus ügynek fog kárára válni.

Ami a Luther-Szövetség tagjainak leginkább rosszul esett, az az a felfogás, hogy a lutheránus hitvallással szemben a személyes vallásos meggyőződés fontossága domborodott ki, akkor, midőn az egyház ügyeiben való rendelkezési jog a hitvallástól függetlenül az egyéni hitbeli meggyőződéshez köttetett s így úgyszólván a hitvallás elvesztette egyházalkotó centrális súlypont jellegét.

Bármennyire is sajnáljuk egyik oldalon azt, hogy német prot. testvéreinknél ilyen természetű belviszály gyöngíti az erőket, mégis el kell ismernünk másfelől, hogy nekünk a hitvallási alapon álló lutheránusok határozottsága egyenesen imponál. Jellemet, egyéniséget látunk benne érvényre jutni. Jellemet, egyéniséget, mely meggyőződésen épül fel s mely éppen azért ama „sola fide ex gratia“ református principium egyenes folyománya, tiszta megnyilatkozása.

Gondoljuk csak meg, hogy nálunk miképpen létesülhetne unió az evangélikusok és reformátusok között! Úgy-e csak úgy, hogy mindketten félredobják, levetkőzik éppen azt a sajátos jellemvonást, hitbeli és egyházszerkezeti téren egyaránt, ami őket evangélikusokká, illetőleg reformátusokká tette. De miképpen vetkőzhetik le ezeket?! Csakis úgy, ha nem volt hozzájuk forrva, ha nem alkotta az ő jellemüket, ha már eddig is csak kényelmetlen teher volt az rájuk nézve. Bizony a német birodalmi unió is csak a XIX. század elején, az újjáébredni kezdő, de még mindig csekély öntudatosságú vallásos élet mellett s az álmodozó romanticizmus hatása alatt létesülhetett.

Attól pedig mentsen meg bennünket a gondviselés, hogy politikai célok előmozdítása végett csináljunk uniót, mint Kossuth Lajos és Zoy Károly akarták ref. elvtársaikkal egyetértően. Hogy a politikai célt el nem érnők vele: az „kétszerkettő — négy“ bizonyosságával kitiinnék. A vallást beleolvastanánk a politikába s az erős fundamentumról lelépve, vallásunknak amúgy is csak takaróul szolgáló foszlányaitól megmeztelenítve mindenek gúny és nevetsége tárgyává válnánk.

Az egyetemes evang.-lutheránus konferencia ismertetett határozatának meghozatala előtt a német birodalmi összes, akár szabad egyházai, akár egyesült lutheránusai jó barátság-

ban éltek, mert az összetartozás érzetét hatalmi kérdések nem zavarták.

Igen! Ezek a hatalmi kérdések! A jog a saját sorsának intézése iránt. Az egyéniségnek megfelelő szabad egyéni rendelkezés, a belőle folyó összes kötelességekkel szemben. Ez az ütköző pont.

Hát tagadhatatlan, hogy nekünk is vannak közös érdekeink. A reformátusoknak az evangélikusokkal. Ezek a közös érdekek egyesíthetnek bennünket bajtársi közösségbe, hol nem a szervezet, hanem a fides, az ebből folyó bajtársi kötelességérzet, ez az igen-igen értékes erkölcsi tényező biztosítja az együttműködést. A közös érdekek megteremtették a multban a „Status evangelici“-t, majd később közös, sőt egyetemesnek is tervezett konferenciákat. Azok hozták létre a nagygeresdi egyezményt. Azok nyomán született meg a két prot. egyház közös bizottsága.

Íme az út, melyen tovább haladva képesek leszünk egy lelki uniót létesíteni a lelketlen — mert csak szervezeti — unióval szemben. Amint lehetséges volt a multban, hogy egyes konkrét esetekben vállvetve, előre megállapított terv szerint dolgozzunk külön-külön, de azonos sorsu falaink védelmében, éppen így lehetséges lesz a jövőben az, hogy ugyanezt rendszeresen s állandóan cselekedjük.

A két prot. egyház közös bizottságát lehetne állandósítani. Minden közös érdekű ügyet közösen meghányavetve, a közös bizottság megállapodhatnék egy valamely, helyesnek tartott elárás ajánlatos volta tekintetében. Mindenik fél ugyanazt a saját felei elé terjeszti s mind a két fél egyöntetűen, ha ha kell, nemcsak tárgyi, de időbeli azonossággal is cselekszik.

Sőt tovább megyek. Ami közös érdekeink tudvalevőleg az államhoz való viszonyunkból, s az interconfessionális élet terén, főleg katolikus testvéreink hatalmaskodásaiból fakadnak. Hát ezek az érdekek nem érdekei egyszersmind a hazai összes protestánsoknak?! Ki vannak belőle zárva, vagy mentesek tőle az unitárius, az erdélyrészi evangélikus, vagy a baptista atyafiak?! Avagy már ezekkel nem lehet közös munkára, közös védekezésre kezét fogni?! Hát elfelejtettük volna a nagy principiumot, avagy azt, hogy „aki erős volt Péter által a zsidóknak apostolságán, én általam is erős volt a pogányok között“ (Gal. 2., 8.). Az egyikkel szemben politikát üzhetünk-e és a másiktól ezt a szabadságot, melyet magunknak megkívánunk, megtagadhatjuk-e?!

Boldog emlékü br. Baldácsy Antal, a róm. kath. vallású

főur egy alapítványt tett a magyarországi tizenegy protestáns szuperintendencia számára. Az alapítvány évenként összehozza azokat, akiket semmi más közös szellemi vagy lelki érdek összehozni, egy gyűlésben, egy konferencián egyesíteni nem tud. Csak még egy esetet tudok a Baldácsy-alap kamatait felosztó évenkénti gyűléseken kívül, melyen együtt lehetett látni a hazai összes prot. felekezetek és egyházak képviselőit. Ez az 1848. évi szeptemberi konferencia, mikor az 1848: XX. t.-cikk végrehajtására nézve az akkori kultuszminiszter, br. Eötvös József tájékozódni kívánt a protestánsok kívánságai felől. Fájdalom, — akkor is nem a 2-ik, hanem a 3-ik § vitte a főszerepet.

Bármily mértékben méltánylom is azokat a törekvéseket, melyek a munkást a maga méltó béréhez kívánják juttatni: sohasem tudtam lelkesedni azokért a mozgalmakért, melyekben ez a „méltó jutalom“ minden mást elnyomott és amely mellett a többi „minden más“ csak szemfényvesztés, vagyis inkább szemszúrás végett, mint felesleges cafrang szerepelt. De azért készségesen elismerem, hogy az ilyen materiális központi erők által eszközölt sorozás is, alkalomadtán, felmenti a lelkeket a mulandóság gőzköréből.

Vajha a Baldácsy-alap intéző-bizottsági ülései is közép-pontjaivá lehetnének a hazai egész protestánsizmusz tömörülésének, a prot. érdek istápolására szolgáló együttműködés állandósításának.

A politikai tekintetektől azonban kereken megvonom azon elismerésemet, hogy magasabb egyházi s valláserkölcsei közösségre legyen képes tömöríteni a különben tagolt és esetleg eltérő érdekek által vezetett protestáns vagy bármily más vallási társulatokat. Hazánkban egyenesen ki van zárva valamely állandóbban ható politikai szükségletnek fenforgási lehetősége, mely mellett s melyre tekintettel az oly ellentétes politikai és társadalmi érdekű egyházak, vagy egyháztársadalmi körök valamely szövetségbeli együttműködésre tartósan kaphatók volnának. A történelem számos szomorú példát nyújt a mi saját szűkebb környezetünkben is ennek az állításnak igazolására. Miért idézzünk fel egyeseket, akár a negyvenes, akár az ötvenes évekből. Fájó emlékek ezek. Maradjanak eltemetve. Vajha soha fel nem támadnának.

Most különösen azért említettem fel a politikai mozzanatok desintegráló hatását, mivel előttem van az Evangelischer Bund braunschweigi 1908 okt. 5—8. napjain tartott egyetemes nagygyűlésének referádája és ott olvasom, hogy az Evangelischer Bund, melynek fő-főcélja az evangéliumi igaz-

ságoknak a társadalmi, állami érvényesülést a katholicizmussal szemben előmozdítani, teljesen benne úszik a napi politikának éppenséggel nem tiszta folyamában, — mondjuk: pocsolyájában.

Wolf, braunschweigi miniszter, általános helyeslések közepette jelentette ki, hogy az Ev. Bund célja nem a felekezeti elkülönülés, hanem — az egész haza javának előmozdítása. De miképpen éri el ezt a célt? Úgy, hogy küzd a centrum által támasztott hangulat ellen s mert úgy véli, hogy Posenben a porosz kormány gyarmatosító, helyesebben: germanizáló törekvéseit a centrum is akadályozza, tehát küzd a németiségért.

Ez különben még érthető volna. Ha a németiség és lengyeliség a protestántizmussal, illetőleg katholicizmussal azonosíthatók (pedig csak összekerültek egymással), akkor értjük az Ev. Bund ilyen természetű, kerülő úton kimagyarázható törekvéseit is. De mit mondjunk eme nyilatkozathoz: „Roppant nagyok a feladatok a külföldön. A németiség fentartása az evangélikus gyülekezetektől, templomoktól és iskoláktól függ. Tehát . . .“

Ez már politika az egyházban, a vallásban. Ilyenre nincs szükségünk. Mi adjuk meg a császárnak, ami a császáré! de ne adjuk oda neki azt, ami az Istené.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Thury Etele: A dunántúli reformatus egyházkerület története. Első kötet. Pápa 1908. Nyomatott a főiskolai könyvnyomda betűivel 8°, 507 lap.

A reformátusok egyetemes konventje még 1896-ban hozott határozatával szólította fel az egyházkerületeket történetüknek megíratására, hogy az ilyen monográfiák alapján majd azután az egyetemes református egyház története is elkészülhessen. Szép és követésre méltó intézkedés volt ez, melylyel az egyház is kivette részét a millenniumi ünnepelekből.

A határozat ugyanis nem maradt üres kiáltó szó a pusztaiban, hanem a dunamelléki, tiszántúli, erdélyi és most a dunántúli ref. egyházkerület is vaskos kötetekben egymás után adta ki a maga külön monográfiáját.

A nagyobb szabású vállalatnak dunántúli részét egyházkerületi megbízásból Thury Etele pápai theol. akadémiai tanár készítte el, ki a fontos munkának első felét most egy 500 lapos kötetben bocsátotta napvilágra.

Szerzőnek a forrásiratok gyűjtésében tanusított buzgalmát a kerület határain túl is jól ismerik. Több mint húsz év óta fáradozik ezen a téren szép sikerrel és több oly értékes felfedezéssel is dicsekedhetik, amelyek jelentékeny új adatokkal gazdagították egyháztörténeti irodalmunkat. Ilyenek például az esztergomi primási levéltárban felkutatott régi református jegyzőkönyv, a pannonhalmi könyvtárból való ritka nyomtatvány stb.

Főérdeme szerzőnek ez a gazdag anyaggyűjtés. Az előszó szerint ő maga is főként ebbe helyezi munkájának értékét.

„Megbízatom szerint — úgy mond — arra kellett törekednem, hogy mint Katona művét az abban felhalmazott nagy anyagközlés tette méltán keresetté: úgy én is minél értékesebbé tegyem történelmi adatokkal munkámat, hogy később is haszonnal forgathassa az olvasó.“

És el kell ismernünk, hogy Thury Etele e részben igen nagy gonddal és szorgalommal végezte munkáját. Alig van régi nyomtatvány vagy kézirat melyet ő akármely zúgból is elő nem keresett és fel nem használt volna. Sokszor meglep, hogy egyes, kevésbé fontos tárgyra vonatkozólag is honnan és mennyi adatot halmoz össze. Máskor pedig a már ismert és többször felhasznált forrásokban is talált, értékesített oly adatokat, melyek másoknak a figyelmét kikerülték.

Az anyag gazdaságának jellemzésére megemlítem, hogy részletes, majd nem teljes életrajzat találjuk meg itt Dévai, Erdősi, Sztáray, Huszár Gál, Beythe István, Bornemisza Péter, Sibolti Demeter, Pathay, István, Kanizsai Pálfi János és más reformátoroknak és püspököknek. Szó szerinti magyar fordításban közli a *Historia Coloqui-i Csepregiensis* régi forrásiratot egész terjedelmében (71—90 lap). A zsinati határozatok közül közli Beythének 1587. évi kánonait, az 1592. évi galántai zsinat határozatait (ez új és igen érdekes adat, 109—113 l.), a barsi és nógrádi 32 kánont (114—118 l.), az 1612. évi köveskúti zsinat kánonait (145—166. l.), a pápai első ref. presbyterium szabályait (179—187 l.), az 1623. évi alsóörsi kánonokat (192—199 l.), Kanizsai Pálfi Jánosnak 1631-ből való, szinte korrajzszámba menő hosszú, de érdekes levelét (207—217 l.), a pápai 1630. évi zsinat kánonait 246—258 l.), a kiskomáromi presbyterium 1634. évi szabályait (286—282 l.), a martyánczi gyülekezetre vonatkozó érdekes okmányokat (315—327 l.), a pápai presbyterium újjászervezésére vonatkozó 1660. évi szabályokat (342—346), Achmed Olay simóntornyai basának 1669. évi vallásügyi rendeletét (355—358), az ágostai és helvét hitvallásnak között az úrvacsorai tanra nézve Komjátiban 1615. létrejött egyességet (360. l.), az 1623. évi komjátii zsinat kánonait magyar fordításban (385—435. l.), az 1649. évi veszprémi esperességi rendszabályokat (478—480. l.), s ezen kívül még sok levelet, zsinati határozatot, jelenvoltak és sérelmek jegyzékét.

Midőn azonban szerzőnek az anyaggyűjtésben tanusított nagy buzgalmát elismerjük, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy munkáját, amely mégis összefoglaló, rendszeres történeti mű akar lenni, a forrásiratok bőségével annyira túlterheli, hogy olvasás közben több helyen, midőn 10, 20, sőt egyszer

50 lapos forrást szó közbe, azt kell hinnünk, hogy csak pusztá adattárral van dolgunk. Az ilyen nagyobb forrásközle, mények inkább a mű függelékébe, vagy külön kötetbe valókmert így egész terjedelmükben közbe szöve zavarják a tárgyalás menetét és kifárasztják a figyelmet. Az ilyen bővebb forrásirat ugyanis sok mindenfélét foglalván magában, az olvasó nem tudja, hogy a szerző mit akar vele s neki magának kell belőle kiválogatni, hogy mi a fontos, mi a jellemző és mi éppen az odavaló. Szóval más dolog a források közlése és más azoknak a feldolgozása.

Ez utóbbi tekintetben vannak a műnek észrevehető hiányai. Katonát, Ember Pált és Ribinit ma már nem vehetjük mintaképnek. Ma az anyagnak nemcsak közlését, hanem szerves feldolgozását kívánjuk.

Művének felosztásában az 1612. és 1734. évszámokat vette határjelölő pontoknak. S ezeknek a kerület történetében korszakos jelentőségük van kétségtelenül. Ugyanis 1612 történi meg itt a reformátusok és evangélikusok teljes különválása, midőn mind a két felekezet külön püspököt választ. Az 1734. évnék pedig abban áll a jelentősége, hogy királyi rendelet alapján az eddigi felső dunamelléki kerület ekkor egyesül a dunántúlival s ezen a nagyobb területen így alakul meg a kerület mai formájában. Szerzőnek azért e határpontig tulajdonképen két kerület történetét kellett megírnia, amit meg is tett külön szakaszokban pontosan és lelkiismeretesen. Így ez a felosztás helyes, mert magában a kerület történetében van kellő alapja. Csak a III. korszak (1734—1791) lesz majd a II-ikhoz képest szük és aránytalan.

A II. korszaknak mind két részét a püspökök szerint osztja külön fejezetekre ilyenféle címek alatt: Pathay István püspöksége, 1612—1628. Kanizsai Pálfi János püspöksége 1629—1641. stb. Ez a régies felosztás, mely a tankönyveknek uralkodók szerint való szakaszaira emlékeztet, protestáns egyháztörténelemben hierarchikus színezetű és nehéz is lesz így a fejlődést feltüntetni, mert például Szeli György püspöksége (1655—1665) és Gál István püspöksége (1665—1669) között alig fogunk valami lényeges változást találni.

Az egyes püspökök életrajzába van azután az ilyen kisebb időszakok története beszöve. Ez az oka hogy kellő tárgyrendi beosztás hiányában a fontosabb események nem domborodnak ki eléggé. Így például a Kálvin-féle presbyteriumok meghonosítása Pápán és a kerületben korszakos jelentőségű a magyar protestáns egyházalkotmány történetében, de itt Kanizsai Pálfi János életrajzába beszöve majd nem hogy elvész.

Azért jobb lett volna, a külső történet mellett a belső egyházi élet egyes ágazatainak is: tanfejlődésnek, egyházalkotmányoknak, istentiszteletnek és vallásos-erkölcsi életnek külön fejezeteket szentelni s így mindent a maga helyén, a maga fejlődésében világosabban és könnyebben áttekinthetően feltüntetni. Ami e részben az I. korszak végén „Egyházi irodalom, nyomdák“ címe alatt történt, az igen kevés. A II. korszak tárgyalása még nem ért véget, az 1674. évnél megszakad. Hisszük, hogy ennek végén a II. kötetben majd a a belső életnek is összefüggőbb és kimerítőbb rajzát fogjuk megtalálni.

Sem a munka kiválóbb részleteinek bemutatására, sem apróbb észrevételek megtételére itt nincs terünk. Az egész mű méltó az olvasásra és behatóbb tanulmányozásra. A szakértő sok értékes anyagot s a művelt nagy közönség is sok érdekes és épületes részletet fog benne találni.

A fáradhatlan történetíró sok évi munkájának gazdag gyümölcse van ebben összegyűjtve. S ha alaki tekintetben, mű szerkezetére, a feldolgozás és előadás módjára nézve lehet is ellene kifogást tenni, a maga egészében, tartalmi becsénél fogva még is nyeresége egyházi irodalmunknak és méltó volt az áldozatra, melylyel az egyházkerület napvilágra bocsátotta.

Mint a ref. kerületi monografiák kiegészítő részét melegen ajánljuk a protestáns olvasó közönség figyelmébe és nagy érdeklődéssel és örömmel várjuk a befejező második kötetet.

A két kötet ára fűzve 10 korona. Megrendelhető a dunántúli ref. egyházkerület pénztári hivatalában Pápán.

Payr Sándor.

Berzeviczy Albert: Beatrix királyné. Történelmi élet- és korrajz. A Magyar Történelmi Életrajzok XXIV. évfolyama. Kiadja a M. Történelmi Társulat. 676 lap, az Athenaeum nyomása, 16 önálló és 189 szöveggéppel díszítve.

A M. Történelmi Társulat megbízásából a Történelmi Életrajzok ismeretes díszes kiállításában a M. T. Akadémia elnökének tollából kapta történelmi irodalmunk ezt a hatalmas élet- és korrajzot. Szerzője több évi kutató és feldolgozó munkát áldozott e kötetnek, melynek kútfői anyagához 164 eddig kiadatlan levelét vagy oklevelét használta föl Beatrix királynénak. A kiadatlan Beatrix oklevelek legnagyobb részét, számszerint 107-et az olaszországi, nevezetesen a modenai, milánói és velencei levéltárak szolgáltatták; a magyar lelthe lyeken, nevezetesen az Országos Levéltár, a Selmechánya,

Kassa, Pozsony és Kőrmöcbánya levéltáraiból 57 eddig ismeretlen Beatrix oklevelet kutatott és használt föl az illusztris szerző.

Maga a kötet hat könyvre oszlik, a következő címek alatt. I. Gyermek- és leányévek (1457—1475); II. A nász (1476); III. Az uralkodótárs (1477—1485); IV. Lappangó ellentétek (1785—1490); V. Küzdelmek és ármányok (1490—1497); VI. A hajótörött (1497—1508). E könyvekbe, mint megannyi korszakba foglalja be szerző Beatrix viszontagságos életét, egyszersmind ezekben a fejezetekben rajzolja meg széles alapon a Beatrix korát úgy Olaszországban mint hazánkban. A Beatrix életrajza tehát korának, a mozgalmas olaszországi és hazai renaissance időszakának terjedelmes korrajzává szélesedik. Helyesen mondja szerző, hogy Beatrix királyné „élete egyike a legérdekesebbeknek, melyeket még az ő oly drámailag mozgalmas korában találhatunk. Maga ez a kor kifogyhatatlan anyagot nyújt a történelmi érdeklődés számára, kivált azokban a még nem minden részben földelített vonatkozásaiban, melyek a renaissance politikája és kulturája terén Magyar- és Olaszország között fönnállanak. Ezért és mert egy élet rajzának nemcsak az illetőnek személyes cselekedeteit, hanem a lelki életére kiható koreseményeket és viszonyokat is föl kell tüntetnie, el nem kerülhettem, hogy munkámat bizonyos tekintetben korrajzzá ne bővítsem ki.“

A Berzeviczy irta élet- és korrajz minden tekintetben kiváló és érdekes. Érdekes már a tárgyánál fogva is. Beatrix királynénak két nemzet körében adott szerepet a gondviselés. Már gyermek- és leánykorában, gyakran hányatott és válságos viszonyok között élve, fontos politikai vonatkozásokkal bíró házassági tervek tárgya, azután osztályosa Mátyás királynak uralkodása legfényesebb korszakának s nagyhatású tényező a magyar politikai és kulturai életben. Mátyás halálával egyidőre középpontja a trón elnyerése körüli versengéseknek, majd megindítója és makacs folytatója egy szinte példátlanul álló házassági pörnek, mely az országot majdnem tiz esztendeig nyugtalanságban tartja s nemcsak a Szentszéket, hanem Európa s különösen az olasz föld több fejedelmi udvarát is foglalkoztatja. Perít s ezzel egész súlyát elveszti, teljes bukás éri s mikor ügyszólván bujdosóként hazájába visszatér, ott épp akkor teljeseedik be családjának szomorú végzete: az Aragoniaiak elűzetnek, a franciákkal rövid időre megosztott uralom után a spanyolok veszik kizárólagos birtokukba Nápolyt, s Beatrix több rokona, megannyi fejedelmi özvegy társasá-

gában, siratva két hazában letűnt dicsőségét, a nemzetségét trónjától megfosztott rokonok védelme alatt, kegyelemkenyéren tengődve, hanyatlik korai sirjába. Alig van az akkori Magyar- és Olaszországnak nevezetes, érdekes és vonzó alakja, aki változatos életébe be nem folyt vagy akivel érintkezésbe nem jutott, s alig képzelhető életpálya, mely Shakespeare tollára méltó tragikummal oly ellentéteket egyesítene magában, mint Beatrix királyné. Az emelkedés, fény, hatalom és dicsőség magasságai, s a bukás, megaláztatás, sőt anyagi nyomorúság mélységei ölelkeznek e szerencsétlen királyné életében. Ezért a Beatrix életfolyása rendkívül gazdag anyagot nyújt az életrajz- és korfestésre, amit az illusztris szerző nagy gondossággal és nem csekélyebb sikerrel végez is.

Am a Beatrix lelki élete a jellemtanulmánynak is érdekes problémája. Mátyás király dicsősége, alakjának népszerűsége ismertté tette Beatrixot is, de a közfelfogás neki a férje mellett olyanféle szerepet adott, mint az árnyéknak, mely szinte elválaszthatatlan a testtől, de annál sötétebbnek tűnik föl, minél tündöklőbb világításban áll emez. Úgyszólván csak arra valónak látszik, hogy mindazért okolható legyen, amit a Mátyás uralkodásának utolsó évtizedében eltévesztettnek vagy ellenszenvesnek ítél a történelem. Ezzel az egyoldalú és téves felfogással szemben Berzeviczy azt tarja, hogy „Beatrix nem tartozik azok közé az ellenállhatatlanul vonzó, megnyerő vagy vakító alakok közé, akikkel való foglalkozásunk alkalmas megvesztegetni az ítéletünket.“ Beatrix megítélésében az olasz kortársak abban tévedtek, hogy őt mértéktelenül dicsőítették, szertelen túlzásokkal magasztalták; a magyar közvélemény pedig a másik szélsőségbe esett, midőn Beatrixot valóságos ördögi lénynek, minden gonoszra és csak gonoszra képes teremtménynek tüntette föl. A valóságban Beatrix sem angyal, sem ördög nem volt, hanem a szó hamleti értelmében asszony, telve gyarlósággal, aki kedvező feltételek és körülmények között jóvá válhatott volna, akinek azonban helyzete és viszonyai majdnem csak rossz tulajdonait juttatták kifejezésre. Így aztán igaz, hogy maga idézte elő balvégzetét, de az aztán oly kegyetlen szigorral és folytonossággal sújtotta, hogy vezeklése színültig betölti bűneinek mértékét. Ezért ha választott hazája ellenszenvét meg is érdemelte, ha rokonszenvvvel még az utókor sem fordulhat alakja felé, azért még sem tagadhatjuk meg részvétünket keserves szenvedéseitől, s négy század leteltével talán elérkezett az ideje annak, hogy a magyar történetírás az engesztelődés egy olajágát tegye le a sorsüldözött királyné homályba borult sirjára.

Szerzőt az okmányok és a viszonyok alapos vizsgálata arra a meggyőződésre juttatta, hogy Beatrix alakja a maga korába és a maga nemzetébe kellően beállítva, nem oly visszatetsző és ellenszenves. Magyar írók csak magyar szempontból nézve nem látták, hogy a legtöbb a mi benne nekünk visszatetsző közös vonása az olasz renaissance-életnek s különösen az akkori olasz fejedelmi személyeknél, férfiaknál és nőknél, megszokott és általános volt. A Beatrix iránti ellenszenv gyökere, szerző szerint, nem a Beatrix egyéniségében, hanem az akkori magyar (középkori keresztyén) és olasz (felélesztett ókori) világnézet óriási különbségeiben rejlett, amelyek Beatrixot elfogulttá tették a magyarok iránt éppúgy, mint a magyarokat Beatrix iránt. A Beatrix eddigi történelmi megítélése hasonló tehát ahhoz a tizedelési eljáráshoz, amely ellen Macaulay a történelem filozófiája nevében oly erélyesen tiltakozott.

Berzeviczy tehát enyhíti, szelídíti Beatrix eddigi történelmi megítélését, de azért a királyné jelentőségét túl nem becsüli. Tudja és kifejezi, hogy Beatrix királynénak a magyar történelemben inkább negatív jelentősége van. Ami az ő életének tragikuma volt, magtalansága lett nemzetünknek is balvégzetévé, mert lehetetlenné tette a Hunyadiak nemzeti dinasztiájának megalapítását. Beatrix életirója helyesen mutat rá annak a valószínűségére, hogy ha e királynénk fiat szül s férje halála után királyok anyjává lesz, a természettől beléoltott s egész életében tanusított családi érzékével és nagy szeretetével a hozzá közel álló gyermekek iránt, az anyai szeretetet a trónon és a trón közelében bizonyára épp oly jól betöltötte volna, mint nénje Eleonora, a ferrarai hercegné. Heves vérmérsékletében gyökerező, szinte féktelen becsvágya és makacs, szívós erélye akkor férje akaratát és gyermekei érdekében új hazája érdekét szolgálta volna; míg így, megfosztva igazi életcéljától és nemcsak saját hibájából a csalódottság és elhidegülés érzelmeivel találkozva, gyermekszerepére idegen érdekek oltárán áldozott, becsvágya és erélye ellentétbe hozta őt férjével és országával s még attól is megfosztotta, hogy küzdelme és bukása részvétre indítsa azt a népet, amelynek trónjára vezérelte egykor a gondviselés.

Immár négyszáz éve nyugosznak a boldogtalan magyar királyné hamvai Nápoly egyik legrégebb templomában, a vértanú Péter dominikánus szerzetesről nevezett szerény kis templomban, hol az egyszerű szarkofágja mellett latin nyelven ez a sirirata olvasható: Itt nyugszik Aragoniai Beatrix, Magyarország királynéja, I. Ferdinánd nápolyi király leánya, ki e szent kollegium körül különös érdemeket szerzett. Vallásos-

ságával és jöltevé bőkezűségével önmagát legyőzte.“ Ez a sirirat Beatrix alakját az utódok emlékében úgy kívánja megőrizni, mint oly nőét, aki életének nagy hajótöréséből meg tudott menteni annyi lelkiert és annyi életbölcsest, hogy zúgólódás nélkül, sőt mindvégig törhetlen reménnyel, derülten viselte sorsát s megnyugvást és örömet a vallásosságban és a jótékonyosságban talált. Ezt a végéveiről fennmaradt följegyzések is igazolják, ami egyszersmind alkalmas arra, hogy Beatrix lelkülete iránt több rokonszenvet keltsen, mint amennyit életének küzdelmesebb korszakában kiérdemelt.

A szép nyomású és gazdagon illusztrált munka stílusában is kiváló és minden tekintetben élvezetes olvasmány.

— s—s —

Zwingli, mint politikai reformátor. Irta *Madai Pál*. Budapest, 1908. 71 l.

A Zwingli-irodalom nálunk kevés művet tud felmutatni. Ezek között a Madai Pál monográfiája méltán tarthat figyelemre számot. A címe ugyan nem egészen megfelelő, de az mellékes. Tulajdonképpen Zwinglit, mint államférfit, politikust igyekszik feltüntetni. Nagyon méltó tárgy egy gondolkodni és búvárkodni szerető lélek számára. A nagy reformátorok közül egyikben sem volt meg és domborodott ki annyira az államférfiúi erő, tehetség és belátás, mint éppen Zwingliben. Nagyobb politikus Luthernél, ső Kálvinnál is. Nagyobb, de nem szerencsésebb. Balsorsa, amelyhez jökora merészség is járult, hozta magával, hogy idő előtt el kellett buknia.

Küzdelmes életét, merész álmait és tragikus bukását rajzolja Madai Pál. S hogy ezt tehesse, lelkiismeretesen tanulmányozta és felhasználta a keze ügyébe eső forrásokat; első sorban magának, Zwinglinek a munkáit, levelezéseit. Örülünk lehet, hogy Zwingli munkáit a Zwingli-egylet közreműködésével éppen most bocsátják közre teljes és jeles kiadásban dr. Eglí Emil zürichi egyetemi tanár és Finster György dr. baseli gymn. vallástanár. Aztán átnézte Madai a Zwingli kitünő életrajzeit, a Christoffelét és Mörikoferét, melyek után készült a reformátornak eddig legterjedelmesebb magyar biográfiája, a Benke István-féle. Megtekintette a dr. Erdős József Zwingli-életrajzát is. A Zwinglivel szorosabb összeköttetésben álló *Hesseni Fülöpre* Rommel művét használta. A svájci közállapotokat is kitünő források, főként az egykorú Bullinger története után ismerteti. Ez az ismertetés, általán Zwingli reformjának előadása kétségkívül sokat nyert volna erőben és hitelességben, ha szerző már olvashatja nyomtatásban a

Zwinglivel egy időben Zürichben élt *Stumpf János* johannita priornak feljegyzéseit, melyeket csak most fedeztek fel s melyekben a reformáció korának legrégebb és legterjedelmesebb története van megírva. Ezekből a főljegyzésekből, valószínűleg, Bullinger is merített. Kiadásukat a prot. tudós világ a legnagyobb érdeklődéssel várja.

Madai legelőbb a svájci közállapotokról szól, melyek a reformációt megelőzték. Ezeket csak röviden, mintegy bevezetéképpen jellemzi. Hosszasabban tárgyalja Zürich reformálását és a zwinglianizmus hatalomra jutását. Érinti Zwingli reformtanait és egyházalkotmányát *Commentarius*a alapján. Az Isten és ember egymáshoz való viszonyának fejtegetésénél kiemeli, hogy Zwingli idevonatkozó nézetével „a praedestináció hívéül szegődik s ezen felfogása nemcsak egész hitrendszerére vet jellemző fényt, de a középkori scholastikától megszabadult, újkori, önálló gondolkodót is mutatja“. Ez így nagy általánosságban van mondva. Tanácsos lett volna legalább megjegyezni, hogy a Zwingli-féle praedestináció nem ugyanaz a Kálvinéval. Zwingli említett *Commentarius*ában azt tanítja, hogy „az isteni gondviselés mivoltától függ az eleveelrendelés“, sőt, hogy „az isteni gondviselésnek mélységét és titkát nevezünk másképp elővégzésnek“. Kálvin szerint pedig „az egyetlen és változhatatlan isteni elrendelés“ „az Isten örök elválasztása“ nem más, mint az embereknek idvességre vagy kárhozatra való elrendelése, mielőtt még születtek volna. Így hirdeti az ő értelmében a helvét hitvallás is: „Isten öröktől fogva, szabadon és ingyen kegyelemből, személyválogatás nélkül eleve elrendelte vagyis elválasztotta a szenteket, akiket Krisztusban idvezíteni akar“. Ez nem a Zwingli praedestináció tana, illetve Zwingli mást ért az elővégzés alatt. Azt érti, amit közönségesen az emberek érteni szoktak, a providencia Deit. E tekintetben azt lehet mondani, hogy ma a legtöbb protestáns, sőt csaknem minden keresztyén ember a Zwingli-féle praedestináció híve.

Érdekes esetem volt nem régen. Egy református lelkész beszédet küldött hozzám a Debreceni Lelkészi Tárban leendő közlés végett. Kísérő levelében megjegyezte, hogy a beszéd a kálvinista praedestinációt tárgyalja. Elolvasván láttam, hogy az az isteni gondviselésről szól, azaz a praedestinációnak a közkeletű, Zwingli-féle értelmezést tulajdonítja. Visszairtam neki, hogy ez nem Kálvin és a helvét hitvallás tanítása. S mit felelt? Azt, hogy ne bolondozzon az úr! Ilyen zwingliánusok vagyunk mi; csak az a baj, hogy öntudatlanul.

Zwingli egyházszerkezeti működésénél helyesen mondja

Madai, hogy a reformátor eszménye az államegyház volt, mely az 1528-iki alkotmányozó zsinaton nyert határozott alapot, de törvényerőre már csak a Zwingli halála után 1532-ben emelkedett. Ezzel úgyszólván, homlokegyenest ellenkezik a kálvini egyházalkotmány, mely az egyház és állam teljes szétválasztásában kulminál. Nálunk Magyarországon tagadhatatlan hatása volt a Zwingli-féle elvnek. „Debreczenben pl. a református egyházat a reformáció kezdetétől fogva a lelkészekkel együtt a városi tanács és az electa jurata communitas igazgatták.“

Élénk vonásokban tünteti fel Madai a Zwingli reformjának terjedését Svájcban és a délnémet városokban. Aztán az erős kath. érzelmű öskantonok (Uri, Schwyz, Unterwalden, Luzern, Zug) ellenállását rajzolja. Ezek ellenében Zwingli a christliche Burgrechtet hozza létre az evangéliumi kantonok és a délnémet városok között Zürich és Bern vezetése alatt. E frigy szövetség éltető lelke maga Zwingli. A kath. kantonok viszont Ferdinánd királylyal kötnek szövetséget. E nagy feszültségnek a vezérnélküli első kappeli béke vet véget. — Zwingli most mindent elkövet az evangéliumi hit terjesztésére és védelmére. A zwingliánizmus tetőpontját éri el. Észreveszik erejét a német prot. fejedelmek, észre maga a császár is. A végtelenül nagyravágyó, de agilis, éleslátású politikus, *Fülöp* hesseni tartománygróf, szoros összeköttetésbe lépett Zwinglivel és felvételni kívánta magát a christliche Burgrechtbe. Ennek a grófnak a jellemét kissé túlságosan erősen itéli meg a szerző. Nem alaptalannak nyilvánítja Janssennek azt a sejtését, hogy a német-római császárság romjain egy evangéliumi császárság felállítását tervezte. Ez pedig messzemenő következtetés. Bizonyos, hogy *Fülöp* állhatatlan, könnyűvérű ember, zendülésre, harcra mindig kész, de mégsem olyanforma kalandor, aminőnek Madai sejteti. Zwinglihez nemcsak politikai céllal vitte, hanem az is, hogy hovatovább inkább neki, mint Luthernek adott igazat. Ezért Luther mély haraggal telt el iránta, aminthogy Zwinglinek sem tudott soha megbocsátani.

Igen érdekesen adja elő a szerző az augshurgi (1530) birodalmi gyűlést megelőző eseményeket; *Fülöp* grófnak és Zwinglinek lázas tervezgetéseit, akcióját, a szövetséges Bern irigységét Zürichre s halogató politikáját. Zwingli magához fogadja s erős protestánsná teszi az üldözött *Ulrik* würtembergi herceget. *Fülöp* mellett ez és még *Henrik* braunschweigi herceg egyesülnek szorososan a svájci zwingliánus frigy szövetséggel, mely mind szélesebb körre terjed. Más oldalról áll a schmalkaldeni prot. szövetség. A kettő nem tud egye-

sülni, már csak azért sem, mert Zwingli nem akar másodrangú szerepet vállalni; érzi, hogy vezérnek született. Különben is a schmalkaldeni szövetség vezére, *János Frigyes* azt kívánja a svájci kantonoktól, hogy ha a szövetségbe akarnak belépni vagy fogadják el a Bucker-készítette, közvetítő Conf. Tetrapolitanat, vagy pedig a Conf. Augustanához hasonló hitvallást tegyenek le Zwingli és követői erről persze hallani sem akarnak. Külön foly tehát a christliche Burgrecht és a schmalkaldeni szövetség reformküzdelme. Tudjuk, hogy mindkettő szomorú véget ér.

Madai hiteles forrásokra támaszkodva, szinte plasztikai szemléletességgel adja elő a kath. kantonok tömörülését, váratlan támadását és a kappeli csatát, melyben Zwingli hősi halált halt. A zwingliánizmus elbukott s ezzel Svájc fejlődése kulturális és politikai tekintetben hosszú időre megakadt. Ezt vonja le az eseményekből végeredményül Madai. Zürich elvesztette vezető szerepét, a Zwingli-reformáció éltető forrását. Ekkor támadt fel Genf és annak nagy reformátora, ki csakhamar megnyerte a zwingliánus kantonokat.

Madai monográfiáját, mint lelkiismeretes, komoly tanulmány eredményét elismerés illeti. Határozottan nyert vele irodalmunk. Stílusa is dicséretreméltó; élvezetes, világos, folyékony.

S. Szabó József.

Debreceni Képes Kalendárium az 1909-ik közönséges esztendőre. Kilencedik évfolyam. Nyomtatja és kiadja Debrecen sz. kir. város könyvnyomda vállalata. Ára 1 korona.

Ennek a naptárnak nemcsak szelleme, hanem egész tartalma református. Az volt eleitől fogva. Magasan kiemelkedik a sablonos kalendáriumok közül. Közleményeinek java-része nem efemer értékű, hanem komoly tanulmányszámba menő. Azért is foglalkozunk vele ezen a helyen.

Korábbi évfolyamai a debreceni ref. egyházra, főiskolára és Debrecen irodalmára nézve nem egy fontos kérdést tisztáztak és jelentős személyek életére s munkásságára vetettek fényt. E dolgozatok mind a legkiválóbb forrásművek, sőt levéltári kutatások alapján készültek. Ennélfogva a kalendárium évfolyamai tudományos irodalmunk gazdagítására szolgálnak.

Hogy mily érdekes és becses az eddigi VIII. évfolyam tartalma, — ennek bebizonyítására legyen elég csak egynéhány cikk címét felsorolni: Adatok a debreceni naptár-irodalom történetéhez. A Simonffy-család története és Simonffy-

Imrének, a debreceni ref. egyház főgondnokának s Debrecen volt polgármesterének életrajza. Régi diák tűzoltók Debrecenben. Méliusz élete, háza, arcképe, emléke s utóda Kiss Áron Özv. Hegyi Mihályné és a gályarabok emlékoszlópa. Csokonai és Lillája. Fazekas Mihály és kalendárioma. Debrecen a labancvilágban (egy kétszázéves napló feljegyzései a városi archivumból). Debrecen könyvnyomdájának rövid története. Puky Gyula életrajza. Sinay Miklós életrajza A két Révész (Imre és Bálint) életrajza. A debreceni kollégiumi nagykönyvtár hivatlan látogatói 1849-ben. A debreceni nagy tűz 1802-ben (nagy templomot és főiskolát is elhamvasztotta). A debreceni kis templom története. Birtokosok Debrecen és Hajdú megye területén a XVI. század második felében. Rakovszky Dániel. Debrecen egykori főbirájának és a ref. egyház főgondnokának életrajza. Csokonai születési és halálozási háza. Balogh Péter püspök élete. Egy debreczeni polgár (Báthori Szabó András) jelleme és szép gondolkozása a kuruc világban. 1848—49-iki emlékek Debrecenből. Könyves Tóth Mihály élete. Hodászi Lukács ref. püspök életrajza. A hajdú király (Bocskai) családjáról. Zwingli Ulrik, az igazság bajnoka. A magyarországi reformátusok százesztendő énekeskönyve. Bocskai hadi népe. Budai Ezsaiás élete. Debrecen régi nagyasszonya, Pempflinger Katalin. Gyűlés a debreceni kis templomban 1860. jan. 11-én. A debreceni fűvészkönyv. Diószeghy Sámuel. A debreceni kollégium történetéből (az 50-es évek elejéről). Kazinczy és debreceni barátai. Az első magyar fűvészkönyv és Debrecen. Karap Ferenc életéből.

E dolgozatok legtöbbje képekkel és facsimilékkal van illusztrálva. Róik között találjuk Balogh Ferencet, Eröss Lajost, Zoltai Lajost, Csiky Lajost, Komlóssy Arthurt, Jánosi Zoltánt, dr. Barcsa Jánost, Kardos Albertet, Tóth Józsefet, a debreceni kollégium nemrég elhunyt híres mathezis professzorát stb. Ezeknek a nevei is biztosítékot nyújtanak a kalendárium becses tartalma felől.

A debreceni képes kalendárium valamennyi eddigi évfolyama közül kiemelkedik azonban értékre nézve a most kiadott 1909-ik évi. Irodalmi és egyházi érdekű dolgozatai a legteljesebb figyelemre tarthatnak igényt s elég szép számmal is vannak. — Mindjárt az első lapokon *Eröss Lajos* püspök élet- és jellemrajzát találjuk sikerült arcképével együtt. Odább *Könyves Tóth Kálmán* életét és kiterjedt irodalmi munkásságát írta meg *Csiky Lajos* nagy melegséggel. K. Tóth Kálmán a mult évben töltötte be debreceni lelkipásztorkodásának 25-ik esztendejét. Erre az aktualitásra volt tekintettel a kalendárium

szerkeresztője s közölte egyúttal a jubiláris lelkész arcképét is. Közvetetlenül utána a Ludas Matyi híveves írójának, Debrecen egyik nagy fiának, *Fazekas Mihálynak* arcképét látjuk. A cikk, mely róla szól, az ő katonáskodását és szerelmi költészetét tárgyalja s e közben, eddig ismeretlen adatok nyomán, a költőre vonatkozólag több tévedést és homályt oszlat el. A következő közlemény *Hegymegi Kiss Áron püspök haláláról és temetéséről* szól. Sikerült képben mutatja be a kalendárium az ősz pátriárhát s két képet közöl temetéséről. Debrecen elhunyt, nagynevű és eszű papjának *Kiss Albertnek* emlékezetét *Konez Ákos* írta meg. Nem megszokott életrát ez, hanem valóban találó és pregnáns jellemrajz. A naptár az elhalt lelkésznek az arcképét is hozza.

A kalendárium legterjedelmesebb és egyházi szempontból legkiválóbb értékű dolgozata a *Zoltai Lajos*, debreceni múzeumőrre, mely „*Domokos Márton, debreceni főbíró és kora (1725—1764)*“ címmel levéltári kutatások alapján, rendkívül eleven rajzát adja annak a küzdelmes időnek, melyben ez a nevezetes ember élt. Abban az időben még a város és a ref. egyház szorosan össze volt forrva, Domokos egyúttal az egyház főkurátora is volt. Hogy mit tett a városért, az egyházért a Mária Terézia korabeli szomorú időkben, hogyan teremttette újjá Maróthy által a debreceni főiskolát, — ezt írja meg hiteles okmányokra támaszkodva Zoltai Lajos. Domokos nemcsak másokat buzdított a tudomány és irodalom művelésére, hanem maga is művelte azt. Két művet fordított le francia nyelvből. Az egyik „A keresztyének között uralkodó romlottság kútfejeiről“ két kötetben; a másik „A keresztyén erkölcsstudomány rövid sommája.“ Vallásos lelkületét misem bizonyítja jobban, mint hogy a Bibliát 30-szor olvasta át, amint azt róla Hatvani István följegyezte. *Szatmári P. István* püspök a felette tartott halotti beszédében úgy állítja őt elénk, mint a tökéletes igaz ember mintaképét. Domokosnak egyetlen fia maradt, a nála még nagyobb *Domokos Lajos*. Méltó volna Zoltainak a fiú alakját is oly teljes és tiszta világításban állítani az utókor elé, mint ahogy azt az apával tette.

A debreceni felsőbb leányiskola nyugalomba vonult nagyérdemű igazgatójának, *Dóczy Gedeonnak* tisztos arca tűnik aztán elénk egy rövidebb élet- és jellemrajz kíséretében. Dr. *Barcsa János* egy érdekes korképet közöl „*Debrecen küzdelme népiskoláért 1788-ban*“ címmel. Adatait a debreceni ref. egyháztanács jegyzőkönyvéből merítette. — A mult ősszel elhalt *Tóth Józsefnek*, a debreceni kollégium hírneves matheseos professzorának is szentel néhány lapot a kalendárium. A név-

telen író nagy szeretettel emlékezik meg a széles körben ismert és tisztelt öreg úrról; adja rövid életrajzát és arcképét. — *Balogh Sándor* „*Poros aktákból*“ címmel az 1830-ik évben a kollégium néhány diákja és a Württemberg-huszárok (cseh és német) közt megesett véres verekedést s annak következményeit adja elő a kollégiumi levéltár „*Acta sedis scholasticae judiciana*“ kézirati okmánya nyomán. A virtuosus verekedésnek egy pár diák keményen megadta az árát. Kettőt kicsaptak, négyet pedig szüleikhez hazaküldtek.

Rendkívül becses a dr. *Kardos Albert* irodalomtörténeti tanulmánya. Címe: „*Egy régi debreceni nyelvőr.*“ Szól pedig egy debreceni tudós orvos-doktorról, *Lovász Imréről*, aki Debrecenben született, tanult, publikus praeceptoroskodott, majd Karcagon lett rektor, onnan pedig meglett férfi korában fölment Pestre és orvossá képezte ki magát. Íróember. Kiadta a Fazekas Mihály verseit. 1835-ben egy munkát bocsájtott ki e címen: *Értekezés a magyar nyelvújításról és annak némely nevezetesebb hibáiról*. E munkával foglalkozik Kardos behatóan. Ebben látja a Magyar Nyelvőr csíráját, Lovászban pedig egy korát megelőző Szarvas Gáborra ismer. A tanulmányt néhány kép és facsimilé díszíti.

Id. Komlóssy Arthur Boka Károlynak, az 50—60-as években országhírű debreceni cigányprimásnak életrajzát és hatását írja le. E biográfiát színes műmelléklet ékesíti. — *Koncz Ákos* a városi levéltárban felkutatott adat nyomán az 1670-ik évből eleven tollal ír elbeszélést „*A debreceni hóhér leánya*“ címmel. — *Csürös Ferenc* dr. „*Egy híres debreceni történettudós*“ -ról emlékezik meg. Száz évvel ezelőtt hűnyta le szemét Debrecenben a tragikus végű, nagy tudós *Sinay Miklós*. A 100 éves forduló alkalmából ír róla Csürös. Sokat kutatott újabb adatok után és szorgalmas búvárkodásának eredményeit több értekezésben dolgozta fel. Ezek közül egyet a Csokonai körben olvasott fel, egyet, a legkimerítőbbet, a debreceni ref. főgimnázium mult évi értesítőjében tett közzé, a harmadik az, ami a naptárban látott világot a Sinay arcképével együtt. A három értekezés mintegy egymást egészíti ki és élénken megvilágítja a nagy ember küzdelmeit, bukását és szomorú végét. Kéziratban maradt temérdek és nagybecsű kéziratának kiadása a magyar protestáns hálás kegyeletére vár. Vajha ne várna hiába!

Még a naptárnak két közleménye érdemel említést. Az egyik a debreceni ref. ispotály emeletes új elemi fiú- és leányiskoláját mutatja be írásban és képben. Ez az Ispotály a ref. szegények számára 1570 óta áll fenn s most gyönyörű,

szép és modern berendezésű épületeket nyert. E megújításban az érdem jórésze Könyves Tóth Kálmán ispotályi lelkészt illeti. — Egy másik cikk a megdöbbentő módon, ifjan elhunyt költőnek, *Vályi Nagy Gusztáv*-nak testi és szellemi képét örökíti meg. A tehetséges ifjú annak a Vályi Nagy családnak volt a sarjadéka, mely a magyar irodalomnak és a ref. tanügynek *Vályi Nagy Ferenc*, sárospataki tanárt adta. Költeményei halála után összegyűjtve, a csokonai kör támogatásával jelentek meg.

Íme röviden a Debreceni Képes Kalendárium gazdag tartalma. A szerkesztésért a dicséret *Vecsey Imre*, városi főjegyző mellett különösen *Hamar László* városi tisztviselőt illeti.

S. Szabó József.

b) Külföldi irodalom.

Renard G.: Le socialisme à l'œuvre. Ce qu'on a fait, ce qu'on peut faire. Paris, 1907

Ez a korszerű munka a munkás szocializmust vagyis azt ismerteti, hogy a szocializmus miként dolgozik és miként fog dolgozni a maga jövőjén. Nem szocialista elméletet készít, nem újabb szocialista programot állít föl, hanem a tényleges viszonyokkal számot vetve, egész gyakorlatias irányban azt ismerteti, hogy a munkás szocializmus mit ért már el és mit kell még elérnie. Mint francia szerző munkája, első sorban a francia viszonyokat tartja szem előtt, de a nemzetközi szocializmus általános elvi alapján áll; csakhogy a marxista orthodox elveken a gyakorlati érvényesítés tekintetében jelentékeny enyhítéseket tesz, a szocialdemokrácia elvi merevségeit minden lépten-nyomon tompítja, a viszonyokkal és az étellel minden lényeges kérdésben megalkuszik.

Az egyéni tulajdonrendszer helyébe társadalmi tulajdonrendszer kell helyezni. Ezt a merev szocialista elvet Renard következőleg szelidíti. Nem szabad és nem célszerű azt gondolni, hogy az összes javakat közös tulajdonná lehet tenni. Az ilyen utópiás követelés csak nehezíti a szocialista társadalmi rendezés megvalósítását. Mert vannak javak, amelyek természetöknél és rendeltetésöknél fogva az egyéni tulajdonjog fenntartását követelik. Ilyen pl. a lakás, ilyen a szellemi tulajdon, melyet a szabadalmak és a szellemi tulajdonjog különleges védelmében a modern államok különben is rendeztek. — Ez az elvfeletés figyelemre méltó jelenség a francia szocializmusban, mely eddigelé a szocializmusnak mindig a legradikálisabb árnyalatát képviselte.

A javak legnagyobb részét azonban Renard szerint is közjavakká kell tenni, különösen azokat a használati javakat, amelyeket egyszerre vagy egymás után sok ember használ. Ide tartoznak a művészet tárgyai, továbbá az erdők, parkok, de különösen a termelési és a forgalmi eszközök, mint a föld, a bányá, a gyár, az

út, a csatorna, a vasút stb., minthogy ezeknek magánbirtoklása teszi lehetővé, hogy egyesek munka nélkül éljenek, ezeknek magántulajdona fejleszti ki a kapitalizmust a tulajdonosok részére és a proletariátust a vagyontalanok számára. A javak közössé tételében különbséget kell tenni a tulajdonjog és a használati jog között. A szocializmus arra törekszik ugyan, hogy a termelési eszközök a társadalom tulajdonába menjenek át; de ez nem zárja ki Renard szerint a használati jog magántermészetét, tehát azt, hogy a társadalom némely termelési eszközöket, pl. a föld, a lakás stb. egyeseknek engedjen át. Minthogy pedig arra nem lehet számítani, hogy a termelési eszközök közössé tétele gyorsan előrehaladjon, azért ezt fokozatosan kell előkészíteni, pl. a kisajátítás jogcímének szaporítása által. — Nem szükséges bizonyítani, elég csak rámutatni arra, hogy Renard itt is enged a szocialista elvek szigorú 48-ából s az orthodox szocializmus forradalmi módszere helyett a fokozatos átalakítás hívévé szegődik.

Az a társadalmi közösség, mely a termelési javak szocializálását végrehajtani hivatott, első sorban maga az állam. A termelés szocializálása Renardnál első sorban a termelés államosítása. Államosítani kell a vasutat, a postát, a távirót, a távbeszélőt, a dohánygyártást, a lőpor- és gyújtó-gyártást, a fegyvergyártást, a pénzverést, a cukor-gyártást, a szeszgyártást, a petroléumot, a bányaművelést, a bank- és biztosítás ügyet stb. stb. De a termelés államosításánál mindig az az első feltétel, hogy az állam ne termeljen drágábban, mint a magánvállalkozás. Az államosítás különösen három esetben kívánatos. Először, ha az állam a termelés államosításából nagy hasznot húzhat; másodsor, ha a termelés oly jelentőségű, hogy azt egyeseknek átengedni a közérdek szempontjából nem tanácsos; harmadszor, ha az illető termelés monopol-szerű és így az egyesek vagy egynéhány önkényének volna a piac kiszolgáltatva.

Mindenekfelett azonban a földet kell államosítani, de nem minden tekintetben, hanem csak a tulajdonjog szempontjából. De a használati jog szempontjából magát a termelést nem szükséges államosítani. Csupán csak a vadászat, az erdő, a legelő és a víz teendő általában közössé. A földművelés államosítása csak ott óhajtandó, ahol a nagyban való magángazdálkodás, mint a nagyipar, könnyen a munkások kiszípolázásához vezet. Minthogy azonban a kis gazdálkodással ilyen veszély nem jár, ezért a kisbirtokosoknál a magángazdálkodás fenntartandó. — Látnivaló, hogy Renard a föld szocializálása kérdésében, tehát az agrárszocializmus terén ismét sokat enged az elvek 48-ából, sőt azzal, hogy a kisbirtokot magántulajdonban hagyja, egyenes elvi koncessziót tesz a parasztságnak, hogy ennek fegyverbarátságát biztosítsa.

Renard szerint az állam mellett különösen a község van hivatva, hogy fontos szociális teendőket végezzen. A község gondoskodik a gyermekek iskolázásáról és különösen arról, hogy a gyermekek közéletben részesüljenek, könyvekkel, ruházattal látja el őket, szünidei telepeket létesít számukra stb. A község látja el a lakosokat ingyenes orvosi segélyvel, gyógyszerekkel és ingyenes fürdővel. A község gondoskodik ingyenes jogi segélyről, az szervezi a munkaközvetítést és látja el a munkásokat munkahiány idejében. A község állít a lakosságnak malmokat, sütő műhelyeket, mézárskéket és vásárcsarnokokat, hogy a legszükségesebb élelmiszereket előállítás áron szerezhesse be a lakosság. A szociális község ingyen szolgáltatja a tejet. A község gondoskodik olcsó és egészséges lakásokról. A község saját üzemébe veszi a községi közlekedési intézményeket, valamint a víznek, légsziesznek, villamosságnak kiszolgáltatását. — Ime, a Renard szociálista községe, a való élet és az üres képzelgés elemeiből minden kritika nélkül összehevenyészve!

A Renard szocializmusa a család kérdésében is szelidebb húrokat penget, mint a vérbeli szocializmus. Renard a családot nem akarja eltörölni, hanem csak átalakítani, megtisztítani. Család-reformjának kettős az alapgondja: egyik, hogy a családalapítás kölcsönös szereteten alapuljon és ne piszkos érdekszámításon; másik, hogy a család a gyengék (nő és gyermekek) számára védelmi intézmény legyen az erősebb fél esetleges zsarnoksága ellen. Első követelmény, hogy a házasság a két félnek szabadon kötött magán-szerződése legyen, melyet az állam csak tudomásul vesz, más-különben nem avatkozik bele. Másik, hogy a házasság a két fél, sőt csak az egyik fél akaratára fölbontható legyen; de válás esetére gondoskodni kell mind a nő, mind a gyermekek jövőjéről. A házasságban a nő legyen egyenjogú a férfival, s az egyenlőség kifejezésére a családnévben a férfi és a nő neve egyesíthessék. — Látnivaló, hogy a Renard-féle szocializmus új családjrendje voltaképp nem új, csak ismétlése a keresztyén családjrendszernek.

A Renard-féle szocializmus nevelési rendszere egészen a vérbeli szocializmus csapásán halad. Kettős a vezérelve: az ingyenes és az egyetemes állami oktatás, mert csak úgy lehet a tudást a legszélesebb rétegek tulajdonává, a társadalom közkinésévé tenni, ha a műveltséget a vagyontól függetlenítjük s nem hagyjuk egy kis köz osztálykiváltságaként szerepelni. Ezért az elemi oktatást ingyenessé és kötelezővé kell tenni. A középfokú oktatás is kiterjesztendő az egész fiatalságra, kötelezővé teendő az egész ifjúságra, nehogy a nép két különböző részből álljon, iskolázottból és iskolázatlanból. Főiskolai és egyetemi oktatásban csak azok részesítendők, akik arra alkalmasak. Az egyetemen helyet kell engedni

minden tudományszaknak és minden tudományos irányzatnak. A szocialista egyetemnek négy kara legyen, ú. m. a matematikai, a fizikai és kémiai, a biológiai s végül a társadalmi tudományok kara.

A tanítás mellett a nevelésről s közelebről az erkölcsi nevelésről is gondoskodni fog az új társadalmi rend. Az erkölcsi nevelés az egoizmust és az altruizmust hozza összhangzásba, még pedig úgy, hogy az egoizmust gyengítse és az altruizmust erősítse. A nevelés alsó fokán az erkölcsi képzés inkább gyakorlati, a közép fokon elméleti. A szocializmus etikája azonban Renardnál is autonom vagy független morál, melynek parancsaihoz a vallás nem szolgáltat szankciót. Erkölcsiség vallás nélkül, evangéliom nélkül, Isten nélkül. A szocialista etikának bizonyos naturalista és pantheista háttére van. Azt parancsolja többek között: Szeresd és tiszteld a természetet, amelynek te is része vagy; kíméld a növényt és az állatot, a te alantasabb testvéreidet, akik csak úgy élnek és fáradnak, mint te. Az altruizmus érzelve irányítsa embertársaid iránt való magatartásodat is. Embertársaid iránt légy türelmes és elnéző, meggondolván, hogy nem úgy gondolkoznak, amint te akarnád, hanem amint nevelésök szerint tudnak. A felebaráti kötelességek annál számosabbak és annál szorosabbak, minél közelebb állanak tehozzád, Saját nemzeted gyermekei közelebb vannak hozzád, szorosabban testvéreid, mint a más nemzetbeliek. Különösen a fajtád, a véred, a családodbeli iránt éreztesd és gyakorold szereteted melegét és erejét. E szűkebb körnek a szeretet királyságának kell lennie.

A szocialista államszervezet alapja az általános szavazati jog, még pedig a nők szavazati joga is, amely azonban csak fokozatosan, ránevelés által vihető keresztül. A nők megfelelő nevelése már csak azért is szükséges, hogy katolikus államokban a nő felszabadíttassék a papok befolyása alól. A külpolitikában a szocializmus elve az internacionalizmus, de ez nem egy az antipatriotizmussal. A szocialistáknak Renard szerint nem az a célja, hogy a nemzeteket eltüntessék, hanem az, hogy őket nagy békés szövetségekbe tömörítsék. A szocializmus tiszteli az összes nemzetek függetlenségét, becsüli azok faji és kulturális javait, azt akarja, hogy mindenik öntudatosan és szabadon kifejezhesse a maga sajátosságait. A szocializmus tudja, mondja Renard, hogy a nemzetek realitások, míg az emberiség egyelőre csak reménység. Továbbá a szocializmus a külpolitikában minden eszközzel előmozdítja a pacifista törekvéseket, küzd az állandó hadsereg intézménye ellen, az állandó hadsereg helyére a milie-rendszert (svájci módra) sűrgeti, mely a szakemberek véleménye szerint is teljesen beválik. A szocializmus a végtelékig ellenez minden háborús törekvést, esküdt

elensége minden militarizmusnak, mely a mai társadalmi rendnek a legnagyobb terhe és nyüge.

Visszatekintve Renard művének tartalmára, mindenek előtt azt állapíthatjuk meg, hogy ez a szocializmus távolról sem oly szertelen, nem oly túlzó, nem oly vérmes, nem is oly mérges, mint a szocialdemokraták forradalmi szocializmusa. Ennek túlzó dogmáit szelidítve, mérsékelve, forradalmi szellemét módosítva hirdeti. Nem sürgeti a magántulajdonjog feltétlen és teljes eltörlését, nem hirdeti a merev nemzetköziség dogmáját, a család, az erkölcs és a vallás elleni éles kirohanásokat nem ismétli, az erőszakosság módszerének, a forradalmi eszközök alkalmazásának nem híve, szóval Renard nem társadalmi *revolúciót*, hanem társadalmi *evolúciót* sürget. Nem gyökerestől felforgatni, nem erőszakosan lerombolni, hanem fokozatosan átalakítani, új alapon reformálni akarja a mai társadalmat. Programjában még mindig vannak ugyan utópiák, de sok oly követelés is van, amelyeknek egy részét maga az élet, a mindig növekvő szociális érzék segítségével, már tényleg vagy megvalósította vagy megvalósítani készül. A modern nemzetgazdaságtan sürgetésére ma már sok termelési ágat államosított és folyton államosít a törvényhozás; a nemzetközi politikában sok államférfi küzd a háborúskodás ellen és a világbéke fenntartásáért; a törvényhozások erélyesen felkarolták a gazdasági és ipari munkások védelmét, a munkásbiztosítás ügyét; számos szociálpedagógus gyökeres reformot sürget a nevelés és oktatás terén; a jótékony és keresztyén egyesületek nagyszabású emberbaráti és szeretet intézményeket létesítettek a társadalom testi és lelki nyomorának enyhítésére. Ámde ahhoz, hogy ily építő és alkotó szociális munkát végezzünk, nem szükség semmiféle szociálista szervezethez, sem tudományos szociológiai irányhoz tartoznunk, hanem teljesen elég, sőt egyesegyedül csak az kell, hogy szociális érzékkel bíró jó keresztyének legyünk.

Mindenesetre érdekes jele az időknek, hogy a szocializmus túlzásait maga a szocializmus kezdi leszerelni és lefűjni, s hogy ez az önmérséklés éppen a francia szocializmus köréből indul ki, ahol eddig nemcsak a leghevesebb, de a legszervezettebb és a legelterjedtebb volt a romboló nemzetközi szocializmus. A Marx-féle tisztán materiális és amorális szocializmussal szemben kétségkívül nagy mérsékletet és szelidítést jelez a Renard-féle szocializmus, amely már a morális erőkkkel is számot kíván vetni. Igaz ugyan, hogy a morál nem a keresztyén vallásos ethika, hanem az úgynevezett autonóm vagy független morál szempontjából veszi. De ez is haladás. Annak jele, hogy a materializmus álláspontja a szocializmusban is tarthatatlannak bizonyult. Az elfogulatlanabb szocialisták kezdik belátni azt, hogy a társadalmi élet mozgató erői

nem csupán természeti erők, hanem szellemi és erkölcsi erők is egyszersmind. Ez a jelenség annak a jobb belátásnak felülkerekedését bizonyítja, hogy a gazdasági és a társadalmi rend nemcsak az anyagi, hanem az erkölcsi erőknek is alá van vetve. Már pedig amint a szocializmus a jövő gazdasági és társadalmi berendezést az ethika s közelebbről a keresztyén ethika elvei szerint akarja berendezni, akkor tényleg megszűnik a szocializmus és az antiszocializmus elvi és gyakorlati harca s a társadalom minden rétegét az a közös törekvés hatja át, hogy a kölcsönös szeretet erejével minél alaposabban gyógytassanak meg a mai társadalom sebei.

Igaz, hogy ez az idő még messze van. Mind a materialista szociológiának, mind a gyakorlati szocializmusnak sokat kell még engedni materialista elveiből. De az elvi tisztulás és a gyakorlati kiábrándulás útjára már sokan ráléptek és évről-évre többen lépnek a szocializmus elméleti és gyakorlati követői közül.

A Renard könyve úgy ismerteti a működő szocializmust, mint amely elméletben és gyakorlatban megalkuszik a tényleges viszonyokkal és a való élettel.

F.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1908. december 1-től 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamatok 1908 évre: Veszprémi ref. egyházmegye, Felsőszabolcsi ref. egyházmegye.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Dr. Heinrich Gusztáv Budapest 200 K, dr. Heinrich Antal Budapest 200 K, Nagykőrösi ref. egyház 200 K, Szeremlei Sámuel Hódmezővásárhely 200 K, Görbedi ref. egyház 50 K.

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamatok 1908 évre: Gégényi ref. egyház, Vaja ref. egyház, Rohod ref. egyház, Felsőszabolcsi ref. egyházmegye, Derecskei ref. egyház, Tiszaluci ref. egyház, Vajdahunyadi ref. egyház, Fehérkomáromi ev. egyházmegye, Szepesvárosi ev. egyházmegye, Gyantai ref. egyház, Bácsi ev. egyházmegye, Scholtz Gusztáv ev. püspök Budapest, Kalotaszegi ref. egyház, Püspökladányi ref. egyház, Orbai ref. egyházmegye, Alsószabolcs hajdúvidéki ref. egyházmegye, dr. Ajkaj Béla Répcelak (6 K), Ceglédi ref. egyház (20 K), 1903—1907 évekre: Nagybányai ev. tanítóegylet, 1907-re: báró Zeyk József M.-Gombás, Fehérsurgói ref. egyház, 1909-re: Nagyenyedi Bethlen Collegium ifj. könyvtára.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával befolyt: 1908-ra: Tóth Kálmán Nagykeszi, Ágoston Sándor Korógy, dr. Imre József H.-M.-Vásárhely, Kassai ev. I-ső egyház, Hetvényi Lajos Sopron, Csia Pál Sepsiszentgyörgy, Kozma László Zombor, dr. Töpler Kálmán Sopron, Molnár Lajos Harasztkerék, Pozsonymegyei ev. egyházmegye, Breyer Jakab Fertőmegyer, dr. Kollarik József Pozsony, Alsónógrádi ev. papi értekezlet, B. Szabó János Aranyos, ifj. Eötvös Károly D.-Sz.-György, Zayzan János Nagyenyed, Jausz Vilmos Sopron, Kovács Antal Kilyén, Andrásy Kálmán Buj. Takács Gyula Dunaszentgyörgy, Késmárki ev. egyház, Szepesbélai ev. egyház, Nagykárolyi ref. egyház, Zsigmond Ferenc Ártánd, Novák Lajos Sárospatak, báró Mannsberg Sándor Kolozsvár, Morvay Ferenc Vajszló, Szalay Ferenc Szaporca, Hajas Endre R.-Szt.-András, Hollerung Károly Modor, Jakab József Gidófalva, Sarudy Ottó Déva, Szathmáry Sándor Érmihályfalva, Zoltán Elek Lécfalva, Sziklai Ottó Pozsony, Kovács Emil Budapest, Samu János Budapest, Veress Mihály Papole, Fábian Mihály Felsőszeg, Balla Dezső Pápa, Saguly János Pitvaros, dr. Kiss Ernő Tamási, Berceli ref. egyház, Dombrádi ref. egyház, Nagyhalászi ref. egyház, Kemese ref. egyház, 1906 ra: dr. Nagy István Mezőtúr, 1908 és 1909-re: dr. Móricz Károly Kecskemét, dr. Barcsa János Debrecen (12 K), 1905 és 1906-ra: Petri Sándor Várpalota, 1905—1907 évekre: dr. Kún Béla Debrecen, Balla Lajos Monor, Fáy József Ecséd, 1909-re: Hagymássy Károly Paks, Jakabffy György Pilis Haviár Dániel Szarvas, Tóth Károly Szekszárd, Fábian Dénes Kíspeszt, dr. Schtricker Péter Ószivác, Halassy József Tiszado-

rogma, Séra Ferenc Liter, Tóth Sándor Feketehegy, Fejes István Sátoraljaúj-
hely, 1904—1907 évekre: Jánó Albert Hátszeg (46 K), 1907 és 1908-ra :
Schulek Géza Budapest, 1905-re : Sárospataki ref. főiskola, 1907-re : Krupecz
István Udvarnok, Benke István Rákosszentmihály.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1908-ra : Kis Ernő
Pápa, Zabrák Dénes Sopron, Petra István Miskolc, Votitezky Károly Késmárk,
Tóth Kálmán Deáki, Győry József Tárkány, dr. Szász Viktor Debrecen, Nagy
Sándor Moha, Győrteleki ref. egyház, Szűcs József Alsóörs, Szűcs Dénes Csajág,
Borsos Sándor Kolozs, Molnár József Csősz, Szontagh Sándor Szepesvárálja,
Czékus László Abaújszántó, Érmihályfalva ref. egyház, Horváth Béla Kerta,
Dávid József Hangács, Hutka József Bánócz, Szabó Barnabás Miskolcz, Sebesi
Ákos Segesvár, Hoffmann Károly Kisújszállás, Mészáros János Ócsa, 1909-re :
Kádár János Legenye, Révész Lajos Debrecen, Oszwald Kálmán Apácaszakállás,
1908—1909-re : Morocz Károly Ógyalla, Bari Márton Kövecses, 1905—1907
évek: Halász Zsigmond A.-Dabas, A felsőszabolcsi egyházmegye következő
egyházai: 1908-ra : Ujfehértó, Besenyőd, Szabolcs, N.-Varsány, Paszab,
Döghe, Veresmart, Cserepeskenéz, Vencsellő, Ór, Kisvárd, Piricse, Buj, Baka,
K.-Varsány, Tisza-Szentmarton, Zsurk, Nyirbogdány, Laskod, Tass, Kisléta,
1907 és 1908-ra : Anacs. 1907-re, : Szacsvey Sándor Kolozsvár, Veress Bálint
Henczida.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1908-ra : Szathmáry Sándor
Halas, 1909-re : Them László Igló, 1906-ra : Fakundiny Mihály Szuresin.

7. Károli-alapra befolyt: Budapesti ref. egyháztól 50 K,
Püspökladányi ref. egyház 25 K, Szabó Barnabás Miskolcz 2 K, A londoni
vallásos iratok terjesztő vállalatától: Eladott Koszorú füzetekért 416 K 64 fill.,
Házikincstár kötetekért 220 K.

Összesen befolyt 3244 kor. 64 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1909 január 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

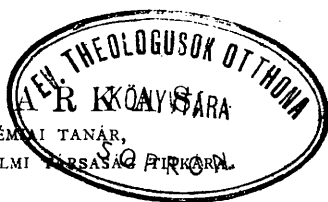
PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÖTSZÁR KÖNYVSÁRA

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG FŐKÖNYVÉSZÉNE

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A diakonissza-munkáról. I. közl. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	73
2. Keresztyén lélek a magyar költészetben. II. közl. <i>Ravasz Árpád</i>	84
3. Emlékeimből. II. közl. <i>Ózv. Czékus Istvánné</i>	98
4. Emlékezés Miltonról. <i>B. Pap István</i>	105
II. Tárcza.	
1. Darwin és darwinisták. <i>Osváth Kálmán</i>	124
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	138
II. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Jehlicska Ferenc: Társadalmi kérdés és ethika. <i>S—s.</i>	148
2. Peti Lőrinc: Egyházi beszédek. IV. kötet. <i>s—s.</i>	152
3. Legifj. Szász Károly: Versek. <i>Sz.</i>	153
4. Szabó András: Platon válogatott művei. <i>Sz. M.</i>	154
5. Gömörý János: Az országos ág. hitv. ev. tanáregyesület év- könyve az 1907/8. évről. <i>Sz. M.</i>	155

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A **Protestáns Szemlé**be szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

A diakonissza-munkáról.

Különös tekintettel a Filadelfia diakonissza-egyletre.

(Első közlemény.)

I.

A diakonissza-munka egy része ama munkának, amelynek végzésére az Üdvözítő a keresztyén nőket felhívta s a Lélek és az ige által folytonosan készteni. A női világ felelt s ma is felel az Üdvözítő hívására. Megértette, hogy különös oka van a Jézus iránti hálára, mert a Megváltó kettős rabszolgaságból szabadította ki. Egyfelől a bűn rabszolgaságából a férfival együtt. Másfelől ama szintén súlyos rabszolgaságból, mely a nőt a pogány világban a férfi lábai alá helyezte s játékszerévé tette. A nő sorsa igazán lealázó volt s ma is lealázó a keresztyénségen kívül. A nő a pogányvilágban rabszolga. Olyan lény, akinek értéke messze alatta áll a férfi értékének. Éppen azért Chinában ma is a leánygyermek születése valóságos csapás, a felvilágosult görögöknél is a nő inkább csak csecsebecse s még a hitves is sokkal kevesebbet ér, mint a jó barát. Egyes pogány nők különösen erőteljes szellemiségük által tiszteletre, tekintélyre, sőt hatalomra tettek szert, mások nevezetes erényekkel tündökölnek mint Penelope, a hitvesi hűség mintaképe s a Gracchusok anyja; de a legfelvilágosultabb pogányságban sem nyerheti el a nő azt a helyet, amelyet a kijelentett vallás neki e szavakkal jelöl ki: *hozzá* — t. i. a férfhoz — *illő segítség*. E szavak azonban csak az eszményt mutatják az ó-testamentumi időkben s nem a nő tényleges helyzetét, mert ez a zsidó népnél is messze mögötte maradt az eszményi követelésnek.

Ha a keresztyénség nem lett volna más, mint emberi

reform-munka, akkor bizonyára arra törekedett volna, hogy a nő földi helyzetén segítsen először s a nőt oly állapotba segítse át, amilyennek elérésére a nőemancipáló proféták a XIX-ik században s a feminista apostolok a XX-ban törekednek, a külső szabadság kellékeinek erőszakos megszerzésével s a nő magasabb érdekeinek mégis tekinteten kívül hagyásával és női mivoltának jóformán teljes eltorzításával. Ha más bizonyítékunk nem volna arra, hogy a keresztyénség megalakulását isteni kéz vezette és pedig a legközvetlenebbül, elég volna az a tény, hogy a keresztyénség a régi világ által a nővel szemben tanusított igazságtalanságok ellen teljes erővel tiltakozott és mégis minden szertelenséget kerülve, a nőt női mivoltából ki nem ragadta, hanem éppen női mivoltában szentelte meg és dicsőítette meg.

Rövidre összefoglalva, az alakuló keresztyénség álláspontja a nővel szemben ez: *a nő lelkileg, lényegileg Isten előtt s a magasabb élet javaira nézve teljesen egyenjogú a férfival; de adományai és éppen azért munkaköre is különbözik a férfi adományaitól és munkakörétől, viszont ezek az adományok épp oly becsesek az Isten országában s a nő munkaköre épp oly jogosult, mint a férfié, akitől a nőnek függésben kell lennie, viszont ez a függés nem zsarnokságra jogosítja a férfit, hanem szerteljes védelemre kötelezi.*

Hogy csakugyan ezek a keresztyénségnek a nőkre vonatkozó elvei, azt a különböző új-testamentomi iratok minden jellegbeli különbözőségük dacára is, egyformán bizonyítják. E bizonyítékokra e helyen csak röviden utalhatunk. Ami az első elvet vagyis a nőnek a lelki javak tekintetében a férfival való egyenjogúságát illeti, utalunk arra, hogy Jézus isteni szeretetének áldásait a nőkre, pl. a naini özgyegyre, Jairus leányára, sőt még bizonyos próbatétel és magyarázat után a szirofeniciai pogányasszonyra és annak leányára is kiterjesztette, a nőt (Máté 19, 1—6.) védte, s jogait a férfi önkényével szemben biztosította; utalunk továbbá arra, hogy a Cselekedetek könyve szerint a keresztyén nők az egyháznak, mint egyének, a férfiakkal egyenlő értékű tagjai (Csel. 1, 14.) s hogy Pál szerint férfi és nő egyek a Krisztusban (Gal. 3, 28.), vagyis a megtért nő éppoly jogot nyer a férfi mellett a Krisztus egyházában, mint a megtért görög vagy a pogány a Jézus váltságát elfogadó zsidó mellett.

Ami a másik elvet, t. i. azt illeti, hogy a nő munkaköre valamennyire különbözik a férfétől s hogy a nő bizonyos függésben kell, hogy legyen a családban is, az egyházban is a férfitől, igazolja Jézus eljárása, aki minden könyörületessége

dacára is a női nemmel szemben, sőt bizonyára éppen ez igaz, tökéletes könyörületességből kifolyólag, az apostoli kollégiumba egy nőt se vett fel s bár a nők szeretetteljes szolgálatát elfogadta (Lukács 8, 2—3.), a nőt bizonyágtételre ösztönözte (Ján. 20, 17.), mégis a közélet tereire, a nagy csaták megvívására férfiakat küldött (Csel. 2 és 9). Igazolják továbbá ezt az elvet Pál és Péter leveleinek ide vonatkozó részei (Ef. 5, 23—25; I Pét. 3, 1—4; I Kor. 14, 34.)

Ezek az elvek együvé tartoznak s aki akár az egyiket, akár a másikat figyelmen kívül hagyja, az a tévedés és a helytelen gyakorlat vízeire jut, az bizonyos. Nők rendszeren a második, férfiak gyakran az első elvet hagyják számitáson kívül. Megtörténik aztán, hogy erélyes nők, minden isteni tanács és rendelkezés dacára, valóságos vezetőszerpet igényelnek s a férfiak gyengesége folytán nyernek is, magának a női munkának is kárára. Még inkább megtörtént, hogy a férfiak, egy kis hamis exegesist alkalmazva, meg jó adag hatalmi vággyal eltelve, a nőket valóságos néma bálványá akarták tenni az egyházban, akinek legfeljebb azt lehet megengedni, hogy úrasztali terítőket himezzen és paramenteket készítsen. Különösen az I Kor. 14, 34-et exegetálták agyon a férfiak sok nőnek, aki az evangélium iránt nem érdeklődött, örömére. Azt a mondást: „az asszonyok a gyülekezetekben hallgassanak“, úgy értelmezték, hogy az asszonyok az egyházban semmiféle lelki munkát ne végezzenek, elfelejtvén, hogy ez a szó: *ἡσυχία* igen gyakran *gyűlést* jelent (pl. egészen félremagyarázhatatlanul Róm. 15, 5.) vagyis ami szóhasználatunk szerint Pál az I Kor. 14, 34-ben azt ajánlja, hogy: az asszonyok a közönséges isteni tiszteleteken, amelyeken a férfiak is jelen vannak, csendességben legyenek, még tanulás végett is (I. Kor. 14, 35) a gyűlést ne zavarják, hanem hallgassanak s I Tim. 2, 12. is csak azt jelenti, hogy az asszonyok a lelki tanítói hivatalt magukhoz ne ragadják, a férfiak hátrátételével. Hogy Pál apostol a nőket sem az imádkozástól, sem a bizonyágtételről s Jézus evangéliuma ismertetésétől nem akarta eltiltani, azt bizonyítják egyebek közt I. Kor. 11. 5. amely helyen egészen természetesnek találja, hogy a nő imádkozzék és prófétáljon, vagyis buzdító, intő, Isten akaratát érvényesíteni törekvő beszédet tartson, továbbá Róm. 16, 12., ahol Trifenárol és Trifosárol azt mondja, hogy: *az Úrban fáradoznak*: és Róm. 16, 3., ahol Priscillát épp úgy munkatársaként üdvözli, mint férjét Aquilát.

Az őskeresztyén egyház mind a két nevezetes elvet szem előtt tartotta s annak, hogy az ó-világ felett diadalmaskodott.

jórészt ebben van a magyarázata. A keresztyén nők serege nemcsak kiegészítette, de meg is nemesítette a férfiak igehirdető és segítő munkáját és a férfiak munkájának is láthatatlan, de annál jelentőségtejtjesebb tényezője volt a keresztyén nő hite, imádsága, hűsége és tisztasága, mellyel a férfit sokszor még gyermekkorában foglyul vitte az Úr Jézus lábaihoz.

A női munka, a keresztyén nő hite, odaadása és buzgó-sága azonban felényi áldást sem hozott volna a keresztyén egyházra, ha ez a női munkát nem szervezte volna. A keresztyén egyház azonban hamarosan alakulása után erre, az akkori viszonyokat és felfogásokat tekintve, igazán merész lépésre is elhatározta magát. Női diakonusokat is alkalmazott s a nőt a gyülekezet által választott, a gyülekezet nevében s megbizásából hittel és szeretetteljes munkát végző hivatalnokok közé sorozta.

A már említett Triféna és Trifosa is ilyen női diakonusok lehettek. De kétségkívül az volt Föbé, akiről Pál apostol Róm. 16, 1—2-ben a következőket írja: *Ajánlom pedig néktek Föbét, ami nővérünket, aki a kenchreai gyülekezet diakonusa, hogy szentekhez illően fogadjátok őt az Úrban és álljatok mellette, bármi dologban rátok szorul, mert ő sokaknak segítője volt, nekem magamnak is.*

Íme, itt egy nő, akit az apostol „a kenchreai gyülekezet diakonusának“ nevez. Lássuk csak először is, hogy mi jelentősége van annak, hogy Pál Föbét „diakonusnak“ nevezi. Ez az elnevezés nem a „diakonissza“ elnevezéssel szemben bir jelentőséggel, mert hiszen a diakonissza nem egyéb, mint a diakonus szónak nőkre alkalmazható alakja. A diakonissza szó nem fordul elő az új-testamentumban s csak az egyházi atyák kezdik használni. de evangéliumi voltától nem fosztja meg az, hogy nőkre alkalmazható formában nem fordul elő az új-testamentumban, mivel a diakonissza szó az új testamentumban használt diakonus szóval lényegileg azonos, csak formailag különbözik ettől. Mégis jelentőségtejtjes az, hogy Pál Föbét „diakonusnak“ nevezi, mert ez kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a női diakonus vagy diakonissza ugyanazzal a charismával kellett hogy birjon, amivel a diakonus birt s ugyanezt a munkakört töltötte be, bár inkább a nők közt, amit a diakonus a férfiak közt. A diakonusok pedig segítő, ápoló, gondozó munkát végeztek, de hogy Szent Lélekekkel teljes férfiaknak kellett lenniök és hogy az ápolás és segítés közben lelki munkát is végeztek (Csel. 6, 3; 8, 5. 40), az mutatja, hogy a női diakonusnak vagy diakonisszának is a szereteten

kivül hitbeli érettséggel s bizonyoságtevő erővel is kellett bírnia. Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy Pál nemcsak említést tesz Föbéről a római levélben, hanem általa küldi azt a levelet, amelyen Ágoston, Luther és Kálvin hittani fejtegetései felépülnek, tehát igazán fontos feladat teljesítésével bizza meg, az egyfelől nyilvánvalóvá teszi, hogy a diakonissza milyen nevezetes helyet foglalt el az őskeresztyénség körében, másfelől pedig megvilágítja azt a tényt, hogy nemcsak a nő, mint egyén, hanem a szervezett női munka is függésbe volt hozva az erősebb férfikéztől és a kicsinyeskedéstől mentebb férfiértelemtől.

A mondottak alapján megvonhatjuk a határvonalokat egyfelől a diakonissza, másfelől az apáca és a világi ápolónő közt; sőt megállapítjuk azt is, hogy a diakonissza munkája bár sok tekintetben azonos más keresztyén nő munkájával, de nem éppen mellékes jellemvonások meg is különböztetik ettől. A diakonissza a keresztyén hívők közössége által előírt munkakörben mozog s *e közösség szolgálata az Urban az ő pályája*. Más keresztyén nő, a hitves, az anya, a nővér, ha szolgál is a köznek, *első sorban a család körében végzi kötelességeit*. Természetesen a gyakorlatban merev különbség nem állapítható meg a kettő közt. Már az őskeresztyénség korában sokszor a család körében mozgó keresztyén nő munkája, ha bizonyos körülmények szükségessé tették, nagyon hasonlított a diakonissza munkájához. Egy-egy buzgó és jobbmódu keresztyén nő oly sok időt szentelt a gyülekezetnek, hogy jóformán mint annak a diakonisszája tűnt fel. Ilyen értelemben volt diakonissza Tabitha (Csel. 9, 36.). De a diakonisszák általában mégis már a legrégebb korban megkülönböztethetők ezektől azáltal, hogy *ünnepélyes beállítás után a köznek szentelik életüket, minden idejüket és fáradságukat* és hogy ezt tehessék, már a legrégebb korban a magánosan élő nők, hajadonok vagy özvegyek közül választatna .

Az apácáktól nagyon széles árok választja el a diakonisszákat s épen azért helytelen s a diakonisszákra nem illő elnevezés ez: protestáns — apáca. Az apácánál a lényeg az, hogy az ő nonna-sága, leány volta többet ér Isten előtt, mint a családalapításban résztvevő s a családban élő keresztyén nő élete. A „nonna“ tehát érdemszerzés okáért lesz „nonná“-vá, míg a diakonisszánál erről szó sem lehet. A diakonisszánál a magános, férjnelküli élet csak alkalom a Krisztusnak végzendő különleges szolgálat végzésére s a diakonissza-munka alapgon-dolata nem büszkélkedés, hanem a hála, mellyel Jézus nagy szeretetét az illető valami kevéssé visszonzni törekszik.

Visszont ebből következik, hogy a diakonissza a közön-

séges betegápolótól is megkülönböztetendő. Hogy a diakonissza betegeket is ápol, az a legtöbb esetben következik az ő hivatásából, de a betegápolásban szerzett ügyesség senkit sem tesz még diakonisszává. Nemcsak a kórházban működő, de a gyülekezeti diakonisszának is kell értenie a betegápoláshoz, de nem ez az első követelmény, hanem az, hogy a diakonissza tele legyen az Úr Jézustól vett erővel, világossággal, kegyelemmel s Isten igéjével igazán fel legyen vértézve. Evangélium és erőteljes evangéliumi, Istennek hálás szeretettel szentelt élet nélkül a diakonisszaság vagy apácasággá lesz vagy a világi ápolónők niveaujára süllyed alá, s megjegyezhetjük, hogy a világi sokkal jobban boldogult még apácákkal is, mint világi ápolónőkkel.

II.

Ez elvi fejtegetések után, amelyekben a diakonisszamunka bibliai alapjait feltüntettük, rátérhetünk a diakonisszatörténetének vázolására.

Első sorban azt a nehéz kérdést kell megvilágítanunk, hogy a diakonisszák munkája az őskeresztyén egyházban azonos-e a gyülekezetek által beállított „özvegyek“ munkájával vagy, hogy az egyik teljesen különbözik-e a másiktól? Vajjon úgy áll-e a dolog, hogy az I. században csak diakonisszák voltak a szervezett női munka vívői s ahol az új-testamentumban özvegyekről — *χήρα* — szó van, hát nem mint a gyülekezet által beállított keresztyén munkásról van szó, hanem pl. még oly helyek is, mint I. Tim. 5, 9—16. az özvegyeket kizárólag, mint a keresztyén segítő szeretet tárgyait ajánlják a hívek figyelmébe? Tudvalevőleg *Schäfer*, „Die weibliche Diakonie“¹ című igen jeles művében ezt az álláspontot foglalja el.

Szerintünk azonban *Schäfer*-nek nincs igaza. Pál apostol bizonyára nem özvegyek segélyezéséről beszél, amikor I. Tim. 5, 9—10-ben azt mondja: *Özvegyasszonyul olyan választassék, aki nincs hatvan éven alul, egy férj felesége, akiről jó cselekedetei bizonyoságot tesznek, ha gyermekeket nevelt, ha vendéglátó volt, ha a szentek lábait megmosta, ha a szorongottakon segített, ha minden jó cselekedetben foglalatoskodott.* Mivel pedig mégis a 16. versben özvegyek segélyezéséről szól az apostol. azt kell gondolnunk, hogy az őskeresztyénség tényleg az özvegyek (és azokkal együtt az árvák) segélyezésére nagy gondot fordított s kötelességévé tette a híveknek, hogy amennyiben képesek, tartsák el özvegy rokonaikat. Ha aztán

¹ II. Kiad. 1887. I. K. 35. l.

erre nem voltak képesek, akkor a gyülekezet tartotta el az özvegyeket, de természetesen megbízást is adott az ilyeneknek bizonyos munkák végzésére. Segített rajtuk, de egyúttal általuk másokon is, a még nyomorultabbakon, a betegeken, a rabszolgákon, munkára képteleneken. Az ilyen özvegyek a gyülekezet megbízásából nemcsak a maguk, hanem az általuk felkeresett és meglátogatott szegények és betegek számára is adományokat fogadhattak el, úgy hogy később azt a megtisztelő elnevezést nyerték: Isten oltára, t. i. a melyre a hívek hálaáldozataikat letették. Hogy az özvegyek közül némelyek már az apostoli korban a gyülekezetek megbizottai is voltak, nemcsak a segítő szeretet tárgyai, azt bizonyítja a fentebb idézett részlet a Timotheushoz írt első levélből. Hogy Pál özvegyek választásáról beszél s hogy a választhatóságot szigorú feltételekhez köti s ezzel kapcsolatban még az, hogy a fiatalabb özvegyekre nézve azt ajánlja, hogy azokat utasítsa vissza Timotheus: egészen világosan bizonyítja, hogy itt tisztségekről s azok betöltéséről is szó van, nemcsak segélyezésről. De hogy özvegyek, mint a gyülekezetek megbizottai végeztek bizonyos munkákat már az apostoli korban, bizonyítja az is, hogy amint *Harnack*¹ kimutatja, a második században az özvegyek ilyen alkalmazása mindenfelé keresztül volt vive.

Már most mi következik ebből? Az, hogy az őskeresztyénségnek nemcsak *diakonus* néven, hanem *chéra* néven is voltak diakonisszái. Az őskeresztyénség tehát a női munka szervezésében több nyomon is elindult. Egyfelől a férfidiakonusok alkalmazása, másfelől az özvegyek helyzete volt a indító ok a női munka szervezésére s az egyház szolgálatába való állításra. Igazán valóságos teremtő erő volt az őskeresztyén egyházban, amely sokoldalú munkára képesítette s arra indította, hogy a lényegre törekedjék, nem pedig üres formák megőrzésére. Amikor tehát munkára alkalmas hajadonok álltak rendelkezésére, alkalmazta őket női diakonus címen, amikor pedig buzgó, bölcs és szeretetteljes özvegyeket talált, végeztette velök a munkát, mint gyülekezeti özvegyek által. Nem volt sok paragrafus, sem egyformásítás, de szükségtelen ellentétbe állítása sem a különböző erőknek, hanem az a magasabb egység a nagy célok felé törekvésben, amely sejtetheti a legnagyobb hitetlennel is, hogy milyen nagy hatalom az igazi, az isteni Krisztus, kivált, ha a szívekben is ott lakozik.

Bizony nagy hatalom volt az őskeresztyén egyházban,

¹ Harnack: Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den drei ersten Jahrhunderten. 90. l.

mert az komolyan vette a Jézus Krisztus evangéliumát s éppen azért, amikor léteért küzdött, egyszersmind nagy szociális tevékenységet is fejtett ki. E tevékenységet a püspökök — t. i. evangéliumi értelemben vett püspökök — vezették, de hű segítőtársaik voltak a diakonusok mellett a különböző neveken nevezett diakonisszák, akik amellet, hogy részt vettek a szegények, elhagyatottak, öregek gondozásában, a betegek ápolásában, az utazók ellátásában, az adományok gyűjtésében és kiosztásában, más gyülekezeteknek és nem ritkán az inségben levő pogányoknak felsegítésében, a rabszolgák s a bányákba hurcolt keresztyének sorsának enyhítésében, egyszersmind vigasztalták τὸς κἀμνοντες τῇ ψυχῇ, tanították s előkészítették a női katechumeneket s a nők keresztelésénél is segédkeztek akként, hogy amikor a diakon a megkereszteltnek a homlokát olajjal megkente, a diakonissza fülét, orrát és mellét kente meg.

Hogy mily nagy fontosságot tulajdonított az őskeresztyén egyház a diakonisszák munkájának, mutatja az a gyönyörű ima, amellyel a diakonisszákat felavatták s a melyet itt egész terjedelmében közlök:

Örökkévaló Isten, mi Urunknak a Jézus Krisztusnak Atyja, férfinak és asszonynak Teremtője, Te, aki Mirjamot és Deborahát, Annát és Huldát a Lélekkel megtöltötted, aki meg nem vetted a nőt, hanem engedted, hogy Fiaid asszonytól szülessék, aki a szövetség sátorában és a templomban nőket állítottál be ajtónállókul, tekints le most e te szolgálóleányodra, akit szolgálatra választottunk, add neki a te Szent Lelkedet s tisztítsd meg őt a test és lélek minden szennyétől, hogy méltóan végezze a rá bízott munkát a te dicsőségedre s a te Krisztusod dicséretére, akinek legyen veled és a Szent Lélekkel dicséret és magasztalás, mindörökké. Ámen.

Ez az imádság valószínűleg a II. századból származik, mert a III. században keleten, különösen Syriában nagyon sok helyen használták. Ugyancsak a II. századból van egy érdekes adatunk, amely mutatja, hogy diakonisszák hitükért rettenetes kínokat szenvedtek. Az ifjabb Plinius ugyanis Bithynia helytartója a hetairák ellen kiadott rendelet következtében rátamadt a keresztyénekre is s egyebek közt igyekezett a keresztyén hitről, életéről s kultuszról megbízható adatokat szerezni. Jelentésében ezt írja a keresztyénekről: Szokásuk szerint egy bizonyos napon napfelkelte előtt összegyűlnek, Krisztusnak, mint Istennek — ez rendkívül nevezetes adat a II. század elejéről — dicséretet énekelnek, azután fogadást tesznek, hogy semmi rosszat nem tesznek, lopástól, rablástól, házasságtörés-

től tartózkodnak, ígéreteiket megtartják és semmit el nem sikkasztanak. Azután eloszolnak, majd később vendégségre gyűlnek össze és pedig vegyesen, az állások vagy nemek különbségére való tekintet nélkül, de teljes ártatlanságban s ettől is elálltak, a mióta megfiltottam nekik. Hogy az igazságot megtudjam, két diakonisszát közülök kínoztattam, de nem tudtam meg tőlük mást, mint valami képtelen babonát.“ Már t. i. amit Plinius annak tartott.

E jelentésnek a diakonisszákra vonatkozó része nemcsak azért fontos, mert a diakonisszák hithűségét és bátorságát tünteti elénk, hanem azért is, mert mutatja, hogy a diakonisszák nem közönséges betegápolók vagy alamiznaosztók voltak, hanem lelki kincsekkel bővölködő s kiváló egyéniségek, más-különbben nem fordult volna hozzájuk a büszke római, hogy a keresztyén hitről, életéről és kultuszról felvilágosítást szerezzen.

Már most az a kérdés, hogy állott elő az apácaság a keresztyén egyházban és miként pusztult el az evangéliumi szellemtől hozdort diakonissza-intézmény?

E kérdésre legelőször is azt feleljük, hogy keleten tovább élt a diakonissza intézmény, mint nyugaton, sőt a negyedik és ötödik században virágzó intézmény is volt. Lassankint ugyanis a segítségre szoruló özvegyek alkalmazása az egyház szolgálatában megszűnt. Az első században diakonisszák és egyházi munkásként alkalmazott chérák egymás mellett működnek. A II. és III. században inkább özvegyeket alkalmaz az egyház. A IV. és V. században ismét diakonisszákra, Istennek szentelt ifjú nőkre bizza azt a munkát, amit a II. és III. században özvegyek végeztek. A IV. és V. században a diakonisszák még nevezetes munkát végeznek, de a VI. században nyugaton már kezdik a zsinatok a diakonisszák felavatását megtiltani s a VII. vagy VIII. században nyugaton teljesen megszűnik a diakonissza-intézmény. Keleten a IV. és V. században még egészen kiváló, hatalmas egyéniségek tűnnek fel a diakonisszák között. Ilyen pl. *Makrina*, nagy *Bazil* és nisszai *Gergely* nővére. Édesanyja Emmélia, szigorú keresztyén nevelésben részesítette. Távoltartotta a pogány ledérségektől s a pogány írók művei helyett a Szent Írást ismertette meg vele. Különös kedvvel énekelte a szép család — 4 fiú és 5 leány — *Dávid* zsoltárait. *Makrina* legidősebb leány volt s a házi munkában édes anyja hű segítsége. Szépsége sok kérést vonzott a házhoz s *Makrina* szülei óhajta szerint választott közülük. A kiválasztott vőlegény azonban hirtelen meghalt s *Makrina* nem valami világfájdalmas érülettel, hanem tisztán vőlegénye iránti szeretetből vonakodott más férjjet keresni. Diakonisszává avattatta fel tehát magát

s mint ilyen nagy hatást gyakorolt *Bazilra*, akit ifjú korában a világi bölcseség nagyon elragadott. Mikor pedig egy másik testvére *Naukracius* meghalt, hősies önfeláldozással ápolta édesanyját, akit a nagy csapás teljesen lesújtott. Diakonisszai kötelességeit különben mindig nagy odaadással végezte. Különösen a nők keresztségre való előkészítésénél segédkezett. Az az imádság pedig, melyet halála előtt mondott, tele van tüzzel, a Megváltó iránti odaadó szeretettel s mutatja, hogy mily diadalmas hittel halt meg a régi kor e buzgó diakonisszája.

Egy másik kiváló diakonissza Olympias, aki rövid ideig tartó házaseset után, férje elhalván, diakonissza lett s különösen arról nevezetes, hogy az elvilágiasodott császári udvarral s az igazán csak névleges keresztyén tömeggel szemben áldozatok árán is hű segítsége volt a buzgó püspököknek és híres szónoknak, Chrysostomus Jánosnak, majd ennek száműzetése után egyik előharcosa a tiszta evangéliumi szellemnek. Ő egyúttal az utolsó kiváló diakonissza. Ő utána — 420-ban halt meg — keleten is hanyatlak a diakonissza-intézmény s bár még 1200-ban is volt felavatott diakonissza Konstantinápolyban, az intézmény evangéliumi erejét és jelentőségét már sokkal előbb elvesztette, mert maga az egyház is elfelejtette és elhanyagolta a tiszta és erőteljes evangéliumot. Ennek következtében mindig nagyobb lett a romlottság a névleges keresztyén egyházban is s lassanként a diakonissza főfoglalkozásainak egyike, t. i. hogy a keresztségre előkészítendő nőket tanítgatta, teljesen kiment a divatból. Emellett a nagy romlottság, különösen a nemi életnek megrontása és megmérgezése, egyeseknél a földinek, az emberinek teljes megöklésére vezetett s amint a férfiak közt a remeteélet megkezdődik és megerősödik, a nők is mind számosabban a Jézussal való összeköttetés helyett a világ kerülésére, az evangéliomról való bizonyágtétel helyett zürzavaros tanok elsajátítására, az erőteljes és szeretetteljes tevékenység helyett a szemlélődésre, az alázatosság helyett a büszkélkedésre és érdemszerzésre törekednek s az összetört diakonissza-intézmény mindenfelé helyt ad az apácáságnak. Nagy igazságtalanság azonban azt állítani, hogy az apácákban egyáltalában sehol és soha semmi sem volt meg abból az Isten és emberek iránti szeretetből, abból az igazi szent életre való őszinte törekvésből, ami a diakonisszát a Krisztus anyaszentegyháza buzgó munkásává tette. Még azokban az időkben is, amelyekben apácáság a szerzetességgel együtt nagyon megromlott, voltak, mint ahogy ma is vannak sokan az apácák közt, akik minden keresztyén erényekkel ékeskednek. Minél inkább vonakodtak a protestánsok és vonakodnak ennek elis-

merésétől, annál inkább ártottak és ártanak maguknak, mert elfelejtettek vagy nem mertek és nem mernek még evangéliumi alapon sem olyan női intézményt alkotni, amelyiknek védelme alatt a nők az evangéliumi világnézet érdekében az apácákéhoz hasonló erővel tudtak volna munkálkodni.

Érdekes, hogy mind a két nagy reformátor *Luther* is, *Kálvin* is érezték, hogy kellene e tekintetben valamit tenni. *Luther* nyíltan kifejti, hogy ha szent életű hajadonok az evangélium erejétől vannak áthatva és igazán az evangélium szellemében élnek s szeretetet gyakorolnak: akkor az ilyenek munkája nagyon is megegyezik az evangéliumi egyház elveivel, *Kálvin* pedig felállítja a diakonusi intézményt s egyúttal igen bölcsen az adománygyűjtő diakonusoktól megkülönbözteti az ápoló diakonusokat. Teljes munkát a diakonia evangéliumi szellemben való reformálására azonban egyik nagy reformátor sem végzett, nem is végezhetett.

Azonban mind a lutheri, mind a kálvini nyomokon fejlődő protestáns egyház már a XVI-dik században tett valamit a diakonissza-intézmény evangéliumi szellemben való visszaállítására.

Ezekről a kezdeményezésekről, valamint a protestáns keresztyén diakonissza-ügy fellendüléséről és igazán felséges áldásairól azonban majd egy másik közleményben szólunk részletesen.

Dr. Szabó Aladár.

Keresztyén lélek a magyar költészetben.

(Befejező közlemény.)

Arany egész életében, gyermekségében, küzdelmes ifju korában, s a férfi pihenésnélkül való szakadatlan munkáságában annyira keresztyén benyomások alatt élt, hogy olyan léleknek, amilyen ő, lehetetlenséggel határos a költészetében is más világban élni. Ha faggatnának, rákényszerítenének, hogy tegyek vallomást, költőink közül ki áll legközelebb a szívemhez, meglepne ugyan a kérdés, de minden habozás és ingadozás nélkül Aranyt édesapám mellé helyezném, s annak vallanám, Petőfit testvéremül fogadnám. Aranynál becsületesebb, tisztább és bőlesebb lelket nem ismerek; Petőfinél kedvesebb, őszintébb és zseniálisabb barátot nem képzelek. Arany gyermekkoromtól fogva annyi szépre, jóra, nemesre tanított, sokoldalú tudásával, puritán gondolkozásmódjával, mély hitével, egyszerű, zamatos s mégis gyönyörű nyelvével, jóízű humorával úgy meghódított, hogy a legnagyobb tisztelettel vettem ajkamra nevét is, vele sokszor szívből sirtam, vele sokszor szívből imádkoztam, vele sokszor szívből kacagtam; és mindig hittem benne, úgy, ahogy egy atyában lehet hinni. Petőfi az ő felajánlott ifjúi testvéri jobbival, tüneményes lánglelkének keresetlen őszinteségével, mélységes hazaszeretetének szentségével, szerelmének tisztaságával s egész szenvedésekkel tele ifjú életével és szavához hű, diadalmas halálával úgy meghódított, hogy vele sokszor jártam be az ő szárnyain az egész magyar hazát, vele sokszor küzdöttem lélekben az emberiségért s a világszabadságért, vele sokszor tettem őszinte vallomásokat és szent fogadásokat, vele sokszor éltem át bájos tündérvilágokat, és mindig bíztam benne, úgy, ahogy egy testvérben lehet bízni.

Arany epikai lélek. Szemlélődő és visszahúzó volt

egész életében, hogy emberi egyénisége ebben is egészen hű legyen költői egyéniségéhez. Hiszen az igazi epikus legfontosabb munkája éppen a helyes szemlélődés (a látás) s a maga én-jéről való megfélekedezés. Mert az epikus maga teremt egy társadalmat, amelyben hősei élnek, s a maga én-jét, lelkét csak hőseibe viheti bele, de különben neki, mint harmadik személynak vissza kell húzódnia; ő a maga én-jét legfennebb csak reflexióban őrizheti meg a külvilággal szemben. Természetes, hogy az epikus is csak saját felfogásából ered i, saját lelkéből fakadó társadalmakat és hősöket teremthetvén, közvetve az ő epikai művében benne foglaltatik saját maga is. Az epikusnak a költői epikai alkotás legnagyobb teremtő művészetében, a jellemzésben nyílik igazi alkalmá arra, hogy egyéniségének bélyegét rányomja a maga embeire, társadalmára. És most mondja meg bárki, aki ismeri Arany költészetét, hogy nem igazi, tiszta krisztyén lélek száll-e felénk Arany egész költészetéből, úgy epikájából, mint lírájából?! Az Arany óriási népszerűségű epikai társadalmában csodálatosan sok mesterkezekkel megalkotott tökéletes jellemet találunk. De nem beszélünk csak külön a jellemekről. Hiszen ahhoz, hogy az egyén költői jellemmé alakuljon, feltétlenül történet, cselekvény szükséges, mert másképen egymagában, társadalom nélkül, senkisé lehet jellemmé. S e történetek, e cselekvények szövevényes szálait Arany oly mesterien oldja és köti, akár a hunnok mesés világából, akár a mi Nagy Lajosunk regényes korából, a magyar dicsőség idejéből, akár a jelen társadalomból vegye tárgyát, hogy hinnünk kell neki, át kell élnünk mindazt, amit a költő átélt lelkében. S éppen e szövevényes történetek központjába állított jellemek lelkéből, s az Arany egész nagy epikai társadalma közszelleméből ragyog ki egész fényében ami felfogásunkban az Arany nagy lelke, krisztyén lelke. Az élet bármilyen tárgyköréből merít, mindig tisztán dolgozik. Igen, mert már magá az anyag, amihez nyúl, csak tiszta lehet az ő kezében. Úgy van vele, mint az ötvös-művész az ezüstjével, véshet rá komor, megrázó történeteket, azért az ezüst mégis visszaveri a nap fényét, s mégis tiszta marad Így ragyogtat Arany sokszor az ő tiszta lelkének fényében, résztvevő humorában, komoly, megrázó tárgyakat. A kincsvágy, a hirnév, a hatalomvágy könnyen hozza kísértésbe az embereket. Az alkalom sokszor szinte erőszakkal kínálkozik fel a bűn elkövetésére. S az elkövetett bűn, bár sokszor kicsinynek, semmisnek látszik, irtózatossá módosulja meg magát. Az emberi szív természetes jogainak semmibe vévése, belső lelki dolgoknak tisztán külső társasági

dolgoktól való függővé tétele a makacs és magukat csalhatatlanoknak hívó emberek szemében nem bűn, csak akkor veszik észre borzasztó tévedésüket, mikor rettenetes, sokszor szivetrázó tragédiák előidézői lesznek ezek miatt. Büntetlenül nem maradhat semmi bűn; a zsarnok lesz a legnyomorultabb szolga, ha úrrá lett fölötte lelkiismerete, s a megölt emberek jajkiáltását hallja éjszaka is, álmában is. A megölt szerető vérére élethossziglan sem tudja kimosni lepléből a gyilkos, sőt annál élénkebben áll szeme előtt, minél jobban telik az idő. De az igaz ember végeredményében győz, még akkor is, ha látszat szerint bukik. Isten véghetetlen bölcsessége úgy rendezte be ezt a világot, hogy erős akarattal, hittel, kitartó munkával és becsületességgel csak az öröm és boldogság felé vezethet az út. Nagy, világokat átölelő hatalom a szeretet. A hit, a tiszta, boldog családi élet, a munka, a türelem, az embertársi szeretet s a honszeretet: soha el nem múló, boldogító emberi erények. A zsarnokság népeket, országokat pusztíthat ki, de az emberi szívből a szeretetet nem ölheti ki soha, mert él az íge, az eszme! Ime pár főbb vonásban az Arany epikai társadalmának keresztyén lelke. Nem erőszakosan idehurcolt gondolatok ezek, hanem valósággal az ő epikai történetéből, az ő költeményeiből kivont élő lélek. Mindezek, természetesen, egységes meséjű, mesteri jellemzésű történetek keretéből szólnak mihozzánk, amelyeket az emberi s költői igazságszolgáltatás fényében Arany teremt, s amelyekből a költői elhíttetés művészetével a jog és jogtalanság, az igazság és igazságtalanság harca, s legtöbbször a jó győzedelme válik ki. Szóval maga az élet. Mert az epika ugyan a múlté, de az emberi élet lényegében mindig ugyanaz marad.

Lirájából alapjában ugyanaz a lélek szól hozzánk, ami az epikájából. De mert itt én-jének igaz vonásait teljes őszinteséggel és szubjektív módon juttatja kifejezésre, még megkapóbban, közvetlenebbül áll szemben a vele társalgóval. Egyszerű, igénytelen lélek. Nem bántja őt az, hogy az életet többnyire csak gyalog járta („Epilogus“), legfőnnebb, ha omnibuszon; ha a vele szembe vágató úrifogat sárral verte be őt, ezért nem pörölt, félreállt és letörülte, s ha gyönyörködhetett abban a pár kis virágban, ami számára az útfélen itt-ott nyílt: meg volt szíve minden vágya. Az élet ugyan nem azt adta neki, amit várt, de azért nem esett kétségbe; az élet adott neki címet, érdemet, de amire vágyva-vágyott, „egy kis független nyugalmat, ahol a dal megfogant“, azt halasztá évről-évre. Fájdalmas, borongó lirájában szíveig ható

mély szeretettel csüng embertársai s nemzete sorsán, sokszor kesereg az emberi gyarlóság, hiúság s előítéletek miatt, fáj neki a jobbágy sorsa, eltűnődik az eljövendő világbékén, s mikor „lelke pusztaságos éjjelen keresztül, kétes ködvilággal egy sugárka rezdül“, egy-egy pillanatig nem tud, nem mer eléggé bízni az emberi ész és szív harmóniájának erősségében, de Istenben bizó lelke mindig megnyugszik, mert „bölcs Isten az, ki rendel; s az ember tiszte, hogy legyen békében és harcban ember“. A sok többi közül kiválóan szépek „Czakó sirján“, „A rab gólya“, „A szegény jobbágy“, „Ősszel“, „A rab lelkek“, „Álom-való“, „Névnapi gondolatok“, „Itthon“, „Gondolatok a békekongresszus felől“, „Domokos napra“, „Fiamhoz“ stb. c. költeményei. Szegény ember volt, az életben sokat küzdött, öreg korára elbetegesedett. De azért nyugodtan, boldogan tudta viselni a reá mért keresztet, mert tudta, hogy „drága kincs a hit, tűrni és remélni megtanít...“

Petőfi igazi, született lírikus lévén, az ő lelkéhez sokkal könnyebben hozzáférközhethünk, mint bármelyik költőnkéhez. S hogy mégis aránylag elég kevesen tudnak az ő lelkébe bepillantani, az csak azért van, mért kevesen akarnak igazán közel menni hozzá, kevesen tanulmányozzák. Pedig milyen szép, felemelő dolog meggyőződni a vele való bizalmas barátság útján arról, hogy ő egyike a legnemesebb, legtisztább lelkeknek, akik valaha megszólaltak a magyar költészetben. Milyen jól esik éppen az ő példáján meggyőződnünk annak a hitnek legnagyobb tévedéséről és ferdeségéről, amely kedvteléssel szeretné tételül felállítani, hogy a költők élete nem mérhető össze a közönséges halandókéval, hogy ők élhetnek más erkölcsi mérték szerint, mint a többi emberek, hogy szinte lealázó és sajnálandó dolog egy költőre nézve, ha jellemes, tiszta, becsületes életet él s keresztyén világnézetben mozog. Pedig bizony *Petőfi* költő volt, minden idők és minden népek egyik legnagyobb költője, s mégis keresztyén lélek. Az ő keresztyén lelkének nagysága, egyéniségének két alapvonásán épül föl. Az egyik (jellembeli) a feltétlen és megalkuvást nem ismerő igazságosság, a másik (szívbeli) a véghetetlen nagy szeretet. Lelkének e két alapvonása úgyszólván a bölcsőtől a sirig kíséri őt. Ő egy egész élettel tett tanuságot, igazságos, tűrő, szerető lelkéről. Rövid élet jutott osztályrészéül, az igaz. De ez a rövid élet szenvedéseiben hosszabb, ránk maradt áldásaiban felségesebb, s egész megfélemlítő nagyságában elragadóbb, dicsőbb, hogysen rövidegéről lehetne beszélni. Az apró, iskoláskori csínyek, az ide-oda kóborlások s a színészi álmok jelentékeny, sőt drága adatok ugyan a lírai

költő egyéni fejlődésére nézve, de lényegtelenek reánk nézve most, mikor a költő nagy lelkének közelében érezzük magunkat. S mégis még ezekben a gyerekkori években is világosan láthatjuk, hogy szenved a heves, szilajvérmérsékletű gyermek az ő talán túlságosan is kifejtett igazságérzete miatt, s hogy akarja átölelni ifjú hevében hazáját, az emberiséget s az egész világot az ő végtelenül szerető szívével. S ha az ő igazságérzete csak logikai értelmű lett volna, de nem a hívő lélek magasabb s keresztyéni türelemmel párosult, veleszületett tiszta szívből eredő szent érzete, — amely a lelket fogva tartja —, mi adhatta volna annak az ifjú, törekeny léleknek az erőt akkor, amikor annyiszor s oly rettenetes komolyan fenyegette őt a nélkülözés, a földhöz ragadt szegénység, a koldusság?! Pusztán a hírnév s a dicsőség vágya, pusztán a maga zseniálításába vetett rendületlen hit? Nem, ilyet csak közönséges lélekről lehet feltételezni, de nem Petőfiről. S ha az ő szeretete nem keresztyéni szeretet lett volna, honnan vehette volna az erőt egy üres szív — ha még egy olyan lángész is — annak a szép, tiszta, eszményi világnak a költői megnyilatkoztatására, amely Petőfi szerelmi, családi és hazafias költeményeiből élénk tárul? Mert ne feledjük egy pillanatra sem, hogy az igazi lírikus költőnek minden egyes költeménye egy darab az ő szívéből, lelkéből, tulajdonképen ő maga. Igazi lírikus költő mindig csak lelki kényszerűségből ír; érzi, hogy írnia kell. Minden másféle, erőltetett lírai költemény: hazugság. Petőfi talán soha életében nem hazudott. Szinte félelmetesen őszinte. Számtalan apró, de nagyon jellemző esetet lehetne felhozni egyéni életéből a pedanssáig menő őszinteségére. Ilyen a költészetében is. Mikor őt olvasuk, nem érzünk semmiféle választófalat közte és közöttünk; meghitt, őszinte barát módjára társaloghatunk vele. A rajongásig menő szabadságszeretete is nagy igazságérzetéből fakad. Valósággal fájdalmat okoz neki a szolgaság látása. Rettentő igazságtalanságnak tartja. Szerelme pedig nagy, szerető egyéniségének legköltőibb megnyilatkozása. Az ő lelkét fogva tartja a szeretet. De ő lírikus költő lévén, természetesen mindenütt egyéniségét, én-jét akarja kifejezni. A szerető *én* világának költői megjelenítésére pedig legkinálkozóbb a szerelem világa, amelyet ő maga teremt magának s melyben legegységesebb lehet.

Ime, eljutottunk a Petőfi híres jeligéjéhez: *Szabadság, szerelem*. Az ő szabadsága tehát: igazság, s az ő szerelme: szeretet. Nem természetes-e tehát az, ha Petőfi az ő szabadságdalaival velőkgig hat, s az ő szerelmi költeményeivel még

a legridegebb szívet is megmozgatja? Hiszen a világot az igazság és a szeretet ereje tartja fönn. Az igazság: erő, fenséges erő; a szeretet is erő: gyöngéd, bájos, éltető erő. Az ő szerelmi világa a legkeresztyénibb, a legtisztább szerelem, mert valósággal szeretetté magasztosul. Szerelmi költeményei közül költőiség tekintetében is legértékesebbek azok, amelyeket menyasszonyához, feleségéhez írt, mert itt legigazabban érezte a szükségszerűségét annak, hogy írnia kell, itt igazán az ő lelke szól. De egyáltalában az ő szerelmi költeményei közt egy sincs olyan, amelyből az élvezetvágyó, testi szerelem szólalna meg. Szerelmi dalai épp oly tiszták, mint imádott édesanyját, vagy édesapját dicsőítő, a könnyekig megható költeményei. S ha szabadságdalaiban néha fékezhetetlen erővel tör ki igazságszerető lelkének minden keserősége, s rombolni, törni, zúzni kész a zsarnokságot, minden intézményeivel és személyeivel, lehet-e ezt túlságos rossz néven venni tőle, kiben, mint Istenadta emberben, poétában, művészen még képzeletünket is meghaladó erővel vívta harcát az érzéseknek és indulatoknak egész árja? Hiszen igaz, hogy a harag és a gyűlölködés nem keresztyéni erény, de nézzünk csak körül a magunk gyarló, közönséges, mindennapi életében, s aztán tekintsünk föl Petőfira s a korra, melynek lelkét ő megszólaltatta. A nemes harag, a szent célokért való hevülés és felindulás nemcsak megérthető, de elismerésre méltó és fenséges dolog nála.

Igazságérzetből következik erős önbizalma és önérzete is. Őszintébb volt annál, hogysem eltitkolhatta volna lángeszének, Istentől nyert különös tehetségének, nagyrahatottságának tudását. S tudatában lévén nagyságának, magával szemben is igazságos akart lenni akkor, amikor elismerte, sőt kifejezésre juttatta azt, amit érzett. Igazságérzetéből ered a szélsőségig menő demokrata volta is. Az ő lelke nagy, filozófus lélek, amely minden embert embernek lát, szíve mélyéből gyűlöli az előítéleteket, utálja az affektálást, inkább akar a kunyhók mécsvilága lenni, mint a paloták fényes lámpája, inkább tiszteli a közkatonaikat, mint a vezéreket, mert a közkatonaik névtelen hősök, akik küzdenek és meghalnak, anélkül, hogy nevüket a történelem feljegyezze. Igazságérző keresztyén lelke el sem tudja képzelni, hogy Isten elhagyhatná valaha az ő gyermekeit, a magyar nemzetet, őt magát, szülőit, családját, s hisz és bízik rendületlenül E hitét szülőihez, feleségéhez írt költeményeiben, elbeszélő műveiben (Bolond Istók, Apostol, János vitéz) nem annyira soraiban, mint inkább a sorok között juttatja kifejezésre, de annál

szebb, megindítóbb, költőiebb formában. Igazságérzetéből, tündöklően tiszta jelleméből természetesen következik az adott szó szentsége, a hűség. Ő nemcsak beszélt, hanem hő óhaj-tását, nagy szent fogadalmát szíve vérével pecsételte meg, életét áldozta nemzetéért, s a szent világszabadságért. Szerető lelkéből önként fakad végtelen emberszeretete s kimondhatatlan hazaszeretete.

Nem ismeri Petőfit az, aki az ő lelkét könnyűnek, költészetét betyárköltészetnek véli. Ő egyike a világ legmélyebb lelkű s legnagyobb filozófus költőinek, aki a képzelet végtelen birodalmait sasszárnyakkal járja be, s míg itt teremtő erejével ragyogó tündérváratokat építve, csodálatos lágy hangon énekel a szeretet, a szerelem, a családi élet édes boldogságáról, ott harsogtatja trombitaszavú riadóit a szabadság, egyenlőség, testvériség nevében, s mélységes gondolatait mindenütt és mindenkor közérthető, egyszerű formában tudja kifejezni, annyira, hogy úgy érezzük: milliók érzése nyert kifejezést egy fejből, egy gondolatban, tiszta szívvel, keresztyén lélekkel.

Tompa nemcsak református pap, hanem nagy, keresztyén lélek. Az irodalomtörténetben majdnem általánossá lett a „bibliás lelkű“ *Tompa* elnevezés. De észrevehető, hogy néha még felnőtt, művelt emberek is inkább az irodalomtörténetből kapott tájékozásokból, s költőnk hivatalos állásából vett következtetések alapján beszélnek a nagy bibliás lelküről, mintsem költeményeinek eredeti ismeretéből. S ennek az a veszedelme, hogy *Tompa* megmaradhat bibliásnak az emberek tudatában időtlen időig, de nemes költői egyénisége, szép lelke s mély gondolatai kevés szívben verhetnek gyökeret.

A *Tompa* lelke olyan finoman érzékeny, mint az aeol hárfája; a külső világ legkisebb érintésére is hangot ad. Mélyen örvend, mélyen szenved. Alaptermészetében sok van a vidámságból is, különösen ifjú éveiben; de érzékeny lélek s elmélkedő egyéniség lévén, az életében sűrűn előfordult s őt a legfájóbb oldaláról ért csapások annyira zárkóztatták s bússá teszik, hogy kifejlett költészetének alaphangjává a bánat és fohászkodás lett. De nem a reményvesztett fájdalom ez, hanem az elégiai bánat. Nem hiában szerette úgy az őszi természetet, amely a gondolkodó elmét s a hívő lelket mindig a tavaszi feltámadásra is emlékezteti; „hervadásból, fényből támad“ lelkében a kedves bánat. Az „Őszi képek“ látása, a sárguló levelek hullása, mélyen szomorítja ugyan, s télen át az ablakára verődő jégvirágok az ő lelkéből is fakasztanak „Jégvirágokat“, de az ébredő tavasz első énekes madara hálaadó énekében az ő szívének örömét is zengi, s első virága az ő lelke

melegségét is fölébreszti. Az ő lelkének megvolt a biztos réve, ahol a hullámok nem érik az embert. Keresztyén lélek. Pedig eleget sujtotta őt az élet, s volt olyan pillanata, amelyikben már szinte-szinte úrrá lett fölötte a kétségbeesés. Milyen fájdalmas kép: az apa, a szerető férj örömtől repeső szívvvel, féltő gonddal adja tanácsait világra jött fiának a „Fiam születésekor“ c. költeményében, kérve Istent, hogy boldogabbá tegye ezt a fiút, mint őt, intve fiát, hogy a boldogságot ne úgy keresse, mint annyian szokták, hír, méltóság, kincs nem adja meg a lélek nyugalmát, „a tudás nem áldás“, áldás egyedül a becsületes, tiszta élet (V. ö. Arany „Fiamhoz“); s alig néhány évvel később már temetőben botorkál a szomorú apa; elhangzott akkor a végrendeletszerű nyugodt bölcsesség szava, s az „élet és halál örök kérdésein“ tépelődik most a mélyen sebzett emberi szív; alig bír magával szakasztó fájdalmában s felkiált: „Uram, nem érthetem a Te akaratod!“ („Isten akaratja“), de sietve, remegve teszi hozzá, hogy ami benne úgy zajong, az „a por és salak“, s megindulva nyugszik meg keresztyén reménységében, hogy amit *itt* elvesztett, majd feltalálja *ott*: „Legyen meg hát, Uram, te szent akaratod!“ Kétszer örvendeztette meg Isten őket fiú születésével, s kétszer kellett elszenvedniök fiok halálát. Egyedül, magukra maradtak. Tompa órákig elül szóltanul kedvenc virágjai mellett, s Tompáné titkos könnyei közt türelmesen viseli keresztyét s gyógyítgatja a maga és férje betegségét. Mert ettől fogva Tompa beteg, még pedig nehéz beteg... Megható az a tiszta, meleg szeretet, amely családi életüket fűzte össze. Igaz szerelméről a „Nálad nélkül“ és a „Hozzá“ c. remek kis költeményében tesz költőileg is tanuságot Tompa. Ezt a két költeményt érdemes összevetni Petőfinek az „Itt benn vagyok a férfikor nyarában“ és a „Búcsu“ c. költeményével (Petőfinek két „Búcsu“-ja van; ez így kezdődik: „Alig virradt, már újra alkonyul“).

Tompa emberszerető lelkéről több költeménye tesz tanuságot. Még pedig nemcsak lírájában, hanem leíró és elbeszélő költészetében egyaránt. Mint a természetet szerető, melegszívű és gondolkozó fejű költőknél megszoktuk már, az ő lelkében is igen gyakran kelnek fel egymásután, néha egész sorozatban az ellentétek, s ezeket gyönyörű költői formákban tudja kifejezni. Az egyszerűséggel kapcsolódik a pompa, a szegénységgel a gazdagság, a kicsinységgel a nagyság, a kellemessel a fenségesség. Ez általános nagy költői vonás, amely Shakespeare-nél is igen gyakran feltalálható, Madách mesterművének pedig egész belső költői formája ezen épül,

bonyolódik és bontakozik ki, sőt régibb írók közül Dante „Isteni színjáték“-ában s Milton „Elveszett paradicsom“-ában a legfelségesebb részek éppen e vonásból fejlenek ki. Léptenyomon tapasztaljuk Vörösmarty, Petőfi, Arany költészetében is. Tompa, mikor a gazdag természetben jár-kél, mindig az emberek lelkével foglalkozik. S látja, érzi az ellentéteket s a csodálatos összekapcsolódásokat. Néha úgy látja, hogy a természet lelke élő, s az embereké holt. Neki is hivatása, hogy életre keltse a halottakat; s ez sokszor ringatja őt mélabús hangulatba. Ha elmegy a madárfészek mellett, s ott látja a szerelemnek, boldogságnak kis hajlékát, ahol a bizalom, béke, tiszta hűség és féltő gond tanyázik, gyönyörködő lelke fájó érzéssel telik el az emberek marakodó életének láttára s így sóhajt fel: „De pirul az ember arca, sorsodat ha látja, szerelemnek, boldogságnak csendes kis tanyája!“ („Madárfészek“). Ha a kis kunyhó mellett halad el, rögtön fölmerül lelkében a szegénység mellett („Fent és alant“) a gazdagság képe, a kunyhó mellett a palotáé, (V. ö. Petőfi: „Palota és kunyhó“) s van biztató szava a szegényekhez, hogy nincs mit irigyelniük a gazdagokon, mert azoknál ritkán van boldogság. De emberszerető keresztyén lelke nem esik egyoldalúságba s készséggel elismeri a régi magyar nemesség erényét s a hon érdekében tett dicső tetteit is („Sírboltban“). Tulajdonkép a nagy emberszeretet az, a természet különös kedvelése mellett, ami az ő lelkéből a remek, s eredetiségükben a világirodalomban párját ritkító „Virágregéket“ fakasztotta, amelyekből mind a keresztyén lélek üdesége s ereje száll felénk. Nagy szeretettel karolja föl költészetében az elmulás gondolatát, de annál szebben, költőibben hirdeti a feltámadást. Nem ejti kétségbe őt az emberek kislelkűsége, sőt a „Harangszó“ című ciklusában kijelenti, hogy jól van, bántásák hát őt az emberek, ezzel csak boldogságát növelik, mert legalább nekik: megengedhet, megbocsáthat. Akár a bibliából, vagy az óvilágól merít tárgyakat („Sámson“, „Herodes“, „Új Simeon“, „Ikarus“) s magasan szárnyaló bölcselkedésekben elmélkedik, akár a mindennapi életet tárja elénk humoros, vagy komolyan megrázó költői képekben („Egy házasság“, „A gazdag“, „A félkezű koldus“, „Haldokló mellett“), akár egyének körül csoportosítja gondolatait elbeszélő, vagy leíró formában („Az öreg szolga“, „A vén harangozó“), akár eszméket és gondolatokat tesz elevenné nagyszerű, szimbolikus képeiben: mindig keresztyén. Tompa nemcsak református pap, hanem nagy keresztyén lélek.

Az új, egészséges szellem, amely az élet megnevelését

sére, könnyebbé, boldogabbá s eredményesebbé tételére törekszik a 19. században, hűséges terjesztőjére akadt a regényben és a novellában. A regény, prózai költészet létére, nem lehet olyan szivbelopózó, olyan gyönyörködtető, mint a ritmus, rím és a gazdag, képes költői nyelv szemléltető erejével ható verses költészet, de épen tárgyban és formában való megkötetlensége, szabadsága, nagyobb terjedelme, könnyebb hozzáférhetősége óriási előnyt ad neki a verses költészet felett abban, hogy eszméit, célzatait, tanulságait szépen kikerekített, szélesen jellemzett történetek keretében minden oldalról megvilágíthatja, kézzelfoghatóbbá, realisabbá, érdekesebbé teheti, s így jobban terjesztheti. A mi költészetünkben is igyekszik ezt a szép feladatot teljesíteni a 19. század regényköltészete. Nem szólva most a Fáy András és Jósika alapvető munkásságáról s nagy érdemeiről, csak egy futó pillantást vetünk a regényköltészet legkiválóbbjaira.

Eötvös József, aki vallotta, hogy a költészet minden nemesebb célzat és tanulság nélkül csak kedves játékszer, az ő nagy nemes lelkének minden erejével igyekszik, hogy regényei társadalmában az emberszeretetet, a hitet, a szabadságot, egyenlőséget, az önzetlen munkálkodást tűzze ki eszményekül, sőt kötelességükül. Gyakorlati térére lépve, közgazgatási, állami, nemzeti szempontok fölállításával alkotja meg meséit, fűzi a történeteit s vonja ki tanulságait. Fárasztó, de mindig rendkívül értékes reflexióival át és átszöti történeteinek főhősei — az ő regényi társadalmának jobb fele — a legtisztább keresztyén emberi eszmék megvalósításáért küzdenek s ha kell, meghalnak. A gonoszok pedig elveszik büntetésüket. Az ő társadalmában nem fitogtatásra és bámulásra méltó erények a ledér, könnyelmű élet, az erkölestelenség, a hitetlenség, a keményszívűség, hanem szomorú és megvetendő bűnök, amelyeknek nyomában a sorvadás, pusztulás jár. Nála a női becsület nem érdekfeszítő játékszer, a családi élet nem haszonra és pénzszerzésre alapított egyezség, a szegénység nem szégyen, a gazdagság nem kiváltság. Szent célja, hogy tűnjenek el már egyszer a föld színéről a szennyes, bűzös börtönök; adjunk becsületes munkát az embereknek; becsüljük meg a népet, mert félelmes hatalom az, ha megvadul; igyekezzünk egymást nemesebbé, kitartóbbá, hűségesebbé, becsületesebbé tenni; törekedjünk egyenlőségre, testvéri szeretetre; legyünk keresztyének és Istenben bízők, hívők, mert a világ minden bölcselkedése után, csak oda kell visszatérnünk, Istenhez. Egyedül nála van a vigasztalás; csak az önzőnek nincs vigasztalása e földön.

Kemény Zsigmond, magyar regényíróink között a jellemzés legnagyobb mestere, e csodálatosan mély, az emberi szívekig és velőkig látó, finom lélektani elemzéseiről híres költő, már csak a mélyebben gondolkozó emberek előtt tárja fel azt a nemes, tiszta keresztyén lelket, amely sajátja volt, s amelyet költészetéből csak mi magunk választhatunk ki. Ő nem annyira pozitív, mint inkább negatív mutatja meg nekünk azt a világot, amely keresztyén világ. Rettentő igazsággal és meggyőző következetességgel mutatja ki regényei szövevényes történeteinek jellemeiben, hogy mily borzasztó bizonyossággal következik a bűn elkövetésére a bűnhődés; hogy sokszor kicsiny hibák, apró megtévedések, vagy éppen csak emberi gyarlóságok mily bizonyossággal zúditják az emberek fejére a legrettenetesebb csapásokat, s egész családok, társadalmak mehetnek tönkre ezek miatt Komor, borzasztó világ tárul fel sokszor az ő olvasója előtt. De gondolkoznunk csak, bármelyik művének elolvasása után, vajjon veheti e észre valaki magán azt, hogy Kemény rontott rajta és nem nemesített?! Nem hiszem. Mert nagyobb költő annál, hogysem igazságosnak és becsületesnek lássék. Ő az életet rajzolja. Az élet pedig sokszor — éppen az emberi gyarlóságok miatt — nagyon sötét és komor. Ő sokszor sötétben hagy minket, vigasztalanul. De az emberektől, olvasóitól várja, hogy gyújtsanak lámpát saját maguk, s annak fényénél haladjanak. Az ő minden műve mintegy intelem: Vigyázzatok, ne haladjatok az itt látott úton, hanem találjátok meg ti magatok az útaitokat, — keressétek. S ha keressük, megtaláljuk. Nagy tanulságok, nagy igazságok rejlenek a Kemény műveiben, mindig nemesen hasznos célzattal.

Jókai sokkal könnyebb, élvezetesebb elbeszélő, mint Kemény, de tartalmasság tekintetében nem is olyan súlyos. Páratlan képzelő erejével s csodálatos mesemondó hatalmával a világirodalomban is előkelő nevet szerzett. A mi ifjúságunkra pedig nemzetnevelő hatása van. Vele örvend, vele lelkesedik, aggódik, sir az ifjúság. Gyönyörű történetek keretébe beállított gyönyörű jellemeik fenséges törekvéseit, elszánt küzdelmeit, nagy hazaszeretetét, emberbarátságát, tiszta hű szerelmét jeleníti meg költészetének tiszta fényében. Rendkívüli nagy írói tulajdonsága mellett valósággal kár nála a hőseinek gyakori túlságos eszményítése, mert ami a költői valószínűség rovására esik, az egyúttal a költők eszmevilágának maradandó, biztos hatását is gyengíti. De azért ő nemcsak múlt idők érdekes és kedves elbeszélője, hanem igazi költő, s kiváló

részese annak a nagyszerű munkának, amit a nagy költők végeznek az emberek erkölcsi, lelki életében.

A magyar költészetnek van, a fennebb érintett írók művein kívül, egy magában is korszakalkotó költői terméke, még pedig magasrangú terméke, drámája, amely a legtisztább keresztyénlélekből fakadt. Madách: „Az ember tragédiája“.

Madách a világirodalom legmélyebb gondolkozási között foglal helyet. Az ő műve a legnagyobb költői remekünk, amelyből határozottan, félreérthetetlenül és felségesen ragyog ki a keresztyén lélek, s a keresztyén élet útja, reménye, boldogsága. Nem állítjuk azt, hogy Madách határozott keresztyén célzattal írta e művét — a költői ihletet indító okainak kutatása úgyszemint meddő dolog esztétikában, irodalomtörténetben egyaránt — de az föltétlenül bizonyos — s ránk nézve csak ez lehet bizonyos — hogy mi határozottan, világosan keresztyén célzatot olvasunk belőle. És ez egészen természetes. Már a bevezetésben volt szó róla, hogy a költő csak az ő szemével nézett társadalmak és egyének közdélmeit jelenítheti meg az ő lelke alakítása szerint — tehát e tekintetben még a tiszta epikus költő is szubjektíve jelen van minden alkotásában — az olvasó pedig csak a saját szemével láthat a saját lelke alakításában. Már most a drámai műben, amely éppen úgy szubjektív, mint objektív, az egész értelmezésben és felfogásban éppen nagy mértékben érvényesül úgy az író, mint olvasó; minden drámában az epikai elem mellett jókora liraiság van. Madách keresztyén lélek; a műve pedig a legnemesebb keresztyén célzattal ékeskedő mű; mi legalább így látjuk, a mi lelkünk csakis így érzi igazán e mű nagyszerűségét, s elménk így érti meg annak minden mélységét. Elgondolható, mennyi szenvedésen ment át Madách, míg lélekben bejárta mindazokat a világokat, amelyeket élénk tár! Magunkról tudhatjuk, hogy mi is mennyi szenvedésen megyünk keresztül, amíg az ember tragédiáját komolyan végigolvassuk. S mennyit szenvedünk mindig, míg valami nagy, szent ügyet diadalra juttathatunk. De milyen lélekemelő az örömünk a diadalkor! Elgondolható a Madách lelki öröme, midőn művének utolsó sorát leírta. Diadalhoz jutott. De költői megjelenítésben eljuttatta diadalához az embert is, mert kitűzte nagy céljául a *hittel teljes munkát*. Hangsúlyozzuk: a hittel teljes munkát.

Rosszul, vagy éppen sehogysen értik meg azok Madách lelkét, akik az ő nagy művében csak filozófiai elmegyakorlatot látnak, s a bűnös, kicsinyes, küzdelmes, gyarlósággal és szenvedéssel tele emberi élet fázisait látják történeti keretben,

mintegy panorámában, s legfennebb azzal a sóhajással teszik le a könyvet kezükből, hogy: bizony küzds az élet, szakadatlan munkásság! Madách nemcsak azt mondatja az Úrral, hogy „küzdj“, hanem azt is, hogy „bizva, bizzál“. Más szavakkal: munkálkodjál ember, küzdj, szenvedj, de legyen hited és úgy munkálkodjál. mert máskülönb en annyit ér a te számodra az emberi élet, amennyit érnek ezek az életből vett képek, amiket előttd feltártam; máskülönb bölcsekedhetsz időtlen időkig, nyugodalmat sohasem lelsz, hanem harcolni fog elméd és szived egész életeden át, s mikor múló vágyaidat betöltve, nyugtalan szívvel, háborgó lélekkel szaladsz, más, újabb eszmények után, ahol szonjas lelked megnyugodjék s kielégíttessék — tehát ha szived megsajdul s fáj —: gúnyosan fog feléd kiáltani a te rideg, számító elméd, úgy, mint Lucifer kiáltott Ádámnak:

„Ne oly vágatva, még jókor beéred,
Talán előbb a célt, hogysen reméled,
És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre,
Míg én kacaglak! — Menjünk hát előre!“

És ez a kacagás rettenetes, hátborzongató, ördögi kacagás. És a hiábavaló futás kinos, testet, lelket öló szenvedésekkel jár. S Lucifer, más szavakkal ugyan, de minden szín végén csak ilyen értelmű, gúnyos beszédekkel lelkesíti Ádámot borzasztó futásában. S nem látjuk-e Luciferben és Ádámban az észnek és szívnek, a hideg számításnak (hitetlenség) s a meleg, szent érzelmekkel eltelt léleknek (hit) folytonos harcát, küzdelmét?! Nem vesszük-e észre, hogy mikor Ádám a milliók jajját egy szíven, az Éva szíven át hallja, s minduntalan, folytonosan feltűnik előtte Éva, hogy kapocs legyen közte s eszményei közt, sőt kapocs legyen közte s Lucifer közt — mert ők egymással utaznak ugyan, de nem szeretik egymást — akkor tulajdonkép éppen e szent érzeményeket, e benső melegséget, gyöngédséget szimbolizálja Éva (a nő) a műben, amely minket a hithez vezet, s így a megnyugvás, boldogság felé von?! S ki kerül ki győztesen ebből a szörnyű tusakodásból? Lucifer? Nem, Ádám és Éva. Lucifer csúfosan, szégyenletesen kudarcot vall, megbukik. Hát nem a hit győzedelme ez? S egyúttal nem az ember győzedelme ez? Ime, elég világosan látszik a mű célja, szelleme, lelke. Ez a tiszta keresztyén lélek a Madách lelke. Azok az egyes színek, azok a szenvedő szívből fakadt színek, amelyekben a nagy a kicsinnyel, a zsarnokság átka a népszabadság veszedelmével, az undorító a tisztával, az igaz tudomány a hamis tudomány-

nyal, a hűséges nő a ledér, aljas személlyel, a jelen a jövővel, a sötétség a világossággal van szembeállítva, mind csak egyes részek abból a nagyszerű mozaikműből, amely gyönyörűséggel és bámulattal tölt el. Gondoljuk csak el, milyen értéktelenek volnának ezek a részek — minden szépségük mellett — a nagy, remek végezet nélkül. Az egész művet annak utolsó színe tartja össze, az teszi örökértéküvé; s utolsó sora teszi oly fenségessé. Ime, Madách elég nagy filozófus lélek volt, s a bölcselkedés szédítő mélységein s magasságain átbukdácsolva, megérkezik a hit világába, s megnyukszik ott. Az ő műve egyetemes és örökértékű, mint ahogy az emberi gondolkodás és hit egyetemes és örökértékű. Madách szabályos medret próbált ásni azoknak a mélységeknek, ahol az emberi lélek vívja örök harcát. S e mederben szemünk előtt vezet le a hullámzó vizeket. S az ő hullámzó vizei morájának hallatára elmélyedünk, gondolkozunk. Felvesszük vándorbotunkat s bejárjuk e világot, mint Madách bejárta lélekben Ádámmal és Luciferrel. Járunk pálmafás ligetek közt, „a napnak, illatoknak szép honába“, s bejárjuk a végetlen hóvilágot, „hol a halál néz ránk üres szemekkel; s csak egy-egy foka ver zajt vízbe bukva, amint felretten lépteink zaján“. De bejárjuk a világot munkás kézzel, hívó lélekkel, s könnyeinket letörölve „megyünk rendeltetésünk pályafutásain“ nyugodtan s bizva, mert tudjuk, hogy a világ minden bölcsességét foglalja magában e mondat: „Ember küzdj, és bizva bizzál!“

Ravasz Árpád,
főgimn. tanár.

Emlékeimből.

(Második közlemény.)

Pünkösöd éjszakája 1848-ban. Az ünnepet megelőző héten kaptunk biztos alkalommal levelet Bécsből, hogy a *nádorné* készül szüleimhez incognito.¹ Érkezését másnapra jelentették be. E szándékáról már előre voltunk értesülve s így már csak az utolsó intézkedéseket kellett megtenni a magas vendég fogadására.

Lakásunk öt szobából, egy könyvtárteremből s két előszobából állott, melyhez két különböző utcából egy-egy feljáró vezetett s a lakásban köröskörül lehetett menni.

Úgy rendelkezett a főhercegasszony, aki csak egy komornával és egy szolgálóval érkezett, hogy a komorna az édesanyjánál töltsen szabad idejét. Csak reggel és este jött szolgálatot teljesíteni. A meghitt szolgáló szintén budai lévén, ugyancsak a családjánál lakott s csak szolgálattételre jött bizonyos órákban, természetesen nem livréében, hanem mindig csak polgári ruhában. A legbelső két szobát rendeztük be a főhercegasszonynak, a mellette levő szobában anyám és én aludtunk, a másik ajtó pedig le volt zárva.

Pünkösöd ünnepén délutánra már előre meghívta a nádorné a pesti és angol papokat nejeikkel. Ilyen összejövetelek többször voltak, míg József nádor élt. A könyvtárteremben gyűltünk össze egy nagy asztal körül. A nádorné elfoglalván helyét, mint szokta, jobbról és balról egynek-egynek helyet mutatott, a többi vendég pedig tetszés szerint sorakozott.

Jelen voltak: *Smith* és *Wingate* misszionáriusok nejeikkel,

¹ A bécsi udvar nem engedte meg a nádorasszonynak, hogy férje halála után, amint szerette volna, Magyarországhban maradjon.

Székács és *Török* szintén nejeikkel, atyám, anyám és én. Egyik az urak közül rövid imát mondott, azután felolvastatott az új testamentomból egy vers, amely egy és ugyanazon verset az urak sorban magyarázták. Smithre került utoljára a sor s bár négyen magyarázták már meg előtte, ő még mindig újat tudott róla mondani.

Azután valamelyik jelenlevő lelkész előkészítette a társaságot az Úrvacsorához, melyet Smith Róbert osztott ki a presbiteri felekezet szokásai szerint. Tudniülk én reggel fehér kenyeret sütöttem, melyből Smith előzetesen két ujjnyi széles hosszú darabokat szelt; ez tányérra téve, kézről-kézre adatott, amint ültünk s mialatt ő a szerzési igéket mondta el, minden jelenlevő saját kezével tört egy darabkát és vett magához. A kehely is kézről-kézre adatott s ezután kiki saját széke mellett letérdelve csendben imádkozott Smith után, aki azt fenhangon mondta elő. Az egész nagy áhitattal ment végbe s a nádorné boldog volt, hogy kedvelt hívei között élvezhette az Úr szent vacsoráját.

Ezekután az egész társaság a nádorné szobáiba vonult s anyám és én gondoskodtunk a vacsoráról. E szellemes társaságban az órák gyorsan múltak, mire tíz óra tájban a nádorné visszavonult s a társaság feloszlott.

De mint a villám hire futott, hogy Pesten kiütött a forradalom. Minden harangot félreverték, lövések zaja hallatszott. *Székács* és *Török* rohantak nejeikkel hazafelé s még szerencsésen átjutottak a Dunán, de az angolok már nem. Ezeket a partról visszaparancsolták és így visszaérkeztek hozzánk. Atyám beküldte anyámat a nádornéhoz, hogy jelentse a dolgot s hogy aggodalomra még eddig nincs ok. Ő kijött közénk s alig egy negyed óra múlva megérkezett *István nádor*, aki nagyon szerette mostohaanyját s akit anyám a másik lépcsőn bocsátott be, mert nála volt a főhercegnő szobájának kulcsa. A nádor biztosította anyját, hogy minden intézkedést megtett biztonságára. A két utca-ajtóban máris két várta járt fel s alá. Azután a főherceg csak pár percig időzött anyjánál s visszasietett a palotába. Anyám a nádornéval maradt, én pedig meghitt régi jó cselédünkkel fekhelyet készítettem váratlan vendégeinknek.

Buda csendes volt, csak Pesten volt forrongás s így lassan pihenni tértünk mi is. Az urak mind a könyvtárteremben feküdtek a földön matracokon, kis testvéreim a lakószobában Wingatenéval, Smithné és én atyám dolgozószobájában.

Temérdek dolgunk volt, mert nem lehetett a főhercegnő

szobái miatt a lakásban körülmenni, hanem folyton egyik lépcsőn fel s a másikon le, aszerint, amint dolgunk volt a más helyiségekben. Aznap nekem tizenegyszer indult meg az orrom vére, de eszembe sem jutott afelett aggódni, mert időm nem volt reá.

Azon az éjjel azonban senki sem aludt a háznál, mivel egész éjjel szólt a csengő. Egyik fivérem nemzetőr volt, ő és több más jóbarátunk egész éjjel járkáltak, mindenféle híreket hoztak és utánanézték, hogy nincsen-e bajunk. Reggel azután angol barátaink baj nélkül hazajutottak.

Mielőtt megérkezett, a nádorné kikötötte, hogy háztartásunkban semmi különös változás ne történjék, mert ő az egyszerűségnek barátja. És azt kérte, hogy minden úgy legyen, mint máskor, mert ő igen szeretné látni, hogy hogyan él egy evangélikus papi család. Kivánsága természetesen parancs volt nekünk. Az egyszerűséget úgy fogtuk fel, hogy nem sok fogásból állott az ebéd vagy vacsora, de persze a legfinomabbat igyekeztünk nyújtani. Mindig magam készítettem az ételt a legnagyobb gonddal, s büszkeséggel töltött el, hogy a fenséges asszony mily jóízűen fogyasztja azt.

Egy ízben anyámmal a konyhába jött ki s ott a lorgnettjével nézte, hogy mit készíték ebédre. Én kirántott csirkét készítettem s egyedül voltam a konyhában. Nagyon megdicsért, hogy igen jól be tudom magamnak osztani, mert a morzsa és a tojás az utolsó darabra is éppen elegendő volt.

Miután incognito jött a főhercegasszony, azt meg is kellett őrizni s így semmiféle segítséget nem fogadhattunk. Mindössze arra kértük rokonainkat, hogy a húsmeüt, amit nem lehetett előre beszerezni, küldjék el nekünk s ezt mindennap korán reggel meg is tették. Így idegen arc nem volt látható. Korán keltünk, öt óra előtt és csak éjfél után jutottunk ágyba. Előre elkészítettük az egész hétre az étrendet. Én magam főztem a régi hűsleges szakácsnéval, gondosan ügyelve, hogy semmi zörej se hallassék be a konyhából. Az első vacsora annyira izlett a nádorasszonynak, hogy azt mondta: „Ach, wenn ich nur meine Kinder bei mir hätte!“ (Óh bár csak gyermekeim volnának itt velem!) A reggelit a leiblakáj készítette el, de a fenséges asszony együtt reggelizett szüleimmal. Ki ki azt evett, amit máskor szokott.

Volt atyámnak egy érdekes régi ivópohara, egyik oldalán Noé bárkája volt kivésve, a másikon egy bibliai mondat s a fenékén az 1735-ik évszám. Eszerint már akkor is több volt száz évesnél. Ezt terítettem mindig vizre a nádornénak és annyira megtetszett neki a pohár, hogy atyám utána küldte

Bécsbe. Viszonzásul a főhercegnő a Mária Terézia ivópoharát küldte szüleimnek. A szokott egyszerű alakja volt ez értékes pohárnak, alul némi cifrázattal. Finom piros aranyozott tokban feküdt s benne egy papirszeletkén a főhercegné kezeirásával e szavak: «Mária Terézia». Így került ez a nevezetes pohár családunk birtokába.

A nádorné egy hétig időzött nálunk. Ezenkívül még egy ízben a következő évben volt nálunk szintén egy hétig s szerencsésnek mondotta magát, hogy a királytól az engedélyt kinyerte, hogy Budára jöhessen és az Úrvacsorával élhessen. Ekkorra engem, mint fiatal asszonyt hazahívtak, hogy segítségére legyek anyámnak s a nádorné kívánságára ez alkalommal mutattuk be neki a férjemet, akit szintén megkedvelt.

*

A magyar szabadságharc lezajlása után ismét Bécsben az Augartenben találjuk *Mária Dorottyát*, ahol a fiatal Ferenc József uralkodó őt, mint nagynénjét, akihez nagyon ragaszkodott, gyakran meglátogatta. A nádorné, kinek szíve vérzett a szerencsétlen Magyarország sorsán, lassankint felvilágosította a királyt a magyarországi akkori állapotokról és a forradalom tulajdonképeni okairól, keletkezéséről és lefolyásáról.

A király, ismerve Mária Dorottyának igazságszeretetét és bizva részrehajlatlan ítéletében, nagy leki rázkódtatásokon ment keresztül ezen felvilágosítások következtében s egy ízben zokogásra is fakadt a szerencsétlen magyar nemzet sorsa fölött. Az udvarnál nem jó szemmel nézték a királynak ezen gyakori látogatásait Mária Dorottyánál, mert a király szemmel látható izgatottsággal jött el mindig tőle s észreverték Mária Dorottyának a királyra gyakorolt s az ő terveiket meghiusító befolyását.

Erről a tényről vajmi kevés, alig két-három ember tudott, azok is már jobblétre szenderültek. A világnak azért nem volt erről tudomása, mert erről akkoriban sem beszélni, sem írni nem volt tanácsos. Szent igaz, hogy a nádorné üdvös és hathatós befolyása a királyra eredményezte, hogy szerencsétlen hazánkban a vérengzés lassanként alábbhagyott és így csendesebb és jobb napok következtek reá. Az akkor még majdnem gyermekkirálynak igen nagy küzdelmébe került az osztrák kormánnyal csak valamit is enyhíteni a magyarok sorsán. Méltán nevezhetjük a nádornét — aki Magyarországot, mint második hazáját, egész lelkével szerette és sorsát mindig szívéen hordta — az akkori Magyarország egyedüli órangya-

lának. Olmützből írott leveleiben hazánkról mindig e szavakkal emlékszik meg: «Mein Engelsland».

Ha politikusaink ezen tényről tudomást szerezhettek volna, bizonyára nagy dicsőítésben részesítenék az áldott emlékü nádorné nagy nevét. Ezt azért kívántam felemlíteni, hogy ezen, a magyarokra nézve történelmi nevezetességű adatnak vagy eseménynek nyoma ne vesszen.

Erről felvilágosítást csak egyszer adtam *Loesche* György dr. bécsi egyetemi tanárnak, akinek felszólítására emlékeim közül egynémelyet leírtam, midőn a „Protestantische Fürstinnen im Hause Habsburg“ című cikkét írta, de erről természetesen ő sem tehetett említést, míg a király él. Jobban is szeretném, ha nem bécsi, de magyar író használná fel ezen adatokat. Akik engem ismernek, azt hiszem, szavahihetőségem mellett készséggel tanúskodnak.

*

Mikor *Görgey* Budavárát ostromolta, akkor *Hentzi* né-mely napokon plakátokat tüzetett ki, melyeken a lakosságnak tudtára adta, hogy például ma délelőtt 10—11 óráig nyitva lesz a várnak valamelyik kapuja s a lakosság mehet, ahová akar. Ezt többször megtette. Mindenki menedéket keresett s atyám arra a gondolatra jött, hogy kétfelé osztja családját, hogy vagy itt vagy ott talán megmenekül valamelyikünk. Így engem, mint legidősebb gyermekét, három kisebb testvéremmel, István, Mari és Emiliával átküldött Pestre nagybátyámhoz, reá bízva minket.

Atyám utasítása folytán a Dunaparton haladtunk Ó-Buda felé, keresve egy ladikot, hogy azon a Dunán átkelhessünk. Egy nagy piros kendőmet vettem fel, hogy atyám az Ellipsisről messzelátón szemmel kísérhessen bennünket, vajjon szerencsésen érjük-e el a pesti partot. Pesten magyar katonaság volt. Már nem voltunk messze a hajógyártól, mikor egy emberre akadtunk, aki lélekvesztőjében vesztegelt, ezzel megalkudtam s azonnal beültünk, ki-ki a maga kis ruhacsomagjával. Én anyám ezüstjét vittem viaszvászonba varrva, amely addig a kéménynek egy fülkéjében volt elrejtve.

Még el sem helyezkedtünk egészen, mikor egy öreg házaspár jött két munkással, akik hangos szóváltás után erővel betették a nagy nehéz ládájukat a ladikba s bár a hajós nem akarta őket befogadni, maguk is beleültek, úgy hogy a csónak alig állt ki négy újjnyira a vízből. Az izgatott hadonászó asszonyt a ladikos többször is intette, hogy veszteg maradjon, mert nagy volt a veszély, hogy felborulunk. Alig értünk a Duna közepe felé, midőn a budai partról csak úgy

fütyültek körülöttünk a golyók, de csoda, hogy egy sem talált s talán még nagyobb csoda, hogy mi gyermekek nem is féltünk.

Végre sok veszély között nagy nehezen partot értünk. Alig mentünk száz lépésnyire a város felé, nagyot dobbant a szívem, egy vártát láttam, olyan fekete füstös arccal, hogy horvát katonának tartottam, de közelebb jutva megpillantottam rajta a magyar egyenruhát s így már nyugodtabban folytattam utamat. Még az ismerős tiszteket is alig lehetett megismerni, annyira befogta a füst és puskapor az arcukat.

Nagybátyámnál alig egy hétig időztünk, mikor annyira bombáztatta *Hentzi* már Pest városát, hogy épp oly veszélyes volt ott maradni, mint Budán a várban lenni, mert itt is ott is minden éjjel 8—10 helyen is támadt tűz. Ezenkívül számos épület is romba dőlt. A lakosság innen is menekülni igyekezett, vagy pincékbe rejtőzött, amint azt egyik nagybátyám is tette a családjával. Budán is sokan meghaltak csupa félelemből, akiket azonban *Hentzi* a várból kivinni és eltemetni nem engedett, így kénytelenek voltak a halottakat a pincébe tenni, míg a vár sorsa eldőlt.

Minket kivittek az *Orczy-kertbe* (a mostani *Ludoviceum*), ott aludtunk egy éjjel egy ablaktalan kamarában gyékényeken tizenegyen. Hogy másnap mi lesz velünk, nem lehetett tudni. De még a reggel folyamán megérkezett atyám kocsival, aki időközben anyámmal és többi testvéreimmal együtt egy ilyen *Hentzi* által engedélyezett órában szintén eltávozott a várból s Ó-Budára ment a hajógyár inspektorához, *Massjonhoz*, aki már előzetesen meghívta az egész családot magához. Oda már nem értek el az ágyúgolyók.

Atyám beültetett minket a kocsiba és vitt messze fel a Dunaparthoz, ott egy reánk várakozó jó csónakba ültünk és szerencsésen kiszálltunk Ó-Budán, ahol biztonságban éreztük magunkat s minden éjjel néztük a *Hentzi* és *Görgey* golyóinak tűzijátékát, egy elhagyott selyemfonó-gyár padlásáról. Atyám fivéreimmal *Breschetznél* volt szállva, anyám velünk leányokkal *Massjonnál*, kinek neje, egy igen szép angol hölgy, *Tysdalknek*, a lánchíd egyik kőfaragómesterének volt a leánya. Székácsné mondta róluk, hogy olyan szép párt soha életében nem látott, mint ezek voltak, amikor Pesten megesküdtek.

*

Mikor május 21-én *Görgey* bevette Budavárát, messze-látón mi is nézelődtünk a bécsi kapu felé s láttuk, mint igyekeznek fel számos létrákon a honvédek és civilek. Sajnos

itt is nem egy megrendítő eset történt. Például el volt terjedve a magyar seregben az a hír, hogy Budavárban csak az osztrák érzelműek maradtak vissza s így történt, hogy egy ismerős polgárnak egyetlen fiatal fiát, ki szintén a várfalhoz sietett s kezét nyújtotta segélyül egy felmászó honvédnek, ez lelőtte, mert azt hitte, hogy vissza akarja őt lökni.

Atyám az elsők között volt, akik behatoltak a várba, minden kérésünk dacára felsietett. Beteges és gyenge létére nagy volt benne a bátorság. Még látta, amint Henczit, aki a mi utcaajtónk előtt esett el, bevitték egy középületbe. (K. k. Fortifications-Bauhof.)

*

Mikor *Hentzi* látta, hogy a várat már nem tarthatja, a kazamattákat kinyitatta, amelyekben többnyire olaszok voltak elcsukva s így ezek és a csőcselék, de részben a magyar katonák is, fosztogattak és raboltak.

Atyám a másik utcaajtón bemenve lakásunkba, éppen két asszonyt látott, akik az én kelengyémhez tartozó ágy-neműt, amelyet szüeim a pincébe rejtettek, a hátukon cipelték. Ezekre rásuhintott a botjával, az ágy-neműt visszalökte és sietett a főrséghez, mely a szomszédban volt, vártát kérve mind a két ajtó elé. Azután ismét felment a lakásba, de erre már nem lehetett ráismerni. Minden szoba tárva-nyitva, a padló tele üvegeserepekkel egész vastagon, a zongora három-felé hasitva s amit csak el lehetett vinni, mindent elvitték, csupán a képek és tükrök maradtak sértetlenül. A könyvtár-teremben két huszár garázdálkodott. Atyám rájuk kiáltott, hogy nem szégyelik magukat a papokat kirabolni? Azt felelték: «Hisz éppen azokat keressük, azok a huncutok». Mit, mondá atyám, a református és lutheránus papokat bántjátok? Erre egyik a másikat meglökte s mondá: «Hát ne bántsuk, de adjon az úr legalább egy huszast!» Ezt megkapván, elmentek.

Az egyik szobában atyám két olasz fogolyra talált. Az egyik éppen a pecco-teát szórta a földre, amely egy nagyobb papirzacskóban volt s abba a negyedik szobától hozott fehérneműt gyömszölte. Itt is az ő lélekjelenléte mentette meg életét. Latinul kiáltott rájuk, mialatt botját erősen a földhöz szegezte és kezdte a gombját forgatni, mintha tör lenne benne. Eszébe jutott, hogy az olaszok ilyenekkel járnak. Ezek e mozdulattól megijedve, a jó magas rácsos lépcső-ajtón átvették magukat és eliramodtak. A sétatobban pedig nem volt tör, atyám azt egy angol barátjától kapta, ki azt mondta, hogy az Pfefferrohr. Nagyon szép bot volt, a színe a spanyol

nádéhoz hasonlított s egymástól arasznyi távolságra egy-egy kinövés volt rajta. Erős bot volt, méltán félhettek tőle az olaszok.

Atyám új vízhatlan csizmája helyén egész rossz huszár-csizmát talált sarkantyúval. Seholsem maradt semmi, a könyhában egyetlen lábas és főzőkanál volt, úgy hoztak a pesti ismerősök egyet-mást, mivel a boltok mind zárva lévén, venni semmitsem lehetett. Atyám nagy könyvtára azonban érintetlen maradt, kivéven két könyvet, melyet mindennap használt. Bibliái egyezményes szótár volt az egyik.

A padláson 24 löveget, ágyúgolyót, bombát és kartácsot találtak. A folyosóról a többi között a szószékre is nyílt egy ajtó. Egy régi ház volt ez, melyet kétfelé osztottak, az egyik felének helyére a templomot építették, a másik felét lakásnak alakították át. Ezt az ajtót is nyírva találta atyám, belépve rajta, egy nagy tintafoltot lát a fehér márvány-oltáron és a lépcsőkön. Valószínűleg az egyik rabló megkóstolta a tintás-üveget a homályos éléskamrában s boszúságában odahajította, mert az üveg cserepei is ott voltak.

*

Hűséges szakácsnénk és az öreg orosz származású egyházfink, *Classohn* a feleségével, nem akartak sehogysem távozni a házból. A hűséges lelkek azt hitték, hogy valamit megmenthetnek, ha ott maradnak. Atyám keresésökre indult, a nevüket kiáltva s miután a lakásban nem voltak találhatók, bement a templomba is, ahonnan az orgonához vezető lépcső aljából, egy kis sötét lyukból végre előjött a szakácsné. De atyám alig ismert reá, azelőtt erős, kövér leány volt s most a nagy izgalmak és félelem miatt annyira lesoványodott és sárgaságba esett, hogy alig volt jártányi ereje szegénynek. Odamenekült abba a sötét lyukba, mikor több katona kutatta át a házat s össze-vissza lövöldöztek. A sötét rejtékhelybe is belőttek, hogy hátha van ott valaki, de szerencsére a lövés nem találta őt.

Anyám egy nemzetiszínű zászlót készített előre s meghagyta a szakácsnének, hogyha látni fogja, hogy a magyarok bevették a várat, tüzze ki az ablakon, azt remélve, hogy a zászló kitűzésével a rablást kikerülhetjük, de nem sikerült. Az utcán még folyt a harc, mikor a szegény leány már kitűzte a zászlót. Azonnal rá is lőttek, a golyó az ablak rájájan keresztül, a feje felett, az átelleni ajtófélfába fúródott, ott is hagytuk s mellé írtuk a dátumot. Körülbelül egy évre rá férjhez ment s anyám szép lakodalmat rendezett neki, egy

ezüst kanalat is vettek neki szüleim emlékül s rávésették a nevét és Budavár bevételének keltét. Ez a lány a csallóközi Somorjából, atyám előbbi egyházából való volt.

*

Egy budai polgár, aki a várban az Úri-utcában lakott, kiment a *Görgey* táborába és négyszemközt felfedezte előtte, hogy az ő pincéjéből egy titkos folyosó vezet ki a Svábhegyre, mely még a törökök idejéből maradt fenn. Azt ajánlotta neki, hogy ő vezetője lenne a magyar katonáknak s így nagy vérengzés nélkül, egy éjjel bevehetné Budavárát, de *Görgey* ezt nem akarta figyelembe venni.

Az ostromállapot alatt egyizben egy beteg osztrák főhadnagy jött a lakásunkba a szolgáljával, nem is köszönt, csak végigjárta a szobákat, úgy látszott, hogy ott akart letelepedni. De szerencsére aznap borús idő lévén s véletlenül a függönyök sem lévén egészen felhúzva, a szobák homályosak voltak s így a beteg főhadnagy tetszését nem nyerték meg. Amint jött köszönés nélkül, el is távozott. Semmibe sem vették a lakosságot, teljesen azt tettek, amit akartak.

A földszinten, a tanítónál, egy ideig egy osztrák szolgálatban levő cseh katona-orvos volt kvártélyon, aki feljött hozzánk tiszteletét tenni. Nagy szájhős lévén, terhünkre volt, néha órákig maradt nálunk, de ellene tenni nem lehetett. Egyszer egy jókora darab szarvasbőrben 50—60 aranygyűrűt hozott fel s előttem szétterítvén, felszólított, hogy válasszak közülök kettőt, nem bánja akármelyiket. Én titkos borzalommal pillantottam rájuk, mert a gyűrűk annyira piszkosak voltak, mintha valahol a földről szedték volna fel őket. Unszolására csak annyit feleltem: köszönöm, én nem viselek gyűrűt, nem szeretem a gyűrűket. Éppen valami finom kézimunkán dolgoztam s így láthatta, hogy egyetlen gyűrű sincs az ujjamon. Nagyot bámult s nem boszankodott annyira, mint inkább csudálkozott, hogy nem választottam a gyűrűkből. Összefogta a szarvasbőrt és többé nem is jött hozzánk. Mindig azt mondta magáról, a mellét verve: „Ich bin ein böhmischer Knopf!“

*Özv. Czékus Istvánné
Bauhofer Vilma.*

Emlékezés Miltonról.

1609—1909.

„Nagy gyönyörűség tölti el lelkünket Milton nevének hallatára,“ mondja nagy méltatója, Macaulay. És nevét ez év elején sokat emlegették, abból az alkalomból kifolyólag, hogy január 9-én volt születésnapjának háromszázados évfordulója.

Nekünk, mondhatnám még különleges okunk is van, arra, hogy megemlékezzünk a szabadság e törhetlen bajnokáról és nagy puritán epikus költőjéről. Az a nagy, nevezetes szellemi mozgalom, vallási irányzat, amelynek ő oly hatalmas szószólója volt költeményeiben és prózai munkáiban itt nálunk is éreztette hatásait. És Miltonnak, mint ezt egyik leghíresebb prózai munkájából (Areopagitica) láthatjuk, tudomása volt arról, hogy hazájában magyar-erdélyi-theologusok is tartózkodnak. Mert midőn e munkájában dicsóiti hazáját és említi, hogy Agricola is többre becsülte a brittek természetes képességeit, mint a gallok keresett és mesterkéltné modorát, felhossa azt is: „hogy a komoly és frugalis Transsylvania is elküldi hozzánk nem ifjait, hanem férfait, hogy megtanulják nyelvünket és theologiai tudományunkat (arts).“

Miltonnál a költőt, az írókat nem lehet elválasztani az embertől. Nem volt még költő, akinek magasztosabb felfogása lett volna a költőről és költészetéről, mint Miltonnak. Szerinte a költőnek magának kell a legszebb költeménynek, legnemesebb aspirációk példányképeznie lennie nemcsak azokban, amelyeket leír, hanem egész egyéniségében. A költőnek nemcsak értelmi, érzelmi, hanem erkölcsi minősítéssel is kel birtani, mert nem énekelhet dicsénekeket hősökről, híres városokról anélkül, hogy maga is ne gyakorolja mindazokat, amelyek dicséretesek. A költő próféta; a költői ihletet Isten adja. ()

bocsátja ki a szerafimokat, hogy az oltárról vett szent tűzzel megtisztítsák a költőt.

És tudjuk, hogy Miltonnál nemcsak üres szóbeszéd, midőn ilyen követelményeket állít fel másokkal, de mindenekelőtt önmagával szemben. Ő puritán volt, a szó legnemesebb értelmében és a puritánizmus nagy elveit mindvégig önmagával szemben alkalmazta elsősorban. „Mindig úgy gondolkoztam, hogy ha a tisztátalanság nagy bűn számba megy a nőnél, még nagyobb bűn az a férfúnál, aki Istennek kép-mására teremtettet.“

És csakugyan Miltonnak nemcsak költészete, hanem élete is: inspiráció. Milton és a fenséges szinonim fogalmak mondja róla egyik életirója.

Életét jól ismerjük, nemcsak mások feljegyzéseiből, de első sorban saját irataiból. Költeményei: eposzok és drámai költemények, de azért benne van ő ezekben az ő nagyszerű szubjektivitásával. Az ő látó nagy lelkének legegényesebb kivetítései ezek. De Miltonnak ma már kevéssé ismert és olvasott prózai munkái, röpiratai is elsőrangú forrásokul szolgálnak életének megismerésére. A röpiratokban az őt ért támadások ellen — ilyeneket ő is bőven osztogatott — kellett védekeznie és ezen apológiák mély bepillantást engednek vetni életébe és lelkébe.

Hatvanöt évet élt Milton és élete az angol nemzet legválságosabb és mozgalmasabb korszakának egyikére esik. A nagy mozgó elv: a vallás, az egyház belső, igazi reformálása volt. A nemzet és a fejedelem közötti nagy küzdelmeknek ez volt elsősorban okozója és táplálója. Angliában a reformációt, mint Macaulay mondja — Hallam — nem önzetlen, mély meggyőződésű hihősök irányították, hanem uralkodók, akik szolgálalküvetü tanácsosaik által azt akként eszközölték, hogy a Rómától való elszakadás után, a régiekből lehetőleg annyi tartassék meg, amennyi csak lehetséges, de a főcél volt megtartani a hierarchikus kormányformát, mint az ébredő nemzeti öntudattal szemben a királyi hatalom leghathatósabb eszközét. A fejedelmi abszolutizmusnak a múltban nem volt hatalmasabb támasza, mint a magas klerus. Bármint vélekedjenek sokan a Kálvin-féle egyház alkotmányról, de az az egy bizonyos, hogy ahol az egyház a Kálvin elvek szerint réformáltatott szervezetére nézve is, ott ez a nemzet jogainak az abszolutizmussal szemben mindenütt erős mentsvárává lőn,

A római egyház is szervezett, vezetett összeesküvéseket ott, ahol a fejedelem tőle elfordult, de a cél nem a nem-

zeti jogok kivívása, hanem a nekik nem tetsző és kedvező fejedelem felrobbantása és az egyedül idvezítő egyház uralomra juttatása volt.

A szellemi megújulást — renaissance — követő reformáció Angliában a 16-ik században nem lön befejezve. A püspöki kormányrendszer és a konformitást tüzzel-vassal szorgalmazó abszolutizmusra hajló Stuartok ellen majdnem egy teljes évszázadra terjedő küzdelem indult meg és folyt változó szerencsével. Két Jakab és két Károly következett váltakozva az angol trónra, mignem az angol nemzet türelmét és bizalmát elveszítve, elűzte e könnyelmű, hűtlen és a szószegecsben gyakorlott nemzetséget.

Milton férfikorának teljében, élete második korszakának kezdetén volt, midőn a nemzet könnyelmű és hitszegő fejedelme ellen törvényes képviselője, a parlament útján nyílt ellentállásban tört ki és legelső sorban is vérpadra vitte a király által cserben hagyott kancellárt Straffordot és a Towerbe zárta az episzkopalizmus makacs harcosát: Laudot.

Milton békés hajlamú ember volt, érzékeny lelkű, magányt, nyugalmat kereső, mint Istennek ama másik nagy embere is, aki egy századdal előbb szintén akaratan kívül vitetett a nagy küzdelmek forgatagába. Tanulni, minél többet tanulni ez volt vezérlő elve, nem az ismeretért, hanem a lelkiemelkedés céljából. „Oly nagy volt étvágyam, mondja, az ismeretek után, hogy 12 éves koromtól kezdve alig hagytam el tanuló szobámat és ritkán tértem nyugalomra éjjél előtt.“ Életének első korszaka (1609—39) a csendes előkészület korszaka volt. Atyja jómódú ember volt, művelt zenekedvelő és neves zeneszerző, aki fiát megértve, nem szorította őt kenyérkereső pályára, hanem tanulmányai végezte után elhelyezte őt egy csendes falusi lakban, ahol kényekedve szerint élhetett szive forró óhaja szerint az önképzésnek.

Megtanulja az olasz és francia nyelveket, a klasszikusokban oly jártassággal birt, hogy ír latin, görög verseket, a bibliát pedig élete végéig mindig az eredeti nyelveken olvasta.

Életének ezen első csendes korszakában írt: latin, olasz, és angol kisebb költeményeket, zoltárfordításokat, szonetteket, pásztorálékat, — Comus, Lycidas — amelyek nevét már széles körben ismertté tették. Atyja bőkezű gondoskodása folytán két évet töltött el utazással. Párisban Grotiussal, Florencben Galileoval, Genfben Deodatival ismerkedett meg. Olaszországból, a hazájából vett hírek siettették visszatértét. I. Károly 1639-ben újból hadat indított a skótok ellen a püspöki kormány és liturgiális forma érdekében („a püspökháború“) és

midőn ennek céljaira önkényes adókat vetett ki és a nagy-jelentőségű nemzeti ellenállás ébredezett, „ez, mondja Milton, felkeltett-e minden figyelmemet és buzgólkodásomat, láttam, hogy feltárult nemzetem előtt a *valódi szabadság* útja, amelyen haladva megszabadulhat a rabszolgaság és babona jáрма alól és éreztem, hogy nem szabad hiányoznom egy olyan nagy válságban, amely hazámat e küzdelmek között fenyegette.“

Ekkor kezdődött életének második jelentőségteljes, bár a *költészetre* majdnem egészen meddő korszaka, 1640-től 1658-ig. Ezen idő alatt lángoló lelkesedéssel adta át magát amaz ügynek szolgálatára, amely az ő meggyőződése szerint a *szabadság* ügye volt. E hosszú időre búcsút mondott első szerelmének, a költészet műsájának, hogy tudásával, tollával a szent szabadságot védelmezze.

Az egyház, a lelkiismeret, a sajtó, de mindenekefelett az egyén szabadsága az, amelyért Milton irataiban lándzsát tört ennek elleneseivel.

A harc hevében küzdött nem egyszer hozzá méltatlan ellenfelekkel és a bensejét emésztő tűz által elragadtatva méltatlan fegyverekkel is.

Ebben a korszakban írta *prózai* munkáinak legnagyobb részét, röpiratait, amelyek időleges becsüek és nagy részük ma már csak annyiban bír érdekléssel és értékkel, amennyiben feltárják előttünk a nagy költő lelki életének mozgalmait.

† Milton érezte, hogy áldozatot hoz akkor, midőn lelkének energiáját ilyen működésbe fekteti, de prófétai lelke nem zárkozhatott el ez elől akkor, midőn „Istennek igazi egyháza az inzultáló ellenségnek lábainál volt.“ A harcok között elhallgatott hát műsája és az evangéliumi egyház és nemzete igazáért, szabadságáért hevülő hazafi szólalt meg e korszak alatt írt 25 röpiratában, amelyek közül kilenc vallási, egyházi tárgyú.

Az elsőnek címe: „Az egyház szervezetének reformációja“, ebben és a gyorsan egymásután következő hét röpiratban Milton nagy vehemenciával támad a püspöki kormányrendszer ellen, bizonyítva a presbyterianismus írásszerűségét és igazait és követelve a „prelátusok“ eltávolítását. A parlament többsége ekkor még a puritanizmus felé hajló anglikánokból és presbyterianusokból állott és Milton is ez utóbbiakhoz tartozott.

1643-ban jelent meg egy olyan röpirata, amelynek tárgya egy nagyon kényes kérdés, a házassági elválás volt. „The doctrine and discipline of divorce“ volt címe ennek a röpiratnak, amely neki annyi ellenséget és rágalmazót szer-

zett nemcsak a kiráypártiak, hanem a presbyteriek között is, akik ez alkalommal tanúsított ellenséges fellépésük által sietették Miltonnak az ekkor még jelentéktelenebb, de nem sok idő múlva győzelmes independensekhez való csatlakozását. Ezen röpiratot Milton az egyéni szabadság érdekében a házassági köteleknek sokszor elviselhetlen nyüge ellen írta. Írta szíve vérével azon rettenetes csalódás mélységéből, amelybe őt első házassága sodorta. A lobbanékony lelkületű puritán elment a „filiszteusok“, a kiráypárti Cavalierok közé és onnan vette magának Powell Máriát feleségül, aki őt meg nem értette és valami ki nem deríthető ok miatt házasságuk második hónapjában elhagyta.

Milton házasságában paradicsomot keresett, hiszen senki nem írt fenségesebben a hitvesi szerelemről, mint ő, nagy költeményében (Elv. Par. IV. é.) és e paradicsom reá nézve elveszett. Csoda-e ha Milton szabadulni óhajtott e kötelek alul és esetéből kifolyólag — bár ezt sehol nem említi — a házasság felbontásának lehetőségét kéri a parlamenttől azon esetben is, ha a házasfelek egymástól testileg, lelkileg elfordulnak?

Tudjuk, hogy Milton két év eltelte után bűnbánattal visszatérő nejének, aki könnyek között borult lábaihoz, megbocsátott (Elv. Par. X. é.) és első nejétől származott három leánya túlélte őt.

Milton ebben az időben Olaszországból való visszatérése után, neveléssel is foglalkozott. Unokaöccsét és másokat vett magához és tanította őket. Mi sem természetesebb hát, mint-hogy mozgékony lelke nem hagyta érintetlenül a nevelés kérdését és levelet írt e kérdésről Hartighez, Comeniusnak Angliában élő követőjéhez.

Ezen „Letter on education“ című iratában igazán még ma is irányelvül szolgáló tételeket hangoztat a nevelés céljára vonatkozólag. Embert, polgárt kell nevelnünk tudni, igazat, praktikusat és erkölcsi emelkedettségűt. Fel kell építenünk az ifjú lelkében az első bűnbeesés okozta romokat, meg kell tanítani őt Istent megismerni, Őt követni és Hozzá hasonlónvá lenni. A testi nevelésre vonatkozólag ékesszólóan sürgeti a gyakorlat-exercise — szükségességét, amelyet külön fejezetben tárgyal.

1644-ben jelent meg Milton leghiresebb és legkiválóbb prózai munkája: az Areopagitica, amely nem egyéb, mint a szabad gondolat, a szabad szó, illetve sajtó érdekében és védelmére prózában írt dicshimnusz, a parlamenthez intézett beszéd alakjában. Midőn Milton ezt írta, akkor már nem volt

presbyteriánus. akkor már végleg odacsatlakozott az independensekhez, akiknek elismert vezérük ekkor már Cromwell volt. Alkalmat e röpirat megírására a parlamentnek 1643-ban hozott ama határozata adott, amely a sajtócenzurát visszaállította és a parlament által kinevezett bizottságra bízta.

A röpiratban kimutatja Milton ezen határozatnak igazságtalanságát és képtelenségét és kéri annak visszavonását. De Milton nem elégszik meg e röpiratban egy ily határozat szorgalmazásával, hanem azt fejtegeti, hogy a szabad gondolat és szabad szó nem szükséges rosszak, hanem olyan javak, amelyek elengedhetlenül szükségesek a nemzet életére, haladására. Fenségesebb védelmet a szabad szó, a szabad gondolat érdekében bizonyára nem irt senki. Mindéme röpiratoknak, amelyeket Milton isteni és emberi intézmények szabadsága érdekében írt, ebben van quintessenciájuk: „adjátok meg nékem a megismerés, a kifejezés, a bizonyítás szabadságát lelkiismeretem szerint, minden szabadságok felett!”

Midőn Milton ezen nagy elv mellett argumentál egy, hogy úgy mondjam, különleges és egy általános alapra helyezkedik. Az előbbin állva egészen modern jogi elveket hirdet, midőn azt mondja, hogy a cenzura, mint preventív intézmény eltörölendő és senkisémet vonható felelősségre és büntethető meg könyvnek megjelenése előtt, ezután is csak törvényes vád és bizonyítás után. Tehát szabadsajtó utólagos megtorlással, mert mondja: „az egyháznak és államnak éber figyelemmel kell kísérenie azt, hogy miként viselik magukat a könyvek, mert a könyvek nem holt dolgok, életerő van bennük, annak a léleknek energiája, amelynek sarjadékai, sőt koncentrálnak van a könyvben annak a léleknek ható ereje, amely őt nemzette.”

Olyan elevenek a könyvek, olyan produktív erejük van, mint a mesebeli sárkányfogaknak, amelyekből seregek keltek életre. De bár szükséges az óvatosság, az utólagos megtorlás alkalmával nagy vigyázattal kell eljárni, mert aki könyvet öl, embert öl. Aki embert öl Isten képmására alkotott teremtményt foszt meg életétől, de aki egy jó könyvet semmisít meg, az magát az értelmet öli meg s így Istennek képmását szeménél fúrja keresztül. Sok ember él itt mint nyüg mások nyakán, de a jó könyv a szellemnek életereje, (lifeblood) mely arra van rendelve, hogy éljen és másokat tápláljon örökké.

Tehát szabadsajtót! A cenzurát a pápaság és inkvizíció találta fel és így gyűlöletes kell hogy legyen minden nemeslelkű, igazság- és szabadságszerető ember előtt.

De Milton e röpiratban messzebbre és magasabbra is tekint, midőn szót emel a gondolat és a lelkiismeret szabadságának érdekében. A gondolat és kifejezés szabadsága az erény, az igazság erősítésének, terjedésének és az intézmények igazi harmóniájának leghatalmasabb tényezője. Az erény csak az ellentétes vélemények, cselekvések kereszttüzében edződhetik meg és viszont senki sem mondhatja, hogy megtalálta az igazságot, míg össze nem hasonlította azt a tévedésekkel. Élesen kikel Milton a szabad gondolat és szó elnyomása ellen azért is, mert ez szellemileg rest embereket és üres alakszerűségeket termel minden téren. Az igazság mint a folyóvíz, melynek folyását, ha meggátoljuk ez a konformitás és hagyomány bűzös mocsaraivá válhatik. Különösen a vallás dolgában hajlandók az emberek restségre. Ahol bármi természetű inkvizíció van, ott nem lehet igazi élet, csak szolgai engedelmesség, üres formalizmus. Ott nincs valódi közösség és harmónia. Mert a harmóniának a lelkek bensejéből eredőnek és nem kényszerítettnek kell lennie. Akik a konformitást külső eszközökkel szorgalmazzák, azok csak összefagyasztanak fát, szalmát és polyvát, de élő, harmónikus közösséget nem hozhatnak létre.

Valódi közösség csak szabad és az igazságot kereső, világosságban élő emberek között lehetséges. Az igazság keresését e remek képben tünteti fel. Az igazság az isteni Messzterrel jött a világba, dicsőséges és teljes tökéletességében. De amidőn elment és tanítványai elaludtak, akkor gonosz nemzetségek jöttek, akik az Igazságot, mint egykor Osirist Typhon és társai szétszedték és szétszórták. Mi is Isisként járunk széjjel, hogy összeszedjük a szétszórt tagokat. Még nem találtunk meg minden tagot és nem is találjuk meg, míg a Mester újból el nem jő és össze nem rakja az örök szép és jó halhatlan képmását.

„Ne engedjétek, szól Milton, a parlamentben, hogy akik most lankadó erővel sokszor, de mégis lelkesedéssel keresik az igazság szétszórt tagjait, elnyomassanak. Nem ezek okozzák a zavart és bontják meg az egységet, hanem azok, akik akadályozzák az igazság keresését. Keresni azt, amit még nem ismerünk, azáltal, amit már megtaláltunk és ismerünk, ez az *arany szabály*, amely harmóniát szül, mert a bensőleg elvált, szétbomlott lelkeknek külső uniformitása nem egyéb, mint sötét zürzavar!”

Ne féltsétek az igazságot, mondja végül, mert erős az, mint a Mindenható és győzelmes leendő és szabadságot biztosít.

Valóban, Milton ezen munkájában látjuk szabadságszerető lelkének legnemesebb kifejezését, az elvek, melyeket hirdet, nem valósultak meg az ő életében, hiszen ő maga panaszozza, hogy a külső konformitásunk vasigája a rabszolgaság nyomait ott hagyta az emberek nyakán és tudjuk, hogy az a vasiga még az ő életében is újból reánehezedett az angol nemzetre, de e munkája sokaknak lelkét lelkesítette meg az egyéni és nemzeti szabadságért való küzdelemben.

Milton tiszta, nemes élet után vágyott és ennek feltételeért a szabadságért küzdött. E szabadság utáni vágy oly olthatlan volt lelkében, hogy ez vezette őt végig mindazon különböző pártokon, amelyek az ő ideáljaitól messze eltávoztak, ezért távolodott el mindezekről és vonult vissza az individualizmus, szubjektivizmus fellegvárába.

Milton kezdetben elismerte a *nemzeti* egyház létjogosultságát, csak a püspöki rendszer helyébe sürgette az irásszerű presbyteri rendszert; mint láttuk, ettől is elfordult és lett independens, köztársasági és Cromwell párhive.

Az independensek győzelme, a király lefejezése után (1649) Milton még mindig nem valósította meg kora ifjúsága óta táplált és érlelt szándékát, hogy „valami nagyot és marandót alkosson“, hanem államszolgálatba lépett és Cromwell kormányzása alatt az államtanács latin titkára lett, vagyis a külföldi államokhoz intézett iratokat fogalmazta.

Miltonnak, mint pártembernek sok ellensége, még több elfogult kritikusa volt, akik bűnül rótták fel neki, hogy tíz éven át a „zsarnok“ Cromwell, illetve a „királygyilkosok“ pártjának, kormányának fizetett tisztviselője volt. E kérdés tárgyalására nem terjeszkedhetem ki, elég ha utalok arra, hogy a mult század elején a nagy essay író elégtételt szolgáltatott e két nagy embernek azokért a támadásokért és rágalmakért, amelyekben a politikai párt és felekezeti elfogultság őket részesítette. Csak annyit jegyzek meg ismét, hogy Miltonnál életének e második szakában a puritán, a nemzete szabadságáért lángoló hazafi némitotta el a költőt, de viszont az „Elveszett Paradicsomot“, a „Küzdő Sámson“ csak az a Milton írhatta, aki nem könyvei és álmadozásai köréből nézte végig azt a nagy küzdelmet, amelyet nemzete a szabadságért vívott.

Bizonyára sok kellemetlenséget került volna el, ha tollát nem adja a „Commonwealth“ szolgálatára. Nem kellett volna válaszolnia azokra a röpiratokra, amelyeket a királypártiak, az új rend ellenei a királygyilkosok ellen intéztek. Elmaradtak volna a „Defenziók“, el az Eikonoklastes és más pamfletek,

amelyek neki sok ellenséget, keserőséget és kevés dicsőséget és élete utolsó éveiben a restauráció után is üldöztetést, sok veszedelmet, anyagi és testi nyomort, vakságot szereztek és okoztak.

Szinte csodálatos az a lelkesültség, amellyel Milton a „Commonwealth“ ügyét védte a királpártiak ellen. Nem szűnt meg lelkesíteni, inteni nemzetét még a 12 dik órában, kevéssel a restauráció előtt sem. 1660-ban, néhány héttel II. Károly visszajövele előtt, bocsátotta közre utolsó röpiratát „A köztársaság gyors és könnyű megszilárdítása érdekében“. Ez a röpirat jellemzi Milton rettenhetlen bátorságát, de egyszerűsmind naiv felfogását is a tényleges politikával szemben. Rajta, a vak, magányban élő, egymagára maradt költőn kívül, mindenki látta már az elkerülhetlen változást, egyedül ő emeli fel még egyszer szavát ebben az izzó hangulatú, prófétai röpiratban, azon „ragályos epidémia“ ellen, amely oly fenyegetően közeledett.

Tudjuk, hogy pusztában elhangzott szó volt ez, tudjuk, hogy 1660-ban az angol nemzet életében, a király visszatérése után, egy szinte példátlan gyors változás történt. A restauráció halálos csapást mért mindazon aspirációkra, amelyeket Milton keblében táplált. Nemcsak politikai, hanem egy nagy erkölcsi katasztrófa is volt ez az angol nemzet életében. Ami Milton szemében erény volt: hősiesség, önmegtágadás, az élet szentsége, tisztasága, emberi jogok, szabadságok stb. ezek most neveltség tárgyává lettek.

A puritánságnak még látszatát is kerülték, szóban, irodalomban, cselekedetekben egyaránt. Az emberek és különösen a közpályán forgolódók egymással vetélkedtek a szolgáltság, ledérség, alkalmazkodás terén. Valóban eljött, teljes erejével az a rettenetes kór, amelytől Milton az utolsó órában is oly hévvel óvta nemzetét. És, ami a legcsodálatosabb, az angol nemzet heroikus korszaka eltűnt, nem fokozatosan, hanem *azonnal* egy év, szinte egy nap leforgása alatt, mint a márciusi hó.

El tudjuk képzelni Miltonnak lelkiállapotát. Mint gondolhatjuk, az ő élete, aki a „Defenziókat“ írta és Cromwell államtanácsának titkára volt, csak egy hajszálon függött. Eleinte elrejtőzködött, később felügyelet alá helyeztetett, könyveit elégették, de mégis az ú. n. „Oblivion's Act“ megalkotása után vagyónának romjaival és tört reményeivel felrevonulhatott.

Mert a testi, anyagi gondok csak kicsinységek voltak azokhoz képest, amelyeket Milton a nagy erkölcsi veszteségek felett érzett. Húsz év munkája, küzdelme, amely alatt ő leg-

drágább testi javát, látását is veszítette, tűnt el a visszatérés reménye nélkül. Nemcsak pártpolitikai veszteség volt az, hanem mindama elveknek hajótörése, amelyekkel ő életének legszebb korszakában összeforrott.

De csodálatosak az isteni gondviselés útjai az ő választottaival szemben! Most, amidőn reá nézve szinte minden elveszettnek látszott, most, amidőn vakon, három neveletlen gyermekkel szegényen félrevonult, egyedül maradt, ekkor tűnt fel lelkének igazi ereje, nemessége. Most minden energiáját, amelyet politikai téren kifejtett, ifjú kora óta maga elé tűzött nagy feladatának megvalósítására fordítja. Földi intézményekbe vetett reményei szerte hullottak és most 50 éves korában oda fordul a *láthatatlanok* nagy realitásai felé és isteni nagy gondolatokkal, eszmékkel telt lelkét belelehelí életének nagy műveibe.

Van valami tragikus, de mégis felemelő látvány, amely az 1669-ik évtől kezdve a költő sűrűn változtatott szerény otthonaiban élénk tárul. Ott ül a nagy költő egyszerű fekete ruhájában gondolataiba elmerülve, nyílt, élénken forgó szemekkel és mégis világtalanul, legtöbbször egyedül. Otthonában nem érti meg senki. Harmadik neje: egy egyszerű praktikus asszony; három leánya közül az egyik dadogó, a másik kettő előtt a leggyűlöletesebb foglalkozás az, ha atyjuknak felolvasni, vagy vele foglalkozni kell. Pénzért fogadott írások és jó barátok vetik papírra a költő nagy gondolatait. Elképzelhetjük, hogy mily nagy nehézségekbe ütközött olyan költeményeket tollba mondani, mint a két *Paradicsom* és a *Sámson Agonistes*. Legtöbbször éjjel szállja meg az ihlet és a lelkében már látottakat nappal diktálja tollba.

Az *Elveszett Paradicsom!* ez volt hát a nagy költemény, amelyhez egész életén át 50 éves koráig készülődött, ez az emberi ész és szív egyik legfényesebb produktuma, a nagy világepész. A férfikornak érettsége ölelkezik ebben az ifjúkor játshi fantáziájával és bájával, a legfinomabb izlés a legszigorubb erkölcsiséggel. Kezdetben drámának szánta és csak azután határozott az ezen alakja mellett.

Hogy Milton miért választotta éppen ezen témát: e kérdésre, nem nehéz a felelet, ha figyelembe vesszük Milton egyéniségét; a költőről, költészetről való felfogását, egész életét, theologiai nézeteit.

Milton nem volt oly éles megfigyelője a reális életnek, hogy földönjáró egyének helyzetének, cselekvéseinek ihletett énekese lehetett volna, egész életében elfordult a közönségestől, mindennapiastól, már vaksága előtt önmagába visszavonuló, ideáljainak élő ember és költő volt, az sem volt ambíciója,

hogy véres harcokat énekeljen meg. Már első költeményeiben megtestesített eszményeket vett lantjára. De más oldalról Milton csak olyan témákról énekelhetett, amelyek az ő szemében és mondjuk kortársai szemében nem csupán a játsszi fantázia szülöttjei voltak. Ezért fordult a bibliához három nagy költeményeinek tárgyaért. A bibliai alakok, történetek ő előtte és kortársai előtt, nem hitregék, allegóriák, szimbólumok, hanem reális egyéniségek és történetek voltak. Valóban, Milton és olvasóközönsége előbb kételkedtek az angol történet valamely epizódjának igazsága, mint a bibliai történeteké felett. A tárgynak reálisnak és mindenekfelett *nagynak* kellett lennie. És Milton ilyent választott.

Milton hitben járt és azért voltak oly nagyszerű látásai. Az Elveszett Paradicsom a hívő, puritán költő tudásának és látásának fenséges gyümölcse. Szinte beleszédülünk annak elképzelésébe, hogy Milton mit látott. Isien az Atya, a Fiú, a jó, hű és a pártütő angyalok: a Sátán, Moloch, Leviathán, Beliál stb. az égben lefolyt rettentő küzdelem. a Sátánnak és seregének legyőzete; a mennyből való kiűzete és a pokolba való rekeszete; a Sátán útja a rettentő kaoszon át az újonnan teremtett látható világba és innen le a földre; belopódzása az Édenbe; a megkisértés, bűnbeesés, a paradicsomból való kiűzés; az ígélet az asszony magvára vonatkozólag és ez után következő események el a végítéletig, ezek Milton lelkében, mind ott éltek, mint valóságok.

Milyen látókör tárul fel szemeink előtt ebben a költeményben, amelynek tárgya tulajdonképpen nem csupán az ember, nem is az elveszett paradicsom, hanem a végetlen és időtlen mindenség. A paradicsom elveszete van a közép onton, mégis az egészszzel szemben ez csak egy epizód. Ez a *látható* szférákra osztott világ, amely a mennyhez — empyrian — van függesztve, amelyben a föld helyzetére vonatkozólag Milton a Kopernikus-féle felfogást is méltányolja, csak egy kis része annak a térnek, amelynek keretében az egész nagyszerű történet lefolyik. Emberi képzelet még nem járt be oly végtelenségeket, mint aminőket a vak költő ihletett, hívő fantáziája áttekintett. Az a tér, amelynek körében Dante színjátéka lejátszódik, ezekhez képest valóban csak dióhéjnyi.

Az Elveszett Paradicsom epósz, de azért nagy teret foglal el benne a szubjektív elem. Miltont látjuk benne, az ő gondolatait, puritán erkölcsi világnézetét, hírét, azt a csodálatos nagy hitet és törhetlen reménységet, bizalmat, amely fájdalomai és nagy csalódásai közepette vezérlő boja és vesszeje volt.

„Nem annyira a költeményen csodálkozom, bár az is minden csodálatra méltó, mondja Bentley, a nagy kritikus, a költeményhez írt előszavában, mint azon, hogy a szerző úgy el tudott tekinteni saját siralmas helyzetétől és ki tudott lépni abból a szűk és reá nézve sötét, veszéllyel és aggodalmakkal környezett szobácskából, hogy bejárta a nagy mindenséget, az eget, a nagy zürzavaros chaost le a poklok fenekéig és át tudta tekinteni az egész örökkévalóságot, a világ teremtése előtt mindaddig, míg mindenek bevégeztetnek. Ez a látás bizonyára nagy vigasztalás volt számára megpróbáltatásában, de egyszersmind azt is bizonyítja, hogy benne oly nagy és erős lélek lakozott, amely őt a vigasztalás befogadására képesítette“.

Valóban egy nagy, Istenben bizó erős lélek csodálatlalt és imádatlalt teljes látásai jelennek az Elveszett paradicsomban. Sok kemény és igazságtalan kritikusa volt eleitől fogva. Sokan nem értették meg őt, vagy ha megértették is, nem rokonszenveztek alakjaival, világnézetével és szigorú erkölcsi felfogásával. Taine is, aki az angol puritánokról könnyen érthető okból oly rettenetes torzképet rajzolt, a Milton művei közül azon ifjúkori pasztoraléknak nyújtja a babért, a melyekben a renaissance hatása érezhetőbb, mint a puritánizmusé. Felhossa Taine az Elveszett paradicsom-ról írt kritikájában, hogy Milton sok helyen prelegál, prédikál. Ez igaz. De Miltonnak meg kellett volna tagadnia egész egyéniségét, a költő hivatásáról való felfogását, ha ezt nem teszi. Mert hiszen szerinte: „A költői tehetség az Isten által adatott, és a költészetnek hivatása, hogy a szószék mellett beültesse és ápolja a nép lelkében az erénynék és nyilvános jó magaviseletnek magvait, hogy lecsendesítse a lélek zavargásait és érzelmeit helyesen hangolja; az a hivatása a költészetnek, hogy szárnyaló himnuszokban dicsőítse Isten mindenhatóságát, énekelje a martyrok és szentek győzelmes szenvedéseit, az igaz és kegyes nemzetek diadalait és hogy megsirassa a nemzetek elfordulását az igazságtól és Isten igaz imáadásától“. Akinek ilyen elvei voltak — és ő az elvek embere volt — az nem is irhatott másként. Ő azt mondta tollba, amit *éjjelenként látott*, az isteni igazságot; nem feltalált, hanem kijelentett. Mily nagyszerű, a mit ír az égi fényről, melynek világánál látja e csodás dolgokat:

— Sose tér meg hozzám a nappal, regg vagy este
Kedves közelgetése, tavaszi virág.
A nyár rózsája, gulya, nyáj s az ember
Isteni arca látománya; e hely'tt
Felhő és örök sötétség környékez.

Elzárva lettem emberek vidám
 Ösvényétől; szép, tudós könyv hely'tt
 Egy teljesen fehér lapot nyerek.
 Nekem kioltva, kitörülve rájt'
 A természet művei s egy nyilással
 A bölcsesség elzárva teljesen.
 Annál inkább ragyogj te égi fény
 Bensőmben s lelkem minden erejét
 Ragyogd be; ott alkoss szemet s ködöt
 Úzd, tisztogasd, hogy látni, szólni tudjak
 Halandó szemekkel láthatatlanokról.

III. é. Janosi fordítása.

Miltont nem nagyon olvasták a múltban, és még kevesebben olvassák ma, tudta ezt Milton is: „csak te vezesd dalom — s bár kevés, de méltó hallgatót talál“.

Az Elveszett paradicsomra is reáillik Voltaire szellemeskedő mondása a Dante színjátékáról: „hírességét az is igazolja, hogy nem szívesen olvassák“. Vannak benne „kemény eledelek“, de vannak nagyszerű leírások, jellemzések, himnuszok, ódák, amelyek a költeményt a Lélek által ihletett emberi szellem egyik legfenségebb alkotásává teszik.

Az Elveszett paradicsomot 1667-ben fejezte be Milton és mutatta meg ennek kéziratát egyik hűséges tisztelőjének, az ifjú Ellwood Tamás quäckernek. Midőn ennek véleményét kérte a költeményre nézve, ez így szólt: „Sokat beszéltél itt e költeményben az elveszett paradicsomról, de tudsz e valamit mondani a visszanyert paradicsomról is.“ Erre írta meg Milton a négy enekből álló „Visszanyert paradicsomát“ — Paradise Regained. — E költeményben Milton a megkísérlés történetét mondja el; a bibliai történetnek hosszú parafrázisa ez, az idvezítőnek és a sátánnak, vagy jobban mondva a jónak és gonosznak bölcselkedő, ékesen megírt párbeszéde. Milton ebben a költeményben kerül minden csillogást, dala ebben valóban mesterkéletlen, könnyen folyó; a tárgyat magát oly magasztosnak tartja, hogy szinte kerül minden feleslegesnek látszó eszközt énekében. Krisztust tünteti fel ebben, mint a megalkuvást nem ismerő emberi erénynek, Isten iránti engedelmességnek megtestesülését.

Milton utolsó költeménye, hattyúdala: a „Samson Agonistes“ a Küzdő Sámson, című drámai költemény, a melynek szereplői: a fogságban levő és a filiszteusokon szörnyű bosszút vevő Sámson, atyja: Manóah, gonoszlelkű elcsábítója: Deliláh és a klasszikus drámák mintája szerint: a chorus. Milton e költeményt nem a színpad számára írta, hiszen életének

második szakában ő is helyeselte a parlamentnek azon határozatát, amely a színházak bezárására vonatkozott, és a midőn a Sámson Agonistes megjelent, akkor már nem ilyen klasszikus drámákat, nem is a Shakespeare és a renaissance darabjait adták a színpadokon, hanem Dryden, Wycherley stb. feslett színműveit. De ő, aki a nagy görög drámaírók műveinek csodálattal és tisztelettel adózó olvasója volt, most élete vége felé ezeknek mintájára egy komoly tragédiát is akart örökségül hagyni. „A tragédiát, mondja Milton, a költeményhez irt előszavában, a régiek a legkomolyabb, legerkölcösebb és leghasznosabb költeménynek tartották“.

Sámson tragédiája alkalmas tárgyul kínálkozott Miltonnak élete ezen utolsó, szomorú, de dicsőséges szakában. A meglánczolt, egyedül, rabságban sanyilódó vak Sámson a bálványimádó filiszteusok között, ki ne ismerné fel ebben a költőt, aki „rossz napokat ért és rossz nyelveket, setétségben és veszéllyel környezetten a magányban.“ (Elv. Par. VII.) Mint Sámson, úgy ő is a multban élt, a jelennel nem sok érintkezése volt, nazir, bor nem ivó, magát megtűrtoztető volt ő is és az ő életének is egyik legszomorúbb mozzanata volt első nősülése. Igen, ő volt a küzdő Sámson, aki ott ült magányában, körülte a győzelmes, bosszuálló filiszteusok vad lármája; ott volt a nagy diadallal újra felállított bálványkép és körülte a szolgálai, kicsapongó képmutatás orgái. Csoda-e, ha oly hatalmas szenvedélyek nyilvánulnak meg e költeményben, csoda-e ha az ő lelkében visszhangra talált a Sámson hősies önfeláldozása?

De az Istenben bizó lelkének tolmácsa a chorus megnyugtató dicsénete az örök bölcsesség ítélkezése felett. E nagyszerű költeményt bár színpadon sohasem adhatták, de Haendel oratoriumának szolgált méltó szöveg gyanánt.

Milton három költői főművének tárgya bibliai volt és ezen nem is csodálkozhatunk. Miltonnak mindennapi lelki tápláléka volt a Biblia, ennek olvasásával, illetve olvastatásával kezdte meg napi munkáját; a hitnek, erkölcsnek kanona volt ez előtte a szó legteljesebb értelmében. Milton hite, vallásossága biblikus volt, nem dogmatikus. Milton kálvinista volt, a szó igaz értelmében. Kálvinizmusa, mint Kálviné, is a bibliában és az életben gyökerező volt, nem dogma, hanem *egész* életét irányító határozott állásfoglalás, egész benső lelkiéletének szervezője. Az Elveszett paradicsom a világepészek sorában szerezte helyet és méltán, mert költőjének lelke végtelen világokat járt be és imádattal borult le ennek alkotója, az Isten végtelensége, mindenhatósága, a világ fundamentuma

felvettetése előtt való *előretudása* és mindennekefelett a mindent átható és felemelő *kegyelme* előtt.

Dicsőségem igazság s *kegyelemben*
Tűnjék ki mennyben és földön; de kegyelemem
Kezdetbe' s végül legjobban ragyogjon.

Vagy midőn ugyanezen III. énekben így szól a fiúhoz:

Fiam, kibem legfőbb kedvem telék,
Keblem fia, Fiam ki egyedül vagy
Bölcsességem, igém, erős hatalmam
Mindazt beszélted, a mit gondolok, mit
Órök végzésem rendelete: az ember
Végkép el ne veszzen, hanem üdvözüljön,
A ki akar. *de nem önkaratja,*
Hanem az én kegyelememből, a melyre
Szabadon méltatott. Bukott erőit
Megújítom még egyszer, bár bűn által
Eljásztá őket s undok kiesapongó
Vágyak bilincsbe verék: általam
Gyámolva ismét megmérkőzhetik
Halálos ellenével: általam
Gyámolva, hogy megértse, mily erőtlen
Bukott valója s köszönje
Szabadulását egyedül nekem.
Némelyeket *különös kegyelemmel*
Kiválaszték a többiek felött
Úgy akarom a többi hallja meg
Hívásom. — — — — —

Hogy Milton igazán mély vallásos lelkű ember volt, azt ellenségei is elismerték. Hisz'n sem Miltont, sem költészetét e nélkül meg nem értenők. Többen vizsgálódásuk tárgyává tették azt is, hogy milyen volt Milton theológiája. Megmérték őt ebben a tekintetben és könnyűnek, heterodoxnak találták, különösen a szentháromságra vonatkozó tan tekintetében. Hogy Krisztus személyére vonatkozólag, mi volt álláspontja a fenti idézetből is kitűnik. Milton valódi telivér protestáns volt, az egyéni szabadság rettenthetlen bajnoka, szószólója. Ez tartotta őt vissza attól is, hogy a lelkészi pályára lépjen. „Észrevettem úgymond, hogy zsarnokság van az egyházban, hogy annak, aki a párti rendbe lép, mint rabszolgának subscribálnia kell és bizonyos dogmákra kell esküdni — nem akartam sem rabszolga, sem esküszegő lenni.“ Első röpiratában is mint láttuk, a preláthusok lelki zsarnoksága és általában a püspöki rendszer ellen fordul, majd később nagy hévvel szól az államegyháziság ellen, amely szerinte közönyös és rest bérenceket s nem hű pásztorokat nevel. Az igazi vallásosságnak, mint a

legfőbb igazság átérésének és kinyilatkoztatásának, szabadság kell. Eretnekségbe esünk, mondja, ha valamit csak azért hisszünk, mert mások mondják, ha vallásunk gondozását, erősítését másra bizzuk.

Milton életének második felében independens volt, nem is tartozott egy látható egyház, felekezet kötelékébe sem; templomba sem járt. Az ő vallása annyira egyéni, szellemi volt, hogy mindenféle ritust szervezett istentiszteletet mellőzött. Vallása, istentisztelete közvetlen volt „Szertartás nélküli, Istennél a mi legkedvesebb“ (E. P. IV. é.) A szertartás bármi alakban jelenjék is meg, szerinte nemcsak közönyös, hanem akadály a Istennél való közvetlen érintkezésnek. Életének legküzdelmesebb napjaiban is volt, mint írja, lelkében egy szentély, ahova Istent imádni visszavonult. Milton hát vallási dolgokban életének utolsó szakában, a merev szubjektívizmus talaján állott, objektíve csak az írás szabályozó tekintélyét ismerte el. Midőn az Elvesztett paradicsom utolsó énekében az angyal leírja Ádám előtt a jövőendő egyház képét s elmondja ennek romlását, így szól:

Hagyományokkal szennyezik be az
Igaz tant, mely örök emléke' van csak
Foglalva, bár csupán a lélek érti.

Az „írott emlékek“, ezt a kizárólagos szabályozó tekintélyét és a lélek v. i. a *belső kijelentés* által való megérthetőségét, különösen utolsó prózai munkájában, amelyek címe: „De doctrina christiana vera“ hangsúlyozza, ebben tárgyal a vallási türelemről is, amelyet kiterjesztendőnek tart az akkori összes felekezetekre, a róm. katolikusokat kivéve, ezeket bálványimádások miatt ebből kizárandóknak tartja. Életének utolsó éveiben sokat érintkezett a quäckerekkel és bár nem helyeselte azt, hogy ezek a nőknek is megengedték a gyülekezetben való beszédet, de bizonyára sok tekintetben rokonszenvezett ezekkel azokban, amelyek a konfessziók elvetésére és az Írásnak a lélek benső világával való magyarázatára vonatkoztak.

De Milont nem lehet valamely felekezet konfessziójának mértéke szerint mérlegelni, lelke gazdag volt, mert Isten lelke által áthatott volt. És benne az isteni kegyelem dicsőítette meg önmagát. Voltak hibái, fogyatkozásai. De ha megfigyeljük ezeket, ha figyelembe vesszük azt, hogy lelke mennyi veszélynek volt kitéve az egymással megütköző nagy és *túlzásba menő* ellentétek közepette, akkor valóban csodálunk kell lelkének nagyszerű *egyensúlyát*.

És mint annyi hű bizonyosságban, ő benne is erőtlensége

alkalmával dicsőült meg legjobban a fenntartó is mindenekre elégséges isteni Erő, amelyért naponta fohászkozott. Tudjuk, hogy nem hiába, ez tette életét gazdaggá, széppé és tisztává és sokakra nézve gyümölcsözővé.

A puritánok, különösen akkor, midőn diadalra jutottak, sok túlzásba estek, ellenségeik siettek is félszégeiket gúny tárgyává tenni, de onnan az ellentétes áramlatok és sajnálatos túlzások zürzavarából tisztán és vonzóan emelkedik ki Miltonnak fenséges alakja: a szellemi és vallási újjá-születés e legnemesebb képviselője; próféta volt, látó és buzgó, sokaknak lelkesítője és nemcsak nemzetének, de az egész emberi nemzetnek dicsősége!

Hogy tudott Milton bizni rossz napokban is Istenben és az Ő ügyének: az igazságnak győzelmében! Hogy tudott imádkozni világosságért, fényért! Megkapta, amit kért onnan felülről, bővölködő volt mennyekben és alakja, emléke most is nagy fényességben tündöklök előttünk!

B. Pap István.

T Á R C A.

Darwin és a darwinisták.

(Darwin születésének 100-ik évfordulója alkalmából.)

A világhírű angol természetbúvár, akinek születése századik évfordulója (1809. február 12.) ebben a hónapban esik, próbálta először megmagyarázni az élőlények csodálatraméltó tömegének Isten nélkül való kifejlődését. Valamint a kertész rózsák, primulák stb. keresztezése útján teljesen különös szép példányokat hoz létre, s valamint a gazda nemes lófajok keresztezése révén mind értékesebb fajlokat nyer: így teremtett volna a természet az évek milliónak folyamán a „természetes kiválasztás“ segítségével mind tökéletesebb növényeket és állatokat a legegyszerűbb mikrobától kezdve az emberig. Minden szerves lénynek megvolna az a képessége, hogy szerveit egytől-egyig megváltoztathatja. (variabilitas.) A létért való küzdelemben azonban csak a környezetükhöz leginkább alkalmazkodó lények maradtak volna fenn. Ezek a kiváltságos egyedek aztán ráhagyták volna nemesebb tulajdonságaikat az ivadékaikra. Így álltak volna elő az idő folyamán a tökéletesebb meg tökéletesebb fajok.

A Darwin-féle elmélet tehát a szerves világ előállítását szellemi erők közreműködése nélkül, tisztán természeti, mechanikusan ható okokból próbálja kimagyarázni. Ez a kísérlet tudományos szempontból teljesen jogosult volt és az exakt kutatásra nézve területének roppant kiterjesztését jelentette. Mert a természettudománynak tárgya az egész érzéki létel, tehát mindaz, ami látható, hallható, tapintható, megmérhető, megszámlálható és mérlegetelhető. A szellemi világ túl van ezen a határon. A természetbúvár a rendelkezésére álló esz-

közökkel nem foghatja fel, de nem is tagadhatja. Maga Darwin is ezen az állásponton volt, nem tekintve olykori ingadozását. Többé-kevésbé világosan élt lelkében élte végéig az a tudat, hogy a hit tapasztalatai túlvezetnek az érzéki világ határán, habár nem jutott is szilárd meggyőződésre vallás dolgában.

Darwin ugyanis „az ember származása“ c. művében így szól: „Arra a kérdésre: van-e a világnak teremtője és kormányzója? a legnagyobb lelkek, akik csak éltek valaha, igennel feleltek.“ Fiától kiadott életrajzában van egy jegyzete, amelyben saját maga utal rá, hogy az a körülmény, hogy a mérhetetlen s csodálatos világegyetemet a vak véletlen művének nem tekintheti, ráutalja az Isten lételének fölvevésére. Szóról-szóra ezt mondja benne: «Mélián theistának hívhatnak.» De mit nyert efajta magyarázataival a kiváló tudós? A német anyagelvűeknek, akik az erőt és az anyagot már jórészt lejáratták, éppen kapóra jött a fejlődés eszméje. Lefoglalták maguknak Darwint és a saját szavainak ellentmondva, világga kürtölték róla, hogy elsikkasztotta az Isten és a teremtés hitét. Nevezetesen Häckel, jénai tanár kapott lángoló lelkesedéssel a mester tanán, valamelyes bölcsészeti alapra fektette s a fejlődéstan és az atheizmus közti frigyét megpecsételte. Ezzel hit és tudomány között évtizedre terjedő engesztelhetetlen ellenségeskedést támasztott, amelynek káros hatását még ma is érezzük.

Ha ezek a „darwinisták“ elkezdnek a keresztyénségről beszélni, többnyire leplezetlenül leszólják. Meghaladott álláspontnak ítélik, a fejlődés csenevész termékének, mely főképpen arra való, hogy járni tanítsa a műveletlen nép nagy tömegét. Magában Darwinban volt annyi tisztességtudás, hogy elismerte a tűzföldi keresztyén hittérítés hihetetlen eredményeit és volt annyi őszinteség, hogy nyíltan kifejezte a hittérítés iránt való elismerését. Mikor Darwin az Tűzföld lakóit azután, hogy a keresztyénségre térítették, újból látta, elbámult a rendkívüli változáson, amelyet rajtuk tapasztalt. Ekkor a misszió ócsárlóihoz így szólott: „Ezek az ócsárlók elfelejtik, vagy nem akarják elismerni, hogy a misszió megszüntette az emberáldozást, a gyermekkítételt és a bujálkodást s hogy a keresztyénség a mértékletlenség-, szemérmatlenségnek és a többi aljasságoknak csaknem teljesen véget vetett. A legrútabb hálátlanság, hogy az útleirők ezt elfelejtik megjegyezni. Ha e föld valamelyik ismeretlen sziklájánál hajótörést szenvednének, bizony forró imában adnának hálát az Istennek, hogy a hittérítők ez országig elhatoltak“. S az időtől fogva egész haláláig évről-évre nagy adományt küldött a misszionáriusok-

nak. Sajnos, hogy ezt a föltétlen tiszteletet a vallás tényei iránt, Darwin legtöbb tanítványánál hiába keressük.

Újabb példát ad erre Häckel, jénai tanár, „Világrejtelý“ című művében. Ebben az angol Saladin munkájára támaszkodik. És „a tanúlt s éles elméjű theologusnak ez a kitünő műve“ — Häckel szavai — egy tudatlan és bárdolatlan hirlapíró közönséges fércművének bizonyul! Häckel, ki akarván mutatni a kanonikus evangéliomok hihetetlen voltát, állításait egy középkori (!) zsidógyalázó s a Jézus élettörténetét a legsilányabb gyanúsítás sarába rántó iratból minden bírálat nélkül átvett idézetekkel igyekszik igazolni. Aki Häckelnek ezen a téren való könnyelmű kontárkodását s képzelhetetlen járatlan-ságát tüzetesebben meg akarja ismerni, olvassa el Loofs tanár „Antihäckel“ című iratát s kénytelen lesz neki igazat adni abban, hogy Häckelnek a legmagasztosabb kérdések tárgyalására nincs meg se a kellő tudománya, se a kellő tapintata, se a kellő lelkiismeretessége.

Már korábban is sokat vétett Häckel a tudományos igazmondás ellen. Annak a bizonyosságául, hogy az ember, a kutya meg a majom már a fejlődés első, csiraszerű fokán is hasonlít egymáshoz, „Természetes fejlődéstörténet“-ében (I. kiadás 242. lap) ugyanezt a fametszetet háromszor is lenyomatja egymás mellé, embernek, majd majomnak, végül kutyának adva ki. Az eredmény természetesen az lett, hogy e három lény szembeszökően hasonlított egymáshoz! De még ezzel sem érte be. Másodszor is megcsinálta ugyanezt a manóvert — megint fényes sikerrel. S még itt sem állapodott meg. Annak a kimutatására, hogy a fejlődés legelső fokozatai is összhangzanak egymással, lerajzolja az ember őscsíráját cipótalp alakjában, „jóllehet ezt a stádiumot még se ő, se senki nem látta soha.“ Hensen, a kieli fiziologus ezenkívül még az emberi csírák rajzainak elferdítését is rábizonyította. A csírákat t. i. Häckel úgy rajzolta le, egyes részeitek annyira megmáskította, hogy — a valóság ellenére — lehetőleg hasonlítsanak egymáshoz. Mindez elég bizonyosság rá, hogy a fejlődés tanának is megvannak a maga fanatikusai, akiknek minden eszköz jó, dogmájuk igazolására.

Szerencsére akadtak mégis tudósok, akik a német tudományos világ becsületét megmentették, így az imént említett Hensen, majd His, akit Häckel maga is „egyik legelső anatomusunknak s embryologusunknak“ vall. „Ítéletem szerint — úgymond ez utóbbi — Häckel haremadora miatt saját maga vágta be az útját, hogy komoly tudósszámba vegyék.“ Brandt tanár pedig kereken kijelenti: „Häckelnek sohse lehet hinni“.

Midőn nemrég dr. Dennert megpróbálta Häckelt párt-hiveinek ítélete szerint megvilágítani, kitünt, hogy tőle ötvennél több követője, többé-kevésbé drasztikus módon, nyilvánosan elszakadt. Az írás tanulságos bepillantást enged a häckeli polemia gyűlöletes modorába, melynek cselfogása abban rejlik, hogy az ellenfél kijelentéseit félremagyarázza, elcsavarja, magát az ellenfelet alaptalan gyanúsítással sárba rántsa s nevetségessé teszi. Dennertnek „Az igazi Häckel“ című művénel valóban nem kovácsoltak élesebb fegyvert a Häckel-fele vitában, mert az ellenfelet legérzékenyebb részén érinti. Mindazok, akik Häckel bölcsész- vagy theologus-bírálóival szemben már kezdetben is tartózkodó vagy elítélő álláspontot foglaltak el, az itt felhalmozott súlyos tény körülményeknek aligha állhatnak ellen s alkalmasint fontolóra veszik, hogy az, akit eddig tiszteltek, méltó-e valóban tiszteletükre.

Mindezek ellenére még ma is van Häckelnek egy sereg vak tisztelője s mögötte a félműveltek nagy tömege. Ha keresztyén szellemű tudós csak tizedrésznyit vétett volna is az igazmondás ellen, mint amennyi Häckelre rábizonyítható, nem volna szabad szavát a nyilvánosság előtt többé fölemelni, de nem is merné. Az atheizmus tribunájával szemben inkább elhallgat az ember. A szabadelvű sajtónak a Häckel-fele vitában tanúsított eljárása megint tipikusan jellemző az ilyen esetekre és ugyancsak jogosultnak tűnteti föl az amiatti elkeseredést, hogy az ellenpárton bármekkora hazugságot és csatafintaságot készségesen eltérnek, csak a keresztyénség ellen irányuljon.

Häckel monizmusnak (egységről szóló tannak) nevezi a saját világnézetét, minthogy a természet és a szellem közti ellentétet elveti s a világ előállítását egyedül és kizárólag természetes, azaz anyagi okokból akarja levezetni. Próbáljuk meg nagyjában megrajzolni a monizmusnak a világról alkotott képét.

A világ nem teremtés útján jött létre. Örök, megmérhetetlen térben és időben. Nem vész el benne semmi, nem jöhet létre benne teljesen újonnan semmi. Csak a dolgok alakja változik. A világegyetem anyagának és erejének összege állandóan ugyanaz. Az egész természet örökös születés és elmúlás, a fejlődésnek és a hanyatlásnak szakadatlan folyamata. Áll ez elsőben is a csillagvilág létrejöttéről, a csillagvilágéről, amely egy tengelye körül jobbról balra forogni kezdő roppant nagy légnemű golyóból alakult szétlövéses folytán. Ösanyaga parányokból áll s ezek lelkeseknek kép-

zelendők. Az ú. n. szerves élet nem más, mint a parányok életének magasabb, bonyolultabb neme. A pici protoplazma-csomó kezdetleges formájában jelent meg először. Ezek a testecskék lassanként belső alakot öltöttek, burokkal és csirával ellátott sejtekké alakultak, azzal a képességgel, hogy bonyolult rendszerekké rendezkedjenek. Így jöttek létre a legegyszerűbb növények és állatok. Az adott körülményekhez való alkalmazkodás, megszerzett tulajdonságoknak az utódokra örökül hagyása és a legderékabbaknak a létért való küzdelemben történt fönmaradása révén álltak elő a különböző fajok, végre a fejlődés végső produktumaként az ember, aki a majomhoz hasonló rágcsalók egész sorozatától ered és csak évezredek folyamán emelkedett arra a magaslatra, amelyen mai napság áll.

Röviden ez a monisztikus világnézet vázlata. Az első pillanatra úgy tűnik föl, mint a gondolkodás fényes eredményének befejezett, egységes egésze. Maradandó és igaz benne — hogy ezt mindjárt kiemeljük — a fejlődés eszméje, az a gondolat, hogy a szervesvilág fokozatosan fejlődött ki a szellemvilág. De ezt a gondolatot Häckel legott kiforgatja az értelméből azzal, hogy tisztán gépies fejlődést bizonyítgat. Mélyebben vizsgálva a monizmusról szóló tanát, egyenesen visszariadunk attól a felületességtől, amelylyel végez a legfontosabb kérdésekkel. Bebizonyított és be nem bizonyítható dolgokat, tudományos eredményeket és anyagelvű hypothesiseket nagyon ügyesen kever benne össze s talál fel a tudni vágyó népnek „a modern tudomány eredménye gyanánt“, holott „ennél a monizmusnál — Hensen fiziologussal szólva — alig képzelhető áldatlanabb és sivárabb valami“. A gondolatnak ezt az épületét a bírálat tüzével csak meg kell érinteni, azonnal lobbot vet s összeomlanak büszke falai.

Vizsgáljuk meg már most Häckel állításainak tudományos értékét. Tehát: A világ az őanyagból magától állott volna elő. Honnan tudja ezt Häckel? Tapasztalatból nem tudhatja, mert a világ előállításánál se ő nem volt jelen, se más. A tapasztalat csak annyit tanusít, hogy az anyag ránk, emberekre nézve elpusztíthatatlan. De vajjon ebből következik-e, hogy örök? A világban minden úgy jött létre: a föld is, meg az égitestek is. És így nem kézzelfogható-e, hogy az anyagnak is, meg az erőnek is van kezdete? Az az állítás tehát, hogy örök az egyik is, meg a másik is — üres állítás, hypothesis. Továbbá azt vitatja Häckel, hogy a világban valamennyi parány és erő összege állandóan ugyanaz. Hát ezt honnan tudja Häckel? Tán kiszámította? E tekintetben

csak annyi kétségtelen, hogy mi nem tudunk új anyagot és erőt teremteni. De bizonyos-e ebből már az is, hogy Isten se tud újat teremteni? Tehát megint egy hypothesis! — A parányokból magától fejlődött az élet egészen föl az emberig — véli Häckel. Tegyük föl, hogy a fejlődés fokozatos volt: az élőlények legalacsonyabb fokáról történt a legmagasabbra. Ezt a föltevést tudományos szempontból legalább is valószínűnek kell tekintenünk. Ám honnan tudja Häckel, hogy ez a fejlődés „magától“ ment végbe? S egyáltalán miért volt fejlődés s miért nem hanyatlás, miért nem akadt meg kezdetben, talán a hernyók fejlődési fokán? Nem kell-e hát föltennünk, hogy a magas célra törekvő fejlődést okos hatalom irányította. Annyit legalább is el kell ismerni, hogy itt hit áll hittel szemben. Tehát hypothesis az az állítás is, hogy a fejlődés „magától“ ment végbe. Végre: honnan tudja Häckel, hogy Isten nincs, hogy az anyag törvényét s tulajdonságait, amelyekből kiindul, nem ő helyezte a világba? Erre a kérdésre nem adható tudományos felelet, mert a tudománynak csak a látható világgal van dolga. Häckel meg se kíséri sehol, hogy atheismusát igazolja. Häckel atheismusa — hypothesis.

Ilyenformán a világ rejtélyéről szóló könyve tele van hypothesisokkal vagy dogmákkal. A naiv olvasó csak azért nem veszi észre, mert Häckel hittanát bizalomkeltőn adja elő, tudományos eredményeket összekever pusztá föltevésekkel s a saját kritikátlanságát maga és mások előtt tudományosan hangzó hatalmas szöbőséggel leplezi. Szeretnénk, ha Häckel tudományosan meg tudná fejteni a világot, valamennyi rejtélyével együtt. Ámde azon kezdi, hogy hitet kíván, annak az elhívését, hogy az anyag és az erő örök, hogy a parányok lelkesek, hogy a véletlen kormányozza ily fenségesen a mindenséget, hogy a fejlődés céltalan, hogy Isten nincs, ellenben, hogy Häckel úr a világ minden rejtélyét játszva meg tudja fejteni. Ez a hit nemcsak ellentmond az emberiség valamennyi erkölcsi és vallásos érdekének, de logikai és tudományos szempontból vizsgálva, teljesen tarthatatlan is. Amennyiben Häckel monizmusa ezen a hiten alapul, a képzelet játéka, ábrándkép, amelynek egész fogalom-költészetét halomra döntik a valódi természettudomány tényei.

Mert manapság minden világnézet egy kérdéssel áll szemben, ezzel a kérdéssel: milyen viszonyban van a tényekkel? Rajtuk alapul-e, megfejtí-e ezeket, vagy ellentmond nekik? Nos hát azt állítom, hogy a Häckel-féle monizmus ellentmond a természeti és szellemi élet alapvető tényeinek.

Vegyük elsőben is szemügyre a csillagvilág előállítását.

Kopernikus tanított meg rá, hogy csillagrendszerünknek nem földünk a középpontja, hanem a nap. A föld nem vesztegel, hanem örült sebességgel kering a nap körül. Hatalmas fölfedezés volt ez. Más csillagászok, ú. m. Kepler és Newton, a csillagvilágnak még nagyobb mélységeit tárták fel tekintetünk előtt. Hogy jött hát létre ez a csillagvilág? Minthogy a bolygók folyton ugyanazon a pályán keringenek a nap körül, önként kínálkozott az a föltevés, hogy egy forgó, központi testből támadtak izzó, folyékony tömegek szétlövellése révén, valamint az, hogy e föltevést kiterjesszék a világegyetemre. Ezt az elméletet fölfedezőjéről, Kantról, a német bölcsészről és Laplaceról, a francia csillagászáról, akik erre a gondolatra egymástól függetlenül és szinte egyszerre jöttek rá, Kant-Laplace-féle elméletnek nevezik. E szerint a csillagok egész világa egy jobbról balra keringeni kezdő, rettentő nagy légnemű gömb szétlövellése folytán képződött.

Az emberi szellemnek kétségtelenül merész és éles elméjű kísérlete ez arra, hogy a világegyetem előállítását egyszerűen és természetesen fejtse meg.

Lehet, hogy így jött létre a világ, lehet, hogy másként. Újabb kutatók súlyos kétségeket támasztanak a Kant-Laplace-féle elmélet ellen. Légnemű anyagok — mondják — arra törekeshetnek, hogy egyenletesen kiterjedjenek minden irányban. De hogy jöhettek rá arra, hogy gömbbé tömörüljenek? Honnan nyerték az első lökést a megmozdulásra? Häckelre nézve természetesen nincsenek ilyen kérdések? Rá nézve ez az elmélet dogmává lett, vakon hisz neki s öröme ostromolja vele a keresztyénség Istenbe vetett hitét. A világ oly mérhetetlenül nagy, a föld oly kicsiny s az ember oly parányi! Nem nagyzási hóbort-e hát, ha az ember az isteni gondviselés tárgyaül meri tekinteni magát? A csillagok seregének láttára ugyancsak jogosultnak tetszik ez a kérdés: Uram, micsoda az ember, hogy gondot viselsz róla?

Éppen a napokban adta ki Wallace, Darwin követője: „Az ember helyzete a világegyetemben“ című könyvét, melyben beható csillagászati vizsgálódás után arra az eredményre jut, hogy földünkön megvannak — s talán csakis itt — a szerves szellemi élet előállításának rendkívül bonyolult föltételei. Ezzel hát földünk, bármily kicsiny is, hatalmas szellemi értéket nyerne a világegyetemben s újra a teremtettség középpontjává lenne. éppúgy, mint ahogy Berlin szellemi középpontja a német birodalomnak. Úgy van. A nagy csillagászati fölfedezések egyenesen rákényszerítenek, hogy keresztyén hitünket nagyon komolyan vegyük. Rá, hogy emelkedettebben és méltóan

többan gondolkodjunk Isten hatalmáról és bölcsességéről. Nem gondolhatjuk többé az Istent valamelyik csillagon trónoló, egyedül álló testes lénynek, hanem örökkévaló szellemnek kell képzelniünk, aki „az eget és a földet betölti“. (Jer. 23—24.) és közel van mindnyájunkhoz. Már az ó-szövetség prófétái is mindenütt jelenvalónak jelentették ki, akinek hatalmát érezték szívök mélyén. Így nyilatkoztatta ki végre Jézus maga is e szavaiban: „az Isten lélek“. És ha már a csillagászat haladása ráutal, hogy Istennek ezt az igazán keresztyéni felfogását komolyan vegyük: hogy állítható akkor, hogy az a keresztyén istenhitet megrendíti vagy megdönti? Hiszen a nagy csillagászok is úgyszólván egytől-egyig hívó lelkek voltak és áhítattal csodálták a világ roppant gépezete mögött azt a gépészt, akinek végső célja természetesen messze kívül esett a testi világ minden mechanikus összeköttetésén.

Az élet előállása is megoldatlan rejtély mindmáig. Häckel szervetlen összeköttetésekéből szeretné megfejteni a szerves életet. Az életnek a szervetlen anyagból való előállása azonban, amennyire tapasztalatunk terjed, sehol se mutatható ki. Igazolták ezt Pasteur korszakot alkotó kísérletei. A tapasztalás csak csirákból fejlődő életet ismer. (Nägeli.)

Häckel megpróbált valamelyes ellenkező érvet felhozni. Kapva-kapott a tenger mélyéről kihalászott holmi nyálkás lényen, melyet tiszteletére Häckel-féle bathybiusnak neveztek el. Ez lett volna a szerves világot a szervetlennel összekötő, sokat keresett kapocs. Tüzetesebb vizsgálat után azonban kiderült róla, hogy — gipsz. Azt a problémát: mint állott elő az élet? — maga Darwin is „hiú kísérletezés“-nek nevezte. Hertwig biológus pedig, aki e téren egyike a legkiválóbb tekintélyeknek, így nyilatkozott a német természettudósok és orvosok Aachenben 1900. évi szeptember hóban tartott hetvenkettedik gyűlésén: „Általában annyit mondhatunk, hogy az élő és az élettelen természet között tátongó mélység a tudomány haladásával nem hogy lassanként betemetődne, hanem inkább mind nagyobb és mélyebb lesz.“ Midőn lord Kelvin sétaközben megkérdezte Liebigtől, a legnagyobb német vegyészttől: hiszi-e hogy a fű meg a virág pusztá vegyi erő folytán növekedik? ezt felelte: nem, éppúgy nem hiszem, mint ahogy a növénytani kézikönyv sem állhat elő kémiai erők következtében, amely az egyiket is, a másikat is leírja. Természetes, hogy az élet is úgy jött létre a földön. De éppen az a kérdés, hogy ezt a folyamatot szabad-e pusztán fizikainak gondolnunk? Reinke botanikus nézete szerint „a

spontán ősnemzés menthetetlenül veszve van. A mechanikus és kémiai erők semmi körülmények között sem elegendők élőlény létrehozására“. (Reinke 315. o.) Häckelnek az a vállalkozása tehát, hogy az életet szerveetlen közből vezesse le, nem egyéb, mint a tapasztalatnak ellenmondó állítás.

Häckel továbbá azt vitatja: Ebből a kezdetleges életből alakult volna aztán, amint Darwin kimutatja, szellemi erők közreműködése nélkül, átöröklés, alkalmazkodás s a létért való küzdelem révén, a növények és állatok szerves világa. A létért való küzdelemben ugyanis mindenkor azoknak a fajoknak és egyedeknek lett volna legtöbb kilátásuk arra, hogy a többieket túléljék, amelyek legjobban tudtak életfeltételeikhez alkalmazkodni. Ezeknek, a többieket túlélő, erősebb és nagyobb alkalmazkodó képeségre szert tett fajoknak aztán meglelt volna az a képességek, hogy szerzett előnyeiket utódaikra ráhagyhatták. Ilyenformán a legderekbak fennmaradása révén lenne megfejtendő a mai fajok előállása. Vegyük csak tüzetesebben szemügyre a fejlődés ható erejét.

Elsőben is az alkalmazkodási képességet. Tagadhatatlan, hogy a szerves világban kiváló szerepet átszik az alkalmazkodási képesség. Így a jég honában az állatok vastag prémel vannak fődve Mások, melyek a föld alatt élnek, lassankint elvesztik a látásukat. A sokat használt szervek hatalmasan kifejlődnek, a nem használtak elcsenevésznak. Megdönthetetlenül igaz tehát, hogy a külső életkörülmények hatással vannak egyes szervek kifejlődésére. De az alkalmazkodási képesség nem korlátlan. Igazolja ezt az állatok és növények számos kipusztult faja. Ha valamely fajnak nincsenek meg a szükséges létfeltételei, elvégre is ki kell vesznie. Úgy van. Az alkalmazkodási képesség egyáltalán nem szereshető meg alkalmazkodás útján, mert hiszen minden alkalmazkodásnak a föltétele. A szerves élet hozománya s vele együtt jött létre. Fölmerül hát az a kérdés: honnan vették a szervezetek ezt a csodálatos alkalmazkodást? Ime a világrejtély!

Hát az átörökléssel hányadán vagyunk? Ezt is föltalálhatjuk igen nagy kiterjedésben. Látjuk, hogy az ivadékok szüleikhez hasonlítanak; faj fajra üt. A makkból újra csak tölgy lesz mindig, a verébtőjésből megint veréb. Az átöröklés tehát elsősorban is a létező fajok állandóságát igazolja. Ha a makkból bizonyos ráhatásra csak egyszer is pálmához hasonló növény sarjadna, úgy előbb-utóbb nem lehetnének határozott fajok, csakis holmi keverékek. Előfordul, igaz, hogy egyes élő lények örökül hagynak bizonyos előnyöket is (gondoljunk csak a lótenyésztésre), de ezen a réven, amennyire

tudásunk terjed, csak egyes szervek változnak, a faj soha. Maga a természet egész világosan határt szab az örökülhagyásnak, amennyiben a korcsfajt (pl. az öszvért) terméketlenné, azaz nemzésre képtelenné teszi. Az átöröklés tehát nem fejt meg a fajok sokféleségét. Itt is azt kell kérdeznünk: Honnan van a szervezetnek az a képessége, hogy szaporítás útján fajtát másra átviheti? Ez is világrejtély.

De hát a létért való küzdelem? — vetik ellen. Nem oldja-e ez meg kedvünk szerint a kérdést? Hiszen látjuk, hogy az erős teremtményeknek reményök van a gyengébbek elnyomására. A létért való küzdelem tehát gondoskodik róla, hogy a satnya, rosszul alkalmazkodó fajok kivesszenek és csak a jól alkalmazkodók maradjanak életben. Ez helyes! Ebből az következik, hogy a létért folytatott küzdelem tisztító hatást fejt ki a szerves világban. Reinke botanikus szerint holmi éjszakai rendőri szolgálatot teljesít: „az elsatnyult s kevésbé használható szervezeteket kihányja“. Ennélfogva csak nevetnünk lehet Häckelen, mikor ezt az éji őrt nagy csodatevő gyanánt magasztalja s Istenhez hasonló tiszteletben részesíti.

Mi tehát nem tagadjuk az említett darwini alapelveknek a szerves világra való hatását, de tagadjuk teremtő erejüket. Az életföltételek még korántsem életet nemző erők. Ha a természet csupán rájuk lett volna utalva, egyetlenegy új faj se jött volna létre. Ezek a külső befolyások csak úgy tekinthetők, mint amelyek közreműködnek arra, hogy a szervezetekben szunnyadó bizonyos célra törekvő erők kifejlődjenek.

Valamint a makk egészen határozott, ösztönszerű alkotó erőt hord magában: úgy a teremtőnek is ilyen alkotó erőt kellett az első szervezetekbe rejtenie, amelyek megszábták: mivé kell fejlődniök. Tegyük föl, hogy az élet parányi élőlények alakjában jelent meg először a földön; hogy fejthető akkor meg, hogy az egyik élőlény pókká, a másik pillangóvá, a harmadik oroszlánná fejlődött, míg mások a bacillusok vagy az infuzóriumok magaslatán megrekedtek. Belső alkotó erők fölvétele nélkül, melyek a fejlődést meghatározott irányban készítették előre, nem érünk célt. A szerves világ fejlődését, Bár K. E., a nagy német természetbúvár kifejezése szerint „célra törekvőnek s Isten teremtésterve megvalósítására irányulónak kell felfognunk“.

Az életnek minden magasabb fokozata rászorul Istennek különös teremtő munkájára, enélkül nem jöhet létre. „És monda az Úr“. Főként az ember életrejöttéről áll ez.

Häckel azonban az embernek csupán állati leszármazása

iránt érdeklődik. Már „A teremtés természetes története“-ben levezette az ember családfáját az állatvilágig. Virchow meg is jegyezte gúnyosan: Häckel mindenütt majomszagot érez. mig Du Bois-Reymond úgy vélte, hogy Häckel családfái mivel sem érnek többet, mint a Homeros hőseiei. Hogy Häckel itt is mekkora bakot lőtt, mutatja a „pithecanthropus erectus“ tragikomikus története. Duboys Jenő holland katona-orvos az 1894. évben Jáva szigetén majomhoz hasonló teremtmény megkövesedett maradványára bukkant, amelyről Häckel legott megállapította. hogy az ember és a majom közti „hiányzó tag“ és nagy hangon elnevezte pithecanthropus erectus-nak, azaz egyenesen járó majomembernek. Később a valahára beköszöntött családi örömet Cambridgeben előadással ülte meg. Világrejtélyében is nagy szerepet játszik ez a jávai majomember. Miből áll hát voltaképp ez az agyonmagasztalt pithecanthropus erectus? Azt ugyan senki ki nem találja. Häckel maga is célszerűnek ítélte eltitkolni hiszékeny olvasói előtt. Ide hallgass hát és ámulj el: áll egy koponya tetejéből, egy felső lábszár-csontból meg egy zápfogból — a többi mind Häckel ábrándja. Ez az ábrándkép kissé sajtószzerű világításban tűnik fel, ha megtudjuk, amit Häckel a Világrejtélyben megint elhallgat, hogy azt a három csontot 15 méter kerületű területen találták. A büntetés nem is maradt el. Alig kezdték el vitatni a három csont összetartozandóságát, gyanusan meg-ingott a majomember. Majd jött Virchow, lerántotta a koponyája tetejét, amennyiben kimutatta róla, hogy valóságos majomé s ítéletéhez Ranke, a híres anthropologus is hozzájárult. A majomember bizony már eddig is gyenge lábón állt, e tudományos lefejezés után pedig összedőlt akkor a kártyavár. A szigorú bűvárok körében — aminők Virchow, Pagenstecher, Bischof, Ranke, sőt a darwinisták táborában is rég tisztában vannak már vele, hogy az ember eredetére vonatkozó föntebbi állítások ezidő szerint nem egyebek, mint üres ábrándok s tán azok is maradnak mindörökké.

Häckel ugyan azt hiszi, hogy az ember nem különbözik lényegesen az állattól s az Isten képének feltevése szerinte csak „nagyzási hóbort“. Ám se ő nem tagadhatja, se követői, hogy az ember meg az állat között állandó az áthidalhatatlan mélység. Csak az ember teremt a beszédre, tudományra, művészetre és a vallásra. Az állat rabja ösztönének, egyedül az ember érzi, hogy felelős életéért, csakis ő képes életét az igaz, jó és szép követelése szerint intézni. Az ember állattá aljasulhat, de az állat emberré nem dicsőülhet.

Az igaz, hogy az ember testére nézve az állattal közeli

rokon. Az ember vérkeringése, szervei, életföltételei a fejlettebb rágcsálókéhoz teljesen hasonlók. Még a szentírás is hangsúlyozza az embernek ezt a földi részét, midőn azt mondja, hogy Isten az embert „a föld porából” formálta. Ezt a kifejezést nem szabad erőszakolnunk. Tetszésünk szerint érthetünk rajta „szerves anyagot” vagy „állati szubsztanciát”. Azért mindig igaz marad, hogy az ember lényének egy részét tekintve, „porból vétetett por”, másik részét tekintve pedig Istenből eredt lélek. Mert csak neki adatott, hogy a csillagok felé emelje tekintetét, magára vállalja az élet nagy feladatait, hálát adjon Istennek s törekedjék a nemeslelkűsége. Ezért állítja Wallace, Darwin tanítványa s barátja, «hogy egy fenkölt szellem vezérelte az ember fejlődését határozott irányban és megszabott cél felé, épp úgy, mint ahogy az ember irányt szab számos állat- és növény-forma fejlődésének».

Ugyanezt hirdeti a szentírás is: különös isteni beavatkozás kellett ahhoz, hogy az ember létrejöhessen. Ő a teremtés koronája, mivel lelkes lény. A sajátképen emberi, tehát az embernek nem az állati, földi, hanem a szellemi marandó isteni természete. Az Isten képe is, minthogy az Isteni lélek, nem az ember testi alakjában s állagában, hanem szellemi természetében áll.

Már most azt kérдем, melyik okosabb: azt tenni-e föl, hogy az ember, a földön a szellem-erkölcsi életnek és az összes kulturának a képviselője, valamikor magától, véletlen körülmények közrejátszása folytán jött létre, vagy azt, hogy lételet egy mindenható bölcsesség munkásságának köszöni. Darwin maga is bevallja: az a körülmény, hogy a világegyetemet, főképp pedig a jövőbe előre- és a múltba hátra tekintés képességével felruházott embert vak történettől leszámraztatni lehetetlenség — utalta rá az Isten felvételére. Vajjon nem így kell-e itélnie minden józanészű embernek?

Ha három egymás fölötti rétegben bárhol köveket találunk, már ebből is okos tevékenységre következtetünk, mint okra. És jogosan, mert önként, „maguktól” sohse kerülhettek volna azok a kövek abba a helyzetbe. S ha valaki komolyan el akarná velünk hitetni, hogy egy ház vagy egy óra szükség esetén magától, pusztá mechanikai erők folytán is létrejöhet, kiadnánk neki az utat, mint afféle botor fecsegőnek. Hogy tehetnénk hát föl azt, hogy a minden emberi képességet fölülmuló szervezetek s műremekék maguktól jöttek létre? Hiszen így föl kellene tennünk, hogy ez a csodás világ törvényszerűségével, szép rendjével, töméntelen jelenségével a vak véletlen műve. Ezt elhinni nem volna-e sokkal nagyobb

balgaság, mint elhinni azt, hogy a kölni székesegyházat forgószél hordta össze. Bizonyára természetes okokból, mechanikus erők folytán jön létre minden látható képződés, pl. egy ház vagy óra is, de az is bizonyos, hogy mechanikus okok folytán csak akkor áll elő kész mű vagy szervezet, ha valamiképpen okos ész kormányozza és irányítja határozott cél felé. „Hol ész nélkül pezsg nyers erő, alak nem állhat ott elő“. (Schiller.)

Ez a gondolat még meggyőzőbb erejű lesz, ha megvizsgáljuk a növény- és állatvilág fejlődését. Ha a fejlődés megfordított volna, úgy hogy a magasabb teremtményekből állottak volna elő az alacsonyabbak: akkor nehéz volna hinni a vezérlő teremtő bölcsességben. Ámde a fejlődés úgy történt, hogy a tökéletesebb fajokból alakultak a tökéletesebbek. S éppen azért, mivel ez a fejlődés fokról-fokra előrehaladt s folyamán hova-tovább finomabb és bonyolultabb szervezetek jöttek létre, lehetetlen azt a vak véletlen játéknak tekintenünk. Gondoljunk csak el, hogy azok, akik az Istenbe vetett hitet ma kizűnyolják, tanúi lettek volna az élet ébredésének. Aztán képekben megmutatta volna nekik valaki a mai faunát és florát, így szólva: Ezekből a parányi sejtekből Isten majd az idő folyamán ilyen mohákat, rovarokat, tölgyeket, virágokat, pókokat, pillangókat és krokodilusokat fejleszt! Ezt az állítást bizonyára túlhajtottnak ítélték volna. És ha így folytatta volna az illető: ezekből a sejtekből lesz idővel a sas, az elefánt, végre az ember: égre-földre esküdöztek volna: ez lehetetlen, szedj rá másokat! És íme a hihetetlen valósággal megtörtént. Nagyon parányi kezdetből nőtt nagyra az életnek ez a csodálatos világa. Hogy hozhatta volna hát létre ész nélküli valaki vagy valami, vagy akár a vak véletlen? Aki komolyan meggondolja e kérdést, kénytelen bevallani, hogy mégis csak sokkal hihetőbb és észszerűbb föltenni, hogy az élő világot Isten teremtette, még pedig örök terve szerint, amennyiben a legkisebb csirából fejlesztette ki — mint Häckellel és társaival megtagadni a teremtőt.

Az ifjabb természettudósok közt van már egy folyton izmosodó irányzat — Reinke kiel-i tanár áll az élén — amely belátja ezt és szembeszáll a Häckel-féle balgatagsággal. Ilyenek közt többek közt Romanes, Driesch, Fleischmann, Wolf G., Kassowitz tudósok, akik eredetileg Darwinból indultak ki, de utóbb meggyőződtek a vaksorsától irányított fejlődés tarthatatlan voltáról. Még megérjük, hogy a fejlődés eszméje vezet el sokakat az Istenbe vetett hitre. Mi tehát elfogadjuk a fejlődés eszméjét, de a darwinizmus Häckel-féle anyagi alakját — mely szerint a fejlődés magától ment volna végbe — tagadjuk

s éppen a fejlődésben látjuk igazolva az Isten teremtő bölcsességét.

A világ létrejöttének Isten terve az alapja. Aki a mindenség csodálatos alkotását, melynek célszerűsége s mérhetetlen mélyei tudósokat is, tudatlanokat is újra meg újra csodálatra ragadnak, a vak sors művének állítja, az csupán saját lelki szegénységét árulja el és csak mosolyoghatunk rajta, ha ily balgatag létere azt hiszi, hogy korunk műveltségének a színvonalán áll. „A teremtett dolgokat a vaksors játékanak állítani épp oly bárgyúság, mint Beethoven valamelyik symphoniáját véletlenül papírra került pontokból akarni kimagyarázni“. (Heer.)

E hit bizonyossága azonban ránk nézve csak a keresztyén kijelentés talajából sarjad. A keresztyén előtt magától értetődő dolog, hogy az Isten, aki lelkiismeretünkben szentnek igazolja magát s a világ megváltójának személyében szeretettel fordul hozzánk, a mennynek és a földnek teremtője és ura. Az anyagi világ tehát nem végcél, hanem csak eszköz a személyes szellemi élet képző iskolája. A szellemvilág a legmagasabb, a föld fejlődésének a végső célja. E magas szempontból fejthető csak meg helyesen az egész fejlődés. Az ember s az emberiség története a csúcs, erre törekszik a fejlődés eleitől fogva. Csakis ezekben táruhat fel előttünk Isten legmélyebb lénye, nem a forrásban, sem a rózsafőben, mert „az Isten lélek“. Az örökkévaló a nagy prófétákban és leg-tökéletesebben a Jézus Krisztus személyében jelentette ki magát nekünk embereknek. Ezért teremtő munkásságának helyét mindenekelőtt az ember történetében, hivatásában, rázkódtatásában, haladásában, sujtolásában kell keresnünk. Az egyes ember nem a véletlen szülötte, hanem isteniútságra van hivatva; mindinkább meg kell dicsőülnie. E földön Isten útjainak egytől egyig az Isten országa a céljuk. Olyan ország, mely nyugalmat nem ismer, az Istennek tetsző életet élő egyének teljes számát magában foglalja és egészében is, tagjaiban is örökön-örökké izmosul. Ezt a végső világcélt szegezi a keresztyén hit a fejlődésben hűveinek ellenébe. Itt ölt igazán komoly jelleget «a fejlődés», melyet a keresztyén hit nem enged elpusztulni a halálban, hanem a síron túl az egyedek és az egész befejezésére vezérel. Így tetözi be a keresztyén hit a fejlődést.

Pfennigsdorf nyomán.

Osváth Kálmán,
ref. lelkész.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Mikor valamely nagy veszedelem hirtelen támadja meg az embert, azonnal megindul a védekezés folyamata is. Az értelem, az érzelem s az akarat egyaránt működésbe lépnek. Megkezdődik az önvédelem.

De bármennyire büszkék legyünk is értelmünk erejére, fegyelmezettségére, érzelmeink határozott és szilárd jellemére: az önfentartási folyamatot rendszerint nem ezek vezetik. Az életösztön, az önfentartás ösztöne, az akarat legbiztosabb irányítója.

Azt valloam s hirdetem, mint historikus is, habár volt már olyan kollegám, ki emiatt megleckéztetett s igyekezett meggyőzni, hogy a történelemben csakis a dátumoknak van értékük. Holmi kollektív lélek s ennek tényei, különösen pedig e léleknek nem tudományos és a pszichologia mai, vagyis inkább: közkeletű eredményei által nem szentesített ú. n. animális tünetényei csakis zavarhatják ama bizonyosságokat, melyek egy-egy oklevél precíz dátumából egész határozottsággal megállapíthatók. Tehát ostobaság, vagy legalább is hiú fáradság azt kutatni, hogy mi ment végbe egy vagy száz vagy millió X-nek lelkében, míg végre az az eredmény bekövetkezett, mely bizonyos év, hó és nap keltével ellátott iratban tényként jelentkezik.

Az önfentartási ösztön sajátos megnyilatkozásának ténye gyanánt regisztrálhatom a hazai protestantizmus ideges izgatottságát, nemkülönb az a csendes, zajtalan munkát, mely a hívek és az egyház közötti szerves, benső kapcsolatot, sok mindenféle utakon erősíteni, szilárdítani törekszik.

A kapkodó értelem szertelenségeit látom viszont azokban a harang félreverésekben és „*medicina peior morbo*“ kínálgatásokban, melyek a fejét elvesztett ember sajátságos ismertető jelei.

Tény az, hogy mi magyarok idehaza egy félreérthetetlen retrogád szellem örvényébe jutottunk. Immár öt éve annak, mikor egy, ma nem éppen jóhírű, bár állítólag a prot. érdekeket szolgáló napilap hasábjain holmi „*Memento*“ című cikkem jelent meg, amikor hitsorsosaimat, lelkészársaimat, de általában minden szabadságszerető embert arra hivatam fel, hogy a nemzet legdrágább kincsét: a szabadelvűséget bukni ne engedjék. A méh döngicsélése elhalt a vihar harsogásában. A magyarság összetévesztette a szabadelvűséget a szabadelvűnek nevezett párttal. Ezt ki kellett irtani a közfelfogás szerint... És sikerült is... És ma hitsorsosaim között, ezek pennaforogatói seregében éppen azok jajgatnak a legkeservesebben, akik ujjongva tapsoltak a régi rendszer bukásán, az új hajnal hasadásán. Persze akkor még hajnali szürkület volt és nem világos nappal. Most, hogy felvirradt, látják, hogy a szabadelvűnek nevezett politikai párt bukása után oly helyzet teremődött, melyet mindennel lehet vádolni, csak azzal nem, hogy a régi rendszerből a szabadelvűséget — hacsak a leltár kedvezménye mellett is — átvette volna.

Igenis egy félreérthetetlen, félreismerhetetlen retrogád szellem forogtagába jutottunk. De ezt ma konstatálni könnyű. Előrelátni nehezebb volt. De az előrelátás is hiába volt. Előrelátással nem lehet megszüntetni az elementáris katasztrófákat. Legfeljebb pusztítások elől lehet menekülve védekezni.

Miután annakidejében láttam, hogy mily kevés tárgyi-lagosság uralkodik némely részeken a helyzet megítélésében; éppen azért manapság meglehetősen szkeptikus vagyok azokkal a csodaszer-kínálásokkal szemben, melyek „vér, új életerő“ jelszavakkal dolgoznak.

Nem illenék ugyan e helyre, de mégis megemlítek néhány új eszmét, melyeknek legtöbbje ugyan nem új, de most kezd divatossá lenni.

Az O. R. L. E., azt állítva, hogy ő felismerte a veszélyt s a védekezés szükségét, nekiállott a szekularizáció eszméje pártolásának. Nekiállott akkor, amikor tudta, vagy legalább tudnia kellett volna, hogy egyenesen a szekularizáció ellenes s azzal ellentétes szellem buktatta halomra a régi szabadelvű pártot, mely párt bukásának az O. R. L. E. mai tagjainak többsége akkor ujongott örömeiben.

A szekularizáció egyfelől, az 1848 : XX. t.-c. végre-

hajtásának zaklató sürgetése; másfelől nagyobb államsegély, kevesebb állami befolyás kívánása egy szuszra az új helyzet közepette, melynek elve éppen az ellenkező; öröm a régi rend bukásán, keserűség az újnak megszületésén t. i. már akkor, amikor ezt nagynehezen felismerték; kérdem, hogy hol van itt a helyzet tárgyilagos felismerésének csak a legkisebb nyoma is? Aféle ostoba jelszóval, hogy „minden lehetséges, csak akarni kell“: fej nélkül gondolkozók fejéit össze lehet utyan zúzatni az előre meredő kőfalakon, de ezen művelet után nem szabad azzal védekezni, hogy mindenki „akart“ vagy nem mindenki akart „elég erősen“. Az okos vezér ismeri a megoldandó feladat nehézségét; a megoldáshoz szükséges, valamint a rendelkezésére álló erő mennyiségét.

Ezért énekelhette oly igazán a költő: „Gyermekkirályt, oly hadvezért, ki erején felül mer“ stb.

Most újabb arkanumok jönnek forgalomba.

Mult havi szemlémben már érintettem a hazai két prot. egyház uniójának gondolatát. Nincs mit tennem az akkor elmondottakhoz. A két egyház között minden szervezeti uniót, gyakorlatilag elhibázott dolognak vélek — főleg a mostani viszonyok között.

Most egy más, új eszme jelent meg: a szabad egyház eszméje. T. i., hogy azok a nagy egyházközségek, melyek elég gazdagok ahhoz, hogy az egyházközségi élet anyagi követelményeit elláthassák önerejükön, de amelyeknek vannak némely — éppen nem egyházközségi — (bár egyébképpen igen szép és hasznos) intézményei és az ezekre tett kiadások az egyházközségtől magától sok sok anyagi erőt vonnak el; amelyeknek így fedezetlen szükségletei is volnának, de részint egyébkénti erejükre, részint a nem egyházközségi megterheltségre tekintettel, államsegélyre nem számíthatnak: legyenek szabad egyházközségekké s alkossanak egy magyar ref. vagy ev. szabadegyházat. Ne rekesszék magukat a segélyben részesülő kisebb egyházakhoz való szerves kapcsolat által az állami ellenőrzés igája alá.

Aki az eszmét felvetette, elfeledkezett az 1868: 53. t.-c. 1—8 §§ airól, melyek hatása mellett magyar ref. vagy ev. szabadegyház is csak úgy jöhetne létre, mint annak idejében a skót szabadegyház. Hát az óriási áldozatok, melyek egy többszázados testvéri közösségnek legalább is több évtizedes testvérharcu válásával együtt járnak, jutott-e eszébe az illetőnek?

Amily nyugodt lelkiismerettel fogják egy kalap alá a

szekularizációt és államsegélyt, éppen olyan természetesen összeillőnek találják a két prot. egyház uniójának vagy szövetségének és a szabadegyház eszméjének hirdetését.

Vegyük mindjárt hozzá az előrebocsátottakhoz azokat a javaslatokat, melyekkel a belmissziót, a belterjesebb lelkipásztori gondozást, a híhűbb vagy korszerűbb igehirdetést, a társadalmi és gazdasági tevékenységet, a szociális reformok felkarolását vagy egyenesen a szociáldemokráciához való csatlakozást kínálgatják bajaink orvossága gyanánt; ime ott áll előttünk egy tarka-barka kép, melyből egész bizonyossággal csak azt lehet kiolvasni hogy elvesztettük fejünket, kapkodunk s így a tanácsok is csak ötletszerűleg felvetődött, teljesen át nem gondolt gondolatok s hogy bajainkból nem ezek, hanem az önfentartás ösztöne által indított akarat, ösztön-szerű cselekedetekkel fog bennünket megszabadítani.

Persze azért az elmondottak mégsem rettentenek vissza engemet sem, hogy bajainkkal ne foglalkozzam. Hisz én is azoknak a jelenségeknek, tüneményeknek, törvényeknek hatása alatt voltam, mint kartársaim. A velem ellentétes nézetűek feladata az, hogy az én álláspontomat éppenúgy feltűzzék a kritika hegyére, mint én az övéket.

Az első megjegyzésem az, hogy a róm. katolikus agressziótól való félelem túlzott és egyszerűen a társadalmi mozgalmak belső természetének kellő megvizsgálása hiányából keletkezett.

Elmondták már idehaza is sokan és pedig igen világos-agyú férfiak, hogy a „Ne temere“ többet árt a róm. katolicizmusnak, mint a protestantizmusnak. Osztom én is ezt a felfogást és meggyőződésből csatlakozom az előttem szólottakhoz.

Elmondották azt is, hogy a hazai róm. katolicizmusnak az a törekvése, melylyel a társadalmat, az államot, de talán mindenekfelett az ú. n. egyházi vagyont és még a közvagyonnak nem csekély részét a maga számára kívánja biztosítani, ideig-óráig kellemetlenül hathat ugyan reánk protestánsokra, de valójában az nem egyéb, mint a róm. kath. egyház „eleven szén-gyűjtése“ a maga, saját fejére. Példa reá Franciaország, hol az előrehaladott viszonyok bebizonyították, hogy a leg-tarkább nemzeti köntösbe öltözött és nacionalizmus névvel kendőzött róm. kath. reakció nem felel meg a társadalmi fejlődés törvényeinek.

Hazánkban, éppen úgy, mint a Németbirodalomban, vagy még inkább Ausztriában, a róm. katolicizmus minden sikereinek titka az, hogy a most folyó társadalmi harcban

az uralmon levő osztályok feltétlen erőtsúlyban vannak a felfelé törekvő osztályokkal szemben. Hazánkban és a Német birodalomban, különösen itten Poroszországban az uralkodó-osztály ereje a földbirtokon nyugszik. Az ellenreformáció óta pedig Magyarországon következetesen azon munkál a királyi hata'om, hogy a katolikusok legyenek a nagyobb földbirtokosok. Ezért ma a feudális és klerikális elem nálunk tulajdonképpen egy és ugyanaz. És mikor a nagybirtokosok, kik között igen nyomatékosak a róm. kath. egyház főpapjai, a maguk nagy birtokait s az ezeken nyugvó társadalmi hatalmakat védik, okvetlenül emelik a klerikalizmust is. A klerikalizmus erősödése csak velejárója a nagybirtokosok önvédelmi munkálatainak.

Ilyen viszonyok között a szekularizáció hirdetése, ha ez felekezeti és éppen protestáns részről történik, az illető felekezetet, illetőleg a protestantizmust gyanússá teszi a hatalmat birtokló osztályok előtt.

A gyanússág egy bélyeg. Egyelőre megfejtetlen. Talán csak azért kiabálunk, hogy száunkat betömjék. Ma még ennél a stádiumnál járunk. Kongruaemelés, adósegélyek, közigazgatási és mindennemű emelkedő államségélyek jönnek és fognak is jönni, amíg az államkassza bírja és amíg ki nem tűnik, hogy lármázni ugyan lármázunk, de nincsenek fogaink, hogy harapni is tudnánk.

Ez pedig igen-igen megfontolandó dolog.

Az egyház ereje az intézmény és a hiveik között fennálló belső kapcsolat erejétől függ. Ha e kapcsolat lazul, az egyház ereje is veszít jelentőségéből. Ha a kapcsolat megvan ugyan, de nem benső: akkor az egyház minden ereje az intézményt hivatalosan képviselő egyéneknek, azaz az egyházi hivatalnokoknak kollektív erejével egyenlő csupán. Ezt az erőt is nullára redukálhatja a benső meghasonlás.

A németországi protestánsokat nem csekély aggodalommal tölti el az a jelenség, hogy az államegyházból való kilépések száma évről-évre rohamosan növekszik 1906-ban 12,000 egyén, többnyire férfiak, családfők, lépett ki a poroszországi állami egyházból. A múlt évben csak Berlin egyes gyülekezeteiben 50—70 kilépési jelentkezés fordult elő *hetenként*. A kilépők, mint említettem, többnyire családfők, kik gyermekeiket, nejükét rendszerint nem viszik magukkal az államegyházból, hanem bent hagyják, sőt a kilépésük után született gyermekeiket még megis kereszteltetik, de ők maguk nem akarnak az egyház tagjai maradni.

A kilépés indokául a legtöbben az egyházi adó terhes

voltát hozzák fel. De hogy ez az indok nem a valódi, annak bizonyosságául felemlíthetjük, hogy az évi egyházi adó ezeknél a kilépőknél nem igen haladja meg az 5 márkát vagyis a 6 koronát. Ez pedig oly összeg, mely alig jöhet számba ama járulékok mellett, melyeket társadalmi viszonylatokból kifolyólag önként vállalnak magukra.

A mélyebb s körülményesebb vizsgálat folytán kitűnt, hogy az illetők azért lépnek ki, mert előttük az egyház teljesen közömbös intézmény. Annak életműködésében részt nem vesznek, attól magukra nézve értékes dolgot semmiképpen és soha nem nyernek. Az egyetlen külső és belső kapocs a kedvetlenül fizetett egyházi adó volt. Tehát csak terhét érezték az egyháznak, azért kívánnak szabadulni ezen tehertől,

Nem ismertethetjük e helyen most a németországi egyházi adóbeli viszonyokat. Az abszolút számok mit sem érnek. A relatív ismertetés is céltalan volna, mivel p. o. a porosz, vagy szász stb. jövedelmi adó, melyhez viszonyítva vannak a százalékok kitüntetve, nem hasonlítható egybe a mi ú. n. egyenesadóinkkal. De mégis megemlítjük azt, hogy Németországban, protestánsok és katolikusoknál egyaránt, találunk helyi-el-közzel olyan nagy egyházi adót, mint a mi ref. vagy ev. hiveinknél is megemlíthetjük azt is, hogy a kilépések rendszerint az ilyen helyeken a legritkábbak, sőt valódi ritkaságok.

Az egyházi terhek nagysága — általános tapasztalat szerint — nincs hátrányára a vallásos buzgóságnak. De éppen oly bizonyos az is, hogy az egyházi terhek belső, lelki közösség híján, az egyháztagok és az egyház közötti kapcsolatra bomlasztólag hatnak.

Őszintén megvallom, hogy mikor nálunk az O. R. L. E. megalakult, én egyenesen azt vártam, hogy a megalakulás előtti sok puffogás el fog ülni és lelkészeink az egyház és egyháztagok közötti viszony belterjes ápolásának módozatait fogják tanácskozás tárgyává tenni és mikor valamelyes utak és módok helyességében megállapodtak, azzal fognak szétoszolni, hogy mindenki odahaza, a viszonyok figyelembe vétele mellett, ezek szerint cselekedjék. A következő kongresszusoktól vártam az eredményekről való beszámolást, a tapasztalatok gazdag kincsesbányájának feltárását, a kibányászott értékeknek a kritika körében való kipróbálását, hogy ismét a fenti jelszóval oszljanak szét.

De nálunk, úgy látszik, előbbre való az egek megostromlása, mint a szerény földművelés. Innen van az, hogy törekvéseink summája, mert minden bajaink leghathatósabb orvoságát ebben ismertük fel, kevés adó, több fizetés, tehát annyi

államsegély, mint a mennyire szükségünk is, jogunk is van. Ezen, különben önmagában jogosult törekvés mellett hol maradt a jögon kívül a kötelességek hangoztatása, — hol a jögos igények kivívásához szükséges erőnek, az egyház benső, életteljes erejének gyarapítása, — hol az egyházi hivatalnok és a lelkipásztor harmoniájának megteremtése, — hol az egyház felépítményeinek rongálása mellett az alapoknak sziklaszilárddá alakítására meginduló önzetlen, lelkes munka s az erre buzdítás? . . .

A német viszonyok szemlélője és bírálója, ki megpróbálkozott a tömeges kilépések okainak felderítésével, az egyház és egyháztagok közötti benső kapcsolat meglazulásának egyik okát abban a politikai jelentőségben látja, melyre a modern állam tett szert a társadalommal szemben. Ő a maga számára és érdekében kötelezettségeket ró a polgárookra s ezek teljesítésére őket kényszeríti is. És mert ilyen kényszerítő joga csak az államnak van és mert az állam nem az egész társadalom, hanem voltaképpen ennek csak uralkodó társadalmi osztályai: azért az állam által szabott kötelezettségek rendszerint nem fedik a milliók érdekeit. Így a milliók az érdekeiket nem fedő kötelezettségeket csak a kényszer hatása alatt vállalják s hordozzák minden belső meggyőződés nélkül. És most ez már régidők óta így tart. Innen van, hogy a köteleességérzet ezeknek lelkében meggyengült az állammal szemben. De meggyengült azokkal az intézményekkel szemben is, amelyek iránt kötelezettségeiket nem belső, lelki szükségletből, hanem az állam közvetlen vagy közvetett kényszere folytán (p. o. egyházi adók állami végrehajtása) teljesítették.

Ilyen viszonyok között az egyház, hacsak szükségessé, nélkülözhetlenné nem tudta s nem tudja tenni magát tagjaira nézve, ugyan rosszul fog jární. Az állami kötelekeket nehéz az embernek letépni önmagáról. Ha itt letépte, okvetlenül elveszi másuttí. De a vallásszabadság korában meg lehet élni egyházon kívül is. Ahol nincs felekezeti kényszer, ott csakis állandó, belső lelki szükség, az összetartozás érzete, a megszokás és hagyományok tartják az egyháztagot az egyházban. A belső lelki szükség és összetartozás érzete állandó és erős, — a megszokás és hagyományok csak ideiglenes és gyöngé kötelekeket alkotnak.

Ha tehát az egyház meg akarja tartani tagjait: akkor arra kell törekednie, hogy ezek a tagok az egyháznak sorában élő tagjai legyenek.

Ehhez pedig mindenek előtt az szükséges, hogy az egyház képes legyen tagjainak egy oly világnézetet nyújtani, mely

az élet végtelen változatos és többnyire inkább kellemetlen, mint kellemetes esélyei közepette az emberi lélek összhangját biztosítja. Természetesen ehhez a világnézethez hozzátartozik az üdvösség bizonyossága is, de hovatovább mind jobban figyelembe kell részesíteni az ide alant valókat is. Az egyéni üdvösség el nem választható a felebaráti szeretet munkáitól s Istent nemcsak saját Atyánknak, hanem mindennek és a mindenség Atyjának is kell tekintenünk. De nem mélyedek bele azokba a követelményekbe, melyeket a ma derengeni kezdő szociális felfogás a vallással s egyházzal szemben felállít, hanem egyszerűen ismétlem, hogy az egyháznak a vallással olyan világnézetet kell tagjai részére szolgáltatni, mely a szükségleteknek és viszonyoknak megfelel.

Kell, hogy az egyházban az egyháztag a maga egyéni, illetőleg emberi, családi, nemzeti, társadalmi érdekei összhangzatos irányba vezető eszmék istápolására alakult intézményt lásson, mely minden életviszonyaiban mellette áll s melyből erőt és megnyugvást szerezhet.

Ezért az egyház minden tagjának szíven fog lenni egyháza java, ha érzi, hogy ennek java, az ő saját java. Es elsősorban a gyülekezeti életben fogja életével s tevékenységével kimutatni, hogy ő igenis az egyházhoz tartozik, mert neki az egyházra szüksége van.

De mert mi gyarló emberek mindig csak fokozatosan emelkedhetünk a felsőbb régiókba: azért ha azt akarjuk, hogy az egyház és tagjai közössége élő, belső, lelkiközösség legyen: arra kell igyekeznünk, hogy ezt a közösséget a gyülekezeti életben teremtsük meg.

Ezért sürgeti a már hivatott egyházi férfiú, hogy a gyülekezetnek nem szabad olyan valaminek lenni, melyben az egyesek és családok csak tárgyai a lelkész tarifaszzerűleg megszabott cselekvéseinek, hanem igenis annak minden réteg, minden osztálybeli egyének élő közösségévé kell alakulni.

Epen erre a követelményre tekintettel, bírálat alá veszi a belmisszióknak különben áldásos és általa is elismert eredményeit s megállapítja, hogy a belmisszióknak van egy nagy fogyatkozása t. i., hogy benne az egyes nyomul mindig előtérbe, akár mint működő, akár mint a gondoskodás tárgya. Vagyis, hogy a belmissziói munkában nem domborodik ki az individúalizmusnak az üdvözítő által mindig előtérbe helyezett szociális oldala.

Hasonló kritika alá veszi az egyházi beszédet, melynek két hibája van, szerinte t. i., hogy hiányzik belőle az — evangélium és a közösség. Az evangélium prédikáltatik ugyan, de

annyira elfátyolozva a régi, sablonos dogmatikus kifejezésekkel, hogy belőle nem csendül ki az az örvendetes üzenet, melyet Jézus hozott alá az Atyától, az egy atya minden gyermeke számára. És Jézus igehirdetése a mindennapi, a jelenvaló élet képeiből, szavaiból alakult, nem pedig bizonyos fogalmaknak jelölésére bizonyos időben megalkotott formulának recitálásából. Az élő Istennel való élő összeköttetés ez volt s ez ma is a vallásos vágya minden embernek. Jézus óta mint Atyával, állunk, állhatunk összeköttetésben Istennel. Ez a legmagasztosabb, a legfelsőbb benső viszony, ami csak elképzelhető. De ennél a viszonynál sem kell visszamennünk a multba. Mi ma élünk és így a jelen emberéhez kell szólnania Istennek is.

Kétségtelen, hogy az a szempont, melyből bírálunk a viszonyokat, az egyházat, ennek működését taglalás alá veszi, felettébb érdekes és megkapó. A főgondolat kétségtelenül az benne, hogy a szociális gondolkozás terjedésével minden vallás és egyház elveszíti hatását a gondolkozó emberre, hacsak az egyik a maga universalitizmusából, a másik az ő egoisztikus individualizmusából a szociális individualizmus talaján nem lép által. Ez a lépés pedig Jézus tanításai nyomán nemcsak lehetséges, de szükségképeni, mert így tanított Jézus is.

Az elmondottak kiegészítéseül azt kell még feljegyez-nünk, hogy a szociális gondolkozásmód az angol-szász népfaj legkülönbözőbb egyházaiban, az északamerikai Unióban és Nagybritanniában egyaránt terjed.

Számtalan lelkész nyíltan szociálistának vallja magát. London legkiválóbb prédikátorai szociálisták, mind a négy főfelekezetnél. A mult évben Londonban tartott pánanglikán egyházi konferencián két napig tárgyaltak a szociális kérdés felől s majdnem minden szónok a szociálizmus javára emelt szót.

Az anglikán egyházban egy egyházi-szociális liga alakult lelkészekből s magas egyházi világiakból, s e liga már több száz lelkészt számlál tagjai közé. Amerikában a „Christian Socialist Fellowship“ főtitkárságának felhívására, a különböző denominációk lelkészei közül egyszerre mintegy 200-an jelentkeztek tagúl. Mindkét helyen nagy tudományos apparátussal próbálják igazolni, hogy a politikai és ipari forradalmak nem egyébek, mint Isten országa politikai megnyilatkozásának ama forradalmi, melyek az ó- és újtestamentomban megjósoltattak.

Nem akarunk sem kritikát gyakorolni eme szocialista láz felett, sem himet varrni róla. Hanem igenis kifejezzük

azon meggyőződésünket, hogy az egyház jövő sorsa attól függ, hogy miképen lesz képes az individualizmus elvét szociális tartalommal megtölteni s tagjaiban meggyökereztetni. Tény, hogy eddig, éppen mi protestánsok, felettébb nagy súlyt fektettünk a hit által való megigazulás tanának alanyi, vagyis egyéni jelentőségére, de nem domborítottuk ki ugyanezen tan társadalmi vonatkozásait és követelményeit.

Idehaza feltétlen szükségesnek tartjuk, hogy az evangélium szociális tartalmának kiemelésével az egyház és egyháztagok egymáshoz való viszonya, nemkülönben az egyháztagok egymásközötti összetartozandósága a keresztyén testvériség, a koinonia alapjára helyeztessék. Szükségesnek tartjuk, hogy ebben a munkában a lelkipásztorok, előbb beleélvén magukat az alapelvekbe, vállvetett, közös munkával előljárván, szorgalmatoskodjanak.

Ebből önként következik, hogy azt a felszínes szocializációt, mely az erfurti szociáldemokrata program politikai eszközökkel való megvalósításán tör, mely a kérdések mélyére leszállani meg sem kísérli, mely egyszerre tetőt kíván építeni alap- és falak nélkül: egyházunkra nézve veszedelmesnek tartjuk úgy vallási, mint politikai okokból egyaránt.

A szekularizáció logikai következménye: az egyház és állam szétválasztása. A szabad egyház az egyháztagok önkénytes közreműködésén épülhet fel. Az önkénytes egyháztagság öntudatos és odaadó vallásosságot kíván. Ezért, aki szekularizációt akar, — feltéve, hogy az egyház szolgája — akkor jár el ész- és tervszerűen, ha a hívekken az egyházhoz való tartozás érzetét oly mértékben kelti fel, hogy ezek lelki szükséglet által hajtva, önerejükön tartsák fel az egyházat. Ekkor nem kell állami segítség. Ha ez nekünk nem kell: akkor követelhetjük, hogy másnak se adassék. De „aránylagos“ államsegély, 1848. XX. t.-cikk és szociálistáskodás együtt, egy szuszra: elvi alapok nélküli, pillanatnyi opportunizmus.

Ime külföldi egyházi szemlét ígértünk, de a hazai egyházi élet felett folytatott szemlét adtunk. Azonban azt sem bánjuk, hogy így ütött ki a dolog. A helytelen címért is, a valódi tartalomért is álljuk a felelősséget.

p.—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Jehlicska Ferenc: Társadalmi kérdés és ethika.

A marxista és a modern szociáletikai irány bölcséleti alapjainak vizsgálata. Budapest, 1908., a Szent István-társulat kiadása, kis 8-ad rétből 220 lap, ára fűzve 1 K 50 f.

A szociológia nem régi tudomány, csak a XIX. század szülötte; de azért máris három irányzat különböztethető meg a körében. Egyik irányzatát a régebbi Társadalomtudományi Társaság képviseli, másikat a múlt évben keletkezett Társadalomtudományi Egyesület műveli, harmadikát a római katolikus Szent István-Társulat kultiválja. A Társadalomtudományi Társaság folyóiratában (Huszadik Század) és kiadványaiban a történelmi materializmus álláspontján a vallástalan és hazátlan nemzetközi szociáldemokrácia szekerét tolja: atheista és amoralista minden ízében. A Társadalomtudományi Egyesület, az előbbiből kiválva, folyóiratában (Társadalomtudományi Szemle) és felolvasásaiban a vallásilag semleges, de határozottan nemzeti és ethikai szociális irányt műveli nagy buzgósággal. A Szent István-Társulat a pár éve szervezett szociális szakosztályában és szociális kiadványaiban a római katolikus szellemű keresztyén szociológia szolgálatában áll. Már 1907-ben adott ki egy értékes szociális művet, dr. Giesswein Sándor „Társadalmi problémák és keresztyén világnézet“ cím alatt, melyet e folyóiratban (1907. évf. 7. füzet) mi is ismertettünk.

A kézalatti munka szintén a keresztyén szociológia terméke, melynek nagy az egyházi és szociális jelentősége. Ez pedig abban áll, hogy a materialista és vallástalan szociológusokkal szemben, kath. keresztyén ethikai szempontból tárgyalja a társadalmi problémákat.

A munka gondolatmenete a következő. Először az ismeretes marxista szocializmust ismerteti és bírálja; azután a kevésbé ismert ethikai szociális irányt mutatja be, szintén beható bírálat kíséretében; végül megvonja fejtegetéseinek azt a végső következtetését, hogy „a modern világ társadalmi bajainak az a főforrása, hogy a keresztyén erkölcsant a társadalmi, jelesen a modern gazdasági életből kiszorították“; viszont a mai társadalmi bajokat nem lehet *bármily* ethikával, hanem csakis a *keresztyén ethikával* lehet meggyógyítani, még pedig úgy és akkor, ha állam és egyház összefognak e kérdésben s ha az állam a gazdasági életet igazságossággal rendezi, ha az egyház több felebaráti szeretetet visz be az egyesek lelkébe.

A részletes fejtegetés során megállapítja a szerző, hogy társadalmi bajaink orvoslására két ellenkező irány vállalkozik, ú. m. a Marx által inaugurált atheista és amorális irány és a modern bölcselek szociáletnikai iránya.

A marxista irány anyagelvű (materialista) alapon áll, a társadalmi élet eszmei és ethikai tényezőit lekicsinyli, sőt letagadja, azokat a jövő társadalmából ki akarja rekeszteni; mert azt hirdeti, hogy az emberi boldogság az anyagi jóléttel azonosítható s hogy az anyagi jólétet a magánvagyon, a kapitalizmus megszüntetésével és a kollektívizmus megvalósításával biztosítani lehet. Szerző részletesen és meggyőzőleg bizonyítja, hogy a Marx-féle szociálistizmus e materialista és amorális irányánál fogva alapjában elhibázott tanítás. Elhibázott, mert a rendszer alapjául szolgáló materializmust a modern tudomány és a bölcselet minden vonalon föladata. A materializmus az emberi nemnek legjobban megcáfolt tévelyei közé tartozik. Elhibázott téves rendszer, mert az emberi társadalom, amely öntudattal és elhatározással bíró lényekből áll, nem csupán vak mechanizmus, hanem életeleven organizmus. Elhibázott téves rendszer, mert a Marxizmusnak híres dogmáit sorban megcáfolja a helyesebb szociologia és a mindennapi tapasztalat. Így pl. a Marx-féle dogmák elseje az az osztályelmélet, hogy a társadalom az elnyomók és az elnyomottak két ellenséges osztályából s ez osztályharcok szakadatlan láncolatából áll. Ennek azonban határozottan ellenmond az a tapasztalat, hogy a gazdasági nyers erők, tehát az anyagi erők mellett a tudomány és a művészet, az egyház és az iskola, az irodalom és a sajtó, a politika és az egyesületi élet is fontos és nélkülözhetetlen tényezői, még pedig szellemi és ethikai tényezői az emberi társadalomnak. Vagy továbbá az is egyik dogmája a Marx-féle szociálistizmusnak, hogy a munkás-

ság megélhetősi színvonala folytonosan süllyed. Est is megcáfolja a helyesebb szociológia és a tapasztalat, mert meggyőzőleg kimutatta, hogy a munkásosztály helyzete folytonosan javul, a munkabérek állandóan emelkednek és a munkaalkalmak szüntelen szaporodnak.

Még érdekesebb és tanulságosabb a munka második része, melyben a modern szociáletikusokról szól. Itt először azt állapítja meg, hogy a mai bölcséleti szociáletikusok mindannyian követelik a társadalmi kérdés etikai megalapozását, határozottan hangsúlyozzák, hogy *a társadalmi bajok orvoslására elsősorban erkölcsi erőkre van szükség.* De egyszersmind részletesen kimutatja, hogy a modern autonom, azaz vallás nélküli etikák egyike sem alkalmas arra, hogy a modern világ társadalmi bajait meggyógyítsa; mert egyik sem képes megalapozni az erkölcsi kötelességeket, nem tudja megmagyarázni a lelkiismeretet, nem tudja erős motívumokkal serkenteni a jóra az embereket és nem képes szankcionálni az erkölcsi parancsokat. *A vallás nélküli etikák nem képesek tiszta és erőteljes erkölcsi erőket szolgáltatni az elanyagiasult társadalomnak.* E szempontokból kimutatja, hogy a *Kant* erkölcstana nem képes számbavehető befolyást gyakorolni a gazdasági és a társadalmi életre; hogy *Schopenhauer* etikája az etikai szociális irány céljaira hasznavehetetlen; hogy az altruizmus etikájának súlyos belső ellentmondásai vannak és csekély a regeneratív ereje; hogy a kulturhaladás etikája önzetlen és kitaró tevékenységre serkenteni nem képes; hogy úgy a *Darwin*, mint a *Spencer* etikája, mint az egyén szabad érvényesítésének, a féktelen egoizmusnak amorális erkölcstana, teljesen hasznavehetetlen a társadalom erkölcsi nemesítésére. Mindezek a silány és erőtelen morálok teljességgel nem alkalmasak arra, hogy a nemzetgazdaságot és a gazdasági életet újjászülő erkölcsi erőkkel megnemesítsék.

Dr. Jehlicska könyve, midőn a bölcséleti szociáletikai irányokról ily kíméletlenül bebizonyítja, hogy belső ellentmondásaiknál és erkölcsi erőtelenségüknél fogva nem képesek az elanyagiasult társadalmi életet regenerálni, egyben röviden arra is rámutat, mint fejtegetésének végső eredményére, hogy *a modern gazdasági élethez a megjavító és újjászülő erőket egyedül csak a keresztyén ethika képes szolgáltatni.* Idézi Nathusius eme szavait: Korunk döntő elve az erkölcsi elvek megalapozásának a kérdése, vagyis az, vajjon az erkölcsi elveket a vallásból vezetjük-e le vagy sem. A társadalmi bajok gyökeres meggyógyítása csak ezen az úton remélhető.

A keresztyén ethika szempontjából kell tehát tárgyalni

a gazdasági problémákat. Ez az ethika elítéli a munkabér nivójának embertelen leszállítását, a munkaidő túlságos kinyújtását, a nők és gyermekek egészségrontó munkáját és mindazt, ami a munkaadónak hasznot hajt ugyan, de csakis a munkások kiszipolyozása, elnyomása és demoralizációja árán. Ugyancsak a keresztyén erkölcsi érzület képes megszorítani a munkaadóknak azt az önző törekvését, hogy minél kevesebb áldozattal minél nagyobb mennyiségű árút kell termelni, még ha a munkások megnyomorításával jár is az. A termelt javak *elosztásában* is a keresztyén erkölcsstan hangsúlyozza és képes érvényesíteni azt az elvet, hogy a kis emberek, a vagyontalan munkások érdekét az osztó igazság és az emberszeretet erkölcsi parancsai szerint kell tekintetbe venni. A termelt javak *elhasználásában* is a keresztyén ethika jelöli ki a helyes utat, a javak elhasználásának emberhez méltó módját, a közérdek tekintetbevételét és a vagyon olyan élvezetét, mely az egyesek, a községek és a nemzet munkaerejét nem apasztja, hanem növeli.

Egyszóval, a keresztyén ethika az a kovász, amely meg megfelelő körülmények között újból és újból képes áthatni és átalakítani a társadalomnak megromlott szervezetét, kiűzni belőle az elhatalmasodott egoizmust és a könyörtelen materializmust, erőteljes és szigorú erkölcsökre nevelni a társadalom különböző osztályait, eltüntetni a társadalomból a vagyon elosztásának kirívó aránytalanságait s a modern kultúra sok értékes alkotásának lerombolása nélkül oly állapotokat teremteni, amelyek emberhez méltók és nem tévesztik szem elől azt, hogy az embernek magasabb, örök célja is van, amelynek elérése minden korban és minden embernek kötelessége. Mert a mai társadalomnak és az erkölcsiséget Isten nélkül szervező gondolkozóknak mai kínos vergődése megrendítően igazolja Jeremiás próféta szavait: „Tudd meg és lásd be, mily gonosz és keserves dolog, hogy elhagytad az Urat, a te Istenedet és hogy nem félsz engemet, ezt mondja az Úr, a seregeknek Ura“ (Jer. 2:19.).

A csinos kiállítású és nagyon korszerű munkát, mely a szociális kérdés erkölcsi elemeiben alapos tájékozást nyújt, bárha itt-ott ki is érzik római katolikus szelleme, annyival inkább ajánljuk olvasóink figyelmébe, mert világosan, népszerűen van írva, csinos a kiállítása és nagyon jutányos az ára.

Peti Lőrinc: Egyházi beszédek. IV. kötet. Csurgó, 1908. Szerző tulajdona. 223 lap, ára füzve 4 korona. Kapható a szerzőnél.

Az előnyösen ismert prédikációíró, Pető Lőrinc bürös-váradi lelképásztor, immár a 4-dik kötetét adja ki egyházi beszédeinek, amelyeket megjelenésök alkalmával e folyóiratban sorban ismertettünk; az I-ső kötetet 1902-ben. Ebben a 4-dik kötetben 28 egyházi beszédet és egy bibliamagyarázatot közöl a szerző. A prédikációk, alkalmiságuk szerint, következőleg oszlanak meg: 1 adventi, 1 karácsonyi, 1 újévi 1 húsvéti, 1 áldozócsütörtöki, 1 pünkösd, 1 bőjti, 2 nyári, 1 bűnbánó, 1 úrvacsorai, 1 őszi, 1 templomszentelési, 1 ezredévi, 14 közönséges vasárnapi beszéd és 1 bibliamagyarázat.

Peti beszédeit szereti mind a prédikáló lelkész, mind a prédikáció hallgató templomi közönség. Ennek az a magyarázata, hogy Peti bibliás, jól szerkesztett, csinosan megírt és gyakorlatias irányú beszédeket bocsát közre. Amint már az I-ső kötet ismertetésénél kiemeltük, a Peti beszédei:

Először is bibliás beszédek. Az Isten igéjét hirdetik és nem divatos emberi bölcselkedést. Nem állítjuk, hogy Peti exegézise mélyenjáró, vagy hogy valami sajátos eredeti vonással ékeskednek; de megvan az a jó tulajdonsága, hogy nem csúri-csavarja az Írást, nem magyaráz bele idegen értelmet s nem tekinti a textust csak jelígenek, nem kalandoz el a felvett alapige tartalmától. Az Isten igéjét hirdeti egyszerűen, de tisztán, erőteljesen és textusszerűen.

Másodszor Peti jól szerkeszti a beszédeit. Dispozícióit az alapigéből veszi, a textus grammatikai és logikai körén nem lép túl, a textust helyesen fejt ki és ügyesen alkalmazza a beszédeiben. Ezzel a textusszerűséggel aztán a beszédeinek találó címeiket tud adni, a főgondolatot pregnánsan fejezi ki, a részeket logikusan alkotja meg. Egy szóval, jól szerkeszti a beszédeit.

Harmadszor a Peti beszédei gyakorlati irányúak. Midőn az Istenigéjét értelmesen megmagyarázza, azután arra vet nagy súlyt, hogy azt az életbe gyakorlatilag átvigye, a mai viszonyokra alkalmazza és a hallgató lelkébe átplántálja. Minden beszédnek megvan a saját konkrét célja s erre a célra csoportosítja azután az egész beszédnek mind a gondolatsorát, mind az érvelését. Ezért a Peti-prédikációk nem szürke általánosságok, hanem gyakorlati tanulssággal és építő erővel bíró keresztyén tanítások.

Végül ki kell emelnünk a beszédek szép nyelvét is. Peti könnyedén, világosan, választékosan és népszerűen ír. Beszé-

deit megértheti a legegyszerűbb falusi gyülekezet közönsége, de meghallgathatja a városi gyülekezetek művelt hallgatósága is. Nem hajhássza sem a poétikus szóvirágot, sem a deklamáló pathoszt, hanem irányát a tárgy természetéhez alkalmazza. Egyszerű, ahol magyaráz és fejteget; színes és meleg, ahol az érzelmre kíván hatni; lendületes és szárnyaló, ahol a gondolat és az érzés emelkedettsége magasabb szárnyalást kíván. Ezekkel az egyszerű, jól szerkesztett, szépen írott és gyakorlati irányzatú beszédekkel a bürtüs-váradí prédikátor tovább is megtartja a prédikációírók sorában azt a tisztességes helyet, amelyet az eddigi kötetekkel magának kivívott.

s - s.

Legifj. Szász Károly: Versek. Budapest, 1908. Hornyánszky V. nyomása. kis 8-ad rétbén 156 lap, ára 3 K.

Legifj. Szász Károly kis verses kötetének átolvasásából az a legelső benyomásom, hogy szerzője valóságos poétai lélek, aki, úgy látszik, atyai örökségként nyerte a költői lelkületet. Azután azt kell megállapítanom, hogy legifj. Szász Károly nem modern költő, nem újmódi egy csöppet sem, nem annak a divatos jajgatásnak, egetostromlásnak és démoni szenvedélyességnek tolmácsa, amelyet legutóbb is dr. Kenedi Géza a Kisfaludy-társaságban és Szabolcska Mihály a M. T. Akadémiában oly határozottan és oly méltán elítéltek. Helyesen jegyzi meg a Versek egyik bírálója, hogy „a tiszta költészet színei aranyozzák be legifj. Szász Károly költeményeit s az emberi szív természetes érzéseinek adnak hangot. Némelyik verse úgy hat, mint egyetlen csendülése egy finom hangszernek, boldogságáról vagy szomorúságáról beszélő szava némelyekre annyira elhalkul a csinos rímek között, mint a virágos kertben járó fuvalom Gondolatai tiszták és szárnyalóak, érzésvilága gyöngéd és nemes. Versei enyhe, érzelmes és kecses világot tárnak föl. Versszakaiban egy szép és harmonikus élet intím eseményei visszhangoznak, édesen, búsongóan, vagy játszín, de mindig finoman és csengőn“.

Ezzel a bírálattal teljesen egyetértek. Legifj. Szász Károly költészete a Szabolcska poézisével rokon. Olyan egyszerű, olyan nemes, olyan tiszta és oly szép csengésű, mint a temesvári költő-papé. A dal és az idill mindkettőjük igazi világa. Legifj. Szász Károly is e műfajban van elemében. A kötetben igazi költői ihlet szüleményei: „Régi emlék“, „A kerek asztal mellett“, „A kis fészek“, „Az én muzsám“, „A halasi kertben“, „Mi az Isten“, „Balogh kadét bokkrétája“. Bölcséleti mélység és bibliai vallásos erő nyilatkozik meg

„A hitetlen“ és „A könyvek versengése“ című két költeményben, amelyek vallásos költészetünknek valóságos gyöngyei. Ezek a vallásos összejöveteleken és ünnepeken olyan szavalati darabok lesznek, mint a Kozma Andor egy pár vallásos költeménye.

A „Versek“ végén néhány Heine-fordítást, köztök 15 dal átültetését közli a szerző. Ezek is csinosak, folyékonyak, zengzetesek.

A csinos kiállítású kedves kötetet édes feleségének ajánlja a szerző. Mi pedig minden költészetkedvelő olvasónknak felhívjuk rá pártoló figyelmét. Sz.

Szabó András: Platon válogatott művei. Phaidros, Symposion, Charmides. Görögből fordítva, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva. Székelyudvarhely (Becsek D. fia), 1908. 219 lap. Ára 4 korona.

A díszesen kiállított mű a Platonirodalom gyöngyeit adja szöveghű és mégis magyaros fordításban. A németeknek óriási szakirodalmával szemben találóan jegyzi meg előszavában a szerző, hogy „Platonirodalmunk nem áll arányban Platonnak, a görög világ egyik legnagyobb bölcselőjének jelentőségével s a philos. vizsgálódásra gyakorolt befolyásával“. A régebbi, Csaplár, Hunfalvi és Pálfi s az újabb Péterffy, Gyomlay, Simon és Földi-féle, kísérletektől eltekintve „egy teljes Platon-fordítástól még messze vagyunk“. A német philos. irodalmat már Schleiermacher ajándékozta meg ilyennel.

Szerzőnk kísérletét szerencsés sikerűnek tartjuk. Méltán egészíti ki Sebestyén Károly művét „a görög gondolkodás kezdeteiről“ s a „cynikusokról“. Fordításainál a Stallbaum-féle kiadás szövegét vette alapul, s egészen helyesen „arra törekedett, hogy a nagy bölcselő gondolatait tartalmilag hiven és keresetlen magyarsággal visszaadja s — amennyire a magyar nyelvszellem megengedi — kifejezésre juttassa azt a mindennapi s néhol terjengős beszédmódot is, amely természetessége és közvetlenségével annyira jellegzetes a Platon dialektikájában s általában a Sokrates beszélgetéseiben“.

Művében úgy járt el a szerző, hogy a fordítást az egyes dialogusok tartalmáról, gondolatmenetéről, szerkezetéről és szerkesztési idejéről szóló tájékoztató bevezetés előzi meg. Platon e legkiválóbb és legértékesebb műveiről, különösen a mélyen járó Phaidrosról, s főleg az ókor legszellemesebb iratáról, a Symposionról, hű és kimerítő képet nyer az olvasó a bevezetésből. Amit a műben sajnosan nélkülözünk, az Platon bölcséletének, főleg dialektikájának bevezető és tájékoztató

ismertetése és Platon irodalmi munkásságának korszakonként való feltüntetése. Csak annak megtörténte után kellett volna behatóbban az egyes dialógusok bevezető ismertetéséhez és fordításához látnia. De így is igen hasznos, értékes és alkalmas segédkönyvet nyújtott a Platon bölcséletével behatóbban is foglalkozó magyar teológusnak vagy tanárjelöltnek a kezébe. Mint ilyet magunk is a legmelegebben ajánljuk az érdeklődők szíves figyelmébe. Szerencsés gondolat volt magyarázó jegyzeteket is fűzni az egyes dialógusok fordításához. *Sz. M.*

Gömöry János: Az országos ág. hitv. ev. tanáregyesület évkönyve az 1907/8. évről. Eperjes (Kösch Á.) 1908. 112 lap. Ára nincs megjelölve.

Gömöry János eperjesi ev. főgym igazgató kezdeményezésére e nagyhivatású tanáregyesület megalakult 1907 okt. 20-án Budapesten. Elnöke dr. *Meskó László* államtitkár, hegyaljai esperes és nyiregyházai főgymn. felügyelő; ügyvivő alelnöke dr. *M. Dietz Sándor* budapesti egyetemi tanár; főiskolai alelnöke dr. *Masznayk Endre*, pozsonyi ev. theol. akad. igazgató; középiskolai alelnöke *Fischer Miklós*, iglói ev. főgymn. igazgató; titkára *Gömöry János*, s pénztárosa dr. *Szigethy Lajos*, budapesti ev. főgymn. tanár.

Az évkönyv híven számol be a tanáregyesület 1907/8. évi működéséről, főleg a budapesti alakuló s az eperjesi vértanúk emlékünnepével kapcsolatos első rendes közgyűléséről. Ma van neki 2 alapító, 11 pártoló s 266 rendes tagja. Az évkönyv az első közgyűlési tagok csoportfényképével is van díszítve. Alapszabályait a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1908. márcz. 24-én 18.033 sz. a. megerősítette. E szabályokban jóleső örömmel látjuk „*az egyház és az iskola között a szükséges jó viszonynak ápolását*“, valamint „*a tanárok erkölcsi és anyagi érdekeinek előmozdítását, társadalmi helyzetének növelését és erősítését.*“

Bennünket itt közelebből az évkönyvnek, hogy úgy mondjuk, tárgyi része, az eperjesi közgyűlés alkalmával elhangzott előadások sorozata érdekel. *Kovács Sándor*-nak budapesti magvas egyházi beszéde és dr. *Szlávik Mátyás* imája mellett elsőnek tartott ilyen előadást dr. *Szelényi Ödön*, késmárki ev. főgymn. tanár „*A protestáns pedagógia eszméje*“ címmel. Csakugyan ez az előadás „igen szerencsés alaphangja volt a tanáregyesület működésének“. Nagy philos. készültséggel és mélyreható prot. vallásos érülettel vitatta a prot. pedagógia jogosultságát és szükségességét a személyiség szabadságának a haladás elvének ápolásában és fejlesztésében, a szocialistikus

és ultramontán világfelfogás egyoldalúságával szemben. Majd *Bartholomaeus* Adél rozsnyói ev. polgári leányisk. igazgató „*Evang. leánynevelésünk története és feladatáról*“ címen olvasott fel igen tanulságos értekezést, amelyben bő történeti alapon hazaszerte valóságos szemlét tartott ev. leányiskoláink kifejlődéséről és jelen állapotjáról. Továbbá „*Theologiai szakoktatásunk reformjához*“ igen lelkesen, időszerűen és szakavatottan szólott *Hornyánszky Aladár* pozsonyi theol. akad. tanár. Előadása első részében a theol. akadémiát, mint tudományos főiskolát s a másodikban „mint valamely egyház leendő lelkeszeit elméletileg és gyakorlatilag előkészítő szakiskolát“ ismertette. Felolvasó úgy a tanárra, mint a hallgatóra nézve a feltétlen akad. tanszabadság híve. Neki nem kell sem vizsga, sem colloquium, s ellene van minden korlátozásnak a tárgy megválasztásában és terjedelmének előadásában. De hol talál e nagymérvű akad. tanszabadságra kellő erkölcsi és értelmi érettségű ifjúságot, amilyennel még Németországban sem találkozunk? Mi ezzel a minutiósus szaktudással szemben a keresztyénség hitépítő jellegére fektetjük a fősúlyt a theol. szakoktatásnál. Nem első sorban tudósokra, hanem öntudatos, jellemes, keresztyén igehirdetőkre és belmisszionáriusokra és evangelizátorokra van szüksége jelen viaskodó egyházunknak. Annál több igazságot van felolvasása második részében, amidőn kárhóztatja a mi theol. szakoktatásunknak túlságosan a történeti múltban való gyökerezését és hangoztatja a jelen való étellel való szorosabb kapcsolatát, vagyis a természetbölcséletnek, a szociológiának és a szocializmusnak az oktatás körébe való fölvételét. A kérdést különben szerintünk is helyesen a főiskolai szakosztályhoz utalta a közgyűlés. Találón mondja a theol. akad. oktatásrendszerének javítására nézve *Radácsi Gy.*: „Az élet követelése elöl a theol. akadémiák sem zárkozhatnak el, az igaz; de a tudomány követelése elöl éppen úgy nem! A kettő szerencsés egyeztetése a legközelebbi jövő szép feladata“. Végül „a főiskolai reformról“ cím alatt röviden értekezett dr. *Réz Mihály* eperjesi jogtanár, s a jogi szakoktatás decentralizációját hívének mutatta be magát, különösen is hangsúlyozva a prot. jogakadémiák speciális nemzeti és prot. vallásos erkölcsi hivatását, jelentőségét és jogosultságát, illetőleg fájlatva azok nagy részének elnéptelenedését. Még megjegyezzük, hogy az évkönyv közli a tanáregyesület kérvényének szövegét a miniszterhez a tanári fizetések korszerű rendezése tárgyában s az ev. iskolai fenntartó hatóságokhoz címzett „felhívást“ az aipítók tagok sorába való belépésre. E helyütt is öszintén kívánjuk e nagyraihivatott tanáregyesület anyagi és szellemi felvirágzását! Rég szükség volt már reá. Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. január 1-től 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamatok 1907 évre: Pesti ref. egyházmegye 50 K.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Jászberényi ref. egyház 200 K, Tiszafüredi ref. egyház 120 K.

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamatok 1909 évre: Trszttyénszky Ferenc Pozsony, Nógrádi ev. egyházmegye, Pápai ref. főiskola könyvtára, Szászvárosi ref. Kún kollegium, dr. Juhász Béla Kassa, Abauj ref. egyházmegye, Pozsonyi ev. theol. akad. könyvtár, Fazekas Mihály Pápa, Erdőgyaraki ref. egyház, Szatmárnémeti ref. főgimnázium, Meczner József Vizsoly, Hajdúdorogi ref. egyház. 1908-ra: Kéki ref. egyház, Ibrányi ref. egyház, Pongrácz József Komárom, Alsóbaranyabácsi ref. egyházmegye, Nagybányai ref. egyházmegye, Tiszacsegei ref. egyház, Pápai ref. theol. akad. Önképzőkör, Orbán Jenő Kety, Kúnhegyesi ref. egyház, dr. Imre Lajos Hódmezővásárhely, Czeglédi Sándor Velika-Pisanica, Ruzsás Lajos Pápa, Sonkolyi ref. egyház, Székely István Magyarbarnag, Belényesujlaki ref. egyház, Alsónémedi ref. egyház. 1906—1907-re: Mezőgyáni ref. egyház, Révkomáromi ref. egyház, Ungi ref. egyházmegye. 1904 és 1905-re: Martonfalvai ref. egyház, 1905—1907-re: Szolnoki ref. egyház, Zergi Mihály Öcs, 1906—1909-re: Marosközi unit. belső emberek. 1908 és 1909-re: Nagyenyedi Bethlen főiskola. 1903—1904-re: Csermői ref. egyház, 1905—1908-ra: Tiszafüredi ref. egyház 28 K 90 f. 1907 és 1908-ra: küküllői ref. egyházmegye. 1903—1907-re: Erdőhegyi ref. egyház. 1907-re: Szentiványi Árpád S.-Gömör. Hajdúböszörményi ref. egyház.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával befolyt: 1909-re: Láng Lajos v. b. tt. Budapest, Kajel István Öszöd, Léway József Miskolc, Takács László Budapest, Nyiri Istvánné B.-Ujfalu, Rác János Kecskemét, Simonffy Imre Debrecen, dr. Csengey Gyula Budapest, Karczág István Keszthely, kóka Lajos Budapest, Budapesti ref. főgimnázium, Paulinyi Károly Mezőberény Szarvasi ev. főgimnázium, Hallgató János Felsőméra, Szikszóvidéki ref. egyház, Tabajdy József Szentés, Dömötör Lajos Bölcse, Benkő István Rákospalota, Tóth kálmán Gárdony, Miskolczi ref. főgimnázium, dr. Hovay Lajos Budapest, dr. Bánffy József Makó, Peti Lőrincz Bürius, Györfy József H.-M.-Vásárhely, Szarka Karolyné Kis-Geresd, Török József Cegléd, Soproni ev. tanítóképző-intézet, Böödi ref. egyház, Mátyás Gábor Budapest, Draskóczy Lajos Eperjes, Poszvek Sándor Sopron, Pusztaföldvári ev. egyház, Nagy Kornél Duna-Almás, Gróf Zichy Kázmérné Zichyújfalu, Erős Károly Tiszavajkócz, Kisujszállási főg. könyvtár, Vasi felső ev. egyházmegye, Varga Márton Tokaj, Gróf Vay Tihamér F.-Vadász, Gróf Vay Tihamérné, F.-Vadász, Ramocsaháza ref. egyház, dr. Katona József Miskolc, Berghoffer Károly Gyömrő, Varga Sándor Eresi, Havas Gyula Börvely. 1908-ra: Mihálydi ref. egyház, dr. Erdős József Debrecen, Lőcsei ev. egyház, Tóth László Páty, Furtai ref. egyház, Lőke Károly Somod, Szathmáry Sándor Érmihályfalva, Pethes János Pápa, Nagy József Nemeske, Józsa Sándor Katádfa, Vargha László A.-Némedi, Boytár Sámuel Péder, Forray Béla Pozsony. 1907-re: Gava ref. egyház, Pap Imre Munkács, Nagyvárad ref. leányiskola, Biki Károly Szathmár, Görömbei Péter Makó, dr. Balthazár Dezső H.-Böszörmény, Spáth Gyula Győr, Fejes Zsigmond Pápa, Hernádszentandrás ref. egyház, Neupor Béla Derecske, Szabó András Vatta, Brádi ref. egyház. 1901-re: Zsoldos Benő Zombor (10 K). 1908 és 1909-re: Patonay Dezső Nagykörös, Kádár János M.-Csécs (25 K), Vékony József H.-M.-

Vásárhely. 1903—1907-re: Bihardiószegi ref. egyház, Horváth József Pápa. 1906—1908-ra: Báró Nyáry Béláné Pozsony. 1905 és 1906-ra: Liezka Sándor Debreczen (16 K), Hornyánszky Aladár Pozsony, Hornik Lajos Vilmány. 1906 és 1907-re: Dókus Gyula Sátoraljaújhely, Kund Frigyes Sopron, Hajts Bálint Gyoma, Rábold Gusztáv H.-Böszörmény (14 K), dr. Pap Tibor M.-Sziget. 1910 és 1911-re: Szilágy Farkas Nagyenyed. 1902 és 1903-ra: Vargha Károly Jóka (20 K). 1900—1907-re: Tatay Lajos R.-Tamási. 1905—1907-re: Hosszúpályi ref. egyház, Bálint Dezső Sárospatak, Soós Károly Lucs. 1906-ra: Demjén Márton Veszprém. 1907 és 1908-ra: Csomasz Gyula Szentkirályszabadja (16 K). 1905-re: Eötvös Sándor Rátóth, Bertok Béla Beregsurány. 1904—1907-re: Czike Lajos Ó-Szöny. 1903-ra: Kiss István Sámsonháza. 1903—1906-ra: ifj. Szekeres Mihály Noszlop. 1903—1905-re: Sütő Kálmán Migléc (30 K). 1910-re: Tóth Sándor Bács-Feketehegy.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1909-re: Bodolay István Mezőesáth, Nyáry Pál Pécs, Botos József Parasznya. Cserhalmi Sámuel Budapest, dr. Imre Lajos H.-M.-Vásárhely, Gárdonyi ref. egyház, Abaúji ref. tanítóegylet, Földváry Jenő Daruvár, Páskaháza ref. egyház, Hajdu János Eperjes, Igló főgimn. Thököly Imre köre, Jankó Lajos Marosujvár, Vadászy Pál Sajó-Szt.-Péter, Morvay Ferencz Nagyváty, Félegyházy Antal Sz.-Udvarhely, Pfliegler Ferenc Miskolc. 1908-ra: Téglás, Mándok, Gyüre, Mogyorós, Nyirbogat, Vasmegyer, Bezdéd, Tornyospálca, Gemzse, Geszteréd, Gyulaj, Kállósemjén, Gyulaháza, Besenyőd és Rád felsőszabolcsi ref. egyházak. Túrkevei Kaszinóegylet, dr. Küry Albert Szolnok, Farkas Károly Pökakeresztúr, Majtisi ref. egyház, Réz László Rozsnyó, Nemes Bálint Somorja, Kádár Lajos Nyakanizsa, Elek József Sajóbáony, Eröss Lajos Szemere, Pósa Lajos Nemesradnót, Cseh Pál Alsó-Mihályi, Derceni ref. egyház (10 K). 1906—1908-ra: Joó András Pálfa. 1904 és 1905-re: Kiss Sándor Parasznya. 1907-re: Lénárt Lajos Kisújfalu, Herepey Gergely Kolozsvár, Harsányi István Sárospatak, Faa Imre Fokszabadi, Geréb Márton Székelykeresztúr, Szoko István Sároreges. 1908 és 1909-re: Duka Marcel Szeged. 1908—1910-re: Tóth István Eger. 1906 és 1907-re: dr. Lencz Géza Mezőtúr. ifj. Arany Károly F.-Ireg. 1907 és 1908-ra: dr. Szomor Dezső H.-M.-Vásárhely, Székely ref. egyház. 1905—1907-re: Sztramzky Károly Pozsony, Dózsa Dénes Szászváros, Scheffel Nándor Korompa. 1905 és 1906-ra: dr. Végh Sándor Kúnhegyes (9 K), Buza János Sárospatak. 1904—1908-ra: Egerházy Lajos Torda (23 K). 1902—1907-re: Gajdács Pál Tótkomlós. 1902—1906-ra: Kovács Lajos Miskolc. 1906—1908-ra: Benkő Lajos Hajdúnánás. 1903—1907-re: Köszeghy József Kéttornyulak.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1908-ra: Kovácsik János Csorvás, László Berta P.-Hídvég. 1909-re: Szabadi Aranka Budapest. 1907-re: Csukai Endre Siómaros, Szüle Lajos Halas. 1905—1907-re: Marosillyei ref. egyház.

7. Előfizetés Szemlére: Szent István társulat 7 K 20 f., Kaposvári főgimnázium 8 K. Deutsch Zsigmond és társa Budapest 7 K 20 f.

8. Károli-alapra befolyt adományok: Thaly István Budapest 50 K, Szarka Károlyné Kis-Geresd 10 K, Vitus Lajos Torda 5 K, dr. Dézsi Lajos Kolozsvár 5 K.

Összesen befolyt 3431 kor. 20 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1909 febr. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

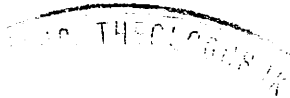
TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Kálvin és a magyar reformátorok. <i>S. Szabó József</i>	157
2. Kálvin, mint pädagogus. <i>Dr. Bartók György</i>	168
3. A diakonissza-munkáról. II. közl. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	183
II. Tárcza.	
Hit és haladás. <i>Dr. Kemény Gábor</i>	195
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	201
II. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Kérészy Zoltán: A „Ne temere“ dekrétum. <i>Révész Kálmán.</i>	211
2. Kálvin irodalom. <i>Historicus</i>	213
3. Gyenge János: Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz. <i>Dr. Kováts István</i>	216
4. Kovács Andor: Lelki tavasz. <i>Sz. M.</i>	219
5. Erdős Károly: Zwingli 67 tétele. <i>S. Szabó József</i>	220
b) Külföldi irodalom.	
1. Irwin C. H.: John Calvin. <i>Váradi F.</i>	222

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Kálvin és a magyar reformátorok.

Volt-e Kálvin közvetlen, személyes érintkezésben valamelyik magyar reformátorral? E kérdésre az eddig adott feleletek nagyon bizonytalan alapokra támaszkodtak. Sejtések, föltevések, homályos hagyományok után indultunk. Egyik föltevés és pedig nem kisebb embertől, mint *Révész Imre*, közvetett összeköttetés hívére vezet bennünket. Révész ugyanis azt sejtí, *Sculteti Severin* egyik elejtett megjegyzése után, hogy *Dévai Biró Mátyás* az 1537-ik esztendő nyarán Baselben járt.¹ E föltevését több okkal is támogatja. Egyik az, hogy az ottani egyetemen tanított ez időben *Grynaeus Simon*, mint a görög nyelv híres professzora. Tőlünk üzték el, a budai főiskolából, ahol — némelyek szerint — Dévait is tanította volna.² De ha ez felette kétséges is, az bizonyos, hogy kedves barátja volt Melanchtonnak, aki Dévait is szívből szerette. E réven tehát a Dévai baseli útja nem éppen lehetetlen. De fontosabb ennél az, hogy Dévai Baselben nyomatta ki a hirhedt vitázó franciscanus barát, *Szegedi Gergely* ellen irt „Disputatio“-ját,³ amint azt Révész Imre bebizonyította.⁴ E végett ment tehát oda Nürnbergből, ahol akkor az ottani Szent-Sebaldus templom lelkészénél, *Vitus Tódornál* huzamosabb ideig tartózkodott. Vitus Tódor egykor tanuló-

¹ Dévay Biró Mátyás, az első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Irta Révész Imre. Pest 1863, 45 l.

² Bod Péter : Magyar Athenas. 69 l.

³ Meg kell említenünk, hogy e föltevést ugyan azóta erősen megíngatták, de végképpen meg nem döntötték a *Szilády Arontól* közzétett adatok. L. „At tiz parantsolatnac ah hit agazatinac am mi at' a'ninac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag'ara'zatta. Mat'as Devai“. Kiadja a Magyar. Tud. Akadémia Budapest, 1897. 115 sköv.

⁴ I. m. 70—71 l. L. még Szabó K. Régi Magyar Könyvtár III. k. 98. l.

társa Dévainak Wittenbergben, s attól kezdve lelki-testi jó barátja. Melancthon is legbizalmasabb, jó barátjai közé számította.

Baselben *Cratander Andrásnak* volt messze földön nevezetes nyomdája. A wittenbergi tudósok közül is többen nála nyomatták műveiket. E nyomdát 1535-ben egy társaság vette át, mely úgyszólván, tudós emberekből állott. Vezetője *Oporin János*, családi nevén *Jean Herbst*, előbb a baseli paedagogiumban, majd 1536-tól az ottani egyetemen a görög nyelv tanára, akivel Kálvin bási tartózkodása alatt meleg barátságot kötött. Ő volt a nyomda szellemi intézője, a kiadandó művek megválogatója. A társaság többi tagjai: *Platter Tamás*, a bási gymnasium igazgatója, *Lasius (Rauch) Balthasar*, a nyomda felügyelői, a művek korrektorai és *Winter Róbert*, egy gazdag ember, aki a költségeket adta.¹ Ebben a nyomdában látott napvilágot a Kálvin világhírű Institúciója 1536-ban. Ez a nyomda adta ki a Dévai Disputatióját is 1537-ben. Ha ő akkor Básielben járt, ott bizonyosan olvasta az Institútiót, s hallhatta azokat a tudósokat (*Grynaeus*, *Oporin*, *Platter* stb.), akik Kálvinnal szoros baráti viszonyban voltak, s eszméinek hatása alatt állottak.

Ime itt egy szál, melyről eddig, nagy valószínűséggel, kimutathattuk, hogy közvetve összeköti egyik reformátorunkat Kálvinnal. Az ő felmaradt, nagyszámú leveleiben magyarokhoz írottakat nem találunk. Azalatt az öt év alatt, amely a genfi akadémia alapításától, 1559-től Kálvin haláláig eltelt, magyar ifjak nem látogatták ezt a főiskolát. A legelső, aki hazánkából a genfi akadémiára beiratkozott, *Sziksza Hellopaeus Bálint*, Debreczen nagynevű lelkésze, 1566. okt. 12-én van bejegyezve. Két nappal később látjuk beírva *Thuri Mátyást*, aki 1572-ben a debreczeni iskola igazgatótanára lett.² 1572 körül tanult Genfben *Paksi Mihály*;³ 1580. júl. 28-án ezt a beírást találjuk: *Gregorius Horváth*, Charci filius, Pannonius; 1580. aug. 7-éről: *Mathias Polianii*, Ungarus, stud. theol.; 1584. jún. 12-ről: *Georgius Enyedinus*, Transsylvanus.⁴ Ha még megemlítjük, hogy 1570-ben *Skaricza Máté* töltött néhány napot Genfben, akinek ott, egyebek között, Kálvin sirját is

¹ Correspondance des Réformateurs dans les pays de langue française. A.—L. Herminjard. VI. k. 206—7. és IV. k. 207 l.

² Révész J. Figyelmező 1870. 285 l. Bod. I. m. 305 l.

³ A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Frankl V. Budapest, 1873. 245 l.

⁴ Le Livre du Recteur catalogue des étudiants de l'Académie de Genève de 1559- à 1859. Genève. 1860. 15. 26. 40. l

megmutatta a nagy Béza egy emlékjel nélküli, sima hant alatt a D. Péter temetőben;¹ és hogy 1596-ban *Szenczi Molnár Albert* járt és időzött Genfben néhány napig:² — körülbelül elszámoltuk mindazokat, akik a reformáció századában Magyarországról a Kálvin városában megfordultak.³

A genfi akadémián különösen a XVIII-ik században tanultak nagyobb számmal magyar ifjak. Közülök a kiválóbbakat, beiratkozásuk idejével együtt, a rektor könyvéből idejegyzem: *Tiszabecsi P. Tamás* (1655 jún. 3); *Szathmári István* Debreczenből (1763. aug. 30); *Ormós András* (1777 aug. 5); *Bodola Sámuel* Erdélyből, ahonnan feltűnő sokan jártak Genfbe (1779); *Péczeli József* (1779); *Fodor Gerzson* Debreczenből (1790).

Mint ezekből láthatjuk, a magyar református hittudósok Genffel való összeköttetésének biztos nyomaira Kálvin halála után akadunk. *Bod Péter* ugyan említi, közelebbi utalás nélkül, hogy *Szegedi Gergely*, Mélius reformátortársa Debreczenben, Kálvin idejében Genfben tanult.⁴ Ezt azonban hiteles adat nem támogatja. Annyit tudunk, hogy *Szegedi*, vagy Petrovics Péter, vagy Debreczen város költségén, 1556-ban a wittenbergi egyetemen járt, ahonnan 1557 nyarán hazajött, s Kálmáncsehi után debreczeni lelkész lett.⁵ Hogy ezt megelőzőleg tanult volna Genfben, — nem hihető. Ekkor még ott csak középfokú tanintézet, az ú. n. *Rive-kollégium* volt, melyben a tanítás a középkori triviumon alapult. A latin nyelv mellett a franciát tanították úgy, ahogy, meg a görög és héber elemeit. Csak egy theologiai disciplina volt benne: az írásmagyarázat, melyet Kálvin tartott.⁶ Ilyen intézetet ifjaink nem látogattak. Egyetlen lehetséges esetet fogadhatunk el arra nézve, hogy Szegedi Genfben megfordult. Azt, hogy Kálvin látása és hallása vonzotta oda. A nagy reformátor hire, neve már akkor egész Európát beragyogta és sokan

¹ Skaricza Máté: Szegedi István élete. Ford. Faragó Bálint. Mezőtúr, 1906. 57 l.

² Szenczi Molnár Albert. Irta Dézsi L. (Magy. Tört. Életrajzok). 59—60. l.

³ A rektor-könyvébe nincsenek a tanulók valamennyien bejegyezve; nincsenek azok, akik a genfi egyház szigorú confessiójának, az iskolai törvényekkel együtt, alá nem írtak. L. Calvin fondateur de l'Academie de Genève. M. Charl. Borgeaud. Paris, 1897. 35 l.

⁴ I. m. 254 l.

⁵ Szegedi Gergely énekeskönyve. Szilády Áron. Budapest, 1893. Függelék II

⁶ Histoire de l'Université de Genève (L'Academie de Calvin) 1559—1798. Charl. Borgeaud. Genève 1900. 16—18. l.

voltak, akik vágytak őt személyesen látni és hallani. Már első genfi működése és az Institutio reá terelte a közfigyelmet. *Bullinger Henrik* Zürichből 1537-ben ezt írta neki: „A férfiak, akik ezt a levelet viszik, angolok. Mennek hozzátok Kálvinnak és Fárelnek látása végett”.¹ Mennyivel inkább óhajthatták látni Kálvint később, amikor még nagyobb lett, sokan, ezek közt talán Szegedi is!

Erre a kívánságra vihetjük vissza azt a föltevést is, mely szerint *Thuri Pál*, egyik leglelkesebb kálvini irányú reformátorunk, szintén hallgatta Kálvint. Hogy nagy becsülője, sőt bámulója volt neki, ha történetíróink (Bod, Budai Ézs.) egybehangzólag nem állítanak is, tetteiből láthatjuk. Az Institutióra irt hires latin distichona egész Európában szálló igévé vált. Ezt választották mottóul azok a strassburgi teológusok is, akik 1863-tól 1890-ig 59 nagy folió kötetben adták ki Kálvin összes műveit.² A Thuri Pál Genfben való személyes tartózkodására azonban adatokkal szintén nem rendelkezőnk.

Munkáikat is elenyésző csekély számban nyomatták reformátoraink Genfben. Míg Wittenberg és Basel sajtója csakúgy ontotta a magyar reformátorok iratait is, Genfben a reformáció századában magyar szerzőktől csak négy munka jelent meg; azok is Kálvin halála után a Béza hatása alatt. E négy munka a *Károlyi Péteré* (1570), *Szegedi Kiss Istváné* (1573), *Laskói Csóka (Monedolatus) Péteré* (1584) és a *Szikszai Hellopaeus Bálinté* (1585)³ A Szegediét (Assertatio vera de Trinitate) Skaricza adta át személyesen Bézának, aki aztán azt kinyomatta;⁴ Hellopaeus pedig Béza kedves tanítványa volt, akivel azután is állandóan fenntartotta az összeköttetést. Így került a sákramentomokról (De Sacramentis) szóló latin műve a genfi nyomdába.

Az eddig elmondottak, mint láthatjuk, reformátorainknak Kálvinnal való személyes érintkezésére biztos támasztékot egyáltalában nem nyújtanak. Feltűnő, hogy még a kálvinizmus nagyarányú hódítása után is csak egy pár ifjú ment hazánk-ból a kálvinistaság főfészkebe, holott Wittenberget 1529. szeptember 7. óta, amikor *Szalai Mihály*⁵ személyesen az

¹ A.—L. Herminjard i. m. IV. k. 310. l.

² L. Joannis Calvinii opera, quae supersunt omnia. Ed. Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz, Eduardus Reuss. vol. I. (Corpus Reformatorum. vol. XXIX.) Brunsvigae, 1863.

³ Szabó K. i. m. III. k. 184, 211, 215 l.

⁴ Skaricza i. m. 57 l.

⁵ Így nevezzük az első wittenbergi magyart *Laskói Csóka Péterrel*

első magyar nyelvű és származású ifjú iratkozott be az ottani egyetemre, az egész században szakadatlanul nagy számmal látogattak ifjaink és pedig azok is, akik itthon a kálvini irány leglelkesebb és legtörhetetlenebb terjesztői lettek. Ennek okát a Kálvin felé hajló Melanchtonon kívül főként a Wittenbergben 1545-ben megalakult és 1555-ben szervezkedett magyar coetusban kell keresnünk. Ebben otthont, kellő utasítást, tájékoztatást, sőt anyagi segítséget is talált az ifjú ember, míg Genfben mindezt nélkülöznie kellett. Tudjuk, hogy Krakkóba is az ott szervezett, s az egyetemtől is támogatott magyar bursa vitte ifjainkat. Csak mikor a wittenbergi coetus megerősödött, akkor kezdettek a krakkói egyetemről, mely a katolicizmus mellett megmaradt, lassan-lassan elmaradozni a reformációtól lelkesített ifjaink.

Az eddig nálunk közismeretes publikációkból tehát szinte kategórikusan kimondhatnánk, hogy Kálvinnal magyar reformátor nem beszélt. Egy levél azonban, mely eddig kikerülte a figyelmet, ennek a kategórikus következtetésnek határozottan ellene mond. Igenis, megfordult Genfben Kálvinnál egy magyar reformátor és értekezett vele. Meddig volt ott, nem tudjuk, de hogy ott volt, az bizonyos. Azt a levelet, melyben említés van róla, 1544 október 13-án írta Kálvinnak Genfben *Valérand Poullain* Strassburgból. Poullain Flandriából Lilléből származott. Neversben, vagy Bordeauxban tanult Kálvin egykori párisi tanárától, *Cordier Mathurintól*. Majd a löveni egyetemre, s onnan Párisba ment, ahol belejutott a reformáció sodrába és üldöztetve, Strassburgba menekült. Itt *Bucer Márton* reformátor szívesen fogadta és a nála lévő Isemburg gróf fiúk nevelését bizta rá. Ezeket, más német fiúkkal együtt, főként a francia nyelvbe vezette be. A strassburgi francia református egyháznak lelkes tagja, s az abban Kálvint követő lelkésznek, *Brulli Péternek* (előbb dominikánus szerzetes Metzben) fáradhatatlan híve, magának Kálvinnak rajongó bámulója és tisztelője, akit egyik levelében kérve-kér: hadd tekinthesse őt atyjának!

és utána *Bartholomaeidesszel* (Memoriae Ungarorum. 1817. 6. 1.). Szalait követte ugyanazon év dec. 3-án Dévai Bíró Mátyás és *Debreczeni Gergely*, a János fia *Sánai* Laskói Csóka után azt írja: „Michaelém Szalai anno 1529. Math. Bíró Dévai, christianae religionis in Hungaria propugnator et Georgius, Joannis Debreczeni filius subsecuti sunt“. (Praelectiones publicae etcet. kézirat a debreczeni főiskola könyvtárában). Bartholomaeides és Révész J. (Tört. Tár VI.) Gregorius Joh. Debreczinust írnak. Ezt Révész *Jánosi Gergelyre* magyarosítja (Dévai Bíró Mátyás stb. 12 l.). Valószínűbb, Sinai szerint, a Debreczeni Gergely név.

Érdekes itt följegyezni, hogy azt a munkát, amelyet Kálvin Strassburgban zsoltárfordításaival és azoknak megzenésítésével megkezdett, eltávozása után is továbbfolytatták. Poullain egy levelében azt írja Kálvinnak, hogy himnuszok készítéséről és a zsoltároknak gall rhythmusra leendő átdolgozásáról tanácskoznak, mert nincsenek bünbánati, úrvacsoraosztási, béke, háború, pestis stb. idején énekelhető alkalmi énekeik. Nagyon örülnének, ha ebben a dologban valamit kiesszökölhettek számukra, vagy *Marotnál*, vagy másvalakinél.¹ Ámde Marot ekkor (1544 május 26) már elhagyta Genfét, ahol, mint üldözött, Kálvin mellett huzamosabb ideig tartózkodott. Turinba vonult, ahol 1544 aug. havában, 47 éves korában meghalt.²

A fentebb említett, 1544 október 13-án kelt levélben szóról-szóra ezt írja Poullain Kálvinnak: «A te leveledet október 9-én átadta az a bizonyos magyar, tekintélyes férfiú, akivel azonban még nem beszélhettem. Mert mikor őt reggelre magammal akartam vinni, azzal mentette ki magát, hogy őt már Bucer úr hívta meg».³ Többet a levelekben erről a magyarról nem találok. De ez kétségen felüli bizonyossággal mutatja, hogy 1544-ben október 9-ét megelőzőleg egy tekintélyes magyar ember látogatta meg Kálvint Genfben, akit a reformátor levéllel küldött Strassburgba. Neve nincs említve. *Herminjard* is hallgatással mellőzi az ő kiadásában. Pedig ez a bámulatosan sokat tudó férfiú, a laussenei egyetem tanári karának disze, aki egész életét Kálvin és reformátor társai leveleinek összegyűjtésére és kiadására szentelte, (fájdalom, a halál elragadta 1898-ban, mielőtt nagy művét befejezhette volna), ez a férfiú a leveleket bőséges magyarázatokkal és történeti földerítésekkel közli. A magyar férfiú kilétéről azonban nem tudott semmi nyomra vezető adatot találni. Mi megpróbáljuk, történeti egybevetések útján, megállapítani, hogy ki lehetett az a nevezetes egyén, a Kálvint meglátogató, tekintélyes magyar férfiú.

Előre bocsátom, hogy nem keresek benne huzamosabb ideig Genfben tanuló embert, hanem csak látogatót, akit bi-

¹ A.—L. Herminjard i. m. IX. köt. 248. l.

² *Marot* 30 átdolgozott zsoltárát 1541-ben adta ki Párisban *Etienne Roffet*. Még azon évben Antwerpenben is megjelent theologusoktól, főleg *M. F. Pierre-Alexandre*-től, Mária magyar királynénak, akkor Németalföld kormányzójának hitszónokától átmézve. A korán elhalt Marot nyomába, mint a helvét reformáció ének- és zeneköltője, *Eustorg de Beauieu* lépett.

³ A.—L. Herminjard i. m. IX. k. 341 l.

zonyára a Kálvin neve és híre vonzott, személyesen is óhajtván találkozni ezen rendkívüli férfúval. Genfben akkor még mindig nem volt akadémia. A Rive-kollégium állott, de az igazgatójától, *Castellio Sebestyéntől* támasztott hittani vizsály magasan csapkodó lángja miatt e kisebb intézet működése is meglehetősen meg volt bénítva.¹ Iskolát külföldi ember Genfben még ekkor nem kereshetett, csak személyt, akin Európa szeme függött.

Első sorban *Dévaira* lehetne gondolnunk, akiről tudva van, hogy élte végén a kálvini irány felé hajolt. Egyébként sem látjuk benne a hithű lutheránust, noha némelyek a „magyar Luther“ névvel tisztelték meg. Az 1537-ben kiadott Disputatiójában már az úrvacsoránál szellemi kenyérről beszélt, s felfogása az úrvacsoráról nagyon közel állott Kálvinéhoz. A praedestinatiót pedig egészen Kálvin szellemében fogta fel és adta elő. Néhol szinte szó szerint egyezik a két reformátor felfogása, amin nem csodálkozunk, ha tudjuk, hogy mindkettő Augustinusból merített. Nem lehetetlen azonban, hogy Dévai könyve megjelenése előtt olvasta Kálvin Institutiójának első kiadását. vagy Wittenbergben Melanchtonnál, vagy Nürnbergben Vitusnál. vagy Baselben, ha ott megfordult. Az Institutio első kiadásából különben sok felé nem jutott. Hamarosan szétkapkodták, s valószínű, hogy nem is sok példányt nyomtak belőle. Franciaország nem kapott ebből a kiadásból. Helvetia és Németország vette meg. A poitiersi akadémia kitűnő tanára, *Charles de Sainte Marthe* (latinul Sammarthanus) 1537 áprilisében így irt Kálvinnak: „Semmit töled nem irigylek, csak azt fájjalom, hogy el vagy tőlünk ragadva és hogy a másik beszélő Kálvin, t. i. az Institutio Christiana sem érkezik hozzánk. Irigylem Germániát, mivelhogy azt, amit ő, el nem érhetjük“.²

Dévai 1541-ben harmad ízben ment ki Wittenbergbe. Kint akart állást keresni, de ez a törekvése nem sikerült. Az egész 1542-ik év folyamán kint tartózkodott. Kétségkívül megfordult jó barátjánál, Vitusnál is, aki már akkor a régensburgi értekezleten Kálvinnal megismerkedett és ennek örva-

¹ A különben tudós *Castellio* nagyravágyó és veszekedő ember volt. Alig foglalta el a Rive-kollégiumban igazgatói tisztét, mindjárt elkezdett civódni egyik tanártársával, *Mussard Péterrel*. Később — mint tudjuk — Kálvinba kötött bele. Evekig tartó küzdelem keletkezett ket-tőjük közt. A vége az lett, hogy Castelliónak távozni kellett Genfből (1544 végén). Baselben *Oporin* alkalmazta nyomdai korrektorként. Később ott egyetemi tanárrá választották.

² A.—L. Herminjard i. m. IV. k. 221. l.

csorai tanát helyeselte.¹ Így érthetjük, hogy vele társalognván Dévai, harmadszori visszatérése után határozottan a Kálvin úrvacsorai nézetét hirdette. Ez a visszatérés azonban már 1543. tavaszán megtörtént,² s így a Kálvint látogató, tekintélyes férfiút Dévaiban nem kereshetjük.

Egy másik kálvinista, magyar reformátor, Debreczenben a Dévai utóda, a Beregszászon mátyásfalvi halt *Radán Balázs*. Ezt a nevet is fölemlítem itt. Bizonyos kézen fekvő föltevés mellett nem éppen lehetetlen genfi utazása. Azonban őt illetőleg még csak tapogatózunk. *Szilády Áron* szedte össze a reá vonatkozó, napfényre jutott adatokat.³ Nem tudjuk, mikor és hol született. 1550 körül bukik fel, mint debreczeni lelkész. *Bakóczy János* a debreczeni lelkészekről irt nagybecsű történetében (kéziratban a debreczeni ref. kollégium levéltárában) annak a sejtésének ad kifejezést, hogy a wittenbergi egyetem anyakönyvébe 1545. novemberében beirt *Blasius Debreczinus* nem más, mint Radán Balázs, ami hihető.⁴ Akkor több debreczeni fi egyszerűen csak debreczeninek írta magát. A krakkói egyetem anyakönyvébe 1558-ig 6 *Debreczinust*, a wittenbergibe a XVI-ik században 19-et találunk bejegyezve. Azt is tudjuk, hogy máshonnan származott nagy embereink is puztán csak szülőföldükről nevezték s irták az anyakönyvekbe be magukat, pl. Mathias de Dewa, Sebastianus de Károly, Stephanus de Gálszécs (Krakkóban), vagy Stephanus Szegedinus (Kiss), Paulus Thurius (Farkas), Caspar Carolus (Radies) stb. (Wittenbergben). De a legplau-

¹ Kálvin úrvacsorai tanát egy kis munkában francia nyelven még 1536-ban megírta. A művet 1539-ben, mikor a svájci és német reformáció egyessége napirenden volt, gondosabban átdolgozta. 1541-ben kiadta ily cím alatt: „Petit traicté de la sainte cène de nostre Seigneur“. É művet 1544-ben *Nicolas des Gallars* latinra fordította, mely 1545-ben jelent meg (Libellus de coena Domini). Ez vitte szét a Kálvin tanát. Vitus tetszéssel fogadta a könyvet. Kálvin így ír neki (1546. márc. 17.): „Nagyon örülök, hogy az úrvacsoráról való könyvem neked tetszik“. A.—L. Herminjard i. m. IX. 415. l.

² Adalékok Dévai Bíró Mátyás életééhez. Fraknoi V. Történelmi Társ. 1880. 5 l.

³ Régi Magyar Költők Tára. Ötödik köt. Budapest, 1886. 265 sk.

⁴ Bartholomeidesz, Révész J. és utának Frankl *Bl. Dobertzinnnek* írják. Bod P. (Hist. Hung.) *Blasius Debreczinensisnek*. A wittenbergi bursa anyakönyvében szintén világosan *Bl. Debreczinus*. Ezt elfogadhatjuk, mert sajátkezű bejegyzése, de mindenesetre magyar ifjútól eredt bejegyzése az illetőnek, míg az egyetemi anyakönyvbe a rektorok könyvéből németek irták át, tele hibákkal, a neveket. — Ez a Debreczeni Balázs Literáti Ferenczel együtt alakította meg 1545-ben a wittenbergi magyar coetust, mely az egyetem oltalma alatt törvények szerint 1555-ben szervezkedett.

sibilisebb eset, mely a Bakóczy föltevését támogatja, a *Félegyházi Tamásé*. Őt a wittenbergi egyetem anyakönyvében (1564) így találjuk beírva: *Thomas Debreczinus*. Frankl 1873-ban kifejezést adott azon véleményének, hogy e név alatt Félegyházi Tamást kell keresnünk.¹ S ma már bizonyos, hogy csakugyan ő. A wittenbergi coetus anyakönyvében, ahová sajátkezűleg írta be magát, ezt a nevet találjuk: *Thomas F. Debreczinus*.² Ez eset analogiájára a Blasius Debreczinust is fölvehetjük Radán Balázsnak.³ De erről csak távoli hozzávetéssel mondhatnánk, hogy Wittenberget megelőzőleg járt Genfben. Kereshetnénk még Radán Balázst az 1543-ban Wittenbergben tanult *Blasius Biharinusban*,⁴ azonban ez is csak homályban való tapogatózás.

Közelébb járunk a valósághoz, s nagy valószínűséggel oldjuk meg a kérdést, ha adataink alapján a Kálvint meglátogató tekintélyes férfit *Szegedi Kis Istvánban* véljük föl találni. Szegedi 1543 március 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetem hallgatói közé. Ekkor már 38 éves volt. Egy hónappal előbb *Heltai Gáspár*, vele egyidejűleg pedig *Abádi Benedek*, *Mohi Ferenc* és *Bihari Balázs* írtak alá a wittenbergi iskolai törvényeknek. Mindezek, az utolsót kivéve (ha ugyan nem ő Radán Balázs), a magyar kálvinizmus zászlóvivői. Heltai Kolozsvárt, Abádi, a Dévai barátja Szegeden, Mohi a Tiszáninnen, a felső megyékben Thuri Pállal és Károli Gáspárral együtt terjesztette a kálvini reformációt.⁵ Valamennyi

¹ Frankl i. m. 190 l.

² Iskolatörténeti Adattár. Szerk. Thury Etele. II. köt. Debreczen, 1908. 18 l.

³ A debreczeni városi jegyzőkönyvben az 1547. évről (50 l.) ilyen név fordul elő: *Joannes Radavan*. Ez közel áll a Radanhoz. A Radan nevet úgysis próbálgatták Ráda vagy Rádainak olvasni. Vajjon nem *Radván* vagy *Radványi*-e? Az eddigi gyér adatok ugyan ellene szólnak, de föltétlenül ki nem zárják. Lassanként sok elferdített, helyes névre jövünk reá. Így jöttem most is egyre. Félegyházival egyidejűleg tanult Wittenbergben, az anyakönyvi bejegyzés szerint, egy *Joh. Schannak*. Ez kétségkívül *Csanak János*, debreczeni fi. A Csanak család ma is virágzik Debreczenben, de kiterjedt volt már a reformáció idejében. A városi jegyzőkönyvben 1547-ről Csanak Lászlóról, 1548-ról Cs. Györgyről, 1549-ről Cs. Ferenczről tétetik említés.

⁴ E nevet Bartholomaeidesz világosan így írja. Révésznél azonban *Byhorniust* találunk. Melyik a valódi? Hajlandók vagyunk az érthetőbb Biharinusnak hinni.

⁵ Révész J. és Frankl Mohi Ferencet *Franc Mobinusnak* írják. Bartholomaeidesz *Franc. Mohinusnak*. Ez a helyes. Mohi Ferenc részt vett az I. erdődi zsinaton és a gönczi zsinaton (1566). Az ebből a tiszántúli lelkészekhez írt levélben, mint a tiszáninneri reformátusok egyik vezéralakja, „mestere“ tűnik fel. L. A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. *Kiss Áron*. Budapest, 1881. 15. és 448. l.

közt legtöbbet tett azonban a magyar kálvinizmus érdekében a tudós *Szegedi Kis István*, aki, ha Skariczának lihetünk,¹ még Méliuszt is úgy hódította el, hosszas vita után, az úrvacsorai tanban a *Brenz* értelmét vallók táborából.

Mikor Szegedi 1543 tavaszán Wittenbergbe ment, az egyetem rektori tisztét *Cruciger Gáspár* viselte. Róla tudjuk, hogy ő a wittenbergi hittudósok közül, Melanchtont követve, Kálvinnal éppúgy, mint Melanchton, a németországi vallásértekezleteken, főként Regensburgban, meleg baráti viszonyt kötött és tartott fenn. Éppen ekkor történt, hogy az úrvacsorai tan miatt Luther és Melanchton között bizonyos elhidegülés jött létre. Luther, a besúgások alapján, kételkedni kezdett Melanchtonban, hogy többé nem az ágostai hitvallás úrvacsorai tanát követi. Ez nagyon kínos érzést keltett mindkettőjükben, s Melanchton, ismerve a Luther heves természetét, szinte el volt reá készülve, hogy Wittenbergből távoznia kell. A kellemtelen ügy azonban elsimult. Luther, hogy a dolgot végképpen tisztázza, egy félreérthetetlen, határozott tanformát szándékozott készíteni s a wittenbergiekkel aláíratni. De, mint 1544 szept. 7-én Cruciger írta Vitus Tódornak,² ezúttal engedékenynek mutatkozott Luther azok iránt, akik másképpen gondolkoztak, mint ő. Szegedi ezt az egész vitát már nem ifjúi felületességgel, hanem érett megfontolással, kiváló képzettséggel hallotta és mérlegelte. Tettei mutatják, hogy nem Lutherhez, hanem Melanchtonhoz és Crucigerhez szegődött, akik őt barátságukba is fogadták.

Ehhez járult, hogy a Kálvin neve és működése mindinkább emlegetetté lett, s reformátori iratait Németországban is széles körben olvasták. Az *Institutio* latin nyelven már második kiadásban forgott közkezen. Ismerték kátéjának 1838-iki kiadását. Több kisebb reformátori irata mellett ez időben lépett fel irodalmilag is az anabaptisták ellen,³ mely tényét Wittenbergben is tetszéssel fogadták, miután az anabaptistáknak egy új szektája fenyegette a lutheri reformációt.⁴

El lehet képzelni, hogy a wittenbergi izzó légkörben, Melanchton és Cruciger hatása alatt, Szegedinél vágy támadt

¹ Idézett műve 15 l.

² Melanthonis opera V. 476. 477. l. Bretschneider: *Corpus Reformatorum*.

³ Művének a címe: *Brieve instruction contre les Anabaptistes*. Genève. 1544.

⁴ A.—L. Herminjard i. m. IX. 329 l.

arra is, hogy Kálvinnal találkozzék. Tudásvágya különben is határtalan volt. Ez ösztönözte, hogy előbb a bécsi, majd a krakkói, végül, idősebb korában, a wittenbergi egyetemre menjen. Nagyon valószínű, hogy Genfet és Kálvint is látni kívánta, sőt, mint a fentebb szóról-szóra idézett levélrészletből látjuk, még Strassburgba is elment a nagyhirű Bucerhez. Föltevés, de összevág a Szegediről ismert adatokkal. Tudjuk ugyanis róla, hogy wittenbergi tanulása után a külföldről 1545-ben érkezett vissza hazájába. Kétségkívül az év elején, vagy az előző év végén, mert 1545-ben már két helyen is (Csanádon és Gyulán) tanított,¹ ami pár hó leforgása alatt aligha történt meg. Ily körülmények közt volt ideje, hogy 1544 októberében Genfben Kálvinnal és Strassburgban Bucer-nél megforduljon, s tőlük mint határozott kálvini irányú reformátor térjen vissza.

Erre egyedül az lehet a nyomós ellenvetés, hogy egykori életírója és tanítványa *Skaricza* semmitsem tud Szegedi genfi útjáról. Igaz. De hát ő több olyat elhallgat, amit ma már bizton tudunk és *Földváry László* kimutatta azt is,² hogy a Szegedi halála után 10 év múlva pusztá emlékezetből írt életrajza nem mindenben megbízható kalauzunk. Tőle tehát ezúttal is eltekinthetünk, mivel egyébként is csak negatív bizonyítékot nyújt, s míg a tény hiteles pozitív cáfolatát megbízható okmányban nem találjuk, *Szegedi Kis Istvánt tart-hatjuk a Kálvinnal személyesen találkozó reformátorunknak, a mindenképpen tekintélyes férfiúnak.*

S. Szabó József.

¹ Szegedi Kis István élete. Írta Földváry László. Budapest. 1894. 23. l.

² I. m. 24—28 l.

Kálvin, mint pädagogus.

A vallás az emberi nemnek nevelő eszköze. Minden vallásos genie egyszersmind geniális nevelő. A természet nagy talányait kezdetben a vallás fejti meg és az adja, habár hebegő nyelven, a lét kérdéseire a bizonytalan feleletet. A vallás szülője minden művészetnek és a vallás szülője minden erkölcsiségnek. Minél tisztultabbak az emberiség vallásos eszméi, annál magasabb a művészete is, és minél tisztultabbak a vallásos eszmék, annál tisztultabbak az erkölcsi fogalmuk is.

A vallásos genius, Mózes, Jesaias, Buddha, Luther, *Kálvin* újjá alakítja az egész emberi lelket, annak eddig nem ismert belsejébe hatol s hozza fel onnan a megbecsülhetlen kincset. A vallásos genius nagy psychologus is és mint ilyen kiváló nevelő. Mert hiszen mit akarunk, midőn nevelünk? Szellemi értékeket akarunk átszállítani a nevelendő nemzedék lelkébe, szellemi értékeket akarunk testté valósítani, szellemi értékeket akarunk közkincsé tenni. Az ige testté lön, mondja a negyedik evangelium s tényleg a logos, a legmagasabb szellemi érték lett testté a Krisztus életében. *Ezért Krisztus az emberi nemnek legnagyobb nevelője; az ő erkölcsi parancsainál magasabb parancsokat mi el nem képzelhetünk, azért ő az ember ideálja, ki felé törekedni kell minden emberi lénynek.*

A vallásos genie a legnagyobb nevelő, mert ő azt az értéket, melynek megvalósítására tanít másokat, saját életében meg is valósítja. Jézus Istenfiúságot hirdet, s ő valóban Istennek Fia. Luther a vallásos ember autonómiáját predikálja s ő maga e vallás autonómiáját meg is valósítja. Kálvin a keresztyén ember szabadságát hirdeti s nála szabadabb keresztyént elképzelni sem tudunk.

A vallásos genius nemcsak tanítása által nevel, hanem

nevel *élete* példája által. A céhbeli pädagógus mesterfogásokkal akar nevelni, melyeket a még mindig sántikáló pädagogia tanít neki; a vallásos génius egész élete, egész létezése egy felséges és utól nem érhető, egy *tökéletes* educatió. A pädagogus a nevelésnek csak részleteit adogatja, a vallásos genie egyetlen ténye az élettapasztalatnak kimeríthetlen bányája. A pädagogus ingadozó léptekkel közeledik a cél felé, kevéssé van tisztában eszközeivel; a vallásos genius egyetlen pillanattal áttekinti a célt, s tudatával bír az eszközöknek. A pädagogus igen sokszor csak hirdeti az igazságot, csak szájjal közelget feléje; a vallásos geniusnak egész élete az igazságnak van szentelve. Krisztus kereszten szenved az igazságért, Luther száz halált is kész szenvedni meggyőződéseért és Calvinus odahagyja hazáját, — mert ahol nem lakhatik az igazság — úgy mond — ott nem akarok lakni én sem.

A vallásos genius az embernek nemcsak intellectusát, hanem egész lelkét újjá alakítja, nem részletekben akar nevelni, hanem az embert a maga egészében újjászülni akarja. Változtassátok meg elméiteket, hangzik Krisztus ajkairól s hangzik a pusztában Ker. Jánosnak ajkain.

Kálvin János ilyen vallásos genius, az emberi nemnek kiváló nevelője és egyike azoknak, kiket az emberiség jötevőinek szoktunk nevezni. Egy bámulatok egyéniség, kit kevesen értenek meg, mert lelkének szilárdsága, elvéhez való ragaszkodása és csodálatos kitartása oly ritka e földön. Erőt a megvívott harcokban, kitartást a reázüdülő bajok között, szilárdságot hitének ostromaiban az Istennel való közösségből nyer. Egész lelkével az Istenben s az ő egyszülött fiában, az Úr Jézus Krisztusban él. Egész életét az „*Isten előtt való hadakozásnak*“ nevezi és bátran küzd „*a csaták eme bírójának szemei előtt*“. Bátran küzd, mert tudja, hogy küzdelmében az angyaloknak, az atyáknak és elődöknek serege tekint reá s buzdítja őt. „*Ez az a színtér — mondja egy helyütt — a melyen én küzdök s ez a bírónak ama szerepe, a melynek helyeslésére én valamit adok. Külömben aztán köpjön arczul az egész világ, nem gondolok azzal és nem boszankodom; minden emberi dicséret az éjjelnek és setétségnek dicsérete; a világosság onnan fölülről jön Urunknak s az ő kiválasztottjainak színe elől*“ (Stähelin: J. Calvin. II. 371). Az ő igazának eme biztos tudata vezérelte életén keresztül. Az Isten s az ő mennyei serege nézik az ő küzdelmeit, az ők helyeslése az, ami lelkének örömet szerez. Hogy az emberek miként ítélnék felőle, helyeslik-e tetteit, méltányolják-e küzdelmeit, azzal nem sokat törődik. Istennek országát munkálni, — az

az ő életének egyetlen feladata és célja, melynek érdekében felhasznál minden eszközt, amelyért küzd betegségében, sőt akkor is, mikor már a halál angyalának szárnyai érinték meg lelkét.

Az Isten igazságosságában való eme nagy bizodalom, a világ ítéletétől való eme nagy szabadság teszik Kálvint a keresztyénség egyik legnagyobb alakjává, „ő a legkeresztyénibb ember a reformátorok között, ő a keresztyéniségnek legkeresztyénibb embere — mondja a skeptikus Renán. (Stähelin 393. l.).

Az az ideál, mely felé Kálvin törekedett, minden cselekedetében és amelyet hirdetett az ő híveinek, e két szóban foglalható össze: *a keresztyén szabadság*.

Erre a keresztyén szabadságra akarta ő *nevelni* Genfnek polgárait és mindazokat, kiknek legfőbb törekvésük Istennek fiává lenni. A keresztyén szabadság pedig nem egyéb, mint *szabadság* a törvénynek cselekedeteitől, *engedelmesség* Isten akaratának s harmadik alkotórésze, hogy a külső és önmagukban közönbös dolgokra nézve a lelkiismeret által magunkat Isten előtt megkötvé ne tartsuk, „hanem Istennek ajándékait minden lelkiismereti aggály és minden lelki szorongás nélkül használjuk arra, amire az Isten nekünk adta, amely bizodalom folytán békessége is legyen ő velem ami lelkiünknek s az ő irántunk való jóvoltát is megismerje“ (Ker. vall. alap 342. s köv.).

Ime, Kálvinnak ideálja, az autonom, a szabad keresztyén ember. Ámde ez a szabadság nem jelent szabadosságot; helyes használatának mértéke a léleknek józansága. Ha ez a józanság, ez a mértéktartás hiányzik, akkor a csekély és közönséges élvezet is módfelett sok. Éljen mindenki sorsához és helyzetéhez mértén, akár szegényesen, akár középszerűen, akár fényesen, de éljen úgy, hogy megemlékezzék arról, hogy Isten azért táplál, hogy éljünk s nem azért, hogy dobzódjunk. A szabadságnak törvénye ez: *amiben vagyunk, azzal megelégedjünk, tudjunk akár alázatosak lenni, akár kitűnni, tanuljunk meg jóllakni és éhezni, bővelkedni és szükségét szenvedni.* (A ker. vallás alapvonalai 341. l.). A szabadság tehát Kálvin szerint nemcsak abban áll, hogy *valamit használatba veszünk*, hanem abban is, hogy *valamitől megtartóztatjuk magunkat.*

Ezzel a szabadsággal élnünk kell, ha azáltal felebarátunknak épülését munkálhatjuk, de ha azzal felebarátainknak nem használunk, le kell mondanunk róla. Vezérelvünk legyen a szeretet, de csak az oltárig, azaz addig, mig felebarátaink kedvéért Istent valamiképpen meg nem sértjük. (A ker. vallás alapvonalai 350. s köv. lapokon).

Ez a keresztyén szabadság fogalma Kálvin szerint. Nem egyéb ez, mint az ember autonómiája, függetlenség minden külső világi és egyházi hatalom kényszerétől. engedelmisség Isten szavának, mely lelkünkben a lelkiismeret parancsa által jelentkezik. Ez a szabadság, az ember lelkiismeretének szabadsága az emberi kulturának fejlődésében ritka jelentőségű. A philosophia két kiváló alakja. A francia Descartes és az angol Bacon, az egyházi tanoktól, a scholasticismus dogmáitól függetlenítik az emberi elmét. A reformátorok: Luther és Kálvin, az ember lelkiismeretét teszik szabaddá az egyháznak rendelkezéseitől és hitcikkeitől. Ennek az ideálnak hangsúlyozása és hirdetése Kálvin nevelői hatásának egyik súlypontja. Kálvin ezt a szabadságot hirdeti a szőszéken mintegy 3000 predikációjában, ezt hirdeti több kötetre rugó levelezésében, ezt az Institutio chirtstianaban s a többi reformatori iratában.

A keresztyén ember szabadságának emez ideálja hatott a kálvinista népek szellemi életében, hogy az állami élet, a kormányzás, az irodalmi élet és tanítás, olyan alapokra helyezkedjenek, amelyeken az emberi méltóság legjobban és legfelségesebben érvényesülhet. A keresztyén szabadság emez ideáljának nem testvére, hanem egyenesen édes szülőtte a politikai szabadság ideálja. Ezt hangsúlyoznunk kell mindannyiszor, valahányszor a kalvinismusnak nevelői hatásáról emlékezünk. A lutheranismus is hangsúlyozta ugyan a politikai szabadságnak eszméjét, de ezt érvényesíteni a kálvinista népek és nemzetek kezdtették. Anglia, Hollandia, Magyarország, Egyesült-Államok, egytől-egyig a politikai szabadság érdekében rántottak kardot, mindannyiszor, valahányszor, a keresztyén ember szabadságát valamely tyrannus hatalom vagy hatalmi törekvés veszélyeztette. Ezért voltak a kálvinista magyarok a Habsburg-udvar szemében mindig lázadók és revolutionariusok.

Új eszméknek hirdetői nem elégednek meg azzal, hogy eszméiket könyvek és beszédek által hirdessék és azoknak terjedését előmozdítsák, hanem legtöbb esetben igyekezzenek megnyerni tanaik számára a gyermeki fogékony lelket és az ifjúság lelkesedését. A gyermeki és az ifjú léleknek nevelése pedig az iskolának a feladata. Könyvek és beszédek által csak az érett kor nyerhető meg, a gyermek lelki szükséglete még az elemek ismeretére szorítkozik s azért igen sokszor az, ami az ifjúnak és meglett férfinak gyönyörűségére és okulására szolgál, az a gyermeknél csak unalmat szül. „Engedjétek hozzám a kisdedeket“ — mondá Jézus Krisztus. A gyermekek nevelésén kezdé az őskeresztyén egyház is és a gyermekek nevelésére fektet súlyt Luther Márton. A reformatioval

a nevelés is új útra tért, mert mások voltak az elérendő ideálok s így másnak kellett lenni az eszközöknek is.

Kálvinnak Genfben való visszatérésekor legfőbb gondját a catechunenusoknak tanítása képezte. Egykori mestere Cordier Mathurin akkor éppen Genfben tartózkodott. Hozzáfordult tehát Kálvin ama kéréssel, hogy az iskolának vezetését vegye át s nevelje a gondjára bízott ifjúságot. Cordier eleget is tett a kérésnek, de csak 4 év múlva; addig Castellio Sebestyén állott az iskolák élén s ő vezette a gondjára bízott genfi és külföldi tanulók nevelését.

A gyermekek nevelésének szolgálatában állott Kálvinnak kátéja is, melyet néhány nap alatt készített el Genfben és a melyet 1541-ben, második genfi tartózkodása idejében, a mai alakjába dolgozott át. Ez az átdolgozás is pár nap alatt készült el s éppen olyan gyorsan is lett az egész művelt világ közkincese, melyet még bask és héber nyelvre is lefordítottak. A mint Kálvin maga mondja a halálos ágyon lelkésztársaihoz intézett beszédeiben: még irásközben jöttek az egyes ívekért és vitték azokat a nyomdába („et en l'escripvant, on venoit quérir les morceaux de papier large comme le main, et les portait-on á l'imprimerie“ *Bonnet: Lettres de Jean Calvin* 2. k. 578. lap).

Az oktatásnak szervezését sürgeti a genfi városi tanácshoz beterjesztett emlékiratában is, mely az egyházi renddel és az életnek rendjével foglalkozik. Ez iratban hangsúlyozza Kálvin a gyermekek vallásos nevelésének szükségességét. E szükségesen segít némiképen a megírt káté; már most a tanácshoz kötelessége figyelmeztetni a szülőket, hogy jó korán véssék e káté tanításait gyermekeik elméjébe s küldjék gyermekeiket a lelkipásztorokhoz, hogy azokat megvizsgálják. (Stähelin I. 129. l.).

Az ifjúságnak állandó neveléséről még másként is gondoskodott Kálvin. Az „Ordonnances ecclesiastiques“ elrendeli, hogy minden főistentisztelet után legyen egy istentisztelet, illetve építő-óra az ifjúság számára (Stähelin I. 339. l.). Ez órán felolvasatott egy rész a szt. írásból s az ifjak képességeihez mérten megmagyaráztatott. Ezután a jelenlévőknek mindegyike felszólított, hogy adjon számot a hallottakról. Tizenhat éves koráig minden ifjú köteles volt ezeken a bibliamagyarázati órákon állandóan részt venni. Tizenhat éves korában az ifjúnak kiadatott az Úrvacsora s ezáltal tagja lett az egyháznak.

Hogy a nép nevelésének ügye mennyire szíven feküdt Kálvinnak, mutatják levelei is. Eduard *Seymour*, Angliának pro-

tektora, kinek kormányzása alatt a reformationnak ügye Angliában győzedelmeskedett, levelezésbe bocsátkozott Kálvinnal, s menedéket ajánl azoknak, kik vallásuk miatt a continensen üldözésnek vannak kitéve. Kálvin 1548. okt. 22-én válaszol a Seymour levelére s kifejti három pontban, hogy miként reformálható az egyház a maga teljességében (lásd Bonnet i. m. I. kötet 269. l.). Első sorban szükség a *népet tanítani*. Ami a tanításnak *tartalmát* illeti, meg kell tanítani mindeneiket arra, hogy a lelkeknek egyedüli kormányzója Isten, az ő törvénye egyedüli szabályozója lelkiismeretünknek. Istennek természete szerint szükség őt lélekben és a szívnek tisztaságában szolgálunk. Minden jónak egyedüli forrása Jézus, kinek halála és szenvedése által kibékítettünk Istennel.

A tanítás *módjára* nézve pedig azt mondja Kálvin, hogy úgy kell tanítani a népet, hogy az érezze, amit az apostol mond (Héber levél IV.): „Istennek beszéde élő és ható, sőt hathatósabb minden két élő fegyvernél; és elhat az akaratnak és az elmének, a tagoknak és a velőknek oszlásokig.” Ezt pedig akként érhetjük el, hogy készítünk egy olyan tanítókönyvet, melyből a kis gyermekek s a nép műveletlenjei megtanulhatják a közönséges és helyes keresztyén tant. „Hlgyje el, Uram — mondja Kálvin — hogy Istennek egyetlen egyháza sem állhat fenn káté nélkül... mert ha ön egy tartós épületet akar emelni, amely ne romoljék el azonnal, intézkedjék, hogy a gyermekek vezettsenek be egy jó kátéba, amely megmutatja nekik röviden s kis korukhoz mérten, hogy hol van az igazi keresztyénség. Ennek a káténak kettős haszna lenne: bevezetésül szolgálna a népnek arra, hogy megértse a prédikációkat s megakadályozná az idegen tanok behatolását és elterjedését“. A tanítás mellett azonban legyen gondunk a fegyelemtartásra is „Miként a tan az egyháznak lelke, hogy az megeleveníttessék általa, azonképen a fegyelem s e hibáknak megjavítása olyan, mint az idegek, melyek a maga állapotában és erejében tartják a testet (Bonnet I. 280. l.)

Ilyen nagy fontosságot tulajdonítván Kálvin a nép tanításának és fegyelmezésének, egészen természetes dolog, hogy az iskolákat igen nagyra becsüli s azoknak felállítását minduntalan szorgalmazza. Erről tanúskodik egyik levele, melyet VI. Edvard angol királyhoz intézett 1551. jan. havában Genfből. „Mivel az iskolák — úgymond a nagy reformátor — a lelkipásztorok nevelői, azért szükség azokat minden rossz burjántól tisztán tartani“. Ezért kéri a királyt, hogy teremtsen rendet az angol egyetemeken, melyek a helyett, hogy Isten országát építő ifjakat nevelnének, olyan tanulókat bocsátanak

világgá, akik inkább hajlandók pusztítani és rombolni Krisztusunk egyházát. (Bonnet I. 329. s köv.).

Ezekben óhajtottuk röviden vázolni Kálvinnak nézetét az iskolázásról, a vallásérkölesi nevelésről; reámutattunk röviden, hogy a reformátor milyen fontosságot tulajdonított az ifjú nemzedék nevelésének, milyen nagy körültekintéssel igyekezett helyes útra terelni a gyermekek oktatását Isten országának érdekében. Legyen szabad még egy példáját említeni e körültekintő figyelemnek és gondosságnak s azután dolgozatom második részére térek, mely úgy mutatja be Kálvint, mint tanítót és iskolaszervezőt. Piémont-nek egy ismeretlen nevű seigneurjéhez intézett levelében (Bonnet I. 414. oldal s köv.) a gyermekek neveléséről emlékezven meg Kálvin, arra figyelmezteti a nevezett seigneurt, hogy „mivel Isten jó eszű gyermekekkel áldotta meg, kik igazán valódi kincsek, rendelje el, hogy azok taníttassanak Istennek félelmében, mivel szükséges, hogy az apa és gyermekei egyformán Istenben éljenek“.

A valódi reformátor, az igazi államszervező, a nagy theologus a gyermekek gondjának és sorsának melegsívű protektora: imé, Kálvin János képe!

II.

Kálvin otahagyva Párist és Franciaországot, Itáliában utazgatott, tanulva, tapasztalatokat gyűjtve. Innen visszatérve 1536-ban Noyonban találjuk, ahonnan Strassburgba, vagy Baselbe szeretett volna menni. Az V. Károly és I. Ferenc közt kitört háború megakadályozta abban, hogy egyenes úton utazhassék s ezért Burgogneon keresztül utazott Genfbe július hó 2-ik felében. Farel, a román Schweiznak buzgó apostola, hírt vévén erről, felkérte Kálvint, hogy vegyen részt az ő nehéz munkájában. De kérései nem találtak meghallgatásra: Kálvin vonakodott e tisztességtől, mire Farel e szavakkal kényszeríti őt: „Mivel vonakodik Istent szolgálni,átkozza meg Isten az ön nyugodalmát, amelyet ön keres s legyen átok tanulmányain“. (Koff: Vie de Jeen Calvin 56. l). A fenyegetés használt, Kálvin engedelmeskedett és lett Genfnek reformátora. Munkáját azonban — amint tudjuk — a libertinosok megakadályozták, akik felülkerekedvén Genf városában, számkivetésre ítélték Kálvint 1538. április 23-án.

Kálvin, elhagyván Genfet, eleinte Baselbe akart költözni s ott letelepedni, de azután követve Bucer és Capito hívását, Strassburgba ment s ott a francia reformátusok lelkipásztora lett. És Strassburg, Vigiúé szép szavai szerint: „a francia

reformációnak, egy gondolkozásában, érzelmeiben, egyházi vezetésben és általános politikájában megerősödött és megnagyobbodott Calvint adott“ (i. m. 10. oldal).

Lelkipásztori hivatalán kívül azonban tanítói tevékenységet is fejtett ki Kálvin Strabssurgban. Alig két hónapi ott tartózkodása után, felkérték, hogy az ottani akadémián theologiai előadásokat tartson a tanuló ifjúságnak. Kálvin — bár tetszése ellenére volt a dolog — teljesíti a kérést s előadásait János evangéliumának magyarázásával kezdte meg s majd a római levél magyarázatával folytatta. Beza értesítése szerint hetenként legalább háromszor tartott előadást Kálvin s a theologiai vitatkozásokon, melyek az akkori akadémiákon szokásosak voltak, rendszerint résztvett. Előadásai annyira elhíresedtek, hogy nemcsak fiatal emberek jöttek meghallgatni, hanem külföldi tudósok is meglátogatták Strassburgot, hogy Kálvin előadását élvezzék. Quod ex Gallia multi propter Calvinum accesserunt studiosi adolescentes atque etiam litterati viri — mondja *Sturm*, a strassburgi akadémia rektora. Eleinte teljesen ingyen tartotta előadásait: egy hó mulva azonban professzorrá neveztetett ki és fizetése volt hetenként egy forint. Előadásait rendszeren e rövid, de reá nézve rendszeren jellemző imádsággal kezdte meg: „Adjja Isten, hogy a mennyei bölcsesség titkainak ismeretét a kegyességben való igazi haladással egyesítsük, az Úr dicsőségére és a mi épülésünkre. Amen“.

Hogy exegetikai előadásait milyen szellemben tartotta, kiviláglik a római levélhez írott commentárjának előszavából, ahol az exegesisnek főkellékeként említi: *a rövidséget, egyszerűséget* s mi a fegőbb, *a magyarázásnak szabadságát*. Magyarázási módja: a gramatikai történeti mód; a szt. iratok nyelvét és szövegét minden elfogultság nélkül vizsgálja és bírálja, amint azt egy olyan tudományos philologustól, mint ő, méltán várhatjuk is. E tekintetben messze felette áll nemcsak Luthernek, hanem a XVI. század összes exegetáinak. Elfogulatlanul vizsgálja a szövegnek különböző olvasási módjait; némelyeket ő maga állapít meg. A szerzőségnek kérdését is igen sokszor tárgyalás alá veszi s a héber levélről nem habozik kimondani, hogy azt nem Pál apostol írta. Magyarázatai mindenütt rövidék, világosak, a dolgok lényegébe hatolók. Tolla alatt megelégnék előttünk az ó-testamentom minden alakja s a pogányok apostolának tanítása tisztán áll szemünk előtt. Stylusa ment minden theologiai és rhetorikai cifraságtól, egyszerű minden ízében, mint egy hatalmas cyklops fal. Egész irányán meglátszik az elegáns francia író, ki mindig szem előtt tartja, hogy kinek ír és kihez beszél.

III.

Kálvin strassburgi tartózkodása és ott való működése nem sokáig tartott. Genf város polgársága 1541. május 1-én a nagy tanácsban Kálvint és Farel-t a genfi egyház hűséges szolgálatainak nyilvánította és megengedte nekik, hogy visszatérjenek Genf-be, amikor tetszik. A syndikusok Strassburg, Basel, Zürich magistratusainak és lekipásztoraiknak kettős körlevelet küldöttek s e körlevélben szomorúsággal panaszozták, hogy Genf városában a lázongás, az erőszakoskodás és veszély soha sem volt nagyobb, mint az utolsó három esztendőben. „Lelkipásztoraiknak távolléte — úgymond e levél — valóságos catastropha: a lázadásoknak istápolói elfeledkezve, hogy minő szolgálattal tettek a lekipásztorok az egyháznak és államnak, elűzték őket tekintet nélkül személyükre és jellemükre“. (Lásd Hoff i. m. 107. s. köv.). Ki akarják engesztelni Kálvin iránt elkövetett igazságtalanságait; Kálvin egyedül képes megszüldíteni az egyházat“. Strassburg polgárai, nehéz szívvel bár, de elengedték Kálvint, Kálvin pedig — amint Farelnek írta — *cor meum valut mactatum Domino in sacrificium offerre*“ és elhatározta, hogy visszatér a nyájhoz, amelytől erőszakkal elválasztatott. 1541. szeptember 12-én érkezett vissza Genf-be, a népnek örömjongása közt.

A libertinusok ellen folytatott harcok közben sem feledkezett meg Kálvin a nevelés ügyéről. Pedig ezek a küzdelmek hevesek és elkéseredettek voltak. „Inkább szeretném, hogy megégettessem a pápisták által — mondja egyik levelében, mintsem, hogy szüntelenül kínoztassam ezektől az embe-
rektől“.

A győzelmesen megvívott harcok után a békének munkája következett. Biztosítani kellett a rendet az egyházi és állami életben egyaránt. Gondoskodni kellett kötelességeiket híven teljesítő lekipásztorokról és tanítókról, kik Isten igéjének hű sáfárai legyenek. Tudós és jellemzilárd lekipásztorokat kellett nevelni. Egy felsőbb tudományos intézet felállítására immár elődázhatlanná vált. Kálvin erős és hajthatatlan lelkének teljes megfeszítésével feküdt neki a munkának és sürgette az ilyen intézet felállítását.

1428. egy gazdag kereskedő Francois de Versonnay alapított egy főiskolát Genfben. E főiskolában taníttatott a 7 szabad művészet s főfeladata az volt, hogy ellensúlyozza a klerusnak uralgó befolyását. Ez az iskola azonban alapítójának halála után elhanyagoltatott s a genfi egy új collégiumot építettek 1500-ban. 1536-ban Farel újra szervezte a

a közoktatást, s az 1500-ban alapított intézetben Farel és Viret, sőt maga Kálvin is tartottak előadásokat. A közbejött zavarok azonban még azt a keveset is elseperték, ami eddig megmaradt, úgy, hogy Kálvinnak teljesen elől kellett kezdenie a dolgot, ha sikert akar vala elérni. (Ezekre nézve lásd bővebben a már említett műveken kívül dr. Márk F. cikkét e *Szemle* 1907. évfolyamában).

„Semmi sem válik inkább áldásává és díszévé egy gyülekezetnek — írja Kálvin a genfi tanácsnak — mint egy olyan intézet, melyben polgárok és külföldiek alapos oktatást nyerhetnek mindenben, ami szükséges, s főleg pedig, ami mindennél fontosabb, az igaz vallásról való tudományban“. (L. Stähelin i. m. I. 485.) A genfi tanács Kálvinnak unszolására, végre magáévá teszi az intézet ügyét és 1552-ben már házat vásárol az egyetem céljaira. A közbejött zavargások ismét megakadályozták a kezdemény szerencsés és nyugodt folytatását. Csak 1558-ban fordulhatott Kálvin ismét a városi tanácshoz, engedelmet kérvén, hogy a kollegium, illetve akadémia céljaira a polgárok áldozatkészségét vehesse igénybe. A tanács 1588. szept. 9-én el is rendeli, hogy a notariusok buzdítsák klienseiket a collegium céljaira való adakozásra. Kálvin maga is buzgó részt vett a gyűjtésben s az adakozók közül különösen a francia menekültek járnak elől, kik igen tekintélyes összegeket bocsátanak a reformátor rendelkezésére. Luthert, a német reformátort, fejedelmek és királyok segítik pénzzel, katonával. Kálvint pedig a polgárok, köznemesek támogatják adományaikkal. A gyűjtésnek bámulatos eredménye volt. A következő 1559. év márciusában 10,024 arany forintról számolt be Kálvin a tanácsnak. E siker láttára elrendelá a magistratus, hogy a szükséges épületek emeléséhez azonnal lássanak hozzá, s meghagyja, hogy mindent célszerűen és helyesen végezzenek. A tanács idevonatkozó érdekes határozata így hangzik: „Balomier dombjaira építtessék a ház; keletről nyugatra húzódvá, szögletalakban, hogy tér maradjon, melyen sétálhatni lehessen a friss levegőn. Az egésznek így szép kilátása lesz, s elég kedves ahhoz, hogy a diákoknak egészséges és kellemes tartózkodást nyújtson“ (l. Stähelin I. 487. l.). Imé, Kálvinnak, a szigorú, a zárkózott kedélyű Kálvinnak még arra is gondja van, hogy az építendő iskola kellemes és egészséges legyen.

Kálvin maga egy teljes egyetemet szeretett volna felállítani, de mivel belátta, hogy Genfnek anyagi ereje nagyon csekély ilyen nagy költségeknek hordozására, megelégedett egy akadémiaival is. Amint Cellerier megjegyzi a genfi aka-

démiáról írott művében: „figyelemreméltó dolog, hogy Kálvin olyan tanszékeket igyekszik felállítani, amelyek merőben idegenek a theológiától, a jog és a medicina tanszékeit. Nemcsak az egyházat tartja itt szemei előtt, hanem az egész országot akarja művelni és fejleszteni“ (Lásd Stähelin I. 488. l.). Ez a széles látóköre a felfogásnak, ez az egyetemes emberi iránt való vonzódás, a szellemi műveltség emelésére irányuló törekvés messi felébe helyezi Kálvint a német Luthernek.

Az épület emelése gyorsan haladt. Kálvin, dacára annak, hogy betegen feküdt ágyában, többször vitette magát az építkezés színhelyére s buzdítá a munkásokat gyors munkálkodásra. Hat hónap leteltével kész volt az épület. 1559. jún. 5-én pedig nagy ünnepélyességgel megnyílt az akadémia.

Az ünnepélyes megnyitás jún. 5-én volt a szent Péter templomban. A magistratus, a lelkipásztorok, minden iskolának tanítói s a polgárságnak küldöttsége megjelent a megnyitáson. A megnyitás alkalmából kiadott proklamáció Isten kegyelmének tulajdonítja azt a kedvező körülményt, hogy Genf a kegyességnek s egyszersmind a tudományosságnak is anyja s ha nem is megnevezetten, de mégis mindenkori előtt tudottan, dicséri Kálvinnak kitartását s Istenbuzalmát, mely végül mégis győzelmet aratott. Kálvin pedig 8 hónapig tartó betegségéből alig felépülten állott barátai között, sápadtan és lefogyva Mély csend közepette emelkedett fel helyéről, rövid francia beszéd után hálát adott Istennek s áldását kérte az intézetre. Ezután Roset államtitkár olvasta fel a Kálvin által készített rendtartásokat, amelyek a tanítókra és tanulóokra vonatkoztak. A rektor s az alkalmazott tanárok neveit is kikiáltották. A rektor neve: Béza Tivadar. Majd Kálvinhoz fordulva, azt a kérést intézték hozzá, hogy, mint eddig is tette, most is vállalja el a theologiai előadások tartását s legyen ezekben az új rektornak segítő társa. Ezután Béza beszélt a tudományhasznáról s intette a tanuló-ifjúságot az igazságszeretetére. Utánna Kálvin tartott rövid buzdító beszédet az ifjúsághoz, amint a felvett jegyzőkönyv írja: „brevi quidem, ut solet, sed diligente et acurato oratione“ (l. Stähelin I. 489. l.). Az egész ünnepélyt ismét Kálvinnak segélykérő imája fejezte be.

Azokból a statutumokból és rendtartásokból, amelyeket Kálvin a város tanácsának megbízásából készített, tisztán és világosan áll előttiünk a pädagogus Kálvinnak képe.

Az első szakasz a tanítók kötelességeiről szól. A lelkipásztorok és professzorok választassanak a legjobb tudás és legjobb lelkiismeret szerint s terjesztessenek fel a nagy tanácshoz megerősítés végett. Minden tanár jelenjék meg pon-

tosan óráin s a rektor engedélye nélkül egyről se maradjon el. Az előadásnál legyenek komolyak s törekedjenek a tárgyalat szerző gondolatainak hű értelmezésére. Ha valamely helyet abban homályosnak vagy nem logikusnak találják, figyelmeztessék erre tanítványaikat, de illő szerénységgel. Ami a fegyelmet illeti, tartózkodjanak a tanárok minden fecsegéstől és büntessenek ott, hol szükség, minden személyválogatás nélkül. Előadásaikban mindenekelőtt arra törekedjenek, hogy a tanulók tanulják meg Istent szeretni s a bűnt gyűlölni. Egymás között legyenek egyetértéssel s igazi keresztyén szeretettel egymás iránt. — A rektor legyen istenfélő, tudós, békeséges és szolgálatkész, ne legyen kesernyés és kedvetlen, hogy mutasson jó példát tanítványaiknak. Hivatalának kellemetlenségeit viselje türelemmel.

A tanulók osztassanak négy csoportba, de nem az osztályok, hanem lakásaik szerint. Mindenik csoport felett egy-egy tanár gyakorolja a felügyeletet s különösen gondoskodjanak arról, hogy a tanulók szorgalmasan látogassák a templomot, ahol külön hely van fenntartva számukra. Különösen látogassák a szerda reggeli istentiszteletet, prédikációkat és a vasárnapi gyermek-istentiszteleteket.

Az iskolában télen hét, nyáron hat óraker jelenjenek meg. Az osztályok osztassanak fel 10 tanulóból álló csoportokra s ezeken a csoporton belül az egyes tanulók helyeiket az illető tudományban való jártasságuk foka szerint foglalják el, és ne kor, ne család, ne kegy szerint. A tíz közül az első legyen a többinek a felügyelője.

Az órák imával kezdődtek; a kátében e célra megírt imát mondták el a tanulók rendre. Az ima után másfél óráig tartó tanítás következett, ezután a reggeli, amely minden lárma nélkül folyt le s imával kezdődött. A leckék elvégzése után minden osztály elmondá a Miatyánkot s egy rövid hálaadó fobászt.

Délelőtt 11 óraker kötelesek voltak a tanulók az iskolába visszatérni s egy órahosszat gyakorolni magukat a zoltáréneklésben. Ezután 1 óráig ismét előadások voltak, azután egy óra ebédre, vacsorára s más szabad foglalkozásra, kettőtől háromig ismét tanítás. Erre megcsendül a harang s a tanulók mindnyájan egy nagy teremben gyűlnek össze. Ha nyilvános büntetésre van szükség, azt itt hajtsák végre a szükséges komolysággal és figyelmeztetésekkel. Végül pedig, három tanuló, a megállapított rend szerint, elmondja a Miatyánkot, a hitvallást és a 10 parancsot francia nyelven. Ennek megtörténtével a rektor az Úrnak áldásával bocsátja el a gyülekezetet.

Ami az egyes napokon való foglalkozást illeti, szerdán két óra arra használtatik, hogy a tanulók netaláni kérdéseiket adják elé tanítóiknak; néhány órán át pedig a felsőbb osztályok tanulói szabadon választott tételekről vitáztak és deklamáltak; ezeken a deklamatakon kötelesek voltak az alsóbb osztályok tanulói is résztvenni.

Szombaton általános ismétlések voltak s előkészületek a vasárnapra. Az ifjabb tanulókkal már most előre kell beszélgetni arról a tárgyról, melyet a gyermekistentiszteleten fog a lelkész beszélni. Ha pedig vasárnap Úrvacsora osztatik, akkor valamelyik lelkész megmagyarázza újból a sakramentumok jelentőségét, Istenféleleire s egyetértésre int.

Az osztályok száma hét. A tantárgyak felosztása a következő volt. A legalsóbb, a hetedik, osztály tárgyai voltak: olvasás, írás és a latinnak helyes kiejtése. A *hatodik* osztály tárgyai: a nyelvtan s a mondatképzés elemei, ahol a francia nyelv összehasonlítandó a latinnal; a latin nyelvnek beszélése. Az *ötödik* osztályban tovább kell folytatni a mondatképzés gyakorlását s meg kell kezdeni a stylusnak kifejlesztését, aminél a Vergil pásztor költeményei szolgáljanak mintául. Kisebb dolgozatok készítendők. — A *negyedik* osztályban a stylus behatódott gyakorlása és kifejlesztése a főcél. Cicero levelei szolgáljanak olvasmányul s a dolgozatok tárgya is ezekből merítették. A verselésre is gond fordítandó s e célból Ovidius elegiái olvasandók. A görög nyelvnek tanulása itt veszi kezdetét. — A *harmadik* osztály oktatásának főtárgya a görög nyelvtan és ennek összehasonlítása a latinnal. Olvasmányok: Cicero iratai a barátságról s az öregségről, Vergilius Aeneise, Cäsar emlékiratai és Isokretes beszédei. — A *második* osztály főtárgya a *történet*. A római történet tanulmányozásánál Livius, a görög nép történetének megismerésénél pedig Herodot, Xenophon és Polybios a főauktorok. A költők közül Homeros olvastatik. Ebben az osztályban veszi kezdetét a dialektika tanulása, anélkül azonban, hogy a retorika hajszállhasogatásával terhelhetnének a tanulók. A szombati órákon Lukács evangéliuma görög nyelven szolgál az olvasmány tárgyául. — Az *első* osztályba végül a dialektika és retorika alapos megismerése a főcél. Különösen arra fektetendő a fősúly, hogy a tanulók tanuljanak meg szépen, ékesen és jörenddel beszélni. Mintákul e tekintetben a következő művek szolgáljanak: Cicero és Demosthenes legkiválóbb beszédei s e két auctor mellett Homeros és Vergilius. Ezek mellett szónoki és szavalási gyakorlatokat is kell tartani és pedig minél gyakrabban. A szombati órákon az apostolok levelei olvasandók és magyarázandók.

E hét osztály együttvéve képezi az ú. n. *kollegiumot*, amelynek tehát előkészítő szerepe van. A kollégium felett van azután a tulajdonképpeni *akadémia*. A theol. előadások nagy része exegétikai. Az egyik professzor az ó-, a másik az új-testamentomot magyarázta. Exegétikai előadások mellett a dogmatikaiak foglalták el a második helyet. A philosophiai előadásokon főleg Aristoteles *ethikája* magyaráztatott. Kálvin azonban Aristoteles mellett ajánlja a Platonnal és Plutarchossal való foglalkozást is. A humaniorák mellett — s ez Kálvinra nézve jellemző — nem feledkezett meg realiakokról sem. A természettudományokat abban az időben nem tanították még kis mértékben sem oly behatóan, mint napjainkban. Nem várhatjuk tehát Kálvintól sem, hogy az általa szervezett akadémián az exact tudományok tanítására az azokat megillető súlyt fektesse, de érdeméül kell feltudnunk, hogy a theologia mellett a fizikának és matematikának előadására is legalább heti 3 órát rendel. Sőt addig fáradozik Genf reformátora, míg a theologiai tanszékek mellé még egy tanszéket szervez — az orvostudomány részére. Ez a tanszék azonban Kálvin halála után megszűnt.

Ezek voltak Kálvin rendelkezései a tananyag és a tanítás rendjét illetőleg. Mivel azonban, az általa felállított akadémia minden ízében a reformatió ügyét volt szolgálendő s főfeladata volt azon a lelkipásztorok képzése, elrendelte Kálvin, hogy minden új tanárnak és minden új tanulónak hitet kellett tennie, illetve alá kellett irni a Kálvin által e célra szerkesztett hitvallást. A theológiát hallgató ifjaknak azután kötelessége volt minden hónapban egy-egy tételét e hitvallásnak teljesen kidolgozni, ezt a tanárok bírálata alá bocsátani és a tanulók gyülekezete előtt megvitatni. E vitatkozásokból azonban Kálvin kizárt minden sophisticát, minden haszontalan ujság vágyat, a vitatkozásnak minden keserűségét és kemény nyakasságát. Legyenek ezek a vitatkozások jámbor és igazán vallásos hangű beszélgetések.

Az így szervezett s alig megnyílt akadémiának híre oly nagy volt, hogy mintegy 900 tanuló sereglett Kálvin lábaihoz, hallgatni tőle Istennek ígését s az igazságnak tanítását. E 900 tanuló között ott állt az Angolországból menekült Knox János is, ki ötven éves kora dacára, nem szégyelte annak a férfinak tanítványa lenni, kinek ezután leghívebb és legigazibb követője lett. Italiából, Franciaországból, Angliából sereglenek a tanulók a genfi akadémiába, melynek tanárai között a kor legnagyobb tudósait látjuk. Alig tudjuk elképzelni azt a hatást, melyet ez az iskola magára Genfre gyakorolt. Amint Michelet

möndja (Stähelin X. 497.) „e város a nemzetek nagy világító tornya, iskolája és menedékhelye lett. A gyönyöröknek helyéből, az életvidám kereskedő városból a szenteknek és martyroknak nevelöintézete lett, ama komoly mñhelylyé, melyben a halálnak kiválasztottjai készítettnek elő s acélosodnak meg. Ez a Kálvin műve, aki maga is a vértanúságnak legtökéletesebb alakja és Istennek vasakarató törvényadója.“

* * *

Ime, Kálvinnak, a pädagogusnak alakja, amint a libertimokkal küzdve, a genfi egyházat szervezve, törekezik egy főiskolának felállítására. Imé, az iskola, melyet megtörhetetlen eréllyel, éjet-napot egygé tevő munkássággal szervez, hogy legyen a kálvinista egyházaknak világító tornya, mely a setéség és vihar között kiolthatatlan lánggal mutatja a biztos utat. Imé az ideál, mely Kálvin működése által világosan áll előttünk: *vallásos, erkölcsös és tudományos férfakká lennünk, hogy szabadok lehessünk!*

Nagyenyed.

Dr. Bartók György.

A diakonissza-munkáról.

Különös tekintettel a Filadelfia diakonissza-egyletre.

(Második közlemény.)

III.

A midőn a diakonissza-munka protestáns szellemben való felújítására irányuló kísérleteket akarjuk ismertetni, mindenek előtt fájdalommal kell konstatálnuk, hogy igen sok idő telt el és igen sok kezdeményezés ért siralmas véget, amíg a protestantizmus a helyes utat megtalálta s a diakonissza-munka mezéjén nagyobb eredményeket tudott elérni. Nem is igen lehetett ez máskép. Hiszen a protestantizmusnak még a XVII. században is létéért, fennmaradásáért kellett élet-halál-harcot vívnia s nem csoda, hogy az evangelium mindenható erőit nem bírta minden irányban egyszerre életté átalakítani. S mikor a XVII. században megelégedtek a tan tisztaságával, a XVIII. században pedig, mintegy visszahatásképpen, a tanokkal együtt azok életteljes tartalmától is idegenkedtek; nem lehet csodálkozni, hogy a diakonissza-munka erőteljes felújítására nem igen lehetett gondolni. Hogy szervezte volna az egyház a női munkát, amikor még a férfidiakonia is, még a református egyházban is, ahol különben a szegények gondozása inkább megőrizte az egyházi jelleget, mint a lutheránus egyházban, meglehetősen háttérbe szorult.

Valóban azon csodálkozhatunk, hogy egyáltalán történt valami és pedig úgy a lutheri, mint a kálvinista egyházban, legalább a diakonisszaügy jobb jövője előkészítésére.

A lutheri egyház a keppeli és walsdorfi leánynevelő intézetekben már a XVI. század végén, illetve a XVII. század elején, alkalmazott diakonisszákat. Mind a két intézet közvetlen vezetése nők kezébe volt letéve, akik közül azonban

csak egy viselte a diakonissza nevet. A keppeli intézet előjáróját Dominá-nak hívták. Domina osztotta ki a munkát a szövetség tagjai közt. Mindenki kapott lelki munkát is, háztartási, vagy a tanítás körébe vágó munkát is. A diakonissza a jótékonyági munkavezető volt. A szövetség tagjait imával és kézrátétellel vették fel.

A walsdorfi intézet voltaképp kolostor volt s ezt a nevet akkor is megtartotta, amikor tagjai a tiszta evangélium szolgálatába állottak. Itt tehát a protestantizmus arra vállalkozott, hogy a római szellemben szervezett női munkát, ahelyett hogy egyszerűen megsemmisítette volna, átalakítsa s evangéliumi erővel áthassa. Az intézetnek *Weber* Tóbiás által készített s 1608-ban közzétett szabályzata szerint a leányokat 18 éves korukban vették fel, ha kegyességük kiállta a próbát; nagy súlyt helyeztek arra, hogy mindenki szabad elhatározásból kényszer nélkül legyen tagja az intézetet vezető szövetségnek. Egy évi próba után, ha az illetőket alkalmasnak találták, ünnepélyesen felavatták. A felvettek kézzel a kötelet kötelezték magukat, hogy kegyes, erkölcsös és istenfélő életet élnek, a superitendus pedig a Szentháromság Isten áldását kérte rájuk s a következő imádságot mondotta: „Jóságos menyeei Atyánk, aki ezt a házat sok éven át fenntartottad s végre abban a kegyelemben részesítetted, hogy a te igéd benne tisztán s minden emberi tantól menten hirdettetik, s annak lakói a te törvényed szerint szolgálnak Neked, kérünk Téged Szent Fiad, a mi Urunk a Jézus Krisztus által, hogy áldd meg a munkát, amit elkezdünk s add, hogy az a Te Szent neved dicséretére, e ház felvirágoztatására s valamennyiünk földi és örökkévaló javunkra szolgáljon“. A felvett nők az intézetből kiléphetek és házasságot is köthetnek. A főnöknőt apátnőnek nevezték s a szövetség tagjai közül egyik, az úgynevezett olvasónő, minden reggel, délben és este egy fejezetet olvasott fel a Szent Írásból, a tanítónők vezették a tanítást s érdekes, hogy a tanítványokat, akik csak lányok lehetnek, nemcsak imádkozásra, írásra, olvasásra, számolásra tanították, hanem kézimunkára, vajkészítésre s kertészkedésre is. A katecheta Luther kis katejába vezette be a növendékeket. A diakonissza a jótékonyági munkát intézte, a pincérnő a számadások elkészítésével foglalkozott, a konyhamesternő a háztartást vezette s az ajtónálló a vendégeket fogadta, meg a szegényeknek kenyeret osztogatott a kolostor kapuján levő ablakon át.

A református egyház a XVI. század végén, különösen Németalföldön, amihez akkoriban a mai Belgium is tartozott,

próbálta meg a diakonissza-munka fölelevenítését s amennyiben ilyenmő munka Németországban indult, az is németalföldi hatásra vezethető vissza. Ennek a magyarázatát talán abban találhatjuk, hogy Németalföldön a szervezett női munka a behínek a más hasonló szervezetek áldásos működése következtében többé-kevésbé kivonták magukat a római hatások alól s rendkívül nagy néprétegek rokonszenvét nyerték meg. Itt tehát az átmenet a szervezett női munkának teljesen az evangélium szellemében való vitelére könnyebben mehetett végbe, mint máshol. Különösen Weselben, Németországban, de Németalföldhöz közel s németalföldi menekültekből álló gyülekezet körében, valamint Amsterdamban működtek diakonisszák. Weselben özvegyeket, sőt férjes nőket is alkalmazott a gyülekezet a szegények és betegek gondozására. Amsterdamban a XVI. században és 1700 körül 28 s még 1800-ban is 8 diakonissza működött. Szeretetteljes működésük a női betegekre és szegényekre, továbbá az árvaleányokra terjedt ki. Mind az árvák nevelésére, mind a betegek gondozására intézeteket létesítettek. Amsterdamban fiatal leányokat alkalmaztak diakonisszákul, de itt is előfordult, hogy férjes nők, akiknek odahaza kevés dolguk akadt, szintén részt vettek a gyülekezet megbízásából a szegények gondozásában.

A sok vajúdas után végre az Isten elhozta a kort, amelyben a diakonissza-ügy s vele együtt a szervezett keresztyén munka sok más tereken is igazán fellendült s előállította a férfit is, t. i. Fliehnert, akinek megvolt az alázatossága is, hogy Isten kegyelmének forrásaiból merítsen, megvolt az éleslátása is, hogy a bajok és sebek alkalmas gyógyszerit felfedezze, s megvolt a bátorsága és gyakorlatiassága is, hogy erélyesen munkához lásson, amikor még sokan tanácskoztak, töprenkedtek és tervezgettek. A XIX. század elején egy sereg, különben jóindulatú lelkész és világi pályákon élő emberbarát igyekezett tervezgetésekkel és szabályzatok készítésével alapozni meg az újra felemlítendő diakonissza-munkát. Ilyen volt *Klönne*, bislicki lelkész, aki az őskeresztyén egyház diakonissza-munkájának felelevenítése végett előbb egy könyvet írt, majd befolyásos egyéniségeket igyekezett megnyerni az eszmének. A befolyásos egyének aztán sok mindenfélre jó tanácsot adtak neki. De a sok tárgyalásnak az lett az eredménye, hogy *Klönne* kedvét vesztette és egyetlenegy diakonisszát sem állított be az egyházi szolgálatba. A különben áldásos tevékenységű gróf *Recke-Volmerstein* is sokat tanakodott a diakonissza-munka felett, még folyóiratot is adott ki a diakonissza-ügy érdekében, szabályzatot is dolgozott ki, még

sem lett az egészből semmi. Az ismert nevű *Stein* miniszter pedig abba a hibába esett, hogy a római katolikus irgalmas nővéreket akarta mintául venni, természetesen a római jelleget mellőzve, s a hamburgi Tabithával, *Sieveking* Amáliával meg is kedveltette ezt az eszmét, de szerencsére *Sieveking* Amália is hiába dolgozott ki hosszú szabályzatot: a diakonisszaügy nem római katolikus intézmény után, hanem teljesen evangéliumi szellemben, az őskeresztyén egyház útmutatása szerint indult meg s igazi nagy eredménnyel Isten kegyelme által *Fliedner* Tivadar kaiserswerthi lelkész indította meg.

Fliedner Tivadar 1800-ban jan. 21-én született. Atyja lelkész volt s már 1813-ban meghalt. A fiatal Tivadar testvéreivel együtt nagyon szűkös kenyérré jutott. Bár némi támogatásban is részesültek, sokat kellett nekik dolgozniuk már diákkorukban, hogy megélhessenek. De az Isten segített s *Fliedner* már ifjúkorában kitartó volt a munkában, szigorú saját magával szemben s így megküzdött a nehézségekkel. 17 éves korában a giesseni egyetemre került, ahol száraz és élettelen racionalizmus uralkodott. *Fliedner* azonban nem lett az uralkodó irányzat rabja s Jézus csudáit és feltámadását nemcsak nem tagadta, de sziklaszilárd hittel tett bizonyosságot Jézus istenségéről. Komoly gondolkodásmódja távol tartotta a német Burschenschaft tobzódásaitól s a világjavító ábrándokra, amelyek akkor az ifjúságot elfoglalták, azt mondta: „Csak legyünk előbb mi magunk jobbak; majd a világ állapota is jobb lesz.” Egyetemi tanulmányai végeztével házi tanító lett egy előkelő családnál. A belmissziói munkák iránti érdeklődés itt ébredt fel benne, különösen *Kirffa* consistoriumi tanácsos hatása folytán. Élénk érdeklődést tanusított a tanügy iránt is s így érlelődött benne a szándék, hogy a tanári pályára lép. Isten azonban máskép határozott. *Fliedner* 1822-ben a kis kaiserswerthi uniált lelkésze lett. A gyülekezet szegény volt s adósságokkal küzdött. Egy csomó gyár bukása keresetképtelenné tette a gyülekezet tagjainak nagy részét s már újjongtak a protestáns ügy ellenségei, hogy vége a kaiserswerthi protestáns egyháznak, amikor *Fliedner* arra határozta el magát, hogy összegyűjti a gyülekezet fennállását biztosító összeget. Legyőzött minden akadályt, ami útjában állt, még a nyelvi nehézségeket is Németalföldön és Angliában. A hüvös fogadtatás kellemetlenségeivel szemben egészséges humorról s céltudatos kitartással küzdött. A szükséges pénzt így megszerezte. De még becsesebb kincsre tett szert, t. i. tapasztalatokra. Akkoriban Angliában már a Bibliaterjesztő

társulat s a fogházi állapotok javítását célzó munkásság nevezetes eredményeket ért el s mind a kétféle tevékenység mély hatást gyakorolt *Fliednerre*. Amint hazájába visszatért, rendbeszedte gyülekezetét s egyúttal a szegény foglyok gondját is felvette. Havonként kétszer ment át az egy óra járányira fekvő Düsseldorfba s ott igyekezett a foglyokat jó útra téríteni, különösen pedig azokat, akik csak vizsgálati fogságban voltak vagy valami rövid ideig tartó fogságra lettek ítélve, de azért gyakran a legmegrögzöttebb gonosztevőkkel voltak együvé zárva: a rettenetes kísértésektől, amelyeknek ki voltak téve, megóvni.

A diakonissza-munka megkezdésére is a fogházban kifejtett tevékenység adta meg a közvetlen alkalmat, mert hiszen a gondolat, hogy az öskeresztyén diakonissza-munkát fel kellene eleveníteni, jó régen, különösen pedig a németalföldi református egyházakban folyó diakonissza-munkával való ismerkedése foglalkoztatta. Nyilvánvaló lett előtte, hogyha valaki lelki gondozásra szorul, úgy az az a nő, akit valamely könynyelműsége börtönbe juttatott, de aki szívesen térne vissza a jó útra, ha valaki támogatná, bűnbánatra indítaná. Egy alkalommal egy ilyen a börtönből kiszabadult nő keresett nála menedéket. *Fliedner* befogadta s picike kis kerti házában helyezte el. Ez a ház még most is megvan. Néhány évvel ezelőtt magam is láttam s emlékszem rá, hogy mint a modern diakonissza-munka bölcsőjét úgy mutogatták.

Mikor híre ment, sokan gúnyolódtak, hogy Minna — így hívták a szegény fogolynőt — nemsokára megszökök. De nem szökött meg s a csúfolódik megint csak megszegyenültek, mint már oly sokszor, amikor nyilaikat az Istenben bizó ember ellen fordították. Nemsokára másik nő is felkereste a kaiserswerthi menhelyet, *Göbel* Katalin személyében pedig *Fliedner* feltalálta az alkalmas ápolónőt. A kis kerti házban hárman már nem fértek el s az asylumot más házba kellett áttenni.

Ime, így indult meg a kaiserswerthi mentő, óvó és gyógyító munka! Nem szabályzatok készítésével, nem világi vagy egyházi hatóságok határozataival s nem az összes elképzelhető, befolyásos egyének véleményének és helyeslésének kikérésével, hanem élő hitből, Jézus iránti hálából, gyakorlatai szeretetből s amaz isteni megbízásnak átértésével, amelynek hatásakép az apostoli kor óta oly sokszor szóltak már így az Úr alázatos gyermekei: Ezüstöm és aranyom nincsen nekem, hanem a mim van, azt adom neked, a názáreti Jézus Krisztus nevében, kelj fel és járj! (Csel. 3, 6.). És még azt is újból hangsúlyozzuk, nem betegápolással kezdődött, a gya-

korlati alkotás példájával is mutatva, hogy a betegápolás bármily nagyfontosságú munkatér is, nem egyetlen feladata a diakonisszának.

Természetes, hogy ezt a feladatot sem hagyta *Fliedner* figyelmen kívül; 2300 talléron egy házat vett, amelyet 1836. okt. 13-án ünnepélyesen megnyitott. Beteg sem volt még a házban, a betegek ápolására vállalkozó diakonissza is, *Reichart Gertrud*, egy orvos leánya, csak később érkezett meg. Október végén már beteg is volt elég s mivel az intézet felszerelés nélkül működött, az első diakonisszáknak igazán éjjel-nappal kellett dolgozniok, folyton mosniok, hogy a betegeket tiszta ruhával elláthassák. Még szekrénye sem volt az első diakonissza-kórháznak, amibe a tálakat és tányérokat eltehessék s a szél azután az ablakba tett tányérokat leverte. A kaiserswerthi római katolikusok meg is jövendölték, hogy az ilyen nyomorúságos kezdeményezésből semmi sem lehet. Azonban: „a hit által hegyeket is ki lehet helyükből mozdítani.“ Az erős hit megharcolta a nemes harcot s az intézet virágzásnak indult. Még a diakonisszák sem széledtek el, bár ezt is jósolgatták, mert a diakonisszák nem tettek apáca-fogadalmat. 1838-ban már rajt is bocsáthatott ki az anyaintézet. Az elberfeldi kórház diakonisszákat kért *Fliednertől* s az ifjú anyaintézet teljesítette a kérést. El lehet képzelni, hogy a búcsúzó diakonisszák hogy elérzékenyültek. Volt nagy sírás-rivás. *Fliedner* aztán humorral gyógyított ismét. Vedret hozatott be s komoly arccal készült, amint mondta, a könnyek összegyűjtéséhez. Azóta sokkal messzibb útakra is minden nagyobb elérzékenyülés nélkül indultak el a kaiserswerthi testvérek.

Azáltal, hogy a diakonisszák mindig több állomáson kezdték meg a szeretetmunkát, az ügy mind ismertebb lett s az intézmény szemmel láthatólag izmosodott. Az alapítás évtől számítva az első évtized végén 108 diakonissza tartozott a kaiserswerthi anyaintézethez s ezek közül 62 külső állomásokon működött. Egyébiránt a Kaiserswerthben működők is gyakran mentek magánápolásra a közel fekvő falvakba és városokba. A fejlődés abban is mutatkozott, hogy a meglévő intézeteket megnagyobbították, pl. a kórházat 600 beteg befogadására alkalmassá tették, továbbá, hogy új, meg új munkákat kezdeményeztek. Egyes diakonisszákat gyülekezetekbe küldtek ki, akik aztán a szegények gondozásával, a betegek ápolásával, az evangélium erejéről kicsinyek és nagyok — léginkább nők — közti bizonyágtétellel a szíveket felmelegítették. Emellett *Fliedner*, különösen *Frickenhans Henriette* segítségével, kisededóvót alapított, amely később kisededóvo-

képző intézette nőtte ki magát. Alapított imaházat is, amely aztán a diakonissza-intézetnek valóságos veteményes kertjévé lön. Lassankint kitünt, hogy az egész nagyra nőtt munkának jogi alapot is kell szerezni s megalakult a „Rheinisch-Westfälischer Verein für Bildung und Beschäftigung evangelischer Diakonissen“. Így aztán a diakonissza ügy még nagyobb lendületet vón s a második évtized végén a kaiserwerthi anyaintézethez 244 testvér tartozott s ezek közül 177 külső állomásokon szolgálta az evangélium ügyét. Egész sereg kórház, szegényház, kiseddóvó, leányiskola, cselédképző, menhely, árvaház, hospiz előállása mutatta, hogy mily áldásos a diakonisszák munkája, akik még sok fogházban és missziói területeken is működtek.

A munka ilyen fejlődése szükségessé tette, hogy *Fliedner* minél inkább megossza a vezetés és igazgatás munkáját is, sőt hogy lelkészi állását elhagyva, ami 1849-ben történt meg, minden erejét a diakonissza-intézetnek szentelje. Hű munkatársai közül *Stricker* lelkészt, *Ranke* tanítót, *Disselhoff* lelkészt, aki *Fliedner* halála után vezetője lett a munkának, továbbá *Fliedner* első és második nejét — amannak neve *Münster* Friderika, emennek *Berthean* Karolina — említjük fel. Hogy milyen önfeláldozással segítettek ezek, arra nézve csak egy példát hozok fel. Megtörtént, hogy *Fliedner* súlyos betegségbe esett. Emellett még három gyermeke is beteg volt. Mégis a munkának nem volt szabad szünetelnie s a vezetés egész terhe hű nejére — az elsőre — esett. Az állomásokra menő diakonisszákat neki kellett bevezetnie és éppen akkor is, amikor férje és három gyermeke betegen feküdtek odahaza. Mégis a hű nő ment s kötelességét teljesítette. Mikor e hű nő meghalt, *Fliednert* egészen lesújtotta a bánat. Azonban az intézet érdeke megkövetelte, hogy a vezető lelkésznek felesége legyen s így lett *Berthean* Karolina *Fliedner* második nejé és egyúttal a diakonisszák felügyelője.

Kellett is felügyelő, mert a diakonisszák száma rohamosabban nőtt. 1852-ben egy felhívás folytán egyszerre 200-an jelentkeztek, akik közül 100-at fel is lehetett venni. A diakonisszák és az intézmények számának növekedtével lépést tartott az adományok növekedése is. Még a rettenetes 1846-ik és 1847-ik évi éhínség idején is megadta az Úr azt, ami szükséges s az intézetnek, amely jóformán egy fillér nélkül kezdte pályafutását, ma 800 ezer korona évi bevétele van. És mintha *Fliedner* lelki ereje is növekedett volna. Nem is csoda! Hiszen kivált első angliai útja után, még teljesebben az Úrra bízta a vezetést s mely jobban elmerült az evangé-

lium mélységeibe. Csak így lehet megérteni, hogy a diakonissza intézet szervezése és igazgatása mellett volt ideje irodalmi tevékenységre (A martýrok könyve c. műve magyarra is le van fordítva) s ráért a duisburgi diakonusképző-intézet megalkotására is.

Valóban *Fliedner* nyugodtan hagyhatta el 1864-ben a földi küzdő teret. A kaiserswerthi protestáns egyház pecsétén levő fa és felírás: *A mustármag fává növekedik* profétikus jelentőségű lett reá nézve. 1864-ben már 425 testvér állott a kaiserswerthi intézet szolgálatában s nem kevesebb mint 100 működési téren szerzett dicsőséget az evangéliumi világnézetnek s hozott áldást a protestáns keresztyénségre. Kaiserswerthi diakonisszák majdnem minden európai országban találhatók, így: Ausztriában, Németalföldön, Belgiumban, Oroszországban, Schweizban, Angliában, Norvégiában s Magyarországon is kaiserswerthi testvérek kezdték meg a diakonisszámunkát. Sőt a távol keleten is bizonyosságot tesznek a kaiserswerthi diakonisszák az evangélium erejéről. A jeruzsálemi diakonissza-intézet volt keleten az első ilyenmű intézet. 1851-ben *Fliedner* személyesen nyitotta meg s avatta fel. A jeruzsálemi diakonissza-intézettel kórház s a „Talita Kumi“ nevelőintézet áll összeköttetésben. A kairói és alexandriai diakonissza-kórházban is kaiserswerthi diakonisszák végzik az ápolást.

A még ennél is nagyobb eredmény pedig abban mutatkozott, hogy *Fliedner* példáján sokan fellelkesülve, új és a kaiserswerthitől teljesen független anyaintézetek (Mutterhaus) alapításához fogtak. 1864-ben, tehát *Fliedner* halála évében, már 30 ilyen Mutterhaus állott fenn s 1600 diakonissza 450 működési helyen munkálkodott. A munka egy negyedét a kaiserswerthi testvérek — valami 425-en — 100 működési helyen végezték.

Azóta a munka mindig terjedt s a rendelkezésemre álló legkésőbbi kimutatás szerint 1901-ben 75 Mutterhaus képezett diakonisszákat a világ minden részében s ezek által 14,501 diakonissza (ezek közül 5224 segítő testvér) állítottatott be az Úr és a keresztyén társadalom szolgálatába. Működési terük, amelyen munkálkodnak, 5211, ebből 1122 kórház, ami megint mutatja, hogy a diakonissza munka sok egyébre is kiterjed a kórházakon kívül s nemcsak betegápolásból áll.

Már most természetes, hogy e 75 diakonissza-intézet történetét külön nem ismertethetem, mert ha ezt akarnám tenni, akkor cikk helyett könyvet kellene írnom. Egynéhányról azonban külön is meg kell emlékezni, hogy így a kaisers-

werthivel egyező és attól eltérő sajátságokkal megismerkedvén, a modern diakonissza-munka törvényeit a tények alapján megállapíthatjuk.¹

A kaiserswerthi-intézet egy éves volt még csak, amikor *Gossner* János, berlini lelkész az Erzsébet-diakonissza-intézetet létesítette. *Gossner* római katolikus szülőktől származott, de már a római egyház kebelében megismerkedett az evangéliumi igazságokkal. A hírneves *Sailer*, továbbá *Boos* Márton gyakoroltak rá hatást. Eleinte *Gossner* is a római egyházat akarta az evangéliummal átalakítani, mint Luther s mikor ez neki sem sikerült, a protestáns egyházba tért át s Berlinben áldásos irodalmi és gyakorlati tevékenységet fejtett ki. Két együletet is alapított, egyet férfiakból, a másikat nőkből s végre a király IV. *Frigyes Vilmos* támogatásával, megalapította az Erzsébet-diakonissza-intézetet. Az intézet nem indult oly hatalmas fejlődésnek, mint a kaiserswerthi s *Gossner* halálával majdnem megsemmisült. A dolog magyarázata röviden ez: *Gossner* épp oly kegyes, buzgó férfiú volt, mint *Fliedner*, de nem volt oly hatalmas szervező, sőt a szervezésben rejlő erő felismerésére egyáltalán képtelen volt. Csak az egyéni odaadásban és lelkesedésben bizott; ez pedig ott, ahol sokak együttműködéseiről van szó, nem elégséges.

Az alapítási évet tekintve, az Erzsébet-intézet után a párisi I. (Rue de Renilly 95) diakonissza-intézet következik. Alapított 1841-ben. Alapítója *Vermeil* Antal református lelkész volt, aki *Valette* lutheránus lelkészt hívta meg munkatársául. Itt tehát a két fő protestáns felekezet, mint teljesen egyenrangú tényező, kezet fogva működik közre a nagy cél megvalósítására. Az intézetet ma négy lelkész igazgatja, akik közül két református, két lutheránus. A párisi diakonissza-intézet is a fogházból kiszabadult nők gondozásával kezdte pályafutását. Majd később magánházaknál betegek ápolásával is foglalkoztak a diakonisszák s még később kórházat is szerzett az előljáróság. 1844. év elején szüknek bizonyultak a helyiségek. Egy nagy és igen megfelelő házat ajánlottak fel *Vermeil*nek, de 100.000 frcért. *Vermeil* visszriadt a vételtől, hősies lelkű neje azonban, buzgó könyörgések után addig biztatta férjét, míg az elhatározta magát a fontos lépés megtételére. Alig kötötte meg a szerződést, római katolikus részről is érkezett ajánlat; a ház azonban a diakonissza-munka otthona lón. A szép intézményt azonban nemcsak a római katolikusok gátolták, hanem a protestánsok is folyton támad-

¹ Golder: Die weibliche Diakonie 191. 1.

ták. Ráfogták, hogy az egyéni szabad tevékenységet akadályozza. Ennek ugyan teljesen az ellenkezője igaz, mert ahol a szervezett diakonissza-munka megjelen, ott aztán sokan indulnak éppen a diakonisszák által buzdítva és vezetve szeretetteljes tevékenységre, de azért még egy oly különben igen derék ember is, mint gróf *Gasparin*, odaállt a támadók közé. Az intézet mindennek dacára szépen fejlődött s új munkát is kezdett, t. i. a fiatal leányok javítására irányuló tevékenységet. Az 1871. rettenetes vésznapokat minden nagyobb baj nélkül élte át az intézet. A commune ugyan zúgott ellene s egy éjjel a ház békés lakóit marcona egyéniségek verték fel. Minden áron rá akarták bírni az ott levő lányokat, hogy fejezzék ki elégedetlenségüket a vezetőséggel, de egyetlen egy sem találkozott, aki rosszakarathból vagy dachból a vezetőség ellen vallott volna. Nagyobb baj az, hogy a buzgó vezető diakonissza, *Melvin* fáradozásai dacára, kevés diakonissza lépett be az intézetbe s mivel a vidékre nem igen került munkás, az érdeklődés vidéken kezdetben nem igen mutatkozott a diakonisszaügy iránt. Még csak azt jegyezzük meg, hogy 1874-ben új diakonissza-intézet keletkezett Párisban határozottan lutheránus jelleggel. A 40-es évek folyamán több diakonissza-intézet is létesült. Így 1842-ben a strassburgi a buzgó *Härter* vezetésével, a st-loupi Schweizban (1842), a dresdai és utrecht, mind a kettő 1844-ben, a berni 1845-ben, a Bethanien-diakonissza-intézet Berlinben 1847-ben és a stockholmi 1849-ben. A strassburgi különösen arról nevezetes, hogy két egymás iránt nem valami barátságos érülettel viseltető nemzet életének határán, a legnehezebb viszonyok közt ápolta az igazi szeretetet és — mint a szeretetnek azon a helyen szükséges eszközét, a két-nyelvűséget. Ugyancsak a strassburgi arról is nevezetes, hogy még a német-francia háború előtt német diakonissza-intézetek felállításához, pl. az augsburgiéhoz (1855) tudott segédkezet nyújtani. A dresdai, utrecht és berni buzgó s erős hitű nők áldozatkészségének köszönhetik, Isten után, létezésüket. A dresdai különösen *Hohenthal Königsbrück* grófnő fáradozásai folytán jött létre. Bár a buzgó alapító nemsokára az intézet létrejövetele után meghalt, a fejlődés útján semmi sem állíthatta meg az intézetet s a drezdai diakonissza-ház egyike ma is a leghatalmasabbaknak. Az intézet épületei egymástól bizonyos távolságban vannak elhelyezve s a legkülönbözőbb munkák folytatására adják meg a lehetőséget. Van az intézetnek kórháza, leánynevelőintézete (az ú. n. Luisenstift), krippe-je, a francia Marbeaud által kezdeményezett crèche mintájára,

amelyben a munkába menő munkásnők kisdedeiket reggel elhelyezik, hogy este visszavehessék, azután van ott Magdalenum, vagyis tévedt nők menhelye, cselédotthona, kisdedóvó s óvónőképezde. Az intézet felvirágoztatásának különösen Fröhlich lelkész tevékenysége volt elsőrangú tényezője. Életem egyik legszebb emléke, hogy ezt a dresdai nagyszerű alkotást láthattam. Különösen mély hatást gyakorolt rám az a nagy szeretet és erély, amelyet a szegény hülyék nevelése körül kifejtének, továbbá az a nagy eredmény, amelyet elérnek s az a szeretet, mellyel engem, a magyart és a reformátust, az intézet igen erősen lutheránus és természetesen német lelkészei fogadtak. Az egyiknek búcsúszava még most is fülemben cseng s bár csengene mások füleibe is: *Nicht wahr, lieber Bruder, die Liebe Christi ist die Hauptsache!*

A berni diakonissza-intézetéről is saját tapasztalataim alapján szólhatok. Az alapító, a derék *Wurstemberger* Zsófia, aki a finom, urias életmódot elhagyta, csakhogy a szegények és betegek sorsán enyhítsen, nem élt már akkor, amikor ott jártam. De élt a férje, az öreg *Dändliker*, a legtipikusabb patriarchák egyike, akiket valaha ismertem, s aki bámulatos szervező képességgel birt és a lelki élet ápolásában valóságos mester volt. Sehol sem fordítanak annyi gondot arra, hogy a munkát ne csak pihenés váltsa fel, hanem a testi pihenés lelki üdüléssel is járjon, mint Bernben. Nem csoda, hogy a berni diakonisszákat még sok szociálista szellemű községi tanács is alkalmazta, amikor a világi ápolónők megbízhatatlansága itt is, ott is kitűnt. A berni diakonissza-intézet különben ránk nézve arról is nevezetes, hogy ott élte fiatal éveit az a derék nő, *Vischer Sarazin* Adolf leánya, aki arra lett elhíva, hogy magyar nővé és a magyar diakonissza-ügy egyik nevezetes tényezőjévé legyen.

Ezzel szemlémet jóformán be is fejezhetem. Csak röviden emlékszem meg arról, hogy ma már jóformán minden német országnak és tartománynak van diakonissza-anyaintézete s hogy a diakonissza-intézményt mind az angol püspöki egyház, mind az angol nonkonformisták és az amerikai protestánsok, különösen a püspöki szervezettel bíró methodisták meghonosították. Csak utalok arra, hogy diakonissza-intézet van még Szent-Péterváron is s hogy még az amerikai néger nők közül is sokan áldásos munkát végeznek, mint diakonisszák. Csak röviden utalok arra is, hogy némelyik diakonissza-intézetnek valamely, az igazgatásra vonatkozó gondolat, illetve szabály ad különösen jelleget. Ilyen pl. a berlini Bethanien-diakonisszaház, amelyben a főnöknő a főintéző s az intézeti lelkész meg

a főorvos, a fődiakonissza tanácsadói. Másik diakonissza-intézetnek meg a munkatere különleges és a többiétől elütő. Ilyen pl. a bielefeldi Sarepta, amely a testvér diakonusképző-intézetrel együtt az epileptikusok bielefeldi nagyszerű kolóniájának szolgálatában áll. Az epileptikusoknak egész kis városa van ott a bielefeldi erdőségekben. A legkülönbözőbb ipar-nemekben szereznek jártasságot, vagy ha gazdagok, kényelmes lakosztályok állanak rendelkezésükre. Van templomuk is. De minden helyen, a műhelyben, az étkezőben, a templom szögletében ott van a matrac, amelyre a diakonisszák a legnagyobb nyugalommal fektetik a sokszor rémes és szívszakasztó kiáltással összeroskadó epileptikust. Tudtommal a bielefeldi intézet az egyetlen, amelyben a diakonisszaházak amaz általánosan elfogadott elvétől t. i. hogy diakonisszának feltétlenül egészséges nő vehető fel, csupán némileg eltérnek s könnyebb epilepsziában szenvedőt is felvesznek.

Ezek után nincs egyéb hátra; minthogy e kérdésekre feleljünk:

Micsoda tanulságokat vonhatnak a modern diakonisszámunka immár több, mint félszázados történetéből?

Mit tettek a magyar protestánsok s mit tett különösen a Filadelfia-diakonissza-egylet, amelynek munkájára e cikk útján a figyelmet felhívni törekszem, a diakonisszámunka elveinek érvényesítésére s a diakonisszámunka felvirágoztatására?

Mi a legközelebbi teendő s micsoda eredményeket várhatunk a helyesen vezetett diakonisszámunkától?

E kérdésekre a következő s egyúttal befejező közleményben adjuk meg a feleletet.

Dr. Szabó Aladár.

T Á R C A.

Hit és haladás.

— György János könyve. ¹ —

A „Hit és haladás“ szerzője ismeretlen ember, homo novus. Én is keveset tudok róla. Jól mondja Emerson, hogy „a mély elméknek a legrövidebb életrajzuk van, még rokonaik sem tudnak róluk sokat mondani, mert ők teljesen írásaikban élnek“. György Jánosnak is rövid az életrajza. Parasztgazda gyermekéül született; mindamellett nevelősködése alatt főnemesi család körében is volt alkalma élni. Elvégezte a jogot, s mikor e tudomány doktorává avatták, a theologia tanulmányára adta magát. Mint theologus hónapokat töltött Londonban, Párisban, Berlinben, New-Yorkban, Bostonban. A harwardi egyetemen a hit és haladásról angolul írt munkájában fényes sikert aratott. Kitüntetéssel avatták e munkájáért a theologia doktorává. E művet fordította vissza György János magyarra, hogy azon gondolatokat, melyeket az amerikai Harward-egyetem professzorai a legnagyobb erkölcsi méltánylásban részesítettek, a magyar gondolkodóknak is hozzáférhetőkké tegye. György János most tanár a kolozsvári unitárius kollégiumban

György Jánosban, úgyszólván, három ember van: egy jogász, egy theologus és egy filozófus. Legértékesebb benne a

¹ György János: *Hit és Haladás*. Mult és jövő társadalmi hitfejlés fokozatos hitnyilvánulásaként fogva föl I—II. kötet: 1—577. l. Nyomatott Tordán, Fodor Domokosnál.

theologus, mert elmondhatja magáról, hogy *hisz teljes meggyőződéssel*. Értékes benne a jogász is, mert a hitnek megnyilatkozásait a gyakorlati életben éles szemmel keresi, s nem csekély benne a filozófus is, mert látván, hogy a gyakorlatban sokszor csak cégérül használják a nagy elméleteket, nemes eszméket, új elméletet állít fel.

„*Mindennek, ami érthető, lényege a hit; ennek előharcosai a filozófia és a vallás*“. Ámde a filozófia nem ad dinamikus erőt a társadalmi haladáshoz, mert a gyakorlati élet szempontjából többnyire fogyatékos. A folytonos változást hirdető Heraklitos a gyakorlati életben pártja uralmának állandóságát erősítgeti. Plátót a kontempláció vezeti, ő az ideák hierarchiáját körvonalozza, élükön a jónak az ideájával, mely felé minden más idea vonzódik, de mikor az állam alkotmányához fordul, akkor *tekintettel van a létező viszonyokra*. Szóval: Plátó, a nagy elméletalkotó ellensége a társadalmi változásnak és így a társadalmi haladásnak.

Ha már most a filozófia nem adja meg a társadalmi haladáshoz szükséges dinamikus erőt, vajjon megadja-e a vallás? Hogy e kérdésre megfelelhessen, különféle fokozataiban vizsgálja a vallást. Átvezet bennünket a természetimádás, az emberimádás, a szellemimádás, a sokistenimádás, a nemzeti vallás, a misticizmus és az egyistenimádás fokozatain és mindenütt megvizsgálja azt is, hogy a megfelelő vallási fokozatoknak milyen politikai és társadalmi állapotok felelnek meg. Mi azt várjuk, hogy az egyistenimádás fázisával kapcsolatban lépnek fel a legkedvezőbb állapotok. György Jánosnak azonban más a nézete: „A vallás a polytheizmus fokán a természeti valóságok körén kívül az emberi valóságok körét is egészen felöleli. Földmivelés, ipar, kereskedés, harcászat, politika, művészet mindmegannyi saját istennel bír; mindmegannyi a vallási tisztelet körébe esik. És kétség alig férhet ahhoz, hogy e fokon az emberek gondolata és akarata szélességben, erőben és határozottságban hit és vallás által nő legrohamosabban.

Az egyistenhívés, ha élő a hit, kedvez ugyan az emberi haladásnak; de mikor az egyistenhívőknél a szorosabb értelemben vett hit elkülönül az élettől, akkor erkölcsi hanyatlás áll be. Erre Judea példáját hozza fel, melynek legnagyobb-szerű politikai és irodalmi korszaka azon időre esik, *amikor a vallás az utcákon volt*. „A későbbi Izrael azon tőkéből élt, melyet a fogság előtti Izrael produkált. A fogság alatt a zsidóknak politikai élete nincsen és a száműzetés után életük az egyházban összpontosul. A próféta többé már nem buzdítja

a népet igazságosságra és a Jehova iránti hűségre az utcán; a fejedelmek lépéseit többé már nem irányítja, mikép a régi jó időkben Jeremiás és Ézsaiás tette. És dacára annak, hogy a nép még mindig sokasodik, a nemzet ereje mégis csak lassan csökken, míg végül, K-u. 70-ben végkép szétesik“. Kinában, ahol a mindennapi magaviselet tényei egyszersmind vallásos tények is: az ingatlan tulajdon megoszlása a nép nagy tömegében egyenlőbb, mint bármely más jelentékeny államban. Az élettől elválasztott, *széttagolt hit* keserű gyümölcsre is történeti tényeket emlit fel, ezek közül csak a legjellemzőbbet idézzük. „A kínai ópium-szerződésből“ híres Bowering misszionárius esete jellemző. *Vallásos hite* hangulatában képes volt e nagyszerű himnusz megírására: „Az én dicsőségem a Krisztus keresztje“; amikor pedig *pénzimádó* hite hangulatában volt, Nagybritánia megbizottjaként képes volt megkötöni Kinával az ópiumszerződést, eszközül szolgálván azáltal arra, hogy egy három-négyszázmillió lelket számláló nemzetre, egy negyven milliónyi nemzet nyereségeért, a pálinkaivásnál is veszedelmesebb átkot hozzon“.

György János nem közönséges theologus. Nem hirdeti azt, hogy a vallás és az erkölcs egy, sőt keményen megostorozza „némely militáris társadalom erkölcstelen vallásosságát“. A militáris szervezetű államokban a nemzeti akarat jut diadalra, de a nemzeti akarat konszolidálásának ára az, hogy míg az uralkodókban következetes, hajthatatlan és okos, öntudatos akarat képződik: addig az alattvalókban az *akarat és személyiség kihal*. Majd így folytatja: „az uralkodókban a magasfokú hazafias érzelmek mellett más érzelmek, s így a vallásos érzelmek is magas fokig fejlődnek. Ellenben az alattvalók érzelmi erői személyiségük elnyomásával arányosan fogynak. Az eredmény ebből az, hogy néhány erős személyiségű emberrel szemben egy egyéniség nélküli tömeget nyerünk. S következőleg, *ahol legtöbb az egyházi és papi szervezet és a vallási szertartás, ott a legkevesebb az igazi hit és erkölcsösség*.“

Ezzel szemben egész sereg példával igazolja némely „vad“ népnek vallástalan erkölcsösségét. „A Santalnak egy legfőbb és jótékony Istenről fogalma nincsen, mindamellet az soha eszébe sem jut, hogy egy idegen rovására pénzt szerezzen, s bántva érzi magát, ha fizetést erőszakolnak reá. A Veddáhk csaknem minden vallásos érzelem nélkül valók, hanem azért tökéletesen megfoghatlannak gondolják azt, hogy valaki elvegye azt, ami nem az övé, vagy megüsse társát, avagy bármit mondjon ami nem igaz“. A második könyv-

vében Tolsztoj nézeteit ismerteti és dönti meg. Elméletileg csak elfogadja Tolsztoj politikai és vallási agnoszticizmusát, de ezen elvek keresztülvitelét teljes lehetetlennek, vagy a népek öngyilkosságának tartja.

Mert Tolsztoj abszolút passiv ellenállása maga után vonná az állami intézmény eltörlését, a vasutak felhagyását, a posta beszüntetését, minden életbiztosítási szervezet fölbomlását, s mindez a nemzeteket oly veszedelemnek tenné ki, melyek a legkegyetlenebb zsarnokság által okozott szenvedéseket is felülmulnák. (332.)

Értelmesen, világos fővel szól György János Jézus vallásáról és a kereszténységről. Kiemeli, hogy mely kitűnők voltak a keresztényen népek erkölcsi, tudományos, művészi, ipari, technikai és gazdasági alkotásai, *ámde „a legsúlyosabb felelősség terhelte és terheli azokat, akik Jézus hitét forma szerint saját hitökül elfogadva, azt lényegében mégis elárulták és elárulják“.* Amilyen áldásos az élő kereszténység, oly káros a csak névleges kereszténység.

Ezek után a hitet egy másik fontos megnyilatkozási formájában, a politikában vizsgálja. Jellemző képét adja itt Kossuth, Mazzini, Rousseau, a római Cato nemzeti hitének. Úgy az egyesek, mint a nemzetek életében azt látja, hogy a politikai fejlődés a vallási fejlődéssel párhuzamos, s hogy a politikai haladás a vallásos hit emelkedésétől függ. De miután a vallásos fejlődés aránylag primitív fokon fennakadott, illetve az egyház önző dogmatizmusában megtorpadott, szükségeseznek látja, hogy a hit szociális megnyilatkozását is vizsgálja, melyek között egyik legfontosabb a vallás hatása a nevelésre.

Nevelési elméletei György Jánost sok tekintetben Rousseau tanítványának mutatják. Nálunk, valamint politikai, úgy paedagogiai elveit is boldog boldogtalan hirdeti, gyakorlati paedagogiánkban mégis annyi a rövidlátás és a struccpolitika, hogy György János néhány, ha nem is egészen új, elvét jónak látjuk idézni. Igaza van György Jánosnak abban, hogy a gyermek *nem tanul igazságot az iskolában*, mert nem a saját értelmi szüksége és kíváncsisága kielégítéséből, hanem tanítatva, a tanító kezdeményezésére, *a tanító tudományát tanulja*, vagyis nem az igazságot, de a *tanító ismeretét* sajátítja el.

Fontosnak tartja az *önismeretre* vezetést. Szabatos és jól illusztrált leírást nyújtunk a nemi szervekkel elkövetett bűnök rettenetes következményeiről. Tanításunknak az legyen

az eredménye, hogy növendékeink minden erkölcsromboló felügyelet és fegyelmezés nélkül házasságukig szűzek maradjanak gondolatban, szóban és tettben. A holt nyelveknek középfokú intézeteinkben való tanítását véteknek tartja. Nehány műkifejzés szabatosabb megértése végett kár annyi erőt elpazarolni. De lássuk immár György Jánosban a Rousseau tanítványát: „Vallás, mint az általános ismerettől és erkölcsiségtől különböző dolog, sem nem taníttatik, sem nem ismeretes. A bibliát mint fölötte hasznos könyvet, de nem mint a vallás egyedüli könyvét, tanulmányozni kell. *A hívátásos papság ismeretlen, minthogy mindenki pap és mindenkinek a mindennapi élete tényekben való prédikálás.* Vallásos szertartásoknak sem lehet helye, mert mindenkinek a mindennapi munkájával és egész életével kell tisztelnie az Istent; a vasárnapi munkaszünet be van tartva, de az időt pihenésre, üdülésre, játékokra, vallásos szemlélődésre fordítják“. Szépen szól a könyvtárakról, melyeket Amerikában tanulmányozhatott, az önnevelés fontosságáról stb.

Az öröklés mai rendjét a nevelésre és így a társadalom haladására károsnak tartja. Hogy a nevelés és haladás sikeresebb legyen, a törvényhozástól a következő reformot várja: „Hozzunk törvényt, mely azt rendeli, hogy halála után minden polgárnak a vagyona a nemzetre száll, e vagyomból állítsunk fel tanintézeteket, s helyezzük el ezekben nevelés végett azon szülők gyermekeit, akiknek a vagyona a nemzetre háramlott. A nemzet által öröklött vagyon fennmaradó részéből állítsunk fel egyenlő birtokrészekre osztott, önkormányzó községeket; s e községeket engedjük át azok birtokába és használatába, akik az elhaltak vagyonának az államra szállása következtében jövedelem, kereset, vagy munkaalkalom nélkül maradtak. Járjunk így el a nemzetre szálló többi vagyonnal is, míg nem az egész nemzeti szervezet reformálódik. A nevelőintézetekben a képzés oly praktikus, hogy az intézeti tagok, a községekbe kilépve, csak intézeti életöket folytatják. A reménység és a bizalom tehát a növekedő nemzedékkel nő: „*Macte nova virtute puer, sic itur ad astra!*“ És György János *hisz* ennek a szebb kornak az eljövételében, *hisz* az emberi személyiség diadalában. „Az egész világevolúció a csillagködöktől fel a gondolkozó emberig; az emberiség történelme a majomszerű vadembertől fel Socrates, Shakespeare vagy Napoleon típusáig az emberi személyiség következetes meggazdagodását igazolja“. György János a hitnélküli állapotot el sem tudja képzelni; szerinte a nem hívés örültség, vagy örültségre vezet. Az emberiségre nézve lehetetlennek

tartja a változatlanságot és lehetetlennek tartja az állati-
ságba való visszasülyedést is. Tehát az ember *haladni* kény-
telen, s azért az embernek hinnie kell, *hittel kell gondolkoznia*
és cselekednie.

Ezek az érdekesebb gondolatai ennek a nagy munkának.
Aki jobban el akar mélyedni ez értékes műben, az írjon a
könyvért György Jánosnak, a kolozsvári unitárius kollégiumba.

Dr. Kemény Gábor.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Nem tudom hamarjában megmondani, hogy mily alkalommal és mikor tartotta gr. Apponyi Albert azt a szenzációs beszédet, mellyel az 1848: XX. t.-cikk 2. §-ában lefektetett egyenlőségi elvet megmagyarázta „omnibus, quibus expedit“... De hiszen úgysis mindegy, az alkalom és az időpont. Ellenben lényeges az, hogy Apponyi szerint az „egyenlőség“ nemcsak hogy nem kívánja, sőt egyenesen kizárja azt, hogy az állam minden vallásfelekezettel teljesen egyenlőképen bánjék el. Az „egyenlőség“ nem az állami cselekvőségben, hanem ennek tárgyában: az állam cselekvénye által érintett felekezetben határozódik.

Apponyi Albert szerint a „tökéletes egyenlőség és viszonzosság“ azt jelenti, hogy az állam a maga egységes egyházpolitikáját mindig az illető vallásfelekezet sajátos egyenlőségéhez alkalmazza. Azaz, ha a magyar protestantizmus természetete beveszi a „ius supremæ inspectionis“: azt lehet és kell is vele szemben alkalmazni. Ha ellenben a róm. kath. egyház természetete ellentmond a „ius placeti“-nak, akkor azt nem szabad vele szemben erőszakolni.

A nemes gróf, aki ellenzéki vezér korában lágy fuvola szóval bővölte volt el némely hitsorsosainkat, midőn tőke-természetű állami dotációt sürgetett a protestánsok részére, máris megkezdte, hogy a vallásegyenlőségről felállított teoriáját bevigye a való életbe.

Az apáca-paragrafusnál tekintettel volt a róm. kath. egyház speciális természetére, s ezért alkalmazott másnemű állami (?) ellenőrzést és biztosítékokat a szerzetrendi tanítókkal

szemben és viszont mást a „civil“, s többnyire protestáns tanítókkal.

Most azt olvassuk, hogy a róm. kath. egyházi kongruánál szintén másnemű biztosítékok fogják védni az állami érdekeket, mint az 1898. XIV. t.-cikkben. Ezt az eltérést két dolog indokolná. Az egyik az, hogy a róm. kath. egyház hierarchikus szervezete nem tűr meg olyan világi beavatkozást, mint aminőről az 1898. XVII. t.-cikk 7—9. §-a szól. A másik ok az lenne, hogy a róm. kath. papi kongruához az állam csak részben járul. A másik részt az egyházi nagyobb javadalmasok adják. Ennélfogva az államnak nem lehet olyan ingerenciája az államellenes magatartást tanusító pap megrendszabályozására, mintha ő maga adná az egész kongruát.

Mondhatjuk, hogy gyönyörű okoskodás! Eppen abból az iskolából került ki, amelyből a királygyilkosságot elítélő Aquaviva jézusrendi generális eme dekrétuma: „egyetlen rendtag se merje tanítani, hogy bármely személynek s bármely zsarnokság ürügye alatt szabad a királyokat, vagy a fejedelmeket meggyilkolni“. Ha így haladunk a vallás egyenlőség elvének magyarázásával, hamarosan odajutunk, ahová Bársony György váradi c. püspök „az egész világ elé terjesztett igazságában“ t. i. hogy a róm. kath. vallás természete kizárja az eretnokség eltűrését, tehát ezek a róm. kath. vallás sérelme nélkül nem is létezhetnek.

Nem mondjuk mi, kik a „paritáts Stockprügel“ oly számos nyomait érezzük hátunkon, hogy az államnak kötelessége minden körülmények között egyenlő mértékkel mérni a vallásfelekezeteknek. De igenis megkivánjuk, megköveteljük, hogy a különböző elbánás mindenkori az állam érdekeihez és nem a felekezetek sajátosságaihoz alkalmazkodjék. Így el lehet érni azt, hogy az olyan vallásfelekezetek, amelyek egyházi szervezetök, illetve autonómiájuk köpenye alatt államellenes érzelmeket táplálnak, vagy megvédelmeknek, a magyar állam iránti köteles hűségre reászoríttassanak. De el lehet érni azt is, hogy az 1848. XX. t.-cikk kijátszásával egyes vallásfelekezetek a többiek felé ne emeltessenek és „egyenlőség“ ürügye alatt külön privilégiumokkal el ne láttassanak.

A mai egyházpolitikai gyakorlatban ugyan mit jelent az, hogy a róm. kath. egyház hierarchiai szervezete nem tűri meg az államhatalom beavatkozását a lelkészek fegyelmi ügyeibe? Távolról sem azt, hogy állam elismeri a róm. kath. egyházat a maga hierarchiai szervezetével, hanem sokkal inkább azt, hogy az egységes állami jogrend alól indokolatlan kivételeket, immunitásokat statuálnak. Hát vajjon a presbyte-

riális egyházalkotmány nagyobb befolyást enged az államhatalomnak, mint a hierarchikus?! Vajjon a kálvini egyházszervezet nem jobban perhorreskálta-e mindenha az állami beavatkozást, mint a róm. kath. egyházszervezet, mely mindenütt össze tudott forni az állami intézményekkel, s eltűri ma is nálunk az apostoli királyi jogokat a kánoni jog minden theoretikus ellenvetései dacára?

Az az okoskodás pedig, hogy miután a róm. kath. plébánusok kongruájához a főpapság, a vallásalap is hozzájárul és pedig nagyobb mértékben, mint az állam a maga közjöveldelmeiből, ezért az államot kevesebb ingerencia illeti meg a róm. kath. plébánusokkal szemben, mint a „nem katolikus“ lelkészek irányában: vajjon nem merőben nevetséges, szinte bárgyu szofizma-e? Állítólag Csernoch János találta ki. De bizonyára kár volt nevet említeni vele kapcsolatban, mivel az ilyen elv feltétlenül diszkreditálja azt, akinek koponyájából kipattant, s aki azt jóhiszeműleg még előadni is meri.

Eddig úgy tudtuk, hogy maga az állami segítség, nem pedig ennek ilyen, vagy amolyan nagysága állapította meg az állam amaz igényét, hogy segítségét méltatlanra ne pazarolja. Aki eddig 20 korona kongruát kapott, éppenúgy alatta volt az 1898. XIV. 7—9 §-ainak, mint az, aki netalán 1200 korona kongruában részesült. Jövőre már másképen lesz. A „nem katolikus“ papra marad a régi törvény. A róm. kath. plébánus kaphat az államtól tisztos dotációt kongrua alakjában, de mert az összesen kapott kongruából nem lehet kihámozni, hogy mennyi az egyik, mennyi a másik és mennyi a harmadik forrásból eredő: azért nem lehet az állami részt elvonni, ha az illető azzal pánszláv izgató is, ha az egyházi hatóság által rendre nem utasítatik is, ha az államhatalom fellépése sikertelen marad is.

Szántsándékkal nem beszélünk arról, hogy a nagyobb főpapi javadalmak, s a vallásalap, melyből a róm. kath. papi kongrua egy része kitelik, szintén állami dotáció jellegével bír. Pedig, ha még ezt is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy nemcsak eszmei abberrációval, de határozott rosszhiszeműséggel állunk szemben.

Azok a törekvések, melyek a róm. kath. papi kongruánál más elvek alkalmazásán fáradoznak, mint amelyek eddig irányadók voltak, okvetlen szükségessé teszik az egész kongrua-ügy új és pedig egyenlő elvek szerinti szabályozását.

Az új szabályozás elveit már felmutattuk ezen a helyen. És pedig nem egy ízben. Most röviden ismétljük.

A javadalmi rendszert a fizetési rendszernek kell fel-

váltani. A lelkész nem kap földet, tőkekamatot, hasznos jogokat, párbért, képét stb., hanem fizetést. Föld, tőkék, hasznos jogok, adók jövedelme az egyházközség pénztárába folyik, s ugyan innen fizetik a lelkésznek díjbevétele szerinti fizetését. Ha ez nem éri el a kongrua porció-t, a hiányt pótolja az állam. A fizetés korpótlékokkal emelkedik, s helyi pótlékok egyenlítik ki a helyi viszonyok szülte különbségeket, mert hát — dacára a matematikának — a Pesten élvezett 1600 korona nem egyenlő a Hagymásbodonban élvezett 1600 koronával. Korpótlékokot csak az kap, akinek egyházközségétől nincs annyi fizetése, mint amennyi őt szolgálati ideje szerint megilletné.

Az előrebocsátott elvek alapján meghatározott lelkészi fizetés biztosítását az állam vállalja magára a következő módon: a) nem engedi meg, hogy a hívek az állami (bizonyos nemű) adók egy meghatározott %-ánál jobban megterhelteszenek: b) a kiszámított maximális segély összegét évenként, a kongrua törvényben meghatározott módon, a felekezeti *egyház rendelkezésére* bocsátja, hogy ez juttassa a jogosultakhoz: c) nem az egyes lelkészekkel, hanem az egész egyházzal szemben szabja meg az állam érdekében szükséges garanciákat, melyeket, ha az illető egyház nem respektálna, az egész egyházzal szemben vétetnek igénybe a represszáliák.

Igy el lehet érni, hogy az egyház a valóságnak megfelelőleg állapítsa meg a lelkészi helyi jövedelmeket, illetőleg a lelkészeknek az egyházközségtől járó fizetést. Másfelől biztosítva volna, hogy a felekezeti főhatóság X. Y. államellenes magatartást tanúsító lelkészt rögtön fülön fogja az állami figyelmeztetés nélkül is, mert az egyház által élvezett egész állami dotációt veszélyezteti csak egy lelkésznek államellenes üzelve is.

Az ily módon szabályozott kongruánál aztán tehetne, alkalomadtán különbséget az állam az egyes felekezetekkel szemben *állami szempontból*, ha t. i. valamely felekezet a maga egészében nem akar simulni az állameszméhez, sőt az ellen működik . . .

Amiket eddig elmondottunk, azokat a poroszországi kongrua törvényjavaslatnak országgyűlési tárgyalásai juttatták eszünkbe abból az alkalomból, hogy Apponyi kultuszminiszter megint róm. kath. felekezeti politikát szándékozik üzni a róm. kath. lelkészi kongrua-ügynél, mint ahogy üzött az 1907. évi népiskolai törvény meghozatalánál is.

A porosz törvényjavaslat és ennek sorsa annál inkább érdekel bennünket, mivel a mi 1898. évi törvényünk porosz

mintára készült. A poroszok azóta az általam ismertetett jobb útra tértek, de mi — úgy látszik — a régít fogjuk rosszul foltozni. E mellett a porosz törvény egyaránt szól a róm. katolikusokra és a protestánsokra is, tehát egységes törvény. A porosz törvényben kifejezésre jut a coelibátusra kötelezett róm. kath. és a többnyire családos és rendszerint sok gyermekkel megáldott prot. lelkészek életszükséglete között fennálló különbség is. Végül ugyanaz a törvény foglal magában olyan rendelkezéseket, melyek állami érdekből, némely egyházi testekkel szemben kivételes eljárást szabnak meg.

A porosz képviselőház 1908. okt. 29—30. napjain tárgyalta a kormány által benyújtott, s a lelkészek fizetése, a nyugdíj- és gyámintézet anyagi támogatására vonatkozó törvényjavaslatokat. A tárgyalás folyamán felszóltak képviselők nyilatkozataiból csak azon legfontosabb részleteket ismertetjük, melyek nekünk is okulásunkra szolgálhatnak.

Winckler konzervatívparti képviselő, kinek 1907 márc. 5-iki interpellációja szolgált az új törvények kiindulási pontjául, a következőkben tünteti fel az 1898 előtt kongrua-segélyek természetét. Ha az 1898 előtti állapotok tarthatatlanságát újból emlékeztünkbe idézzük, nyilvánvaló lesz, hogy minő haladást képvisel a 10 évvel ezelőtt létesített törvény a korábbi helyzethez képest, az a törvény, mely a papok kezdő fizetését 1800 márkában, végfizetését pedig 3600 márkában szabta meg.

A tarthatatlanságot mindenki érezte régen, jóval 1898 előtt, de nem tudták megoldani azon nehéz kérdéseket, melyek az ú. n. javadalmi rendszerhez (Pfründensystem) kapcsolódtak. Ez a rendszer nem volt méltó a lelkészhez, az egyházhoz, nem az államhoz. Addig az egyes lelkész fordult az államhoz, s hivatkozva javadalma elégtelen voltára, kérte annak kipótlását. Az állam kötelességszerűleg értékelte a javadalmat, s csak azután adott segélyt, ha úgy találta, hogy a lelkész bevallása igaz. Ez az eljárás sok kellemetlenségeket szerzett a lelkésznek, az államnak, de főképen az egyháznak, melynek úgyszólván a háta mögött alkudozott a lelkész és a kormány, s melynek belső ügyeibe így az állam sokkal mélyebben nyúlt bele, semmint az bármelyik félre nézve egészséges lett volna.

Az 1898. évi törvény igen egészséges módon oldotta meg a kérdést, mikor a javadalmi rendszer helyére a fizetésrendszer (Besoldungsystem) állította, mikor a fizetések rendezését az egyházakra bizta, s mikor a kimutatott szükségleteket az egyházi főhatóság kezeihez egy helyre utalta, hogy

ez rendezze az állam által elfogadott elvek alapján, s a korpótlék rendszer igénybevétele mellett az egyes lelkészek fizetését.

Csak az volt még 1898-ban kétes, hogy vajjon a növekvő igények és szükségletekkel lehet-e majd lépést tartani. A jelen törvényjavaslat mutatja, hogy igenis lehet. De világos, hogy az állam is csak így vehetett magára nagyobb terheket, ha a hívek egyetemes egyházi adózása is növekedett. Ime ez is megtörtént. Azonban jövőre figyelni kell arra, hogy az állami érdekek tiltják az egyházi szükségletek fedezésére kivetett pótdadó százalékanak további lényeges emelését...

Winkler emez előadásából látjuk, hogy a poroszországi lelkészi fizetés megállapításának módja 1898. előtt olyan volt, mint a mienk 1898. óta.

A következő szónok: dr. Porsch centrumpárti, főleg róm. kath. egyházi templomból vette bírálat alá a javaslatot és mindenek előtt leszögezte azt az álláspontot, hogy miután a lelkészek nem állambivatalnokok, hanem az egyház szolgálói: ennél fogva ellátásukról is az egyháznak kell gondoskodnia. Hajdan az egyháznak volt is erre módja, volt elég anyagi ereje. De a szekularizációval ezt a módot, ezt az erőt az állam elvette az egyháztól. Nemcsak a róm. katolikus egyháztól, de a protestánstól is. Már most ha annak idejében az államnak szüksége volt az egyházi javakra: most, mikor az egyház jutott szükségbe, az államnak kell segíteni az egyházon. Ez az államnak nem jogi, hanem morális kötelessége.

A róm. katolikusok nem mehetnek abba bele, hogy az állam szabja meg a lelkészek kezdő s végződő fizetését, mert ez az egyház joga. De igenis megkívánják, hogy az állam közege, a kormány, érintkezésbe lépve az egyházi hatóságokkal, t. i. a róm. katolikusoknál a püspöki karral, állapodjanak meg az iránt, hogy mily összegű lelkészi fizetés erejéig szükséges évi segílyt bocsáthat az állam az egyház rendelkezésére.

Az 1898. évi államsegély-törvényben oly összeg bocsátott a protestáns és a róm. kath. egyházak rendelkezésére, mely megfelelt, ha nem is teljesen, a két felekezet lélekszám arányának. Jelenleg azonban míg a protestánsok 10 millió márkát fognak kapni, a róm. katolikusok számára nem 5 millió, hanem $2\frac{1}{2}$ millió van előirányozva. Ez nem igazságos.

Igaz, hogy a kormány kijelentette volt, hogy az állam részéről csakis akkor helyezhet segílyt kilátásba, ha az egyház önerején nem bírja a megállapított szükségletet fedezni.

De helytelen volt a szükségletek megállapításánál az a szempont, melyet a kormány s a ház többsége is képviselt t. i. hogy a nőtelen életre kötelezett papok, akik különben ugyanolyan akadémiai képzettséggel bírnak, mint a házasságban élők, kevesebb fizetéssel bírnak. Ez a kevesebb fizetés, az egyenlőfokú képesítés mellett, a róm. kath. papot kisebb értékűnek tünteti fel, mint akár nő, akár nőtelen protestáns tisztviselő. Pedig a pénzügyminiszter is elismerte, hogy az állami hivatalnokok lakbérénel nem lehet, nem szabad különbséget tenni a nő és nőtelen hivatalnok között. A lakás pedig éppen úgy az életfenntartáshoz sorolandó, mint az élelem stb. Ami tehát áll a nő és nőtelen állami hivatalnokok lakbérére, ugyanaz áll a nőtelen és nő papok egész fizetésére nézve is.

Ha a papi fizetések mindkét felekezetnél egyenlők lennének, a róm. kath. egyháznak a kilátásba helyezett $2\frac{1}{2}$ millió fölül tovább 3,400.000 márkára volna szüksége. Azonban róm. kath. részről elismerik azt is, hogy az állam által a protestánsok számára kilátásba helyezett 10 millió márka segély fejében, protestánsok önmegadóztatás útján közel 4 millió márka terhet vettek magukra. Miután pedig a róm. kath. püspöki kar nem hajlandó belemenni abba, hogy a hívekre megfelelő arányú egyházi adót tervezzen és vessen ki: ennél fogva le kell mondaniok arról az igényről is, hogy az állam olyan arányban segítse őket, mint a protestánsokat. Azonban a róm. kath. képviselők hajlandók volnának a protestánsok teherviselésével arányos önmegadóztatás iránt mozgalmat indítani, mihelyest a kormány részéről biztosítást nyernének az iránt, hogy ez esetben a lélekszám szerinti arányban fog egyházuk is segélyben részesülni. Az államsegély és önmegadóztatás között fennálló juktimot a róm. katolikusok méltányosnak ismerik el; csak hogy az aránylagos államsegély felől szeretnének bizonyos meggyőződést szerezni.

Mellőzve a kisebb jelentésű kifogásokat, áttérhetünk a törvényjavaslat ama pontjára, melyet a centrum nevében dr. Porsch a legélesebben támadott s amelyet egyháza álláspontjáról elfogadhatatlannak mondott.

A kongrua-törvényjavaslat 15. szakasza a poroszországi róm. kath. egyházban a gnesen-posedeni érsekség s a culmi diócezis tekintetében különleges intézkedéseket foglal magában, mely intézkedések lényege az, hogy a nevezett püspöki megyék is megkapják ugyan elméletben a $2\frac{1}{2}$ millió márkából aránylagosan rájuk eső részt, azonban az az összeg, mely az 1898-ban megállapított lelkesízi fizetésekre szükséges összesen felül az újonnan szabályozott fizetési fokok kiegészí-

tésére szolgálnak, nem bocsáttatnak a püspökség rendelkezésére; hanem a vallásügyi miniszter szabad rendelkezése alatt maradnak. A miniszter megkapja a felhatalmazást, hogy a rendelkezésére álló összeg erejéig *visszavonható*, azaz ideiglenes segílyt adhasson a nevezett megyék papjainak.

Persze a törvény szövegében nincs, de benne van az indokolásban és kitűnik a későbbi szónokok beszédéből, hogy ezt a különös rendelkezést az illető megyék papsága kebelében éppenséggel nem ritkán fel-fel tünező „államellenes” magatartás, azaz a lengyel nemzetiségi izgatás tette szükségessé. A porosz államellenes lengyel agitáció legjelentősebb képviselői a nevezett megyék róm. kath. papsága. Már pedig, hogy az állam az összes polgárság adózásában egyenesen az államfenntartása érdekében hozott áldozatokat úgy használja fel, hogy ezekből az állam ellen támadó törekvéseknek anyagi függetlenséget és nagyobb szabadságot adjon: ez még kívánásnak is képtelenség.

Ez okozta azt, hogy dr. Porsch beszéde, mely talán éppen ennél a pontnál volt a legékesszólóbb és érvekben leggazdagabb, mégis éppen ennél a pontnál ért el legkevesebb hatást. A centrum ugyan helyeselt, de mégis helyeslése akkor volt a legélénkebb, mikor a vezérszónok azt mondta, hogyha már kivételt kell tenni, tehát tegyék meg a kivételt, az egész terület minden papjára nézve és ne adjanak alkalmat a kormánynak, hogy ez tetszése szerint jutalmazzon és büntessen, illetőleg hogy még szigorúbban büntesse azokat, akiket segílyben részesít, amivel azokat a nem segílyezett kartársak előtt közmevetésnek teszi ki s mint árulókat teszi gyanúsakká.

Dr. Porsch ugyan a javaslat eme részét igazságtalannak is mondja, de érvelésében a súlyt mégis arra fekteti, hogy az gyakorlatiatlan. Ezzel kifejezést nyer az a gondolat, hogy az államellenes magatartásra még a róm. kath. papnak sincs jogcíme, csak hogy a büntetéseknek és jutalmazásoknak jobb, kevésbé odiosus módját kellene választani. A szónok nem vet ugyan fel új eszmét a kényes kérdés megoldására nézve, de a háttérben ott lappang s elő-elő csillámlik a határozottabb represszália gondolata, mint alkalmas eszköz. A főgondolat azonban mindenestre a 15. szakasz megfelelő módosításának elkerülhetetlen volta.

Természetes, hogy nincs vallásfelekezet, mely szívesen hallaná egy ilyen államsegélyi akciónál, hogy egyes tagjai nem érdemlik az állam feltétlen bizalmát. De fájdalom, ez valóságos tény. Ezelőtt, ha még oly buzgó egyháztág is valaki,

nem hunyhatja be szeméit és kénytelen beismerni, hogy a segélynyújtó államnak is vannak bizonyos igényei.

Dippe nemzeti liberális képviselő sietett is ezt kellőleg kihasználni és a centrupártnak kevésbé tetsző módon leszögezni, hogy rossz szolgálatot tesznek a hazának, akik vallásos érdekeiket, mikor azok veszedelemben sem forognak, hanem csak arról van szó, hogy kisebb, vagy nagyobb anyagi előny szerezhető-e: elibe helyezik az állam, a közös haza érdekeinek. Persze ilyen protestáns részről elő nem fordulhat, mivel a protestantizmus nem lehet államellenes.

Több szónok reflektál dr. Porsch azon fejtegetéseire, melyekkel a róm. kath. papok akadémiai képzettségére hivatkozás mellett, ezeknek ugyanolyan nagyságú javadalmat kívánt, mint a nős és gyermekes prot. lelkészeknek. Előnyökre legyen mondva, egyik sem használta ki az ezen kérdésnél önként kínálkozó csípős alkalmat a háztartás közötti különbségek érintésére. Legszebb volt az, amit Dippe kiemel t. i. az a nagy állami érdek, melyet a családos és sok gyermekes prot. lelkészek nem anyira népesedési, mint sokkal inkább művelődési szempontból képviselnek.

Természetes, hogy a nem centrupártiak távol tartották magukat attól a fájdalmas hangtól, melyet dr. Porsch a lengyel agitátor pápás papok érdekében megütött. Briereck szabadkonzervatívparti egészen helyesen emelte ki a centrum álláspontjával szemben, hogy szó sem lehet a nemzetiségi érzés büntetéséről, de annál inkább lehet az agitátorius munka korlátozásáról. A porosz állam túlnyomólag protestáns s a lelkiismereti szabadságon épül fel. Önmaga ellen vétene, ha a lengyel papság lengyel lelkiismeretét s meggyőződését üldöznék, avagy csak kifogásolná is. De nagy különbség van a nemzetiségi meggyőződés ápolása, fenntartása és a lengyel nemzetiség politikai igényeinek izgató felszítására fordított tevéleges munka között, amely utóbbi munkában pedig újabb időben az ifjabb papi nemzedék mindenestre túl megy a határokon. Azt nem kívánják tőlük, mindenetké legyenek. Ellenben megkövetelik s ha kell, reákönyserítik, hogy a porosz állami intézmény ellen, annak kebelében ne izgassanak. Aki pedig azt kívánja, hogy államilag segélyeztessenek az állam-eszmének leghevesebb ellenségei: az bizonyára nem az állam érdeke által vezetetti magát . . .

De nem folytatjuk tovább! Ennyi is elég a porosz-kongrua-törvény megismertetéséhez és annak felmutatásához, hogy úgy az egyházak, mint az állam szempontjából helyes dolog volna, ha a poroszokat nem csak 1898-ig követtük

volna, hanem követnénk tovább is. Ki kellene emelnünk az egyházakat, különösen a prot. egyházakat, abból az alárendelt helyzetből, melybe az állammal szemben jutottak. A paritást helyre kell állítani. Az egyenlőséget az állam szempontjából és nem felekezeti szempontból kell elbírálni. Az állammal szemben kivételes ez és ellenséges magatartást tanúsító felekezetekkel kivételes és éppenséggel nem kedveskedő, de erélyes álláspontra kell helyezkedni.

Akinek füle vagyon a hallásra, hallja! Vajha meghal-
laná a kultuszminiszter is.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Kérészy Zoltán: A „Ne temere“ dekrétum, tekintettel a jogtörténeti előzményekre. Budapest, Athenaeum, 1909. 115. l. Ára 3 korona.

A kassai kir. jogakadémia tudós igazgatója, igen értékes és tartalmas munkát bocsátott közre a „Ne temere“-ről és a vele egybefüggő kérdésekről. Munkája három részre oszlik. Az első rész adja az általános, a második rész a hazai idevonatkozó jogtörténetet; a harmadik részben szól a „Ne temere“ dekrétumról, annak kötelező erejéről, tekintettel a korábbi házassági jogra és a placetum alkalmazásának kérdésére. Véleményt mond arról, hogy mi lenne a dekrétum által előidézett súlyos egyházpolitikai helyzet orvoslásának útja, egyúttal szól a vatikáni diplomáciai képviselétről és a főkegyúri jogról.

Szerző, már az előszóban világosan kifejti álláspontját. Nem ösmeri el, hogy a királyi placetum alkalmazása által a „Ne temere“ által előidézett baj orvosolható lett volna; tagadja, hogy a dekrétum a magyar állam házassági jogrendjét sértené, de azt erősen hangsúlyozza, hogy a dekrétum a katolikus és protestáns egyházak békés coexistentiáját, a magyar keresztyén társadalomnak közéleti viszonyaink közepette annyira kívánatos összhangját és összetartozandóságát veszélyezteti, midőn a Lambruschini-féle kedvezményt nálunk megszünteti, holott Németországon az 1906 január 18-án kelt „Provida“ bullával adott hasonló kivételes kedvezményt továbbra is fenntartja. A kibontakozásnak úgy politikai, mint egyházjogi egyedül lehetséges és célravezető útjárá nézve gróf Tisza

Istvánt követve, kimondja, hogy a sérelem orvoslásának súlypontja nem a magyar királyon, nem a magyar kormányon van, hanem a római kuria kezében.

Ilyen szempontokból, felekezeti elfogultság nélkül, tisztán a közérdek nézőpontjából tekinti és tárgyalja dr. Kérészy az egész kérdést, melynek munkája két első részében gazdag és értékes jogtörténeti alapot ad. Ezt az érdemét még róm. kath. bírálói is elismerik, de már a tulajdonképpeni kérdést tárgyaló harmadik részt erősen támadják, (mint legközelebb dr. Tauber Sándor a „Katholikus Szemle“ III. füzetében) ami egymagában is a legfrappánsabb bizonyíték az ellen a szintén hangoztatott véleményt, sőt vád ellen, mintha dr. Kérészy álláspontja, több helyen róm. katolikus-felekezeti és nem elfogulatlan egyházjogász lenne.

Elösmerem, hogy e vádnak van némi alapja abban, hogy a pápát több helyen is „az egyetemes egyház fejének“ mondja, (III. 114.) én azonban azt hiszem, hogy e helyeken mindig odaértette szerző, csak nem írta ki azt, hogy „a r. kath. felfogás szerint“; mert hiszen egyetlen *nem r. kath. vallású* emberről, annyival inkább egyházjogászlól sem tételhető fel, hogy a római pápát, a róm. kath. fictio és praetensio szerint, az egyetemes keresztyén egyház fejének tartaná és elfogadná.

Hasonlóképpen áll a dolog azon sokat vitatott kérdésre nézve, hogy a tridenti „Tametsi“ dekrétum által megállapított házasságkötési szabályzat (forma tridentina) kötelező volt-e és mennyiben a tulajdonképpeni Magyarországon lakó protestánsokra nézve; mert míg az erdélyi protestánsokra nézve (az egykori külön fejedelemség alapján) csaknem általánosan elismerik a tridenti forma alóli kétségtelen mentességet, addig a tulajdonképpeni Magyarország protestánsait illetőleg még dr. Kérészy sem nyilatkozik teljes határozottsággal. (Lásd a 24. 25. 60—62. lapokat.) Pedig szerintem egészen határozottan lehet megállapítani és elfogadni azt a nézetet, hogy a magyar protestáns egyházaknak a r. kath. egyháztól való különválását és önnállóságát államjogilag elismerő bécsi békekötés, illetve az 1608. koronázás előtti I. törvénycikk óta a magyarországi protestánsokra nézve a forma tridentinának kötelező ereje, ha „de facto“ volt is, „de jure“ semmiképpen nem volt és nem is lehetett. Amint a két protestáns egyház hazánkban államjogilag elismertetett és törvényesen bevételt, attól fogva annak tagjai, de jure, mentesek lettek a római pápa és egyház mindenféle törvénye, parancsa, rendelkezése és hatalma alól. Hogy „de facto“, tényleg, egészen másként

történt, azt senki sem tagadja, de ez egyáltalában nem alterálhatja a tiszta jogi álláspontot.

A dr. Kérészy könyve nagyon megérdemli, hogy minél szélesebb körben elterjedjen. A kiállítás is gondos és csinos; a sajtóhibák külön fel vannak tüntetve, de kettő — bizonyára elnézésből — kiigazítatlan maradt, nevezetesen a 60. l. 7-ik sorában „1626“ van „1623“ helyett és a 73. l. 11. sorában „követik“ van „követhetik“ helyett.

Ezzel be is fejezhetném ösmertetésemet, de szükségesnek látom dr. Kérészy műve már említett r. kath. bírálójának, dr. Tauber Sándornak nézetét, két lényeges pontra nézve bemutatni.

Tauber szerint „helytelen Kérészy azon felfogása, mintha a protestánsok joggal beszélhetnének a „Ne temere“ dekrétum által előidézett bonyodalmakról és felekezetközi izgalmakról. Hiszen éppen a protestánsok voltak annak idején a katolikusokkal szemben, a polgári házasság behozatalának leghevesebb védelmezői. Most tehát nincs okuk és joguk a katolikus egyház részéről ért sérelmekről beszélni. Tu l'a voulu Georges Daudin!“

Helyes; tehát a „Ne temere“, legalább Magyarországon, revanche a polgári házasság behozataláért!

Úgyancsak Tauber szerint „teljesen téves Kérészy azon állítása, hogy a magyar közjog szerint a főkegyúri jog alatt ismert egyházhatalmi jogositványokat a magyar király nem mint pápai delegáció alapján ráruházott, sem nem mint abszolút fejedelmi jogokat — hisz rezervált felségjogokat a magyar közjog nem ismer — hanem mint hazai közjogunk pozitív intézkedéseinél fogva a szent koronát illető s attól elidegeníthetetlen egyházhatalmi jogositványokat bírja és gyakorolja — parlamentáris kormányzatunknak megfelelőleg — a vallás- és közoktatásügyi miniszter útján, ki azoknak mikénti gyakorlásáért az országgyűlés irányában felelősséggel tartozik.“ A bizonyítással azonban dr. Tauber adós marad.

Révész Kálmán.

Kálvin irodalom. A nagy reformátor születésének negy-
százados évfordulója hazai református irodalmunkban is élénk
visszhangra talált, egymásután kisebb-nagyobb műveket kapunk,
melyek részint Kálvin iratai, részint egyeseknek róla írt munkái,
melyekről folyóiratunk hasábjain meg kell emlékeznünk.

Mindenek előtt rámutatunk egy örvendetes jelenségre.
Egy kis lelkes csapat összeállt és egy régen érzett hiányt
óhajt pótolni azon fáradozásával, hogy Kálvin műveit lefordítja

magyar nyelvre, hogy azt a nagy szellemi kincset, mely a reformátor munkáiban a nyelv idegensége miatt, eddig sokakra nézve megközelíthetetlen volt, közkinccsá tegye s vele nemes gyümölcsöket érleljen a hitélet mezején. *A magyar Kálvin fordítókat* értjük, kik az elmúlt évben már egy egész sorozatot adtak a reformátor kisebb értekezéseiből. I. *A genfi egyház kátéja*. 70 lap, az 1545. évből való szöveg szerint. II. *Az egyház reformálásának szükségességéről*. 112 lap. III. *Az ereklyékről* 48 lap. IV. *Sadolet bíboros levele a genfi tanács-hoz és néphez Kálvin válaszával 1539-ből* 64 l. V. III. *Pál pápa atyai intelme* V. *Károly német császárhoz, Kálvin megjegyzéseivel 1545-ből* 44. lap, mind az ötöt maga a szerkesztő Czeglédi Sándor fordította. VI. *A párisi szent hittudományi kar hitcikkei, melyeket hitünk manapság vitatott tárgyairól határozott, Kálvin cáfolatával 1544-ből*. Fordította Pongrácz József 54 lap. VII. *Kálvin János élete*, pontosan megírta Béza Tódor, fordította Licz. Rácz Kálmán 70 lap. VIII. *Psychopannychia, vagyis értekezés arról, hogy nem alusznak, hanem a Krisztusnál élnek azoknak a szenteknek a lelkei, kik a Krisztusban való hitben halnak meg*. Fordította Rábold Gusztáv 87 lap.

Egyik értékesebb mint a másik s mindre ráillik Bézának a II. számról mondott állítása: „*erőteljesebb és alaposabb munka, az én tudomásom szerint nem jelent meg ebben a században.*“ Kálvinnak minden iratát bensőségteljes vallásosság, élő hit, az igazság meggyőző ereje s megannyi mély-séges gondolat jellemzi, mely lebilincseli az olvasót, mert a szívnek teljességéből szól a száj. Ez a kevés is meggyőző arról, hogy mily választékos nyelven, valódi műgonddal írta dolgozatait s valóban igaz, — hogy ismét Bézával szóljak — s ez sértés nélkül legyen mondva, *hogy eddig egy theologus sem írt nagyobb világossággal, szabatosabban és meggyőzőbben, pedig annyit írt, amennyit a mi emlékezetünk, sőt az atyák emlékezete szerint is senki más.*

Bizony ezek hallatára kell, hogy vádoljon bennünket a lélek, hogyan tudott a magyar kálvini egyház ennyi ideig a reformátor munkáinak lefordítása nélkül meglenni, mert a XVII. századból való fordításaink nemcsak elavultak, de nehezen hozzáférhetők s így egy-két tudós theologuson kívül senki nem olvassa nálunk Kálvin műveit, pedig azokban élet, erő s olyan élő hit lüktet, melynek áldó hatását érezhetjük minden lapján.

No de ezután már nem úgy lesz, mint eddig. A derék magyar Kálvin-fordítók gondoskodnak róla, hogy a reformátor

munkái nyelvünkre átültessenek, mint jelentésükből látom, a IX-ik értekezés: *Válasz Phigiúsnak, a szabad akaratról* sajtó alatt van, s ezt a 9-et két kötetbe kötve 10 kor 50 fill.-ért Kis Tivadar bizományostól meg lehet szerezni Pápán. Melegen ajánljuk a megszerzésre Kálvin iratait és szeretjük hinni, hogy ifjú barátaink nemes vállalkozását, magyar református hitsorsosaink felkarolják és nem történik meg az a szégyen, hogy vállalkozásuk pártolás hiánya miatt megszűnik.

Kálvin János élete és reformációja. Írta S. Szabó József. A nagy reformátor születésének 400 éves fordulója emlékére kiadta a magyarországi református egyház egyetemes konventje. Ára 20 fillér, 32 lap, Kálvin, Melánchton, Béza, Bullinger, Szegedi Kis István, Méliusz Péter arcképével. Megrendelhető a dunántúli reform. egyházkerület püspöki hivatalánál Komáromban.

Mint a Bocskay jubileum esztendejében a szabadsághősnek, úgy most is megiratta egyetemes konventünk a nagyközönség számára a reformátor életrajzát. S. Szabó József igen jól oldotta meg feladatát, nemesen egyszerű, de nem póriás formát választott, lelkesedéssel és lelkesítően írta meg Kálvin életrajzát, élvezettel olvashatja mindenki s épülést merithet belőle, teljesen beleillik abba a körbe, melybe konventünk szánta, jó magyar református népünk kezébe. Szerzőnk a következőkép csoportosította az elbeszélendő eseményeket: Kálvin születése, neveltetése, megtérése. Kálvin bűbdosása. A bűbdosó új hazára lel. Számkivetve. Genf apostola. Kálvin hatása külső országokban. Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben. Életének végső évei s halála. Ismételten ajánljuk a megszerzésre. Vajha egyházaink presbytériumai követnék a *debreceni egyház* példáját, mely *ötezer darabot rendelt meg* tankötelesek között leendő szétosztásra! Lelkészeink és presbytereink nagyon sokat tehetnek és tegyenek e derék művecske elterjesztésére, hogy ebből is legyen *ittthon egy Kálvin alapunk*, mely hivatva lesz valami egyházi ügyet szolgálni.

Azoknak, akik tudományos alapon akarják a Kálvin-Servet kérdést olvasni és erről maguknak tájékozást szerezni, azoknak a magyar Kálvin fordítók kiadásában megjelenő, sajtó alatt levő munkát ajánljuk a Servet-pörről. A monográfiát írta és a Servet-pör aktáit fordította *dr. Kováts I. István*. A Szentháromság igaz hitének védelme Servet tévedéseivel szemben. Fordította *dr. Palaky Imre*. Servet harminc levele Kálvinhoz. Fordította *Veress Jenő*. Ára a 32—35 ivnyi műnek kötve 8 kor.

Szeretjük hinni, hogy ez a jubileumi esztendő nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Kálvint magyar hitsorsosaink alapjában megismerjék, sok téves véleményt megváltoztassanak és a nagy reformátorhoz mindenben méltó igazi köztudat alakuljon ki a 400 éves évforduló alkalmából kiadandó művekkel.

Historicus.

Gyenge János: Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz. Budapest, Hornyánszky V. könyvnyomdája 1909. — 89 l. Ára . . . ?

Kálvin jubileumának esztendejében fokozott jóindulattal veszünk kezünkbe minden munkát, mely a nagy reformátor emlékezetét óhajtja szolgálni. Gyenge János lelkész munkáját is örömmel vettük kezünkbe. Érdeklődésünket még inkább fokozta az a körülmény, hogy szerző annak az újabban — sajnos — egyházunk körében is fölhangzott vádnak a tisztázására vállalkozott, mintha Kálvin lett volna Servet eliteltetésének „értelmi szerzője.“ Azt hisszük, mindenki egyetért velünk, ha azt valljuk: „*Amicus Calvinus, sed magis amica veritas.*“ Ez kötelességünké teszi, hogy a Kálvin reformatori nagyságának megvédelmezésére irányuló bármily törekvést a legnagyobb jóindulattal tárgyaljunk — különösen most, a jubileum esztendejében. De még nagyobb barátunk az *igazság*. Ez megköveteli, hogy ennek a munkának nagyobb fogyatékoságaira is rámutassunk.

A munkának van egy hibája, melyet a legnagyobb jóindulat se bocsáthat meg néki. Mert mégis csak különös, hogy valaki könyvet írjon Kálvinnak a Servet-pörhöz való viszonyáról anélkül, hogy tudná, miszerint maga Kálvin is írt arról nagyobb munkát, mindjárt a kivégeztetést követő évben (1554-ben) s hozzá még két nyelven is kiadta: franciául meg latinul. („*Déclaration . . .*“ és „*Defensio orthodoxae fidei . . .*“). Kálvin munkája nélkül nem lehet arra vállalkozni, hogy a Servet-pörhöz való viszonyát tisztázzuk, mert megeshetik velünk az a különös dolog, hogy olyasmit is védelmezzünk, amit maga Kálvin is elismer!

Azok a külföldi tudós professzorok és lelkészek: *Doumergue, Bonnet-Maury, Chantre, Gantier, Koeune, Degremont*, kikhez Gyenge János tanácsért fordult s akikre sokat ígérő előszavában hivatkozik, bizonyára nem is merték gondolni, hogy Kálvin munkájának ismerete nélkül vállalkozzék valaki a Servet-ügy tisztázására. Bizonyára ezért nem ajánlották ezt

néki. De ami a legérdekesebb, Gyenge — forrásmunkái nyomán — több helyütt megemlíti, hogy a vita egyes részleteiről „Kálvin ír elég részletesen“ (51. l.), vagy hogy „Kálvinnak az irataiból megtudhatunk azokról egyetmást“ (47. l.). Ugyancsak ezen a lapon, meg a 22-iken is idéz belőle, anélkül, hogy tudná, miszerint Kálvinnak a Servet-pörről irt nagy munkájából idéz. A 74. lapon pedig egyenesen idézi is ezt a munkát. Az egyetlen „idézet“ az egész könyvben! Ugyanis Révész Imre Kálvin művére hivatkozva, kijelenti előszavában, hogy könyvét nem akarja teletönni idézetekkel. Kár volt ezt az egyet is „idézni“. *Rilliet* könyvének 106. lapján (a 11—13. sorban) olvasott egy arra vonatkozó utalást, igyekezett-e Kálvin a bírakat oly irányban befolyásolni, hogy Servetet halálra ítéljék? Alul az van a jegyzetben: „L. fontosabb a 25. lapon a Déclarationnak erre vonatkozó helyét.“ A könyv 25. lapja idézi is Kálvin munkájának erről szóló sorait s alul megjegyzi, hogy ez a Déclaration 1318 lapján olvasható. (Rilliet ugyanis ezt a munkát Kálvin műveinek 1566-iki kiadásából idézi, hol a Déclaration az 1315—1469. lapon jelent meg). Gyenge a 106. l. *utalását* mint a Déclarationból vett „*idézetet*“ hűségesen lefordítja s lapszámul nem az 1318-at, hanem Rilliet könyvének ezt a lapszámát (25. l.) teszi oda! Ez világosan mutatja, hogy szerzőnk Kálvin munkáját sohse látta.

Ha nem tett volna is egyebet, minthogy elolvassa gondosan *Trechsel*-nek és *Rilliet*-nek a Servet-pörről irt kiváló könyveit, melyeket saját vallomása szerint „leginkább nyomon követett“, egyenes utalást talált volna azokban Kálvin munkájára és annak előzményeire vonatkozólag — a könyvekben előforduló számos idézettől eltekintve — *Trechsel*-nél a 264., *Rilliet*-nél pedig mindjárt a 4. lapon.

De nemcsak ezért, hanem más miatt is azt kell hinnünk, hogy Gyenge még ezt a két munkát se olvasta át figyelmesen. Láthatta volna, hogy *Rilliet* (11—20. l.), még inkább *Trechsel* (151—221. l.) milyen nagy helyet szentel munkájában az akkori genfi pártok helyzetének és erőviszonyainak vázolására. Mindkettő a genfi állapotokat festi, mielőtt Servet ottani pöréről szólna. Gyenge is jobban tette volna, ha a pör tárgyalásainak apró-cseprő csűrési-csavarásai helyét nem elégedett volna meg azzal, hogy a genfi állapotok vázolására mindössze ötödfél lapot (29—33.) szenteljen. Nem látjuk kellőképpen kidomborítva a genfi kanton akkori theokratikus jellegét sem. Ez világosan elénk tárná, miért kellett Servetnek meghalnia. Szerző a 83. lapon érinti ugyan azt a belső kö-

zösséget, mely Genfben az egyház és állam közt volt. De mindössze hetedfél sorban beszél arról, amiről *Choisy* nagyobb munkát tudott írni (La théocratie à Genève 1897.) Nem ártott volna Kálvinnak erre vonatkozó, 1551-iki munkáját is ismerni. (. . . de l'élection éternelle de Dieu . . .)

Az alig számottevő újságcikkek, almanachok és ismeretlenebb szerzők, mint *Barni*, *Wright* és *Walch* munkái helyett az ilyen forrásmunkákat kellett volna átnéznie. Ha nem ismeri is a Kálvint először megtámadó *Castellio* könyvét (De haeticis . . . 1554), *de la Roche* angol és francia munkáját (Memoires . . . 1711; Bibliothèque . . . 1717), *Allwoerden*-ét (Hist. M. Serveti 1727), *d'Artigny* abbéjét (Nouveaux mémoires . . . 1749), *Voltaire* munkájának „Calvin et Servet“ c. fejezetét, *Senebier*, *Dardier*, stb. munkáit, de a XVIII. század nagy történetirójának, *Mosheim*-nek a Servet-pörre vonatkozó két munkáját (Anderw. Versuch . . . 1748 és Neue Nachrichten 1750) s legfőképpen azt a hatalmas nagy vállalatot, a Corpus Reformatorum-ot ismernie kellene, melynek XXXVI. kötetében a 457. hasábtól a 872-ig Kálvin munkájával együtt a Servet-pörre vonatkozó összes aktákat közzétette a nagy művet szerkesztő három strassburgi professzor. Enélkül komoly történeti munkát nem lehet írni, legföljebb szemezgetni lehet külföldi munkákból. Ne mentegesse magát Gyenge, hogy miért nem fordította le könyvében az aktákat. Nem *lefordítani*, hanem *ismerni* kell ezeket az aktákat. Csakhogy néki a Corp. Ref.-ban közzétett nagy aktagyűjteményről tudomása se volt, mert hisz maga mondja előszavában: „nem láttam azokat — az egy Trechselt és Rilliet-t kivéve — egyetlen műben sem közölve, mely Servet megégettetéséről a külföldi irodalomban megjelent.“ Pedig ezen a nagy gyűjteményen kívül *Kálvin*, *de la Roche*, *Allwoerden*, *Mosheim*, *d'Artigny*, *Chauffepié* is közli az akták javarészét. De még a Trechsel és Rilliet munkáiban közölt aktákat is aligha nézte át. Ha megtette volna, bizonyára nem lenne annyi téves adat munkájában. Ha terünk engedné, laponként (az 1, 4, 5, 11, 15, 18, 19, 24, 28, 29, 30, 36, 49, 52, 53, 56, 60, 62, 81, 82. lapokon) rámutatnánk a tárgyi és személyi tévedésekre.

Nem külföldi professzorok tanácsára, hanem egy kissé éberebb lelkiismeretre van szükségünk, ha „az igazságot és a nagy reformátor emlékét“ akarjuk szolgálni!

Dr. Kováts István.

Kovács Andor: Lelki tavasz. Imádságos könyv gyermekek, ifjak és leányok részére. Budapest, (Révai és Salamon) 1909. Szerző tulajdona. 132 lap. Egyszerű vászonkötésben ára 2, fehérvászonkötésben a címlapon aranyozással 3 és bőrkötésben, a címlapon valódi aranyozással, láncon függő szívecskével ellátott csattal és tokban 6 korona.

Szerzőt, jelenleg orosházai ev. lelkészt, mint írók közönségünk már ismeri. „Balzsam“ c. imádságoskönyve kiváló ev. és ref. egyházi írók meleg ajánlatával még 1897-ben jelent meg és nagyon kedvezően fogadtatott. A „Miatyánk“-ról szóló egyházi beszédgyűjteménye országszerte ismeretes az evang. eklézsiákban. Két művét most fogadta el kiadásra a Luther-társaság. „A lélek kenyere az ige“ c. beszédgyűjteményét és az „Ünnepi beszédeit“ a „Prot. Szemle“ olvasóközönségének is bemutattuk.

Kézalatti művét „az Úr imádságával“ kezdi. Ezt követik a „vasárnapi és hétköznapi“ és „ünnepi imádságok“, majd nagy részletezéssel „az élet különböző viszonyaira vonatkozó“ és „az alkalmi imádságok.“ Utóbbiak között olvashatók „a hitért, vallásosságért és tiszta erkölcsért“, nemkülönben „Krisztus evangéliumi anyaszentegyházáért“ és a „házáért“ szóló imádságok stb. Függelékül 3—3 imát közöl „templomba menetkor“, „templomból kimenet előtt“ s „étel előtt“ és „étel után“ c. alatt, minden imádságban szem előtt tartva azt, hogy imáit „Lelki tavasz“ c. alatt ifjaknak és leányoknak írta.

Az imák úgy alakilag, mint vallásos tartalmuk és gyönyörű magyar nyelvezetük miatt teljesen megfelelőek. Íme csak kettőt bemutatól. A reformáció emlékűnnepén így tanít imádkozni: „Az igaz és tiszta hit fénye fellobbant az éjszakában és szétkergette, semmivé tette a babona, a tudatlanság, a bűnelket kizáró szörnyeit. Az emberimádásra alkotott oltárok összeomlottak és fölépült a romok fölött a te oltárod, amelyen lélekben és igazságban kell áldozni neked. Igéd megzendült templomaidban, a szemkápráztató üres szertartások helyére annak hirdetése lépett. A téves, hamis tanok, a visszaélések anyaszentegyházadból kiküszöböltettek, ember szava helyett a te beszéded, evangéliumod lett úrrá a szívek, lelkek fölött...“ Majd így folytatja: „Áldott légy Isten e nagy, ez üdvös változásért, áldott a lelkeket felszabadító, szent munkáért, áldott Anyaszentegyházad és, eredeti tisztaságának visszaállításaért! Áldott légy, hogy elküldted Luthert és reformátortársait szent műved végrehajtóiul s országod hű és lelkes harcosaiul! Áldott légy, hogy ev. ker. népedet 400 esztendő veszedelmei, üldözései között megtartottad! Áldott légy, hogy

szent fiad s a vértanúk vérével megváltott s megszentelt örökségedet, ev. Anyaszentegyházadat minden ellenségei ellen megoltalmaztad! . . . Légy ezután is erős vára. Atyám! Védjed, támogasd, vezesd egész a diadalomig! Én boldogan vallom magamat ev. egyházad tagjának; ev. hitemet soha meg nem szegem; Krisztusomhoz örökké hű leszek! Krisztus, győző vitéz, juhaidnak jó pásztora, maradj Sionoddal, nyájad-dal örökké!”

A „hazáért” pedig így imádkozik: „Magyarország itt a földön az én édes hazám, az az ország, amelynek egy ezred-éven át oly sok küzdelem, oly sok szenvedés jutott osztály-résztül. A magyar nemzet az én nagy családom, amelynek vére gyilkos fegyverektől annyiszor omlott; amelynek szabadságát kegyetlen erőszak annyiszor eltiporta; amelynek annyi sok vértanúja van, amennyit más nemzet történelme alig képes felmutatni. Óriási küzdelmekről, szakadatlanul tartó önvédelmi harcokról, hazaszerető, dicső ősök önfeláldozásáról beszél az én édes magyar hazám történelme. A folyamok habjai, az erdők fái, a magas hegyekről lezúgó szélvész, az enyhe völgyek s rónák felett elsuhanó szellő, mind azt mondják nekem, mind arra intenek, hogy szeressem ezt a hazát, amely nagy emlékekkel, mártírok sirjaival van tele, s amelynek minden rögét őseim vére öntözte. A megpróbáltatásokkal teljes, de dicső múlt emléke a jelen küzdelmei s a jövő reménye, mind arra köteleznek engem, hogy hű legyek ahhoz a földhöz, ahol bölcsöm ringott, s ahol egykor enyéimmal együtt aludni fogom síri álmomat. Oh, adj hát forró, igaz szeretetet szivembe magyar hazám iránt Istenem! Múltja, nagysága lelkesítsen, tenger szenvedése hazafiúi részvétre indítson, boldog jövő-dője édes reménységgel töltse el szivemet!” S végezetül: „Övd meg bel- és küllellenségtől; add, hogy az egyetértés és a béke szelleme hassa át népeinek szívét s állandó öröm és boldogság legyen lakosainak osztályrészük! Oltalmazd jogait, fejleszd szabadságát s tedd sérthetlenné ősi alkotmányát stb.”

Ez imádságos ajaknak hitet és lelket építő „Lelki tava-szát” melegen ajánljuk főleg konfirmandusaink és iskolai hatáságaink szíves figyelmébe, kiállítására diszes és tetszetős.

Sz. M.

Erdős Károly: Zwingli 67 tétele. Az eredeti szövegből fordítva. Külön lenyomat a „Közlöny” XXXIX. évfolyamából. Nagy 8-r. 23 l. Debrecen, 1908.

A tudós dr. Erdős József jeles fia, Erdős Károly, a

Zwingli 67 tételének magyar nyelvre fordításával igen dicséretre méltó munkát végzett. A fordítást egy rövid tanulmány keretében közli. A művet, a felvilágosító jegyzetektől eltekintve, a debreceni református hittanszaki önképzőtársulat mult évi reformációi emlékünnepevényen olvasta fel.

Mindenekelőtt a 67 thesis létrejövetelének előzményeit, a Zwingli reformátori föllépését adja elő. A források, mikre e részben támaszkodott, ha nem is kimerítő, de kétségkívül elsőrangúak. Ezek: *Schuler—Schulthess*: Zwingli's Werke (1828); *Gieseler*: Kirchengeschichte (1840); *Müller*: Symbolik (1896).

A bevezető részben Zwinglinek az ő föllépésére és Lutherhez való viszonyára világot vető nyilatkozatából azt az érdekes passzust is közli jegyzetben, mely Zwinglit, mint Luthert megelőző reformátort tünteti fel: „Kicsoda fegyverzett fel engem — úgymond — az evangéliom prédikálására és hogy egy egész evangéliomi iratról kapcsolatosan prédikáljak? Luther cselekedte ezt? Hiszen én már elkezdtem az evangéliomot hirdetni, még mielőtt a Luther nevének emlegetését hallottam (1516) és azért kezdtem el ezelőtt tíz esztendővel (1509—10-ben) a görög nyelv tanulását, hogy a Krisztus tudományát a maga eredetiségében megtanulhassam... Engemet nem Luther tanított, mert két évig ismeretlen volt előttem a Luther neve azután is, amikor én kizárólag a Szentíráshoz tartottam magamat.“ Zwingli a 67 tételt is Luthertől teljesen függetlenül állította össze 1523-ban. Míg Luther 95 tétele csak a bűnbocsánat gondolata körül mozog, addig a Zwingli tételei kiterjednek a keresztyén hit- és erkölcsi élet minden mozzanatára. E tételeket — ahogy a szerző mondja — „nem csupán a helvéciai, hanem általában a középkori egyetemes keresztyén egyház reformációjának, sőt a korunkban is oly igen kívánatos, szükséges és hasznos vallási reformálásnak mintaszerű alapokmányául, igazi reformátori programmul tekinthetjük.“

A szerző a sima s teljesen hű és kifejező fordítást a *Schuler—Schulthess* kiadása és a *Niemeyer* Collecti Confessionuma után végezte, de egybevetette azt, egyebek közt, a Zwingli műveinek legújabb kiadásában (az Egli—Finsler-féle: Corpus Reformatorum I. k.) megjelent szöveggel is. Általán véve e tekintetben kellő körültekintéssel és gondossággal járt el. Az egyes tételekhez, a Zwingli fejtegetéseiből és magyarázataiból, még a bizonyító szentírásbeli idézeteket is kikereste s a tételek alatt közli; ezáltal a kis mű értékét még növeli. A dicséretes kezdet szép reményekre jogosít az ifjú Erdős Károly jövőjét illetőleg. *S. Szabó József.*

Külföldi irodalom.

Irwin, C. H. : John Calvin, the man and his work. London, 1909. a Tract Society kiadása, 200 lap, képekkel díszítve, ára kötve 3 kor. 50 fl.

Kálvin születésének 400-ik évfordulója alkalmából a folyó évben hazánkban és a külföldön nagy lendületet vett a Kálvin-irodalom. A külföldi folyóiratok érdekesnél-érdekesebb cikkeket közölnek a nagy reformátorról, az egyházi sajtóban Kálvin-életrajzok és a kálvinizmust méltató tanulmányok látnak napvilágot. Különös előszeretettel foglalkoznak Kálvinnal az angolok, ami annak tulajdonítható, hogy a kálvinizmus az angol faj körében tett legnagyobb hódításokat. Ha a különböző árnyalatú kálvinista egyházak híveit egyik vallásstatistikussal 130 millióra tesszük, ebből több, mint 120 millió Angolországra és Skóciára (37 m.), Északamerikára (66 m.), az angol és amerikai gyarmatokra (15 m.), s az angol-amerikai missziókra (2 m.) esik. Ebből a nagy hatásból, amelyet Kálvin az angol fajra tett, teljesen érthető az a nagy szeretet, hála és kegyelet, amelyet az angol és az angol befolyás alatt álló népek Kálvin emléke iránt tanúsítanak.

A kézalatti Kálvin-életrajz szintén angol termék. Irwin angol lelkész műve. Nem szakszerűen tudós, hanem előkelően népszerű biográfia, de tudományos színvonalon tartva. Népszerű az előadása, népszerű a nyelve, de adataiban és ítéleteiben teljesen megbízható munka, mert minden részletben Kálvin iratait és a legkitünőbb Kálvin-biografusokat tartja szem előtt. A reformátor életírói és méltatói közül Doumerguet, Kampshultet, Guizot, M. D'Aubignét, Brunetiéret, Froudot, Kuypert idézi a leggyakrabban; Kálvin művei közül nemesak az Institutiót és a kommentárokat használja, hanem nagyon gyakran megszólaltatja a Kálvin leveleit is. Jellemző, hogy Stähelint, aki után a mi Révészünk 1864-ben a Kálvin életét megírta, Irwin nem ismeri, s a különben elég gazdag Kálvin-bibliográfiában nem is említi.

A keret, amelybe Irwin a Kálvin életét és működését be-foglalja, a következő: 1. Kálvin kora. 2. Kálvin gyermek- és ifjú-kora. 3. Az Institutio eredete és tárgya. 4. Az Institutio tartalma. 5. Kálvin Genfben megy. 6. Kálvin Strassburgban. 7. Kálvin jel-leme és életmódja. 8. Kálvin mint reformátor. 9. Kálvin hatása a református egyházra. 10. Kálvin és Servetus. 11. Kálvin mint hittudós.

A munka e keretébe vagy vázába Irwin nagyon értékes tar-talmat önt. Kálvin hatalmas egyéniségét erőteljesen, történetihíven, életteljesen domborítja ki. Irwin Kálvinja a történet nagy Kálvinja, aki sokat küzd, sokat szenved, nagy dolgokat alkot, az Isten evan-gyéliumából nagy újjászültő erőket tár föl, az emberiségnek nagy szolgálatokat tesz, de aki az emberi tévedésektől sem ment. Mélyre-ható értelem, vas következetesség, kiváló jellemerő és bámulatos írói kiválóság: ezek a Kálvin nagyságának fővonásai. Értelmében a mélység és következetesség, bámulatos tudással párosulva; jel-lemében a bátorság, az erkölcsi tisztaság és a test föláldozása a lélek életének: ezek azok a nagy értelmi és erkölcsi vonások, amelyek Kálvint a gondolkozás irányítására és az emberek kor-mányzására alkalmassá tették. Kálvin nagyságát méltatva, Irwin a Renan szavaival végzi, aki azt írja, hogy korának legnagyobb keresztyén embere Kálvin volt.

Gondosan jellemzi Irwin Kálvint, mint író is. Kiemeli rend-szerességét, logikai következetességét, hatalmas okfejtését, minden mélysége mellett is nagy világosságát és bámulatos szabatosságát. Kálvin az Irwin szemében is nagy író. Kálvinra méltán ráillik a katolikus Bossuet meleg magasztalása, aki azon dicséreten kívül, hogy Kálvin oly jól írt latinul, mint századában bárki, még azt is megadja neki, hogy hazája nyelvében minden másokat fölülmúlt. A szintén katolikus Brunetiére is nagy dicsérettel szól Kálvin írói kitünőségéről.

Kálvin egyéniségének e kiváló tulajdonságai mellett Irwin nem hűny szemet a reformátor tévedései fölött sem. Minden téve-dése abból a római katolikus egyháztól átvett principiumból szár-mazott, hogy az egyháznak joga van a vallási sérelmet, a hitet-lenség és az eretnekség tévedését az állam karhatalmával is meg-toroltatni. Ennek a hitüldözési elvnek lett áldozata Servet Mihály, akinek máglyára juttatása elsősorban ugyan a kor hibája, de a Kálvin tévedése is. Ez elvitathatlan történeti igazság.

Híven és igazán ismerteti Irwin a Kálvin működését is. Ki-emeli bibliai kommentárjainak kitünőségét, hittani rendszerének vilá-gosságát, következetességét, szigorú bibliaszertűségét, erőteljes ok-fejtését. Kálvin határozottan az elvek embere volt, aki a felismert igazságot minden következményeivel elfogadta, attól semmi el nem

tántorította. Hitének központja az Isten felségisége volt, az az isteni szuverenitás, amelyet Pál így fejezett ki: Isten minden mindenekben, mert ő tőle és ő érette van minden. Isten szabados ura az életnek és a halálnak, az üdvösségnek és a kárhozatnak. Ezért az üdvösség is teljesen az Isten kegyelmétől függ. *Sola gratia salvificamur*. Isten üdvözítő kegyelmét ismerni és elfogadni: ez az üdvözülés első feltétele.

De Isten az erkölcsi világnak is szabados ura, az erkölcsiség az ő szent akaratának érvényesülése, s az Isten országa az Isten orszákolása mennyen és földön. Ezért az Isten akaratának, mint erkölcsi parancsnak ismerete és teljesítése: ez az üdvözülés második feltétele. Ez a Kálvin moráljának theologiai megalapozása, s az erkölcsi törvény természetfölötti szankciója. Ezért Kálvin szerint az egyház reformációja nemcsak dogmatikai reform, hanem morális és szociális reform is: *reformatio et in credendis et in agendis*. Idézi Brunetiére (*Revue des Deux Mondes*, 1900) szavait, mely szerint a Kálvin reformációja nem csupán hitjavítás, mint a Lutheré; nem is csupán politikai reform, mint az angolországi; a Kálvin reformációja hitjavítás, erkölcsjavítás és egyházjavítás együttvéve. Ezért a kálvini reformáció gyökeresebb és következetesebb is, mint a lutheri reformáció.

Érdekes, bár kissé hézagos, Irwin könyvének a X-ik fejezete, amelyben Kálvinnak a református egyházakra gyakorolt befolyását ismerteti. Rövid vonásokban rámutat arra, hogy irányítja Kálvin szelleme Svájc, Hollandia, Angolország, Skócia, Franciaország, Magyarország stb. egyházi életét, s egyházkormányzati elveit, hogy vették be lassanként a lutheri reformációt követő egyházak is. Kár, hogy a hazánkra vonatkozó rész túlrövid, s egy kissé felületes.

Mindent összevéve, Irwin munkája a nagy közönség számára történeti igazsággal, tömören, élénken és jellemzetesen foglalja össze Kálvin életét és működését. Az írás előadását szemléltetővé teszik a számos illusztrációk, amelyek Kálvinnak két, s Bézának és Farelnek egy-egy arcképén kívül Kálvin noyoni szülőházát, a hugenották párizsi börtönét, Bazél városát, Platter bázeli nyomdáját, (ahol az Instituciót nyomták), a ferrarai kastélyt, Strassburg székesegyházát és Genève városából hét részletet, köztük a Kálvin lakóházát, templomát és kollégiumát ábrázolják sikerült képekben.

A derék tartalmú, szép kiállítású könyvre fölhívjuk angolul olvasó közönségünk figyelmét.

Váradi F.

TÁRSULATI ÉRTESTŐ.

I.

Pályázat Koszorú füzetekre.

A **M. P. Irodalmi Társaság** nyílt pályázatot hirdet **Koszorú** című kiadványsorozatának 1909. évi **tíz füzetére**.

Kivánalom: evangyéliomi keresztyén elbeszélések, életrajzok, jellemképek, traktátusok prózában vagy versben. Szükség van Szegedi Kis István népszerű életrajzára, a vasárnapi (bibliai) iskolák s általában a keresztyén szociális intézmények és törekvések népies ismertetésére.

Tartalmi tekintetben az a főkellék, hogy az evangyéliom ereje nyilatkozzék meg a füzetekben; alaki szempontból az a fődolog, hogy tősgyökeres magyar nyelven és oly népszerű modorban szóljanak, hogy a nép és a gyermek is épüléssel olvashassa.

Egy-egy füzet terjedelme egy kis nyomtatott ivnél rövidebb és másfél ivnél hosszabb nem lehet. Az elfogadott munkák pályadíja kis nyomtatott ivenként 50 (ötven) korona, s a jutalmazott dolgozat a MPIT tulajdona lesz.

A pályázat nyilvános, jelíges levélke nem szükséges. A pályaművek legkésőbb **f. évi június 30-ig** a társulat titkárához (Budapest, Kálvintér 7. sz.) küldendők be.

Budapest, 1909 március havában.

Szóts Farkas,

a MPIT titkára.

II.

Adakozás a Károli-alapra.

A MPIT **Koszorú** és **Házi Kinestár** c. kiadványait Hegedüs Sándor halála óta közgyűlési határozat folytán önkénytes adományokból, gyűjtésből tartjuk fenn.

A múlt évi adományok fedezték is a költségeket, noha a társulati tagoknak alig egy ötöde adakozott a kiadványok pénztárának, a **Károli-alapnak**.

A folyó évi költségekből még mintegy ezeröttszáz korona fedezetlen, aminek összegyűjtését első sorban azoktól a tagjaitól kéri és várja a Társaság, akik még semmit sem adtak a **Károli-alapra**.

Biztosítsuk, tartsuk fenn ezt a népevangelizáló irodalmi vállalkunkat. Nagy vallás-erkölcsi erő van benne.

Az adományok a MPIT pénztárába **Bendi** Henrik pénztárnok címére (Budapest, Deáktér 4. sz.) küldendők és a **Protestáns Szemlében** nyilvánosan nyugtáztatnak.

Segítő tagok (három korona évi díj) gyűjtésével szintén a Károli-alapot erősítjük.

Budapest, 1909 március havában.

Szóts Farkas,

a MPIT titkára.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. február 1-től 28-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5% kamatok 1909. évre: Debreceni ref. egyház 50 K.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Görbedi ref. egyház 100 K, Kovács Sebestény Endre, Budapest 200 K.

3. Alapító tagok kötvényei után 5% kamatok 1909-re: Sarkadkeresztúri ref. egyház, Marosvásárhelyi ref. kollegium (12 K), Pankotai ref. egyház, Anti ref. egyház, Galambos János Pápa, Feketegyarmati ref. egyház. 1908-ra: Mészáros János Kecskemét, Drégelpalánkai ref. egyház. 1905 és 1906-ra: Pap Kovács Ödön Csoór. 1907 és 1908-ra: Szikszay András Ib-rány. 1905—1907-re: Felső-alsójózsai ref. egyház. 1905—1908-ra: Beöthy Zsolt Budapest.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1909-re: Petrovics Soma Szentes, Dr. Horváth Zoltán Budapest, Nyitrai ref. egyház, Kolozsvári unit. kollegium, Zilahi ref. kollegium, Tóth József Budapest, Mármaroszigeti ref. főgimnázium, Ragályi Béla Balajt, Tamler G. Adolf Torzsa, Miskolci Kovács Gábor Szerencs, Göncvidéki ref. lelk. értekezlet. 1908-ra: Nagy Lajos Lábod, Kárpáti Gyula Pozsony, dr. Kovács István Budapest, Budapesti ref. hitoktatói testület, Gonda Béla Budapest. 1906—1907-re: Czell Ignác Nagy Guta, Fröhlich Károly Budapest (18 K). 1905—1907-re: Podhradszky János Tordas. 1907-re: Eöttevényi Dr. Nagy Oliver Kassa, Koréh Endre S.-Szt.-György 1903—1905-re: Dr. Szádéczy Béla Kolozsvár (30 K). 1908—1909-re Dr. Fodor Pál Miskolc, Fördös Dezső Úzd (20 K). 1907 és 1908-ra: Zoványi Jenő Sárospatak. 1906—1908-ra: Benczur Emil Budapest.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1909-re: Székely ref. egyház, Sedivi László Nyitra, Schneider Pál Beska, Molnár Dénes Érsekény, Zilahi ref. egyház, Szabó Zsigmond Győr, Marikovszky Menyhért M.-Sziget. 1910-re: Szomjas Gusztáv Kisfásföldház, Pataky Sándor Miskolc. 1908-ra: Pelsőci ref. egyház, Kiss Lajos Miskolc. 1905—1907-re: Nagy Elek Debrecen, Szelényi Lajos Miskolc. 1893—1907-re: Kocsordi ref. egyház. 1903—1909-re: Antos István R.-Csaba. 1906—1907-re: Padrah Sándor Hajdúszoboszló. 1907—1908-ra: Szabadi Béla Budapest, dr. Dirner Gusztáv Budapest. 1900—1907-re: Dákó Lajos Borsod. 1907-re: Hegedüs István Budapest.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1909-re: Schneider Mária Beska. 1908-ra: Szabó Mariska Szekszárd. 1905—1907-re: Szabó Lajos Nyirbátor.

7. Előfizetés Szemlére: Békési ref. főgimnázium 7 K, 20 f., özv. Czékus Istvánné Ózd 8 K, Hajdúnánási ref. főgimnázium 8 K, Péterfy Dénes Kolozsvár 8 K.

8. Károli-alapra: Kisgyőri ref. egyház 5 K.

Összesen befolyt 1345 kor. 20 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4), 1909 március 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Kálvin leveleiről. <i>Dr. Pruzsinszky Pál</i>	225
2. A kálvinizmus. <i>B. Pap István</i>	237
3. A diakonissza-munkáról. III. közl. <i>Dr. Szabó Aladár</i>	250
4. A Kálvint meglátogató magyar. <i>S. Szabó József</i>	259
II. Tárcza.	
Mott János és a diákok evangelizációja. <i>Forgács Gyula</i>	264
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	276
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Székely György: A lelki élet ismertetése. —s. —s.	286
2. Paulik János: Egyházi beszédek a szocializmusról. <i>Sz. M.</i>	288
b) Külföldi irodalom.	
1. Denkinger H.: Jean Calvin 1509—1564. <i>S. Szabó József</i>	289

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Kálvin leveleiről.

A reformátor Bezának figyelmébe ajánlotta leveleit. Kevéssel halála előtt reszkető kezével könyvtárának nagy levélgyűjteményére mutatott, kérte, hogy e leveleket rendezzék s adják ki baráti kezek. Kétségen kívül érezte, mily sok homályt lesznek hivatva azok eloszlatni. Béza Kálvin egykori titkárával, Jowillers Károllyal munkához is látott, de csakhamar kitűnt, hogy a gyűjteményt ki kell egészíteni, ami nem csekély fáradsággal járt. A nehézségeket növelték a bekövetkezett politikai és vallási viszályok. Mindez a munkát csak lassította, de meg nem akasztotta, a munka folyt, húsz évvel Kálvin halála után megjelent leveleinek első gyűjteménye (1575).

Háromszáz év mult el, ez idő alatt a Béza-féle gyűjteményből merítettek érveket, adatokat a hitjavítás barátai és ellenségei egyaránt. Az utóbbi évtizedekben a franciák fejtették ki nagyobb erélyt a kutatás és gyűjtés terén: Bonnet Gyula és Herminjard. Ma már a felkutatott levelek száma oly nagy, hogy azok alapján éppen a folyó jubileumi esztendőben Kálvin teljes életrajza jelenik meg. (Kalvins Lebenswerk in seinen Briefen Rud. Schwarz.)

Mi jelentőségük van e leveleknek? Ez a különösen vállalkozó szellemű ember, akiről egyik ellenfele azt mondja, hogy „gyujtogató fáklyája elől Európának egyik pontja sem volt biztos“, felemelte mindenütt szavát. Tanácsol, int, sürget, korhol, segít, közbenjár. E leveleknek nagy részük van abban, hogy Genf a hitjavítási mozgalmaknak központja lett. De a szóbanforgó leveleknek más tekintetben is van jelentőségük. A multnak alakjait lehetőleg a maguk valóságában kell látnunk, látnunk kell őket azokkal a hibákkal és gyöngeségekkel, amelyek koruknak hibáival közösek s azokkal, amelyek egyéniségükből fakadtak, látnunk kell erényeiket s ennek alapján magunknak kell róluk megformálnunk a képet. És

mi mutatja be az embert, az embernek gondolkozásmódját közvetlenebbül, mint levelei? Kálvin szorgalmas levelező. Kora ifjúságától fogva, élete végéig írja azokat. Halálos ágyán leveleket diktál. Sokszor ír régi, meghitt barátainak nagyon is sietve, nem tart szemei előtt mintát, nem javít, gondolatait egyszerűen előkészítés nélkül jegyzi fel, tárja elő. Sehol semmi nyoma annak a törekvésnek, hogy kikerekítse mondatait. E levelekben megnyilatkozik az olvasó előtt a pásztor, a magánember, a kormányzó és előtérbe lép egyénisége.

Kálvin összes fennmaradt vagy legalább is válogatott leveleiből fogja valamikor a magyar közönség is őt és működését a legigazabban, a legtárgyilagosabban megismerni.

Mikor a kezeim között lévő levélgyűjtemények valamelyik kötetét egyik lelkészünk átnézte, azzal a megjegyzéssel adta vissza, mely szerint a legjobban a levelek határozott, bátor hangja ragadta meg figyelmét. Valóban ez érezhető lépten-nyomon, de érezhető különösen azon sorokból, amelyeket igen magasrangú és állású személyhez intéz. Neki küldetése van, ennek szilárd tudatában határozott sziklán áll. Szinte önkéntelenül arra a Kálvinra gondolunk, aki a zsoldármagyarozatok előszavában egyenesen Dávid királyhoz hasonlítja magát, annak életében, miként tükröben látja a magát. „Valamint őt a nyáj mellől a legnagyobb méltóságra emelte az Úr, úgy vont ki engem is a homályból, reám ruháztatva az evangélium hírnökének és szolgájának tiszteletreméltó hivatalát“.

Miután a fejedelmekhez írott leveleket érintettük, kiindulási pontnak ezt meg is tarthatjuk.

Anglia királyának, VI. Edvardnak 1552. elküldé négy beszédjét (a LXXXII. zsoltár fölött), a kísérő levélben a reformátor a többi között így szól: „Nagyon jól tudja Felséges Uram, mily veszedelemben forognak a királyok és fejedelmek, a hatalom elvakíthatja, majd meg szórakoztatja őket idelenn, könnyen elfelejtkeznek a mennyeknek országáról. Én hiszem, az Úr e bajtól megóvjá Felségedet. Ebben a zsoltárban az egyház nemességéről és méltóságáról nagyon szó, melynek úgy a kicsinyek, mint a nagyok lelkét meg kell ragadnia, a föld összes javai, méltóságai sem érnek fel azzal, ha az Isten választott emberei közé emel bennünket. Nagy dolog királynak lenni, de én nem kételkedem afölött, hogy Ön hasonlíthatatlanul többre becsüli azt, hogy keresztyén. Kimondhatatlanul kegyelme az Istennek Felséges Uram, hogy Ön keresztyén király, hogy Ön neki szolgálhat a Jézus Krisztusnak országát Angliában fönntarthatja. Azon nagy javak fejében, amelyeket az Istennek véghetetlen kegyelméből nyert.

minden erejét meg kell feszítenie, hogy az Úr illőképen tiszteltessék s neki illőképen szolgáljanak. E nagy Király iránt való hódolatban elül kell járnia. Ne resteljen Felséged alázottságban, tiszteletben meghódolni az evangélium lelki kormánypálcája előtt. Ha Felséged eddig így járt el — ami miatt dicséretre nyílnak ajkaink a mi jó Istenünk iránt — ez a zsoltár mindig meg fogja Önt erősíteni és védeni a jóban. Kérem Felség, e néhány sort úgy tekintse, mint ama vágyamnak jelét, a mellyel az ügyet óhajtom szolgálni“.

Ugyancsak Angliába Sonnerset herceghez, a hatalmas protektorhoz, akkoriban Anglia kormányzójához így ír: „Uram, ha én Önnék méltóságát, nagy hatalmát tekinteném csupán, az ilyen magamfajta embernek bizony semmi közeledése nem volna Önhöz, de miután Ön nem utasítja vissza, hogy tanitassék Attól, akinek én szolgállok, sőt mindennek fölibe helyezi a kezét, hogy az ő tanítványa lehet — azt hiszem, semmi szükségem nincsen hosszú mentegetésre és bevezetésre“.

Kálvin a fejedelmektől, előkelőségektől példás keresztény életet kíván. A rang, kiváltság növeli a köteleességet. „Ha az egyszerű, jelentéktelen emberek az Urat tisztaságban és igazságban tartoznak imádni — így szól a reformátor Bourbon Antal navarrai királyhoz — annál inkább kötelesek erre a nagyok, azok, akik a többiek felett állanak. Gondolja meg Felséged, hogy az Úr Önt nemcsak fejedelemségre emelte, hanem a bálványozásnak setétségéből is kivezette, felvilágosította a mi Urunk, a Jézus Krisztus evangéliumának a megismerése által — nem akarja Ő, hogy a tőle nyert hit Önben Uram el legyen zárva. Ellenkezőleg, azt kívánja, hogy mint ragyogó lámpa világítson a nagyok és kicsinyek előtt. Kétségtelen, nagyon sokan néznek Felségedre s az Úr azért irányítja reá tekintetüket, hogy annál jobban feszítse meg erejét. Én nagyon jól tudom, milyen ellenszenvet fog ébreszteni, ha szavát Jézus ügyében felemeli; de gondolja meg, ha Felséged néma marad, ki fogja a száját szólásra kinyitni merni?“

Bármilyen határozott is akkor, midőn a fejedelmek, az előkelők kötelelességeiről, példaadásáról szól, pillanatra sem téveszti szemei elől a nehézségeket, amelyekkel meg kell küzdeniök. Hátha az akadályok aránytalanul nagyok? A veszedelemnek, a fájdalomnak az ereje nagy, a lélek ugyan kész, de a test erőtelen. Nagyon kicsi lenne a reformátor, ha tekintetbe nem venné azt, aminek oly nagy szerepe van az életben; s a zord határozottság elhomályosítaná benne az embert. Semmi sem érdekesebb, mint Kálvin magatartása azokkal

szemben, akik a fájdalom, a félelem súlya alatt elhajlottak. Amilyen hathatósan int, óv a vészedelem előtt, olyan egyszerűek, bizalmat ébresztők szavai a bukás után. Hadd álljon itt egy-két példa.

Renáta hercegnő kemény megpróbáltatás alá került hitéért és ő bizony e próbát nem állotta ki. A börtön, a fenyegetések megtörték. visszatért a római egyházba. Valami kemény levelet várnánk erre (valószínűleg a hercegnő is ilyesmire volt elkészülve) s a reformátor csakugyan le volt sújtva: „A tagadás lelke — így szólt — oly diadalt aratott, hogy mi sóhajtozni voltunk kénytelenek s fejünket lesütöttük“. Ennyi az egész. Érezte, hogy ilyen körülmények között semmi sem kelletlenebb, mint a neheztelő vagy éppen szemrehányó hang, az elesetteket fel kell emelni, nem pedig lesújtani s a reformátor vigasztaló szavakban ilyenkor nem szűkölködik. „Asszonyom — így vigasztalja az elhajlót — mivel a mi jó Istenünk mindig kész bennünket kegyelmébe fogadni s mikor elesünk, kezét nyújtja nekünk, hogy esésünk ne legyen halálos, igen kérem, ne veszítse el bátorságát s ha az ellenség pillanatra gyöngesége miatt diadalt aratott is Ön felett, ne legyen ez a győzelem végleges, hadd érezze az ellenség, miszerint azok, akiket az Úr emelt fel, kétszeres erőt nyernek a küzdelemre. Ha Ön Asszonyom méltóképen megfontolja, hogy az Úr az övéit megaláztatván, nem akarja végképen megtörni, ez reményét Benne fölgerjeszti s a jövőben erélyét hatalmasan életre kelti“.

A bátorító, biztató szavak nyom nélkül ritkán hangzottak el, ami pl. az említett fejedelemasszonyt illeti, látjuk, hogy új reménység, bizalom kelt szívében. Kálvin sohasem mondott le azokról, akiket a szenvedés, a külső kényszer letéritett. Alkalmas időben erőtéljesen, de azért gyöngéden avatott kezekkel lángra lobbantotta a buzgóságot, ha a kedvezőtlen körülmények azt elfojtani látszottak. Türelmét éppen e fejedelmi hölgygel váltott levelei mutatják a legjobban és éppen ezért még egy pillanatig ezek mellett kell időznünk.

A hitjavítás e barátnőjének még egy kemény próbán kellett keresztülmennie s ő e próbát újra *nem* állotta ki. Férje halálos ágyán esküt követelt tőle, hogy a reformációval szakítani fog. Kegyetlenül kiméletlen e parancs ott a nehéz órákban. kitérni előle nehéz, legalább a hercegasszony erre elég erős nem volt. Minő érzelmekkel vehette kezébe a megérkezett genfi levelet ezek után, ki tudná azt elmondani? De mi olvassuk el annak néhány sorát és érezni fogjuk, hogy e szavakban nyíltság, komolyság szólal meg, az őszinteség, a

részvét melegsége árad ki azokból. „Ön hibázott — így szól a reformátor — megsértette az Istent. Én Önnek Asszonyom szívből kívánok minden jót, de áruoló volnék, ha azt állitanám, hogy a fekete fehér. Ha Ön mindenre, ami Isten és ember előtt kárhuzatos, áment mond... vigyázzon, nehogy a lázból forró lázba essék. Igen kérem, intézze úgy a dolgait, hogy jó lélekkel szolgálhasson az Úrnak. A mi örökségünk nem itt e földön van“.

A keresztyén asszony alázatos szívvel fogadja a szavakat, semmi nyoma a neheztelésnek, csak azok őszinteségét érzi, sőt ahhoz a ponthoz ér, amelyen túl nem ismerünk többé benne reá arra a gyöngé nőre, aki, miként annak idején az egyik a tizenkettő közül, a félelem hatása alatt megtagadta az Urat. Franciaországba visszatérve, a hitjavításnak bajnoka lett s nem rettegett Guise Ferencnek ágyúitól sem. A wassy-i vérengzés idejében kastélyát az udvar, a rokonság és Guise hercegnek, vejének fenyegetése dacára a sebesültek, az üldözöttek előtt megnyitotta. És most olvassunk el néhány sort Kálvinnak ezen időben a hercegasszonyhoz intézett leveléből is.

„Tudom Asszonyom, mennyire megerősíté az Úr a legdurvább támadások között. Tudomásom van arról, hogy az ő kegyelméből hathatósan ellenállott minden kísértés ellen. Ön nem szégyenlette a Jézus Krisztus szegényeit viselni, dacára annak, hogy az ellenségnek gögje szinte a felhőkig ér. Igen a szegény földönfutó hivekkel szemben, akiknek nem volt fejüket hova lehajtaniok, úgy viselkedett, mint dajkáló anya az ő gyermekeivel szemben. Nagyon jól tudom én, hogy az olyan fejedelemasszony, aki csak a világra néz, bizony szegyenlené és sértésnek venné, ha kastélyát kórháznak neveznék, de én ezt önre a legdicsőségesebbnek tartom, mert ez emberies érzéséről tanuskodik, amellyel az Úr gyermekeinek segédkezet nyújtani kész“.

1558-ban a francia főúri köröknek, sőt az egész protestáns világnak figyelmét egy esemény foglalkoztatta, amely bennünket annyival inkább érdekel, mert fogalmat nyújt arról a gondosságról, amellyel a reformátor figyelmét mindenre kiterjeszti.

De Chatillon Ferenc, Andelot ura, Coligny admirális ifjabb fivére, II. Henrik francia királynak egyik legderekabb katonája az evangeliumnak hive volt. Nagyterjedelmű bretagne-i birtokain hirdettette és hirdette az evangéliumot, ami miatt a királynak ellenszenvét hívta ki maga ellen. II. Henrik rosszalta eljárását, ám ez nem ingatta meg a katonát, sőt

arra kérte a királyt, ne zavarja meg lelkiismeretét, ő nyugodtan életével és minden javaival híven akarja szolgálni a királyt. Börtönbe vetették. Kálvin tudta módját ejteni annak, hogy biztató, bátorító szavai Chatillon Ferenchez, Andelot urához eljussanak, mert a börtön az ő csendjével, unalmával különösen alkalmas a léleknek megtörésére. Azokat, akik minden gondolkodás nélkül készek voltak életüket is kockára tenni, nem ritkán megtántorította az a lassú halál ott a tömlőc fenekén. Andelot urának pedig nemcsak ezzel kellett megküzdenie. A felesége könyörgött, rokonai kérték, legyen okos: mentse meg magát, hiszen olyan könnyen megteheti. A katona tartotta magát. Mintegy egy hónapi fogsága után a többi között így ír: „Kérem az Istent, adjon nekem a számba szavakat, hadd feleljek mindig úgy, hogy dicsőíttessék az ő neve. Testemben, életemben, halálomban Krisztus dicsőíttetni fog, mert Ő az én nyereségem az életben, a halálban“.

Ha sokat beszéltek ekkoriban erről a dologról Franciaországban, érthető várakozással néztek a fejlemények elé ott Genfben is. Az akkori forrongások között egy-egy hitvallónak szilárdsága vagy elhajlása ezer és ezer szívben keltett visszhangot. Itt nemcsak maga a fönnforgó dolog érdekelte az embereket, hanem annak a következményei is a példaadásnak ereje miatt.

Egyszerre híre jött, hogy a bátor katonát, a hitjavításnak barátját a börtön megtörte, letért az útról. Kálvin gyászolt, de le nem mondott. Ekkoriban kelt és D'Andelot-hoz intézett levelében ugyanazt a férfiút látjuk, mint előbb. A bukásra nyíltan, fájdalmasan rá mutat, de egyszersmind útját állja a csüggedésnek, mert az elesetteknek keserűségét nem növelni, hanem a remény, a bocsánat érzetének fölkeltésével el kell oszlatni. Egyébként hadd álljon itt ennek a levélnek is néhány sora

A bevezető sorok után a reformátor a francia főúrhoz így szól: „Őn tudja Úram, mennyire megzavarta, megingatta ez a botrány a gyöngéket s tudja, milyen sokan követhetik majd példáját. De ha az a baj nem forogna is fenn, rombolt akkor, midőn építenie kellett volna. Nem csekély sérelem van abban, hogy az embereket az Istennek eléje helyezte. Bizony olyan gonosz bukás ez, amelyre Önnek keserű szívvel kell gondolnia“.

„Ezek a szavak, azt hiszem, az első tekintetre keményeknek látszanak, de én szt. Pállal azt mondom, nem bánom, hogy szomorúságot okoztam, ha ez lelkének üdvösségére szolgál. Semmiképen sem akarom én Önt uram módfelett meg-

szomorítani, úgy hogy csüggedés fogja el lelkét, csak arra kérem, a megtörtént hibára gondoljon kedveléssel, bánattal, hogy azt jóvá tehesse s folytathassa, amit olyan jól megkezdett volt. minden igyekezetét az Istennek tiszta dicsősítésére fordítván“.

A szóbanlévő dologról még csak egyet. D'Andelot hű maradt a reformációhoz. Beza szerint: „Halála órájáig károztatta gyöngeségét s minden kitelhető módon azt jóvá tenni igyekezett“.

Ha az érintett egy-két levél talán némileg tájékoztat bennünket arra nézve, minő tevékenységet fejtett ki Kálvin, hogy a legelőkelőbb köröket a reformáció gondolatának megnyerje, abban megtartsa, rövid időre fordítsuk tekintetünket azok felé is, akiknek ilyen irányú munkássága nagyobb részét szentelte volt. Kálvin gondoljai csak részben terjednek ki az uralkodókra, a hatalmasokra, Szívével, érzéseivel a leggyakrabban az egyszerű emberek között jár, azok között különösen, akik azokban a küzdelmes időkben lelkiismereti meggyőződésük miatt a verpad előtt állanak, bús börtönükben keseregnek. Hiszen ha a legelőkelők, a nagyok sem tudták sok esetben kikerülni a börtönt, képzelhető, milyen könnyű szerrel bántak el az alacsonyabb sorsú emberekkel. A reformátor gondolataiban a szenvedők között él s mint valamelyik életírója megjegyzi, a sok vértanúval való lelki érintkezés által maga is mártyr lett. Mindenről értesül és mindenütt vigasztal. Az Írásból a szívekhez és elmékhez szól és szinte lehetetlen, mikor a vértanúk elé kegyetlen sorsukban a szeretetről szól, — hogy barna, fakó ábrázatán egy-egy könnycsepp végig ne fusson, hiszen alkalomadtán maga is megvallja: csak könyeimben találtam enyhületet.

Lyonban Ary a főinquízitor, aki egyébként finom szímatú reudőr, semmi más — őrzi az emberek lelki boldogságát. Mennyi rémület és mennyi könny járhatott nyomában e lelki gondozásnak. Egy-két példa némileg megvilágítja az ottani viszonyokat. A legcsekélyebb gyanú börtönre viszi, az állhatatosság verpadra állítja az embereket. A többiek között valami Dimanet Mátyás nevű ember kerül a gyanúba, hogy a reformációnak a híve. Egy hétfői napon (1553 jan. 9.) az inquíziciónak emberei megjelennek lakásán, házkutatást tartanak, őt magát elfogják, pedig egy kis kottás füzetten kívül mitsem találtak nála. Féléven át a börtönben maradt. „Igen nagy ostromnak voltam kitéve — írja magáról — egyrésztől elem tárták a kínokat és a halált, másrésztől a szégyent, anyámnak a bánatát, akit a bánat meg fog ölni. Bizony elbuktam

volna, ha az Úr az ő Szentlelkével meg nem erősít". Erősebb volt, mint ama főurak közül egyik-másik és csendes szívvel fogadta a halált. (1553 július 15.)

A megpróbáltatásnak szörnyű napjaiban Kálvin levelével ott állott a szenvedő Dimonet mellett a börtönben s következő sorokban nyújtott neki erőt: „Kedves Atyámfia! Igaz, hogy ezekben az órákban olyan tusám nincsenek, mint Önnek, mégis fogadja úgy az én szavaimat, mintha én is ott a börtönben Önnel együtt fogva volnék. Valóban a buzgóság sarkall arra, hogy Önt felkeressem. Igen kérem, irányozza szemeit a mi jó mennyei Atyánknak akaratára. Reá kell magunkat mindnyájunknak biznunk, aki olyan sorban szólít minket elő, amilyenben neki tetszik. Néha gyermekeit megkíméli, vezet hosszabb időn át, szinte halljuk a Mesternek szót. Péterhez intézett szavait: Mikor megöregszel, oda vezetnek téged, ahova te nem akarod. Megtörténik azonban, hogy választása az újakra esik, akik hosszú időn át a harcra még meg nem keményíték magukat. Bármint legyen is, Ő elég erős arra, hogy győzhetetlenné tegye úgy a gyöngéket, miként azokat, akiket a harcra már hosszabb idő óta előkészített. Úgy hallom, Önt nem az elsők között hívta meg az Úr az ő ismeretére, de mégis elhívta, hogy tanúságot tegyen mellette. És íme az első támadásokban akkora erőt és állhatatosságot öntött lelkébe, hogy az igazságnak ellenségei ebben felismerték Jézus Krisztusnak ama ismertető jelét, amelyet ők elviselni nem tudnak. Én átérezem, részvétellel érzem azokat a támadásokat, amelyekkel a Sátán szünet nélkül ostromolja, ám kérem, meneküljön oltalma alá Annak, aki olyan jól megkezdte művét s kérje, fejezze is azt be. Ha sok a megpróbáltatás, ne rendüljön meg még azokban a percekben sem, amikor gyöngesége miatt közel van az ingadozáshoz. Érezze, tudja meg, az Úr azért alázza meg, hogy segítségének erejét a szükségben annál jobban vegye észre, azért szorítja Önt arra, hogy minden oltalmát nála keresse. Kétségen kívül ott kívülről is meg fogják környékezni, a barátság, a rokonság nevében fognak szólani azok, akik a legnagyobb és a legfélelmesebb ellenségek, mert a test megmentéséért ők telhetőleg megkísérlik a léleknek kárhozatba döntését. Még más baj is környezi. Az ember környezete esztelen képeket rajzol, ezek pedig elrabolják azt a nyugalmat, amelyet az Úr szent hívásának szava életre hí, amely azt parancsolja, hogy egyedül Reá tekintsünk.

Íme tehát minden oldalról kell fegyverkeznie. Egyedül csak Reá támaszkodjék, nézzen bizalmatlanul mindenre, ami

magából származik, bizton remélvén, hogy Ő elégséges a megtartásra. Mindenekfölött kettőt tartson szemei előtt: az ügyet, amelyet védelmez s a koronát, amelyet elnyernek mindazok, akik állhatatosan vallják az evangéliumot.

Drága kincs az Úrnak szolgálata, véghetetlen a kegy, amelyet nekünk az ő Fiában mutatánk, végtelen az ő országának dicsősége. A halandó embernek még élete árán is küzdenie kell a hitvány romlottság ellen, amely mindenfelé uralkodik e világon. Mi tisztában vagyunk, a mi háborúságunknak vége szakad egykor s Az, aki minket oly drágán váltott meg, nem engedi, hogy az a drága ár, a kiontott vér hiábavaló legyen⁶.

E levéllel kapcsolatban még meg kell említeni, hogy Kálvin értesülve van a börtönnek többi lakóiról is Ide vonatkoznak a következő sorok: „Amennyiben a mi atyánkfia, Berger Péter (genfi származású, Kálvin személyesen ismeri) ugyanabban a börtönben van, igen kérem, adja át neki üdvözlétemet és adja át neki is e levelet Menjünk, haladjunk utunkon egészen addig, míg célunkhoz nem érünk, majd ott találkozunk az örök országban“. A levélhez utóiratot is csatol:

„Valamit elfelejtettem még megjegyezni, ez pedig az: feleljen tisztelettel és szerényen az ellenségnek az Úr által Önnek adott hitnek mértéke szerint. Ezt azért mondom, mert nem mindenkinek vagyon megadva a vitatkozás tehetsége, a vértanúk sem voltak ügyvédek, nem voltak olyan találékonnyak, hogy mélységes vitákba bocsátkozhattak volna. A Szentléleknek vezetése alatt magát megaláztatva, feleljen egyszerűen, tudása szerint, követség az Írást: szólottam, mert hittem. Ez azonban nem zárja ki, hogy magatartása ne legyen nyílt, őszinte. Lelkeseen támaszkodjék Arra, aki megígérte, hogy nekünk szavakat és bölcseséget ad szánkba, melyeknek az ellenállani nem tud“.

A szenvedőkhöz, a foglyokhoz írott levelek Kálvin gondosságáról, részvétéről beszélnek. El sem tudjuk képzelni, milyen hatásuk volt azoknak. Ma a megváltozott viszonyok között másképen hangzanak talán a vigasztaló, bátorító szavak, de akkor úgy hatottak, mint csillapítószerek az égető sebekre. Tudja ezt a reformátor. Nagyok a vértanúk szenvedései. Küzdeniök kell az ellenségnek kombinált támadásai, küzdeniök barátaik, rokonaik ellen, az unalom ellen, mely a fogsággal jár, harcolniök kell a test lázongásai ellen. Kálvin mindezt tudja, látja és miközben az erőnek egyedüli forrására mutat és hathatósan hangoztatja: „Az, aki Önben vagyon, sokkal erősebb, mint e világ“ — érezzük, hogy maga is szen-

ved a részvét miatt. „Nagyon jól tudom én — írja egy szenvedőnek — hogy Ön sincsen vasból, még kevésbé acélból s tudom, hogy szenved kimondhatatlanul“.

A foglyokhoz, az üldözöttekhez írott levelekből — bármennyire uralkodik is azok írója magán — ki-kisugárzik a reformátornak bánata, fájdalma. Minduntalan pennája alá kerülnek e szavak: szenvedés, megpróbáltatás s látjuk, hogy az ő élete is a megpróbáltatások egymásutánja. „Krisztusnak a keresztje mindenütt követ minket“ — mondja leveleinek egyikében.

Az 1552. év közepe táján szomorú hír érkezett Genfbe, öt reményteljes ifjú került a lyoni inquizíció börtönébe, ami annyival is nagyobb részvétet keltett, mert e fiatal embereket Svájcban, különösen pedig Genfben ismerték. Akkoriban több francia látogatta a svájci theologiai iskolákat, a szóbanlévő ifjak a lousanne-i theologiai intézetnek hallgatói voltak, akik tanulmányaik befejezése után hazájukba ellátogatni óhajtottak. Útközben Genfben is néhány napot töltve Lyon felé mentek. Derült szívvvel folytatták útjokat, az utitársakkal szemben eléggé óvatosak nem lévén, valószínűleg theologiai vitákba bocsátkoztak. Feljelentették őket. A svájci városok minden lehetőet elkövettek az ifjak érdekében, de minden eredmény nélkül. Több mint egy éven át hurcolták őket börtönről-börtönre. A rokonszenvet növelte az, hogy a theologus ifjak emberül, hűen megállták helyüket. ám a szilárdság még jobban kihívta az ellenség haragját, végre is mindannyit máglyára ítélték.

A szörnyű ítélet hallatára Liner János gazdag kereskedő sietve még egy utolsó erőfeszítést tett, a svájci városokat felkereste, közbenjárásukat sürgette. Hiába. A hitvallók bátorsággal fogadták el a martyrok pálmáját. Kálvin több levélben fordult ifjú barátaihoz. Vigasztalt, bátorított. Utolsó levélben így szólt hozzájuk: „Kedves testvéreim, az utóbbi napokat a lehető legnagyobb aggodalmak között és oly szomorúságban töltöttük, mint soha, mert tudomásunkra jutott, mikre határozta el magát az igazságnak ellensége. Mikor az az úr (az említett Liner Genfben is elment) itt volt, amíg a legnagyobb sietséggel — hogy ne késlekedjék — érkezett, én is pennát vettem, hogy levelet küldhessek. Még van remény, az Isten adott még Önöknek és az ő gyermekeinek enyhületet, várjuk a dolog kimenetelét, mi állhatatosan imádkozunk, hogy Önöket erős kézzel vezesse, hogy meg ne fogyatkozzanak s hogy vegye önöket oltalmába. Én föltétlenül biztos vagyok abban, hogy azt az erélyt, melyet Ő adott Önöknek

Atyámfiai, megingatni semmi sem tudja. Önök már régóta látják maguk előtt a végső küzdelmet, oly hatalmasan küzdöttek, a hosszú idő megkeményítette szívüket. Mégis lehetetlen, hogy itt-ott gyöngeségüket ne éreznék, de bizzanak! Az, akinek szolgálatában állanak, Szentlelkével uralkodik majd szívük fölött, az Ő kegyelme minden kísértést elűz. Ő megígérte, hogy türelemben megerősíti azokat, akik bűneik miatt szenvednek; hogyan lenne távol azoktól, akik az ő ügyéért küzdenek, nem hagyhatja el azokat, akik az ő színe előtt méltóknak találtattak tanúbizonyságot tenni az ő igazságáról. Legyen szemek előtt: Az, aki Önökben él, hatalmasabb a világnál. Mi itt megteszük kötelességünket, imádkozunk, kérjük az Urat, hogy magát az Önök állhatatosságában megdicsőítse, lelkének vigasztalásával édesítse meg mindazt, ami e testben keserű, oly erővel fordítsa maga felé tekintetüket, hogy az égi koronára tekintvén, készek legyenek sajnálkozás nélkül lemondani mindenről, ami e világból vagyon“.

Kálvin levelezésének másik csoportját képezik azok, amelyekben az alakuló, megalakult, vagy titokban fennálló egyházakról, egyházakhoz szól. Irányoz, pástort küld, vitás dolgokban tanácsol. Szívére köti a hívőknak, hogy mihelyt többen éreznek szomjúságot a tiszta víz után, jöjjenek össze, mert az emberi gyarlóságot figyelmen kívül hagyni nem szabad. Ha a zord viszonyok miatt ez akadályba ütközik, legalább egy-egy kisebb csapat jöjjön össze. A hívők buzgósága legyen távol minden vakmerőségtől. Ide vonatkozó intelmeiből erő, okosság, mérséklet csillámlik ki. Fontos, amit az alkalmazkodásra nézve mond: „Igaz, a legnagyobb egyszerűsége kell törekedni, de vigyázni kell, egy egy gyertya, ruhadarab miatt nem szabad veszélyeztetni a lényegét“.

Gondossága, buzgalma akkor növekedik, midőn hírért veszi, hogy valamelyik egyházban az egyenetlenség, a meghasonlás dúl. Ilyenkor ír, ha ez nem elég, még betegen is elhagyja Genfét, felkeresi a viszálykodásnak helyét. Így ment pl. 1556-ban Frankfurtba.

A szóbanforgó egyenetlenség alkalmával, említett útja előtt a többi között így szól levelében a Frankfurtiakhoz: „A legfontosabb dolog a szenvedélyeink felett uralkodni, de ezenfelül arra is kell törekednünk, hogy egymást szeliden és emberségesen elviseljük s alkalmat nyújtsunk arra, hogy velünk egyesüljenek azok, akik tőlünk elidegenedtek. Így Atyámfiai, így szerezzünk érvényt, így vigyük be a gyakorlati életbe azt, amit szt. Pál mond: „Semmit ne cselekedjeteK versengés vagy hiábavaló dicsőség által, hanem alázatosság

által“. Ha panaszát mindenki fenntartja, a viaskodás elkerülhetetlen. Ha közülünk senki sem tudja elviselni azt, ami nekünk nem tetszik, külön kell élnünk. Ezért utasítja szt. Pál az efezusbelieket a békeség kötelékeinek megóvása céljából az alázatosságra, hangsúlyozván a szívnek csöndes béketűrését. Így atyámfiai, felejtjük el, hogy alkalmunk van diadalt aratni egymás fölött; egyesüljünk, mert csak így győzedelmeskedhetünk a Sátán fölött, aki csak a visszavonásra és pártoskodásra vár. Jól tudja ő, hogy az önök üdvösségének alapja a szent és áldásos egyetértés“.

*

Ez a néhány lap csak halavány fogalmat nyújt Kálvin azon munkásságáról, melyről levelei beszélnek. A jubileumi esztendőben sok toll jött mozgásba, az örvendetes felbuzdulásnak az évfordulati esztendő multával sem szabad kihűlnie. Reménylenünk kell, hogy az idevonatkozó munkák között a reformátor legjellegzetesebb leveleinek gyűjteményét is megkapjuk valamikor nyelvünkön. Sok homályt fognak azok eloszlatni és sok kérdésre vannak hivatva megadni a feleletet.

Pruzsinszky Pál dr.

A kálvinizmus.¹

Két egymással homlokegyenest ellenkező elvnek küzdelme észlelhető szerte a világban: a keresztyénségnek és a modernizmusnak küzdelme. A modernizmus alatt értjük azon materiális életfelfogást, amely az embert, az ő világát, szükségletét, vágyait és célját tisztán a természetiből igyekszik megmagyarázni és megalkotni. Ezzel szemben mindazok, akik a Krisztust Megváltójoknak ismerik el, kettős buzgalommal igyekeznek a világ számára megőrizni, sőt gazdagabbá, hozzáférhetőbbé tenni azt az örökséget, amelyet atyáiktól vettek.

Mélyreható elvi küzdelem ez, amely összefüggésben van az ember összes életviszonyaival. Ezen materialisztikus felfogással a keresztyénségnek is mélyreható, az emberi életet minden vonatkozásában érintő elvet kell szembeállítania. Ezt az elvet nem nekünk kell kigondolnunk, formuláznunk, ott kell keresnünk és megtalálnunk abban az életben, amelynek gyökérszállai a múltban vannak. Ha azt mondjuk, hogy ez a principium maga a keresztyénség, ezzel még nem mondtunk eleget, ki kell egészítenünk ezt ezzel: a keresztyénség, úgy a hogy, az a kálvinizmusban jutott kifejezésre. A kálvinizmus alatt természetesen nem valamely szektát, konfessziót, egyházat értünk, hanem az *életnek* egy olyan irányzatát, amely egy életprincipiumból kiindulva, sajátos életalakulatokban jutott kifejezésre ott, ahol érvényesülhetett. A kálvinizmus, a paganizmus, izlamizmus, romanizmus és modernizmus mellett mintegy mindent felölelő életrendszer áll.

¹ Kuyper Ábrahám volt hollandi miniszterelnök tartott 1898-ban Princetenben hat felolvasást a kálvinizmusról, amelyek német és angol fordításban is megjelentek. Aktuálitásuknál fogva ismertetem most ezen érdekes felolvasásokat.

Ez a rendszer felöleli az emberi élet minden viszonyait, amelyeket az Istenhez, emberhez és világhoz való viszony szerint osztályozhatunk.

Az Istenhez való viszonyra vonatkozólag a *pogányság* Istent a teremtményben látja. A mohamedán Istent élesen, deisztikusan elkülöníti a teremtménytől. A romanizmus Istent az egyház által hozza összeköttetésbe a teremtettséggel. A kálvinizmus ellenben azt a magasztos gondolatot proklamálja, hogy Isten, aki az ő fenségében magasan áll minden teremtmény felett, mégis közvetlen összeköttetésbe lép ezzel az ő Szent Lelke által.

Nem vonunk le semmit Luther érdeméből. Az ő lelkében sokkal hevesebben folyt le az a nagy küzdelem, amely ama világtörténelmi szétszakadásra vezetett. Luthert meg lehet érteni Kálvin nélkül, de Kálvint Luther nélkül nem. Sokban aratott Kálvin ott, a mit Luther vetett. De ha azt kérdezzük, ki fogta fel legélesebben a maga mélységében a reformáció eszméjét, ki fejtette ki azt legkövetkezetesebben, ki alkalmazta azt az élet minden viszonylatára, akkor a történetnek oda kell mutatnia a genfi nagy gondolkodóra. Luther is ilyen *közvetlen* közösségre gondolt Isten és ember között, de ő ezt a közösséget a maga szubjektív és nem objektív oldaláról fogta fel, mint Kálvin; Luther *az emberből*, Kálvin *Istenből* indult ki erre vonatkozólag. Luther kiindulási pontja a megigazító hitnek szoterologiai elve volt; Kálvin az isteni szuverenitásnak kozmologiai elvéből indult ki. A későbbi lutherizmus szerint az Isten és a hívő közé odalépett az ecclesia docens, míg Kálvin a hívőkben magokban jelöli meg az egyházat. Hogy mi mindenestől fogva, egész életünkkel Isten előtt állunk, ez lett a kálvinizmus alapelvé.

Ami az embernek az emberhez való viszonyát illeti, a pogányság emberimádásra és kasztrendszerre, a mohamedánizmus a nő lealacsonyítására, a romanizmus a világi elem leszorítására, a modernizmus minden természetes különbségnek tagadására vezet.

A kálvinizmus ellenben az egész emberi életet odaállítja Isten vezetése elé és azt a következtetést vonja le ebből, hogy mi, mint Istennek teremtményei és mint bűnösök egymással szemben semmit nem igényelhetünk; hogy Isten előtt és egymással szemben egyenlőek vagyunk és hogy nincs semmi más különbség ember és ember között, mint csak annyi, hogy Isten egyiknek több talentumot adott, mint a másiknak azért, hogy ezzel másoknak, illetve Istennek szolgáljon. Mindezt Istenért! Ez volt a kálvinizmus jelszava. És ebből az

Istennel szemben való kegyes félelemből fejlődött ki a demokratikus érzés, amely azon népeket jellemzi, amelyeknek körében a kálvinizmus elterjedt. A francia forradalomnak jelszava volt: „ni dieu ni maître“ mindnyájan Isten ellen, itt pedig mindnyájan Isten előtt megalázódva leborulunk és minden az ő dicsőségére történik.

Ami a kálvinizmusnak a *valláshoz* való viszonyát illeti, mondhatjuk, hogy Kálvin nagy szelleme egy hatalmas organikus vallási rendszert épített fel theológiájában, liturgiájában, egyházalkotmányában és a gyakorlati életre vonatkozó elveiben. Ha azt kérdezzük, hogy mi a kálvinizmusban az a különleges alkotó erő, amely ezen rendszer megalkotója volt, a választ megkapjuk, ha megvizsgáljuk a kálvinizmusnak a vallásra, egyházra és az emberi életre vonatkozó elveit.

Ami a vallást illeti, erre nézve négy egymással kapcsolatos kérdésre kell kielégítő választ keresnünk. Istenért vagy emberért van-e vallás; közvetlen vagy közvetett-e; korlátlan vagy korlátok közé szorított-e; normális vagy annormális-e a vallás? A kálvinizmus e kérdésekre a következő feleleteket adja: A vallás nem emberért, *Istenért* van, nem közvetített, hanem közvetlen, az egész életet átölelő; a vallás az újjászületés folyománya.

A vallásbölcsezet a vallást mint valami *mentőeszközt* tünteti fel. A vallás tehát ezen felfogás szerint úgy tűnik fel, mint amely az emberért van. Isten azért van, hogy segítsen az emberen, hogy rendet tartson, hogy megnemesítsen, fel-emeljen. Ez az önzés vallása, amely olyan, mint valami mankó, ha reá többé szükség nincs, eltávolítható. A tudomány megszabadította az embert a Kozmosztól való félelemtől és így e felfogás szerint vallásra tulajdonképpen nincs szükség.

Ezzel szemben áll a kálvinizmus, amely azt mondja: igaz, hogy a vallásból áldás származik az emberre, de azért ez mégis nem az emberért, hanem Istenért van: Ő önmagáért és önmagához teremtett mindeneket. Az egész teremtettségben van valami vallásos vonás: az egek hirdetik az Ő dicsőségét. (19. Zs)

De amint a teremtés az embernél végződik, úgy az Isten dicsőítésének legmagasabb kifejezése csak az ember által történhetik. Az erre való vágyat nem önmagától vette, hanem Isten helyezte belé. Istentelennek lenni annyit tesz, mint eltérveszteni a legmagasabb életcélét és megfordítva Istenért lenni, magát Isten dicsőítésére szentelni, ez annyit tesz, mint igazán élni. Szenteltessék meg a te neved, jöjjön el a te országod, legyen meg a te akaratod, ezen kéréseknek minden más

kérést meg kell előzniök. Keresd először Istennek országát és csak azután gondoldj a magad szükségletére! A kegyesség a kálvinizmus szerint tehát Isten dicsőítése, aki a mindenséget teremtette és ebbe életet lehelt.

A vallásra vonatkozó másik főkérdés, hogy közvetlen, vagy közvetett-e? Ha a vallásnak az a célja, hogy az emberen segítsen és ha az embernek *magának* kell e segítséget kijárnia, akkor természetes, hogy a kevésbé kegyes a szentebbek közbenjárását veszi igénybe. A gyümölcs nagyon magasan függ fenn a fán, csak az veheti le, aki feljebb ér. De ha a vallásnak célja az, hogy *mindenki* dicsőítse Istent, akkor ilyesmiről, másnak közbenjárásáról nem lehet szó. Igaz, hogy az *elesett* embernek szüksége van közbenjáróra, de ez a közbenjáró nem lehet ember, hanem egyedül az Istenember; e közbenjárót nem az ember választotta, hanem Isten adta számunkra. A vallásban Isten nem lehet passzív tényező, Ő az aktív hatalom. Nem mi választjuk Őt, Ő választ bennünket. Ez a kálvinizmus egyik alaptétele, amely az *elekción* jut kifejezésre.

A 3-ik kérdés, amely az előbbinek folyománya: korlátozott-e, vagy mindent átható és felölelő-e a vallás? Korlátozottnak kell tekintenünk, ha célját az emberben keressük. Mert akkor az ember oda, életének arra a részére utalja, ahol reá szüksége van. A vallásnak, mondják e szerint sokan, nincs semmi vonatkozása az emberi értelemre, a vallásnak helye az érzelem és az akarat világa. Így történik, hogy a vallás működési köre is korlátolt. Az istentisztelet számára a szíven jelölik ki a helyet, a vallás nem is mindenki számára van. A kálvinizmus szerint minden, ami van, Istenért van, tehát minden teremtménynek és különösen az embernek dicsőíteni kell teremtőjét. E kötelezettség alul az emberi értelem sem vonhatja ki magát. A vallás nemcsak a szív és akarat dolga. Bárhol vagyunk, bármit cselekedjünk a kézi mesterseggben és más értelmi foglalkozásban: művészetben, tudományban Isten előtt állunk, az ő szolgálatában vagyunk, neki kell mindenben engedelmesskednünk és az ő dicsőségét keresnünk.

A negyedik kérdés: természetes vagy természetfeletti-e a vallás? A kérdésre a modernizmus válasza: a vallás természetes fejlődés produktuma és most a fejlődés azon fokán van, hogy kiszabadulva a dogma és egyház pólyakötélékéből a nagy ismeretlen átérésévé finomul. A kálvinizmus ezzel szemben különösen azt hangsúlyozza, hogy az igazi vallás: váltságvallás, az embert a bűnbeeséssel egy oly katasztrófa érte, hogy megváltóra, újjászületésre van szüksége. A bűnbe-

esésnek és következményeinek mély átérzése teszi a kálvinizmust oly komollyá, némelyek szerint komorrá. A kálvinizmus tanítja meg az embert arra, hogy igazán értékelje a megváltásnak, az isteni törvény és evangélium kijelentésének, szóval az isteni kegyelemnek szükségességét és fenségét.

Ami az *egyházat* illeti, a kálvinizmus szerint ez szellemi organizmus, amely a mennyet és földet felöleli, de amelynek középpontja nem a földön, hanem a mennyben van. Az újjászületett emberek alkotják azt az organizmust, amelynek feje Krisztus akinél az egész szerves titokzatos összefüggésben van. Az egyház tehát, mint a westminsteri konfesszió mondja: minden volt, jelenleg és a jövőben élő kiválasztottnak láthatatlan teste, akiknek feje a Krisztus, aki minden mindenekben. Ami az egyházban a leglényesebb, az nem a földön van. Tehát nem itt van a valódi egyház és e mögött ami képzeletünk szülötte, hanem megfordítva, Krisztus testileg mennybe ment, Ő nála, Ő körülötte és Ő benne van az egyháznak lényege, amely reánk, mint élő valóság hat a Szt. Lélek által.

Ezen egyháznak földi megjelenési alakja: azon hívők gyülekezete, akik egymással szervezett közösségben élnek és *enyedelmesek* a Krisztus rendelkezéseinek. Az egyház a hívő keresztyénekben van, de nem az egyesekben, hanem az ő közösségükben, egyesülésükben, amely egyesülés isteni törvények által van szabályozva, amelynek Isten által kijelölt működései és szervei vannak. Az egyházi hatalom a Krisztusból van, Ő kormányozza az egyházat igéje és Szt. Le'ke által, amely tagjaiban működik. Tehát semmi megkülönböztetésről itt szó nem lehet. A hívők mind szolgák. Lényegében monarchikus az egyház kormányformája, Krisztus a király, ez a jelszó, de éppen ebből folyik a földi egyház demokratikus kormányformája.

Egy egyházközség sem állhat a másik felett, mindenik tuajdonképpen egy bevégzett egésznek képez és csak szinodális kötelékben egyesülhetnek.

Az egyház célja nem az emberi önzés szolgálatában álló. Nem azért van az egyház, hogy az embereket a mennybe segítse, az egyház Istenért van. Az újjászületésre következik a megtérés, a növekedés. Az újjászületés az isteni szikra, ezt kell élesíteni, lánggá, világossággá fejleszteni az egyháznak, hogy az emberek megtérése és ennek gyümölcsei által Isten dicsőíttessék. Az egyház Istenért, az ő dicsőítéséért! Ezért a tiszta szellemi kultusz a kálvinista egyházban. Ezért a szigorú egyházfegyelem, a kálvinista egyházi életnek ezen szükség-

képpeni jelensége. Az egyháznak Isten mellett kell tanúbizony-ságot tennie, célja az ő dicsőítése, ezt pedig csak tiszta egyház eszközölheti. Ehhez járul végül a könyörülő Szeretetnek szolgálata a Kálvin és a kálvinizmus által új életre ébresztett és szervezett diakonátus által, a melynek célja, hogy annak dicsőségét hirdesse, aki lelkünkben a könyörületet ébrentartja. A diakonusok nem emberek, hanem az isteni szeretet szolgálói.

Tehát semmi egoizmus, semmi eudaimonizmus. A vallás és egyház minden ízében és munkájában Istenért. Az egyház Istentől van, Tőle vette létét, megjelenési alakját és minde-ekben Istennél van célja és rendeltetése.

Mi a vallás *gyümölcse* a kálvinizmus szerint? Sokan vetették már szemére a kálvinizmusnak, hogy eltompítja a lelki ismeretet, pedig a tapasztalat azt igazolja, hogy az erkölcsi életre egy vallás sem gyakorolt mélyebb hatást. Arra a vádra, hogy az elekczióba, predestinációba való hit következménye nem lehet más, mint laza, erkölcsi felfogás, a kálvinizmus nem tisztán okoskodással, hanem megszegyenítő tényekkel felelt. A bizonyságok fellegei tanúskodtak a kálvinizmusnak az erkölcsi életre gyakorolt nagyszerű hatása mellett. Azok, akiknek lelkét annyira eltöltötte az Isten fenségessége, dicsősége és üdvös-ségükben való bizonyosság és azon tudat, hogy minden Isten kegyelméből van, nagy félelemmel, de egyszersmind bizalom-mal igyekeztek szentül és igazán élni. A kálvinizmus szerint a jó cselekedetek nem érdemszerző eszközök, az üdvösség egyedül a Jézus Krisztusban megjelent kegyelem által van, a jó cselekedetek a Jézus Krisztussal való közösség gyümölcsei, mert hit által Ő vele egyesülünk, aki nemcsak igazságul, hanem *szentségül* is lón nekünk. Ha Krisztus él bennünk és mi ő benne, Ő lesz a mi cselekedetünk egész életünk mozgató elve és célja. A kálvinista tehát nem a bennünk élő „erkölcsi kell“-ből emelkedik fel Istenhez és jut a törvényadóba vetett hithez, hanem megfordítva, mintán tudja, hogy Isten előtt áll, érzi az ő lételet, Ő tőle hallja és veszi szüntelen az útmuta-tást mit „kell“ cselekednie. Tehát nincs itt semmi bölcselkedés az erkölcsi életre nézve, mintha nekünk magunknak kellene erre vonatkozólag szabályokat felállítani, csak arról van szó, hogy átadjuk magunkat a felséges Isten törvényei és rendelkezései behatásainak. A kálvinista ethika bázisa a tíz parancsolat, mert ebben látja a foglatatát annak, amit Isten az embernek ujjászületése alkalmával *szívébe vés*. A vallás és ethika nem különálló dolgok, mert a vallás odaállit bennünket Isten színe elé és Isten áthat bennünket az ő *kijelentett akaratával*. Az istenfélelemmel párosult szeretet és imádat: ezek a kálviniz-

mus szerint minden cselekvésnek motívumai, a melyeknek családban, társadalomban, tudományban és művészetben hatniok kell; a kegyelemmel reánk tekintő szent Istennek jelenlétét kell éreznünk éltünk minden viszonyai között. A kálvinista nem lehet a világtól menekülő, hiszen ő nem ismer két világot. Minden Istené, az egész teremtettség, megváltás után eped és ő azért van, hogy élve a világban általa Isten e rendelkezése közelebb jusson a célhoz. A kálvinizmus 300 évvel ezelőtt nagy dolgokat ért el, nem bölcsekedéssel, hanem a lelkiismeret felébresztésével. Megragadta a lelkeket és színről-színre Isten elé állította őket, és így történt, hogy ezek megremegtek az Ő felségének szentsége előtt és meglátták ebben az Ő nagy szeretetének dicsfényt. Valóban, ha fontolóra vesszük, hogy mit cselekedett ama romlott világban a kálvinizmus és azt, hogy milyen hatásai vannak ma is, így bizonyára be kell ismernünk, hogyha semmi más terén, de az erkölcsi hatások terén a kálvinizmus aratta a legszebb győzelmeket.

A kálvinizmusnak az *államéletre, tudományra és művészetre* gyakorolt befolyását a következőkben tünteti fel Kuyper.

A kálvinizmus fölve: az Isten feltétlen szuverénitása minden teremtett és látható felett. A földön tehát csak az ebből következő háromféle szuverénitás van, ú. m. az államban, társadalomban és egyházban.

Ami az *államot* illeti, erre nézve Kuyper a következő alaptételeket állítja fel. A kálvinizmus szerint egyedül Istennek van feltétlen szuverén joga a népek, nemzetek felett. A bűn következtében Istennek ezen közvetlen uralma megszűnt, de bármi alakban jelentkeznek is a felsőség hatalma, ez csak isteni törvények értelmében gyakorolható.

Reámutat Kuyper a kálvinizmus nagyszerű befolyására a népszabadságok kivívása körül és feltünteti a különbséget a kálvinista nemzetek és a franciák forradalma között. Amazok Istenbe vetett hittel vívták meg nagy küzdelmeiket a zsarnokság ellen, emezek ignorálták, detronizálták Istent és az emberi észt ültették helyére. Amazok meghajtották térdüket Isten előtt, de nem hajtották fejüket emberi iga alá, míg emitt éppen ellenkezőleg történt. Szól a német történeti-pantheista okoskodás termékéről: az államszuverénitásról, amely minden egyéni szabadság elnyomására vezet.

Autonomia, a társadalmat alkotó kisebb testületek körében ez a kálvinizmus vívmánya; a pantheizmus abszolutisztikus törekvéseivel szemben a polgári társadalom jogainak és szabadságának szentségét hangsúlyozza, mert szerinte ez is az isteni szuverénitás folyománya.

„Szabad egyház szabad államban“ ez a Kuyper jelszava és érdekesen fejtegeti, hogy ez csak ott valósult meg a tisztaságában, ahol nem az egyház iránti ellenséges érzület, hanem autonóm szabadságának tiszteletben tartása vezette az embereket. Ott érvényesült, ahol az a nagy elv volt a szabályozó: az egyháznak nem lehet más királya, mint Krisztus.

Kimutatja Kuyper, hogy a kálvinizmus a *tudományokra* mily jótékony befolyást gyakorol és utal arra a tényre, hogy a Leydában az Albától való megszabadítás iránti hálából egyetemet alapítottak. A kálvinizmus nagy életerele nagyra növelte a népek lelkében a tudományszeretetet. A világban egy hatalmas akarataát érvényesítő Rendező uralkodik. A világban rend uralkodik, nem a természet által adott rend, hanem az, amelyet Isten adott ennek. Isten adta a természeti törvényeket, úgy a szellemieket, mint az erkölcsieket. Ezek együtvéve alkotják azt a rendet, amelyet világrendnek nevezünk és amelyek Isten által megállapított célokat szolgálnak. Ha ez nem így volna, nem lehetne tudomány, csak sejtés és ha nem volna meg a hit a világegyetemnek organikus egybe rendezettségében, akkor csak tapasztalat — empiria — lenne, nem lehetne általánosítani, törvényeket, elveket felállítani. A valódi tudomány nem elégedhetik meg ezzel a jelszóval „ignorabimus“, ennek olyan elveket kell felállítani, amelyek érthetővé teszik a világban uralkodó törvényeket és rendet.

Kuyper szerint tulajdonképpen nem is annyira a hit és tudás harca az, ami szemünk előtt lefolyik, hanem az isteni kijelentésben: a Krisztusban hívók küzdelme a pantheizmus, deizmus, materializmus ellen. Hiszen minden tudomány a hitből indul ki és megfordítva minden hit, amelyből nem tudás származik: babona. Minden tudomány feltételezi a hitet az erőben, az öntudatban, az érzékek helyes működésében, a gondolkodás törvényeiben, az életben és elvekben, amelyekből kiindulunk. És megfordítva, mihelyst a hit áthatja az öntudatot, előáll a tudás és számonkérés utáni vágy. Az összeütközés tehát nem a hit és tudomány, hanem azon két ellentétes és ki nem békíthető felfogás között van meg, hogy vajjon a jelen világ normális vagy anormális-e? Ha állítják, hogy a világ normális, akkor el kell fogadnunk, hogy a benne lévő erőknél fogva fejlődik önmagában az ideál felé. Ha a másodikkal, akkor csak új teremtő erő biztosíthatja fejlődése céljána elérését. Az első felfogás kizárja a csodát, a második feltételezi az újjászületést, a kijelentés csodáját. Ezen felfogás

mellett az ideális norma nem a természetben, hanem Istenben van megadva.

Most a tudományok körében a természetes fejlődés elve az uralkodó. A közvetítés a két irányzat között lehetetlen. A ker. theológiának olyan elveket kellene feladnia, amelyek létjogosultságát gyökerében támadják meg.

A *művészetre* vonatkozólag mondja Kuyper, nem lehet tagadni, hogy a kálvinizmus, mint légszellemibb vallás, amely a szimbolikus külsőségeknek az istentisztelet körében csak nagyon kis mértékben ad helyet, valami új művészeti — építészeti — stílust nem hozott létre. De másfelől az is tagadhatatlan, hogy a vallás és erkölcsi érzék nélküli művészet nem hosszúéletű. De kérdés az, hogy van-e a kálvini világnézetben helye a művészetnek. Kálvin a művészetet Isten ajándékának tekintette és jól megértette és értékelte ennek nagy és üdvös befolyását az emberi lélekre. Szerinte a művészetnek hivatása, hogy Istent az ő munkáiban dicsőítse, életünket nemesítse és megvidámítsa. A valódi művészet Istentől van, nem a gonosztól, ez nem teremt, csak Isten adományait fordítja rossz célra; nem is embertől van, mert az ember csak azon adományokat használhatja, amelyeket Istentől vett. Isten a maga tetszése szerint osztogatja a művészet adományát először a Kain és nem a Sem fiainak, nem hogy a művészet „kaini” volna, hanem azért, hogy aki, mint Kálvin mondja, vétkezett a legnagyobb adományokra nézve abban láttassa meg az ő kegyelmességének nyomait. Az *általános* kegyelem adománya a művészet és célja, hogy az Isten által adott szépet megjelenítse. A hangok, formák, színek és költői eszmék világa Istentől van és csak az Isten képmására teremtett ember érti és élvezheti ezeket.

A kálvinizmus tehát nemhogy ellensége volna a művészetnek, hanem előmozdítója volt annyiban is, hogy megszabadította az egyház gyámsága alól.

De emelte a művészetet, különösen a költészetet, zenét és festészetet azáltal is, hogy odavezette ezt a *népélet* gazdag megnyilvánulásai felé. Utalhatunk itt arra, amit holland művészet a XVI. és XVII. században produkált. A kálvinizmus befolyása volt az, amely a művészet figyelmét a mindennapi reális emberi életre gyakorolt. Eleddig az apostolok, angyalok, szentek, papok képeit festették, most méltatták az embert rang és rendi különbség nélkül; nemcsak az isteni családot, hanem emberét is. Azelőtt a művészet nem látta csak a Krisztus és a szentek szenvedéseit, most a protestantizmus befolyása alatt látta meg a *szenvedő embert*.

Erdekesek a Kuyper fejtegetései a kálvinizmus *jövőjére*, jövő feladataira és jelentőségére vonatkozólag.

Felemlíti, hogy az emberiséget az erkölcsi csődből a multban két izben nem a természetes fejlődés, hanem az az erő váltotta ki, amely a Golgotha keresztyéről, az evangéliumból áradt ki feléje. Így a mostani nagy erkölcsi romlásból és dekadenciából is csak egy megváltás lehetséges és ez nem jöhet máshonnan, mint az örök ifjú evangélium útján. A baj csak az, hogy az evangélium útja sok helyen nagy ellenállással találkozik. A reformáció és különösen a kálvinizmus a társadalmi élet szociál-erkölcsi kötelékeit megerősítette, a modernizmus ezeket minden téren feloldani törekszik és mindinkább előre tör az az irányzat és életfelfogás, amely hadat izen Istennek és Isten összes rendelkezéseinek.

Így jutottunk el abba az életfelfogásba, amelyet általában modernnek neveznek. Eszerint élet kiindulási pontja nem Istennél van, hanem lent az anyagban, a fejlődés menete nincs kijelölve, célja nincs adva s így nincs egyéb, mint egy „regressus ad infinitum“. Hogy ez a felfogás milyen gyümölcsöket terem: napról-napra látjuk. A modern embernek nem kell vallás, legfeljebb művészet, sok művészet, hogy elaltassa érzékeit. Innen a nagy erkölcsi és társadalmi törvények fejtetőre állítása, a szociális és politikai élet züllése, az államok állig való felfegyverkezése. Látjuk a létért való durva küzdelmet, a brutalitásnak és pénznek kratistokráciáját, a materialisztikus életfelfogásból kiinduló vad küzdelmet mindenfelé. Ezen durva, önző materialisztikus életfelfogással szemben keletkeztek más irányzatok. Némelyek a misztikus, érzelgős altruizmusokkal szégyenítik meg a durva önzést; mások a materiális dolgoktól menekülve a végtelen szellembe óhajtanak elmélyedni, mások ismét közvetíteni akarnak és Krisztust akként akarják átalakítani, modernizálni, hogy a modern ember számára is életideál gyanánt szolgálhasson. Schleiermacherrel kezdődött ez az irány és új meg új jelszavak alatt folytatódik. A theologusok ezen hatalmas falanxa megmaradt ugyan Krisztus nevének tiszteleténél, sőt azt mondja, hogy ő lebentette fel a fátyolt, amely szemünk elől a valódi fényt eltakarta, de azért senki sem tagadhatja azt a tényt, hogy nem az ő általuk felfedezett Jézus, hanem az egyház által vallott Krisztus hódította meg a világot. Ez az irányzat egy új reformáció szempontjából erőtelen. Mert az a theologia, amely a Bibliát nem ismeri el szent könyvnek, a bűnben nem lát mást, mint még hiányos fejlődést, Jézusban pedig csak egy gazdagon megáldott vallásos geniet, hőst és a megváltásban

nézeteink fordulatát, ez a theologia nem képezhet védgátat a duzzadó ellenséges áramlatok ellen, már csak annál fogva sem, mert theoriák halmaza lévén, nagy tömegekre befolyást nem is gyakorolhat. De mondják talán némelyek, hogy a romanizmusban van meg az az erő, a romboló áramlatok feltartóztatására. De mondja Kuyper, a romanizmus szegénységi bizonyítványt állított ki önmagáról ott, ahol övé volt a működési tér. Európában nem a katolikus államok a vezetők és Amerikában is ezek — a déliek — erős inferioritásban vannak. Méltányolja Kuyper azokat a szolgálatokat, amelyeket a római egyház tett és tesz ma is a közös alapok szilárd megvédése körül. De a romanizmushoz való visszatérés visszaesést jelentene, mint ahogy a modernizmus is tulajdonképpen nagyon *antik* és nem haladás a protestantizmussal szemben, hanem *visszaesés* a pogány világba.

De ha a protestantizmusban keressük a menedéket, két eltévelyedéstől kell óvakodnunk, nevezhetjük az egyiket praktikusnak, a másikat misztikusnak. Az egyoldalú praktikus irányzat abban áll, ha a keresztyénséget kimerítettnek tekintjük, bizonyos szeretetmunkák teljesítése által. A bibliával nem tudunk mit csinálni, a hitcikkektől idegenkedünk de adunk pénzt emberbaráti missziói célokra. Ez szép (ahol megtörténik), de a keresztyénség nem olvadhat fel ebben a tevékenységben. Krisztus nemcsak gyógyított, hanem jött, hogy *megbékéltessen Istennel* és hogy hirdesse ítéletre jövetelét. Hiszen a szeretet munkáiban túlszárnnyal bennünket a római egyház, sőt a hitetlen világ is sokszor megszegyenít, de megmissziói munkát sem lehet teljesíteni, ha nincs evangéliumunk.

A misztikus vonás nem hiányozhatik a vallásosságból, enélkül az elem nélkül hideg, fagyos lenne keresztyénségünk. De a misztika nem adhat új irányokat az emberi gondolkodásnak, az idők szellemének. Hiszen a múltban is „nem Clairvauxi Bernát, hanem Aquinói Tamás, nem az Imitatio szerzője, hanem Luther gyakorolt a lelkekre maradandó befolyást. És mint a múlt bizonyítja, minden egyoldalú misztika beteges irányzatokat, életfelfogást termelt. Édes a misztika és megbecsülendő a ker. szeretet munkája, de a keresztyén egyház magvát úgy az őskeresztyénségben, mint a reformáció korában a martirok képezték, v. i. azok, akik nem a misztika, nem a filantropia, hanem meggyőződésük mellett tettek valást. Értelmi meggyőződés, hitvallás nélkül nem lehet szilárd ellenálló keresztyénség.

Egyedül a kálvinizmusról mondhatjuk, hogy a reformáció elveit következetesen és logikusan alkalmazva egyházakat

alkotott, államokat épített és reányomta bélyegét nemzetek, társadalmak életére. Tehát ezeket a részben feledésbe ment elveket kell ismét felkeresnünk és alkalmaznunk a mostani fejlődött életre.

V. ssza a régi ösvényekre! Tanulmányoznunk kell a kálvinizmust, amelynek annyi sok értékes elve feledésbe ment. A kálvinizmus biográfiájának és biológiájának komoly tanulmányozása új tartalommal gyarapítja meg értelmünket és szívünket. Az olyan egyház, amely kálvini eredetű és megtagadja kálvinista konfesszióját, nincs hátorsága ehhez és nem ismeri azt az örömet, amely ennek megvédésében áll. az nem a kálvinizmusra, hanem magára hoz szégyent.

Hányan gúnyolódtak már a kálvinizmusnak egyik alapdogmája: az „electio“ felett. Az elekcio elől, mondja Kuyper, elzárkóznak az emberek, pedig tegyük csak egy „s“ betűt hozzá, hányan lelkesülnek a selectio mellett. Mindkét szó arra a nagy problémára akar választ adni, honnan vannak a különbségek? Ez a különbözőség okozója az öntudatnak, mindannak, ami él és fejlődik, oka egyszersmind minden küzdelemnek, tehát alapmotivuma az életnek és gondolkodásnak! De hát honnan a varietás? Van-e ennek előnye vagy hátránya? Ez a kérdések kérdése a lét minden jelenségére nézve. A tudomány — Darwin — e kérdésre a szelekcióval válaszolt. De kielégítő válasz-e ez? A szelekciót a tudomány állítása szerint vagy a szükségyszerűség, vagy egy vak természeti erő intézi. De mégis örülhetünk ennek a szelekció teoriának, mert a legnagyobb problémára akar választ adni és a legmélysegebb titok megfajtására nézve a kálvinizmusnál e tekintetben egy nívón áll. De az a nagy jelentősége az elekciónak, hogy a hitnek ama nagy embere ugyanennek a nagy problémának nézett szemébe és a feleletet reá nem az öntudatlan sejtek közötti vak szelekcióban, hanem a mindenneknek létetadó, örökkévaló, szuverén Istennek teremtő és kegyelmi tényében, az elhívásban adta meg. A szelekció tehát nem egyéb, mint elekcio a teremtésben, gondviselésben és a kegyelem országában.

Ila valakinek ez ellen ellenvetései vannak, az gondolja meg, hogy tud-e jobb megoldást ezen nagy problémával szemben? A mindinkább előretörő pogányvilág világnézettel szemben oda kell állítanunk azt a keresztyénséget, amelyet Kálvin az ő nagyszerű rendszerében az Írás alapján feltűntetett.

De nem feledjük, hogy az élet nem embertől, hanem Istentől van. Ő tőle van, hogy bizonyos időben a vallásos élet hatalmas árként tör elő és az is, hogy némelykor oly sekélyes.

Nincs kétség abban, hogy ez a korszak, amelyben élünk, nagyon sekélyes vallási tekintetben. És ha Isten nem bocsátja el az ő Szent Lelkét, nem leend változás. De, mondja Kuyper, ismerjük az aeolhárfa, a melyet, ha ablakunkba helyezünk, a szél mennyei akkordokat csal ki belőle. Ha nincs szellő, nincs zene, ha nincs hárfa, hiába zúg a szél. Legyen a kálvinizmus, mint az aeolhárfa, ami azt is jelenti, hogy Istennek Lelke nélkül erőtelen. De éppen ezért kérnünk kell atyáink Istenét a Léleknek zúgásáért és vigyáznunk kell, hogy hárfaunk jól felhangolt hurokkal mindig készen legyen!

B. Pap István.

A diakonissza-munkáról.

Különös tekintettel a Filadelfia diakonissza-egyletre.

(Befejező közlemény.)

IV.

Igérletünk szerint e befejező közleményben először is arra a kérdésre felelünk, hogy micsoda tanulságokat vonhatunk a modern diakonissza-munka immár több mint félszázados történetéből?

E tanulságok feltüntetése nemcsak e cikk szempontjából fontos, hanem különösen azért is, hogy a tanulságok felhasználásával legalább valamennyire ellensúlyozzuk azokat a veszteségeket, amelyeket a diakonissza-munka terén való mulasztásaink és elkövetett hibáink folytán szenvedtünk. Az első tanulság az, hogy egészséges, sikeres, áldásos és fejlődés-képes diakonissza-munka ott állhat elő, ahol a határozott evangéliumi hit nemcsak megszületett, de meg is erősödött. Nem helyes dolog tehát diakonissza-munkával kezdeni a belmissziói munkát, vagy csak előtérbe állítani is, ahol a nők egyéni és mélyeséges hit nélkül szűkölködnek. Nemcsak a diakonisszának kell élő összeköttetésben lennie a Jézus Krisztussal, hanem mindazoknak a nőknek, s természetesen férfiaknak is, akik a diakonissza-munkát imáikkal, szeretetökkel, s érdeklődésökkel támogatják. Ne felejtjük, hogy még az evangéliumi hitű leányok vagy özvegyek közül is csak minden századik való diakonisszának, mert azoknak a különleges munkáknak végzésére, amelyek a diakonisszákra várnak s a különleges veszélyekkel való megküzdésre, amelyekbe a diakonisszák gyakran jutnak, különleges adományok is kel-
lenek. Ott virágzik tehát a diakonissza-munka, ahol sok evan-

géliumi hitű nő közül azokat a legalkalmasabbakat választhatja ki a vezetőség, akik a nyomor tanyáin, vagy a betegek közt gyakran található bűnös és hitetlen gondolatokkal szemben a biblia fegyvereit hatalmasan képesek forgatni, s akik lelkileg is elég erőteljesek arra, hogy nehéz viszonyok közt egyes-egyedül is megálljanak, másfelől az intézeti rendnek, s a vezetőség utasításainak jó kedvvel tudnak engedelmeskedni. Nem elég tehát azt mondani, hogy dicsőségvágy vagy esetleg a nyomor kerülése elégtelen indító okok a diakonissza-pályára jelentkezőnél, s evangéliumi hitet is kívánnak az illetőtől. Valósággal azt kell mondanunk, hogy nemcsak az illetőtől kívánunk evangéliumi hitet, hanem a nők egész seregétől, mert ha a diakonissza-munka mögött sok nő erőteljes hite nem áll, hát akkor gyenge és bágyadt lesz az egész diakonissza-munka és elsatnyul, elpusztul. Viszont a diakonissza-pályára jelentkezőtől is nemcsak evangéliumi hitet, hanem amelletts különleges adományokat is kell kívánnunk, másképp a diakonissza-munka nem lesz fejlődésképes.

A másik nevezetes tanulság, amit a diakonissza-munka történetéből vonhatunk, az, hogy úgy a római egyházzal szemben, mint a mind hatalmasabban előrenyomuló hitetlenséggel szemben a protestantizmusnak feltétlenül szüksége van erős hitű s jól képzett diakonisszákra. Korunk gyakorlati irányú, s még inkább azzá lesz a jövő nemzedék. Az egyház ma, mikor két oldalról is támadják, s a társadalom mind több gyakorlati segítséget vár az intézményektől, amelyek érdeklődését megnyerni óhajtják: semmiképpen meg nem állhat, ha csak tanít és prédikál. A protestáns egyház hiába hivatkozik felséges eszményeire, ha a társadalomnak azon a ponton, ahol az legjobban igényli, segítségére nem siet. Különösen legyünk avval tisztában, hogy a magyar társadalom vezetői s irányítói elfordulnak tőlünk, ha csak elméleti vitatárgyakat tárunk eléjük, s társadalmi kérdések megoldását illetőleg kiszolgáltatjuk őket a római katolikus apácáknak, s a szocialista szakszervezeteknek. Gondoljuk csak, mily nagy erőt képviselnek a külföldi protestáns diakonisszák. Nemcsak gyermekek, leányok, nők, hanem családfenntartó apákat is és sok beteg férfit általok nyert vissza, vagy csatolt magához jobban a protestáns egyház. És milyen sok helyen tudták megnyerni hitetlen szellemű hatóságok elismerését, s megértetni velök, hogy Jézus Krisztus erejére az új kornak is szüksége van. Azt is tekintetbe kell vennie a protestáns egyháznak, hogy helyes vagy nem helyes, de tény, hogy mind több nő jut ki és igen sok nagyon korán, nagyon fiatal korában jut ki az

élet tengerére, s ezek mindenestől elvesznek az evangéliumi hitre és erkölcsre nézve, ha a protestáns egyház megbízható egyéneket nem küld utánuk. És kiket küldjön? Előkelő családok fiatal leányait nem igen küldheti, mert ezeknek talán van elég értelmi képzettségük, de nincs elég erkölcsi tapasztalatuk és edzettségük, a családanyákat megint csak kis mértékben küldheti, mert ezeknek családjuk iránti kötelességeiket kell teljesíteniök. Diakonisszákat kell tehát küldenie, akiket az evangéliumi képzés megedzett, s akiknek hivatásuk az, hogy az elhanyagoltak és veszendők gondját felvegyék.

A harmadik tanulság szintén igen fontos. Meg kell látnunk, hogy a diakonissza-munka, bár minden tekintetben az egyház céljainak szolgálatában áll, mégis az egyház jelenlegi szervezetében bizonyos önállósággal bír, s a különböző bizottságok, alsó-, közép- és felsőfokú szervezetek retortáinak hatalmába nem kerül, hanem bizonyos fokig társadalmi, esetleg egyleti jellegét fenntartva inkább egyes buzgó egyének, tegyük hozzá, a fővezetést illetőleg férfiak irányításával megy végbe, mint az egész egyház összes hatóságainak rendelkezése mellett. Ez nem azt teszi, hogy az egyházi hatóságok nem törődnek a diakonissza-munkával. Nagyon is törődnek, de a közvetlen vezetést, a diakonissza-képzést, a diakonisszák munkába állítását, a munkakörök megállapítását delegálják kisebb társulatoknak, amelyekbe esetleg egyházi vezetők is belépnek.

V.

Már most rátérhetünk a magyar diakonissza-munka, s különösen a Filadelfia diakonissza-egylet munkájának ismertetésére, s egyúttal annak feltüntetésére, mennyiben érvényesültek abban a helyes diakonissza-munka elvei?

A magyarországi diakonissza-munka annak a kis budapesti német református leányegyháznak körében indult meg, amely nagyobb részt bár nem kizárólag külföldi honosokból alakult, s amely a külfölddel való élénkebb összeköttetésénél fogva hamarabb megismerkedett a külföldi belmissziói mozgalmakkal, s így a diakonissza-munkával is, mint a magyar protestáns egyház zöme. A munka szerényen indult meg, s különösen *Biberauer* Tivadar vasúti hivatalnok, később főfelügyelő buzgólkodása folytán, létrejött 1866-ban a *Bethesda* diakonissza-kórház, melynek megnyitásánál *Török* Pál püspök is közreműködött. 1870-ben már tekintélyes telket és házat szerzett a német ref. leányegyház a Bethesda számára. A buzgó alapító, akit nemes törekvésében *König* és *Moody* lel-

készek, később *Gladischefsky* lelkész, a magyar egyház részéről pedig *Szilassy* Aladár nagy buzgalommal támogattak, fáradságtalanul munkálkodott az intézet felvirágoztatására. Külföldi és belföldi hitsorsosoktól vagy pénzüintézetektől pénzt gyűjtött, s amellet az intézet belső életét is igyekezett az evangélium erejével áthatni. Az intézet alapításától kezdve csak néhány évvel ezelőtt történt visszavonultáig a legnagyobb akadályra alkalmas diakonisszák gyűjtésében talált. Kezdetben azzal igyekeztek a Bethesda vezetői a bajon segíteni, hogy külföldről és pedig az általunk is ismertetett kaiserswerthi diakonissza-intézetből kértek kölcsön diakonisszákat. E diakonisszák közül *Wehn* Zsófiát kell különösen tisztelettel emlegetnünk. Később, mivel a Bethesdát magyar anyaházzá akarták fejleszteni, magyarországi, bár nem magyar ajkú nőket is és pedig lutheránusokat vettek fel. Magyarra lenni nem tudott a régi Bethesda, de a diakonissza-képzést nem a magyar ajkúak közt sem tudta biztos alapokra fektetni. Hiányzott az előzetes evangéliumi tevékenység a nők között. Hiányzott nagyszámú nőnek bevonása erőteljes evangéliumi mozgalomba. És hiányzott a határozott szellemű nők köréből kiáradó erő, mely a diakonissza-ügyet hordozni tudta volna. Később *Gladischefsky* lelkész a bácskai németajkú református nők közül igyekezett diakonisszákat toborzani, de bár nagy energiája folytán meglepő eredményeket ért el, a siker csak látszólagos volt. Ehhez járult még más baj is. A német egyház helyzete az idők folytán nagyon megváltozott. Nem kapott többé nagyobb számban új tagokat, mint régebben, s tagjai közül sokan teljesen magyarrá váltak. Így jutott a német egyház oda, hogy csak erőfeszítésekkel tudta az intézetet fenntartani, s az újabb kor követelményeinek eleget tenni. A szükséges építkezések és átalakítások a régebben gyűjtött alapok nagy részét elnyelték, s 1903-ban az intézet rendkívül válságos helyzetbe jutott, s ez a helyzet jó ideig tartott. A betegek száma leszállt, mert az átalakítási munkálatok idején 1904-ben sokan — egyének és egyletek — más kórházakkal létesítettek összeköttetést. A német intézeti lelkész, s a külföldi főnöknő még 1903-ban eltávozott. A régi diakonisszák is kiléptek az intézetből, úgy, hogy a vezetőség kényszerítve volt, egy ideig világi ápolónőket alkalmazni, azután pedig a Filadelfia diakonissza-szövetséghez fordulni, hogy vállalja el a Bethesda vezetését.

A szövetség vezetője, t. i. *Biberauer* Richárd és felesége, a már említett berni diakonissza-intézeti igazgató, *Vischer-Sarasin* Adolf leánya, némi vonakodás után engedett a felhí-

vásznak s 1904 március 23-án átvette a Bethesda vezetését, átélte az átalakítás kellemetlenségeit és az intézet belső életét egészséges evangéliumi szellemmel töltötte meg. Akkoriban még nem is sejtette a vezetőség, hogy sokkal nagyobb feladatra lesz kihíva, t. i. a Bethesda megvételére, ezáltal a diakonisszaképzéshez szükséges összes tényezők megszerzésére, a régi Bethesda által elért eredmények és összeköttetések olyan módon való felhasználására, amelynél fogva a diakonissza-ügy az egész magyar társadalmi életre áldásos hatást gyakorolhat s egyúttal igazán evangéliumi talajból s a nők közt is mind jobban erősödő evangéliumi szellemből táplálkozván, fejlődésképes is lehet.

Mivel a Filadelfia-szövetségnek s illetőleg most már egyetlenek ily nagy feladatot és felelősséget kellett magára vállalnia s mivel ez az egylet a diakonissza-munka minden ágát felöleli, részletesebben kell foglalkoznunk alakulásának és fejlődésének történetével, elveivel, eredményeivel s azután nevezetes vállalkozásával, a Bethesda megvételével.

A Filadelfia-szövetséget *Biberauer* Richárd lelkész, a Bethesda alapítójának fia, kezdeményezte. 1903-ban, május 21-én nyílt meg Budán a szövetség otthona. A vezető lelkész, mint kezdő fiatal embert, néhány évvel ezelőtt a Bethesdába hívta meg a német ref. leányegyház. Az ifjú lelkész látva az idők jeleit, igyekezett az intézetet s az ott folyó diakonissza-munkát a magyar protestáns, a belmissziói kérdések iránt mindinkább érdeklődő egyháztársadalomhoz közelebb vonni. E törekvés hajótörést szenvedett s az ifjú lelkész, tőle távol eső okokból, elhagyta a Bethesdát. A diakonissza-ügyet azonban nem hagyta el, sőt igyekezett azt most már új alapokon megindítani, az evangéliumi elvek s a diakonissza-munka kipróbált vezérgondolatai határozott érvényesítésével. Ezért nem kapcsolta művét még az általa nagyon szeretett s akkoriban már szervezett Bethánia-egylethez sem, tudván, hogy a diakonissza-munka csak úgy virulhat, ha a diakonisszák szövetsége központi helyet nyerhet az általuk végzett munkák körében s nem vész el azok tömkelegében.

A szövetség a budai oldalon, *Haypál* Benő lelkész támogatása mellett, szép munkát végzett s akkor mindjárt s azóta is minden évben anyagi segítséget is kapott a budapesti ref. egyháztól, a dunamelléki egyházkerülettől pedig erkölcsi elismerést. Az első két testvérhez hamarosan két másik társult s az 1903-ik év végén már öt diakonissza tartozott a Filadelfia-szövetséghez. Attól kezdve, hogy a megnyitás alkalmával a Jel. 3 r. 7—13 versei erősítették az otthon

megnyitásán jelenlevők szívét s egyúttal nevet is adtak a szövetségnek, az illető rész igazán profetikus jelentőségüvé vált a szövetségre nézve s mint hajdan, a filadelfiai keresztényen gyülekezet előtt, úgy a szövetség előtt is, az Isten új meg új ajtókat, új meg új lehetőségeket nyitott meg. Így nyitotta meg 1904-ben, mint már említettük, a Bethesdát s lassankint annyira szaporodott a diakonisszák száma, hogy a szövetség a maga 12 diakonisszájával a kórházi ápolást 1905-ben már minden idegen segítség nélkül végezhetette.

A szövetség fejlődése arra készítette a vezetőséget, hogy jogi alapot is keressen a szövetség munkájának s 1906-ban megalakult a Filadelfia-diakonissza-egylet, amelynek célja a diakonissza-szövetség védelme és felvirágoztatása s amelynek alapszabályait a belügyminiszter a dunamelléki ref. egyházkerület püspökének s a konventi elnökségnek ajánlata folytán tudomásul vette. A munkát azután új erővel folytatta az egylet. Még 1907-ben megindította a Filadelfia-Hiradót s ezt az évenként négyszer megjelenő közlönnyt ingyen küldi mindenkinek, aki a Filadelfia-diakonissza-egylet iránt érdeklődik. A Hiradó szerkesztője a szövetség lelkésze, *Biberauer* Richárd (lakása Budapest, Bethesda, Hermina-út 38.), aki különben is akár a kórházba való betegfelvételre, akár a diakonissza-ügyre vonatkozólag szívesen ad felvilágosítást s adományokat is elfogad intézeti s egyleti célokra. Az 1907-ik év szeptemberében átvette az egylet a nyíregyházai leányrészház vezetését s ezt az intézetet azóta is az egylet két diakonisszája vezeti. Ugyancsak 1907-ben házat vett az egylet a Rákospalota-községhez tartozó Széchenyi-telepen, amelyben 1908-ban elemi iskolát kezdett s ez iskolának a v. és közoktatásügyi miniszter készséggel adta meg a nyilvánossági jelleget. Az iskolát *Székely* Etelka diakonissza vezeti, aki természetesen tanítónői oklevéllel bír, melyet a debreceni ref. tanítónőképezésben szerzett meg s aki egy ideig már, mielőtt a diakonissza-szövetségbe belépett, a dunántúli ref. egyházkerület egyik egyházában mint tanítónő volt alkalmazva. Ugyancsak 1907-ben lépett be a szövetségbe *Pauer* Irma, aki mint a Bethánia-egylet női titkára, valóságos úttörő munkát végzett a nők és leányok körében evangéliumi tevékenységével s aki, mint a Filadelfia-egylet titkára, addig is támogatta a vezetőséget. 1907 óta ő a Filadelfia-egylet vezetőtestvére s vele együtt 25 diakonissza tartozik a szövetséghez. Ezek a diakonisszák mind hozzátartoznak a Filadelfia-egyletnek, amelynek törzsét az egyleti lelkészszel és annak feleségével, valamint a vezetőtestvérrel élükön, ők képezik. Az egyletnek azonban rendes,

pártoló és segítő tagjai is vannak. Rendes tagokat csak a választmány vehet fel és a rendes tagoknak, akik az egylet működését irányítják s választásra jogosultak, nemcsak evangéliumi hittel, hanem a belmissziói munkák terén jártassággal is kell bírniok és évenként legalább 4 koronát fizetniök. Pártolótag lehet az, aki évenként legalább egy koronát fizet az egylet pénztárába. Aki pártoló tag akar lenni, az jelentkezzék az intézeti lelkésznél, aki pártolótagok felvételére jogosult. A rendes és pártolótagok az egylet választmányától nyerhető engedély alapján megalakíthatják a segítő tagok körét, amelyhez mindazok tartozhatnak, akik évenként legalább tíz fillért adnak az egyesület céljaira. A megállapított összegek azért oly kicsinyek, hogy a szegényebbek is minden megerőltetés nélkül beléphessenek, másfelől az a „legalább” a tehetősebbeket kétségkívül nagyobb összegek adására serkenti.

Hogy a megállapított tagsági díjakon felül tényleg sokan adnak nagyobb adományokat is s hogy természetesen olyanok is, akik nem óhajtanak az egylet tagsági listájában szerepelni, szintén állandóan s mind fokozottabb buzgalommal támogatják az egyletet: azt mutatja az a tény, hogy az egylet bevételei az utóbbi években már a tízezer koronát meghaladták, de legjobban mutatja a tettekben mutatkozó érdeklődés, amelyet az egylet nagy vállalkozása keltett.

E nagy vállalkozás, t. i. a Bethesda megvétele elől az egylet eleinte ki akart térni, illetőleg e sorok írója, mint az egylet elnöke minden áron arra törekedett sokáig, hogy a Bethesdát konventi segélylyel, ha lehet, segély nélkül, ha kell, a budapesti ref. egyház szerezze meg. Fáradozásait nem koronázta e tekintetben siker s ezt a tényt szeretném különös erővel azok figyelmébe ajánlani, akik felületes gondolkodásmódjuknál fogva, szeretik e sorok íróját s a vele szellemi összeköttetésben levőket azzal vádolni, hogy az egyházat kidobják lábaik alól. Ezzel szemben sok mindenre utalhatunk, de utalunk e helyen különösen arra, hogy igazán csak az a lehetőség állott előttünk, hogy vagy gyáván lemondunk a Bethesda megvételéről vagy, mivel sem alsó, sem felső egyházi hatóság nem mutatkozott készen a nagy és felséges célokat megvalósító intézet megszerzésére, *egylet* által kellett a vergődő német egyháznak a segítő kezét nyújtani s egy nagy alkotást, mely remélhetőleg néhány év múlva valósággal hatalmas intézmény lesz, a magyar protestáns egyház számára megmenteni.

Vajha fordulna azért minél nagyobb és minél hatalmasabb érdeklődés a Bethesda és általában a Filadelfia diakonissza-egylet felé. Vajha találkoznának bölcs, előrelátó önzetlen

és buzgó lelkek, a kik a magyar diakonissza-ügy e válságos irányában igazán a helyzet színvonalára tudnának emelkedni s az együletet segíteni, hogy a német egyház által követelt 70.000 koronát kifizethesse s a beépített szabadágyalapok (mint-egy 170.000 korona) kötelezettségeit, t. i. hogy ingyenesen ápolja az egyes alapok terhére felvehető szegény betegeket, viselhesse.

E sorok írója áldást kíván minden diakonissza-munkára, akár a pozsonyi ág. ev. egyház diakonissza-munkájára, amelynek 1891 óta előbb *Elmer* Gusztáv, majd *Schmidt* Károly lelkész áll az élén s amely még mai napig sem tudott honi talajból kinőtt „főnöknőt” előállítani, hanem *Billmitzer* Matild személyében Neuendettelsau-ból volt kénytelen hozatni; akár a Lorántffy Zsuzsánna-egylet munkájára, amelynek 12 diakonisszája, amióta a poliklinikáról az ott működő testvérek távoztak, magánápolással s gyülekezeti szegények felkeresésével foglalkoznak.

De első és főfontosságú, minden áron való feladatnak a Filadelfia diakonissza-egylet munkájának megerősítését és általános és kitartó felkarolását tartjuk, mert ezáltal véljük leginkább biztosítottak a magyar diakonisszaügy felvirulását.

Ennek az együletnek áll rendelkezéseire egy oly lelkész, aki úgy elméletileg, mint gyakorlatilag ismeri a diakonissza-munkát s aki életét teljesen a diakonissza-munkának szenteli.

Ennek az együletnek áll rendelkezésére egy oly papné, aki szintén ismerős a diakonissza-munka minden részletével, aki együtt él a diakonisszákkal s képes az ő életüket merevségtől, hidegségtől és egyoldalúságtól megóvni s az egész munkát protestáns diakonissza-munkánál elengedhetetlen melegséggel, háziassággal s családiassággal megtölteni.

Ennek az intézménynek áll rendelkezésére egy oly szakképzett vezető testvér, aki honi talajból nőtt ki.

Ez az egylet a diakonissza-munka minden ágát felöleli. 1. Némely diakonisszák, mint különösen a vezető testvér és egy vidékre kiküldött diakonissza, gyülekezeti diakoniával foglalkozik. 2. A diakonisszák legnagyobb része a Bethesdában s magánházaknál ápolást végez. 3. Két diakonissza Nyiregyházán árvák nevelésével foglalkozik s 4. egy diakonissza mint tanítónő működik.

Az együletnek rendelkezésére áll a kórház az oly szükséges betegápolási ügyesség elsajátítására s a szintén szükséges keresztyén szellemben való megerősödésre.

Nem kell elfelejtenünk, hogy az egylet vezetői nem-sokára megkezdik, ha az Úr akarandja, a diakonusok képzését

is s így ezáltal nemcsak alkalmas egyéneket nevelnek a nagy akadályokkal küzdő keresztyén ifjúsági és keresztyén szövetségi munka folytatására, de egyúttal alkalmas betegápolókat is oly kórházi betegek ápolására, akiknek gondozását csak kivételes esetben bizhatjuk és pedig minden körülmények között csak tapasztalt és idősebb diakonisszákra, a kiket azonban legjobb, ha vannak, diakonusokra bizni.

Valóban ha a Filadelfia-egylet által létesített eredményeket csak jövendőlegné s a diakonissza-kórházat valami félmillió korona költséggel kellene létesíteni, akkor is joggal hívhatnék fel mindenkit az eszme megvalósítására. Mivel azonban már eredményekre is hivatkozhatunk s mivel a beruházási költségekkel együtt egyelőre elég valami 100.000 K is egy nagy alkotás létesítésére: valóban kárhuzatos apathia lenne nem-et mondani és semmit sem tenni a diakonissza-ügy minél hatalmasabb fellendítésére.

Dr. Szabó Aladár.

A Kálvint meglátogató magyar.

E Szemle legutóbbi füzetében szoltam arról a *tekintélyes magyar férfitúról*, aki Kálvint 1544-ben október 9-ét megelőzőleg Genfben meglátogatta. Talán az egyetlen magyar volt ez, aki Kálvint személyesen látta és vele beszélhetett. Ennek a kilétét illetőleg multkori cikkemben találgatásokra és kombinációkra voltam utalva. Legmegokoltabbnak látszott az a föltevés, hogy ezt a bizonyos férfiút *Szegedi Kis István* személyében lehet keresnünk. Azóta azonban oly adatra akadtam, mely a Kálvint meglátogató magyar személyét nyilvánvalóvá és kétségtelenné teszi. S ez a személy nem a kombinációba vett Szegedi Kis István, hanem egy eddig ismeretlen magyar reformátor, vagy legalább reformátori pályára készülő férfiú, aki után ezideig hiába kutattam. Nem leltem sehol. Hazai működéséről említést nem találok. Talán mások tudnak róla valamit. Kívánatos, hogy amennyire képesek vagyunk, osszlassuk el ennek a nevezetes egyénnek a személyére nehezedő homályt. A neve *Belényesi Gergely*.

A Belényesi család kétségen kívül a Biharmegyében fekvő Belényesről vette eredetét. *Belényesi Márton* fia, *István* 1597-ben nyert címeres levelet *Báthori Zsigmond* fejedelemtől. A család Szatmárban és Zemplénben is elterjedt. A XVII. és XVIII-ik században is találunk még említést néhány Belényesiről, többek közt három *Belényesi János*-ról s egy *Belényesi József*-ről, akik Debrecenben tanultak (Series Stud.). A szóbanforgó s Kálvint meglátogató Belényesi Gergely, mint alább közölt leveléből kitűnik, 1542-ben ment ki a külföldre, ahonnan 1545 tavaszán indult haza. Genfben 1544 őszén, szeptember hóban tartózkodott. Mettől meddig, nem tudhatjuk. Október hó 9-én már Strassburgban volt, ahogy *Valérand*

Poullain írta Kálvinnak.¹ A többiekre nézve tájékoztat bennünket az a levél, melyet Belényesi Strassburgból 1545 március 26-án írt Kálvinnak.² Érdekes és jellemző levél Kálvinra is, az író személyére is, meg a haza akkori állapotára is. Magyar embertől Kálvinhoz intézett más levél aligha maradt fel. Erdemes, hogy egész terjedelmében ismerjük. Magyar fordítása ez:

„Az Úr Jézus Krisztus kiváló szolgálójának, *Kálvin János*-nak, a genfi egyház fejének, az én legkedvesebb uramnak
Genfben.

Kegyelem a Jézus Krisztus által! Én uram Kálvin! köszönetet mondok neked, hogy engem, *mikor ott voltam*, a legnagyobb szeretettel öleltél. Az Úr áldjon meg tégedet! Kevéssel azután, hogy *Strassburgba megérkeztem*, többféle betegségbe estem, melyekkel nekem a múlt egész télen át vesződnöm kellett; végre, amint eljött a tavasz, az Úr, az orvosok segítségével, egészségemet helyreállította. Ez volt az oka kiváltképpen, hogy hozzád eddig levelet nem írhattam. Ezentúl már minden levélhordóra vigyázok, hogy tőlük levelet küldjek, főként a saját hazából jövőre, mert ezt a hazát most a török rettenetesen szorongatja. Egy pár szóval előadom neked szerencsétlen állapotát.

A legközelebbi napokban kaptam hazulról levelet, amelyben megírták Magyarország szörnyű csapását. Emiatt nem csekély az én fájdalom. Mert attól az időtől kezdve, amióta eltávoztam hazából, *t. i. 3 év óta*, kilenc várost pusztítottak el a törökök sok kastéllyal, várral s a körülöttük eső összes falvakkal együtt a lakosoknak nagy rémületére. Magyarországnak Dalmácia felé eső részén elfoglaltak két várost, ú. m. Pécsét és Siklóst, az Ausztria felé eső részén négyet: Esztergomot, Vácot, Veszprémet és Székesfehérvárt, amelyek közül kettőt teljesen szétromboltak, kettőt pedig csak bevettek, de a nép nagy veszedelmével. Lengyelország felé hasonlóképpen feldúltak két várost: Miskolcot és Szikszót; a népet részint fogságba hurcolták, részint legyilkolták. A Tisza mellett fekszik egy város, melynek neve Szeged. Ezt 9 vagy 10

¹ *Valérand Poullain*-ról meg kell még említenünk azt, hogy ő kis ideig a Kálvintól alapított strassburgi francia egyháznak, majd a londoni francia később a frankfurti francia egyháznak a lelkesze volt s mindenütt törhetetlen hűséget tanusított Kálvinhoz (V. Ö. Doumergue: *Jean Calvin*. II. k. 362. l. Corpus Reformatorum. Brunsvigae XLII. k. 300 l. és XLIII. k. 217 l.).

² A latinul írt levél olvasható Corpus Ref. Brunsvigae. XXX. k. 52. sköv. l.

évvel ezelőtt szintén feldúlták a törökök, de a nép összegyűlt megint és újra kezdte építeni. Midőn a török ezt látta, békét és szabadságot hirdettek azoknak, akik odasereglettek és az építésbe fogtak. Ennélfogva a város annyira megnőtt, hogy nagyobb lett, mint azelőtt volt. Mikor már meggazdagodott és a töröknek adót fizetett, maga elé citálta a bég a város tanácsát két főtisztviselőivel együtt. S mihelyt megérkeztek, tüstént lenyakasztatta őket, városukat nagy sereggel elfoglalta, a lakosokat pedig pénzért Törökországban eladta. Most már abból a városból kiutéseket tesznek a törökök Magyarország többi részeibe s naponként tömérdek lelket hurcolnak fogságba és hallatlanul kegyetlenkednek azokkal.¹

Ezekhez a bajokhoz más is járul. Az elhalt királynak, t. i. a vajdának (János királyt érti a levélíró) idejében némely város Magyarország megmaradt részében az Isten ígését befogadta, most pedig a király halála után néhány zsarnok nemes jött be. akik a törökök minden kegyetlenségét és Magyarország szerencsétlenségét az evangoliumra háritják, azt állítván, hogy a sok rossznak ez az oka. Ezért csudálatos módon dühösködnek a keresztyének (azaz az evangélikusok ellen. Néhány nappal előbb) egy keresztyént megégettek, más polgároknak javait és birtokait ragadták el; némelyeket tömlőbe vetettek, ami ezelőtt sohasem történt. S azok a szerencsétlen keresztyének, jóllehet, oly nagy csapásokat szenvedtek, még sem állottak el attól, hogy az Isten ígését hallgassák és prédikálják életüknek és összes javaiknak a veszedelmével. Midőn én ezt hallom és meggondolom, nem tartóztathatom magamat a legnagyobb gyásztól. Bár testileg távol vagyok azoktól, de lelkemmel ott vagyok náluk és velök együtt szenvedek.

Ezenfelül a legutóbbi két év alatt folytonosan és irtózatosságon pusztit egész Magyarországon a pestis, annyira, hogy akik tanultabbak voltak úgy az egyházban, mint az államban, mindannyian a pestisnek estek áldozatul.

Ehhez még újabb baj társult. A mult év július havában a sáskáknak óriás tömege szállta meg Magyarországot és egy

¹ A magyarországi török hódítások általában az egész európai kontinenst foglalkoztatták. Kálvin is élénken érdeklődött a törökök előnyomulása iránt, mint levelezéseiből kiténik. Hihetőleg beszélgetett már erről Belényesivel, azért tudósítja most ez a török viselt dolgairól ily részletesen. Érdekesebben ír Kálvin Fárelnek az 1541-iki regensburgi birodalmi gyűlésen megjelent s a török ellen segílyt kérő magyar követekről is.

nap alatt megemésztette a mezőnek minden termését. Ez aztán nagy éhséget idézett elő.

Midőn hazámnak ennyi csapását látom, hozzám tartozóinak levele által intetve, azután a szegénységtől is szorongatva, elhatároztam, hogy a legközelebbi vasárnap visszaindulok hazámba, hogy az elnyomott egyháznak szolgálhassak. Hogy az életemet vagy haláloamat kívánja-e, azzal nem gondolok, csak Isten dicsőségére legyen szolgálatom. Bár tisztán látom a veszedelmet, mely egyfelől a töröktől, másfelől a zsarnokoktól és az igazság üldözőitől fenyeget, azzal mégsem törődöm és az elhatározott utazással föl nem hagyok.

Kérlek téged én uram Kálvin! a Krisztus szerelméért, kegyeskedjél az Atyaistenhez könyörögni az egész gyülekezettel együtt a mi szerencsétlen anyaszentegyházunkért, hogy a kegyelmes Atya a mi nyomorult egyházunkról fordítsa el a büntetést. Azután ne sajnálj engem a te leveleddel felüldíteni és megvigasztalni; *Wendelin* útján könnyen küldhetsz nekem levelet. Hisz tudod: mennyire jól esik az embereknek a nagy férfiak vigasztalása!

Mindezen fájdalomhoz és gyászomhoz váratlanul egyéb baj is járul. Mikor u. i. nálatok voltam *János* könyvárusnál¹ a ti *Vilmostok*² társánál hagytam a podgyászatot, mivel őt jóra való embernek és barátomnak ismertem, s akiben, mint keresztyén emberben és felebarátomban megbíztam, hogy t. i. tehetsége szerint gondját viseli holmimnak, míg azt utánam nem küldheti. Ő fogadta is, hogy gondja lesz reá és elküldi s ha esetleg neki el kell menni valahová, vagy feleségére, vagy társára bizza, hogy alkalomadtán hozzám juttassák. *Már azóta hat hónap múlt el* és még mindig nem kaptam meg holmimat, noha nagyon sok alkalom lett volna az elküldésére s im én most már a hazautazás előtt állok. Megjött az ő társa Vilmos és csak a mi *Gelasius*-unknak³ a levelét adta át. Azt mondta, hogy ő nem hozhatta az én holmimat magával, annyival inkább, mivel a podgyász nem elég jól volt csomagolva. És így annak a derék férfiúnak a hanyagsága miatt az én holmiaim elvesznek és sohasem juthatnak többé hozzám olyan nagy távolságra. Őszintén megvallom,

¹ *Girard János* genfi könyvkiadót és kereskedőt érti, aki Kálvinnak is több munkáját adta ki; többek közt kátéjának leginkább elterjedt 1545-iki kiadása is nála jelent meg.

² Talán egy másik genfi könyvkiadót, *du Bois Vilmost* kell itt értenünk.

³ *Gelasius* helyesebben Gallasius (Gallars) *Miklós* genfi lelkész, aki oda 1544 aug. 4-én köszöntött be.

inkább veszett volna el 16 koronám, minthogy így semmivé lett podgyászsom. Nem sokat érnek ugyan, amik benne vannak, de nekem felette hasznosak. Ez a mi Jánosunk az ő hanyagsága folytán, idegen létemre, ennyire megkárosított. Azt hiszem, hogy holmimat mindaddig nem kapom meg, míg te Wendleinnel levél útján nem szorgalmazod; ő sokat tehet arra nézve, hogy podgyászsom végképpen el ne vesszen.

Visszatérek tárgyamhoz. Kérlek téged én uram, Kálvin! könyörögjétek az Atyaistenhez a mi szegény egyházunkért, hogy az Úr a büntetését vegye el róla. Isten veled!

Strassburg, 1545 március 26.

Belényesi Gergely,
magyar nemzetbeli“.

Hol és miként váltotta be Belényesi magasztos fogadását? Eljutott-e megint hazájába, vagy talán idegen földön pusztult el? Szólnak-e és hogyan a régi avatag irások? Ezek a kérdések várnak e levél után feleletre.

Az itt elmondottakkal kapcsolatban, múltkori cikkem kiegészítéséül, meg kell még emlitenem azt, hogy a reformáció századában Genfben megfordult magyarok közé *Laskói Csókás Pétert* is oda kell sorolnunk.¹ Tudvalevőleg ő adta ki először az ő idejéig a wittenbergi tanulók névsorát, amelyet szóról-szóra közöl *Bod P. Historia Hung. Eccl.*-ában. *Laskói Csókás* 1584-ben egy egész félévet töltött Genfben. A wittenbergi magyar bursa anyakönyvében ezt a följegyzést olvassuk róla: „*Laskói Péter*, galliai és itáliai utazásából, másodízben jött Wittenbergbe 1584 szept. végén, de a mi nemzetünk gyakorlataiban részt venni nem akart, míg föl nem szólítottuk.“²

A három legtöbb földet bejárt magyar református vándordiak és prédikátor, névszerint *Skaricza Máté* (1570), *Laskói Csókás Péter* (1584) és *Szenczi Molnár Albert* (1590) kereste tehát föl, átmenetileg, a XVI. században Genfet.

S. Szabó József.

¹ *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VII. k. 798 l.

² Iskolatörténeti Adattár. Szerk. *Thury Etele*. Pápa, 1908. 24. l.

T Á R C A.

Mott János és a diákok evangelizációja.

Mott János, a ker. diákok világszövetségének titkára, valóságos apostola a diákok evangelizációjának. Elméletben és gyakorlatban ennek az ügynek él. E célból a világot már ötször körül utazta. A Keleten, Chinában és Japánban végbement és nagy léptekben előre törő társadalmi átalakulásban neki is nagy része volt azért, hogy ez országok diáksága között az evangéliumnak érvényt tudott szerezni. Amerikában már négy diákgenerációt nevelt fel, olyan értelemben, hogy az új világ egyetemeit behálózta diákszövetségekkel, melyekből a nemzet legeszesebb és legvallásosabb vezetői kerültek ki, sőt néhány ezer ifjú a keresztyén egyház szolgálatára szentelte életét és elment misionáriusnak vagy a pogányok közé, vagy Amerika elhagyatott vidékeire. Nagy organizáló talentumát Európában is érvényesítette, különösen Nagy-Britanniában és a skandináv államokban. Németországban is sok hívet szerzett az ifjúság evangelizálásának, azt tűzve ki életcéljául, hogy a művelt ifjúság által az evangéliomot juttassa diadalra a felsőbb társadalmi osztályokban.

Most a jelen évet Európában tölti és április végén meglátogatja hazánkat is. Csak két hetet fog tölteni diákjaink között. Elég kevés idő arra, hogy megismerjen minket. De mégis elég arra, hogy egyfelől alkalmat adjunk, hogy sok magyar diák hallhassa vallástételét és lássa égő szeretetét Isten országa iránt, másfelől, hogy igénybe vegyünk gazdag tapasztalatait s tanácsot kérjünk tőle művelt ifjúságunk lelki gondozása érdekében. Vajha látogatása felébresztené művelt ifjúságunkat és indítaná olyan élet követésére, hogy midőn majd a jövő nemzedék társadalmi vezetői lesznek, úgy tudjanak vezetni, hogy abból a nemzetnek és az evangéliomi

egyházaknak necsak haszna legyen, hanem hogy meggyógyítva mindén sebet, állást foglalva minden nemzetölő bűn ellen, kibontva a tiszta és álnokság nélkül való keresztyén élet lobogóját. a magyar protestantismus, a nemzetnek e gerince, egyenesedjék fel erővel, hatalommal s töltsse be rendeltetését, melyet Isten elébe szabott.

Mott azonban irodalmilag is buzgó apostola az ifjúság evangelizálásának. Ebben az ügyben legértékesebb a legújabb műve (The future leadership of the church), melyben azt fejtegeti, hogy az egyház jövője attól függ, miképen és milyen vezetőkrol gondoskodik a jelen generáció. E könyv az egyház vezetőinek, a lelkészeknek és a világiaknak s mindazoknak szól, akik komolyan érdeklődnek a keresztyénség haladása iránt. Gondolataival érdemes megismerkedni

Annak kimutatásával kezdi fejtegetéseit, hogy alkalmas embereket biztosítani a keresztyén szolgálatra oly feladat, mely kihatással van az egész ker. egyháznak a jövő keresztyénségének életére, növekedésére és törekvésére. A keresztyén egyház a leghatalmasabb intézmény a földön az erkölcs és vallás ügyének előmozdítására. Ha kivesszük a keresztyén egyházat a társadalomból, az összeesik. Az egyház adja az erőt és a rügót a jótékony intézetek alapítására és munkája a legmaradandóbb, mert az ember halhatatlan részével foglalkozik.

Nincs olyan emberi társaság, mely célját arra alkalmas vezetők nélkül elérhetné. Ha az egyház nem gondoskodik arról, hogy jó lelkészei és jó tanítói legyenek, oly mulasztást követne el. sőt még nagyobb, mintha nem igyekezne lelkeket megnyerni a Krisztusnak. A tények és a statisztika bizonyítják, hogy az egyház e tekintetben nem tölti be jól a feladatát. 1894—5-ben az Egyesült-Államok 58 theológiáján 4004 diák volt; 12 évvel később csak 3304, tehát 18%-al kevesebb. Ugyanazon időben 26 legnagyobb protestáns felekezet úrvacsorázó tagjainak száma 13.351,856-ról 16.791,948-ra, azaz 25%-al emelkedett. A lelkészjelöltek száma e növekedéssel nincs arányban. Canadában csak valamivel kedvezőbb a helyzet. Nagy-Britanniában ez aggasztó helyzet hatása alatt a canterburyi érsek 1907-ben egy bizottságot szervezett, hogy e dologban adatokat gyűjtsön. E bizottság kiderítette, hogy már 1886 óta évről-évre kevesebb a lelkészjelöltek száma. Csak a Canterbury és a York tartományokban 3124 a 26 év vesztesége, ami 5324-re tehető, ha a népesség növekedését is tekintetbe vesszük. Kimutatta továbbá a bizottság, hogy Angliában és Walesben 1881-ben a felavatott lelkészek száma 100 ezer lakó közül 27, 1901-ben csak 17 volt.

Németországban is hasonló kedvetlenség mutatkozik a theologiai pályát illetőleg. 1881-ben minden százezer ember közül 9 ifjú tanult a theológián, 1906-ban csak 5. A német egyetemeken 1890—1-ben 28,359 diák volt, ebből prot. theologus 4190; 1906—7-ben az összes diákok száma 40,379, ebből prot. theologus csak 2208 volt.

Az angol és egyéb gyarmatokban is szomorú a helyzet. Az egyetlen kivétel a délafrikai holland ref. egyház, mely e tekintetben még nagyobb eredményeket tud felmutatni, mint Skótország.

Az összes külmisziói területeken is állandó a panasz, hogy nincs elég munkás.

A lelkeszi szolgálatra erős emberekre van szükség. Egy lelkész (Ozora S. Davis) így nyilatkozott: „Én nem úgy fogom fel hivatásomat, mintha valami tanító, prédikátor, látogató, szervező, vigasztaló, reformátor vagy próféta lennék, mert kell mindenikből valami és mégis hivatásom mindezek összegénél is több“.

Nem arra van szükség, hogy minél többen, hanem arra, hogy minél alkalmasabb emberek legyenek lelkészekké. Ez az alkalmasság vonatkozik a testre és lélekre egyaránt. Erős test, munkabírás, mérséklet és mértékletesség, tanulásra berendezett elme, helyes elvek az állandó tanulmányozásra; képesség arra, hogy valaki szeretetét és jóindulatát kifejezésre is tudja juttatni; alapos ismeretek, tapasztalatok a vallásos élet terén, élő hit, igaz vágyakozás a lelkeket megnyerni Krisztusnak. A modern lelkész legyen hős, mint Knox, kinek sirja fölött ez olvasható: Itt nyugszik, aki nem félt egy embertől sem. Mindezek felett a lelkész legyen nagy jellem s élete legyen hasonló Krisztuséhoz, kinek akarata előtt feltétlenül hódolnia kell.

„Élni szeretnék!“ szökött Phillips Brooks kevéssel halála előtt. Szavait úgy magyarázta, hogy azért szeretne még élni, mert a következő 20 esztendő oly alkalmat tár fel a keresztyénség előtt, amilyen még sohasem volt. Igen, a keresztyénség oly módon terjed, oly diadalokat arat, oly nehézségekkel veszi fel a harcot, hogy csodálkoznunk kell, ha nem bír vonzó erővel a legerősebb, legeszesebb ifjakra. Szükség van emberekre, kik képesek vezetni koruk vallásos gondolkozását, kik nem vetik meg sem a hitetlent, sem a kételkedőt, hanem megértik őket és teljes erővel küzdenek azon veszedelem ellen, mely mindig nagyobb erővel lép fel Európában. E veszedelem a szocializmus és a hitetlenség szövetségéből támad.

Az Egyesült Államok és Canada millió és millió holdnyi

területeket ajánl fel az oda települőknek. E nagy néptömegek új falvak és városok lelki gondozását ki fogja szíven hordozni? Az elmúlt hét év alatt több bevándorló ment az Egyesült-Államokba, mint az államok első 70 évében. Canadába évenként annyian vándorolnak be, hogy kitelik belőlük egy új Toronto; az Egyesült-Államokba két év alatt annyian mentek, hogy építhetnének egy új Chicagót. Ez a folyton növekvő bevándorló tömeg nagy veszélyt rejt magában, mely feltétlenül nagy társadalmi károkat fog okozni, ha idejében nem gondoskodunk emberekről, akik hirdetik köztük Jézus szeretetét, mely egyedül képes ledönteni a faji választófalakat és megszüntetni az osztály-ellentéteket.

É tömeges népszaporodás mellett tudnunk kell, hogy a városi élet a maga erkölcstelenségével és bűnös alkalmával rohamosan fejlődik. Ha a viszonyok tovább is úgy alakulnak, amint 1890—1900-ig, akkor 1940-ben 20 millió emberrel több lesz a városi lakó, ami annyit jelent, hogy a nemzet testét több bűn és baj fogja emészteni, ha idejében nem gondoskodunk emberekről, kik képesek a városi élet nehézségei között is olyan munkát szervezni és vezetni, mely a degeneráló hatásokat kellőképpen ellensúlyozza. A városok stratégiai pontok. Egy ügy sem tud a nemzetben diadalmaskodni, ha e pontokat nem foglalta el. A keresztyénség első századai is ezt a tanulságot tárják eléink.

A kisvárosi és falusi élet is igen fontos. Ezek táplálják a városokat. Nehány évvel ezelőtt Bostonban adatokat gyűjtöttek s kiderült, hogy a város négy nagy felekezetének lelkészei közül 80% vidéken nőtt fel. Nemcsak a nagy városoknak, hanem a vidéknek is nagy szüksége van tanult, nagy jellemű vezetőkre, lelkészekre és tanítókra. Ha a vidéket elhanyagoljuk, óriási károkat okozunk a nemzet életében. A vidéknek is megvannak a maga bűnei, melyek ellen erőlyesen kell küzdenünk, ha nem akarjuk, hogy a nagyvárosok bűnös befolyása a vidéket is megmételje és elpusztítsa. Az egyház munkája itt is éppen olyan fontos, mint a nagyvárosokban s itt is csak úgy lehet eredményes az evangelizáció, ha azt arra való ember vezeti. Ne gondolja a falusi lelkész, hogy városban talán nagyobb tere nyílnék képességeinek, mert minden egyéniség csak korlátolt számú emberekre tud hatást gyakorolni, gyakran sokkal kevesebbre, mint az illető gondolja. Faluhelyen is voltak és vannak nagy lelkipásztorok“.

Napjainkban mindenütt, a nemzetek minden rétegében, nagy *társadalmi bajok* vannak. És ezekkel az egyháznak

törődnie kell, még pedig nemcsak úgy, hogy a sebeket bekötözze, hanem hogy a harcot megszüntesse és kibékítse a küzdő feleket. A társadalmi kérdések megoldásában az egyháznak kellene elől járni, mert Jézus Krisztus király és uralkodni akar e tekintetben is; gazdasági, kereskedelmi, nevelési és minden egyéb társadalmi téren. Európában az egyház már is bűnös mulasztásokat követett el e dologban. „Az egyházat“ mondta egy szocialista vezér „azelőtt gyűlöltük, most már megvetjük!“ „Ha a keresztyén egyház jelen tagjai szívébe fogadnák Jézus Krisztus egyszerű tanításait és befolyással azt a gyakorlati életben érvényesíteni igyekeznének, akkor társadalmunk megtelne csakhamar oly eszmékkel és oly érzelmekkel, hogy a társadalmi bajok lehetősége ki lenne zárva.“

De hogy az egyház ezen óriási felelősség tudatára ébredjen, olyan vezetőkre van szüksége, akik értik, hogy mi a cél s képességük is van törni a cél felé. Hősökre van szükség, akik, ha nem lennének, megteremtenék az egyház e felelősség-érzetét. Napjaink bűneit olyanoknak kellene ostorozni, mint amilyen Chrysostomus, Savanarolla, Knox, Calvin, Wesley, Maurice és Kingsley valának.

Mi teszi a nemzetet nagygyá? Nem geográfiai fekvése, vagy egyéb külső körülmény, hanem népének jelleme. E jellem pedig, a történet tanúsága szerint, másképp nem nevelhető, csak az evangéliom emberfölkötti erőinek alkalmazásával. A nemzetet megmenteni és megtartani csak keresztyén jellemek által lehet.

Tehát a legszilárdabb hazafias állásponttól kellene hivnunk a legderekabb ifjakat Krisztus szolgálatára. E szolgálatnak vonzania kellene a legjobb elméket, a legnagyobb szívket és a legszélesebb látókörű ifjakat.

De a haza határain túl is kell tekintenünk. Ez a nemzeték az első, amelyről el lehet mondani, hogy az egész földet ismeri és annak minden emberektől lakott vidékere el tud jutni. Hogy a külmisszió munkája nem hiába való, sőt hogy e munka a művelt egyházakra és az egész világ művelődésére, fejlődésére mily csodás hatással van, azt bizonyítja annak a 18 ezer misszionáriusnak tapasztalata, aki Isten országát terjeszti a pogányok között. Egy ilyen tiszteletreméltó testület szava sokat nyom a latban. De az bizonyos, hogy a külmisszió problémáját is nem a pogány országoknak, hanem a honi egyházaknak kell megoldaniok. És e probléma súlya is arra a kérdésre esik, hogy kik lesznek e munka vezetői a közel jövőben? Nagy hadviselésben nagy vezérek, nagy vállalatokhoz nagy vezetők kellene.

Ámde a nagy vezetők toborzásának nagy akadályai vannak napjainkban.

A legnagyobb akadály, mely ifjaink kedvét elveszi az egyházi pályától, korunk világias és anyagiassága. A gyermek, az ifjú látja, a lapokban olvassa, hogy a nagy vagyonnal bíró emberek mily nagy tiszteletben állnak. Még a keresztyén otthonokban is sokszor csak a pénzről s azon dolgokról van szó, miket pénzen lehet megszerezni. Az ifjúban könnyen gyökeret ver az a felfogás, hogy az az igazi siker az életben, ha valaki könnyen és sok pénzt tud szerezni. Mily messze van ez az önmegtágadástól, az Istennek és embereknek való önzetlen szolgálattól! A leányok nevelésében is ez a szellem a vezető. A legtöbb családban a világias érzület uralkodik és sokszor öntudatlanul is imádják a mammont. Ez azután letéri az erkölcsi erőt, gyöngíti a fogékonyságot olyan feladatok elvállalása iránt, mint a lelképásztorkodás. Ilyen családok hogyan nevelhetnének olyan ifjakat, kik készek nélkülözni, lemondani, önzetlenül fáradni és szolgálni Krisztusnak?

A lelkészek legtöbbször vidéki s nem nagyvárosi származásúak. Vidéken e korszak még nem oly romboló.

Hogy az anyagiasság hatása mily káros volt a lelkészi pályának, illusztrálja például az a tény, hogy 1870—1906-ig, tehát 36 év alatt az Egyesült-Államokban a theologusok száma csak 137%-al, míg az orvosnövendékeké 302%-al s a jogászoké 848%-al növekedett. Még komolyabbá teszi ez a veszedelem az, hogy most sokkal több életpálya nyílik az ifjú előtt, mint ezelőtt 30—40 évvel. A legtöbb ifjú meg van győződve, hogy más pályán sokkal inkább hasznára lehet hazájának, mintha felvennie gondját egy egyszerű falusi gyülekezetnek.

A komoly és tárgyilagos gondolkodó kénytelen elismerni, hogy az áldozat és a szolgálatkészség lelke az emberiség jóvávalta érdekében sokkal nagyobb, mint bármely más korban ezelőtt. A nem-lelkészek nagy része felvilágosodott és emberbaráti érzelmektől áthatott erős lelkű egyén. Erős embereknek erős vezetőkre lenne szüksége a vallásos élet gyakorlásában.

Figyelemreméltók továbbá azon akadályok, melyek a komolyabb ifjakat visszatartják a lelkészi pályától. Ilyen a hitbéli maggyőződés hiánya. Kétkedik az ifjú sok kérdésben; nem hisz a biblia hitelességében s a keresztyénség alapvető igazságaiban. Elveszi soknak kedvét maguknak az egyes lelkészeknek hitetlensége és erkölcsi közömbössége. Ha már foglalkoztak kissé vallásos dolgokkal, akkor fennakadnak Jézus

személyiségén s ekkor legtöbbször oly utakra tévednek, hogy lehetetlennek tűnik fel előttük lekipásztorra lenni értelmi meggyőződésük megtagadása nélkül. Az ilyen ifjakkal szemben leghelyesebb türelmesnek lenni abban a reményben, hogy még nem forrtak ki. Sok ifjút az riaszt el a lelkészkedéstől, hogy az egyházat szigorúnak tartja s attól fél, hogy önálló vallásos meggyőződésének nem adhat szabadon kifejezést, jóllehet komoly keresztyének és gyakran csak kifejezésekben és nem lényegben térnek el a dogmáktól. Vannak, akik attól is tartanak, hogy nem tudnak oly példás módon élni, amint azt a lelkésztől a hívek elvárják. Az egyes gyülekezetek belharcai is rossz hatással vannak a komolyabb ifjakra.

A lelkészi fizetés csekély volta is elmozdítója a lelkészi pálya csekély vonzerejének. A lelkészi fizetés némely helyen oly kevés, hogy egyenesen megbotránkoztató. Sok lelkész állapota inkább nevezhető koplalásnak, mint megélhetésnek. Rooseveltné idejében egyik adatgyűjtés kimutatta, hogy Pennsylvániában az istálló-mesterek évi keresete fejenként átlag 689 dollár, az ácsoké 603 dollár, a kovácsoké 557 dollár. Így keresnek a napszámosok is. Az Egyesült-Államokban ezer és ezer lelkész sokkal kevesebb fizetést kap ezeknél, beleértve a házbért. Már pedig a munkás méltó a jutalmára. Egy gyülekezet küldöttei felkeresték egyszer Ames püspököt, hogy lelkészt kérjenek tőle. A püspök megkérdezte, hogy mennyi fizetést szántak a lelkésznek? Midőn a küldöttség igen csekély összeget nevezett meg, a püspök elmondta nekik, hogy egyszer egy részeg katonával találkozott, kinek mellén kintüntető érem volt. „Már hogy lehet ilyen részeg, barátom, mikor oly hősiezen viselkedett a háborúban?” „Uram, ne kívánja, hogy 13 dollár havi fizetésből minden erényt gyakoroljak“. A protestáns gyülekezetek a feleséges lelkészeket többre becsülik s mégis oly csekély fizetést adnak, mintha a lelkész remete lenne, vagy coelibatusban élne. Nemrégiben egy író így nyilatkozott egy vallásos folyóiratban: A lelkésznek manapság három dolog között kell választani: adósság, coelibatus vagy gazdag feleség között.

Nem csoda, hogy a legderekabb ifjak közül oly kevesen jönnek a lelkészi pályára. Nincs olyan törekvés, mely komoly, határozott és imádkozó lélekkel igyekezne őket megnyerni e pályára. Szomorú dolog, hogy az irodalomban alig van egy-egy könyv, mely az ifjakat ilyen irányban befolyásolná. Vannak kollégiumok Amerikában, hol az ifjúnak még csak eszébe se juttatja senki, hogy lelkészi pályára is mehetne. Hány olyan felekezeti iskola van, hol a tanárok közül senki sem törődik

az ifjakkal azon szempontból, hogy milyen életpályára készül s hogy mily viszonyban van a Jézus Krisztussal.

Im ezek és ilyenek az akadályok az ifjak előtt és azok előtt, kik segíteni akarnak a bajon. Pedig ez akadályok tervszerű leküzdése nagy hasznára lenne az egyház jelenlegi vezetőinek. Sokszor a bajok és akadályok maguk mutatják meg az utat a kibontakozásra. Japánban az erős nemzeti érzés, mely állást foglalt a keresztyénség ellen, később a leg-erősebb tényezőnek bizonyult a keresztyének tömörülése és az evangéliom megszilárdítása körül.

De az akadályok mellett kedvező körülmények is vannak, amelyek az ifjúságra nézve a lelkészi pályát vonzóvá teszik.

Leghatalmasabb vonzó erőt a lelkészi pályának azon lelkipásztorok élete kölcsönöz, akik hivatásuknak teljes tudatában örömmel szolgálják a Megváltót és erre az ifjakat is lelkesítik. A lelkész lelkesedjen hivatásáért Tartózkodjék mások előtt panaszkodni esetleges nehézségei miatt. Kingsley megtiltotta asztalánál az egyházi pletykát. Sok ifjú úgy lett lelkész, hogy atyja házában, ki szintén lelkész volt, azt tanulta, hogy ez a hivatal a legszebb, a legnagyobb. A lelkész minden botlása, szeretetlen magatartása elriasztja gyülekezete ifjait attól a gondolatától, hogy ők is lelkészek legyenek. Legyen a lelkész azonos az ő prédikációjával. Komoly lelkészek családjából mindig kerültek derék lelkészek. Spurgeon két fia lett lelkész.

Jó hatással vannak e tekintetben a felekezeti intézetek, honnét mindig sokkal többen jönnek theologiai pályára, mint az államiakból. Amerikában egyik-másik felekezeti intézet csodálatos eredményeket tud felmutatni e téren. Például a middlebury intézetből a múlt században 1500 egyetemi rangot nyert (gradueted) hallgató, egyharmad része ment a lelkészi pályára. Az 1907. évben a Davidson-intézet 308 hallgatója közül hetvenöten választották e pályát.

A belmisszió-munka is nagyon jó szolgálatot tesz, ha vezetői diákokat is igyekeznek bevonni a munkába. Ha az ifjú ember szegényeket látogat, foglalkozik a bibliával, vasárnapi iskolában tanít, vallásos iratokat osztogat, nemcsak másoknak használ, hanem önmagában is kedvet és örömet fog érezni Isten országa dolgai iránt.

A keresztyén egyház történetében észre kell vennünk, hogy a lelki ébredések is sok ifjút indítanak a lelkészi szolgálatra. Nem azon revivalekről beszélek, melyeket nagy izgalmak, képtelen módszerek és meggondolatlan vezetők támaszta-

nak, hanem azokról, melyek a híveket különös mértékben az Ist-n felé fordítják és buzgó munkára ösztönzik. Ilyen állapotnak kellene lenni állandóan minden keresztyén egyházban. Így volt ez az első keresztyéneknél is, midőn napról-napra szaporodott a hívek száma azokból, kik üdvözülendők valának. A komoly lelki ébredések nyomán mindig egy sereg eszes, derék ifjú lépett a lelkészi pályára. Moody, Drummond és sok mások munkája e téren is áldásos gyümölcsöket termett. Ilyen lelki ébredések azon lélektan tényen alapulnak, hogy a lélek teljes komolysággal vágyik elfogadni a ker. igazságokat. Ilyen alkalommal sok ifjú elhatározza magát arra, hogy életét Krisztusnak szenteli. Rainy, az edinburghi New-College volt igazgatója is orvosi pályára készült, de egy ilyen lelki ébredés megváltoztatta tervét s mint mondá: „Felébresztett engem s a vallás nagy lett szemeim előtt“.

A keresztyén egyház elegendő vezetőket úgy nyerhet, ha a családi élet minél több helyen igazán keresztyén. A keresztyén családi otthon egyike a legfontosabb tényezőknek nagy problémánk megoldásában. Nemrégiben egy gyűlésen, hol 300 theologus volt jelen különböző intézetekből, adatokat gyűjtöttek és kiderült, hogy több mint fele vallásos családból került ki. Moit János, a diákság nagy evangelizátora, 128 életrajzot olvasott át, a leghíresebb lelkészek életrajzát, az elmúlt 500 évből. E 128 közül csak 9 volt, aki nem vallásos családból származott. Kérdést intézett e tekintetben Amerika 400 lelkészéhez. Négyötöde vallásos otthonban nyerte az első indítást a lelkészi pályára. Greensboróban (North-Carolina) dr. Henry Smith, református lelkész három fiát a lelkészi pályára neveltette. Házában egy néger fiút szokott tartani. A fekete szolga kezdett érdeklődni a tudomány és a lelkészi pálya iránt. Smith kitaníttatta és lelkész lett belőle. S ez így lett még két néger fiúval s így e családból hat lelkész került ki. Dr. Andrew Murraynek Dél-Afrikában 11 gyermeke volt. Ebből öt fiú lelkész lett s öt leány lelkészhez ment feleségül. A következő generációból tizen lettek lelkészekké és tizenhárman misszionáriusokká s csak kettő nem végzett teológiát. Ily hatással tud lenni a keresztyén otthon.

Hogy a keresztyén családi otthon mennyire segítségére lehet az egyháznak nagy lelkészek nevelésében, Skótország bizonyítja. Keresztyén egyházak vezetőinek érdemes lenne a skót keresztyén családok életét tanulmányozni. E családok a vallást, a házi áhitatot, a bibliát, a vasárnap megszentelését igazán megtartják és komolyan veszik. A családi könyvtárban építő keresztyén művek vannak. Sok skót anya gyermekét a

lelkészi pályára szenteli már amint megszületik. A keresztyén családok tudják létrehozni azt a nagy vonzóerőt a lelkészi pályára, melyet Balfour „a hit légkörének“ nevez.

Az imádság is igen fontos tényező az egyházi munkások szerzésében. Jézus mutatott reá ezen fontos tényezőre. „Kérjétek azért az aratásnak urát, hogy küldje ki aratóit az ő aratására“. Jézus az imádság erejére vonatkozó minden kétkedést megszüntetett azáltal, hogy ő maga is az imádkozás embere volt. Határozottan tanította, hogy az ima és a munkások szervezése között nagy összefüggés van. Ez nagy titok, de mint a keresztyénség története bizonyítja, nagy valóság is. Bizony csodálatos, hogy a mindenható és mindentudó Isten ilyen életbevágó nagy dolgot: emberek szerzését Krisztus országa munkáinak vezetésére, Jézus követőinek hívó, avagy hitetlen imáitól tette függővé. Isten nem hallgatná meg az imádságot, mit úgyszólván ő maga diktál nekünk?

Mindenekfölött a lelkipásztor tehet legtöbbet egyházi munkások toborzására. Ő van legközelebb a családokhoz. Neki kell elsősorban szemmel tartania azon ifjakat, akik hajlandóságot mutatnak a lelkészi pályára. A lelkésznek ezt célul kell kitűznie. Aggassiz, midőn kérdezték, hogy mit tart legnagyobb munkájának, azt mondta, hogy „két ember képzését“. Egy más, pedig nagyon találoan jegyezte meg, hogy „aki végzi a munkát, nincs oly hasznosan elfoglalva, mint az, aki megsokszorosítja a munkások számát“. Valami hibának kell ott lennie, ahol a lelkész hosszas munka után sem tud felmutatni gyülekezetéből egy-két ifjút, aki lelkészi pályára ment. Jól mondta H. Calderwood a Presbyteri Alliance 1880-iki gyűlésén: Egy kulcsa van a lelkészi pálya ellátásának s ez maga a lelkészi pálya.

Nemrégiben, egy nagy gyűlésen Mottnak alkalmá volt megtudni, hogy 300 theologus közül, több mint fele, nem hallott olyan prédikációt, mely a lelkészi feladatokról szökött volna. Gyűjtse össze a lelkész gyülekezetének legokosabb és legderékabb ifjait, foglalkozzék velük ezen szempontból. Munkája nagyon eredményes lesz. Dr. J. Clifford, híres londoni lelkész, 26 ifjút szerzett a külmisziói munkamezőre. Ez eredményt annak tulajdonítja, hogy minden pénteken este egy órát ifjakkal való foglalkozásra szentelt. Valóban, az egyénekekkel való foglalkozás a legrövidebb és legbiztosabb út a keresztyén munkában. Dr. J. Hood Wilson, edinburghi lelkész-kedése alatt 30 ifjút tudott a lelkészi pályára terelni.

A tanítók és tanárok munkája sem csekély jelentőségű lelkészek szerzésében. A 14—18 éves ifjú a legfogékonyabb

látományokat hajlandó alkotni jövőjéről. A róm. kath. egyház ezt már régen tudja és az úgynevezett kis szemináriumok intézményében előnyösen fel is használja. Mott előtt is felelhetetlen az az óra, midőn a történet tanára behívta őt szobájába s ahelyett, hogy történeti dolgokról beszélgetett volna, egy komoly vallásos könyvet adott át neki és megkérdezte, hogy gondolt-e a lelkészi pályára? „Csak ennyit tett s mégis ez a beszélgetés egyike volt a legeredményesebbeknek életében.“

A tanárok között minden intézetben legalább egynek kellene lenni, ki ilyen szempontból foglalkozik az ifjakkal. Foglalkozni kell a növendékekkel is és nemcsak a tantárgyakkal. A tanárok jó hatása Japánban egy sereg diákat szerzett már meg keresztyén munkára. A pekingi egyetemen ugyanily hatások következtében 186 diák irat alá egy szövetségi egyezményt, hogy keresztyén munkára, különösen lelkészi pályára fognak készülni.

Sokat várhatunk a keresztyén ifjúsági egyesületektől és a diákszövetségektől is. E szövetségek elterjedtek már Amerika 700 intézetében s 5700 diák és tanár lépett már be tagjai sorába. E szövetség gondot fordít a tárgyalt probléma megoldására is. A múlt évben 200 intézetben rendezett e szövetség olyan gyűléseket, melyeken a keresztyén szolgálat, a lelkészi pálya volt a megvitatás tárgya. Kétség nélkül nem fog elmaradni áldásos hatása azon ténynek sem, hogy e szövetség 40,000 tagja rendszeres biblia tanulmányozásban vett részt. A keresztyén diákszövetség munkája nemcsak Amerikában, hanem a világ minden részében nagy segítségére volt az egyháznak munkások és lelkészek szerzésében. A külmisziói téren a diákszövetség önkéntes vállalkozói ezrével segíttek a ker. egyházak segítségére.

Gondolnunk kellene arra is, hogy alkalmas irodalmi műveket juttassunk ifjaink kezébe. Nagy lelkipásztorok és nagy misszionáriusok életrajza, külmisziói és belmisziói állomások története a legalkalmasabb erre.

A probléma oly nagy, a szükség oly sürgető, az akadályok oly számosak s a kedvező körülmények oly elhanyagoltak, hogy tovább is tétlenül keseregni, az egész egyetemes egyház elleni vétek lenne.

A legeszesebb, a legerősebb ifjakra van szükség, mert az egyháztagok folyton haladnak ismeretben, műveltségben és sok helyen a tapasztalt, a gyakorlati világiak nem bírják túrni a jelenlegi állapotokat.

Foglalkozzunk hát az ifjakkal. Ébresszük fel bennük

azt az érdeklődést, mely megláttatja velük egyházaink nagy szükségait, lelkesítsük őket és tervszerűen neveljük arra, hogy a lelkészi pályát ne sine cura állapotnak, sem nyomorúságos helyzetnek, hanem a legnagyobb és legszentebb hivatalnak tekintsék, melynek alapja isteni hívás, erőforrása pedig az Üdvözítő Szent Lelke.

Igaz, hogy az Isten adja a munkásokat, ha kérjük, de nem szabad a dologban az emberi, a ránk eső részt sem elmulasztani.

Hívjuk hősiességre az ifjakat! Hívjuk önfeláldozásra, nehéz munkára, ez jobban vonzza őket, mint bármi egyéb. Midőn Stanley közzétett egy hirdetést, hogy jelentkezék néhány ifjú, aki elkisérné őt utolsó veszedelmes útjára Afrikába, néhány nap alatt százak jelentkeztek. A déli pólus felfedezésére induló társaság midőn felhívást intézett a csatlakozásra, igen sokan vállalkoztak. Maga a keresztyén egyház talán szükölködik hősökben? Történetében szakadatlan sorát látjuk a martyroknak, kik örömmel áldozták fel életüket Krisztusért. A keresztyén diákok önkéntes missziói vállalkozásában az ifjakra legnagyobb vonzóerőt a legveszélyesebb missziói területek gyakoroltak.

Jézus e hősiességgel buzdította tanítványait: „Mester, én követlek, bárhová megysz”. . . . „Tudjátok-e, hogy hová megyek? Meghalni!”

A lelkész élete a legnehezebb, legfáradságosabb. Ez ragadja meg az ifjakat legjobban. „Jőjjetek és szenvedjétek!” mondá Mazzini. Nagy igazság van Illingworth szavaiban: „Az egyes nemzedékek élvezetei füstbe mennek; fájdalmaik azok, melyek növelik a világ lelki életét!”

Íme, ezek a Mott könyvének főbb gondolatai. Bár az adatok nagy része külföldi, lehetetlen e gondolatokat úgy olvasni, hogy felelősségérzet ne ébredjen bennünk magyar protesténs egyházaink jövőjét illetőleg. Tíz évvel ezelőtt teológiáink (saknem üresek voltak; most már megteltek. De vajjon igazi Timotheusok-e mindannyian? Vajjon nincs-e e tekintetben semmi bajunk? Biztos-e a jövő? Az a kérdés, hogy milyen feladatokat tűzünk ki és miképp akarjuk azokat megoldani. Ez attól függ, hogy kik lesznek a közeljövőben a magyar Sion őrállói!

Forgács Gyula.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A német evangélikus lelkész-egyesületek szövetségének kisebb és nagyobb választmánya most januárius hóban Berlinben gyűlést tartott, mely gyűlés az egyöntetű működés, az összetartozandóság szorosabbá tétele és bizonyos, a lelkészeket közléről érdeklő ügyekben együttesen indítandó akció és agitáció szervezése tekintetében fontos határozatokat hozott.

Egyelőre mellőzve minden más egyebet, kiemeljük azt a határozatot, hogy az összes német evangélikus lelkész-egyesületeknek általános mozgalmat kell indítani a német büntető törvény 166. §-a második bekezdésének eltörlése, illetőleg módosítása iránt.

A német büntetőtörvénykönyv nincs kezünkönél. De azért tudjuk, hogy a jelzett §-ban a vallásgyalázás vétsége s az ugyanilyen természetű kihágás büntetése statuáltatott. Ha nem egészen, de nagy részben megfelel az a szakasz a mi 1878. évi V. t.-cikkünk 190. §-ának. A német törvény 166. §-ának második pontja különösen alkalmas arra, hogy ennek alapján a más felekezetről, akár tisztán csak tanítás és felvilágosítás céljából, elítélőleg nyilatkozó lelkészt, mint a hitfelekezet ellen izgatót és vallásszidalmazót felelősségre vonják.

Bár nem abból a célból utalunk erre a körülményre, hogy a német evang. lelkész-egyesületek pozitív irányú működését ismertessük, mindazonáltal célszerűnek látjuk, hogy a központi választmány határozatát itt visszaadjuk.

A német evangélikus lelkész-egyesületek szövetsége — mondja az érintett határozat — kéri a német birodalom törvényhozó testületeit, hogy

1. a birodalmi büntetőtörvény célba vett revíziója alkal-mával lehetőleg igyekezzék figyelemre méltatni azokat a súlyos nehézményeket, melyek evangélikus részről a büntetőtörvény 166. §-ának 2. tétele ellen emelkedtek.

2. Különösen tegye megfontolás tárgyává: vajjon a fele-kezetek közötti surlódási felületet nem lehetne-e nagyobb mér-tekben csökkenteni a lelkiismereti szabadság védelmére szol-gáló pozitív rendelkezésekkel, mint ama 2. bekezdésben fog-lalt korlátozással, melynek „agyarázata bizonytalan és inkább szolgál az egyik félnek, mint a másiknak oltalmára.

3. Ha pedig ama 2. bekezdésnek a jelzett értelemben valo változtatása nem látszik lehetségesnek. tehát a törvény-hozás törölje azt teljesen...

A német evangélikus lelkész-egyesületek szövetségének eme határozatára azért mutattunk reá, mert a felekezeti békes-ségnek idézett büntetőjogi biztosítéka a gyakorlatban be nem vállott és így oly helyzetet teremtett, mely inkább a római katholicizmusnak kedvezett és ügyszólván, kiszolgáltatta a felekezetközi békét a „heccáplánoknak“.

Godoljunk most már arra a legújabb kongruatörvényre, melynek törvénytári számát még nem tudjuk, de a melynek pecsétjét már is ismerjük, melynek 5. §-a Apponyi és Csernoch János közös kohójából került ki. Vajjon nincs-e ebben is teljes mértékben kiszolgáltatta az államra nézve oly becses feleke-zeti béke a róm. kath. egyház jóakarátának? Vajjon nincsen-e ebben privilegizálva a római egyház felekezeti türelmetlensége, mikor a törvény az iránt intézkedik, hogy a főpásztori rende-letre keresztes hadjáratot hirdető plébános harci zsoldját nem, mint addig, püspöke kezéből, hanem egyenesen az állam kasszá-jából fogja nyerni?

A magyar büntetőtörvény is védi a felekezeti békét. Aki valamely hitfelekezetet gyűlöletre izgat a másik ellen, két évig terjedhető államfogház és ezer forintig terjedhető pénzbüntet-téssel találja szemben magát (172. §). Aki pedig a vallásos tisztelet tárgyát botrányos szavakkal gyalázza, vétséget követ el és megfelelően büntettetik. Az 1907. évi XXVII. t.-c. 22. §-ának 1. d) pontja szerint fegyelmi vétséget követ el a tanító, ha hitfelekezetek stb. ellen izgat.

Ez eddig rendben van. De miért nem „fegyelmi vétség“ az, ha a lelkész izgat a hitfelekezetek ellen s ha lelkész gyalázza, — talán nem éppen „botrányos“ szavakkal egy másik törvényesen elismert vallás „tiszteletének tárgyát?“ A lelkésznek mind emiatt haja szála sem görbül, sőt kongruáját vidáman élvezheti, holott a felekezeti egyenjogúságnak, a

bevett vallások közötti jogegyenlőségnek csak volna talán némi köze az alkotmányhoz és ebben a részben minden cselekedet sokkal mélyebben vág bele az alkotmányba, mint pl. némely miniszteri rendeletek vagy intézkedések kemény lekritizálása.

A magyar állam a felekezeti kérdésekben veszedelmes lejtőre jutott, melyen csak Apponyi és érdektársai tudnak fel-felé haladni, ellenben a magyar alkotmányosság legszebb értékei gyors egymásutánban gurulnak alá a — középkorba.

Íme ez a legújabb kongrua törvény, társulva az 1907 XXVII. t.-c. apáca-paragrafusával, a magyar állam hivatalos pecsétjével látja el a róm. kath. egyháznak a klérus részére a laostól való minőségi differenciájáról szóló, a másfélezer év előtti obskurantizmus korában kiállított szabadalmi bárcáját.

Nekünk magyarországi protestánsoknak, különösen pedig a protestáns lelkészeknek, sokszoros kötelességünk, hogy ezen új törvény megváltoztatására törekedjünk és bár talán e pillanatban még nincs is szentesítve, azt „de lega ferenda“ a legkiméletlenebb kritika tárgyává tesszük.

Mint állampolgárok nem tűrhetjük el, hogy a papok a közönséges jog alól még ma is olyan kivételt képezzenek, mint X. János, vagy VIII. Ince korában. Mint a prot. egyház tagjai kell, hogy tiltakozzunk olyan állapotok fenntartása mellett, mely a magyar államkincstárt a congregatio de fide propaganda részére éppen úgy felkínálja, mint Pázmány Péter és Kolonics Lipót idejében. Mint evangélikus lelkipásztorok kötelesek vagyunk mindent elkövetni e tekintetben, hogy a krisztianizmust és az evangéliumot ilyen módon diszkreditálják a mai időben, mikor a keresztyén világnézetnek oly sok ellenségei vannak s akiknek számát egyenesen azok és csakis azok nevelik. kik az üdvözítő eszményi tanait osztályérdekeknek védelmére adják oda, hogy saját osztályérdekeik részére így mások kölcsönös támogatását megszerezzék.

Van-e ezen sorok olvasói között, aki ne tudná, hogy Voltaire miképen kívánta eltapostatni „az iszonyatost?“ De viszont van-e, aki ne tudná, hogy ez a szörny nem a keresztyénség, hanem ennek egyik degenerált, bár legszivósabb alakja csupán, melynek megvolt és megvan manapság is a maga világtörténeti jelentősége. csak hogy éppen ő maga ismeri fel legkevésbé azt, hogy hol és miben.

Van-e, ki ne tudná, hogy a keresztyén tanok eszményi felebaráti szeretetét, az evangélium szociális tartalmát miképpen teszik gúny- és nevetség tárgyává azok, akik szintén az emberek közötti egyenlőségre, a szociális társadalmi rend megalkotására

törekesznek? De viszont van-e, aki nem tudná, hogy a keresztyénséget éppen azok tették ki ellenfelei gúnytárgyává, akik szerint „haeticis data fides non est observanda“ és akik a keresztyénség szociális tartalmának szimbolumául az ú. n. „papzsákot“ hordják minden osztozkodási alkalommal felvonuló seregük előtt?”

Napjainkban két világrend roppan egymásra. Mi protestánsok, kik a keresztyénségből nem kívánjuk kirekeszteni az evolúció elemeit, akik a természetes fejlődés törvényeinek szabad érvényesülésében látjuk az emberiség egyetemes művelődése előhaladásának biztos zálogát: kötelesek vagyunk a fejlődő világrendhez alkalmazkodni, melylyel szembe nem helyezkedhetünk, de amelyet az ugrálásban igenis mérsékelhetünk. A természetben nincsen ür, nincs ugrás. Ez régi s eddig meg nem cáfolt természettudományi állítás. Afféle intuició-szülte igazság, melyet a tapasztalat megerősített. Nos hát a mi feladatunk, hogy a társadalmi fejlődésben netalán bekövetkezhető ugrások ellen működve, a visszahúzó felet vonjuk előre s a meggondolatlanul előre rohanót tartóztassuk.

Nem csekély az a felelősség, mely bennünket terhel már eddig is azért, hogy meg nem értve az idők jeleit, a *quieta non movere* jelszavát a „boldog birtokosok“ számára az isteni kijelentés minbuszával engedjük hivalkodni. Bizonyára a legfőbb bölcsesség nem tette még akkor eléggé látókká az atyák szemeit, mikor a társadalmi rend alapos felforgatása újból a barbárvilágot idézte volna fel a renaisszance után. De ma, amikor a társadalmi átalakulás immár teljes lendületben van, többé nem lehetünk a mult idők dicsérő szónokai. Annál kevésbbé állhatunk azokhoz, kik ma is a két kardról, a két égi testről regélnek, mint VII. Gergely és akik az üdvösség Charonjainak uralmát istenországával, a *civitas Dei*-vel azonosítják.

A mi nemzetünk egyik legnagyobb vates-e (Jókai) azt írta, hogy a XX. században a mi országunk fog leghátul balagni az újjászületett népek sorozatában. A világi és papi latifundiumok birtokosai lenyügözik a magyar nemzetnek eget verdeső génuszát, lelki és alkotmányos szabadságért élőhaló nagy buzgóságát. Ő meglátta a csillagot az Andromeda ködfoltjában — látcső nélkül is. Higyjük, hogy a nemzet jövőjét talán az első fázisban túl sötéten látta. De a fejlődés iránya tényleg az általa megjelölt vonalban halad. Csak az a kérdés, hogy nem akasztja-e meg kellő időben az ellenáramlat.

Ezen a ponton megint visszajutottam a külföldre a hazai

területről. És amit ott látok az új világnézet megerősödött táborában, arra int, hogy másokat is óvatosságra intsek. Az evangéliumi haladás elveit fel ne adjuk semmiféle romantikus érzelőség szirén hangjaiért se, mert különben hitelét veszíti az örök igazság, melynek sáfáraival hivatattunk.

Bizonyság erre az a hang, amellyel a porosz képviselőházban a szociáldemokraták üdvözölték a lelkészi fizetések feljavításáról szóló törvényjavaslatot. Nem félelem mondatja velem ezen szavakat, hanem az az erős meggyőződés, hogy az agnosztikus elfogultság megnyilatkozásai közben oly kemény igazságokat is vagdaltak a vallás, az egyház, a papság fejéhez, melyeknek nyomán szemmel látható daganatok is keletkeztek.

A porosz kongruatörvényt megszavazták. A kormány javaslata megnyerte a többség szavazatát. A porosz kollegák falvakban is olyan javadalmat élveznek már nem egy helyen, mint Magyarországon egy egy kisebb róm. kath. prelátus. De azért nem egyhamar fogják elfelejteni Hoffmann szociáldemokrata képviselő szavait, ki a nagy kongrua édességeit igyekezett alaposan megkeseríteni.

Hoffmann abból indult ki, hogy pártjának programja szerint a vallás kinek kinek magánügye lévén, azért állami s általában közvagyonnak egyházi s vallásos célokra való fordítását ellenzik. A program gyakorlati következménye az egyház és az állam szétválasztása: szétválasztása két oly intézménynek, amelyeknek nem volna szabad egymással érintkezni. Ez a program nem tisztán szociáldemokrata eredetű. Sőt a polgári társadalom szülötte, mint az amerikai Egyesült Államok majd Franciaország és legutóbb Genf példája mutatja és amint Cavour Williams Roger, st. Montalembert s a magyar Horváth Mihály tanításai is igazolják. Schweiz több kantonában, magában Németországban erős áramlatok indultak meg, még egyházi körökben is, az egyház és állam szétválasztására, illetőleg, az államtól független, az államtól mit sem igénylő szabad egyházak szervezésére.

Ha már pártjának programja az egyház és állam szétválasztása mellett szól, nem szavazhatja meg az egyházi célokra kért $12\frac{1}{2}$ millió márkát, mely összeggel az állam részéről eddig is nyújtott segély 34 millióra emelkedik. Ha ezen 34 millió márkát törölnék, ez egyfelől a nép megterhelésén könnyítene, másfelől az egyház és állam áldatlan viszonyát is megszüntetné.

Sokkal helyesebb dolog volna az egyházra hagyni, hogy maga fizesse lelkészeit. Ezt nemcsak az állam, hanem az

egyház érdekében is jobbnak látja. Az egyház tekintélyét egyáltalában nem növeli, ha az állam által tartatja ki magát és ha papjait az állam a mai módon fizeti. Most nemcsak az állam fizeti a papot, hanem a gyülekezetek is. Úgy az az állam mit sem ad ingyen és ez a körülmény az egyház szabad mozgásának árt s az egyházat az állami érdekek szolgálatára kötelezi.

Az állam pénzügyi viszonyai nem kedvezők. Újabb jövedelmi forrásokról, újabb adókról gondolkodnak a háztartás vezetői. És emellett ott vannak az államnak sok, tulajdonképpeni és saját szükségletei, melyek sürgős kielégítést igényelnek. Ne oda fordítsa tehát az állam a nép adójából folyó jövedelmét, hova jogszerű kötelezettség nem kényszeríti a közbelépésre, hanem ahol egyedül ő a kötelezett. Fordítsák a 12¹/₂ milliót a népiskolai tanítók javadalmára s a népnevelés felvirágoztatására. Adják a régebbi 22 milliót a munkások és a kis hivatalnokok sorsának biztosítására. E téren vannak az államnak kötelezettségei. Maguk az egyházak legyenek azon, hogy az államtól semmiféle segílyt el ne fogadjanak.

A katolikus centrum szónoka kijelentette, hogy nekik nincs semmi kifogásuk az egyház és állam szétválasztása ellen. Az evangéliumi protestáns irány képviselői azonban féltik egyházukat a hanyatlástól. Bizony kevés Istenben vetett bizalomra mutat az ilyen aggodalom.

Hogy az egyház az államnak viszonzószolgálatokkal tartozik a segílyért, ez természetes. Főkötelessége, hogy a nép nagy tömegét a jövő élet boldogságával vigasztalja s ezzel biztosítsa az uralmon levő osztályok részére ama földi paradicsomot, melyet a nép rovására maguknak alkottak. A helyzet mai urai számára sokkal kívánatosabb a hívő nép, mint a gondolkozó. A hit növelése, a gondolkozás csökkentése érdekében szolgáltató ki az állami iskolákat is a hitfelekezeteknek.

Vannak kétségtelenül hívő lelkipásztorok. Kiknek élet-exisztenciája nagy szerepet játszik ebben a kérdésben. De éppen ezek érzik a legjobban azt, hogy az államtól nyert fizetés fejében hitüket, meggyőződésüket kell odaadni. Az egyház papjai által csak olyanokat hirdettethet, melyek az uralkodó osztály érdekében vannak. Innen van a sok kemény összeütközés a tudományos és a gyakorlati theologia, az egyetem, a professzorok, másfelől az egyház és egyházkormányzó lelkészek között.

Hogy mennyire az állam jelenlegi rendjének fenntartására irányuló szolgálatok képezik ezen lelkészi fizetésieké-

szítés okát és alapját: azt elég világosan bizonyítja a lengyelekkel szemben elkövetett külön eljárás. A keleti részek papságára vonatkozólag megállapított kivételes szabályokból világos, hogy a pap csak akkor kap fizetéspótlást, ha jó és engedelmes. Az ilyen pótlékokért megkivánják a paptól, hogy magát feltétlenül odaadja az állam és az uralkodóosztályok szolgálatára. Nekik kötelességük, hogy zászlókat szenteljenek, fegyvereket megáldjanak, Isten áldását kérjék a harcosokra, kik keresztyén testvéreik legyilkolása végett hadba indulnak.

Ha a lelkészek nem volnának az állam lekötöztetettjei, ha híveik, kiket a hit belső erejével csatoltak magukhoz s akikkel élő közösségben élnek, tartanak el őket: akkor bizonyára szabadabban fejtenék ki az evangélium tartalmát, a felebaráti szeretet kötelességének lényegét, szabadabban nyilatkoznának a hit igazságairól. Most azok a lelkészek, akik az ú. n. keresztyén szocializmus mezején működnek, kénytelenek híveiket munkaadóiknak kiszolgáltatni. A bányaszerencsétlenségeknél, vagy mint a berlini magasvasút katasztrófájánál kénytelenek az állami fizetési pótlékot élvező lelkészek előállani s prédikálni az Isten kifürkészhetetlen, kikutathatatlan akaratáról, tanácsvégzéséről s ezzel csendesíteni, csillapítani a kedélyeket a nagy szerencsétlenségokozta fájdalomokban, elkeseredésükben. Pedig ha amott lett volna elegendő levegő-akna, megfelelő szellőztetés, emitt pedig a szükséges rend . . .

Itt a szónokot a polgári pártok nagy nyugtalansága és az elnök erélyes közbelépése félbeszakította. Az elnöki rendretasítás és a nyugtalan zaj és közbekiáltások szólhattak annak az igaztalanul egyoldalú és felettébb torz színezésnek is, mellyel Hoffmann az állam által fizetett papság kötött helyzetét ecsetelte; de jó részük lehetett bennök az igazságnak is, melyet a tőkések fejéhez vagdalt.

Minden egyház, mint magánegyesület, tartsa fenn önmagát függetlenül az államtól s az uralkodó osztályoktól. Ekkor eleget lehet tenni a názáreti tanításainak. Csakis ekkor szolgálhatnak igazán a lelkészek a megfáradtaknak és megterhelteknek. A názáretinek vallása az állami pótlékok által az államegyház útján az uralkodó osztályoknak vallásává lett a szükölködők és nyomorultak leigázására. És ha a papság nem adná magát oda ily célra, mindenesetre elveszíti az állami fizetéspótlékot. Ezen pótlékokat azon feltétel mellett utalják, hogy a papság szolgálja az állam üzleteit. És mert már a felnöttek békés hajlandóságában nem bíznak eléggé, ezért

szolgáltatták ki az iskolákat is az egyházaknak illetőleg az egyházi befolyásnak.

Szónok nem akarja érinteni az egyházak tevékenységét, de megjegyzi, hogy ez nem valamely terhes munka. Roppant nagy a kis, gyakran néhány száz lélekből álló gyülekezetek száma. Viszont nem csekély az olyan lelkészi jövedelem sem, mely 10—12,000 márkát is meghalad. Az állam, mikor a szőnyegen levő javaslattal a képviselőház elé lépett, legalább is egy teljes statisztikát mellékelhetett volna egyfelől arról, hogy szükséges-e a meglevő s dotálendő lelkészi állások fenn-tartása, illetőleg, hogy nem forog-e fenn erő- és pénzpazarlás, mellyel szemben nincs kellő ellenszolgálat, másfelől arról, hogy milyen összeg áll egyáltalában az egyházak rendelkezésére lelkészi fizetések fedezése céljaira. Az állami hivatalnokok egyenlő fokozaton egyenlő fizetést kapnak. Miért ne lehessen tehát az egyházi forrásokból fakadó jövedelmek többletéből fedezni a hiányokat, úgy hogy ha 2400 márka a kezdőfizetés és 6000 márka a legvégső kongrua, tehát megszabassék az is, hogy kezdetben és végül többet senki ne élvezhessen.

Az állam megszabja a hivatalnokok maximális fizetését. De miért nem teszi ezt az egyháznál is? Innen van, hogy az egyházjövedelem forrásainak ki nem használása miatt az adózó nép terhe roppantul emelkedik. A 6000 márkán felüli jövedelmekre az állam ügyet sem vet. Már pedig, ha a népképvisellettől 12 $\frac{1}{2}$ milliót kér a kormány a nép adójából, legalább is ki kellett volna mutatnia, hogy ez a szükség tényleg fennforog s az egyház minden segélyforrásai ki vannak használva és kimerültek. Felesleg sehohsem található. Ha az állam kijelentené, hogy a lelkészeket, a káptalanoktól az érsekekig ilyen s ilyen javadalom illeti s az azon felüli összegeket kumuláltatná a hiányok fedezésére s csak az így maradó szükségletet fedezné: bizony a lelkészek nagy része nem fogadná szívesen az állami fizetéspótlásról szóló törvényjavaslatot.

Egyszer meg kellene már állapítani, hogy mily vagyon és jövedelem áll az egyházi célok fedezése végett rendelkezésre. És számba kellene venni, hogy vajjon ez a vagyon nem elegendő-e a normális szükségletek fedezésére. Hiszen az egyházaknak vannak jövedelmező vállalataik. Az evang. egyház egy-egy énekeskönyv után 50 pfeingtől egy márkáig terjedő tiszta hasznot húz. A róm. katolikusok szegényebbek, mert megelégesznek 15—30 pfenig haszonnal is e címnél; bár másfelől még jövedelmezőbb pénzforrásaik is vannak.

A szociáldemokrácia nem kifogásolja, ha a papság jobb megélhetésre törekszik. Az ellen sincs szava, ha szervezkednek e célból. Hiszen mindez megfelel az ő pártjuk eljárásának és programjának is. De nem helyeselhetik, ha a papok az államkasszára utaznak. Az egyházi adó az egyes gyülekezetek ügye, éppen úgy, mint a papi állások fenntartása is. De ennek az adónak önkénytesnek kell lenni, mert tűrhetetlen állapot, hogy p. o. az államhivatalnoknak muszáj egyházi adót fizetni, még ha nem hisz is, mert különben életexisztenciáját veszélyezteti.

A fő az, hogy a közönség, az állampolgárok összessége által hordozott terhek jövedelme az összességnek szolgáljon, ne pedig arra is használtassék, hogy az egyházak erkölcsi degradációra ítéltessenek...

Nagy vonásokban ez volt a szociáldemokrata Hoffmann beszédének lényege. Az egészen végighúzódik az a fölényes lenéző hang, amelyet szónok kiváló előszeretettel ereszt szabádon a vallás és ennek szolgálai ellen. De ha a túlvilág gúnyos aposztrofálásától, a vallásos élet jelentőségének ignorálásáról tanuskodó felületességtől eltekintünk, be kell vallanunk, hogy sok részben helyesen jellemzi azt a vallásos mázt, mely a mai államot takarja s az egyházak segélyezésére ösztönzi.

Tökéletesen igaz az, amit az egyházak méltóságának capitis demianitió-járól mond az állami fizetéspótlékok elfogadásával kapcsolatban. Igaz, hogy az egyházak sokkal mohóbban kapnak az állam maximális összegének, mint az egyház rendelkezése alatt álló és az egyház által saját céljaira felhasználható jövedelmeknek felszámolására szolgáló ceruzához. Tökéletesen igaz, hogy a jövő egyházpolitikájának iránya az egyház és állam szétválasztása, melyre elő kellene készülni. Igaz az is, hogy éppen e célból az egyháznak inkább kellene a néppel, mint az állammal való szoros kapcsolatokat keresni.

Az egyház, a vallás dolga korántsem áll olyan gyengén, mint a szociáldemokrata szónok kiszinezi. De viszont nem is olyan erős, hogy saját gyökereit elmetszegetve az egyház az állam fáján kúszva, ott is dacolhatna minden vésszel és viharral. Az egyház gyökere az ember vallásos érzelmeiben van. Ezeknek istápolása az egyház életfeltétele. Ha ezt nem cselekszi, vét önmaga ellen, vét örök hivatása ellen.

A Hoffmann-féle beszédek szélesebb körben találnak meghallgattatást, mint azok a szólamok, melyek a mai társadalmi rendet Isten törvényeiben kívánják gyökereztetni. Az evangéliumi protestantizmusnak nem szabad azt a látszatot

kelteni, mintha azok a kifakadások, melyek teljesen jogosultak némely vallás egyházi alkatai ellen, jogosultak volnának a krisztusi keresztyénséggel szemben is. Ha tehát mi, magyar protestánsok bele tudnánk nyugodni abba, hogy a XX. század kezdetén a középkor eszméi újra visszatérjenek, ha ehhez még helyeslőleg hozzá is tudnánk járulni: akkor nem lenne semmi létjogosultságunk a jövőre.

Figyeljünk azért az idők jeleire! Képviseljük egyaránt kitartó eréllyel úgy az evangélium szociális tartalmát, mint annak az evolúció érdekében feltétlenül szükséges konzerváló elemeit is.

p.-f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Székely György: A lelki élet ismertetése, tekintettel a nevelés feladataira, a tanító- és tanítónő-képző intézetek számára. Budapest, 1909, a Franklin-társulat kiadása, 190 lap, ára 2 kor. 60 fill.

A könyv szerzője Székely György, volt sárospataki főiskolai tanár, aki jelenleg a budapesti Erzsébet-iskola polgári iskolai tanítónőképző-intézetének professzora. A könyv célja: a lelki élet ismertetése, tekintettel a nevelés feladataira, a tanító- és tanítónőképző-intézetek számára. A munka tehát neveléstan lélektan a leendő tanítók és tanítónők számára, a tanítóképző-intézetek tantervéhez szabva, a növendékek értelmi színvonalához alkalmazva.

Ezért a Székely György kézalatti munkája nem rendszeres lélektan, hanem inkább olyan filozófiai propedeutika-féle, amelyre a leendő tanítóknak leginkább szükségük van. Van ebben a könyben lélektan, logika, pedagógia és némi ethika is, de legtöbb benne a lélektan. Látható ez már a tartalomjegyzékből is. Mert a négy fejezetre osztott munka szól 1. a lelki életről általában, 2. az értelem lélektanáról, 3. az érzelem lélektanáról és 4. az akarat lélektanáról, tehát mind azokról a legszükségesebb tudnivalókról, amelyeket a tanítónak a lelki életre vonatkozólag ismernie kell.

Közelebbről tekintve, a 1-ső fejezetben *a lelki életről általában* szólva megismertet a lélektan tárgyával és feladatával, a lélektani ismeretszerzés módjaival, a lélektannak a neveléstanhoz való viszonyával, a test és lélek kölcsönhatásával, a tudat rendes és rendellenes működésével, a lelki

betegségek különféle fajtáival, az alvás, álmodás és hipnotizmus jelenségeivel, az idegalkat és az egyéni természet kérdéseivel, a lelki élet fejlődését előidéző tényezőkkel, a társadalom nevelő hatásával s végül osztályozza a lelki jelenségeket.

A 2-dik fejezet *az értelem lélektana* cím alatt a következő kérdéseket tárgyalja: Az érzetek minősége, az érzetek erőssége (intenzitása), a képzetek minősége, a képzetek erőssége, a figyelem, a szemléltetés elvei, az emlékezés, a képzettársulások, az emlékezés fajtái és a tanulás technikája, a képzelet és annak kifejesztése, a játék jelentősége a nevelésben, a nyelv, az elme felsőbb működés módjai, a tudat elemző és összetevő működése, a gondolkodás, a fogalom, a meghatározás, az osztályozás, az ítéletek, a következtetés s végül az értelem fejlesztésének főbb módjai.

A 3-dik fejezet *az érzelem lélektanát* ismerteti. Szó van itt az érzetről és az ézrésről, az érzelmek jellemző sajátságairól, az érzelmek különleges törvényeiről, az érzéki érzelmek pedagógiai jelentőségéről, az esztetikai érzelmekről, az önmagunkra vonatkozó érzelmekről, az embertársainkra vonatkozó érzelmekről, a vallásos érzelmekről, az értelmi érzelmekről, a formai érzelmekről, a hangulatról, az indulatról és a szenvedélyről, az érzelemnek a megismerésre való hatásáról, az érzelem pedagógiai jelentőségéről és végül a művészetről, mint az érzelem egyik legmagasabb megnyilatkozásáról.

A 4-dik fejezet *az akarat lélektanával* foglalkozik. Itt tárgyalja a mozgás és az érzet, a képzetek és a mozgások kérdéseit, az akarás különböző alakjait, az értelmes akaratot, az erkölcsi akaratot és a jellemet, az erkölcsi nevelés elveit, az erkölcsi nevelés módjait, kimutatja a pedagógiai tevékenység helyét a szociális működések terén és végül szól a nevelés hasznáról és céljáról.

Ebbe a keretbe és tartalomba a szerző szaktudása és nagy tárgyszeretete értékes életet öntött. Ismeri a tárgyába vágó szakirodalmat és a vonatkozó tudományos kutatás újabb eredményeit. Otthonos a Wundt, Jodl, Höföding és különösen Ebbinghaus lélektani kézikönyveiben, tehát tárgyilag a mai kutatás színvonalán áll; de azért nem szolgál utánozója egyiküknek sem, sőt e hírneves német mesterekkel szemben bizonyos önállóságot tanusít. Magyar a könyvének a lelke, a levegője, a nyelve. Dr. Székely György nem céhbéli tankönyvgyártó, hanem hivatásos tankönyvíró. Különösen dicsérettel kell kiemelnem a munka tárgyalásának könnyen áttekinthetőségét és szabatoságát, nyelvének egyszerűségét és világos-

ságát, ami a jó tankönyvnek elengedhetetlen kelléke s amiben a magyar tankönyvírók, különösen a német minták utánczóit, nem nagy mesterek. Székely tankönyvét e tekintetben dicséretes kivételnek tartom, mert minden tudós nagyképűsködés nélkül, egyszerűen, sőt mondhatnám, könyveden, népszerűen ír, ami az ily elvont tárgyú tankönyveknél kétszeres érdem. Én hiszem, hogy szerzőnek az Előszóban kifejezett vágya teljesülni fog. „Ha tankönyvem csak némileg is jobbnak, áttekinthetőbbnek, világosabbnak fog bizonyulni az eddigieknél, akkor célomat értem.“

A könyv nyomása tiszta, kiállítása csinos, ára mérsékelt,

—s—s.

Paulik János, Egyházi beszédek a szocializmusról. Debrecen (Hegedüs és Sándor) 1909. 31 lap. Ára 80 fillér.

Nagyon derék dolgot művelt Paulik nyiregyházai ev. lelkész, hogy Nyiregyházán egymásutáni három vasárnapon elmondott egyházi beszédeit a szocializmusról szélesebb körökre nézve is megközelíthetőkké tette. „Az idők jelei készítették e beszédek megírására és elmondására“. „Egyházunk és hiveink érdeke kívánja, hogy az istenigéjének megvilágító fénye mellett főbb elveiben megismerjük ezt a korunknak mind nagyobb tért hódító mozgalmát. S aztán a kissé túlságosan verisztikus *Jánosi Zoltán* beszédgyűjteményétől eltekintve „prot. egyházi irodalmunk nagyon szegény még az enémű dolgozatokban“, míg „a római katolikusok e tekintetben is előbbre vannak már.“

Első beszédében I. János 4. 1. v. alapján „a szocializmus igazságait fejtegeti. Jól mondja, hogy a mozgalom, mint „belül izzó, kitörni készülő vulkán magán viseli az emberi tökéletlenség bélyegét“. A valóságban a mai társadalmi rendszer átalakítására irányuló mozgalom, amely átalakításnak következménye lenne az ő hite szerint az általános jólét. Feljajdulásában sok igazság van. Sok a földön a nyomorúság, az önzés és a méltatlanság. Épp azért a szocializmus javítani akar az emberiség sorsán, a munkásviszonyok rendezésére törekszik, bizonyos régi kereteknek kitágítását célozza, hadat üzen az emberi nem pusztító rémének: a háborúnak, s a kultúra áldásait mindenkinek megközelíthetővé akarja tenni. Így hát a szocializmus elveiben igen sok rokonvonás van a keresztyénséggel, sőt az emberszeretet és méltányosság nagy elvét egyenesen — bár tagadja — a keresztyénségtől kölcsönözte.

Második beszédében Jeremiás 23, 16, 21—22. v. alapján

„a szocializmus tévedéseit“ ismerteti. Nagyobb tévedései, hogy egész rendszere anyagi világfelfogáson épült fel; továbbá, hogy teljesen fel akarja forgatni a mai társadalmi és gazdasági rendet s az emberek között teljes egyenlőséget s a vagyonban közösséget akar létesíteni. Pedig „a teljes egyenlőség ábrándkép..., sőt fölösleges és nem is kívánatos“. S aztán társas közösségi életünk „gyógyszere nem a széltében-hosszában való rombolás, hanem az építés“.

A harmadik beszédben Kolossé 2, 6—8. v. alapján „a keresztyén egyház feladatát“ ismerteti „a szociális kérdés körül“. E feladatát abban látja, hogy a vallásosságot ápolja, a szeretetet hirdesse és gyakorolja s oda hasson, hogy az igazság és a szeretet jelleme — ami legújabban az angol, német sőt magyar törvényhozásban meg is indult — teljesen hassa át a törvényeket is. Szerzőnk szerint a szocializmus mozgalmaiban is „Jézus Krisztus a mi biztos kalauzunk és vezérsíllagunk“. Így fogja fel Uhlhorn és Nathusius is az egyház feladatát a szociális kérdés körül.

Ezeket a tárgyilag nagyon figyelemre méltó beszédeket a legmelegebben ajánljuk lelkészeink és hiveink szíves figyelmébe. A mi tanulságunkra irattak meg és mondtattak el. Erős evang. keresztyén alapon állva nem egy tévedésnek elosztására vannak hivatva az egyházban és hiveink körében. Ohajtandó volna, hogy e beszédek fonalán világosítsuk fel hiveinket a szociális kérdéstről.

Sz. M.

Külföldi irodalom.

Denkinger H.: Jean Calvin 1509—1564. A „Triumphes De L'Évangélie“ harmadik sorozata. A nagy reformátor négyszázados születési évfordulója alkalmára; 33 illusztrációval. Genéve. J.-H. Jeheber kiadása, Kis 8 r. 54. l. Ara 30 cent. (Körülbelül ugyanannyi fillér).

A nagyközönség számára népszerűen megírt munka eleven tollal tünteti fel a nagy reformátor életét bölcsőjétől a koporsóig. Olyan ember írta, akinek módjában van alaposan és körülményesen tanulmányozni és megismerni a Kálvinra vonatkozó egész irodalmat. *H. Denkinger* a genfi reformáció-csarnok vagy Kálvin-múzeum igazgatója s a Kálvin élettörténetének egyik legalaposabb ismerője. Ez látszik a Kálvin-jubileumra megjelent kis munkájának minden sorából. Ez a füzetbe illesztett, nagyszámú képekből, miknek vagy eredetije, vagy hiteles reprodukciója mind ott látható az ő őrizetére bízott múzeumban.

A füzet külső címlapján mindjárt szép kivitelű s érdekes szimbolikus kép tűnik fel. Távolságban az Alpeselek hótakart csúcsai, köztük a legnagyobb, a Montblanc. Közelébb szelidebb hegyek közt a festői Lehmann-tó s kifolyásánál a reformáció korabeli Genf városa. Az előtérben, hegyszakadékok közt egy vándorcsalád: apa, anya, fiú s hátul kullogó kutya. Éppen egy kanyarulatba érkeznek, ahonnan hirtelen szemükbe tűnik Genf. Az apa örömmel mutat a város felé, a fiú boldogan siet előre s mindnyájan megkettőztetik lépteiket, hogy mielőbb elérhessék a protestáns Rómát. Hatásos kép, mely a kálvinizmus hódító erejét ábrázolja.

A könyv első lapján Kálvin leghitelesebb képe látható az ő sajátzerű aláírásával. A hagyomány szerint ennek az eredetijét maga Kálvin után festette egy ismeretlen festő. Kálvin e képet Bézának ajándékozta. Hogy Bézánál csakugyan volt egy Kálvin-kép, *Szenczi Molnár Albert* is tanúskodik utleírásában. Ő beszéli, hogy mikor Genfben Bézát meglátogatta, ez megmutatta neki a szobájában lévő Kálvin-képet s könyezve mondá: „Ez az én atyám a Krisztusban“. E kép — a hagyomány szerint — Bézától való örökségképpen a bessingesi *Tronchin*-család birtokába ment át s ott van ma is. Erről vett egy másolatot 1704-ben *Bornino*, amely a genfi nyilvános könyvtárban van. Ennek az utányomata a Denkinger füzeté elé helyezett, jellegzetes Kálvin-kép. A 4-ik lapon a Kálvin noyoni szülőháza tűnik szemünk elé úgy, amint azt már a *Doumergue* nagy művéből ismerjük.

A füzet hat fejezetben adja elő Kálvin életét és működését. Az első fejezet gyermek- és tanulóéveivel foglalkozik. Egyes, nálunk kevésbé ismert adatokat is sző a szerző előadásába. Így megemlíti, hogy a *Montmor*-családdal, amelynél Kálvin tanult, atyafiságban állott Noyon akkori püspöke *De Hangest Károly*. A *Montmor* uraságot *De Hangest Lajos*-nak hívták. Három fia, kikkel Kálvin tanult: *Joachim*, *Yves* és *Kolozs*, ez utóbbi később apát. Felhozza a szerző azt is, hogy Kálvin emlegette, hogy kegyes anyjával a Noyontól 3 óra járásnyira eső d'Ourscamp-i apátságba is elment Szűz Mária anyjának, Szent Annának ott őrzött reliquiáit megtekinteni. Párisi tanulásánál kiemeli a szerző *Le Fèvre d'Étaples*-nek, a Sorbonne tanárának és *Olivetán*-nak reá tett hatását. Orleánsi és bourgeois tanuló-éveiről is kellőképpen tájékoztat bennünket.

A második fejezet a Kálvin előkészületi éveiről szól, a Franciaországban, Strassburgban, Baselben, Ferrarában töltött időkről s genfi első föllépéséről. Egyetlen nevezetesebb mozzanatot sem hagy érintetlenül a szerző. Talál helyet és alkalmat mindannak az előhozására, ami a nagy reformátor teljes képének a kialakításához szükséges. Leírja a poitiersi mondát. Az ifjú Kálvin üldöztetve Poitiersben is megfordult és ott egy máig mutogatott s róla neve-

zett barlangban hirdette az evangéliumot. Egyszer a miséről beszélt s a kezében lévő Bibliát feltartva mondá: „Ez a mise“. Ekkor sapkáját levevén, ég felé néző arccal mintegy átszellemülten kiáltá: „Uram, ha majd a végítélet napján kérdezed tőlem, miért hagytam el a misét, melynek szolgáltam, azt mondom: Uram! ezt a szolgálatot te nem parancsoltad! Íme a te törvényed, íme az írás, melyet szabályul adtál nekem, s melyben nem találok más szentséget, mint aki a kereszt oltárán áldozta fel magát“. Nagy szeretettel emlékezik Genf első reformátoráról, *Farel Vilmos*-ról is, aki Kálvinnak, *Viret Péter*-rel együtt benső barátja s leghűségesebb társa volt Genfnek és környékének a reformálásban. Farel Genfen kívül még egy egész sor várost reformált: Aiglet, Montbéliardot, Metzét, Neuchatelt. Működött Strassburgban, Bernben. Rettenthetetlen, mint Kálvin. 1532-ben a vicarius előtt a felzúdult s fenyegető tömeg közepette védte az evangéliumot. Ezt a jelenetet egy hatóságos kép is ábrázolja. Plasztikusan írja le a szerző az 1538-iki húsvétot is, mikor Farel Kálvinnal együtt, a tanács határozata ellenére szószékre lépett. Emiatt aztán őket száműzték.

A következő harmadik fejezet a száműzetés éveinek eseményeit adja elő. Főként strassburgi tartózkodásával foglalkozik behatóan. A negyedik fejezet Kálvin életének küzdelmes korszakát tárgyalja. Az ötödik mint emberről, lelkészről és tanárról szól. Mint embert, nagyon érző szívűnek rajzolja a szerző. Főlemlíti többek közt, hogy felesége halála után néhány év múlva így írt egyik barátjának, aki hitvestársát szintén elveszítette: „Hogy milyen sebet, milyen fájdalmat ejtett sziveden feleséged halála, azt a magam tapasztalata után ítélem meg. Hét esztendőre volt szükségem, míg erőt tudtam venni a lelkemet eltöltő gyászon“. Aki így érzett, nem lehetett az a rideg, köszívű ember, akinek Kálvint ellenségei feltűntették. Sokoldalú papi tevékenységét és az iskolák érdekében kifejtett fáradozásait is méltóképpen kidomborítja Denkinger. A füzet utolsó hatodik fejezete Kálvin halálát és temetését irtja le s Béza ismeretes sírversével zárja a szerző sorait.

A füzet illusztrációi, főként a mi szempontunkból, még sokkal érdekesebbek és fontosabbak, mint a szöveg. A képek egy része képzelet után festett, de régebbi eredetű és jellemző. Egyik azt ábrázolja, amikor a kis Kálvin a noyoni székesegyházban ünnepelesen fölvette a torsurát; a másik párisi lakásából kosárban való szabadulását tünteti fel. Tovább a barlangban való prédikálása látható, azután a genfi mostani Kanonok-utcának az a része, ahol a Kálvin háza állott s mely most emléktáblával van megjelölve. Egy lap a reformáció korabeli Genfet ábrázolja, utána az a jelenet van képben megörökítve, mikor Farel Isten átkával fenyegetve Kálvint, őt Genfben maradásra kényszeríti. Igen szép kép mutatja a

Kálvin genfi templomát, a Szent Péterről nevezett ősi katedrális; melynek impozáns belsejét is látjuk tovább, úgyszintén régi homlokzatát. A belsejét ábrázoló fénykép sarkán tűnik szemünkbe Kálvinnak egy másik hiteles képe, melyet 1562-ben *Boyvin* festett. Rajta a nagy reformátor jelígeje: *Prompte et sincere* (elszántan és nyíltan).

Egy kép Genf piacára vezet bennünket, azt jeleníti meg, mikor 1533 január 1-én *Fromert* vagy *Molard* az első nyilvános prédikációt tartotta az evangéliumról. Mozgalmas az a kép, mely Kálvinnak Genfben való ünnepélyes bevonulását (1541) ábrázolja. Mellette szemléljük a Kálvintól készített eklézsiái törvényekre esküvő tanácsot és népet. Ezt követi Kálvin szigorú fellépése Berthelier és társai ellen, mikor tőlük az úrvacsorát megvonja. Látható aztán *Servet* egykorú képe és a Champelen emelt *Servet*-féle engesztelő emlék. Egy lapon a skót Kálvin, *Knox János* alakja szemlélhető; másikon a libertinusok dühös támadása Kálvin ellen, amikor a sziget hidjáról a Rhone-ba akarták lökni. Azt a szomorú jelenetet is megörökítették, amidőn Kálvin és felesége meghalt kis gyermekük bölcsője felett siránkoznak. A genfi lelkészek testületének konszisztórium nagy terme, a Kálvin-kollégium a restauráció előtt, a kollégiumnak 1560-ban történt ünnepélyes évvárása a Szent Péter templomban (fent a szószéken Kálvin beszél) sorra elvonulnak szép képekben szemünk előtt. Látjuk a nagy reformátornak *Ary Scheffer*-től festett, remek arcképét, a gondolkodó Kálvint, melyet a magyar közönség is ismer, miután *Révész Imre* „Kálvin élete és a kálvinizmus“ c. műve előtt látható. A kép, bár a reformátort nem a hiteles arcok minden karakterikumával tünteti fel, mégis valóban mély hatást tesz a szemlélőre. A füzet *Hornung* két rajzával záródik. Egyik az ábrázolja, amikor Kálvin halálos ágyán a genfi syndikusoktól és a nagy tanácstól elbúcsúzik; a másik a hűséges, öreg Farelnek utolsó látogatását tünteti fel, a két barát végső kézszorítását. Mélyen megindító kép. Az egész művet a Kálvin egyszerű tümbosza (egy lapos kő a pusztá J. C. betűkkel; ezt mutatta még Béza Skariczának) végzi.

Az alkalmi füzet méltó a legteljesebb figyelemre.

S. Szabó József.

TÁRSULATI ÉRTESITŐ.

I.

Pályázat Koszorú-füzetekre.

A **M. P. Irodalmi Társaság** nyílt pályázatot hirdet **Koszorú** című kiadványsorozatának 1909. évi **tíz füzetére**.

Kiváncsolom: evangyéliomi keresztyén elbeszélések, életrajzok, jellemképek, traktátusok prózában vagy versben. Szükség van Szegedi Kis István népszerű életrajzára, a vasárnapi (bibliai) iskolák s általában a keresztyén szociális intézmények és törekvések népies ismertetésére.

Tartalmi tekintetben az a főkellék, hogy az evangyéliom ereje nyilatkozzék meg a füzetekben; alaki szempontból az a fődolog, hogy tősgyökeres magyar nyelven és oly népszerű modorban szölgjanak, hogy a nép és a gyermek is épüléssel olvashassa.

Egy-egy füzet terjedelme egy kis nyomtatott ívnél rövidebb és másfél ívnél hosszabb nem lehet. Az elfogadott munkák pályadíja kis nyomtatott ívenként 50 (ötven) korona, s a jutalmazott dolgozat a MPIT tulajdona lesz.

A pályázat nyilvános, jelíges levélke nem szükséges. A pályaművek legkésőbb **f. évi június 30-ig** a társulat titkárához (Budapest, Kálvintér 7. sz.) küldendők be.

Budapest, 1909 március havában.

Szöts Farkas,

a MPIT titkára.

II.

Adakozás a Károli-alapra.

A MPIT **Koszorú** és **Házi Kinestár** c. kiadványait Hegedüs Sándor halála óta közgyűlési határozat folytán önkénytes adományokból, gyűjtésből tartjuk fön.

A mult évi adományok fedezték is a költségeket, noha a társulati tagoknak alig egy ötöde adakozott a kiadványok pénztárának, a **Károli-alapnak**.

A folyó évi költségekből még mintegy **ezerötszáz korona** fedezetlen, aminek összegyűjtését első sorban azoktól a tagjaitól kéri és várja a Társaság, akik még semmit sem adtak a **Károli-alapra**.

Biztosítsuk, tartsuk fenn ezt a népevangelizáló irodalmi vállalkozást. Nagy vallás-erkölcsi erő van fenntartásában, sorvadás volna megszüntetése.

Az adományok a MPIT pénztárába **Bendl** Henrik pénztárnok címére (Budapest, Deáktér 4. sz.) küldendők és a **Protestáns Szemlében** nyilvánosan nyugtáztatnak.

Segítő tagok (három korona évi díj) gyűjtésével szintén a Károli-alapot erősítjük.

Budapest, 1909 március havában.

Szöts Farkas,

a MPIT titkára.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. március 1-től 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok tőkefizetése : Dr. Zsigmondy Jenő, Budapest 200 K.
 2. Alapító tagok kötvényei után kamatok 1909-re : Csurgói ref. főg. könyvtár, Pozsonyi ev. theol. Otthon, Thury Etele Pápa (3 K), Tatai ref. egyház, Pokoly József Kolozsvár, Beregi ref. egyházmegye. 1907-re : Czakó Gyula Kenese.
 3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1909-re : Fördös Dezső Úzd (4 K), Csik Dániel Miskolcz, Dr. Szeghalmi Sándor Nagyvárad, Eröss Lajos Debrecen, Rédei Károly Pa-Földvár, Kovács Sándor Pozsony, Benedek László Pánd, ifj. Kulifay Elek Tordince, Késmárki ev. lyceum, Balogh György Bicske, Csák Aladár Vésztő. 1907-re : Dr. Nagy István Mezőtúr. 1908-ra : Iglói ev. főgimnázium. 1905—1907-re : Pozsonyi Székács József-Kör. 1908—1909-re : Balla Endre Csetény. 1905-re : Szücs János Taáp.
 4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1909-re : Varga Antal Bátka, Ardai Janka Dániel Zsarnó, Balniczky Endre Putnok, Somogyi Lajos B. Sámszon (3 K), Dózsa József Tata, Sziráczy János Szarvas, Vaszary János Heőpapi, évi 10 koronával : Badaló, Balazsér, Beregrákos, Beregszász, Izsnyéte, Kajdanó, Makkósjányosi és Munkács beregmegyei ref. egyházak. 1908-ra : Fodor Béla Miskolc, Kenessey Kálmán Budapest, Kisbégány ref. egyház (10 K). 1907-re : Beregjányosi ref. egyház (10 K). 1904—1906-ra : Mendol Lajos Nagyszénás.
 5. Előfizetés Szemlére : Debreceni ref. leánynevelőintézet 8 K, Bálint Sándor Budapest 8 K.
 6. Károli alapra : Tornai ref. egyházmegye 3 K 1 f.
- Összesen befolyt 671 kor. 1 fill.**
Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1909 ápril 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Kálvin és az alsóbb iskolák. <i>S. Szabó József</i>	293
2. Egységes világkép. <i>Dr. Kristóf György</i>	303
3. Emlékeimből. <i>Özv. Czékus Istvánné, Bauhofer Vilma</i>	315
II. Tárcza.	
Tudomány és hit. <i>Gyalog István.</i>	323
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	337
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Szelényi Ödön: Irói arcképek. <i>Sz. M.</i>	345
2. Szombathy László: Gömör-Kishont vármegye népoktatás ügyének története. <i>Sz. M.</i>	348
3. <i>Dr. Weszely Ödön</i> : A modern pedagogia útjain. <i>Dr. Kristóf Gy.</i>	350
4. Hajpál Benő: Vigasztaló igazságok, igaz vigasztalások. —s. —s	351
b) Külföldi irodalom.	
1. Kirn O.: Aus der dogmatischen Arbeit der Gegenwart. <i>Sz. M.</i>	352

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Kálvin és az alsóbb iskolák.

Kálvin úgysis, mint reformátor, úgysis, mint tanítómester és iskolaszervező Genfben lépett föl legelőször. Genfnek már 1429 óta volt kisebb, középfokú iskolája, a *Versonnex-kollégium*. Alapítója De Versonnex vagy Versonnay Ferenc gazdag kereskedő s egy ideig Genf szindikusa. Berendezése, mint általában a középkori tanintézeteké. Tananyaga a trivium általában. Módszere scholasztikai. Szelleme szigorú róm. katolikus.

Mikor a reformáció hullámai a XVI. század harmincas éveiben Genfbe is behatoltak, a Versonnex-kollégium teljes erővel küzdött az új szellem ellen. Hasztalanul. Napjai megvoltak számlálva. Az 1532-ik évben (nov. 3.) egy lelkes francia ifjú ment Genfbe. *Froment Antal*, előbb yvonandi lelkész, a reformátori szellemű, hírneves humanista, *Le Fèvre Jakab* követője. Tüstént egy kis iskolát létesített a városban. Csak a legelemibb ismereteket tanította: írást, olvasást. A Froment iskolájának didaktikai jelentősége a Versonnex-kollégium mellett eltörpült. Nem is itt keresendő az érdeme, hanem evangéliomi szellemében és azokban a beszédekben, amelyeket Froment a Szentírás alapján napról-napra tartott.¹ Így lett ez a kis intézet a reformáció nevelő iskolájává.² Körülötte csoportosultak Genf szabadságszerető férfiai, akik a hit és lelkiismereti kényszert lerázni törekedtek.³ Számuk napról napra nőtt. Az 1533-ik évben a tüzelelkű *Farel Vilmost* választották genfi pappá, akinek Ursinus nevű kis iskolájából

¹ A.—L. *Herminjard*: Correspondance des Reformateurs. II. k. 461 l.

² E. *Doumergue*: Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. II. k. 156. l.

³ A reformációt pártoló, tekintélyes genfi férfiak nevei olvashatók Herminjardnál. J. m. II. köt. 461. l.

indult ki Strassburghban szintén a reformáció. Munkássága által a reformáció gyors erővel haladt Genfben is előre s 1536-ban teljes diadalt aratott. A tanács elfogadta.

E küzdelmek között a romanismust képviselő Versonnex-kollégium megszűnt. A Froment iskolája pedig a magasabb műveltség és képzettség megadására elégtelen volt. Az új idők szelleme egy új kollégiumot teremtett meg. A városi tanács 1536 május 21-én határozta el felállítását. Ez év augusztusában kezdette meg *Kálvin* genfi működését s ő is rajta volt, hogy a kollégium mielőbb létesüljön.

Kálvint előbb a humanizmus hódította meg. Becsvágya a humanisták közé vonzotta. Reuchlin, Erasmus és Le Fèvre nyomdokain járt. Párisban egy humanista kör élén állott. A humanista mesterek a scholasztika iskola reformját tüzték ki célul: az elavult, ősi műveltség és oktatás új alapokra helyezését. Kálvint is az iskolai reform foglalkoztatta. Mindazok, akikkel ifjú éveiben Franciaországban sorsa összehozta, az iskola és a tanulmányi rendszer újítóiként szerepeltek. Így pl. kedves tanárja *Mathurin Cordier*, továbbá *Le Fèvre Jakab*, *Budé Vilmos* és *Ramus Péter*, valamennyien koruk kitűnő tanítómesterei. Le Fèvre mellett különösen Cordier vitte az új szellemet a kollégiumokba, melyek a Sorbonne körül keletkeztek és ennek nyilvános előadásaira készítették elő a tanulóifjúságot. Cordier 1514-ben kezdte a tanítást Párisban a la Marche-kollégiumban. Nemcsak jó bánásmódú, de alapos tanár is, aki többek közt, Kálvint sírig tartó halára, tiszteletre és szeretetre kötelezte maga iránt. A nagy reformátor nem győzi magasztalni elbűvölő egyéniségét és pompás tanítási rendszerét. Több helyen tanított. Párisi tanárságát megelőzőleg Rheimsban, Saint-Barbeban, Lisieuxben, azt követőleg Navarrebán (1528—34), Neversben (1534—36) és Bordeauxban. Számos paedagógiai munkát írt és hagyott hátra, melyek korában nagy hatást gyakoroltak.¹ Valahol csak Cordier tanított, ott virágzott a jó tudomány — ez a közmondás maradt fel róla.

Cordier szelleme nemcsak Kálvint ihlette meg, buzdítólag hatott *de Gouwea Andrásra* is, aki ő tőle támogatva szervezte újjá a bordeauxi *Guyenne*-kollégiumot 1534-ben. Itt már megjelenik a németalföldi hieronymiták hatása alatt az osztályrendszer, az időszaki vizsgálat és a promóció.²

¹ Életrajzi adatai és munkáinak sorozata megtalálható a La Grande Encyclopaédie. XII. k. 950. l.

² *Charles Borgeaud*: Histoire de l'Université de Genève (L'Académie de Calvin 1559—1798). Genève 1900. 25. l.

A másik, akire Cordiernek eltagadhatatlan hatását észleljük, *Baduel Kolozs*, nimesi származású, a wittenbergi egyetemen is tanult ifjú, akit Melanchton is figyelmébe ajánlott *Margit*, navarrai királynőnek. Ő lett a nimesi kollégium és egyetem szervezője. Tanulótársa a löweni egyetemen *Sturm Jánosnak*, a strassburgi híres gimnázium alapítójának. Később ismét összekerültek Párisban. Kétségtelenül összeköttetésbe lépett velök Kálvin is második párisi tartózkodása alatt (1531–32), amikor már Sturm János a Collège royalban tanított.

Látni való, hogy összeköttetéseinek révén, Kálvin előtt nem voltak ismeretlenek korának iskolaügyi reformtörekvései már akkor sem, amikor Genfbe ment. Az ott alapítandó új kollégium igazgatójául *Saunier Antalt* szemelték ki. Tudományosan képzett férfi, előbb valdi lelkész Payerneben (Piemont), ahonnan 1534 körül Genfben menvén, ott meg-nősült és megtelepedett. A tanács őt bizta meg a kollégium programjának a szerkesztésével 1537 végén. De része volt a program-készítésben Kálvinnak is, meg Cordier Mathurinnak. Mert Kálvin első feladatának tartotta, hogy e kiváló tanerőt az új kollégium számára megnyerje. Ez sikerült is.

A gimnázium tanulmányi rendje és szabályzata (*Ordo et ratio docendi Genève in Gymnasio*) az 1538. év elején lett nyilvánossá,¹ de az intézet valószínűleg 1537-ben megnyitott a Rive városrészben a hajdani franciskánus kolostorban. Innen vette nevét: *kollégium de Rive*. Érdemes ennek a tanulmányi rendjével foglalkozni. A Kálvin szelleme nyilatkozik meg mindjárt a bevezető soraiban. Miután kitűzi a célt: a gyermekeknek a jó erkölcsökben való nevelését, továbbá a nyelvek és a szabad művészetek által való minél tökéletesebb kiképzését, — hangoztatja szóról-szóra az Institució Christianae religionis elveit: a művelődés, a közhaszon, a politikai igazgatás, az egyház sértetlenségének fenntartása és az emberek közötti humanitás megőrzése végett történjék!

A genfi Rive-kollégium tanulmányi rendje, bár egészben a régi csapáson halad is még, a Szentírás magyarázása és a nemzeti nyelv felkarolása által nevezetes haladást mutat s ez utóbbi által fölibe emelkedik a Melanchton és Sturm féle szigorúan latin iskoláknak. A Szentírás tiszteletének és meg-

¹ A programot latinul közli Herminjard i. m. IV. k. 455. s köv. I. Még addig nem publikált ritka példány után teszi közzé, kiegészítve itt-ott a francia fordítás után, melyet 1538. jan. 12-én Gerard adott ki (l'Ordre et manière d'enseigner en la Ville de Genève et Collège).

ismerésének hangsúlyozása Erasmus hatását mutatja. Az egésznek veleje s főbb pontjai a következők:

A gyakorlatok reggel 5 órakor kezdődtek az auktorok magyarázásával. Ezt végezték 10 óráig, a villásreggeli idejéig. Azontúl délig ismétlés, amit szigorúan megköveteltek.

A francián kívül naponként képezték az ifjakat a latin, görög és héber nyelvben. Görögből az új-szövetség, héberből az ó-szövetség, az olvasás és megismerés tárgya, a grammatikai képzés mellett. A latinban egyetlen nevezetes auktor sem mellőztek el, de kiváltképen olvasták Terentiust, Vergiliust és Cicerót. A humanista Kálvinra vall az, hogy a latin beszédnek tisztaságáról és eleganciájáról lévén szó, szigorú erkölcsi felfogását elhallgattatta a lasciv Terentiusszal szemben. Hangsúlyozta a tanulmányi rend, hogy a helyes módszer a nyelvi tananyag alapos feldolgozását követeli és hogy a magyarázat a latin és a francia nyelv együttes használata tával történjék.¹ A latin auktorokat egyebek mellett a kiváló latinista *Cordier* olvastatta és magyarázta. Tudvalevőleg Kálvin is neki köszönte erővel teljes latin stílusát. A latin beszédben és írásban folyvást gyakorolták az ifjakat.

Saunier, a gimnázium igazgatója a keresztyén vallás igazságaira naponként oktatta a tanulókat. Ezenkívül az esteli disputációk végeztével a gyermekek valamennyien a legnagyobb auditoriumba gyültek, ahol egy közülök állva és fennhangon mondta el a tíz parancsolatot, az úri imát és az apostoli hitformát francia nyelven. „És mivel — úgymond az ordó — hacsak az Isten nem segít és lelkével elménket meg nem világosítja, nem remélhetjük, hogy igyekezetünknek és szorgalmunknak sikere lesz, azért mindig imádsággal kezdjük és ugyanúgy végezzük dolgunkat.“ Ez ma is így van magyar kálvinista középiskoláinkban is. A vallásos neveléshez tartozott továbbá a genfi gimnáziumban, hogy lefekvés előtt a bentlakók egyike a francia bibliából egy részt felolvasott s a többiek hallgatták. Lefekvés közben pedig egyes bibliai szentenciákat ismételték a növendékek, tetszésük szerint, különböző nyelveken.

Ebéd után, amely francia szokás szerint későn volt, mintegy szórakoztató, üdítő foglalkozás képen a Szentírás különböző nyelvű kodexeit vették elő, kiki azt, amely nyelvben jártas volt már, görögöt, latint, franciát, hébert. Egy növendék, a tanár segítségével, olvasta és magyarázta a

¹ *Dr. A. Baumeister*: Handbuch der Erziehungs- und Unterrichtslehre. München 1904. I. k. 99. l.

szöveget. Az olvasott szöveget, ha nem latin volt, áttette rögtön latinra, ezt pedig a többiek, sorban felelve, azonnal franciára iparkodtak lefordítani. Ez nagyon jó nyelvgyakorlat volt s egyúttal a Szentírás megismerését is elősegítette.

Azonban megtartották a scholasztikus vitatkozásokat is naponként kétszer. Ezek mellett olykor nyilvános disputációkat is tartottak a keresztyén hitről és vallásról. E viták nem lármások, hevesek és nem szofisztikusak voltak, de a szavaknak szelidségével és a léleknek nyugalmával folytak. Az erősítés és cáfolás okából semmi mást nem lehetett idézni, csak azt, ami a Szentírás tekintélyén alapult. Ez a nagy vita egyúttal arra való is volt, hogy általa meglehessen tudni: kicsoda alkalmas a nép tanítására. Az így kiválasztott ifjút aztán a doktori tisztre minden irányban igyekeztek kiképezni.

Az iskolai oktatáson kívül a kollégium növendékei naponkint templomi tanításban is részesültek. Ezt a tanítást, illetőleg szentírás magyarázatot *Kálvin* és *Farel* végezte. *Kálvin* görögül az újszövetséget magyarázta délután 2 órakor; *Farel* pedig az ószövetségi iratokat fejtegette délelőtt 9-től 10-ig. Ennek alapjául a héber nyelv grammatikáját egy másik tanár (*Imbert Paccolet*) tanította a kollégiumban.

A tanulmányi rend végül megjegyzi, hogy Genfben hétköznapokon kétszer, vasárnapokon pedig, a különböző templomokban, ötször tartottak az Isten igéjének hirdetésével egybekötött isteni tiszteletet s hogy e tekintetben az órák úgy voltak beosztva, hogy a tanulóifjúság sorban végighallgathatta az összes templomi szónoklatokat.

Ennyi elfoglaltatás mellett valóban méltán írhatták az ordó készítői, hogy a napnak egyetlen része sem mult el a kollégium növendékeire nézve tisztességes munka nélkül. Játékokról s egyéb testgyakorlatról szó sincs a programmban, mely ezekkel a fennkölt szavakkal végződik:

„Jólehet első helyet adjuk az Isten igéjének, de azért nem vetjük meg a jó tudományokat sem, amelyek közönségesen a második helyet foglalják el. E kettőt tehát összekötjük s a viszonyt köztük helyesen így állapítjuk meg: Isten igéje legyen minden tudománynak alapja, a szabad tudományok (*artes liberales*) pedig támaszok és eszközök legyenek arra nézve, hogy az Igét tökéletesen megismerjük.“

De a Rive-kollégium nemcsak középfokú, hanem elemi oktatást is nyújtott, sőt az intézet erősödésével kilátásba helyezte a magasabb retorikai és dialektikai képzést is. A kisebb gyermekek írni, olvasni és neveket ragozni tanultak latinul és franciául. A főgond azonban a vallásos nevelésre

volt fordítva. Láttuk, hogy a gimnáziumban is a vallásos érzület ápolása és a Szentírás megismerése mennyire előtérbe nyomult. Még fokozottabb mértékben kívánta Kálvin a vallásos nevelést a tanítás alsó fokán. A tantisztaság szempontjából nagy súlyt helyezett arra, hogy a gyermekek öntudatosan tegyenek vallást hitökről és ahhoz rendületlenül ragaszkodjanak. Ezt pedig a káté alapján vélte elérhetni. Elve volt, amit később (1548 okt. 22.) meg is irt *Sommerset* angol hercegnek és protektornak: „katekizmus nélkül az Isten egyháza fenn nem állhat. A maghoz hasonló az, amely megátolja, hogy a vetés tönkre menjen“. A kátét addig kell tanítani, míg nem a gyermek a vallás alapigazságaiban biztos ismeretre tesz szert. Kálvin maga irt Kátét. Gyorsan elkészült vele. Jóformán rövid kivonata volt az az Intituciónak, inkább kegyes és értelmes, mint tudós és mélyreható nyelven. Ám mégsem elég könnyű a gyermeknek.¹ Kálvin ezt a kátét francia nyelven 1537-ben készítette s a pápi testület és a tanács elfogadta nyilvános használatra.² Ez a káté, melyet Kálvin 1541-ben átdolgozott, egyik legfőbb eszköze lett a kávinista nevelésnek.

Kálvin már ekkor gondolt arra, hogy az ószövetség örökszép zsolttárait, mint voltak egykor, gyülekezeti énekeké s egyúttal a gyermekek vallásos oktatásának a tárgyává tegye. Javaslatára a genfi lelkészek az 1537. év elején kérték a tanácsot, hogy a templomokban istentiszteletek alkalmával a zsolttárok éneklését rendelje el. A tanács a kérelemnek helyt adott, de a végzést akkor aligha foganatosították. A következő évben Kálvin és Farel azért folyamodtak a tanácshoz, hogy a zsolttároknak az iskolában való tanítására adjon engedélyt s hogy az iskola igazgatója és az ő segédje tanítsák a zsolttárdallamokat.³ Ugyanabban az évben Kálvin és Farel a zürichi zsinathoz küldött emlékiratukban szintén

¹ *Dr. K. Schmid*: Encyclopaedie des gesammten Erziehungs- und Unterrichtsweesens. Gotha 1876. I. k. 801. s-köv.

² *Doumergue* i. m. II. k. 229. s köv. A káté 1537 elején jelent meg. Címe: Instruction et confession de Foy dont on uste en l'Église de Genève. Az 1538. évben latin fordításban is kiadta Kálvin ily cím alatt: Catechismus sive christianae religionis institutio. A káté átdolgozott alakja 1542-ben ily cím alatt jelent meg francia nyelven: Catéchisme de l'église Genève. Latinul ezt 1545-ben adták ki (Catechismus ecclesiae Genevensis). Magyarra ez utóbbit 1695-ben *Tóthfalusi Kis Miklós* (A' Genevai Szent Gyülekezetnek Catechismusa), 1907-ben pedig *Czeglédi Sándor* (A genfi egyház kátéja. Kálvin művei I.) fordította le. Hazánkban az iskolába nem vitték be.

³ *A.-L. Herminjard* i. m. V. k. 3. s köv.

sürgetik a zsoltároknak templomi énekekül való használatát.¹ A zürichi liturgiába azonban az egész XVI. századon át nem vették be a zsoltárok éneklését.

A Rive-kollégium még két esztendeig sem működött, amikor Kálvint hűséges kartársával, Farellel együtt a tanács a városból száműzte, 1538 április 23-án. Farel Neuchatelben mihamar (1538 július végén) talált új lelkesízi állást. Kálvin Bernben, azután Baselben tartózkodott rövid ideig, míg végre szeptember elején a Bucer meghívására Strassburgba ment. Strassburgi tartózkodása mindenképen áldásos lett reá nézve. Szinte azt mondhatta a genfieknek, amit a bibliai József testvéreinek: „Ti gonoszt terveltetek ellenem, de az Úr azt jóra fordította“. A *Bucer*, *Hedio*, *Capito*, *Sturm* János körébe jutott. Mindmegannyi kiváló humanista és reformátor. Az 1538 márc. 22-én alapított gimnázium, a lánglelkű Sturm vezetése alatt, egyszerre gyors virágzásnak indult. Kálvint csakhamar odaszerezte Sturm s az újszövetség magyarázását bízta reá. A tanítást 1539 május 1-én kezdte meg. Hetenként három órát adott. Pál apostol leveleit fejtegette meggyőző erővel. Híre ment theologiai előadásainak messze földre. Sturm nyilatkozata szerint „Galliából számos tanuló ifjú, sőt még tudós férfiú is ment Strassburgba Kálvin hallgatása végett“.

A következő 1539-ik évben Kálvin megkezdte Strassburgban a zsoltárének tanítását hetenként 4—4 órán, azonkívül szerdán és a vasárnapi isteni tisztelet alatt. Maga fordított zsoltárokat, melyek közül többet ismerünk. Ezekhez aztán *Mathieu Greiter* szerzett dallamokat.² Az 1539-ik év végén Kálvin ki is nyomatta zsoltárait néhány más énekkel együtt. Kaposak lettek. Az elhagyott, de el nem feledett Genfben 100 példányt küldött a reformátor.

Ott eközben a Rive-kollégium válságos helyzetbe jutott. A reformátorok eltávoztával a régi állapotba visszasüllyedő városban ez az intézet lett, Saunier és Cordier vezetése alatt, a szigorú reformációnak, hogy úgy mondjuk, a kálvinista ellenállásnak főfészke.³ Ezért a tanács ennek a tanárait (Saunier, Cordier, Vindanser, Vautier) is száműzte 1538 dec. 27-én. Saunier Lausanneban, Cordier pedig Neuchatelben

¹ A reformációra nézve fontos emlékirat. Ebben Kálvin a népes egyháznak külön parókiákra felosztását is határozottan kívánja, „hogy a nép az ő pásztorát s a pásztor az ő népet közelebről megismerje“.

² Doumergue i. m. II. k. 512. l.

³ Erről bővebben ír *E. A. Betam*: Notice sur le collège de Rive etcet. Genf, 1866.

talált alkalmazást. A Rive-kollégiumnak, mely tudós tanárai-
val a legkedvezőbb auspiciumok között kezdette meg pályafutását, szomorú tengődés lett az osztályrésze. A tanács előbb egy öreg lelkészre, *Christin Jánosra* bízta vezetését, de ő tehetetlennek bizonyult. Hosszas keresés után a pranginsi lelkészt, *Agre Bussier-t* választották meg a kollégium igazgatójává. Ez is gyenge, beteges ember. 1541 jan. 10-én helyettesítését kérte. A józanul gondolkodók belátták, hogy a kollégiumot újra kell szervezni (*Desiderantur viri pii et docti ad restituendum collegium*).¹ Eközben Lausanne reformátorát és az ott 1537-ben alapított akadémia egyik kiváló tanárát, *Viret Pétert* nyerték meg a genfiiek papjokul, aki tüstént minden követ megmozdított, hogy az elűzött Kálvint visszahívják. Könyörgött neki is, hogy jöjjön: „Mindenkinek nagy kívánsággal óhajtozik utánad. Kérlek téged a Krisztusra, ne vonakodjál. A ptochodechium, nosocomium, *kollégium* és valami csak a cura pastoralisra tartozik, sürgősen kívánják a te segítségedet... *Sammartanus*, a tudós férfiú, akit te névről bizonyosan jól ismersz, midőn megtudta, hogy én itt vagyok és hogy te legközelebb ide fogsz érkezni, sietve jött ide. Reméljük, rábírhadjuk, hogy itt maradjon... A jó férfiak kívánják, hogy ha lehet, hozz ide magaddal néhány tudós férfiút, vagy legalább egy olyat, aki németül tud, mivel nincs biztos kalauzunk azoknak, akik a német irodalmat akarják ismerni.”² *Sammartanus* (*Charles de Saint Marthe*) ajánlkozott is a kollégium igazgatására; kinevezték tehát. Ekkor visszament Franciaországba, hogy mennyasszonyát elhozza. Genf nem látta többé.

A Rive-kollégium helyzete mindinkább nehezebb és tarthatatlanabb lett. Most már a néppel együtt az újonnan választott derék szindikuszok (*Jean, Ami Curtet, Ami Bandière, Dominipue d'Arlod, Pernet des Fosses*) is kívánták a Kálvin visszatérését s mikor végre csakugyan újra megnyerték, örömmel irták és forró köszönettel az egész tanács nevében is a strussburgi tanácsnak (1541 szept. 17.): „Azonkívül, hogy a szent beszédeket Istentől nyert bőséges ajándékaival fogja felékesíteni, kimondani is lehetetlen, mily hasznára lesz a mi iskolánknak és az ő előadásai mily széles körben fogják a legnagyobb hatást gyakorolni“.

A genfiiek kitűnő tanárokat, főként hírneves rektort

¹ Herminjard i. m. VII. k. 159. l.

² Herminjard i. m. VII. k. 13. s. k. *Viret* levele Kálvinhoz 1541 febr. 6.

óhajtottak gimnáziumukba megszerezni. Cordier még Kálvin megérkezése előtt *Budin Kolozsra* irányította figyelmüket, ki a Gouveatól alapított s virágzó bordeauxi Guyenne-kollégium igazgatója volt. Cordierhez zsenge kora óta belső barátság csatolta. Franciaország abban az időben egyik legkiválóbb tanítóját tisztelte benne. Budin azonban nem volt hajlandó elhagyni iskoláját. Kálvin egyenesen Cordierhez fordult. Ő benne látta a tanár eszményképét. Szerető és hálás szive csak nála állapodott meg mindig, mikor az iskoláról volt szó. Cordier hajlandónak is mutatkozott a Genfbe való visszatérésre, sőt a Kálvin kérésére a kollégium újjászervezési tervét is kidolgozta. A terv gyönyörű perspektívát nyitott az iskola jövőjére nézve; Kálvint egészen elragadta. Bárcsak — írta Farelnek — tizedrészét tudnánk megvalósítani annak, amit Cordier megírt! Legyen a közmondás szerint: „Ha nem vihetjük ki, amit akarunk, akarjuk, amit tehetünk“ (Quando non fit, quod volumus, velimus, quod possumus) Mialatt Cordierrel az alkudozás folyt, Kálvin a Farel közbenjárását is sürgetően kérte: „Az iskola (genfi) jobb állapota a Cordier idejévetelétől függ . . . Azért kérek édes Farel, ne engedd, hogy Cordier vonakodjék attól a munkakörtől, melyet neki felajánlottunk. Mert másként semmi remény sincs az iskola újjászervezésére, ha csak ő nem fog szolgálni, felajánlva magát az ő Urának“¹ De hiába volt a szép kérés, Kálvin hó vágyakozása, Cordiert ekkor nem sikerült megnyernie. A neuchateliek nem bocsátották el. Csak később 1545-ben foglalt újra állást a Rive-kollégiumban.

Kálvinnak azontúl elszállt a reménye a kollégium jövője iránt. Nem sokat bizott fölemelkedésében és fölvirágzásában. Nem is tudta az intézetet oly szorosán odakapcsolni az egyház testéhez, mint szeretete volna. Az *Ordonnances*-ban kifejezésre juttatta egyfelől az iskolai szigorú vallásos oktatást, másfelől pedig azt, hogy az ifjúság tanítói mindenképen az egyház hatalma és tekintélye alatt álljanak. Nem is tekintette a Rive-kollégiumot másnak, mint kényszerű átmenetnek egy az ő lelkében élő s az általa megteremtett egyház céljainak megfelelő, hatalmas, nagy intézetnek, melynek megalkotásán hosszú éveken keresztül fáradozott, míg végre 1559-ben létrehozta azt.

A Rive-kollégium élére a genfi tanács *Castellio Sebestyént* állította s vele Kálvin nézeteitől eltérő, heterodox igazgatás alá került az intézet. Castellio mellett még *Rouph*

¹ A.-L. *Herminjard* i. m. VII. k. 373—74. l.

Istvánt és Mussard Pétert választották meg az intézet tanáraikul.

Kálvin a Rive-kollégiumtól kedveszegetten fordult el, de annál nagyobb gondot fordított a katekizálásra és a zsol-tárok tanítására. A kettő által nevelt erős vallásos jellemű s törhetetlen hitbuzgóságú nemzedéket Isten országa számára. „A tudósok tulajdonképeni hivatása — mondja az Ordonnances-ban — a hívők oktatása a szent tudományban, hogy az evangélium tisztaságát vagy tudatlanságból, vagy rossz szándékból meg ne hamisítsák.” Ennek a szent tudománynak a szolgálatában állott kátéja, ezért nyomatta ki Marot 30 zsol-tárát 1541-ben, sőt a következő évben másodsor is, megtoldva a magafordította 5 zsol-tárral (25, 46, 36, 91, 138).¹ És „szállt az ének szájról-szájra” . . . ment az Ige szívből-szívbe. Így állott elő az evangéliumi kösziklán épült ház, melyet hasztalanul ostromoltak a szelek és viharok.

S. Szabó József.

¹ A zsol-tárok történetét kimerítően megírta *Felix Bovet*: *Histoire du Psautier des églises réformées*. Neuchâtel 1872. Kálvinnal és az ő reformációjával kapcsolatban ez a tárgy is kiváló érdeklődésünkre tarthat számot. A Marot-féle 1541-iki kiadás címe: „*Psalmes de David, translates de plusieurs et principalement de Cle. Marot*”. Lausanne-ban *Gindron Ferenc* volt kanonok komponált a zsol-tároknak dallamokat, mikről Viret azt írta Kálvinnak, hogy könnyedébbek és kellemesebbek, mint a genfi melódiák, melyeket *Franc Vilmos* és *Bourgeois Lajos* készítették. A.-L. Herm. i. m. VIII. k. 90. l.

Egységes világkép.

Wir sind weder mit blinden
Tatsachen, noch mit leeren Ideen
zufrieden. Bavinck.

I.

Egységes világkép. De hát van-e ilyen? A mennyire az emberiség s az egyén a maga életére visszaemlékezik, azokat a korokat, illetőleg pillanatokot vallja a legdrágábbnak, amelyekben ez az egész nagy mindenség harmóniás képben jelent meg. Ennek a képnek összhangzatossága mindenkor azt jelenti, hogy benne az egyének milliói, valamint az individuum teljes kielégülést találnak. Objektíve a kép tökéletessége, befejezettsége, szubjektíve ennek a befejezett tökéletességnek az öntudatban való felvillanása s az öntudattal való egybeillősége hozza létre a harmóniát. Bizony a harmónia nagyon ritka. Mindjárt felbukkan valami zavaró idegen fényforrás, mely a képet kellemetlen világításba állítja be. S akkor, ami azelőtt a harmónia elbűvölő erejével élt az öntudatban, nagy hirtelenséggel visszaesik azok közé a tökéletlen vázlatok közé, amelyeknek elsorolásából áll életrajzunk s a világtörténelem. *Nem az élet rövidsége súlyosodik roppant tömeggel az emberi elmére, hanem annak a tapasztalása, hogy e hosszú földi létben oly ritkán s akkor is csak szempillantásig szokott megjelenni nekünk ez a harmónia, melyet egész bátran nevezhetünk a közhasználat és a theológia nyelvén boldogságnak.*¹ És mégis vágyunk erre, hajszoljuk a harmóniás percekét: szeretjük egységben látni

¹ Nichts ist flüchtiger, zarter, veränderlicher als die Stimmung der Menschen gegenüber dem Zusammenhange der Dinge. Dilthey: Kultur der Gegenwart I. VI. 37. 1.

magunkat s a körülöttünk levő világot. Ha ez a harmónikus kép összetörik, vagy valamely szín rajta kirivóvá válik, akarva-akaratlan egy másik ilyen kép megrajzolása és szemlélése lesz élettevékenységünk végső célja, emberi létünk ideálja. Bizonyos, hogy *egyetemes emberi sajtáság e kép megalkotása és szemlélése után való vágyakozásunk*. S a megvalósításért kifejezett harc az emberiség s benne az egyén világtörténelmileg ismert küzdelme.

A világgép megalkotása, vagyis annak a fürkészése, hogy mi az értelme, célja a világtrendnek s benne a magam egész (testi és szellemi) életének, akkor kezdődik, mikor kérdezni kezdjük: mi értelme van ismereteimnek, mi az értelme az erkölcsnek, vallásnak, mi a célja a cselekvéseimnek? Ilyenkor Madách Ádámjaként látásokat látunk s jelenetről-jelenetre lessük a feleletet a megoldhatatlan miéltre. Vajon megtaláljuk-e a kielégítő választ s ha igen, miben? — erre kinek-kinek a maga lelke illetékes a számadással. Aztán meg a filozófia, melynek éppen az a feladata, hogy egy ilyen egységes világgép megalkotását lehetségessé tegye.

• Megjegyzendő, hogy nyelvünk a világgép kifejezés helyett a világnézet, a világgépfogás szót használja közönségesen. De a világgép kifejezés mindkettőnél megfelelőbb, mert mind a világnézet, mind a világgépfogás dualisztikus értelmű: független a néző vagy felfogó, legalább is külön, kívül áll a képen. Aztán mindkét szó akarati tevékenységet tételez föl. Pedig a világgép alatt az a kozmikus állapot értendő, a melyekben *minden* tevékenységünk működik ugyan, de akaratunk teljes kielégülést nyert. Egységes világgép az ember apotézisa, istenivé válásának boldogsága.

II.

Az ember és a természet — mint alany és tárgy között a viszony általában igen sokféle lehet. Lehetséges, hogy mi a természetet, mint adott valóságot, a maga százféle tüneteivel és ezerféle alakjával egyszerűen tudomásul vesszük. Azokat az adatokat, melyek érzékleteink útján jutnak tudatunkba, egyszerűen valóságnak vesszük. A művelődés történet rendjén számos nép és egyén jelenik meg a világismeretnek ezen a kezdő fokán, habár nem is egészen tisztán képviseli ezt a típust. A tudat azonban az érzéki észrevételeket jelentőségük és összefüggésük szerint csoportosítja, igyekszik közöttük a szerves egységet megtalálni. Ez a második fokozat a természettudományi megismerés. Nem

egyes alakok vagy tünemények, hanem az alakoknak egész tömege, a tüneményeknek egész sorozata áll előttünk. Ennek a soknak keressük a törvényszerűségét, magyarázatát, értelmét. Ennél a két fokozatnál az alany még teljesen passzive viselkedik. Előttem áll egy darab természet s azt tudatom felfogja; avagy adva van egy csoport tünemény, amelyet az elme a kauzalitás viszonyában felfog, megért. A természetnek ilyen fokon álló megismerése alapján tényleg a különböző korokban különböző világnézetek származtak: atomizmus, mekhanizmus, materializmus, dinamikus világkép. Mindezen világnézetek kiinduló pontja a reále, a való, a tapasztalat, a mi Kant szerint a teoretikus ész számára a tudomány határkövét jelenti. E két fokozatot egybevéve azt mondhatjuk, hogy tartalmi sajátságuk a létezőnek, a valónak megismerése: az ontológia. Szükségtelen megjegyezni, hogy maga a szubjektum, az ismerő én is beleértetik ebbe az ontológikus világképbe.

Ha azonban azt kérdezzük, hogy az alanynak mire jók ezek az ontológikus adatok és törvények, a természettudományos ismeretek határát átléptük s a harmadik fokozathoz jutunk, a mit Lipps¹ filozófiának nevez. E fokozaton már nem elégszünk meg a pusztá tudomásul vétellel, *hanem a tüneményeket, mint saját élményeinket értékeljük*. Igazi világról csak ezen a fokon beszélhetünk. Találóan mondja Paulsen: Soll die Welntaschauung ausschliesslich auf exakte Forschung gebaut werden, dann müssen wir für immer darauf verzichten, eine zu haben.² Az alany élményei már nem indentikus értelműek a való viláadataival és tüneményeivel. Sőt sokszor merőben ellenkezők. Az alany t. i. a valóságot lepő adatok fölé állva a bennük megállapított értékek szerint (tudatosan vagy anélkül) bizonyos célszerűség szerint viselkedik, gondolkozik, cselekszik. Ilyen célszerűség az alany nélkül elképzelhetetlen. Az alannyal azonban kényszerűen adva van. *A Böhm Károly munkájának (az értékelmélet alapproblémája és főfeladata, 1606.) éppen abban van nagy filozófiai becse, hogy meggyőzően kimutatja azt, hogy az ember világának nagyobb, hogy úgy mondjam, emberibb fele az értékek birodalma, hogy szellemi életünk egyik legmeghatározóbb sajátsága: állandó törekvés bizonyos (logikai, etikai és esztétikai) értékek megvalósítására és bírására s ezek után és ezeken*

¹ Die Philosophie im Beginn des zwanzigsten Jahrhunderts. Denkschrift für Kuno Fischer 1907. Herausgegeben von Windelbund 179. l.

² Kultur der Gngenwatt. Teil I. Abt. VI. 390. l.

túl a legfőbb vagy abszolút értékre irányuló tendencia s hogy ez a legfőbb érték a szellem nemessége, a mely egyúttal a legfőbb valóság is. Ez a harmadik fokozat a legegységesebb s ezt Böhm a deontológiai (kellő világ) szóval fejezi ki. Ez a megjelölés pontosabb és reprezentálőbb, mint a Lipps *filozófiája*. Dilthey részletezőbben a következő fokozatokat állapítja meg: a való megismerése, értékadás, célkitűzés és szabályozás, míg Paulsen szerint a *lénység* (a való) világára következik általában az értékek világa.

Egységes világrépről csakis ezen a fokon a deontológia vagy filozófia fokán lehet szó. A természettudományos megismerés általában implicit dualisztikus jellegű. A tüneményekről, a valóságról úgy amint a természetben adva vannak, lehet a legpontosabb ismeretünk, a legmegbízhatóbb értesülésünk. De hogy az alany mit fog azokból az adatokból drágának találni, melyikhez szabja a maga életrendjét, erre nézve a természettudományok felelni nem tudnak. Ez nekik rejtély. Ha ezt a rejtélyt meg tudnák fejteni, akkor felesleges volna minden filozófia. De éppen maga a természettudomány, a melynek bámulatos érdeme, hogy igyekszik minden terra incognitát eltüntetni a természetből, tehetetlenül áll meg sok *emberi* jelenségnél azt mondva: Ez az Isten vagy a szellem dolga. Amit maga megmagyarázni nem tud, ott feltételez valami a természetben és az emberen kívül eső erőt, vagy szellemet. S ebben rejlik dualizmusa. Ezért nem lehet pusztán a természettudományokra támaszkodva ellentmondás nélkül való világrépet alkotni.

Ellenben a deontológia fokán a dualizmus s még inkább a pluralizmus ki van zárva. S ez egyezik szellemi világunk alaptermészetével, hogy t. i. mindenben és mindenütt keressük a törvényt, a szabályt, hogy végül a legfőbb törvény vagy szabály a kozmikus egységhez emeljen. Ilyen értelemben egészen elfogadható a Häckel monizmus elmélete, mely szerint a világban csak egyetlen egy törvény lehetséges. De a szükséges egyet tételezi fel az az emberi sajátságunk is, hogy az értékek között különbséget teszünk; ú. n. érték-skálákat állapít meg a filozófiai tudomány is a logikában, etikában és esztétikában.

Erkölcsei és szellemi szabadságról is csak ezen a fokon beszélhetünk. Nevezetesen ha a természettudományi megismeréssel befejeződnek az egyén és világ közötti viszony, akkor nem az ember volna a teremtés koronája, hanem éppen a teremtésnek legszánandóbb igavonója volna, valóságos rab-szolgája. Éppen úgy be volnánk zárva a természeti törvények

siralomházába, mint a hogy a növény vagy a vad csakis a természeti törvények köteletékén belül képes megélni. Rab-ságunk érzete kinosabb volna, mint az állat ösztönélete. mert hisz nekünk öntudatunk, intelligenciánk is van. Vagy pedig aztán tagadnunk kellene az intelligencia létét is, ami merő képtelenség és értelmetlenség volna. Az embert személyiséggé öntudata, intelligenciája teszi, aminek következtében nem engedí magát vakon az élet hullámzó áradatára, hanem szereti az igazat, idegenkedik a hamistól, a tévestől, a jót akarja és nem a rosszat, melyet gyűlöl, a szépben gyönyörködik s nem a rútban, melytől undorral fordul el. Nem elég-szünk meg a tapasztalati valósággal s az ókság viszonyának gépies tudomásul vételével, hanem értékeket, eszményeket állapítunk meg a magunk számára amelyekhez ragaszkodunk, a melyek között élünk, de nem gépiesen, hanem öntudatosan és szabadon, nem kényszerűséggel, hanem autonómice. Annak a feltételezése, hogy ilyen az empiria alá nem eső értékek nincsenek, ellenkezik az önmegfigyelés adataival. Sok cselekvésünknel bántó, rosszaló érzést, máskor meg helybenhagyó vidámságot érzünk. Ez pedig legalább is két út között fennálló választhatóságot jelent. Különben a felelősségnek, a szándékosságnak politikai és büntetőjogi kutatása egyszerűen megsemmisül és haszontalanná, kegyetlenségévé durvul, ha a szellemi szabadságot el nem ismerjük.

III.

A való és kellő világ között a kapocs az ember szelleme. Nincs semmi a való világban, ami szellemünk számára meg van tagadva. Viszont a kellő világ sem képzelhető el az emberi szellem nélkül. Hogy ennek a való világnak a képét hogyan alkotjuk meg, arra nézve az ismeret elmélet nyújt felvilágosítást. Nem lehet meglepő, hogy az újabb elméletek a végső magyarázatot éppen az alanyban keresik. A Schopenhauer elve, hogy die Welt ist meine Vorstellung újabb és újabb bizonyítékokat nyer. Annyi áll, hogy ha a valóságot meg akarjuk érteni, valami valóságból kell kiindulnunk. S ezt a valóságot az alanyban kell kerésnünk s nem, mint a régi filozófia, valahol a nagy természetben. Ez a végső valóság éppen maga a szellem. A cogito létét még Descartes is valónak, egyetlen és végső létezőnek vette. Azok az alapkategóriák, melyeknél fogva a megismerés végbe megy, éppen a szellemek immanens tulajdonságai. Tagadhatunk mindent, csak magának a tagadó szellemnek a létét nem.

Erre a szellemre vonatkozólag azok a nem exakt értékek, a melyek az ember életében oly fontos szereppel bírnak: a szép, jó, igaz, épp oly valóságok, reálék, mint az érzékelhető világ bármely része. A fény, hang, szín, alak épp oly kategóriái a való világnak, mint a szép, jó, igaz a kellő világnak. Mi van a színben, a fényben stb. van legalább is oly problematikus, mint a szép, jó és igaz tartalmának a megállapítása. A gyakorlati értelem épp úgy hozzá van kötve ez értékekhez, mint a tiszta ész az empirikus valósághoz.

Ezek az értékek négyfélék: teológiaiak, logikaiak, erkölcsiek és esztétikaiak.¹ Nyilván való, hogy értékük épen abban rejlik, hogy ezeket az értékeket birni és megvalósítani akarjuk. Megtudjuk-e valósítani őket? Egész biztosan tudjuk, hogy sem mi, sem senki ember fia erre nem képes. Sokat igen, de mindent nem. A logikai és erkölcsi értékek általában könnyebben és nagyobb mértékben valósulnak meg, mint a másik kettő. Hogy mi az igaz, mi a jó, erről a tömegek is meglehetősen tiszta fogalmat alkothatnak s a megállapított értékfogalmak gyakorlati megvalósításához sem szükséges oly magas filozófiai szemlélődés, mint a teológiai és esztétikai értékek felismeréséhez és szemléléséhez. De föltéve, hogy az összes logikai értékek birtokába eljuthat az ember, hogy a moralitás elve teljesen valóra válik, az isteni nyugalom s a vele járó boldogító gyönyör még mindig távol esnék tőlünk. Mert az igazban és jóban az alany még mindig mint cselekvő vesz részt. Pedig a cselekvésnek mindig célja van s így lefolyása kényszer jellegű s mint ilyen ki van téve az esetleges ellenmondásoknak. Már pedig éppen az ellenmondás élelyészése után, tehát a jó és igaz világán túl tudja megtalálni szellemünk a világ harmóniáját: a vallásban és költészetben. Csak a hívőnek vagy az igazi költőnek a világa az a terület, hol mindenek ékesen és szép rendben vannak. S így igaza van Bavincknak, hogy végeredményében csak kétféle világnézet lehetséges: teisztikus és ateisztikus.

A logikai és etikai értékeknek ugyanis egyezniök kell a való világ adataival egyrészt s egymás között másrészt. Ez az egyezés vagy közvetlen vagy közvetett. Amaz a művészet világa, ez pedig a vallásos hitvilág. A művészet, helye-

¹ Általában csak a logikai és erkölcsi értékeket szokták elfogadni. Hogy az esztétika normatív (értékelő és ennek köv. szabályozó) tudomány vagy nem: a magunk részéről különösen a Böhm említett műve és Cohn Jónás tanulmányai (Allgem. Aesthetik; különösen a 220. laptól végig) által eldöntöttnek tartjuk. Hogy a teológiai értékeket is ide soroztuk, arról még lesz szó.

sebben¹ a költészet világában maga a szemlélő közvetlenül szemléli ezt az ellenmondás nélkül való harmóniát, melyben nincs semmi torzó, semmi töredék, de benne van minden eszmény, minden emberi ideál teljes tökéletességben. Ennek az ellenmondás nélküli világnak maga a művész a megteremtője. A vallás világában szintén ismeretlen a diszharmónia, a befejezetlenség, a vallás világa szintén abszolút tökéletes világ. Csakhogy a vallás világának a harmóniája már nem emberi valóságból, nem emberi kéztől származik, hanem a mindenható bölcs istenségtől. Hogy azt a harmóniát, mit a vallás mennyei jutalomként ígér az embernek, szemlélhessük, szükséges hinnünk annak a realitásában, aki ezt a világot olyan tökéletesnek s jól elrendezettnek teremtette, fenntartja és igazgatja. Egyszóval az ember végső célját, az abszolút értéket a vallásban nem önművében, hanem az Isten által teremtett világban s nem a maga erejéből, hanem az Isten közvetítésével, segedelméből valósíthatja meg.

IV.

A logika, etika és esztétika mellett értékelő tudománynak kell vennünk a teológiát is. Hiszen a világtörténelem eléggé csattanósan tanuskodik amellet, hogy az emberiség a maga vallási eszményeit oly drágának vallotta mindenkor, mint a másik hármat együttvéve sem. A népek emberirtó háborúi, a különböző korok teológiai csatározásai, az egyének önsanyargató aszkezise stb. a legfőbb érték, az istenség nevében és dicsőségéért történtek. S vajon manapság is nemde a láthatatlan istenországért dobog a legidegesebben az emberiség szíve? Erkölcsi és esztétikai értékeink kicsinylése bántó ugyan, de ha hitvilágunk tartalmáért sujtanak, ha ezt akarják korlátozni, azonnal életre-halálra riadnak fel a milliók. Ehhez a történeti indokhoz kapcsolódik a másik, a filozófia. Mint már említettük, a logikai és etikai világrendben még lehetséges ellenmondás. De a szellem irtózik az ellenmondásoktól, irtózik a befejezetlenségtől és a rendetlenségtől. S ha a vallás ezeknél magasabb eszményt hirdet, a fokozás csak a tartalom, tehát az értéktulajdonságok intenzitásában állhat. Már Kant is úgy fogta fel, hogy az etika fölé helyezhető el a vallás. Különben az erkölcsi világrend relativitása eléggé kézzelfogható, még akkor is, ha nem ugrunk a magyarázatban, mint pl. Menger s az ő iskolája,

¹ Dilthey: Kultur der Gegenwart I. VI. 49. 1.

amelyiknek a felfogása szerint az erkölcsi világrend egyszerűen a hatalmi viszonyok uralma alatt áll. Erkölcsös az, aki alkalmazkodik a társadalom hatalmi viszonyaihoz; erkölcstelen, aki azokkal szemben ellentállást fejt ki.¹ Vagy amint Jászi Oszkár ugyanilyen értelemben mondja: Az erkölcs egyértelmű a társadalomra hasznossal.² Sajátságos, hogy a szociálista írók ilyen merészen azonosítják az erkölcsöt a haszonnal s hogy a kettő között tátongó ürt számba se veszik.

Milyen viszonyban vannak a természettudományok s ezek az érték-disciplinák? A gyakorlatban számtalanszor összeütköznek. A laboratóriumok kutatója azt hiszi, hogy csak annak van jogosultsága, amit az ő mikroszkopiuma vagy mérlege bizonyít és meg tud mérni. Viszont a túlbuzgó valóság sokszor lenézi a természettudományok kétszer kettőjét. Egyiknek sincs fölénye a másik felett. A tudományos megfigyelések eredményeit, a kísérletek bizonyágtételeit negligálni vagy tagadni csak vagy a korlátolt vagy a vakbuzgó szokta. Viszont az *intuáció szemlélődés* s az erre irányuló szellemi tevékenység gyönyöre, bár épp oly kevésbé látható, minthogy pl. az éthert sem konstatálja semmiféle műszer, nem minősíthető ideológiának, délibáb hajszolásnak. *A kísérlet nem helyettesíthető intuációval, de a kísérletre következik az intuáció.* Ez adva van az emberi szellemmel. Amint a természettudományi hipotézisek alapján az anyagi világ sok tüneménye megmagyarázható s igazolható, éppúgy magyarázható s igazolható a szellem életében sok oly jelenség, amelyre éppen a természettudomány nem volna képes magyarázattal szolgálni. Az ember világának felét tagadja, aki bármelyiket is tagadja.

Maguk az értékdisziplinák sem ellenkezhetnek egymással. Az elméleti fejtegetés vagy az élet megfigyelése persze elégszer mutat föl makacs kavarodásokat. Hogy a művészet az erkölccsel, a logika a teológiával sokszor jön összeütközésbe, önmagunkon s még inkább tapasztalhatjuk a társadalomban. Elég egyszerűen rámutatnunk a dekadens irodalom termékeire vagy pl. a szentek közvetítő ereje iránt való tiszteletre. Azonban ezek az ellenkezések onnan származnak, mert ilyen esetekben nem igazi művészettel, nem valódi vallásossággal van dolgunk, hanem azoknak durvá-

¹ L. Menger: Új erkölestan. Ford. Ormós Ede. 3. 1. Ism. a Prot. Szemle 1907. évf.

² Jászi Oszkár: Művészet és erkölcs. 12. 1.

nyos kinövéseivel, amelyiknek vagy a gyökere nőtt idegen talajba vagy nőni kezdő ágai ilyen célok szolgálatában állnak. Ezek az ellenmondások a filozófiai állásponton ismeretlenek. Éppen ezért a bölcsesség — boldogság.¹ „Tekintsük az igazságot a nap fehér világának, amelynek sugarai millió meg millió irányban terjednek szét egy közös forrásból s különféle színárnyalatokban törnek meg, de együttvéve valamennyi szín a fehéret adja. Így vagyunk az egyes igazságokkal is, melyeket a különféle tudományok vallanak; valamennyi együttvéve a teljes igazságot adja, kiegészítik egymást, de egymással nem ellenkezhetnek. A teljes igazságból minden tudománynak jut valami, de az egész nem... Midőn tehát valamely tudomány azt mondja, hogy ő van hivatva az igazság keresésére, az univerzál gyógyszer nyegle hirdetőire emlékeztet, kik mindent egyetlen szerrel ígérnek meggyógyítani.²

Úgy látszik, hogy a legmerevebb ellentét a vallás és művészet, illetőleg költészet között van. A vallás azt tanítja, hogy a harmónia, melynek az egész világban való szemlélete teheti boldoggá az embert, Istentől származik. Csak az ő kezének *remekelt csodáin* szemlélhető. Hogy tehát ebben a harmóniában nekünk is részünk lehessen, világos, hogy először Istenhez hasonlóvá kell válnunk. *Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei atyátok tökéletes.* Ezért van az, hogy minden vallás teleológikus jellemű. Mindenikben adva van a cél: Isten, kihez hasonlóvá lenni érzésben és cselekvésben a hívőnek szoros kötelessége. Tőle jön minden adomány és tökéletes ajándék. Ezzel szemben a művészetekben maga a szemlélő halandó közvetítés nélkül gyönyörködhetik a világ, a kozmosz harmóniájában, amely emberi agynak a produktuma s amely közvetítés nélkül jut el. S hogy elnyerhessük ezt a gyönyört, nem szükséges, mint a vallásban, akaratí tevékenységünk megfeszítése. A művészet akaratí tevékenység nélkül áll nyitva előttünk. Itt tehát a legfőbb érték a műalkotást létrehozó s az azt élvező szellem, az intelligencia és pedig az embernek az intelligenciája, mert a kettő együtt valósítja meg a harmóniát. Ott a vallásban a legfőbb érték

¹ Dilthey i. m. 62. l. Es ist die Aufgabe der Weltanschauungslehre, methodisch aus der Zergliederung des geschichtlichen Verlauf von Religiosität, Dichtung und Metaphysik im Gegensatz zum Relativismus das Verhältnis des menschlichen Geistes zu dem Rätsel der Welt und des Lebens zur Darstellung zu bringen. Paulsen i. m. 417. l.

² Greguss Ágost: Rendszeres széptan. 13. l.

Isten, itt az emberi szellem. Csakugyan ez a végső konklúzió, hogy a művészet ateisztikus jellemű-e, istentagadó-e?

A vallás és művészet története szoros kapcsolatot mutat. Ahol bizonyos mértékig korlátozta a vallás, helyesebben a felekezet a művészet szerepét, ott sem magát a művészetet, hanem annak bizonyos célzatosságát utasította el magától, mint pl. a protestantizmus ridegen bánt el a festészettel és szobrászattal, mert a festmények vagy szobrok a jelkép helyett végcéláá tolakodtak fel (képimádás); vagy mert maga a jelzett volt hamis (szentek szobrai). Az igazi művészetet soha sem kárhoztatta még a legridegebb protestáns felfogás sem. Ez pedig nagyon is figyelmet érdemlő történeti valóság. Másfelől azt is tudjuk, hogy maguk a művészeti elméletek buvárlói, a művészek s végül a műélvezők soha sincsenek ateisztikus törekvéssel megrakodva. Sőt az újabb műelméletek határozottan teisztikus törekvésűek (Ruskin, Tolsztoj). Akik a l'art pour l'art elvnel fogva a művészetet öncélnak tekintik, azok sem voltak ateisták, ilyesmivel éppen nem törődtek. Mi hát a kapocs vallás és művészet között?

Az irt a következők meggondolása hidalja át. *A vallás abszolút értéke, az Isten, homogén tartalmu a végcélal, a szellemmel, sőt ugyanaz. A különbség csak a kvantitásban van. A művészetekben a szuverén az embernek, az illető művészek vagy műélvezőknek az intelligenciája. S a művészetek harmóniája a vallásos intuiciótól csak tartalomban és állandóságra nézve különbözik. A műalkotások világának harmóniája egyéni s ennek következtében esékenyebb, mint a vallásé. Másfelől a keresztyén vallásos felfogás szerint is, a bennünk levő (halhatatlan) lélek Istennek szikrája. Mi az Istenben lakunk és az Isten mi bennünk. A legkeresztyénibb ember is, pedig ez az elképzelhető legvallásosabb lélek, csak halvány árnyéka a végtelen, a mindenható Istennek. A kiváló műalkotásokban megnyilatkozó emberi szellem is épp annyira tökéletes, szabad, mindenható, mint azé a legkeresztyénibb emberé. De apotézisa mindkettőnek egyformán korlátolt. Szellem mindkettő, emberileg a legtökéletesebb szellemek egyike; annyira szabadok és gyarlóságtól mentesek, hogy az egyiket szentté avatják (embernél tökéletesebb lényé), a másikat meg éppen isteninek minősítjük. S ha nem akarunk vakon botorkálni, még jóllátó szemekkel is megtaláljuk az organikus kapcsot, hogy az a szellem, kiről a vallásban szó van, ugyanaz, akiről a művészetek is ilyen vagy olyan képet nyújtanak. A végső érték, mit az ember felfoghat, a tökéletes, szabad, mindenható szellem, amelyet önmagunkban jelenlevő-*

nek érzünk. Ez is közös jellemvonás: a vallás is, a művészet is érzelmeken épülnek fel. S így a legmagasabb állásponton az egész mindenség a legnagyobb művésznek az alkotása.¹ A vallás, hit, a művészet szemlélet. Hinni vagy szemlélni mindazt, amit értékesnek gondolunk, együttesen, egész tökéletes mivoltukban, azt jelenti, hogy *bírjuk* azt a salaktól mentes világot, amit a vallás istenországának, a művészet a szép birodalmának nevez. Mindkettőben az a végtelen tökéletességű szellem uralkodik, amelyiknek a hit vagy szemlélet által magunkat is alkotórészül érezzük.²

V.

Ez az abszolút tökéletességű intelligencia minden emberi műnek a kezdete és vége: a legfőbb valóság s a legmagasabb eszmény, amint ezt Böhm Károly ontológikus és értékelő ítéletek természetének gyökeres elemzése után annyi méltósággal kifejti. *Minden valóság esetleges, relativ, csak az intelligenciának léte állandó. Minden érték tökéletlen, relativ, csak az intelligencia lehet tökéletes.* Egységes világkép csak az intelligenciának ilyen megbecsülése mellett lehetséges.

Magától értetődik, hogy a legtökéletesebb és legtisztább világkép is egyéni. Ebben áll a hitnek és a műszemléletnek a relativ volta, ezernyi árnyalata. Ezért abszurdum az intelligencia előtt minden olyan vallási rendszer, amelynek Istene (legfőbb értéke) nem szellem, vagy amelyben a hitet akár uniformizálni, akár erőszakkal elvenni, megengedett módszernek tapasztaljuk. Valamint távol áll a művészettől is minden olyan szemlélet, amely a kozmikus pillantás helyett önmagában, a testiségben gyönyörködik s így követeli meg másoktól is. Sem a hitet (vallásos érzést), sem a művészeti vágyat (a szemlélődés vágyát) megváltoztatni, idomítani nem lehet, éppen úgy, mint bizonyítani felesleges. A feladat csak egy lehet: megtalálni mindkettőnek a helyét az ember szellemi életében; s ha egyszer megtaláltuk a helyet, oly tartalmat önteni beléjük, amely alaptermészetükkel, a szellemiség mindenhatóság-

¹ Bavineck: Christliche Weltanschauung. Übersetzt von H. Cuntz. Heidelberg 1907. 49. I. Die ganze Welt ist ein Kunstwerk des obersten Künstlers des Baumeisters des Weltalls.

² Az értékrendszer kapcsolatára (ellenkezés, egyezés) s az ideállal való összeegyeztetésére vonatkozólag a Böhm könyve előtt igen tanulságos a Cohn Jónás említett műve is. Allgem. Aesthetik. Különösen a 286—7. l.

gával nem ellenkezik. A természettudományok, a realitás diszkurzív adatai mellé szükséges a szellemi tudományok intuícója is. Csak meg nem ingó talajon tudunk biztosan járni, csak a realitások biztos ismerete felett vagyunk emberek. De ha szemünk is a földre van szegezve s nem az égbe, a menny boltos alján fölvilanó eszményekre, az is annak a jele, hogy vagy a talaj ingó, vagy lábaink gyöngék. Ezt kell meggondolni minten tanítónak, minden nevelőnek! Izmosan lépni a földön, lelkesen vágyni az égbe: ebben áll a világnak s a világképnek az egysége. Ez által válhatik a modern ember tudatossága intuíciónak s nyerhetnek értékei egyetemes kapacitást. Ez alapon lehet modern és összhangzatos lelki életet élni.

Szászváros.

Dr. Kristóf György.

Emlékeimből.

— Harmadik közlemény. —

Mikor hire járt, hogy báró Jellasics horvát bán az ő hordáival Buda alá készül vonulni, nagy mozgalom támadt a két nagy fővárosban. Még az úri osztályból is száz meg száz ember önként ment ki a Gellért-hegyen túl a mezőségre sáncot ásni. Mindenki maga vitt a városon keresztül kosarat, kapát és napi élelmiszert.

Én értem *Székácsné* jött *Kanya* Pál tanár *Nelli* leányával. A kitűzött helyre érkezve, a mérnökök minket is felállítottak egy domb oldalára, soronkint egy-egy lépésnyi távolságra egymástól. A domb alján ásták az urak az árkot, a földet kosárba rakva, amit mi kézzel-kézre adtunk, míg a domb tetejére nem ért, a hol meghagyás szerint kiöntöttek. Ez tartott déli 12 óráig. Ekkor ki-ki leült, ahová tudott s megebédelt. Egy órai pihenés után újra munkához láttunk s vígan folytattuk. Délután gróf *Telekiné* és egy *Batthyány* grófné fogaton jöttek ki s a sorba állva velünk dolgoztak vagy két óra hosszáig.

Estefelé lovag *Alberti*, a gellérthegyi csillagász járkált közöttünk s egyik-másiknak a nevét kérdezve, feljegyezte noteszába. Hozzám is oda lépett s kért, mondanám meg a nevemet, de én gondolva, hogy ebből alkalomadtán még veszedelmes multság is támadhat, nem akartam megmondani a nevemet; hanem ő biztatott s azt mondta, hogy igen szeretné azoknak a neveit feljegyezni, kik az egész napon keresztül szolidan, fáradhatatlanul dolgoztak. Ekkor megmondtam a keresztnevemet. Ő mosolyogva csóválta a fejét s tovább ment. Nem ismert meg engem, de én őt igen, mert többször láttam atyámnál.

Néhány nap mulva a váci urak jöttek le hajón szintén

sáncot ásni. Boldogult drága férjem, akkor mint vőlegényem feljött a várba értem s minthogy előre értesítve voltunk, már készen vártuk őt jó anyámmal reggel öt órakor. De ekkor nem vittünk sem kapát, sem kosarat, mert a váci urak eleget hoztak magukkal. Úgy mint első ízben, egész nap dolgoztunk. Én olyan holt fáradt voltam, hogy este úgy gondoltam, csak öt percre teszem le a fejemet a párnámra, azután rendesen lefekszem. De bizony úgy ébredtem fel másnap reggel is.

*

Akkoriban a bán nem jött Buda alá. Akkor vitte végbe a híres „Flankenbewegung“-ot Győr felé. Később, mikor csakugyan bevonult Buda várába, eleget láttuk az ő testőrségét, a félelmetes szerezsánokat. Egytől-egyig válogatott magas szál emberek voltak, vad, marcona arecal. Földig érő bő vérvörös köpenyben jártak, övük teleszúrva gyilkos fegyverekkel. A lakosság előtt nagy gyűlölet tárgyai voltak.

Mégis akadt egy suszterinas, a ki nem félt tőlük. Egy ismerősünk látta, mikor egy szerezsán a pesti Duna-parton járkált, hogy egy ilyen inas mindig körülötte forgott s tetőtől-talpig nézegetve őt, mintha nagyon tetszenék neki, egyre mondogatta: „Zsivány Jellasics! Zsivány Jellasics!“ A szemtanú félteni kezdte magában a fiút, de mikor látta a szerezsán elégiült arcát, tovább ment. Később megtudta, hogy horvát nyelven a „zsivió“ szó annyit jelent, hogy éljen s a szerezsán nyilván „zsivió“-t értett zsivány helyett.

*

Az akkori időben a pesti evangélikus gimnázium egyik tanára *Tavassy Lajos* volt. Tanítványai bálványozták és elnevezték Krisztusfejnek, mivel vállig érő hosszú hajat viselt. Tavassy a szabadságharc alatt szintén beállt katonának. A világosi fegyverletétel után besoroztatott az osztrák hadseregbe közkatonának, Mint ilyen, Olaszországba került egy tiszt házába tisztii szolgának, a hol a gyermekek cipőit kellett tisztítania stb. Azonban született pedagógus lévén, szeretett a gyermekekkel foglalkozni, mit ezek atyja észrevéven, felszabadította a szolgai teendőktől és mint házi tanítót, alkalmazta őt.

Egyszer botanizálás közben talált egy szép vadvirágot, melynek hagymájából haza is hozott s melyet bóbítas-liliomnak nevezett el. A levelei szép zöld színűek, keskeny, hosszú és szabályosan hajlottak fekete pettyekkel, közepéből nő ki az ujjnyi vastag, erős, félméter hosszú virágszár tele hyacint-szerű fehér virággal, lila pettyel. tetején dús zöld bóbítával. Egy ilyen remek példánnyal kedveskedtem egyszer egy jó

barátnémnak, ahol azt Andrássy Manó gróf világlátott kerésze látta. Azt mondta, hogy ezt Párisban valami gazdag virágkedvelő meglátná, szívesen adna érte ötven forintot, hogy a szalonjában elhelyezhesse. „Én odaadom háazonöt forintért, ha akarja“, — felelte rá a tulajdonosnő. „Hja kérem, itt nem vagyunk Párisban“ — mentegette magát a kertész. Tavassy rokonai még most is kegyelettel ápolják a bóbítás liliumot. Virágzata hat hétig tart.

*

Egy alkalommal Erzsébet főhercegnőnél találtam két kis fiút, a kis *Nádasdy* grófokat, Mária Dorottya főhercegasszony főudvarmesternőjének, Forray grófnőnek unokáit. Négy-öt évesek lehettek. Vagy egy óra hosszat mulattak ott s igen kedvesen énekeltek néhány vend népdalt. Az atyjuk, *Nádasdy Lipót* gróf, a forradalomkor szintén fogságba került. Fogsága alatt a rossz táplálék miatt igen beteg lett, mert nem kapott mást, mint sűrűn behabart babot, mely oly rossz volt, hogy csak mikor már egészen kihűlt, volt képes egy keveset lenyelni belőle. Midőn a grófné *Haynauhoz* ment s őt szivszaggatva kérte, hogy legalább, míg a férjének betegsége tart, engedne neki megfelelő táplálékot hozatni, Haynau kirúgta maga alól a széket s otthagya őt.

*

A sokat elátkozott Új-épület szomorú lakói közé tartozott egy időben *Jeszenszky* hódmezővásárhelyi lelkész is. Több hó óta fogva volt már anélkül, hogy csak egyszer is kihallgatáson lett volna. Sok dolga volt akkor a hadbírósnak.

Atyám, mint lelkész, egyik-másik fogolyhoz néha bebocsátatást nyert, szegény *Jeszenszkyt* is egy párszor meglátogatta. Egyszer atyám engem is elvitt magával az Új-épületbe. Vittünk *Jeszenszky* számára némi frissítőket is. Minket akkor nem bocsátottak hozzá, de a frissítőkre késznek nyilatkozott a porkoláb, hogy átadja.

Körülbelül egy hétre ezután nagy meplepetésünkre eljött hozzánk maga *Jeszenszky*. Szabad volt! Elbeszélte, mit élt ő át az utolsó napokban.

Egy éjjel a porkoláb hadbírósnak elé kísérte őt. Egy feketével bekerített asztal körül ültek a bírák s égő gyertyák között feszület volt felállítva. Az auditor elkezdett egy halálítéletet felolvasni, amely golyó általi halálra szólt s a következő hajnali órákban lesz végrehajtandó.

Képzeltető a szegény *Jeszenszky* lelki állapota. Csak az ítélet felolvasásának végeztével tért annyira magához, hogy

képes volt elmondani, miszerint ő nem az a báró Jeszenák, akiről az ítélet szól, hanem Jeszenszky hódmezővásárhelyi ev. lelkész és hogy még egyszer sem volt kihallgatáson. Erre visszavitték őt a börtönébe s néhány nap múlva szabadon bocsátották.

*

Abban az időben, amikor Windisgrätz parancsolt Budán, elhívták egy napon atyámat egy súlyosan sebesült osztrák katonatiszthez gyóntatni. Egy fiatal német herceg volt, aki az osztrák hadseregben szolgált. Számtalan sebtől boritva összevissza volt kötözve, de teljes öntudatánál volt. Atyám nagyon rokonszenves fiatalembernek mondta őt. A szertartás végeztével beszélgetés közben elmondta a beteg, hogyan kapta számtalan sebéit.

Midőn a reá nézve oly végzetes csatában már ember ember ellen küzdött, ő egy közhuszárral akadt össze. „Uram, mondá, én gyermekségem óta tanultam vívni és az volt mindig kedvenc multságom. Társaim között mindig első voltam a vívásban, mégis ez a közhuszár minden vágásomat parirozta s mindannyiszor egy-egy sebet ütött rajtam. Én egyetlen egyszer sem bírtam őt megsebesíteni. Szeretnék vele még egyszer találkozni, — száz közül megismerném őt — hogy megszeríthassam a kezét“. Szegény fiatal herceg! Nemsokára meghalt!

Egy napon éppen dél volt, mikor két osztrák tiszt jött atyámhoz jelenteni, hogy a herceg temetése egy óraker lesz s kérték, hogy ő temesse el. Természetes, készületről szó sem lehetett, éppen hogy csak a helyszínre érkezhettek atyám a mondott időben. Mégis gyönyörű beszédet tartott. Nagy katonai pompával temették el a korán elhunytat. Én is ott voltam jó anyámmal a temetésen. Másnap a tisztikar küldöttsége megjelent atyámnál külön megköszönni a megható, szép halotti beszédet.

A telegráf akkor ugyan már feltalálva, de a forgalomnak átadva még nem volt s így a távol Németországból a herceg vérrokonai nem érkezhettek meg a temetésre.

*

Mikor *Haynau* nyugalomba menesztetett, nem volt maradása sehol, utazott egy helyről a másikra. Arcképei után, miket az újságok hoztak, mindenfelé megismerték őt s gyakran volt inzultusnak kitéve. Így járt Angolhonban is, ahol egy híres nagy serföldét nézett meg. A munkások hirtelen összeverődtek, közrefogták s hatalmasan elpáholták.

Mindenütt csak a magyarok hóhérjának nevezték őt. Ekkor keletkezett ez a szójáték: Mi különbség van Haynau és a csizma között? Az, hogy a csizma fényes lesz a viksz-től, Haynau pedig elhomályosodik tőle.

Az angolok általában nagy rokonszenvvel viseltettek a magyarok iránt, mintha csak maguk is magyar hazafiak lettek volna. Több úri család le is telepedett itt később s ivadékaik ma is itt élnek.

*

Mikor az angol alattvalóknak itt kellett hagyni az országot, *Smith Róbertné* felszólított engem, hogy neveljem és kezeljem a kis fiamat úgy, mint ők szokták gyermekeiket s akkor ő nekem adja az egész gyermekkelengyét.

Ők a gyermeket születésétől kezdve sohasem pólyázzák úgy, mint nálunk szokás, párnába soha nem kötik. Az első hat héten franeria batisztból kap fehérmüt, később a legfinomabb rumburgi vászonból, ezenkívül ugyancsak lazán csavarják finom fehér flanelbe a lábacskaít. Ezt a flanelt az én nagy rémületemre egy igen nagy sárga gombostüvel szúrták össze s úgy adtak még reá egy finom csipkés hosszú fehér batiszt-ruhát, amely a dadának a térdéig ért.

A gyermeket sohasem hordták maguk felé fordítva, mint mi szoktuk, ha sír, hanem a dadának mindig csak a két tenyerén kellett azt hordani, úgy hogy a gyermeket csakis olyan iskolázott dajkákra lehetett bízni, mint a milyenek az angol családoknál voltak alkalmazva. Az ilyen kezelés oly kevésbé illett a mi egyszerűbb szokásainkhoz, hogy bár egy fiatal anyára nézve igen kecsegtető volt a drága szép kelengye, azt még sem fogadhattam el. Egy ilyen dada talán egymaga felemésztette volna a mi szerény jövedelmünket. Az újszülött gyermek náluk legelső táplálékul egy kávéskanál aixi olajat kapott porcukorral keverve. Azt tartották, hogy így sok sirástól menekül meg az első napokban.

Általában nagyon sokban elütnek az ő szokásaik a mienktől. Mi, magyar nők, mindig egy kisebb kézimunkával jelentünk meg az összejöveteleknél, az angol nők mindig anélkül. Egyszer szóba jött, hogy nekünk mindegyikünknek sok a dolgunk otthon s az ilyen kézimunkát inkább csak mulatságnak tekintjük, mire *Smithné* megszólalt: „Und wir haben keine Zeit zu arbeiten“. (Nekünk pedig nincs időnk a munkára.) De ennek a különös mondásnak, az ő szájában volt értelme, mert ő mint férjes asszony is, tagja maradt a misziónak, férjének segítő társa volt, magasabb célú látogatáso-

kat végzett stb. s így bizony nem volt ideje házi dolgokkal foglalkozni.

*

Akik édes atyámat rendszeresen látogatták, azok közé tartozott *Szontagh Gusztáv* nyugalmazott százados is. Minden kedden este eljött, míg Smith a hétfő estét, Láng pedig a péntek estét választotta. Székácsnak nem volt meghatározott napja, ő bármikor jött egy-egy barátjával. Szontagh Gusztáv legjobban szerette a thea mellé a híg tojást, melybe mindig egy kis darabka vaját kevert. Nagyon kedves és érdekes öreg úr volt.

Nagyon érdekesen világította meg katonai szempontból a Görgey hadműveleteit. Mikor híre futott, hogy Görgey Budavárát akarja ostromolni, azt mondta rá: „Das ist ein Civilgedanke“ és nagyon rosszalotta, azt mondta, hogy Görgeynek Budavárát Hentzivel együtt ott kellene hagyni, ahol van s az országban fölfelé vonulni, amint az akkori helyzet megkívánta.

*

Közel Pesthez birtoka volt a századosnak, ahol gyönyörű és híres sárgadinnyéket termelt. Oly remek, hibátlan és nagy példányokat tudott előállítani, hogy öröm volt nézni. A Váci-utcában egy kirakatban voltak megtekinthetők egyes példányok s áruk igen magas volt, nyolc-tíz pengő forintért keltek el. De oly kikötéssel lettek eladva, hogy a termelőnek egy megbízott embere jelen volt a feldarabolásnál, aki a magokat azonnal magához vette.

A százados atyámnak is kedveskedett két ízben ily remek példányokkal. Oly érintetlen volt, hogy az ember szinte sajnálta felapritani. Amint fel volt szedelve, a szoba azonnal megtelt olyan illattal, mintha Indiának minden fűszere benne lett volna.

*

Akkoriban mindenki messzelátóval járt, mi is azon néztük a váci csatát. A váci urak közül sokan kimentek egy dombra a csatát nézni, férjem is közöttük. Egyszerre látják, hogy feljök hömpörög mintegy fáradtan egy ágyúgolyó. Férjem elébe tartotta a lábát, meg akarván állítani, de az egyik úr rákiáltott: „Menjen onnan, mert abban van még erő“. Ekkor ő visszalépve megbotlott és szerencsére elesett, mert abban a pillanatban az ágyúgolyó egy hangyaszombékba ütődött, egy nagy ívben felszökött s még két lábnyira a földre fúródott.

Mind azt mondták az urak, hogyha férjem el nem esik,

akkor a fejét viszi el. A golyót kiásták s férjem haza hozta emlékül Hat fontos orosz golyó volt.

Ott mondták az orosz katonák, hogy miért van az, hogy bár ők a legerősebb pálinkát isszák, a magyarok pedig csak bort, mégis sokkal bátrabbak, merészebbek és kitartóbbak, mint ők.

*

Hogy milyen nagy volt a lelkesültség a szabadságharc alatt, mutatja az is, hogy még a gyermekek is azon törtek a fejüket, hogy milyen szolgálatot tehetnének a hazának.

A *kecskeméti* iskolásfiúk, látván, hogy a nagy diákok beállnak katonának, összegyültek, tervezgettek s abban állapodtak meg, hogy a cigányvárost ők fogják bevenni. Ez a cigányváros Kecskemétnek egy külvárosa, csupán cigányok laktak benne, de jómódú munkásnép volt; szép, meszelt házakban laktak s a cigányvajda nagy rendet tartott közöttük.

Kecskemétnek akkoriban 54 ezer lakosa volt, kitelt tehát jó egynéhány száz iskolás fiú belőle. Ezek titokban összejöttek csoportokban és mindent megbeszéltek. Egy vasárnap délután apró csoportokban különböző oldalról gyülekeztek egy megjelölt helyen. A polgármester fiának volt egy kis ágyúja, sok fiúnak puskája, pisztolya, a többi úgy fegyverkezett fel, ahogy tudott. Egy ákácfacsoport mögött tömörültek s onnan egyszerre éktelen lármával rohamlépésben törtek a mitsem sejtő cigányvárosra, ahol a megrémült lakosság a vajdához rohant, hogy mitevők legyenek. Ez a mindinkább előrenyomuló gyermek-sereggel nem tudva mit tenni, lovára kapott és a polgármesterhez száguldott tanácsért. Ez rákiáltott sebtiben: „Siess vissza és tüzd ki a fehér zászlót“.

Mindenki tudta, mit jelentett akkor a fehér zászló. A vajda rohant vissza, hirtelen egy lepedőt kötött valami póznára és vitte az éktelenül sivalkodó gyermeksereg elé. Erre mintegy varázsütésre megváltozott a helyzet. „Megadták magukat, megadták magukat“ kiáltással egy percre lecsendesedtek, a lövöldözés megszűnt s a fiúk diadalittasan sorakozva egy tömegben vonultak vissza a városba.

A fiúk annyira fel voltak izgatva, hogy még napok mulva is meglátszott rajtuk. Ez eset oly felfordulást okozott, hogy évek mulva is emlegették, hogy csakis a polgármester szerencsés ötletének köszönhető, hogy nagy szerencsétlenség nem lett belőle.

*

Midőn 1849 január első napjaiban a legkegyetlenebb hidegben Windischgrätz gránátosai a Városmajor felől a Vér-

mezőn át a fehérvári kapun bevonultak Budavárába, minden magyarnak szive vérzett, látva a nagyszerűen felszerelt és jól táplált erős legénységet, akikkel szemben a magyar katonák szánalmas állapotban voltak, a legtöbb rosszul ruházva, elcsigázva, nagyrésze csak gyermek-ifjú. Hogy vehetné fel a harcot ilyen haderővel!

Atyámmal az ablaknál álltunk s még a lelkünk is sirt, oly szomorúak voltunk. Délfelé atyám átment Pestre Székács-hoz és Törökhöz, de ott is csak kétségbeesést talált. Amint visszajött atyám, derültebbnek látszott, mi kérdőleg néztünk reá, mire ő elmondta, hogy az utcák teljesen néptelenek, senkisémet mutatkozik s mikor a nagy néptelen Szent György-téren áthaladt, látott két szegény öreges asszonykát, kosárral a karján egymás mellett állani. Amint elment mellettük, éppen mondja az egyik: „De nénémasszony, az utolsó magyar még nem lőtt!“ Ez egész vigasztalásként hatott reám, igaza volt a szegény asszonynak, ne adjuk fel még a reményt!

*Özv. Czékus Istvánné,
Bauhofer Vilma.*

T Á R C A.

Tudomány és hit.¹

Sok ember azt hiszi, hogy a keresztyénséget és a modern világnézetet egymással összegyezetni nem lehet; kizártnak tartják, hogy egy felvilágosult modern ember egyúttal hívő keresztyén is legyen. Úgy fogják fel a dolgot, hogy minden embernek választania kell a kettő közül. Vagy elfogadjuk a modern műveltség eredményeit s akkor, bármily nehezünkre essék is, szakítunk a keresztyén hittel; vagy pedig teljes határozottsággal valljuk az egyház hitét s akkor korunk műveltsége és haladása előtt kell okvetlen szemet hunynunk. Vagy keresztyének, vagy a modern világnézet hívei vagyunk. Harmadik lehetőség nincs. Egyik a másikat szükségképen kizárja.

S ezt a nézetet nemcsak a szociáldemokrata ujságok és röpiratok terjesztik nagy előszeretettel; találkozunk vele olyan könyvekben és folyóiratokban is, amelyek tudományos súlyuk elismerésére igényt tartanak; sőt bizonyosra vesszük, hogy mindegyik gondolkodó keresztyén életében volt olyan időpont, amidőn többé vagy kevésbbé foglalkozott e kérdéssel: milyen viszonyban is van hited a modern világnézettel? Képes vagy-e eloszlatni mindazon kételyeket és aggályokat, amelyek ennek hatása alatt szivedben életrekeltek? S a leszámolásnak e nehéz munkáját el tudod-e úgy végezni, hogy az által se az igazság, se hited kárt ne szenvedjen? Ahol ez a kérdés felmerül, válasz nélkül nem maradhat. Ha mégis úgy marad, akkor óriási súllyal nehezedik a hitéletre

¹ Részlet a *Hít és Szabadság* c. munkából, mely a MPIT kiadásában a *Házi Kincstár* X-dik köteteként az ősszel jelenik meg.

s megfosztja azt erejétől, minden bizodaljától. Istennek akaratára az, hogy a világnézetekkel való küzdelem elől ki ne térjünk, hanem hogy éppen a különféle szellemi áramlatok pro- és kontra-érvein próbáljuk ki újra meg újra a hitnek erejét és igazságát, hogy így a benne rejlő csirák kisarjadjanak és erőre kapjanak. Csak akkor ébredünk a keresztyén világnézet páratlan értékének világos tudatára, ha ezt egyebekkel összehasonlítjuk; csak akkor jutunk arra a boldogító meggyőződésre, hogy a keresztyénség nemcsak felveszi magába a modern műveltség igazságait, hanem azoknak olyan helyet is jelöl ki, amely jelentőségüket kellőképp érvényre juttatja.

1. Az ütköző pont.

Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy fejtegetéseink csak azok szemében értékesek, akik szívük mélyén meg vannak győződve az evangéliom igazságairól és szívesen hinnének, ha elméjüknek minduntalan felszínre bukkanó kételyei őket ebben meg nem akadályoznák. Akik becsületes szándékkal vannak, azoknak szól e jóslat: „És kerestek engem és megtaláltok, mert kerestek engem teljes szívetekből“. „Az őszintéket céljukhoz segíti“. Azt a kételyt, amelynek forrása tiszta, el lehet oszlatni; sőt éppen a kétely az az út, amely az igazság alapos megismeréséhez vezet a becsületes kutatót.

Nem szabad azonban kicsinyelnünk azoknak a számát, akik, mivel már réges-régen szakítottak Istennel, örömmel hallják, hogy a tudomány a hitet „meghaladta“. Mivel lelkiismeretük nem tiszta, titkon nyugtalanítja őket az a gondolat, hátha mégis igazat mondott Jézus. Azért a legnagyobb mohósággal ragadnak meg minden olyan ellenvetést, amely csak némileg is alkalmasnak látszik arra, hogy az ő hitelenségüknek mentségére szolgáljon. Ha most már a kétely abban az ellenállásban gyökerezik, amelyet a hitetlen az Istenbe vetett hitnek az örökkévalóságra irányuló komolyságával szemben kifejt, akkor — beszéljünk bár angyalok nyelvén, meggyőzni még se fogjuk soha. De hogy is volna az lehetséges, mikor a kétely a megrögzött szívnek indulataiból mindig újabb és újabb tápot nyer. Természetes, hogy az ilyen ember azt fogja mondani: „Nem tudok hinni“, pedig szíve őszinte beszéde tulajdonképpen ez volna: „Nem akarok hinni; hiszen, ha hinnék, magamat itélném el és szakítanom kellene bűnös szokásaimmal“. Ha már egyszer a szív megtévelyedett, akkor az embernek a gondolkodása is elveszíti helyes irányát.

Azért minden ember tartsa szem előtt e szabályt: először a szívet kell felemelni, azután lehet a tudást mélyíteni. Előbb a szívnek kell bilincseit magáról lerázni, csak azután tud a fej szabadon, az értelem tisztán gondolkodni.

Sok ember azt hiszi, először az értelm t kell felvilágosítani, akkor a szív is szabaddá lesz. Holott éppen fordítva igaz. Ha csak az elmét műveljük, mondja Wellington „mivelt ördögöket“ nyerünk. Voltaire-t, a fentebb említett franciát, korának legmiveltőbb férfja gyanánt emlegették; belső értéket nála mégis hiába keresünk s — amint mondják — annyira babonás volt, hogy ijedten fordult vissza és sietve ment haza, ha véletlenül varjú repült át előtte az úton. A „felvilágosodottság“-ával kérkedő Berlinben száz és száz kártyavető- és jósnő él jómódban a mivelt hitetlenek hiszékenységéből. S aztán hány okos, finom, előkelő ember rabja a kártyának, az alkoholnak, a kéjvágynak. Az ilyen emberek az igazságot meg nem ismerik soha. Semmit se tudnak Isten országáról, mert „oktalan szívük érzéketlen iránta“. Azért az ember mindenekelőtt tiszta, szabad, jó lelkiismeretre igyekezzék szert tenni; s ha így állhat Isten elé, ha elmondhatja, hogy bűnbocsánatban részesült és szakított is bűneivel, akkor tud csak helyes ítéletet mondani a világról, akkor lesz csak helyes képzelete arról a feladatról, amely reája itt, e világon, vár. Akkor azután képes lesz arra is, hogy helyes fogalmat alkosson magának a tudás és a hit egymáshoz való viszonyáról, mert megismerte a hitet és tapasztalásból tudja, mit köszönhet a hitnek.

2. Miben különbözik a hit és a tudomány egymástól?

Az istentagadók nincsenek tisztában azzal, hogy mi a hit; mert ha tisztában volnának vele, nem támadnák. Nézetük szerint hinni annyi, mint valamit valószínűnek tartani, amint hogy az ember a közönséges életben is ilyen értelemben használja a „hinni“ szót. Keresztyén értelemben azonban hinni nem annyit tesz, mint valamit lehetségesnek, valószínűnek tartani, hanem valami dolog felől sziklaszilárd meggyőződéssel bírni. A hit tehát, ha igazi, sokkal nagyobb bizonyosságot képvisel, mint aminőt a tudomány adhat. A tudománynak feltevései változnak, s bizony sokszor előfordult már, hogy eredményei meginogtak és javításra szorultak, mivel azon új tényekkel, amelyek eddig figyelmen kívül hagytak, többé már nem voltak összeegyeztethetők. Az igazi, evangéliomszerű hit azonban mindig és mindenütt

ugyanaz és olyan bizonyos, mondja Luther, hogy arra akár mérget is veszek. De hogyan is lehet valaki olyan bizonyos hitének igazsága felől? Mien alapszik ez a bizonyosság? Istennek műve ez az ember szívében. Ő kelti életre hitünket, midőn az evangéliomnak igazsága felől meggyőz bennünket. A hitbéli meggyőződés tehát nem az emberi gondolkodás eredménye; éppen ezért holmi emberektől eredő ellenvetések nem is képesek arra, hogy megingassák.

Most már megfelelhetünk arra a kérdésre, mi a főkülönbség a tudomány és a keresztyén hit között. A tudomány vizsgálódásainak tárgyát e világ képezi, a külső, a látható világ, mindaz, amit látunk, hallunk, izelünk, érezünk és tapintunk. A hit azonban a láthatatlan szellemi világra irányul, arra, amely az érzéki világ mögött és fölött emelkedik ki. „Az én országom nem e világból való“ — mondja Krisztus. És ha Virchow egyszer úgy nyilatkozott, hogy mütökése még soh'se akadt a lélekre; avagy ha Lalande, a francia csillagász, kijelentette, hogy messzelátójával az egész eget átkutatta, de Istent sehol se tudta felfedezni: mindez a keresztyént nem nyugtalanítja, sőt azt, úgy a tudománynak, mint a hitnek álláspontjáról tekintve, nagyon természetesnek találja. Csak az az egy érthetetlen előttünk: hogyan lehetnek olyan képzett tudósok, mint az előbb említettek, annyira járatlanok a keresztyénség Abc-jében, hogy bármelyik álmából felvert iskolásgyerekek tanítójukul szegődhetnek?! Ugyan kicsoda állítja, hogy Isten és a lélek látható dolgok? Nem mondja-e a Szentírás elég világosan, hogy Isten láthatatlan lélek, aki a szentségtelen kíváncsiság és a felfuvalkodott tudás előtt mindörökre rejtve marad s csak a töredelmes s tiszta szívűeknek jelenti ki magát? Hogy Luthernek egy drasztikus kifejezésével éljünk: ha Isten valami hosszan és szélesen elnyújtózott lény volna, akkor nem volna az az Isten, akiben bizhatnánk. A természettudomány tehát ezt az életet, a hit pedig az örökéletet vizsgálja. Azután: a tudománynak az ész az eszköze, míg a hitnek elsősorban a szívre és a lelkiismeretre van szüksége. A tudomány a földi dolgoknak ok és okozati összefüggését keresi, míg a hit a végső okot, értelmét és célját kutatja mindannak, ami velünk történik. A tudománynak az képezi alapját, amit érzékeinkkel észrevehetünk, a hit pedig a lelkiismeretnek tapasztalatain alapszik.

3. Mien alapszik a tudomány és a hitképviselői között támadt összeütközés?

A tudomány és a hit lényegre és ismeretre nézve teljesen különböznek egymástól. Éppen ezért ki van zárva, hogy az igazi tudomány és az igazi hit valamikor konfliktusba keveredjenek egymással, épúgy, mint a hogy nem képzelhető összeütközés a víznek lakója: a hal és a levegő dallosa: a pacsirta között. Összeütközés csak a tudomány és a hit képviselői közt támadhat, de ezek közt is csak úgy lehetséges, ha nem respektálják a határjelző korlátokat s azokon áttörve idegen területre lépnek. A hitnek birodalma az örökkévalóság: Isten, Istennek országa, szeretete. Ha most már a hitnek képviselői akarnak megfelelni arra a kérdésre, hogyan mozog a föld, vagy hogyan kell elképzelniük az életnek fejlődését és az embernek lassankénti növekedését, akkor már ezek határsértést követnek el. Mert a látható világ kikutatása a tudomány dolga. Tény, hogy az egyháznak képviselői nem egyszer megpróbálták a kutatás szabadságát korlátozni, mivel azt hitték, hogy ennek eredményei a hitet veszélyeztetik. Galileit börtönbe vetették, Giordano Brunot és Servet Mihályt máglyahalálra ítélték. Rettenetes megtévelyedések voltak ezek, kegyetlen arculverései a nagy parancsolatnak: „Szeressétek még ellenségeiteket is!”

Az idők azonban megváltoztak. Ma már nem a tudomány szenved, nem; ellenkezőleg: a hit szenved a tudomány miatt, illetve a tudomány képviselőinek türelmetlensége miatt. Bizony nem egyszer megtörténik, hogy elbizakodott tudósok törvényt ülnek a hitnek igazságai felett és elhítetik magukkal, hogy véges elméjük pislá mécsesével bevilágosíthatnak az isteni lét rejtett titkaiba. S aztán megindul a beszéd a hit és a tudomány közt támadt konfliktusról. Egy a különös. Azok a tudós urak legtöbbször maguk se veszik észre, hogy amit ők a könnyen hívők seregének „tudomány” néven árulnak, nem egyéb tévhitnél. Lássunk csak egy szemléltető példát.

4. Häckel a tudást összetéveszti a hittel.

Häckel, jénai tanár, „Világprobléma” címen könyvet írt, amelynek tartalmát a következő tételekben foglalhatjuk össze. A világ minden teremtő erő beavatkozása nélkül, magától keletkezett az őszanyagból. Az őszanyag (atómok) nem teremtett dolog, öröktől fogva létezik. Az anyagnak és az erőnek ösz-

szege a világban mindig ugyanaz. Az ősananyagból fejlődött ki az élet. Az alsóbbrendű lényekből képződtek — ismét a nélkül, hogy valamiféle teremtő erő beavatkozása szükségeltetett volna — a magasabbrendűek. Utoljára keletkezett az ember; majomhoz hasonló emlős állatoktól származik s éppen azért lényege szerint nem is különbözik az állatoktól. — De vizsgáljuk csak ezen állításoknak tudományos értékét! Tehát: „A világ az ősananyagból magától keletkezett“ Vajjon honnan tudja ezt Häckel? Tapasztalásból nem tudhatja; mert a világ keletkezésénél nem volt jelen. A tapasztalás csak azt tanítja, hogy az anyagot nem lehet megsemmisíteni. De vajjon szabad-e ebből azt következtetni, hogy az anyag örök? Minden, ami e világon van, úgy keletkezett. Így földünk s az égitestek is. Nem közelfekvő-e a feltevés, hogy az anyag és az erő létének is volt kezdete? Az az állítás tehát, hogy az anyag és az erő öröktől fogva vannak, nem egyéb, mint pusztá állítás, hitnek a dolga. — Egy másik állítása Häckelnek, hogy az atomok és az erők összesége mindig ugyanaz. Ismét kérdezhetjük: honnan tudja ezt Häckel? Talán utána-számított? Bizonyos csak az, hogy mi nem vagyunk képesek új anyagot és új erőket produkálni. De nagy merészség kell hozzá, hogy ebből valaki azt merje következtetni: Isten se képes semmi újat létrehozni. Tehát ez is csak a hitnek a dolga. — Häckelnek egy további állítása szerint az atomokból fejlődött ki az élet és fejlődött ki mindaddig, míg ember nem lett belőle. Fogadjuk el, hogy egy a legalsóbbrendű lénytől kiinduló s a legmagasabbrendűekig haladó lassú fejlődés csakugyan lehetséges volt. Legalább ez az egyedüli tudományos is valószínű feltevés. De hogyan tudja Häckel, hogy ez a fejlődés „magától“ is lehetséges? Hogyan van az, hogy ez a fejlődés előrehaladt s már a kezdetnél, pl. a férgek alkotta foknál meg nem akadt? Kitérhetünk-e azon gondolat elől, hogy az ilyen fejlődést, amely egy magas cél felé törekszik, okvetlenül egy gondolkodó hatalomnak kell intéznie? Annyit legalább is el kell ismernünk, hogy itt hit áll hittet szemben. Így hát a hitnek dolga az az állítás is, hogy ez a fejlődés „magától“ megy végbe. — Végül: honnan tudja Häckel, hogy Isten nem létezik, hogy az anyagnak törvényei és tulajdonságai, amelyekből kiindul, nem Istentől származnak? Tudományos választ erre a kérdésre nem lehet adni, nem pedig azért, mert a tudomány birodalma a látható világon túl nem terjed. Häckel nem is igyekszik sehol ateizmusát bizonyítékokkal támogatni. Úgy, hogy Häckel ateizmusa nem egyéb, mint hitcikk.

Mivel van tele a „Világprobléma“? Hítcikkekkel, dogmákkal. Csak a naiv olvasó nem veszi azt észre, hogy Häckel, mintegy a csalhatatlanság magaslatáról, a legnagyobb határozottsággal adja elő hittanát, a tudományos kutatás eredményeit összekeveri a pusztá hipotézisekkel és az annyira szükséges önbírálatnak hiányát erőteljes és tudományosan hangzó frázisözön mögé rejti.

Häckel azonban az ateizmusnak és a materializmusnak csak *egy* képviselője, aki könyvekben és folyóiratokban is egzre hirdeti magát és szereti teóriáját az egyedüli tudományos világnézet gyanánt feltüntetni. Hitvallása mindig egy és ugyanaz: „Hiszek a mindenható anyagban és a mindenható erőben, amelyek — bár öntudatlanok — mindent magukból teremtettek, így a csodálatosan megalkotott természetet és az eszes embert is“. A keresztyén hitvallásnak első cikke pedig így szól: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek teremtőjében“. És most mondja meg kiki őszintén: melyik hit egyeztethető össze könnyebben az emberi ésszel? Vajjon az-e, amely azt hiszi, hogy a világ, ez a csodálatos alkotás, az atómok vak és öntudatlan zürzavarából, az élet a holt anyagból, az értelem az értelemnélküliségből keletkezett? Avagy nem egyedül az a hit ésszerű-e, amely szerint úgy e gazdagon berendezett világnak, valamint az ésszel felruházott embernek is egy teremtésre képes, eszes végokának kell lenni? Állítsuk csak egymással szembe ilyenformán az ateista és a keresztyén hitet és tüstént meggyőződünk az előbbinek tarthatatlanságáról. Az ateista hit u. i., amint láttuk, tarthatatlan hipotézisekkel akarja maga alatt a fundamentumot megszilárdítani, míg a keresztyén hit a lelki ismeretnek és az isteni kijelentésnek tényein alapszik. Az ateizmus a szellemi élet e legfőbb tényeiről hallani se akar és így mintegy behajszolja magát abba az állításba, hogy csak az anyag létezik. Úgy, hogy a hitetlenség itt is annak a helytelen viszonynak az eredménye, amelyet a szív Krisztussal szemben elfoglal, annak a félművelteket jellemző, korlátoltságra valló gögnek eredménye, amellyel már a farizeusok, az akkori tanult elem, a Krisztusban megjelent isteni igazság ellen tiltakoztak. A mai kor materialistáiról is el lehet mondani: „És mikor magukat bölcseneknek vallának lenni, balgatagokká lettek“.

5. A tudománynak szüksége van a hitre.

Az ateizmus és a keresztyénség küzdelmében tehát nem tudomány áll a hittel szemben, hanem egyik hit harcol a másik hittel, az anyag mindenhatóságába vetett észnélküli ateista hit az Istenbe vetett észszerű hittel. Igen fontos s éppen azért ne feledjük, hogy hit nélkül még egy olyan materialista se boldogul, mint aminő Häckel. Mert maga a tudomány, bármennyire erőlködjék is, nem képes a világ keletkezésére és általában a létre vonatkozó fogós kérdésekben felvilágosítást adni.

Hogyan keletkezett a világ? Van-e Isten? Van-e örökkévalóság? Van-e az embernek szabad akarata? Van-e élet a halál után? Mindezen kérdésekre a tudomány, ha őszinte akar lenni, csak ezt felelheti: nem tudom. Mivel pedig az őszinteség ritka dolog, a tudománynak majdnem mindegyik képviselője másképp vélekedik a fenti kérdésekben. A materialisták mindent az anyagból vezetnek le, az idealisták pedig, akik az anyagban is szellemet sejtének, mindent szellemi eredőre vezetnek vissza. Az istentagadók mellett azután van sok Istenben hívő kutató is. Mindezekből látható, hogy a tudomány nincs ellene a hitnek, sőt szüksége van a hitre; hisz' egyebet se tesz, mint emberfeletti térre utalja az embert. De hogyan is elégedhetnénk meg magának a tudománynak eredményeivel? Mikor nekünk eszünkön kívül szívünk és lelkiismeretünk is van. Az ember már úgy van alkotva, hogy neki hitre és érzékeivel fel nem fogható Istenre szüksége van. Hogy ezzel a hittel még se dicsekedhetik mindenki, az onnan van, mivel szabad választás engedtetett az igazi hit és az ateizmus által félrevezetett gondolkodásnak tévhite között.

Ha nincsen Isten, akkor az igazság megismerésére irányuló vágyakozásnak nincs semmi értelme. Akkor az emberi kutatás hasonlít egy fonálhoz, amely egyszer csak elszakad és a homályba vész. A tudománynak csak annyiban volna értéke, amennyiben az életet elviselhetőbbé és kényelmesebbé tudná tenni. — Mindazok azonban, akik az igazság megismerése érdekében fáradoztak és nyugalmaikat, egészségüket kockáztatták, nem volnának egyebek szánalomra méltó eszteleneknél. Szóval: a gondolkozó szellem ilyenformán nem számíthatna semmiféle tekintélyre, méltánylásra, elismerésre. Milyen más az, mikor az ember az ész Isten adományaképpen fogja fel, talentomnak tekinti, amely azért bizatik reánk, hogy véle sáfárkodjunk. A tudomány tekintélyét is

csak a hit biztosítja. De még egyebet is tesz: megoldja azokat a léttel összefüggő fogós kérdéseket, amelyek előtt a tudomány tanácstalanul áll.

Munkája nem tudományos ismereteink körének kiterjesztéséből áll, hanem abból, hogy értelmet ad nekik és elrendezi őket. Az egyes ismerettöréseket egy egységes világnézetté egyesíti, amennyiben u. i. világos, nagy vonásokban elénk rajzolja az életnek és e világnak célját, ami nem egyéb, mint itt e földön Isten országának, vagyis egy olyan birodalomnak megalapítása, amelyben az emberi lelkek szoros, benső összeköttetésben állnak Istennel. A szellemi — erkölcsi életnek tényei tulajdonképpen csak így lesznek érthetőkké és értékesekké. Ezután már nem tekinthetnek azok a természeti világ tényei mellett a természetes fejlődés esetleges, megmagyarázhatatlan mellékkövetkezményeinek, sőt éppen bennük tükröződik vissza a lét tulajdonképeni célja. Azért meglátjuk a természetben létező anyagi kapcsolatot is, de nem tekintjük másnak, mint ami, t. i. „egy teljesen alárendelt jelentőségű faktornak“, mint Lotze mondja, magasabb, szellemi célok elérésére irányuló pusztá eszköznek. Az Istenben való hitnek sugarai mindenhova bevilágítanak, az ember más szemmel nézi a világot, mivel maga is mássá lett. Világosság lesz ott, ahol előbb sötétség uralkodott. Az ember mindenben Isten ujját látja és mindjobban beléhatol e szavak értelmébe: „Ő tőle, Ő általa, Ő benne vagyunk mindenek“.

Hit és tudomány tehát nemcsak hogy nem zárják ki egymást, de mint jó testvérek, egymást segítik és kiegészítik. A tudomány mondja meg, hogy mi van. Megállapítja a tényeket. A hit pedig arra nézve ad felvilágosítást, hogy mindezt ki és mi célból alkotta meg. Éppen azért a keresztyén sokkal többet lát a világrendszer egyes alkotó részeinek belső összefüggéséből, mint az istentagadó, ha mindjárt nincs is annyi tudományos ismerete, mint emennek. S mi ennek az oka? Nem egyéb, mint az, hogy a keresztyén ismeri az egésznek célját, ismeri azt a belső erőt, amely mindeneket összetart, közösségben áll azzal a hatalommal, amely minden dolgoknak eredő oka s éppen azért van, ha nem is tudása, de sejtelve az egészlől. A keresztyén úgy él a világban, mint a gyermek a szülői házban, hámulattal van eltelve a teremtés nagyságának, szépségének és észszerűségének láttára — és egyúttal mély tisztelettel hajol meg e világ kikutathatatlan rejtélyei előtt. „Az univerzum — mondja Carlyle, a nagy skót tudós — Istennek testet öltött gondolatvilága; s elveszett az az élet, amely ezt az igazságot ignorálja.“

6. Természettudósok, mint Istennek bizonyosságai.

A természetnek ez a fenségesen egyszerű, keresztyén alapon való ismertetése mindenféle tudományos eredménnyel összeegyeztethető. Sőt, ezen eredmények egytől-egyig élesítik szemünket s így mind tisztább képet nyerünk Isten hatalmáról és bölcsességéről. A hit pedig, amely az észbeli tehetségben Isten adományát, a világban Istennek művét látja, a kutató szellemét nem akadályozza, sőt inkább munkájában elősegíti. Innen van, hogy a nagy gondolkozók és kutatók legnagyobbbrészt Istenben hívő, kegyes keresztyének valának.

Igen nagy igazságtalanságot követnek el a metarialista iratok, amikor — miként Häckel „Világproblémája“ is teszi — azt hirdetik, hogy a természetnek vizsgálata kizárja az Istenben való hitet. Az efféle állításokat ugyanis megdönti az a tagadhatatlan tény, hogy éppen az úttörő természetkutatók, akikhez azonban Häckel nem számítható, majdnem kivétel nélkül hívő keresztyének voltak. Ilyen materialista állítás pl. a következő: Kopernikusz és Kepler felfedezéseik által a világról alkotott régi képzetet, amely szerint a föld áll a világrendszer középpontjában, lerombolták és ezáltal a keresztyénséget halálra sebeztek. De hiszen mindkettő megmaradt határozott keresztyénnek! Halljuk csak, mit mond Kopernikusz: „Ugyan hol van az az ember, akit, midőn az isteni bölcsességnek igazgatása alatt álló, fenségesen elrendezett világegyetemnek épületében gondolkodva elmélkedik, — mind ezeknek szemlélete és a velük való foglalkozás a Legfőbbre ne utalná és azon mindenütt munkálkodó építőmester iránti csodálkozásra ne indítana, aki az üdvnek s minden jónak kimeríthetetlen forrása?“ Kepler, a nagy lángelme, aki az égi testek mozgásának törvényeit leste el, ily vallomást tesz: „Isten a teremtésben mintegy kézzelfoghatóvá lesz előttem“. „Nagy az Úr, nagy az ő hatalma és az ő bölcsességének nincsen határa. Dicsérjétek őt nap, hold és planeták, szóljon dicshimnuszok bár akármilyen nyelven. Dicsérjétek őt égi harmóniák és ti mind, akik az isteni igazságoknak tanúi és bizonyosságai valátok... és te is, én lelkem, áldjad az Urat mindörökké. Ő tőle, Ő általa, Ő benne vagynak mindenek, a láthatók és láthatatlanok egyaránt. Egyedül őt illeti az imádás és a dicsőség most és mindörökké“. A ragyogó tehetségű Newton, aki az égitestek mozgását az általános nehézségi törvény szerint magyarázta, így nyilatkozik: „Birtokunkban vannak Mózesnek, a prófétáknak, az apostoloknak, sőt magának Jézusnak beszédei is. Hogyha ezeket figyelmen

kívül hagyjuk, a zsidók sorsára jutunk, vagyis nem lesz mentség számunkra“. Leibnitz, a híres német filozófus, akitől a természettudományra nézve olyannyira fontos differenciális és integrális számítás (függvénytan) származik, Keplerrel és Newtonnal együtt hívő protestáns volt. Boyletól, a kémia megteremtőjétől, aki felfedezte, hogy milyen természettel bírnak a kémiai egyesülések és az atomok, ered ez a mondat: „Az igazi természettudós egyetlen lépést se tehet a teremtés titkait vizsgáló munkája közben anélkül, hogy észre ne venné Isten ujjainak nyomát“. Liebig, „a német kémikusok fejedelme“, „kémiai leveleiben“ nyíltan és örömmel vallja Istenben való hitét. Herschel V. (+ 1822), akit méltán tartanak a legzseniálisabb csillagásznak, ezeket mondja: „Minél nagyobb tereket hódít meg a tudomány, annál több megdönthetetlen bizonyíték támogatja egy teremtő és mindenható bölcsességnek örök létét“. — Ezekhez tartozik Secchi, a nevezetes és kegyes asztronómus és Mädler, aki asztronómiát írt e mottóval: „Az eget hirdetik az erős Istennek dicsőségét“ s akitől e szavak is erednek: „Igazi természettudós nem lehet ateista; természeti törvény és isteni törvény: egy és ugyanaz“. Heer, a botanikus, mondá: „A felületes tudás eltávolít Istentől, az alapos tudás pedig Istenhez vezérel“. Egy másik botanikusnak, Schleidennek, szavai a következők: „Eppen az igazi, az exact természetbúvár lehet legkevésbé a mai értelemben véve materialistává, a szellemnek, a szabadságnak, az istenségnek tagadóává“.

Häckel azt állítja, természetesen minden bizonyíték nélkül, hogy az erő megmaradásának törvénye lehetetlenné teszi a mindenható, élő Istenben való hitet. Mayer Róbert azonban, aki e törvényt felfedezte, hívő keresztyén volt és Insbruckban, a természetbúvárok egyik gyűlésén így szolt: „Őszintén, teljes szívem szerint vallom, hogy az igazi filozófia nem lehet egyéb, mint a keresztyén vallásra előkészítő iskola“.

És most foglalkozunk még röviden az evolucionistákkal is.

Az ateisták szeretnek Darwinra hivatkozni és az állítják, hogy Darwin tana, amely szerint a fajok lassú, természetes fejlődés útján keletkeztek, — az Istenben való hitet feleslegessé teszi. De halljuk csak Darwint magát! Ez az ember, bár hit dolgában a teljes határozottsáig sohasem jutott el, istentagadás vádjával semmiesetre sem illethető. „Még az ingadozásnak legveszedelmesebb állapotában se voltam ateista olyan értelemben, hogy Istennek létét tagadtam volna.“ A világegyetem bizony „nem a véletlen eredménye“. Darwin a

lehető legnagyobb határozottsággal állítja, „hogy arra a kérdésre, vajjon van-e a világegyetemnek teremtője és kormányzója, a legnagyobb szellemek mindig igenlő feleletet adtak“. Maga mondja magáról: „Megérdemlem, hogy keresztyénnek (Istenben hívőnek) neveztessem“. Ezen idézetek mind Darwinnak — saját fia által kiadott — önéletrajzából valók. De van még egy említésreméltó vonás Darwin életében. Attól kezdve, hogy Darwin második világgörülű útjában meggyőződött a keresztyén misszionáriusoknak a tűzföld lakói közt elért hihetetlen sikereiről, akiket ő sokkal közelebb tartott az állatokhoz, mint az emberekhez, — a missziót évről-évre gazdag ajándékokban részesítette. Milyen más is ez a nagy kutató, mint azon törpe szellemek légiója, akik Darwin kísérleteit anélkül, hogy kritikát gyakorolnának, hitcikkeké léptetik elő és ellentétben annak intencióival, elhítetik önmagukkal és másokkal is, hogy Darwin óta nincs többé szükségünk Istenben való hitre.

Halálos ágyán Darwin kéziratait leghivebb tanítványára, Romanesre bízta. Ez azonban, bár kezdetben meggyőződés szerinti ateista volt, utóbb mindinkább az Istenhez való hithez közeledett, míg végre is a legmélyebb hódolattal szívében állapodott meg Krisztus személyiségénél, aki sohase mondott olyat, ami a mindinkább fejlődő ismeret világánál is meg ne állta volna a kritikát. „Gondolatok a vallásról“ című művében így ír: „Csak a szellemi érzéknek teljesen hijjával levő ember elől lehet elrejtve az az igazság, hogy a keresztyénség a szépnek, a felségesnek és mindannak legnagyobb ábrázolása, ami lelki életünkre vonatkozik“. Häckel „Világproblémá“-jában Romanesnek folyton a korábbi, az ateista periódusból származó irataira utal, mélyen hallgat azonban a keresztyénségben való megerősödéséről, szintűgy, mint ahogy Häckel olvasói előtt titok marad Darwinnak és a többi nagy természetbúvárnak az Istenben való hitre vonatkozó állásfoglalása is. Häckelnek ezen eljárásával bizonyosan az volt a célja, hogy őt olvasói korunk egész természettudománya szócsövének tekintsék és hogy mindazok, akik még Häckel kijelentései dacára is ragaszkodni mernek az Istenben való hithez, a szellemileg elmaradott emberekhez számíttassanak.

Häckelnek ez az önhitsége azonban arra indította dr. Dennertet, egy fiatalabb természettudóst, hogy éppen a legnevezetesebb természettudósoknak a valláshoz való viszonyát vizsgálata tárgyává tegye. E tanulmányának eredménye Häckelre és híveire nézve valósággal lesújtó volt. Kitént ugyanis, hogy a legnevezetesebb 262 természettudós közül 242 hisz

Istenben, 20-an közönyösek, avagy hitetlenek és ezek közül is csak 5-en nevezhetők keresztyénellenes materialistáknak. Más szóval: 2°/_o merev istentagadó, 6°/_o többé-kevésbé közönyös, míg 92°/_o, tehát a túlnyomó többség, az Istenben való hitet vallja. Ilyen tényekkel szemben el kell némulnia annak a hangnak, amely azt hirdeti, hogy a keresztyén hit a tudományos kutatással összeférhetetlen, avagy hogy a tudomány a hit pótlására van hivatva. Mindezekből látható, mily kevés hitelt érdemelnek vallási kérdésekben a keresztyénellenes könyvek és írók, mennyire figyelmen kívül hagyják, avagy elhallgatják és elferdítik éppen a legfontosabb tényeket, mihelyt a keresztyénségről van szó.

S midőn ilyen tényekkel állunk szemben, ki meri még azt mondani, hogy a hit és a tudomány összeférhetetlen? Mikor a legjelentékenyebb természettudósok az Istenben való hitet vallják s mikor a kutatás éppen e hitben való megszilárdulásokat eredményezi, nem oktalan dolog-e akkor a tudományt a hittel szembeállítani? Éppen a legragyogóbb szellemek, akiknek a legnagyobbyszerű felfedezések köszönhetőek, Istenben hívő emberek valának; mögöttök messze elmaradó másod-, harmad-, tizedrangú természettudósok azok, akik magukhoz méltatlan dolognak tartják a hitet. Említésre se érdemes végül az a nagy tömeg, amely vakon követi, imádja Häckelt és a tudománynak hozzá hasonló képviselőit, anélkül, hogy képes volna az igazit a hamistól megkülönböztetni. Az igazságtól aligha távolodunk messzire, midőn azt állítjuk, hogy ezeket se észokok, hanem — anélkül, hogy tudnának róla — a szívben és az akaratban gyökerező indokok vezérik a keresztyénség elvetésére. Gyengeségének és büneinek beismérése nélkül, békesség és az Istennel való közösség utáni vágyakozás nélkül még a legtudósabb professzornak szívében se sarjad fel és nyílik ki a hitnek virága. Nem hiánya, sőt éppen kiváltsága az a keresztyén hitnek és az isteni igazságosság mellett bizonyít, hogy az üdvösségnek a tudós se lesz könnyebben részesévé, mint a tudatlan.¹

Dr. Pffennigsdorf után

Gyalog István,
balfi lelkész.

¹ V. ö. a Häckel-kérdéssel: Loofs, Antihäckel. Ez a mű leleplezi a jénai professzort, aki hihetetlen könnyelműséggel használ fel egy későbbi korból való, Jézus törvénytelen születéséről szóló zsidó gúnyiratot, oly célból, hogy vele a kanonikus evangéliumok hitelességét meg-ingassa. Kimutatja továbbá Loofs azt is, hogy Häckelnek legerősebb támaszátka Saladin a „kitünő teológus“, voltaképp egy nagyon másod-

rangú, tudatlan újságíró és hogy műve, amelynek Häckel oly nagy csodálattal adózik, nem egyéb közönséges szennyiratnál, amely szak-tudósok ítélete szerint egyetlenegy tekintetre sem érdemes. — Még nagyobb erővel sújt le Häckelre Dennertnek „Igaz szó Häckelről szak-társak szájából“ című irata. Ebben Dennert kimutatja, hogy Häckel fejlődés teóriája valószínűvé tétele érdekében olvasóit nem egyszer valósággal rászedte, amennyiben ugyanis magaköltötte dolgokat tudományos tényállásként adott elő, hamis kliséket használt s attól se riadt vissza, hogy tényeket elferdítsen és céljaihoz képest átalakítson. Häckel gyakorta hangsúlyozza, hogy az ő filozófiája abszolút becsületos. Ennek hangsúlyozása bizony nagyon szükséges. Ötvennél több természet-tudós, köztük a legjelentékenyebbek, szakadt el idővel nyiltan és határozottan Häckeltől. Hisz, akit maga Häckel is „egyik legelső anatómu-sunknak és embrilógusunknak“ nevez, így nyilatkozik: „Véleményem szerint Häckel haremodorával elárulta, miszerint nem tart igényt arra, hogy komoly tudósnak tekintessék“. Brand professzor szerint „Häckel-nek sohase lehet hinni“. — De hogy mennyire siralmas bölcsész ez a Häckel, azt legjobban bizonyítják Adickes iratai, Kant kontra Häckel, de legkiváltkép Paulsen „Philosophia militans“ című könyve. Ezek kimutatják, hogy Häckel filozófiai kérdések tárgyalására egyszerűen képtelen és hogy az ő monizmusa tulajdonképen csak egy sereg ellenmondásból áll. A berlini professzor megsemmisítő kritikája e szavakkal végződik: „A szégyen égette arcomat, mikor ezt a könyvet olvastam, szégyeltem, hogy népünk az általános és a filozófiai műveltségnek még csak ilyen fokára jutott el. Kimondhatatlanul fáj, hogy akadt ember, aki ezt a könyvet megírta, kinyomatta, megveszi, olvassa, csodálja s főképen, hogy még el is hiszi.“

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

„Kereszt az állami tisztviselő hivatalos asztalán“: — erről írnak egyházi lapjaink.

Ószintén megvallva: a kérdés kissé fogós és hamarjában nem tudnánk megmondani, hogy megbotránkozzunk-e rajta, vagy nem. Ha egy állami tisztviselő helyiségében az íróasztalán egy bibliát tartana, amely könyvet köztudomás szerint róm. kath. egy csak püspöki engedéllyel olvashat, talán a róm. kath. felekezeti ujságok nem vernének fel miatta semmi port, akár protestáns volna az illető tisztviselő, akár róm. katolikus. Legfeljebb arról lehetne szó, hogy x y miképpen merészel bibliát olvasni róm. kath. létére, holott a püspöktől nincs erre engedélye.

A hivatalos helyiség íróasztalán, éppenúgy mint általában az egész helyiségben található tárgyakat csak akkor vehetjük közjogi szempontból bírálat alá, ha azok az állam tulajdonát képezik, vagy ha az illető hivatalnok sajátjai ugyan, de tüntetést foglalnak magukban az állam és törvényei ellen. Ha tehát arról a bizonyos keresztéről, vulgo: feszület, esik szó, tudnunk kell, hogy az állam közegei részéről hivatalosan került-e oda, állami bűtor-e, sőt még azt is meg kellene tudni, hogy a hivatalos helyiségének nélkülözhetlen, szükségszerűen beállítva hivatalos bűtorarabja-e?

Mindaddig, míg az állam hatóságai el nem rendelik, hogy minden állami hivatalos helyiség szükségszerű kiegészítő bűtorarabja a feszület: addig kár a szűnyogot elefánttá felfújni, mert ellenkező hatást érünk el, mint a mit szándékozunk.

Az interkonfessionális állam egy felekezetnek vallásos

tisztelete vagy kegyeletes tárgyait, szimbólumait nem teheti kötelező használati s hivatalos tárggyá. De azok magánhasználatát még az állami hivatalos helyiségekben sem tilthatja el. Levélnyomatékom lehet feszülettel, lehet mogen doveddel, de akár lehet egy pajzán nymphával is diszítve. Mint állam hivatalnok hordhatnék és pedig jogosan hordhatnék „jogot a népnek“ feliratu gombot, tulipánt gomblyukamban, de már kétfejü sasos feketesárga jelvényt nem.

Ha az illető miniszteri tanácsos úr szükségesnek látja vallásos búzgóságát egy az íróasztalnál álló feszületre való folytonos pillantgatásokkal „vastagétani“; ha így akarja felhívni a közfigyelmet, hogy ott, amellet az íróasztal mellett, nem tudom melyik szerzetesrendház konfrátere szokott állandóan ülni: ez egy megbocsátható gyöngeség, ami annál gyakrabban szokott előfordulni, minél ritkább az igazi mély vallásosság és minél tüntető szurrogátumokkal szokták az emberek palástolni a hiányzó lényeket.

Róm. kath. honfitársaink könnyebb része most az egész világot átható „tüntető katholicismus“ horgára került. Az ilyen „tüntető katolikus“ valójában éppen olyan ártalmatlan jószág, mint maga a „tüntető katholicismus“. A társadalmat oly mély és gyökeresen átalakító eszmeáramlatok járnak keresztül-kasul, hogy ma még X. Pius pápa sem áll már mindenben a tridentinum alapján. Ha olykor-olykor lelkünkben szállva s ezt át meg átvizsgálva, számot akarunk magunknak adni a felől, hogy az új eszmék és a régiék miképen férnek meg együtt békességben ott, legbelsőnkben: bizony a leggyakrabban becsapjuk a felnyitott könyvet annak kijelentésével, hogy abban nem állhat más, nem szabad másnak állani, mint a mi eredetileg, régen, az új világnézet felsarjazása előtt állott.

Így van a „tüntető katholicismus“ is. Mint a sötétben féló s magát füttyöléssel bátorító ember: úgy tüntet újabban a katholicismus is a . . . „bátorsággal“.

Elég számos példát mutatott erre a mult évben lezajlott nagy pápai jubileum is, melynek egyes fázisait nem annyira a hithez s a szentatyához való törhetetlen ragaszkodás, mint sokkal inkább az a szándék jellemezte, hogy a résztvevő egyének a maguk katholicusságát demonstrálják kifelé is, befelé is.

A pápai jubileum ideje alatt számtalan zarándok csapat kereste fel a jubilánst, kinek minden tisztelgő küldöttséghez volt egy-egy barátságos szava. Ezek a pápai nyilatkozatok természetesen soha nem nélkülözhatték az egyházi vonatkozásokat és éppen azért méltók arra, hogy mi is tudomást vegyünk

egyik, vagy másíkról és mélyebben is tekintsünk bele értelmükbe.

A róm. katolikus német szakszervezetek kihallgatása alkalmával, okt. 5-én, a „Germania” szerint a pápa örömmel vette tudomásul, hogy ezen szakszervezetek az egyház elvei szerint az egyházi tekintély vezetése alatt, ennek magukat alávétve működnek. Biztosította őket, hogy helyes úton járnak, mert az egyházi tekintély rájuk nézve céltudatos vezető s védelmezője az ő, az igazsággal és szeretettel egybehangzó alapelveiknek.

A Kölnische Volkszeitung, mely az egyházi vezetés alatt szervezett ú. n. keresztény szocializmus tekintetében a Germániától eltérő elveket képvisel, siet szószerint közzétenni a pápa allocutióját, mint a mely egyáltalában nem foglalja magában az ú. n. berlini szövetség agyondicsérését. Tudnunk kell ugyanis, hogy a berlini szövetség „keresztyén szociálista szakszervezetek” és nem csak „róm. kath. szociálista szakszervezetek” köteléke. Annak az elvnek hódol, hogy mindazon munkásokat, kik a szociáldemokrácia mintájára nem hajlandók hátat fordítani a keresztyénségnek, de mégis gazdasági téren a szociálizmus tanainak hódolnak s ennek elvei alapján kívánnak szervezkedni, felekezeti különbség, nélkül egyesítse. A társadalom gazdasági átalakítását a keresztyén világnézet bántódása nélkül, sőt egyenesen annak alapján akarja munkálni.

Németországban, hol a keresztyén szociálizmus a róm. kath. munkásság körében és papi vezetés alatt indul meg, de igazán nagy jelentőségre azóta emelkedett, hogy a keresztyén eszmékért lelkesülő róm. katolikus és evangélikus munkásság vállvetetten szervezkedett a szociáldemokrata párttal szemben, — újabb időben erős konfliktus támadt ezen keresztyén szociálisták és a róm. kath. egyházi főhatóságok között.

Már mi is számot adtunk egyszer arról, hogy a püspököknek nem tetszik a közös „keresztyén” szervezkedés. Ők állandó felügyelet és papi vezetés alatt kívánják tartani a róm. kath. munkásokat, hogy ha esetleg egyházi érdekből szükségesnek mutatkozik, politikai célokra is felhasználhassák őket.

Természetesen, ha a szakszervezetben róm. katolikus és evangélikus munkások együtt vannak: akkor azok a szervezetek nem állhatnak a püspökök közvetlen rendelkezése alatt. Ezt a célt kívánják elérni maguk a szervezetek is, midőn kijelentik, hogy tisztán gazdasági eszmékért egyesültek s pártpolitikába, különösen felekezeti pártpolitikába be nem folynak. Egyházilag mindenki megtartja felekezeti illetőségét: de

magukban a szakszervezetekben felekezeti befolyást nem tűrnek.

Ha ezeket tudjuk, akkor tudjuk azt is, hogy a berlini szövetségnek csak katolikus tagjai mentek X. Piushoz és következtethetjük azt is, hogy ezen zarándoklattal kath. hit-hűségük mellett kívántak tüntetni, hogy a pápa részéről valamely elismerésben részesülve, ezt szervezeteik érdekében felhasználhassák azon püspökök, lapok, agitátorok ellen, a kik őket evangélikus elvtársaiktól elválasztani, tisztán felekezeti munkáspárttá tenni s alkalmilag felhasználni igyekeznek.

A Köln. Volksztg. által szószerinti fordításban közölt pápai szózat arról tesz tanúbizonyságot, hogy nem kapták azt a pápától, amit vártak. A pápa éppenséggel nem azért dicsérte őket, hogy keresztyén alapokon szervezkedtek, hanem azért, mert a munkás és munkaadó között fennálló erkölcsi törvényekre vonatkozó s a püspököktől, mint az egyház pásztoraitól származó magyarázatokat, — melyek azonban, ha róm. kath. főpapoktól származnak is, éppenséggel nem róm. katolikus, hanem keresztyén szellemet lehelnek, — önmagukra nézve elfogadván, úgy szervezkedtek.

Ismerve a róm. kath. egyház gyakorlati, társadalmi elveit, világos lesz előttünk, hogy a pápának nem tetszhetik egy oly szervezet, melyben róm. katolikusok és protestánsok, mint testvérek, egymás meggyőződését kölcsönösen elismerve és tiszteletben tartva, egyesülnek. Hiszen az ilyen egyesülés kánon ellenes, mert a haeresis elismerését jelenti és más oldalról ki is vonja a híveket a püspöki közvetlen vezetés alól.

A „keresztyén“ szakszervezeteket azonban bántani még sem meri a pápa. Ezen szervezeteket nemcsak közös mult, nemcsak közös „pártkassza“, hanem közös életérdek is fűzi egybe. Protestáns és róm. katolikus munkásság egyesülten nagyobb számmal s így nagyobb nyomattal tud fellépni a bérharcokban. A szétválás elidegenedést, sőt viszálykodást támasztana a felekezetek között. Ennek a tőkével szemben vívó harcban megadnák az árát. Ha tehát a közös kötelességben megmaradhatnak jó katolikusoknak és a közös kötelesség gazdasági érdekeiket jobban védelmezi: bizonyára a kenyérkérdés legyőzné a malasztkérdést, ha egyszer Rómában kiadnák a parancsot, hogy vagy róm. kath. szakszervezet, vagy — átok.

Érdekes pendentjét képezi a pápa fentemlített beszédének az a szónoklat, melylyel Fischer kölni érsek üdvözölte X. Piust az ú. n. kölni zarándokcsoport tisztelgése alkalmával.

Az érsek a felekezeti békéről beszélt. „Tudom, úgymond, hogy népünk felekezeti szétváltott s nagyobb része évszáza-

dokkal ezelőtt ellagya atyai hitét. Bármily sajnós legyen is ez, még sem akadályoz bennünket abban, hogy máshitű polgártársainkkal a polgári életben békésen, barátságosan, testvériesen érintkezzünk és hogy velök a haza közjára és boldogságára egyesülve ne fáradozzunk. Mert mi német katolikusok éppen úgy szeretjük hazánkat, mint bárki más és készek vagyunk arra, hogy számára azt a helyet, melyet az isteni gondviselés a nemzetek körében kijelölt, óvjuk, védjük, szilárdítsuk.“ Erélyesen tiltakozott azok ellen, akik tagadják, hogy a róm. katolikusok jó hazafiak lehetnének s hogy a róm. katolicizmus megfelelhetne a német nép szellemének. A róm. katolikusság a birodalom egyharmadát teszi ki s a világon szétszórt németséget is számbavéve: a németiség fele, sőt ennél is több, róm. katolikus. Ez világos jele annak, hogy igenis a róm. katolicizmus nemcsak a román népek számára való, de megfelel a germán szellemnek is. A katolikus hit azt tanítja, hogy a hazát szeretni kell, annak javán munkálni, a felsőbbiséget tisztelni, a törvényeknek engedelmeskedni, a polgári erőnyeket ápolni, az egyetértést s a testvéri szeretetet ápolni s így különös mértékben a közjó érdekében munkál.

Fischer bibornok eme beszéde, amelyre nem olvastuk a pápa választát, szintén a tüntető katolicizmus megnyilatkozása. Arról tesz tanúbizonyságot, hogy mily erővel akar hazafiasnak látszani a róm. katolicizmus, amely pedig soha sem riadt vissza az állam békéjének megzavarásától, ha erősnek érezte magát. Úgy látszik Fischer feledte dikciója alkalmával, hogy harmincéves háború is volt a világon.

A hazafisággal tüntető katolicizmus nem új dolog. Nálunk Pázmány szinte 300 évvel ezelőtt már remekelt e tekintetben. Tudjuk azt is, hogy a hazafiság addig tartott, míg kevesebb fáradsággal s megerőltetéssel járó eszközök is nem kerültek a hódító katolicizmus rendelkezése alá. Újabban Franciaország nacionalistái, a német centrum, a magyar nemzeti párt és néppárt olyan hazafiak voltak, illetőleg azok ma is, hogy csak úgy csöpög róluk a hazaszeretet. A hazának, a nemzetnek, a társadalomnak oszlopai, míg a hatalomban nincsenek. Ha egyszer oda jutottak: akkor már csak — róm. katolikusok.

Nincs az a tüntetés, melylyel a farkas megtudná változtatni a maga természetét. Nincs az a tüntetés, mely feledtetné a multat és be tudná igazolni, hogy a XVII. és XVIII. századbeli ellenreformáció nem a róm. katolicizmus legbelsőbb jelleméből folyik, vagy hogy annak az ellenreformációnak borzalmi hazafias cselekedetből fakadtak Európa bármely népénél.

Október vége felé az ir és angol katolikusok küldöttsége tisztelgett a pápa előtt. Külön jelentek meg a szentatya előtt, mert a irek nem akartak az angolokkal együttesen jelentkezni.

X. Pius az irekhez intézett beszédében agyondicsérte a mindig hű ireket és szelid szavakkal megróttá az ifjabb testvért, Angliát, mely egy szép napon búcsút mondott, vagy búcsút sem mondva, távozott az édesanyához. Az idősebb testvér és az anya sokat szenvedtek az ifjabb testvértől. Különösen a nővér, ki véres üldözéseket viselt el. De kitartott állhatatosan. Ezen állhatatosságaért, kitartásáért megnyerte az ég könyörülő szeretetét, ami abban jelentkezik, hogy most már az ifjabb nővér szívét is mindinkább az elhagyott anya felé fordítja. A londoni eükkárisztikus kongresszus világos bizonyossága annak, hogy jogos a remény, melyet az anyaszentegyház az angolok megtérésébe vet.

December 13-án a ritusok kongregációja tartott ünnepélyes ülést magának a pápának elnökölete alatt. Itt olvasták fel azt a dekretumot, mely a boldoggá avatandók hitelesen megállapított csodatételeit sorolja fel. A jelöltek között volt Jeanna d'Arc, az orléansi szűz is, aki a legújabb időben három hiteles csodát művelt. Meggyógyított három apácát, kik közül egyik gyomorrákban, a másik csontszűuban s tuberkulotikus csontthártyagyuladásban, a harmadik pedig nyavalyatörésben szenvedett. Az illető betegek hozzá könyörögtek s egyik esetben a könyörgés 9-ik napján hirtelen, a másik két esetben bizonytalan időben és folyamattal ment végbe a gyógyulás.

A dekretum felolvasása után a pápa beszédet mondott, melyben kiemelte, hogy a jó kereszténynek jó katonának kell lenni, aki mindig kész harcolni Istenért s az egyházéért. Örvend, hogy az ilyen hősiesség szép példái fordulnak elő Franciaországban, melynek hatalmasai a lázadás zászlait kitzúzték és minden összeköttetést megszakítottak az egyházzal. Felhívta a jelenlevő franciákat, hogy hazájokba visszatérve oktassák polgártársaikat arra, hogy ha Franciaországot szeretik, szeretniök kell Istent és az egyházat is, mert így Isten jövőben is megoltalmazza és nagygyá teszi. A pápa megvan győződve arról, hogy Isten rendelése szerint Franciaország még vissza fog térni az egyház kebelére, aminek világos bizonyítéka az, hogy ime mostan már új szentek is fognak könyörögni Franciaországért.

Az Itálie című lap egy prälatus elbeszélése nyomán azt írta meg, hogy X. Pius, a dekretum felolvasása előtt néhány

nappal egészen sápadtan és izgatottan tért vissza magán-kápolnájából, hol a szokottnál hosszabb ideig volt imában elmerülve. Az orleánsi szűz ez alkalommal immár másodszer jelent meg előtte (először mintegy 2 évvel ezelőtt) s biztatta, hogy maradjon meg állhatatosan Franciaországgal szemben követett magatartásában, mert a győzelem már közel vagyon.

Akár az irekhez, akár a franciákhoz intézett allokuciót nézzük, mindenütt a tüntető katholicizmus nyomait találhatjuk fel. Hiszen az angliai pápás mozgalom, a francia részről megindult szaporító eljárás csakis abban az esetben indította a pápát ennek a két hatalmas népnek közeli „meg-térése“ iránt táplált reménységre, ha a mindkét helyen keletkezett nagy lármát egynek veszi az egész nemzet akarati nyilatkozatával. De úgy a francia, mint még inkább az angol nép távol áll attól, hogy az „anyaszentegyház“ mostoha kebelére vágyakoznék vissza. A buzgók tüntető vaklarmája megzavarja a jámbor öreget és ez azt hiszi, hogy soha sem közelebb a római értelmezés szerint várt egy akol és egy pásztor ideje, mint most, mikor ő reá jutott a „nagy halász“ szerep.

Nézzük a „Ne temere“ dekrétummal üzött merész játékot; nézzük a pápaválasztásnál eddig alkalmazott veto kiirtását; nézzük a pápai határozatok kihirdetésének legújabb hivatalos formáját: mindez azt mutatja, hogy a róm. katholicizmus urbi et orbi tüntet az ő „katholicizmus“-ával, az ő hódításával, térfoglalásával és nagy hatalmával.

Ne csodálkozzunk hát, ha br. Barkóczy is tüntet a krucifixummal. Ez csak az, okkal vagy ok nélkül, hatalmat érző, vagy hatalmasnak feltűnni kívánó katholicizmus pöffeszkedése. Igaz, hogy legfőbbképen ettől a katholicizmustól kell tartani, mert ez hipokrita, megbízhatatlan és erőszakos. De megnyugtathat az a tudat, hogy csak átmeneti alak, melynek sorsa a teljes kipusztulás. Lehet, hogy később újból fel-feltűnik egy ilyen irányzat, — bár ez már nem valószínű — de annak éppenúgy nem lesz gyökere, mint a mostaninak.

X. Pius október 16-án Ferrari majlandi bibornok érsek fogadása alkalmával rendkívül hevesen kelt ki a modernisták ellen. Ebből a politikai időjósok azt magyarázták ki, hogy Merry del Val államtitkárnak, kit némelyek már menesztettek s Rampollával kivántak helyettesíteni, állása újból megszárdult. Merry del Val, a modernizmus nagy ellensége, sikereket mutathat fel, mert a modernisták lapjai egymásután szűnnek meg Németországban, Ausztriában, Francia és Olaszországban s az amerikai Egyesült Államokban.

De ha látjuk, hogy a tollat a kenyér miatt letevő kéz miképen szorul ökölbe; ha halljuk a bizonyos feltámadást hirdető bucsu hangokat; ha tudjuk, hogy a természettudományi világnézet mily rohamosan, szinte veszedelmes gyorsasággal hódít éppen abban a társadalmi osztályban, mely addig a papuralom legengedelmesebb eszköze volt: akkor nem lehet okunk kétségbeesni, hogy a róm. katholicizmus bennünket, protestánsokat, megesz.

Nem itt: másutt van az ellenség!

p.—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Szelényi Ödön: Irói arcképek. Népszerű tanulmányok (6 képpel). Mezőtúr (Borbély Gy.) 1909. 135 lap. Ára 2 kor. 50 fill.

Eddig megjelent többi munkáihoz hasonlóan szerzőnek ezekben a modern irói arcképeiben is tartalmas értekezésekkel van dolgunk. Megszoktuk már azt ettől az erős meggyőződésű fiatal bölcselőnktől.

Bevezetésében mintegy a keretet jelöli meg, amelybe az arcképeket ügyesen, találóan és választékosan beilleszti. Úgy találja, hogy „korunk szellemi és társadalmi életében zűrzavaros ellentétek tusája, súlyos problémák viaskodása, nagy harca zúg“. Így „a gazdasági élet tele van vészes válságokkal . . . Társadalmi téren nagy az ellentét az egység és a közösség között . . . Az egyházak terén az egyházas szellem hanyatlása mellett lábra kap a vakbuzgó fanatizmus, a felekezeteskedés mellett a cinikus hitetlenség . . . E rázkódtatástól nem ment a család, az iskola sem . . .“ Korunkat „Carlyle negatív, hanyatló kornak nevezné, melyben nincsenek hősök, vezérek, nincsen kegyelet, nincs hit, szeretet, önzetlenség, odaadás, egységes világnézet“.

Természetes, hogy a „kor ezen meghasonlását“, problémáinak ellentéteit visszahangozza az irodalom is, amelynek főbb egyéniségeit, kiválóbb jellemvonásait s működésük legkidomborodóbb oldalában mutatja be a szorgalmas szerző, hogy ezek által „fölkeltse az érdeklődést a korunkat mozgó problémákba való elmélyedésre s a bemutatott írók tüzetesebb tanulmányozására“.

Elsőnek *Böhm Károly* kolozsvári egyetemi bölcsészettanárt mutatja be, kinek a „filozófia nem tan, legkevésbé kenyerkereset, hanem élet, egész lelkét átható entuziazmus“. Jelentősége az egyetemes filozófia történet szempontjából „Kant korszakalkotó kritikizmusának és Comte pozitívizmusának zseniális összekapcsolása“. Közlelbbi jellemző sajátágai, hogy szerinte 1. a filozófia csak kritikailag megállapított elveken nyugodhatik; 2. szubjektívistikus álláspontja szerint biztos ránk nézve csak az én lehet és annak belső állapotai; 3. szerencsésen az aranyközéputat követi a materializmus és a spiritualizmus között és 4. rendszere idealizmusnak nevezhető úgy ismeretelméleti, mint etikai (az értékelés terén) szempontból.

Másodiknak *Haeckel Ernöt*, a nagyhirü jénai zoológust és biológust mutatja be. Behatóan taglalgtja materialista izü monisztikus világnézetét, Paulsenhez hasonlóan ő is korholja „Welträthsel“ címü hirhedt és nagyon elterjedt művének felületességeit, de egyúttal méltányolni tudja kiváló szolgálatait a zoológiában és a biológiában. Találóan mondja, hogy Haeckel is „megfeneklett“ az ő materialisztikus világnézetében.

Harmadik arckép az *Ibsen Henrik*-é, kit méltán „a modern dráma fejedelmének“ mond s akit Paulsen is figyel-mére méltatott. Dramáiban „sorra keríti a korunkat mozgató problémákat: az egyén és a társadalom viszonyát, a nőkérdést, az átöröklést, a vallásos problémát, a keresztyénség és a modern világnézet viszonyát, a politikai élet gyarlóságait, a házaselet büneit stb., de a valamennyi művén végigvonuló főprobléma „az egyén érvényesülésének a joga“. Ereje azonban Ibsennek is „inkább a negatív rombolásban, mint a pozitív ideálok felállításában“ van, bár másrészt kétségtelen, hogy „művei gondolkozásra, elmélkedésre, magunkba szállásra intenek“.

A fenimizmus hírneves svéd képviselőjéről, *Ellen Key* „tiszteletet gerjesztő“ alakjáról a negyedik tanulmány szól, akinek „életmeleg forró idealizmustól áthatot, helyenkint utopisztikus, de a nő igazi hivatását soha szem elöl nem tévesztő könyvei a padegógia terén is komoly tanulmányozást igényelnek“. Anélkül, hogy „túlzásait és szertelenségét“ elkerülné, mégis dicsérőleg emlékezik meg a szerző e kimagasló nőirónak „a jövő nemzedék boldogságáért való rajongásáról, az egyén szabad fejlődésébe s az ember nemes tudásába vetett rendithetetlen hitéről, a földi élet erős igenléséről, égő élet-érzéséről, a fenkölt szerelem apotéziséről, a nő alárendelt helyzete és szellemi kiskorúsága ellen irányuló harcáról, a

modern társadalom éles kritikájáról, színes, friss lírai hangulatú előadásáról s vonzó, noha sokszor bőbeszédű stílusáról". Mint ilyet nálunk is megszerették Budapesten tartott egyik felolvasása alkalmából.

Az ötödik tanulmány *Maeterlinck Maurice* írói arcképének van szentelve, ki Platonhoz hasonlóan „költő, próféta és bölcselő egy személyben“. Misztikus gondolkodó minden ízében, aki azt tartja, hogy „több dolgok vannak égen és földön, mintsem a bölcsőlem álmodni képes“. „A lélek mélye“ nála a földolog. Műveiben a szívhez, az emberi kedélyhez fordulva azt hirdeti. „hogy a külső ténykedés, a durva ösztönélet, az anyagi javak hajhászása mellett nem szabad az embernek megfelejtkezni arról, hogy lényege a szellem, melyet komoly szemlélődés, csöndes magábaszállás által megérteni, mélyíteni, nemesíteni kell, amely foglalkozás aztán új, hatékonyabb tevékenységre ösztönöz a szép, jó és igaz irányban“. Nemes célok és gondolatok.

A következő tanulmány *Otto Ernst*-ről szól, aki „egyik leghivatottabb tolmácsa korunk pedagógiai törekvéseinek.“ A nevelésnek és tanításnak alig van oly kérdése, mely föl nem merülne munkáiban. A modern nevelés hiányait nálánál senki jobban nem ostorozza s a helyes nevelés eszméjét személyes alapon igen találóan kidomborítja.

A hetedik tanulmány *Sudermann Hermann* elbeszélő és drámai munkáiról szól. Az erős individualitás híve és követője. Főbb műveiben a Nietzsche-féle „életakarát“ megszólaltatója, másutt a kiszabadult gyilkos mellett emel szót, megint más regényekben a becsület modern fogalmát elemzi s az Otthonban a nő jogáért küzd. Új individualista erkölcs-tant is hirdet a keresztyénséggel szemben. Világnézete azonban nem egységes. Fő érdeme az, hogy művében elég határozottan adott kifejezést korunk egyik uralkodó szellemi és erkölcsi áramlatának s az individualizmusnak.

Végül az utolsó két tanulmány az ehelyütt több ízben és oldalról általunk is méltatott orosz prófétáról, *Tolsztoj Leó*-ról s a tragikus sorsú angol *Wilde Oszkár*-ról szól. Utóbbi műveiben azt vitatja, hogy a tudományt és az erkölcsiséget a művészetnek kell alárendelnünk s annak éltető eleme a teljes egyéni szabadság. Sajnos, hogy igen gyakran az érzéki gyönyörök élvezetét prédikálja, hogy az indulatok és hangulatok embere s ennyiben életnézete az ifjúságra veszélyes. E Wilde-féle érzékies felfogással szemben találoan mondja befejezésül a szerző: „Valóban legfőbb ideje, hogy a művészeti nevelésre, a világirodalom tanítására nagyobb súlyt

helyezzünk. Az ifjúságot a művészet intenzivebb művelése, a világirodalom remekeinek tüzetesebb ismertetése s a művészi érzésnek szemléltetés útján való fölkeltése által minnél korábban úgy a szülei háznál, mint az iskolában a nemes izlés elsajátítására kell nevelnünk. Az igazi műalkotások, a művészi szellem épségéből fakadó termékek alapos megismerése meg fogja óvni a dekadencia, az ideggyötrő és az érzékiséget fölcsigázó termékek kultuszától, melynek ez idő szerint a mi nemzedékünk hódol“.

Melegen ajánljuk a szépen megírott és magvas gondolatokban, találó megjegyzésekben gazdag művét olvasóink szives figyelmébe.

Sz. M.

Szombathy László: Gömör-Kishont vármegye népoktatás ügyének története. Debrecen (Hegedüs és Sándor) 1909. 464 lap. Ára nincs megjelölve.

Szerző, aki dobsinai polgáriskolai tanár és Gömör vármegye általános tanítóegyesületének elnöke, jó munkát végzett, amidőn e testes kötetet közzétette. Már előzőleg is megírta a gömör-kishont vármegyei általános tanítóegyesület negyedszázados történetét. Műve az adatok gondos és pontos összegyűjtése alapján készült, nem egy városi levéltárat kutatót fel s forrásművei mellett „a mult idők följegyzéseit“ is kellőleg értékesítette.

Műve egészen természetszerűleg 3 részre oszlik. Az elsőben a vármegye népoktatásügyének történeti fejlődését tünteti föl egészen a jelen korig. A második részben a felekezeti tagolt népoktatásügy fejlődését ismerteti egészen odáig, amikor már az állam népoktatási törvények által gondoskodott egységesebb irányban a népnevelés előmozdításáról. Végül a munka harmadik része a vármegye népoktatási jelleggel bíró iskoláinak történetét foglalja magában, az egyes községek betűrendes csoportosítása s az iskola jellegének kitüntetése mellett.

Hazánk s így Gömör vármegye népoktatásügyének történetében is szerzőnk szerint „a reformáció meglepő haladást okozott“. A német és a svájci reformációnak a magyar reformátorok által elfogadott vallástételei „egyenesen kötelességgé teszik a gyermekek oktatásáról való gondoskodást“. De jött az osztrák üldözés s az ellenreformáció aknamunkája, amelyről oly találóan mondja *Péterffy S.*: „Hogy mily károsan hatott a magyar közoktatásügyre a protestánsok ezen üldözése, azt még csak mérlegelnünk sem lehet. Bizonyos, hogy

az a buzgóság, amellyel ezen üldöztetések alatt kath. főpapjaink és főuraink éppen abban a korban a kath. iskolaügy emelésén fáradoztak, nem nyújtott és nem nyújthatott megfelelő kárpótlást a nemzetnek e téren; mert ezernyi ezer, a közművelődés ügyéért lelkesedni és áldozni kész erőteljes községnek és egyénnek az iskolaügy szolgálatától való eltiltása kiszámíthatatlan veszteségeket idézett elő a magyar nemzet rovására." Tulajdonképeni népiskoláról tehát jóformán Mária Terézia, vagyis a Ráció Educationis koráig beszélni is alig lehet.

A reformáció hazai oktatásügyéről szólva túloz a szerző, amidőn azt állítja, hogy „a Stöckel L. bártfai tanító által szerkesztett hitvallás még igen közel állott a római kath. felfogáshoz, de tisztultak a nézetek, amidőn Gömör vármegyében is kezdett terjedni a ref. vallás". De igaza van abban, hogy „a ref. egyház önállóan, minden állami beavatkozástól menten fejlesztette ki a maga iskolaügyét". *Kiss Á.* oly találóan mondja: „A ref. egyház ugyan nem idegenkedett attól, hogy a kulturai kérdésekben az államhatalom vezetését elismerje s hogy mégis oly feltékennyé lett autonómiájára, ennek oka a bécsi kormány embertelen s a magyarnak nemzetiségét s a prot. vallást eltiporni szándékozó politikája volt. Alig, hogy a nemzeti fejedelemség megszűnt, a védelem nélkül maradt egyház azonnal a legnagyobb zaklatásnak lett kitéve". Igen szépen ismerteti szerző Gömörben is a „falusi rektoriák" áldásos egyházi intézményét.

Majd részletesen ismerteti a szorgalmas szerző Gömör vármegye népoktatásügyét a Ráció Educationis korától 1848-ig, továbbá az 1868. évi népokt. törvények előtt és azok hatása alatt s végül annak jelenlegi állapotát az összes ide vonatkozó tényezők bevonásával. Jellemzései a tanfelügyelők, a vármegye, a hatóságok és a társulatok, sőt egyesek népoktatásügyi törekvéseiről találók és teljesen megbízhatók. Különös melegséggel méltányolja úgy állami, mint prot. szempontból Groó Vilmos tanfelügyelő valóban áldásos működését. De az iskolai alapok és felszerelések sem kerül ki a szerző gondos figyelmét, Az egyes községek iskolaügyi állapotairól közli mindazt, amihez csak hozzáférhetett. „Függelékben" a vármegye területén működő tanítóegyesületek (felekezeti és államiak) vázlatos történetét is ismerteti. A könyv kiállítása csinos, irálya magyaros, s nyomása tiszta. Igen becses fejezetet tartalmaz hazánk közművelődési történetéből. Ítéleteiben is biztos. Melegen ajánljuk az érdekelt körök szíves figyelmébe és jóakaró támogatásába. *Sz. M.*

Weszely Ödön: A modern pedagógia utjain. Tanulmányok. Budapest. Franklin-Társulat 1904. IV. 442 l.

E könyv részben már megjelent, de újabban átdolgozott, részben egészen új tanulmányok gyűjteménye. A tanulmányok témái igen változatosak: A tudományos pedagógia feladatai; a kultura és pedagógia; a nevelés fogalma; a pedagógia és lélektan; a jellemképzés, az egyéniség, a módszer kérdése; a grammatika, az irodalmi nevelés szerepe és jelentősége; az írásbeli dolgozatok pszichológiája; a koedukáció; a nemi felvilágosítás; a reform iskolák s végül a kulturális munka szervezése. Ezeket a témákat azonban egységes felfogás, a fejtegetésnek egységes szempontja kapcsolja egybe s ez az, hogy Weszely a pedagógiát a kultura tudományának tekinti, aminthogy ez másképp nem is lehetséges. A kultura lényege pedig a haladás tudatosságában áll s így a nevelés feladata a tudatosság uralmának biztosítása minden cselekvésben. E keretben mozog valamennyi tanulmány.

E tanulmányok tartalmi ismertetése s a gondolatmenet reprodukálása helyett legyen szabad egy-két megjegyzést megkockáztatnom s éppen a Weszely pedagógiai alapfelfogásához. A kultura lényege szerinte a cselekvés tudatosságában s így a pedagógia feladata a tudatosság generalizálásában áll. Ennek a felfogásnak nem lehet más eredménye, mint az, hogy a legműveltebb ember az, akinek legtöbb tudománya van. Mert hiszen a tudomány szubjektíve azt jelenti, hogy az alany ismeri azokat a valóságokat, amelyek között él s így tudatosan futja meg pályáját. A tudatosság egyetemessé emelése vagyis a pedagógia tudománya tehát alapjában véve az ismeretszerzés módjainak fejlesztése. Ennek a pedagógiának azonban sem Weszely, sem mi hívei nem vagyunk. Az ismeretszerzés, a tudatosság mellett lehetetlen figyelmen kívül hagyni az érzelmi tényezőket. A pedagógia teleológikus tudomány, de mert az egész *egyén* nevelendő, oly célja lehetséges csupán, amelyik egyetemes cél. S ez az egyetemes cél nem a tudatosság, hanem az eudaimonia, a szónak nemes értelmében. Nincs semmiféle nevelés, nincs neveléstani irányzat, melynek a végcélja ne a növendék, az egyén jellemének oly kialakítására vonatkoznék, hogy *az a jellem magával s a világgal harmóniában (nem csupán tudatos-ságban) éljen.*

Másik megjegyzésünk a könyv bibliográfiájára vonatkozik, vagyis arra, hogy miként vesz tudomást Weszely a magyar pedagógiai irodalomról. A Kármán-Waldapfel didaktikára vonatkozó irodalmat érdeme szerint méltatja ugyan.

de absolute tudomást se vesz pl. a dr. Schneller idevágó pedagógiai dolgozatairól. Pedig talán Schneller állásánál, személyiségénél s dolgozatainak hatására nézve van olyan jelentős tényezője a magyar tanügynek, mint pl. Máry Engelbert, akinek pedig felfogását Weszely a Herbart, Rein, Natorp, Kármán, Lubrich és másokéval együtt és egy helyen méltatja. Ha a nevelés kulturális munka, hát ebben a munkában egyes fontos tényezőkről — pedig a magyar tanárság tekintélyes része e tényező hatása alatt áll — említést se tenni s viszont tizedrangú tényezőket elsőrangúvá emelni föl . . . teljesen érthetetlen. Megengedem, hogy Pesten tudósok a férfiak, de talán a kolozsvári tényezők is tudnak irni-olvasni!

S bár ezt a fogyatkozását a Weszely eljárásának és alapozásának ildomtalanának s tévesnek tartom, könyve elolvasását s különösen a módszerről és a reform iskolákról szóló részt tanulságosnak és pedagógiai haszonnal járónak tartom. S azt is elismeréssel jegyzem meg, hogy valamennyi dolgozata tartalmas, stílusa igazi szép próza. Valószínű, hogy Weszely se akadna egyetlen pedagógusra se, ki dolgozatainak tartalmával mindenben egyet értene. De még a legellentétebb felfogású pedagógus is talál benne egy becses motívumot: a pedagógiai tevékenység s így a pedagógus apotézisát. S éppen a mai modern pedagógiai kavargások között újra és újra jelentősége van annak, ha a pedagógus érzi és tudja, hogy az ő sokat szidott tevékenysége: *tudomány. művészet s mesterség egyaránt.* A nevelői önérték jelentősége a modern pedagógiában immár számottevő motívum. Weszely pedig egész könyvében, hol közvetve, hol expressis verbis, a nevelői munka méltóságát hirdeti.

(Szászváros.)

Dr. Kristóf György.

Haypál Benő: Vigasztaló igazságok, igaz vigasztalások.

Temetési beszédek. Budapest, 1909. Kókai Lajos bizománya. 162 lap, ára füzve 3 K, kötve 5 K.

Haypál Benő budai lelkésznek itt a fővárosban gyakran nyílik alkalmá, hogy kiváló emberek koporsója mellett szóljon. Ő temette Kozma Sándor főügyészt, Horváth Gyula orsz. képviselőt, Csernátorny Lajos orsz. képviselőt, Arany László író, Tóth Lőrinc kuriai tanácselnököt, a tudós gróf Kuun Gézát, Bartha Miklós hírlapíró, Baráth Ferenc főgimnáziumi tanárt, Király Pál pedagógiumi tanárt, Lotz Károly festőművészt, Hegyi Aranka színművésznőt, György Aladár író, Bóné Géza közigazgatási bírót, Szilassy Béla losonci egyházi főgond-

nokot, Jeney Lajos biztosító társasági igazgatót, Kiss Áron pedagógiai igazgatót. Ezekről és több másokról mondott 26 gyász- és síri beszéde jelent meg egy csinos kiállítású kötetben.

E temetési beszédeket az Előszóban következőleg jellemzi a szerzőjük. „Útjukra bocsátom e beszédeimet, lelkem követjeit, hogy szóljanak a holtakról az élőknek s az életről a halandóknak. Nem a világ szerint való bölcsességnek cifra ruhájában jelennek meg ezek a követek, hanem az alázatos hitnek egyszerű köntösében, de nagyot akarnak: fejedelmi igazságot és isteni vizsgálatást hirdetni az igazság és vigasztalás után epedő lelkeknek.

Nehéz fájdalmak között, koporsók mellett, az életnek egy-egy sötét képére a mi hitünknek enyhületes színét rakni, a bánat jajkiáltását az evangélium igazságainak szavával csendesíteni, a veszteség búsulását, a léleknek a terhét a mi evangéliumi hitünk vigasztalásával könnyíteni igyekeztem e beszédeimmel. Ebben ez igyekezetemben az istenfélelemnek és az emberszeretetnek forrásából táplálkoztam, s ennek a kettőnek útmutatása nyomán kerestem az emberi lelkekhez vezető utat, hogy a lelkeket megragadva, az élő Istenhez vezessem.

A koporsónál, a sírnál az enyészet jeleire, az elmulás bizonyosságára mutat a tagadás és azt mondja: eddig tart az út és itt véget ér az élet. Krisztus is meghala és eltemetteték. Az enyészet jelei közül a hit az ég felé emel, a remélt dolgoknak valóságát, a nem láthatóknak bizonyosságát mutatja, s amit a lélek a hit fényénél lát, arról a tudásnak bizonyosságával, a meggyőződésnek bensőségével vallja: hiszem, hogy a Krisztus feltámadott!

Testvéreim, ha a Krisztus fel nem támadott, akkor hiábavaló a ti hitetek és hiábavaló a mi prédikálásunk. Az egyik ábránd, a másik nyomtalanul eltűnő szó. De az evangéliumi hitnek valósága s az evangéliumi prédikálásban igazság van, mert a Krisztus feltámadott és lőn azoknak, akik elaludtak, első zsongéje. Az örökélet prédikálása vigasztaló igazság, az örökélet hite igaz vigasztalás“.

Az Előszó e meleg érzése és evangéliumi erőteljes hite hatja át magokat a temetési beszédeket is. A keresztyén vallásos erő igaz vigasztalása uralkodik a beszédein. S szerzőnek e jó theol. tulajdonságához járul a másik, az irodalmi értékesség. Meleg szívvel, megértő lélekkel és színes tollal tudja jellemezni, megeleveníti a halott egyéniségét. Végül nem közönséges szónoki erőre vall az a sajátsága e beszédeknek, hogy

jellemzései, megemlékezései nemcsak gyöngédek és melegek, hanem formások, szabatosak, irodalmi izlésről tanúskodók. Evangéliumi hit, irodalmi érték, szónoki erő jellemzik e beszédek, amelyekből épülni, tanulni és vigasztalást lehet meríteni.

A kötet kiállítása csinos, ára füzve 3 K, kötve 5 K. Kapható a szerzőnél (Szilágyi Dezső-tér 3. sz.) és Kókai Lajos könyvkereskedésében.

Külföldi irodalom.

Kirn O.: Aus der dogmatischen Arbeit der Gegenwart. Lenyomat a „Zeitschrift für Theologie und Kirche“ című folyóiratból. Ára nincs megjelölve.

A dogmatika legújabb irodalmának, főleg *Häring* (1906.) és *Wendt* (1907.) művének bírálati ismertetését vesszük a szerző avatott tollából e magvas tanulmányban. Kirn lipcei tanár Luthardt tanszékének örököse, mestere a tárgyismeretnek és az előadásnak egyaránt.

Utolsó évtizedünkben *Kaftan* művének megjelenése óta a német prot. theol. irodalomban erősen hajlanak a ker. hittartalom rendszerezése felé. A régi problémákhoz újabban a ker. hitnek a természeti és történeti tudományokhoz s a keresztyénségnek a többi vallásokhoz való rokon és ellentétes viszonya lépett. Épp azért ma különösen az evang. hittartalom megtisztult ismeretére van szükség s ehhez az elvek tana adja meg az alapot. Egyházunkban egy rendszeres hittani munka mindig hitvallása az ő szerzőjének arról, hogy miképpen tükröződnek vissza és rendeződnek el az ő lelkében a tudományos és vallásos érdekek. Sokan *Schweitzer*, a nagy svájci ref. hittudós óta már a „dogmatika“ u óitól is ideg nkednek. *Häring* („Christl. Glaube“) és *Wendt* („System der christl. Lehre“) sem használta azt. Szerintök a „dogmatika“ elnevezése történeti jellegű és sérti a tudománynak rendszeres jellegét. Az is jellemző, hogy *Häring* a dogmatikai és ethikai tananyagot külön, *Wendt* ellenben együttesen tárgyalja. Szerzőnk a két tudományág szoros összetartozása dacára, az elkülönített tárgyalás híve és követője. Az az üdvismeret, amelyet a dogmatika kifejt és az a világnézet, amelyet az ethika ad elő, a Krisztusban vetett hitből eredő egy és ugyan annak az új életnek szorosan összetartozó kettős oldala és mindkét tudomány egy és ugyanazon az alapon, a Krisztusban megjelent isteni kijelentésben vetett hiten épül föl. De azért egy és ugyanazt

a ker. életirányt különbözően fogják fel. „Die Dogmatik spricht aus, was dem Glaubenden in dieser Offenbarung *gegeben*, die Ethik, was ihm durch sie *aufgegeben* ist“, — és „die Dogmatik spricht von der gottgeschenkten Kraft des neuen Willens, die Ethik von seinem gottgesetzten Ziel“ mondja találóan a szerző, s a személyes ker. jellemvelés s az egész emberiségnek istenországgá való fejlesztése tekintetében az eschatologia léssen befejező koronája a ker. hittartalomnak s az erkölcsi törekvésnek egyaránt. Wendt művének hibája, hogy abban a vallásos szempontok dominálják az erkölcsieket.

A ker. hitrendszer apologetikai alapvetése tárgyában a két hittudós között örvendetes megegyezés észlelhető. Úgy Häring, mint Wendt tagadja, hogy a ker. hitbeli meggyőződés az általános világismeret útján volna bizonyítható. A hitigazságok „nem demonstrálható benső élettapasztalatok“, mondja Häring és „a tudás túllépi a maga határait, ha azt véli, hogy megcáfolhatja a hitbeli meggyőződést“ mondja Wendt, — mert hát egyedül a tudás nem szerez egységes világnézetet, mivel ehhez a vallás is szükséges. Mindkettő a hit és tudás viszonyában a kellő határok betartása mellett is spekulatív gondolatelemeknek hódol.

Tanulságos a két író állásfoglalása a keresztyénségnek a természet- és történettudományokhoz való viszonyában. Mindketten gondos különbséget tesznek az exakt kutatás vívmányai s a természetbölcseleti elméletek között. Így aztán apologetikai alapot nyernek a csuda fogalmára, vallják az isteni kijelentésnek objektív viszonyát a természeti világrendhez s a transcendens jellegű isten- és viláfgfogalom mellett a személyiség fogalmához is fordulnak. Häring közelebről a csuda és a szabadság között is von párhuzamot. „A szabadság az ember csudája s a csuda az isten szabadsága.“ Épp azért nem zárja ki egymást a világ törvényszerűsége és az isten szabad teremtő és gondviselő munkássága.

Az anthropológiának természettudományi és ker. hitbeli értelmezésében is találkozik a két hittudós. Mindkettő megegyezően vallja, hogy csakis a célgondolatot kizáró naturalista descendent-theória jut elvi ellentétbe a ker. istenfogalom követelményeivel. Hogy az ember a szerves vagy szervetlen természet magasabb fejleménye, — éppen nem érinti a mi ker. hitünket.

A mi a ker. hittannak a történettudományhoz való viszonyát illeti, ebben mindkét szerzőnk a történeti kijelentés híve, de azért hangoztatja „a vallásos tapasztalathól“ eredő istenismeretet is. A kijelentés objektív jellege mellett fontos annak subjektív oldala is, ami nem más, mint „Istennel és istenben való élet“, vagyis vallásosság. E kijelentésnek teljessége Krisztus, mint üdvkövetítő megváltói istenemberi történeti személyisége, a kiben az

előző kijelentések mint egy gyúponban találkoznak. A vallásos hívő vágyódás, s így a kijelentés nyomai tehát a Krisztus előtti emberiség vallásos életében is észlelhetők. „A kijelentés nem egyedül Izraelre és a keresztyénségre van szorítva. Minden népeknek és nemzeteknek nemesebb lelkeiben is akadunk annak nyomaira.“ De azért Wendt szerint is „csak a Krisztusban van az üdv“, sőt „a szent lélek adománya csak a keresztyénség reserv tulajdona.“

A hittan normáját „azokban az új szövetségi iratokban“ találják, „a melyek a Jézusban megjelent isteni üdvkijelentésnek személyes átélésére“ vezetnek, vagyis „a ker. tan egyetlen normája Jézus evangéliuma.“ A „Krisztus vallásának“ tudományos rendszeres előadása a hittan feladata.

Magának a hittani rendszernek fölépítésében egy nyomon halad a két szerző. Häring az apostoli hitvallás hármass felosztását követi, vagyis szól az I. részben az Istenről, világról és emberről, a II-ikban Krisztus személyiségéről és művéről s a III-ikban a szent lélek művéről az egyházban és a kegyelemeszközökben. Wendt ellenben az elvek tana után 5 szakaszban szól istenről és az ő örök üdvtervéről, a világról és az emberről, Krisztusról, az üdv közbenjárójáról, a keresztyénség üdvkövetítő funkciójáról, s az istenfűségről.

Az istenfogalomnál jogosan hangsúlyozza Wendt Jézus istenismeretének ujságát. „A szeretet az Isten lényegének döntő mozzanata s tulajdonságai a szeretet megnyilatkozásai“, tanítja egyezően Ritschl-el. Mindkettő mesterével ellentétben ragaszkodik az abszoltság fogalmához, de hangsúlyozza a személyesség fogalmát is, mely nem más, mint Istennek mindeneket átható akaratélete. A világhoz való viszonyában mindketten kiemelik Istennek transcendens felségessége mellett annak élő immanentiáját a világban, a történeti életben s a kegyes emberek szívében. A világ abszolút függésének kérdésénél erélyesen visszautasítják Häckel naturalista monizmusát, mint a mely „erőszakot követ el a szellemi erkölcsi életen.“ A világot „időileg korlátlan tartamúnak“ mondják. „Csak a mi földünknek van idői kezdete és vége, maga a világegyetem ellenben állandó eszköze Isten örök üdvakarátának.“

A bűnről szóló tanban hangsúlyozzák az istenellenes akaratnak bűnös és így tartozásteljes jellegét. Eredete az ú. n. materiale peccati az ember szabad akaratelhatározására vezetendő vissza. Mindketten egyúttal kidomborítják a bűnnek sociális jellegét és hatását.

Krisztus üdvtörténeti jelentősége a teljes isteni kijelentésben van. Ennek a kijelentésnek hatása a bűntől való megváltás. Mint az üdvkijelentés hordozója egyúttal feje a hívő gyülekezetnek. Szerencsésen egyesítik itt a kiengesztelés objektív alapját és

subjektív hatását. Az is előnyük, hogy a krisztológiában egyszerűsítésre törekcszenek.

Az egyház fogalmánál találóan különítik el annak jogi, szervezeti és dogmatikai oldalát. Igénél és sákrámentomnál jogosan hangsúlyozzák az időtartalom és hatásának azonosságát, „Idem effectusát,” mely alapon a gyermekkereszteléshez is ragaszkodnak. A kegyelem és szabadság viszonyánál is helyesen utalnak arra, hogy „a hit épp úgy Istennek hatása az evangelium által”, mint másrészt „a hívő egyén szabad cselekvősége.” A tanításban „a ker. üdvismeret összefoglaló bizonyosságát” látják, mely nem más, mint „közvetlen bizonyosság a fiúban megjelent isteni üdvkijelentésről s a lélekben való személyes közösségről.” Az eschatológiában végre kiemelik a ker. remény és üdvteljesség vallásos erkölcsi gondolatát.

Íme a két rendszeres mű egyező és különböző pontjaiban. Joggal mondja Kirn, hogy „hitbeli egység az ismeret eltérő útjai mellett is lehetséges” s befejezésül méltán hangsúlyozza, hogy „egységes ker. világnézet csakis a személyes ker. üdvtapasztalat útján érhető el.” Más úton még Pál apostol sem jutott el az üdv ismeretére.

Régen olvastunk alaposabb dogmatikai tanulmányt. Örvedetes, hogy éppen Kirn így ítéli meg e két nagy rendszeres theológus hittani munkálatát.

Sz. M.

TÁRSULATI ÉRTESÍTŐ.

I. Az 1909. évi kiadványok.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság folyó évi kiadványai ezek lesznek.

1. A monográfia sorozatban: Emlékezés Kálvinról. Irták többen.

2. Az Egyháztörténeti Adattárból a VIII. kötet, szerkeszti Pokoly József.

3. A Hézi Kincstár X-dik kötetétől: Hit és szabadság, dr. Pfennigsdorf után németből fordította Gyalog István balfi lelkész.

II. Pályázat Koszorú-füzetekre.

A M. P. Irodalmi Társaság nyílt pályázatot hirdet Koszorú című kiadványsorozatának 1909. évi tíz füzetére.

Kivánalom: evangéliumi keresztyén elbeszélések, életrajzok, jellemképek, traktátusok prózában vagy versben. Szükség van Szegedi Kis István népszerű életrajzára, a vasárnapi (bibliai) iskolák s általában a keresztyén szociális intézmények és törekvések népies ismertetésére.

Tartalmi tekintetben az a főkéllék, hogy az evangéliom ereje nyilatkozzék meg a füzetekben; alaki szempontból az a fődolog, hogy tösgyökeres magyar nyelven és oly népszerű modorban szóljanak, hogy a nép és a gyermek is épüléssel olvashassa.

Egy-egy füzet terjedelme egy kis nyomtatott ívnél rövidebb és másfél ívnél hosszabb nem lehet. Az elfogadott munkák pályadíja kis nyomtatott ivenként 50 (ötven) korona, s a jutalmazott dolgozat a MPIT tulajdona lesz.

A pályázat nyilvános, jelíges levélke nem szükséges. A pályaművek legkésőbb f. évi június 30-ig a társulat titkárához (Budapest, Kálvintér 7. sz.) küldendők be.

III. Adakozás a Károli-alapra.

A MPIT Koszorú és Házi Kincstár c. kiadványait Hegedüs Sándor halála óta közgyűlési határozat folytán önkénytes adományokból, gyűjtésből tartjuk fenn.

A múlt évi adományok fedezték is a költségeket, noha a társulati tagoknak alig egy ötöde adakozott a kiadványok pénztárának, a Károli-alapnak.

A folyó évi költségekből még mintegy ezeröttszáz korona fedezetlen, aminek összegyűjtését első sorban azoktól a tagjaitól kéri és várja a Társaság, akik még semmit sem adtak a Károli-alapra.

Biztosítsuk, tartsuk fenn ezt a népevangelizáló irodalmi vállalkunkat. Nagy vallás-erkölcsi erő van fenntartásában, sorvadás volna megszüntetése.

Az adományok a MPIT pénztárába Bendl Henrik pénztárnok címére (Budapest, Deáktér 4. sz.) küldendők és a Protestáns Szemlében nyilvánosan nyugtáztatnak.

Segítő tagok (három korona évi díj) gyűjtésével szintén a Károli-alapot erősítjük.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. április 1-től 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagok kötelezvényei után 5%-os kamatok 1909. évre: Pozsonyi ág. h. ev. egyház, 1908. és 1909.-re, Gróf Teleki József Budapesten.

2. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamatok 1909-re: néhai Arany László örökösei Budapest, Scholtz Gusztáv Budapest, Lánczy Leó Budapest, dr. Darányi Gyula Budapest. 1908-ra. Ólé Sándor Balatonfüred, Hörk József Pozsony.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1909-re: Brocskó Lajos, Beliczay Béla, dr. Szabó Aladár, Petri Elek, Benczur Gyula, dr. Lánczy Gyula, dr. Darányi Ignác, Geduly Gyula, Kaczián János, dr. Kéler Zoltán, dr. Szélényi Aladár, Fabiny Gyula, Forgács Gyula, dr. Szász Béla, Webster Jakab, dr. Geguss Gusztáv, dr. Somogyi Lajos, dr. Nagy Dezső, Laky Dániel, Biberauer Rikárd, Brückler Mihály, Lakos Lajos, dr. Magyar László és Raffay Sándor budapesti lakosok, Daray Vilmos Kiskőrös, Thomay József Szeged, S. Szabó József Debrecen, Somlyódtteleki ev. lelkészi egyesület, Zih Sándor Berettyóújfalu. 1908-ra: Gálffy Lajos Nagyhalmagy. 1908—1909-re: Radácsy György Sárospatak. 1902-re: Zsoldos Benő Zombor (6 K).

4. Pártoló tagoktól évi 6 koronával 1909-re: Geszty Andor, dr. Moravcsik Gyuláné, Szabadi Adolf és Szabadi Gyula budapesti lakosok, Barla Jenő Kisújszállás, Karai Sándor Debrecen, Tenkey József Nagyvárád. 1908-ra: Ballay Aladár Dancsháza.

5. Segítő tagoktól évi 3 koronával 1909-re: Fenyvessy József Budapest, Tenkey József Nagyvárád.

6. Előfizetés Szemlére: Tóth Sándor Karcag 1 K 60 f.

Összesen befolyt 655 kor. 60 fill.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1909 május 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA

1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszam
1. A Prot. Orsz. Árvaegylet félszázados multja. <i>Pálóczi Horváth Zoltán dr.</i>	357
2. Az eklézsiakövetés a régebbi kálvinizmusban. <i>Barla Jenő</i>	368
3. Buddha, Mohamed és Krisztus. <i>Dr. Szlávik Mátyás</i>	379
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	387
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. <i>V. F.</i>	395
2. S. Szabó József: Magyar református Sion. <i>V.</i>	398
3. Dr. Vikár Béla: Kalevala. <i>Sz. M.</i>	401
4. Jánosi Zoltán: Közönséges egyházi beszédek —s.—s	405
5. Dr. Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye. <i>F.</i>	408
6. Dr. Réz Mihály: Tanulmányok. <i>Sz. M.</i>	412
b) Külföldi irodalom.	
1. Georges Pellissier: Voltaire Philosophe. <i>Rácz Lajos</i>	414
2. Schmidt V.: Die verschiedenen Typen religiöser Erfahrung und die Psychologie. <i>Sz. M.</i>	417

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A **Protestáns Szemlé**be szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

A Prot. Orsz. Árvaegeylet félszázados multja.

Aki a szelet nézi, nem vet az és
aki a sűrű fellegre néz, nem arat.

Préd. 11, 4.

Sűrű sötét fellegek tornyosultak hazánk egén a mult század 50-es éveiben s csapás után csapás érte a nemzetet. Szenvedett az egész ország az abszolutizmus békóiban. De ez a szenvedés sok nemes gondolatot termelt és sok üdvös intézmény csiráját rejtette magában bizonyságául annak, hogy a szenvedés, az elhagyatottság, a szegénység és nyomorúság — erkölcsi erő hiányában — az egyes embert gonosz tetekre hajthatja ugyan, de az emberiséget mégis csak *közös és nagy szenvedések* vitték előbbre. A keresztyén világnézet sem jött volna létre Krisztus szenvedése és keresztfeszítése nélkül s ezzel lett Jézus, amint helyesen írja *Peabody* „Jézus és a társadalmi kérdés“ című munkájában, a „lélek dinamikájának a Mesterévé“.

A hatalommal szemben álló letiport nemzet lelkiállapotából következett, hogy a tétlenségre kárhoztatott, szenvedő lélek munkát keresett etikai tereken, s így lett a szenvedés nemzetünk életében is számos evangéliumi, erkölcsi intézmény forrásává.

A lélek dinamikájából folyik, hogy az összeszorult szivek, az aggodó lelkek, a nemzeti szellem is sorvasztó időszakban új munkatereket kerestek és egyházi, keresztyéni intézmények létesítésében kerestek kielégülést. Így pattant ki *Biberauer* Tivadar mérnök lelkében 1858-ban a Luther-egyesület eszméje, melynek feladata lett volna az egyházközségek gyámo litása, árvaházak, kórházak létesítése.

Az eszme élénk visszhangot keltett, s a fennkölt gondolkozású *Bauhofer* György, budai ev. lelkész vette kezébe a

gondolat életrekeltségét. aminek következménye lett, hogy Bauhofer, Biberauer, néh. id. Hornyánszky Viktor és Meyer Antal főmérnökből álló alapító bizottság lelkes fáradozása alapján 50 évvel ezelőtt az akkori szentéri, most deáktéri ev. épület vizsgatermében 1859 máj. 17-én megalakult az „Evangéliumi Árvaápoló Egylet” 154 rendes, 69 rendkívüli taggal, 58475 frt alaptőkével. Már 1859 végén 375 rendes, 244 rendkívüli tagja volt az egyletnek, 10 árvát ápolt és 252080 frt feleslege maradt.

Brocskó Lajos árvaházi igazgatónk 1895-ben 160 oldalas könyvben megírta egyletünk és árvaházunk történetét részletesen s azért én itt csupán a főbb mozzanatokat emelem ki.

Az egylet első elnöke *Meyer* Antal főmérnök lett s Hornyánszky Viktor alelnökön kívül 7 választmányi tag kezére bízta az egyletet. Úgy látszik azonban, hogy a tagok akkoriban jobban érdeklődtek az általuk fenntartott intézmények iránt, mert csakhamar óhajtották a választmány kibővítését — főleg *Adrian* Vanandel skót lelkész merev pietisztikus irányzata s a német vezetés ellensúlyozására. Már 1860-ban új 9-tagú választmány áll az egylet élén, *Fuchs* Adolf kereskedő elnöksége és *Székács* József ev. lelkész alelnöksége alatt. Székács szellemi vezetése mellett az új választmány a nemzeti szempontokat jobban kidomborítva, megállapította a fejlődés irányát. Elég gyanus szemmel is kísérte a hatalom az egylet működését s *Székácsnak* és *Bauhofer* lelkészeknek eleget kellett szaladgálniuk Buda várába. Az új választmány nőbizottsággal is kiegészítette magát, amelynek élén *Liedemann* Frigyesné állott, amelynek segítségével a már 16-ra felszaporodott árvák élelmezését az egylet házilag kezelhette. A választmány lelke és vezetője Székács lelkész volt, ki méltán nevezhető az egylet *újjáalkotójának*, mert ő teremtett abban új szellemet s oly alapokra helyezte az egylet vezetését, amelyeken biztosan fejlődhetett tovább. Lelkesen agitált mindenfelé, társaságban és szószéken egyaránt. Ő nyerte meg az ügynek *Zsivora* Györgyöt, egyik nagylelkű jótévőnket és báró *Kochmeister* Frigyeset, ki később méltán vette át Székács nevezetes címét: „*az árvák koldusa*” elnevezését.

Ezen második választmány leköszönésekor 1862 végén már 899 tagja volt az egyesületnek, 580582 frt jövedelme, amiből 25 árvát tartottak, s volt 727081 frt vagyona. Ekkor, 1863 elején vette át az egylet vezetését *dr. Palló* Sándor helytartósági tanácsos, ki a választmánynak elejétől fogva tagja volt. Nagy buzgósággal, kitartással vitte előbbre az egylet ügyeit. Szaporította az egylet vagyonát és jövedelmét,

főleg művészi előadások rendezésével, úgyszintén azzal, hogy a tagok díjainak $\frac{1}{3}$ -át a tőkéhez csatolta s végül azáltal, hogy a mostani szegényháztéri (akkor fűzfautcai) telket a fővárostól protestáns árvaház építésére ajándékba megszerezte s ezzel a mai árvaházunk létesítésének alapját megvetette. Hat évi elnökösködése alatt több, mint 17,000 frt-tal szaporította a telken kívül az egylet vagyonát — melynek neve akkor már „*Agostai és helvét hitvallású orsz. ev. árvaegylet*“ lett — mely 1868 végén, tehát az egylet fennállásának 9-ik évében már 25,302³⁹ frt-ból állott, s a 15,698⁶⁷ frt jövedelemből 44 árvát tarthatott s neveltetett az egylet. Palló dr. elnöksége idejében, 1867 febr. 1-én nyílt meg az árvaházi népiskola I. II. osztálya, amellyel a mai 6 osztályú népiskola alapját vetette meg a választmány.

A kismezőutcai (most Klauzál-u.) lakásban lévő árvaházat az ő elnöksége alatt azon kitüntetés érte, hogy Ő felsége 1865 december 16-án látogatásával megtisztelte s Ő felsége 500 frt-ot adományozott az árvaház építési alapjára, melyhez később egy 400 forintos adománya is járult.

1869-ben dr. Ballagi Mór, a tudós ref. theol. tanár és író vette át az egylet vezetését. Az ő nevéhez is sok nevezetes momentum fűződik. Az egyik az, hogy a szerkesztése alatt álló „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“ útján nagy adományokat és új tagokat szerzett az egyletnek, a másik a „Prot. Árvaházi Képes Naptár“ megindítása 1873-ban, amely fokozatosan emelkedő s mostanában évenként 1600 kor-nyi jövedelmet juttat az árvaháznak.

De legnevezetesebb mozzanat az volt, hogy 1869-ben, mindjárt dr. Ballagi elnöksége első éveiben állandó hajlékot szereztek az árvaháznak, a „3 dobutcai“ 70. számú emeletes épületet, mely a felszereléssel együtt 37,910³⁰ frt-ba került, s amely vételárt az alaptőkéből és a rendezett sorsjáték jövedelméből fedezték. A sorsjáték fényesen sikerült, úgy hogy a 22,421⁷³ frt tiszta jövedelemből még 16 921⁷³ frt maradt az alaptőkére.

Ezt az árvaházat bold. emlékü szeretett királynénk — Erzsébet — 1870 márc. 21-én szerencsétlenné magas látogatásával.

Az 1873-iki válságos esztendő azonban az árvaházat is válságba sodorta. A tagok száma egyszerre 121-el csökkent, drágább lett minden, s 58 árváról kellett gondoskodni, akiknek tartása 31 frt-tal került többbe, mint az árvaház megvételekor.

Dr. Ballagi lemondásával, 1874-ben az Isten új vezetőt

rendelt egyletünknek *báró Kochmeister* Frigyes személyében, ki a mostani szegényháztéri Árvaházunk megteremtője, s ki egyleti vagyonunk megsokszorosítója és szilárd alapokra fektetője.

Báró Kochmeister egyéniségénél a történet keretében is hosszasabban kellene időznöm, de érdemeinek felsorolása s kiváló egyéniségének méltatása helyett utalok röviden arra, hogy 18 évi elnökösködése alatt 1874—1891-ig a 46,980 frt-ot tévő vagyon 336 980 forintra nőtt, s az árvaházban nevelt és ápolt árvák száma 58-ról 100-ra emelkedett.

Itt egy kis kitéréssel megemlítem, hogy az első egyleti helyiség 1859-ben 10 árva részére a Nagymező-utca 47. sz. házban 3-szobás lakásból állott. Innen egy év múlva a lipótvárosi Nap-utca 6. sz. házban, 1861-ben pedig 15 árvával a Kismező (Klauzál)- utca 18. sz. házban bérelt helyiségbe költözött át. Itt később — a helyiség kibővítésével — fokoatosan mind több, végül 44 árva nyert elhelyezést egészen 1869-ig, amidőn a 3 dobutcai emeletes házat megvették s 50 árvára berendezték.

A dr. Palló Sándor közbenjárásával a Szegényháztéren a fővárostól kieszközölt telek meg volt s erre épült fel Kochmeister tevékenysége folytán Kolbenbayer Ferenc építész tervei szerint az 1877-ben felállított mai árvaház, mely 79 685 71 frt-ba került. Minden tényező áldozatkészséggel támogatta az új árvaház felépítését. Ő felsége 1000 forintot, br. Kochmeister 5000 forintot adományozott, s az összes alapítványi összegek 44,910 frt-ot tettek ki. 1877 november 17-én avatták fel nagy ünnepek között az új árvaházat, mely azóta sok elhagyott és elárvult gyermeket fogadott magába s jelenleg 102 árvának szolgál menedékkül.

Br. Kochmeister tevékeny szelleme sok mindenre kiterjedt. Nemcsak megerősítette az árvaházat anyagilag, de az árvaházi nevelés és tanítás is magas színvonalra emelkedett s így nevezetes korszakot képez az ő elnökösködése az árvaegylet történetében.

Igy az ő idejében fejlődött a népiskola 1878-ban 4 osztályúvá, majd 1881-ben megnyílt az V. osztály, 1882-ben pedig a VI. osztály is. A két tanítói állás mellé 1889-ben egy harmadik, 1892-ben 4-ik szervezetetett. Az árvák nevelése szempontjából fontos intézkedés volt 1891-ben a *továbbképzés* létesítése, mely szerint a tehetségesebb növendékeknek lehetővé tették, hogy magasabb iskolákat is végezhessenek. E célból a leányok tanulmányaik befejeztéig az árvaház lakói maradhatnak, a fiúk ellenben csak 14 éves korukig. A testi fejlődés

szempontjából pedig nagy horderejű intézmény lépett életbe 1884-ben, t. i. a *szűnidei nyaralás*. A *dr. Wagner János* 160,000 forintos alapítványa folytán pedig lehetővé vált az is, hogy az intézetből kikerült vagy ennek kebelében nem is volt árvák segélyeztesenek. 1892-ben már azt is elhatározták, hogy az egylet egyes vidéki iparos vagy földműves *családoknál tart* árvákat díjazás mellett.

Ezek voltak a Kochmeister-korszak kiemelkedőbb alkotásai az 1891-ben a mai „Prot. Orsz. Árvagyület“ nevet nyert egylet körében, amely alkotásokat nemcsak az anyagi gyarapodás tette lehetővé, de a kiváló férfiakból és nőkből álló választmány is, akik a nagy férfiú jobbkezeként állottak az intézmény körüli munkában az ő oldalán. Így ott voltak a választmány sorában Karlovsky Zsigmond, Benedicty György, Várady Károly alelnökök, dr. Bókay János, id. Fabinyi Theofil, Heckenast Gusztáv, dr. Jelenik Zsigmond főorvos, Sztehló András, Török Pál, Kovács Albert, Moody András, dr. Busbach Péter, Molnár Aladár, Győry Vilmos, Péterffy Sándor, Szász Károly, Farkas József, Stephany Lajos, Kéler Napoleon, dr. Liedemann Károly, Fabinyi Gyula s számosan a még ma is résztvevő vál. tagok, valamint más, a két protestáns egyház legtekintélyesebb családjaihoz tartozó férfi és nő választmányi tagok.

Br. Kochmeister 1892-ben, hajlott korára hivatkozással, lemondván az egylet vezetéséről, mostani elnökünk, *dr. Kovácsy Sándor* választatott meg helyébe, aki 1884-től előbb mint vál. tag, majd mint alelnök s végül mint elnök 25 éve munkálkodik egyletünk folytonos fejlesztése terén. Azalatt a 18 év alatt, amióta az elnöki széket elfoglalta, szerencsés és bámulatos haladást vett az árvagyület. Az 1892-ben 673,960 korona értékben átvett vagyon majdnem megkétszereződött, mert *ma 18 év után 1.155,163-23 koronát tesz ki, tehát 481,203 koronával nőtt*. Nagylelkű adományok, hagyományok és alapítványok kétségtelenül hozzájárultak ez emelkedéshez, de a jöltévek megnyerése, az értékek helyes kezelése s a gazdaságos, takarékos vagyonkezelés — mindenki elismeri — az ő vezetéséhez s kiváló érzékéhez fűződik.

Míg 1892-ben 100 árvát helyeztek el az árvaházban s azok alig kerültek többre egyenként 400 koronánál, ma mégis -- amellet, hogy drágultak a viszonyok, mert egy árva tartása s nevelése az igazgatási költségekkel együtt közel 600 koronába kerül — 102 árva talál menhelyet s nyer nevelést, tanítást az árvaházban. Emellet 15 árva a *rozsnyói* ev. árvaházban nyer nevelést, egyenként 300 kor. díjért, 17 árva

pedig családoknál van elhelyezve 200 kor. díj mellett, s ezen 134 nevelt s tartott növendéken kívül még 52 árva részesül összesen 5270 kor. évi segélyben.

A vagyon s az évi jövedelem emelkedésével léptek életbe fokról-fokra új intézmények. Az árvaházi fürdőberendezés s Szontágh Félix dr. egyet. magántanár, egyl. orvos szakképzett utasításai alapján más higiénikus felszerelések, az iskolai kézimunka (slöjd) tanítás bejáró tanár vezetése alatt, leányok részére szabászati és varrószkola külön tanítónő vezetése mellett, a szünidei nyaralás állandósítása *Zebegényben* külön bérelt alkalmas helyiségben, a rozsnói ev. árvaházzal való összeköttetés, mely lehetővé tette több árvának biztos felügyelet alatt való nevelését, egyes vidéki családoknál a lelkész felügyelete alatt való nevelését, árvák kihelyezése, a továbbképzés szélesebb alapokra fektetése, úgy hogy ma pl. 25 fiú és 21 leány folytatja tanulmányait az egyet. szárnyai alatt s 13 volt növendék részesül segélyben tanulmányai folytathatására. Az iskolai tanítás, a nevelés ellenőrzése és sok más, e vázlat keretében fel nem sorolható intézkedés valósult meg az elnököt munkájában böles tanácsokkal szintén 18 év óta segítő dr. Wagner Géza választmányi tag lelkes támogatása mellett.

Tervbe vétetett egy nagyobb árvaház létesítése is az eddigi odahagyásával, melynek céljaira a *Városmajorban* 5000 négyszögöles telket szerzett az egyet. még 1895-ben. Sok fontolgatás, tervezgetés után végre is megmaradtunk a régi keretekben, de azzal az elvi megállapodással, hogy a jelenlegi árvaház fenntartása mellett a családi gondozásba adás s a vidéki árvaházban való neveltetés fejlesztendő. A *jövő feladata* leendő a most létesülő gazdasági cselédnevelő- és inasotthonokkal érintkezésbe lépni s ott helyezni elpártfogoltjainkból minél többet praktikus és biztos jövőt nyújtó pályákra. A telekszerzés eszméje azonban még sem volt meddő, mert a telek értéke 13 év alatt legalább is harmadfélszeresére emelkedett.

* * *

Szabad legyen mármost néhány szót szólnom a *női választmányról* is.

A női választmányt ne úgy képzeljük, mint általában a jótékony egyletek nőbizottságait. A mi hölgyeinknek komoly és nehéz munka jut ki az árvaházi háztartás vezetésében. Havonként ketten sorosok, kiknek önként vállalt s nagy örömmel teljesített kötelességük az árvaházat hetenként több-

szőr is meglátogatni, kiadni a szükséges élelmiszereket, a háztartáshoz s varráshoz szükséges cikkeket, ellenőrizni a konyhát, a ruházatot beszerezni, a kellő rend és tisztaság felett felügyelni, a növendékek előmenetelét figyelemmel kíséreni, a betegeket megnézni, szóval a gondos anya teendőit végezni. Hát még a januári leltározás s a *karácsonyi* gyűjtés!

A karácsony árvaházunk legszebb ünnepe, s azt a tömérdék ajándékot, amelyek közt a csemege és játékszer csak kis szerepet játszik, mert túlnyomó részben ruházati, élelmezési s háztartási cikkekből áll: mind a hölgyek kéregetik össze, s ezenfelül tetemes adományt, mely egyeletünk fő jövedelemforrása. 1860-ban kezdődött a gyűjtés s akkor 171 forintot jövedelmezett, 1908-ban — s ez már mintegy 10 éve így van — 5819 koronát tett ki. A félszázad alatt a karácsonyi gyűjtés összege, a természetbeni adományokon felül 150.150-97 kor-nyi hatalmas összegre rüg.

A női választmány védnöke 1874 óta *gróf Teleki Sándorné*. Elnöknői *Liedemann Frigyesné*, majd *Székács Józsefné* voltak, s ma 1896-tól, a Thabita-egyletnek is vezetője, özv. *Haberern Jónathánné* a nőválasztmány elnöke, aki 36 év óta buzgólkodik már az árvaházi munka terén. A nőválasztmány az árvaegylet szive és az árvák hű gondviselője s e jubiláris ismertetés keretében is hadd fejezzük ki mélységes hálaérzetünket az ő gondos, szeretetteljes diakonissza munkájukért.

Hiányos lenne az eddig nyujtott vázlatos kép, ha kihagynám az *árvaházi nevelés és tanítás* fejlődésének rövid vázlatát s az árvaházi nevelés módszerét.

1859-ben egy nagyhitű német rézműves iparos, *Fleischner* Gottlob ápolta a felvett 10 árvát, akikért egyenként 10 frtot kapott havonként, amiben az ő díjazása is bennfoglaltatott. A növendékek a skót misszió iskolájába jártak, de már 1860-ban részben a széntéri ev., részben a szénatéri ref. népiskolába járatták őket. Az 1863—7. években azonban már korrepetitorok jártak be az árvaházba. Első tanítója az 1867-ben megnyilt 2 oszt. népiskolának *Dorflleitner* Sándor volt, ki azonban csak félévig működött s a gyermekek újra a két prot. egyház népiskolájába jutottak. Csak 1869-ben nyilt meg újra az árvaházi népiskola, melyet lassanként 6 osztályúvá fejlesztettek s slójd, valamint egyéb női kézimunka tanításával bővítettek.

Sok változtatgatás után 1874-ben árvaházunk volt növendéke, *Brocskó* Lajos — jelenlegi igazgatónk — állítottott a tanítás és nevelés s az árvaházi igazgatás élére. Ezzel ő lett az „*Árvaatya*“ is egy személyben. Lassanként 1, majd 2

tanító, illetve tanítónő állott mellé a nevelés nagy munkájában s jelenleg is 2 tanító, 1 tanítónő, 1 bejáró slőjd tanító s egy felügyelő, aki a szabást és varrást tanítja, működnek az igazgatón kívül az árvaházban, a háztartást pedig első években Fleischner árvaanya leánya, majd második neje s 1890 óta Máchik Gyuláné vezeti

Annak a nagy családnak, mely az árvaházban talál menedékhelyet, *Brocskó* Lajos igazgató 35-ik éve a gondviselője, valóságos atyja. Elméletileg is foglalkozik az árvaházi nevelés ügyével, így „Svájc árvaházai“-ról is irt tanulmányt, mely e téren az első magyar munka. Így méltán megérdemelte igazgatónk, hogy az állami árva- és szeretet-házi szaktanfolyam felügyelő- és előadó tagjává neveztetett ki. Ő vetette meg az árvaházi nevelés és tanítás alapjait, amelyeknek eredményei igazolják azok helyes felállítását s következetes keresztülvitelét. Szeretetteljes gondoskodás, egyszerűségben tartás, munkaszeretetre, takarékosagra és kötelességérzetre nevelés, türelemre és kitartásra szoktatás, test-edzés, szórakozás, valláserköles nevelés és lelki erősítés jellemzik árvaházi nevelésünket s ez *Brocskó* igazgató érdeme. Aki közelebről óhajt meggyőződni árvaházi nevelésünk céltudatos és helyes voltáról, nézzen végig akár egy hétköznapot, akár egy ünnepnapot az árvaházban s meggyőződik szavaink igazságáról.

Meggyőzőbb lesz azonban, ha megemlítem, hogy fél-század alatt 818 növendék vétetett fel s 639 került ki az életbe árvaházunkból és pedig 245 leány és 394 fiú. Ezek közül csak 11 nem vált be; a fiúknál ez 2·2°/_o-ot, a leányoknál 0·8°/_o-ot tesz ki, ami jóval alább van a külföldi 4·5, illetve 3°/_o-os aránynál. Arra vonatkozólag, hogy mi vált a többiek-ből, szabad legyen felsorolni a következő adatokat:

A 394 kibocsájtott fiú a következő állásokat foglalta el: iparos 118, hivatalnok 57, iparostanuló 41, kereskedő 26, tanító 23, üzlettulajdonos 20, gimnáziumi tanuló 13, polgári iskolai tanuló 8, lelkész 7, szobrász 7, tanár 7, hozzátartozó-jához került 5, jegyző 5, tanítóképző intézeti tanuló 5, intézeti és iskolai igazgató 3, bölcsész 3, gazdatiszt 3, katonatiszt 3, hadapród 3, jogász 2, erdész 2, mérnök 2, építőmester 2, színész 2, országos képviselő 2, orvos 1, ügyvéd 1, ismeretlen 23.

A kibocsájtott 245 leány pedig az alábbi módon helyezkedett el: férjhez ment 46, szolgálatba állott 43, óvónő lett 37, tanítónő lett 25, hivatalnok, tisztviselő 23, hozzátartozó-jához került 18, háztartással foglalkozik 12, örökbe fogadtak

10-et, üzletben van alkalmazva 8, varrónő 5, üzlettulajdonos 3, tanárnő 3, polgári iskolai tanuló 3, színésznő 1, ismeretlen 8.

Ezek a tények beszélnek! Ezek az eredmények túlnyomó részben az árvaházunk élén álló igazgató tapasztalatban gazdag, céltudatos, fáradhatatlan működésének fényes tanubizonyosságai. Adja Isten, hogy még soká érvényesíthesse tudását, képességeit árvaházunk javára!

* * *

Amíg az eddigiekben árvaházunk fejlődését ismertettük, nem lehet figyelmen kívül hagynunk azokat, akik ezeknek az eredményeknek elérésében támogatást nyújtottak és anyagi áldozatokat is hoztak.

Végtelen sok azoknak a száma, akik adakoztak és gyűjtöttek. Evi kimutatásainkban részletesen megemlékeztünk róluk, de legyen szabad itt is megismertetnem, hogy a 200 koronánál nagyobb mindennemű adományt, hagyományt s alapítványt beállítottuk kimutatásainkba. A 200—2000 kor-ig terjedőké 130,665·27 koronát tesznek ki; van négy 8000 koronás alapítványunk, 9-en adtak 10,000 koronán felüli összeget s 8 nagy alapítványunk van 20,000 koronán felül, úgy hogy a 8000 koronán felüli alapítványok összege 870,231·89 koronát tesz ki. Az összes 200 koronán felüli jótétemények az árvaházi épületre adott 89,820 koronával együtt 1.183,916 korona összeget képviselnek, amiből szorosán vett alapítvány mintegy 50°/o.

A legelső hagyományt, 1360 koronát, 1868-ban egy egyszerű hengeralmi munkástól, *Peja* Ödöntől és nejétől kapta egyletünk, a legnagyobbat pedig 1889-ben *dr. Wagner* János orvostól, amely egymaga 309,206 88 kor. értéket képvisel. Ezen alapítvány keletkezésének érdekes történetét adja Brocskó igazgató fent említett történeti művében „Szíves köszöntés — 160,000 frt“ c. fejezetében. Valóban az árvákkal séta közben való véletlen találkozása adta meg bőkezű jótévőknek az impulzust ez óriási alapítvány tételére — s bizonyos az is, hogy *dr. Wagner* János alapítványa nélkül sok dolog nem úgy következett volna el.

Dr. Wagner előtt is részesültünk néhány jelentősebb alapítványban, így *Papphegyinétől* 1876-ban 21,979 koronát. 1884-ben *Zsivora* Györgytől 27,000-et, 1888-ban „*Jó Szív*“ egylettől 24,981 koronát kaptunk s utána is 5 nagy alapítvány következett. Nevezetesen 1852-ben *Schneider* József és nejétől 20,000 kor., 1898-ban *Blahunka* Ferenctől 160,000 kor.,

1900-ban patkós-teszéri Zámory Kálmántól, — ki r. kath. volt — 100,000 kor., 1906-ban báró Kochmeister Frigyes 40,000 kor. s ugyanezen évben özv. Dürringer Jánosné és Méhnert Ernőné úrnóktól a „Hutter József család alapítvány“ címén 50,000 kor. alapítvány folyt be pénztárunkba.

Nem lesz érdektelen felemlíteni, hogy 1885-ben Kéler Napóleon építész úr — árvaegyletünk buzgó támogatója — kezdeményezésére alakult a „Pique-Dame“ társaság, amely Whist-játékkal szórakozik s a nyereséget jótékony célra áldozza, amely célra önkéntes adományokkal is áldozik. Az első 8000 koronás alapítványban egyletünk részesült 1898-ban s az alapítólevél és alapítvány átadása igen kedves ünnepség keretében történt.

Számos más jótévőnk között e helyen is hálásan emlékezünk meg a névtelen adakozókról, akik fillérekből a „Prot. Egyházi és Iskolai Lap“ útján 48,436.70 koronát juttattak egyletünknek. A „Protestáns-Bál“ támogatóiról sem feledkezhetünk meg, mert az 1874-ben dr. Csengey Gyula — később egyletünk titkára — által kezdeményezett szerény keretű s ma már elite-összejövetelle fejlődött prot. bál útján 25 év alatt 95,703.89 koronát kapott egyletünk.

Végül a „Protestáns Árvaházi Képes Naptár“, melyet jelenleg két nagynevű író, Szabolcska Mihály, temesvári ref. és Raffay Sándor bpesti ág. h. ev. lelkészek szerkesztenek s amely ma 30,000 példányban jelenik meg, a Hornyánszky Viktor kiadóval kötött szerződés alapján egyletünknek 50 év alatt 43,851.44 koronát jövedelmezett.

Időközönként szoktunk megemlékezni jöltévőinkről évi jelentéseinkben, — melyek 2000 példányban jelennek meg, — így Zsivora György, dr. Wagner János, Blahunka Ferenc, patkós-teszéri Zámory Kálmán, dr. Jelenik Zsigmond, árvaházunknak 30 éven át működött orvosa, özv. Liedemann Frigyesné és Székács Józsefné elnöknők és báró Kochmeister Frigyesnek szenteltünk emléket, részben évi közgyűlésünk alkalmából kegyeletes ünnepet is. E mellett az összes nagy alapítványt tévők és jöltévőink nevét — mint pl. Budapest székesfővárosát is — bevesszük az árvaházban elhelyezett márványtáblába, azonkívül Székács, dr. Wagner, Zsivora, Blahunka, Hutter Tivadar, br. Kochmeister képei s a Pique-Dame társaság csoportképe ott intenek árvaházunk üléstermében további lankadatlan munkára!

* * *

Minden egyletnek nevezetes tényezője a jó pénztárnok s nem szabad említés nélkül hagynunk, hogy az első pénztárt

id. Hornyánszky Viktor kezelte, utána Jakobey József vette át s ő volt a pénztáros 1887-ig. Ez időtől fogva, tehát már 22 éven át *Benll* Henrik, az ág. h. ev. egyetemes egyház pénztárnoka tölti be a pénztárnoki tisztet, kinek pontos, lelkiismeretes, szakavatott munkáját dicséri, hogy a pénztárkezelésben s a számadások összeállításában soha hiba vagy mulasztás nem fordult elő.

De fontos szerepkör jut az egyleti életben a *titkárnak* is. A titkár az elnök jobbkeze. Újabb időben egyúttal az egylet jogi képviselője is s amellet vezetí a választmány jegyzőkönyveit s gondoskodik részben a határozatok végrehajtásáról. Az első titkár Biberauer Tivadar volt egy évig, utána Schmidt Titusz ügyvéd, majd dr. Koller Gyula orvos, jelenleg is vál. tagunk, dr. Grünwald Róbert ügyvéd, dr. Liedemann Károly ügyvéd és dr. Csengey Gyula ügyvéd (ma is vál. tagunk) következtek. A titkár kötelessége az évi jelentés összeállítása is.

* * *

Meg kell említenünk még, hogy az 1896. évi millenniumi kiállításon árvaházunk résztvett s kitüntetésben is részesült.

Az elismerés bármely oldalról is legszebb jutalom azok részére, kik az egylet vezetésében részt kérnek és részt vesznek, de legnagyobb örömet és legkedvesebb emlékeket mégis azok a megragadó háziünnepélyek nyujtanak, amelyeken egy-egy hazafias vagy vallásos ünnep alkalmából s az évszázó ünnepen lehetünk részesek, mert növendékeink vidámságában, friss kedélyében és egészségében rejlik legnagyobb örömnk és jutalmunk.

Az elhagyottak gondozása, nekik biztos menedékhely, szeretetteljes ápolók, gondozók és tanítók adása mellett a növendékek testi és lelki előhaladása s az Isten segítségével elért eredmények tisztultabbérvések forrásává válnak mindazok szívében, akik valaha az árvaház gondjait felvették.

De „emberé a munka, Istené az áldás“. Elődeink nem nézték a hazán keresztül-kasul pusztítva száguldó szelet és nem tekintettek összetett kezekkel a tornyosuló és sűrű fellegekre, hanem *vetettek* és lelkük örülhet most, amidőn félszázad aratását mutathattuk be. Mi is hálával a multakért, biztos hittel a jövő iránt, örvendezve emeljük fel szíveinket a Mindenhatóhoz a zoltárok írójával: „Nem nekünk Uram, nem nekünk, hanem a Te nevednek adjad a dicsőséget a Te irgalmasságodért“ - és segítségédért! (Zsolt. 115. 1.)

Pálóczi Horváth Zoltán dr.

Az eklézsiakövetés a régebbi kálvinizmusban.

Úgy a hitvallásos iratok és kánonos könyvek, mint a régi írott történeti emlékek bizonyosságot tesznek arról, hogy az eklézsiakövetés szokásos egyházi fenyték volt a régi kálvinizmusban. Akár ha a második helvét hitvallás, akár ha a heidelbergi káté lapjain nyomozódunk, akár ha a hazai eredetű régi XVI. századbéli konfesszionális iratokban lapozunk, mindegyikben megtaláljuk az egyházkövetés elvi alapját. Az 1562. évben kiadott debreceni hitvallás már egyenesen szól az egyházból való kiközösítésről, melyet bűnbánat esetén az eklézsiakövetés követett: „Az Isten és egyház egyessége ellen nyilvánosan vétkező bűnös ragály által meglepett és nyilvános romlottság által megfertőztetett keresztyének *kilökethetnek az egyházból, átadatnak a sátánnak a test veszedelmére, hogy megszegyenítettven vezekeljenek, térjenek meg és lépjenek ismét vissza az egyházba. Kik, ha az egyháztól rájuk mért nyilvános elégtételt teljesítik, az egyháztól megkegyelmeztetve, vétessenek vissza előbbeni állapotjukba.*“¹

Az 1576. évi hercegszöllősi zsinat 28. cikkelye elrendeli mind a keresztyéni gyülekezetből való kitiltást, mind az eklézsiakövetést. „Az Isten ígéjének tanítása szerint kitiltunk minden nyilvánvaló és cégeres bűnben heverő embereket, akik életüket soha meg nem akarják jobbitani: mint az *részegeseket, hamisan esküvőket, szitkos átkozókat, lopókat, paráznákat és akik uzsorával kereskednek, kik az anyaszentegyházban botránkozást tesznek, hogy akik megjobbulhatók, megjobbuljanak. A kik pedig jobbulni nem akarnak, több gonoszságban és nagyobb veszedelemben essenek. Ezt is hozzá tesszük,*

¹ Kiss A.: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest 1882, 240. l.

hogy a kik kitiltatnak, addig be ne bocsáttassanak, míg az Istent és keresztyéneket *meg nem követik*“.¹

A hazai történetírás nem egy helyt őrizi az eklézsiákövetés nyomait. Szücs István *Debrecen város történelmében*² az 1661. év nov. 13-ról idézve a városi jegyzőkönyvet, felemlíti, hogy Komáromi György debreceni főpédikátor Diószegi Kiss István menyecske leányát a templomból exkommunikálta (kirekesztette), felállván a katedrába, addig az isteni szolgálathoz nem kezdett, valameddig az a személy ki nem ment a templomból, nyilvánvaló paráznságot vevén fejéhez. Aki mindazáltal divorciálódott (férjétől elválasztatott) és reconciliált is (kibékült az egyházzal) más traktusban. (Id. m. II. köt. 577. l.)

Salamon Ferenc *Magyarország a török hódítás korában*³ c. műve XII. szakaszában rajzolja meg a hódoltság ideje alatt a török és magyar társadalom képét. A török vallásos zárkózottságával szemben felemlíti népünk nyíltszívűségét, egyéni és vallásos életében mutatkozott hitteljes mély ragaszkodását az evangéliumhoz. Az elnyomott magyar társadalmi élet köréből közli a törvényszéki és társadalmi ítélkezésnek eklézsiális módját. Nagykőrös — úgymond — a fontosabb ügyekben nem bízta dolgát csupán a maga városi tanácsára. Meghítt legtöbbször két-két esküdt embert Ceglédre és Kecskemétre, néha más szomszéd helyiségekből is ezen tribunál itélte el a bűnösöket. Az ítélete alá esett ügyek közt a legnagyobb örökösödési s osztályper, a büntetések nagy része a paráznákat és boszorkányokat sújtotta. A török hatóság tudva-levőleg ezekbe szokott beavatkozni.

E törvényszék eljárása egészen vallásos jellemű volt, nem annyira magyar törvényeken, mint a biblián alapult. A Kőrösi Krónika szerint, midőn a kőrösi és szomszédbeli esküdtek halálra méltónak ítélték két varázsló asszonyt, az ó-testamentomból indokolták ítéletüket: „Akár férfiú, akár asszonyiállat legyen, ez meg van írva a Léviták könyvében, ha ördögi jövendőmondásnak lelke leend benne, megölettesenek minden okvetlen; kövekkel verjétek agyon, haláloknak önmagok az okai„. Ugyancsak az ó-testamentom e helye is indokul szolgált: „Két vagy három embernek bizonyágtételére megölettesék az, ki meghaladó, de egy tanúnak bizonyágtételére meg ne halljon“.

¹ Kiss Á.: Id. m. 682. V. ö. Az 1567. évi debreceni zsinat XLVII. cikkével. Ugyanott 585. l.

² Három kötetben megjelent. Debrecen 1871.

³ Második javított kiadás. Budapest 1886.

A büntetések rendszeresen egyháziak voltak, a templomban a pap hajtotta végre. Istentisztelet alkalmával az egész gyülekezet előtt egy fekete székre külön ültették a bűnöst s fekete posztóval takarták be. Midőn a hívők elvégezték az isteni tiszteletet, a pap felolvasta a bűnös előtt, mit vétkezett, aztán a bűnbánatot, melyet ez tartozott utána mondani; ezt nevezték eklézsiakövetésnek. Csak egy kötél szenalopásért is eklézsiát kellett követni; 1639-ben is egy orgazdát hasonló büntetésre méltónak ítél a három város törvényszéke. Két feslett életű emberre így hangzik az ítélet: „büntetés alá vetjük igaz lelkünk ismereti szerint... az Isten anyaszentegyházából és keresztyén gyülekezetből mindaddig kirekesztvén, számkivetésben legyenek, valámíg az ő hitvány cselekedetekről reájok megharagudt Istent és az keresztyén gyülekezetet igaz hitből való poeniteniatartás által az anyaszentegyházban meg nem követik“.

A kecskeméti, ceglédi és körösi egybegyült esküdtek formaszerinti exkommunikációt mondanak ki Dávidkáné nevű asszonyra és büntársára, Kis Andor nevű legényre.¹

A kálvini erkölcsi rigorizmus és a kálvini szigorúbb egyházi fegyelem volt az eklézsiakövetés szülőanyja. Kálvin Genfben az egyháznak nemcsak az igazgatását, a lelkészek és a tanítók működésének ellenőrzését, hanem a jó rendre és az erkölcsökre való felügyeletet, tehát a szorosabban vett egyházi fegyelmezést is a konszisztoriumra bízta. E testület, mely papokból és a nép által választott világiakból állott, a maga hatáskörében támogatást nyerve a világi hatalomtól, töltötte be kényes, de áldásos munkakörét.

Luther a világi hatóságra bízta az egyház kormányzását, Kálvin a hívek egyetemét ruházta fel e feladattal. Luther egyházában nem volt soha eklézsiakövetés, az egyházkormányzó és fegyelmező gyeplőit ott nem a gyülekezet, hanem világi kormányzók tartották kezeik között. Ismeretes, hogy Kálvin az ő egyházfegyelmi működésével, erkölcsnemesítő munkásságával, melyet evangéliumi alapon, de férfias határozottsággal hajtott végre, minő hatást ért el Genfben! Az 1541. évtől kezdve, hogy a száműzetésből visszatérhetett és az egyháznak szentelhetette idejét, 1564. máj. 27-én bekövetkezett haláláig Genf az egyházi rend, vele együtt a vallásosság és erkölcsi

¹ A Körösi Krónika nyomán — kiadták Szabó Károly és Szilágyi Sándor 1856. — *Gárdonyi G.* az Új Idők 1898. évfolyamának első 39. számában regényes elbeszélést sző az esetből A kékszemű Dávidkáné cím alatt.

tisztaság hazája lett. Genfből sugárzott ki ez erkölcsi tiszta élet, mely az ott Béza Tódor lábainál felnevelkedett magyar református lelkészek közvetítésével elhatott hazánkba is és megtermette áldásos gyümölcsseit.

A konszisztorium mintájára leghamarabb a Kanizsai Pálfi János dunántúli püspök igazgatása alatt levő gyülekezetekben alakultak a XVII. század első évtizedeiben presbyteriumok, melyek örökség és szent hivatásként vették át a sweiciaktól a reájok bízott teendők között az egyházfegyelmezés munkáját is.

Amíg a tiszavidéki és alföldi egyházakban egészen a XVIII. század közepéig nem lépett életbe a presbyteriumi szervezet, a református egyházakban is papos volt az egyházi igazgatás. A lelkészek voltak a gyülekezet örállói és kormányzói azzal a munkakörrel, melyet a kálvini konszisztorium bírt és gyakorolt. Ők teljesítették az eklézsiákövetést is! Következésképpen ők mint az erkölcs őrei látták meg és prédikálták ki a bűnt, sarkalták bünbánatra az egyháztagot, kiszabták a vezeklést, eklézsiát követettek.

Kiket vontak felelősség alá s állítottak az eklézsia elé?

Megfelelnek e kérdésre a régi zsinati határozatok. Az 1567. évi debreceni zsinat XVII. kánona ezt kérdi: Kiket kell kiközösítéssel büntetni. S így felel rá: „*A tolvajokat, paráznákat, szitkozódókat, hamis esküvőket, úgy a részegeseket is egy vagy két megintés után kiközösítéssel büntetendőeknek nyilvánítjuk a szentírás szerint. Mert a részegség testvérbűn a paráználkodással és a részegség bűnéért, az ellenség fogóságával és halállal fenyeget az Úr. Sőt még akik tréfát űznek a részegesek becstelenségével és nevetnek azoknak gonoszságaik felett, azokat is kárhoztatja az Úr és akik másokat erőszakkal avagy a barátság álcája vagy színe alatt leitatnak, azokat is kárhoztatja a szentírás. Azokat a fejedelmeket s birákat, akik meg nem büntetik, hanem udvarokban tartják a részegeseket, meg fogja ítélni az Úr*“.¹ A dunamelléki 1576. évi hercegszöllősi zsinat ugyanigy határozott. A kőrösi krónika adatai szerint Kőrösön a városi tízedes gondjaira lön bízva az istenkáromlók, paráznák, tolvajok, gyilkosok, *dohányzók* feljelentése. Meliusz prédikációi szerint e szavakat intézte a kiközösítő lelkipásztor a gyülekezethez: „*Atyámfiak! ennek a személynek ilyen vétkei vannak: részeges, hamishitű, parázna, gyilkos, istenkáromló, megtagadta Istenét. Azért mint a törvényben Isten a papokkal kirekesztette a francos városokat.*

¹ Kiss Áron Id. m. 585. l.

koszosokat: most is parancsolja Krisztus, hogy megkössük, azaz a keresztyének közül Krisztus Jézus nevébe és hatalmába kivessük... akik keresztyéni szín alatt cégéres bűnben élnek“.

Az eklézsiakövetés színhelye mindig a templom volt, alkalma a vasárnapi istentisztelet. Három részből állott: a kiközösítés, a vezeklés kiszabása s annak eltelte után a gyülekezetbe való ünnepélyes bevétel. Ama kettő kiszolgáltatásának egy volt az alkalma; csak későbbben, hetek, hónapok mulva a vezeklés után vették be ünnepélyesen a gyülekezetbe a bűnöst.

Ha felmerült az istentelenség, az egyházi közegek hírlí hozták a gyülekezet pásztorának. Amíg presbytériumok szervezve nem voltak, maga a pap intézte az eklézsiakövetés minden részletét. Későbbben aztán a presbytérium elé került a dolog, az határozott a vezeklés kiszabásában, a bevétel engedélyezésében; de magát a szertartást mindig a lelkész és mindig nyilvánosan a hívők társaságában a templomban hajtotta végre. Megelőzte azonban a bűnök bejelentése esetén a lelki pásztor intelme, ki maga elé idézte a vádlottat, intette, kérlelte a jóra. Ha eredménytelennek látszott fellépése, sőt a bűnös ismétlődve megrögzöttnek mutatta magát a rosszban, csak ez esetben követtette meg az ekléziát.

Maga az ünnepélyes istentisztelet, melyen ekléziát követettek, egészen alkalmi jellegű lehetett. A bűn ostorozása, a bűnbánatra serkentés és megtérés volt bizonyára a lelkész prédikációjának tárgya; bűnvalló imádság hangzott, az éneklés is e tartalmi szempontoknak volt a visszhangja. A XVI. századbéli énekeskönykiadványok nem szükölködnek bűnvalló és bűnbánati énekekben. A Szegedi Gergely-féle 1569. évi énekeskönyv lapjain találunk ily tartalmú énekeket.¹

Ott ült a vezekelni készülő bűnös a templom közepén fekete székben a szószék és az úrasztala előtt, feje eltakarva fekete lepellel. Felé hangzott a prédikáció, neki szólott minden intelme. Elvégezyén a prédikátor egyházi beszédét, a tulajdonképeni isteni tisztelet záró hangjaként felzendült az ének s csak most fordult a pap a vezeklő felé: felsorolta vétkeit, korholta lelki ingatagságát, fejére olvasta bűneit, kiközösítette a gyülekezetből. A bűnös pedig némán, a szégyen és bűnbánat érzésével hallgatta a lesújtó ítéletet.

¹ L. szerzőnek Szegedi Gergely és énekeskönyve c. cikkét. Prot. Szemle 1899. 453. l.

Némán hallgatta és lelkére vette a beszédet nemcsak a a pelengérré állított bűnös, hanem az egész eklézsia. Hiszen a bűnös bukásában mindenki saját sorsát látta példázva. Titkos önbírálat nyomán a saját bűnösségét ismerhette meg és lelke mélyén nyilván ott támadt az intelleum, hogy vigyázzon önmagára, nehogy ő is hasonló bűnbe esve, azért ily nyilvános megaláztatás érje. Így az egyes példákban nemcsak magára a bűnösre nézve támadt jobbulás, de az egyház köztagejaira is. Ebben volt az eklézsiakövetésnek a gyülekezeti életre nézve fegyelmező, erkölcsnemesítő hatása.

Mi volt a kiszabott vezeklés? Régi ágendáink megfelelnek rá. Eltiltották őket az igének hallgatásától, a szakramentumokkal éléstől. Nem volt szabad a vezeklés tartama alatt a gyülekezet tagjainak velök társalogni, velök egy házban lakni, együtt enni és inni. Aki vétett a tilalom ellen, azt is büntette az eklézsia.

A vezeklés tartama azonban nemcsak eltiltás volt a büntől, de intelleum az istenfélelem, az erkölcsi jök keresésére. A kiszabott idő alatt hőjtölt, imádkozott reggel és este, sőt dolgai közepette is bűnei bocsánatáért könyörögni és alamiználkodnia kellett.

A vezeklés, a kiállott büntetés után jött a feloldozás s ennek nyomán az eklézsiába való ünnepélyes bevétel, amit szintén a gyülekezetben hajtottak végre. Ott jelent meg a vezeklő fekete gyászruhában a gyülekezet tagjai előtt, ahol a vezeklés kiszabása történt. Önmaga jelentette meg az eklézsiát. Kérte bűneit bocsánatát, a feloldozást, alázatos imádságban könyörögött érte Istenhez. A gyülekezet is a lelkész imádságának szavaival Istenhez esedezett, kinek nevében nyújthatott az egyház abszolúciót. A bűnbánat és töredelem nyilvánvaló tapasztalása arra indította a gyülekezetet, ennek képviselőjében a lelképásztort, hogy a vezeklő fejére tévén kezét s elmondván „az egyházi hatalomról való igéket“ (Mát. 18., 19.) Istennek irgalmasságára utalva, bűnbocsánat reményét nyújtsa a vezeklőnek. Beiktatta nyilvánosan a gyülekezetbe, szabadságot adott neki a templomban a hívek között az ige hallgatására, a szakramentumokban való részesülésre, „az emberek között való társalgásra és nyájasságra“.¹

Méliusz Péter debreceni lelkész és püspök válogatott

¹ Samorjai János: A helvéciai valláson levő eklézsiáknak egyházi ceremóniájokról és rendtartásokról való könyvecské. Lőcse, 1636.

prédikációk című 1563-ban. Debrecenben megjelent művében „Az kiátkozásnak igaz módja“ cím alatt könyve záró részleteként a 415—419. lapokon az eklézsiakövetés liturgiáját a következőleg írja le:

„Az lelki ostor, az kivel a keresztyének büntetnek, három:

Első depositio: Mikor valami vétkeiért — az kisebb vétek s nem igen szarvas — az tanétót, avagy egyéb személyt egy ideig tisztiról levonszák vagy fejedelemségéről, bíróságáról, hogy pironkodják.

Másik az excommunicatio: Mikor a tanétót vagy az hallgatók közül valakit az egész keresztyéni gyűlés egy akarattal egy lélekkel nagy szarvas bűnökért: mint gyilkosság, paráznaság, részegség, atyja-anyja s fejedelme nem tisztelésért, (I. Kor. 5; II. Thess. 3: Mát. 18.) (kiközösített).

Harmadik: Mikor az harag edényit, az kiket Isten veszedelemre proskribált és formált meg régen, azkik disznók, ebek, mi is Istennel pronuntáljuk azokat kárhozat fiainak, az kiket soha be nem vésznek, mint Anathémákat, mint Istentől örökké elszakadtakat, mert soha meg nem térnek. Mint Hymaeneus, Alexander, az kiket örökké megátkozott (I. Tim. 1, 2; II. Tim. 2., 1).

Igy excommunicálj! Vasárnap mikor mind az egész gyülekezet együtt vagyon, mondjad: Atyámfiak! ennek a személynek ilyen vétkei vannak: részeges, hamishitű, parázna, gyilkos, istenkáromló, megtagadta Istenét. Azért mint a törvényben Isten a papokkal kirekesztette az francos (testileg-lelkileg tisztátalan) városokat, most is parancsolja Krisztus, hogy megkössük, azaz a keresztyének közül Krisztus Jézus nevébe és hatalmába kivessük az engedetleneket, haragosokat, az kik a keresztyén szín alatt cégéres bűnben élnek. Azért ez Gált, Katit az szent háromság nevében Krisztus hatalmával vessük ki és üzzük ki, mint rihas juhok az Úr országából; az ő lelki kenyerétől, az Isten ígéje hallgatástul (tiltsuk el), mint a törvényben (vagyon), hogy ugyan nem bocsátják a gyűlésbe, az áldozatra azokat, akiket kirekesztettek. Azért üzzük a sátán országába, adjuk a sátánnak, legyen kötve az ő bűne, ha Isten országából kiment és az ördöghöz adta magát, mint Adám. Lássa már mi izű a bűn, az ördög országa és birodalma, a törvény átka alatt lenni (I. Kor. 5). Azért mindaddig míg meg nem tér, az Urat és az ő anyaszentegyházát meg nem engeszteli, meg nem gyógyul az ő francos vétkeiből: átkozott legyen, bírja és gyötörje őtet a sátán. Az Isten ígéjét ne hallhassa, a gyülekezet helyére ne üljön. Véle se egyetek, se igyatok, nyájasságtok véle ne

légyen, — Szent Pál mondja, Szent János is. Neki ne köszönj; mert azok is olyan bűnösök, kivetettek, átkozottak legyenek, az kik pártját tartják.

Ha pedig látjátok megtérését, siralmát, jámbor elestit, könyörgését, az ő vétke megutalását és hogy kívánja a mennyei kenyért, az Isten kegyelmét: egy vagy két hét után nekem megmondjátok, én is meglátom — ezután megoldjuk, kivesszük a sátán kezéből. Ezt ne hagyjátok, ételt adjatok neki, italt is, de véle ne egyetek. Ha poenitentiáját látjátok, vigasztaljátok életi jobbitása után, mint Szent Pál cselekedék a paráznával (II. Kor. 1. 2.); sőt parancsolja is, hogy aki megtér, nem marad meg a bűnben, mint atyánkfiaát úgy tartsuk (II. Thess. 3.). Pápai mód az, hogy távol úgy üljön a prédikáción mosdatlan mezétlábságban borzas fővel. Ugyan se távol, se közel ne hallja. Hiszen az ki vétkes, mikor a testi kenyértől elfogod, ördögnek adod — szent Pál mondja (I. Kor. 5., 6.). Akit ördögnek adnak, nem hallja az Isten beszédit. (Mát. 16; Luk. 17, 18; Ján. 20.)

Mikor béveszed, így tégy: Ez mi atyánkfia vétett vala, de Isten megkegyelmezett neki, mint a tékozló fiúnak az atyafia. Az Atya szerelméből fiáért szentlelkével az elveszett tékozló fiát megtérítette, hazajött: az akolba behozta az elveszett juhot. Az ő rihes, sánta, vak bűneiből meggyógyította, az kinek jegyeit: az ő bőjtít és alázatosságát, azaz jámbor életét. hitit jól látjuk. Vegyük be azért, mint atyánkfiaát! Adjunk hálát ezért, hogy Isten megtérítette és mint az angyalok örülnek a bűnös ember megtérésén, mint Szent Pál bevétette a paráznát, mi is oldjuk meg bűneit, terhét kívül bizonyosság szerint; jegy szerint bocsássuk meg bűnét, mert Isten megoldozta belől. Könyörögjünk, hogy minket eféle bűnöktől ő vele egyetemben oltalmazzon; rontsa el bennünk a bűn, a sátán uraságát, — ne birjon a bűn, hanem mi birjuk a bűnt s tarson meg az igaz hitben. Mi Atyánk ki vagy!

Atyámfia! a Jézus Krisztus nevében én ténéked a szentegyház előtt hirdetem bűneid, bocsánatját s bizonyoságot tészek, hogy Isten megbocsátotta minden bűneidet.

Kövesd meg az Urat: Örök mindenható Atya Isten! a te szent Fiaédért, a Krisztusért hálát adok, hogy nékem megkegyelmeztél és az akolba behoztál. Bocsásd meg minden bűneimet! Számlálj a te hiveid közé! Adjad a te szentlelkedet, akit megtartasz énbennem! Amen.

Ti is hivek, keresztyének! a Krisztus nevéért megbocsássatok és az Úrnak én értem hálát adjatok és könyörögjetek, hogy a sátánt reám ne bocsássa.

Az ekléziakövetés XVII. századbéli liturgiáját: Samorjai János mellett Paksi György előbb óbudai, majd kecskeméti lelkész is részletesen közli ágendás könyvében. *Paksi György* könyve 26—28. lapjain óva int az egyházi fegyelem elhamarkodott gyakorlásától. Inteni kell — úgymond — kétszer a bűnöst, tudván azt, hogy könyörülő és irtalmában várakozó az Isten, aki nem akarja a bűnös halálát, hanem inkább megtérését. De ha „meg nem térnek, sőt nagy botránkozására sokaknak megkeményednek a bűnben, *ki kell őket átkozni*, de azzal igen nagy kétlenség alatt kell élni és circumspecte s ritkán“.

A XVII. század folyamán az ekléziakövetés módja szelidül, liturgiája nem oly kiméletlen, mint Méliusznál. Méliusz pápai módnak nevezte, ha a bűnös, bár távol a hivek seregétől megjelent a prédikáción. Samorjai János superintendens szabadságot ad arra, hogy a templomon kívül hallgathassa a bűnös az Istennek szent evangyéliomát, a közönséges imádságokat és ott térdre esve imádkozhasson. Paksi György nem részletezi a vezeklést, annak lényege gyanánt megelégszik a templom kövére állítással.

A XVIII. században is általánosan használt fegyelmi eszköz az eklézia megkövetése. Midőn e század közepe táján az elnyomatás napjaiban az összetartás érzetétől ösztönözve egymásután alakulnak meg a presbiteriumok a magyar ref. egyházakban, e testületek az egyházi fegyelem kellő gyakorlását első helyen vették fel teendőik közé. Szeremley Sámuel *Szönyi Beniámin és a hódmezővásárhelyiek*¹ című értékes korrajzában az alföldi ref. egyházak történetéből leírja, hogy Hódmezővásárhelyen 1757. január 20-án alakult meg a konzisztorium az ekléziális ügyek intézésére. A gyűlés mindenik tagjának kötelessége az egyházunkhoz tartozó emberek erkölcsére szorosan felügyelni s a konsistoriális székre tartozó ügyeket lelkiismeretesen ide bejelenteni, úgymint a házassági dolgokat, a káromkodók, hamisan esküvők, versengők és veszekedők, az isteni tiszteletet elhanyagolják, egyszerűval a botrányt szerzők ügyeit, egyedül abból a célból, hogy a rosszak az Urunk Jézus Krisztus által rendelt *egyházi fenyíték erejével megjavítassanak* és helyes életre térjenek. Sőt a gonosztevők is akármifélék legyenek, kisebb és nagyobb bűnösök, kiket a külső előljáróság megidéztetni és megfenyítettetni szokot, minekutána a törvényben meglakoltak,

¹ Kiadta a M. Prot. Irod. Társulat Budapest. 1890.

ide a konzistorium elé vezetendők és állítandók, azon üdvös célból, mely a fentebbi cikkben előadatik.

Bizonyára értékesítette ez a megalakult egyházi testület a kezei közé helyezett jogot és hatalmat a bűnösök megfélézésére, az erkölcsök javítására, az őszinte vallásosság ápolására.

A *kisujszállási* egyház fennmaradt jegyzőkönyvei között a presbyterium négy első határozata is 1771. febr. 15-ikéről egyházi fegyvelmezés. Eklézsiakövetést tartalmaz az 1774. évi dec. 20-iki 1. számú határozat, mely szerint „Varga Sára, néhai Pápai György elmaradott özvegye botránkoztató, magateremtő, Istenét bosszuságra ingerlő élete eránt, úgy nemkülönben az eránt is, hogy már nagy időtől fogva az templomba való járást egészen megutálta, megszólítatván, istenezen intetett arra, hogy az Istent és a szent gyülekezetet való nyilvános botránkoztatásáért, másokkal való gyanus társalkodásairól mind az felséges Istent, mint pedig *a szent gyülekezetet közönséges helyen megkövetvén*, kérje Istentől bűneinek bocsánatát.

Hasonló tartalmú, 1791 szept. 2-ről a 25. számú végzés. „Oláh Mihály, Oláh Mihály fia és Balogh Erzsók, Balogh János leánya paráznaságnak vétkébe esvén, önként előállanak a végre, hogy valamint azon cselekedeteket önnön vallások szerint megbánták, úgy azt közönségesen is megvallják, *az Istent és a szent ekléziát megkövessék* s más külső jeleket is belső megtérésekről mutassanak. Magoknak jóra való ígéretek mellett s bűnökön való bánatjoknak jelei után az eklézsia külső társaságába bevétettek, atyai módon megintetvén a botránkoztató bűnöknek további eltávoztatására“. A megintés a presbyterium részéről az ítékezésnek még csak enyhe foka volt, jött a többi megtorlás: a feddés, a templom kövére állítás¹, az eklézsia megkövetése.

Meg van e az ekléziakövetés egyházi fegyelmiünkben ma is? Régi alakjában, templomi vezekléssel, a templomban való megszegyenítéssel, majd az ott elmondott megkövetéssel, ma már nem találhatjuk meg; de mint a presbyterium által gyakorolt egyházi fenytéki mint a régi szertartásnak marad-

¹ Paksi Györgynél találjuk felemlítve, mint vezeklést. A mult századokban általában gyakorolták. A kisujszállási ref. templom nyugoti főbejárata melletti köhalmaz szégyenkő volt, amelyre állították a vasárnapi istenitisztelet ideje alatt a bűnöst. L. *szerzőtől* az 1562. évi debreceni hitvallástétel népies vonatkozásai című cikket *Ethnographia* 1908. 201. l.

ványa ma is meg van egyes vidékeken. Tudomásom szerint a dunántúli, a dunamelléki és az alföldi gyülekezetekben ma már nincsen meg, megszüntette a XIX. század liberalizmusa. Erdély gyülekezeteiben azonban vidékenkint ma is szokásos. Nem templomi szertartás ugyan már itt sem, de mint a presbyterium kezén levő egyházi fenyték életben van.

Nagy István kisujszállási lelkész, ki előbb a torda-aranyosmegyei Harasztoson, majd 1901-től 1906-ig a szilágymegyei Kémeren volt lelkész, beszélt előttem, hogy mind-egyik egyházközségben gyakorolták a presbyterium előtt az eklézsiakövetést és tudomása szerint Erdély egyes vidékein ma is meglevő egyházi fenyték. Rendszerint a megesett női személyek ellen alkalmazzák.

Azt hiszem azonban, hogy az eklézsiakövetés mint egyházi fenyték az egész magyar református egyházban kivésőben van. Az egyháziasság meglazulása, az erkölcsi tisztaság gyengülése s a túlhajtott egyházi és erkölcsi liberalizmus az egyházi fegyelemnek ezt az ágát is elsorvasztotta a magyar református egyházban. Előnye-e ez az egyházi életnek vagy hátránya, a felett most nem elmélkedem, de azt a történelmi tapasztalatok alapján állítani merem, hogy az eklézsiakövetés a régi időben áldásos erkölcsi fenyték volt, sok büntől visszatartott, fékezte az erkölcsi elvadulást és elősegítette a gyülekezetek erkölcsi tisztaságát.

Kisujszállás.

Barla Jenő.

Buddha, Mohamed és Krisztus.

Az összehasonlító vallástörténeti tudomány az utóbbi tíz év alatt kétségkívül nagyot haladt. Művelői megszorodtak. Irodalma egész könyvtárrá növekedett, elvi szempontjai sokat tisztultak, noha még teljesen nem tisztázódtak, de azért e tudomány kérdései széles körökre kiható, mondhatni, általános jelentőségre emelkedtek és eredményei a keresztyén vallás minden tekintetben való felsőségének történeti igazolására vezettek.

Az összehasonlító vallástörténelemben két szemközt álló irányzat különböztethető meg. Az egyik az úgynevezett vallástörténeti iskola, amely minden vallást tisztán csak a történeti fejlődés szempontjából ismertet és mérlegel, mely a németországi Trölsch vezetése alatt a keresztyénséget is csak történeti fejleménynek minősíti. E vallási naturalizmussal szemben áll a szupranaturális vagy apologeta iskola, mely határozottan fenntartja azt a bibliai tanítást, hogy az evangélium valódi isteni kijelentés szülötte, de azért nem zárkózik el ama történeti tapasztalat elől, hogy földi érvényesülésében az evangéliumnak is története volt és van. Bármelyik iskolához tartozzék valamely vallástörténész, legyen akár naturalista, akár szupranaturalista, hitelvi ellenfelével a tekintetben mégis egyaránt egyezőleg tanít, hogy a keresztyénség mind alapítójának személyi tulajdonságainál, mind tanításainak tökéletesebb voltánál, mind erkölcsi és kulturális hatásainál fogva a világ legelső és legtökéletesebb vallása. A különbség a két iskola vallásértékelése között csak az, hogy míg a vallástörténeti iskola a keresztyénség felsőbbségét csak viszonylagosnak hirdeti, addig az apologeta iskola azt tanítja, hogy a keresztyénség nemcsak a legtökéletesebb, hanem az egyedül tökéletes, igaz és isteni vallás.

Kétségtelen, hogy az egyes vallásalapítók és a vallásalakok összehasonlító megvizsgálása rendkívül érdekes és tanulságos munka. Termékenyíti és erősíti a vallásos meggyőződést. Ilyen *Falke: Buddha, Mohamed és Krisztus* című minap megjelent két kötetes műve is, amelynek elsejében a három világvallásnak alapítóit, másodikában azok vallásos rendszerét tette összehasonlító alakban történeti vizsgálódás tárgyává a tudós szerző.

Mind a három világvallásnak vannak okiratai és szent könyvei. A buddhizmus szent könyve a *Tripitaka*, az iszlámé a *Korán* és a keresztyénségé az *Új szövetség*. Maguk e vallásalapítók Mohamed kivételével aligha irtak valamit s rég elhangzott nyelveken szólnak hozzánk. És csudálatos, szinte megdönthetetlen sziklaként állanak e szent könyvek a néptenger áradatában, dacolva nemcsak évszázadoknak, hanem évezredeknek is a viharával.

Közöbről a „*Tripitaka*“ (hármass kosár), mint ismerői állítják, Kinában és Japánban 6771 kötetből áll s szövege 700-szorosa az új-szövetségének. Főbb alkotórészeiben e buddhista kánon Krisztus előtt 250 körül készült el s magas kora kétségtelen; de nagy terjedelmének és óriási tekintélyének nem felel meg a tartalma. Hiányzik belőle a valódi vallásos inspiráció magasabb szárnyalása. Tartalma, irálya és előadási módja egyhangú, merev és elvont moralizáló fejtegetés: „valódi típusa az érzéketlen s holt keleti szerzetesi vallásnak.“ Főtémája, hogy az ember egész szervezetében a szenvedélyek rabja. *Oldenberg* szerint messze távol áll az evangéliumok építő és üdvözítő isteni erejétől. Mindúntalan azt olvassuk benne, hogy az élet a kínok és bűnök szakadatlan láncolata, tehát semmis, s így az ember célja az élettől való megszabadulás, a megsemmisülés, a *nirvána*. Olyan a buddhizmus szent könyve, mint a bebalzsamozott élettelen múmia.

Ezzel szemben szenvedélyes és életteljes az iszlám szent könyve, a *Korán*. Közvetlenül Mohamed szájából eredő tanítások gyűjteménye, amelyeknek forrása az alapító képzelte inspirációja. Igazában azonban eltorzított zsidó és keresztyén tanok kompilációja, mégpótulva a próféta fantasztikus képzelődéseivel. Fejtegetései szárazok és unalmasak, de helyenkint költői lendületűek, a moszlim népek vallási és erkölcsi törvénykönyve, sőt politikai alaptörvénye a mohamedán államoknak.

A Korán se tartalmilag, se alakilag nem sokkal áll fölötte a buddhista Tripitakának, mindössze az egyistenben való hite által különb annál.

A keresztyénség szent könyve az *Új-szövetség*, melynek főtartalma az evangélium. Ez az az egyetlen kijelentett vallás. Mindenütt szoros következetesség a gondolatokban és a nyelvezetben egyaránt. Főnségesen egyszerű és nagyszerű a vezér gondolata, hogy a Krisztusban jelent meg az üdv az emberiségnek. Ezt hirdeti a hegyi beszéd, a keresztyén hit és erkölcs-tannak ez a rövidre fogott kompendiumas ez állandó tárgya a színes paraboláknak és Pál éles diaktikai fejtegetéseinek. S közelebről az evangéliumok hiteles történeti feljegyzései a gondolatok igazsága, szépsége és meggyőző ereje tekintetében messze föltötte állanak a buddhista szutráknak vagy a mohamedán szuráknak. A Tripitaka olvasása közben egy oázis nélküli pusztaságban, a Korán olvasásánál egy csatamezőn s az evangéliumoknál egy harmonikus Dómban képzelettel magát az ember. Krisztus képe szent, büntelen és szeretetteljes lényre teljesen megfelel a történeti hűség követelményeinek. Az evangéliumok Krisztusát nem lehetett költeni. Személyisége egyedülálló a történelemben s a róla szóló evangélium igazán „a könyvek könyve”. Csak a bibliáról mondhatjuk, hogy az Isten ígéje, amely „manet in aeternum”. Tanulságos a három vallás eredetének az összehasonlítása is.

Közelebről a buddhizmus, eredetét tekintve, teljesen a politeista természetvallás alapján áll. Ebből fejlődött ki a buddhizmus történeti alapjául szolgáló papi rend és kasztrendszer. Tartalma brahman pantheizmus, amely szerint a személytelen lét az Isten. E vallás tárgya az élet szenvedéseiről való oktatás. Erre alapította Buddha is a maga rendszerét. Azért játszik nála oly nagy szerepet a szerzetesség és az aszkezis.

Ugyancsak kora fejlődésének eredménye az iszlám. Az iszlám a zsidóság, a keresztyénség és a régi arab pogányság sajátos keveréke. Különösen zsidó-gnosztikus elemek nála a túlnyomók. A keresztyén tanokat csak apokrifus eltorzításban ismeri. Mohamed igazi eklektikus a vallás világában. Valóságos szinkretizmust csinált a vallásokból.

Mint vallásalapító, Jézus is korának gyermeke. Az apák vallásának talaján áll, de fejével és szívével messze fölébe emelkedik kora felfogásának. Valósággal egyetért, együtt érez és együtt működik a mindenható atyával. Ez a tökéletes életközösség a mennyei Atyával egészen új alapra fektette a vallásos viszonyt. Istenfiúsággá nemesült az egyéni élet, Isten országává magasztosult az emberi társadalom. Még csak nyoma sincsen e vallásos eszméknek a buddhizmus vagy az iszlám vallásos rendszereiben. Krisztusból valósággal az Isten szól az emberiséghez.

De nemcsak a milieu, hanem érdekes és tanulságos a három vallásalapító születése és fejlődése is. Ázsia szülőltje mind a három, bár kettőnek ifjúságát homály fedi. Buddha, a nagy fejedelmi sarj, bőségesen élvezett életörömök után jutott el az élet szenvedéseinek megismerésére s az azoktól való megváltás hirdetésére.

Előkelő származású a tüzes Mohamed is, aki prófétái elhivatását felülről származtatja. Erkölcsi erő, akarat és tisztaság tekintetében Mohamed messze távol áll Buddha egyéniségétől. Erőszakos próféta, aki a fegyver használatától sem riad vissza. Beteges képzelődés vezette őt keresztényen és zsidó eszmék befolyása alatt a prófétai pályára, amelyen a politikai furfang és ámitás is nagy szerepet játszik. Mohamed a válásból politikát csinált és a politikát vallási mezbe öltöztette s egyiket a másik javára kihasználta, aszerint, a mint az érdeke kívánta.

Mohamed jellemének teljes ellentéte Jézus, a büntelen istenember, akinek természetfeletti születése az isteni gondviselés csudás ténye s megjelenése a csudák csudája. S míg az előző vallásalapítók koruk vallásos mozgalmaiból, addig Jézus a mennyei atyával való közösségből merítette vallásos tartalmát következetesen kerülte, mind a szövevényes tanokat, mind a vallásnak a politikával való összekeverését.

Ő az isteni mester, az előzők csak emberi tanítók. Vallásának útjai, módjai és eszközei mindenkor a személyiség kiépítését célozzák az Istennel való legbensőbb fiúi közösségben.

De nézzük csak közelebbről a három vallásalapítónak tanait is.

Buddha vallásos tana az élet szenvedéseitől való megváltásban összpontosul. A nemlét, a nirvana a legfőbb boldogság és üdvösség, azért vettette el Buddha a brahmánok isteneit, a védák tantekintélyét, a sok ceremóniát és a dogmát s a fősúlyt az érzületre s a szív tisztaságára fektette. Negatív vallásos reformátor, aki elveti a brahmán vallási tanokat, de új vallásos erőt nem tud önteni rendszerébe. Inkább filozófiai és etikai reformátor, akinek szerzetesi ideálja telve van az alázatosság, egyenlőség, testvériség és türelmesség érzelmeivel. Csakhogy etikájának mozgató ereje az életmódor, amely szociális és kulturális haladást és fejlődést nem ismer. Neki is voltak tanítványai, mint Jézusnak, volt Jánosa, Pétere, sőt Judása is s neki is a legnagyobb ellenségei a brahmánok és aszkéták voltak, mint valódi keleti indián farizeus-típusok. De bár Jézussal és az ő vallásával külsőleg sok hasonló vonása

is van a buddhizmusnak, de a természetfelettség megtagadása miatt nincs isteni éltető ereje és megszentelő hatalma. A buddhizmus az önmegváltás és az önmegszentelés „atheista vallása“.

Vallásos tartalmát tekintve a mohamedanizmus fölötté áll a buddhizmusnak. Van monotheista istenfogalma, van theologiai alapon nyugvó erkölcsi világrendje s ezért nagy a fanatizálható vallásos ereje. De alapítója, keletkezése és elterjedése szempontjából az iszlám messze távol áll a buddhizmustól. Mohamed beteges testi és lelki állapotában szinte szuggerálta magának a prófétaságra való elhivatását. Politikai egoizmus s nem a vallásos lélek vágya tette meg vallásalapítónak. A politika és a vallás tisztátalan szövetsége máig is átka a mohamedanizmusnak. Az iszlám merev monotheizmusa ellentétben van az atheista buddhizmussal s fatalizmusa épp olyan etikaellenes, mint a buddhista szenvedés kátéja. S amilyen érzékies az istenfogalma és prófétasága, olyan kirívó színezetű a paradicsomról és a pokolról szóló tana. Szinte kadaverengedelmességet hirdet Alah-val szemben, akiből a szeretet tulajdonságai teljesen hiányzanak. Az iszlám csak külső és nem belső életre való etikát hirdet. Erkölcsisége a cselekedetek külső legalizmusánál marad és nem hatol be az érzület moralizmusába, a lelkiület megszentelésébe. Vallása elterjedésének eszközei merőben külsőlegeseek: az ígéretek és fenygetések, a fegyverrel való erőszakos térítések.

Mi más Jézus tana és küzdelme. Vallásos egyénisége szinte az édig nyúl másik két vallásalapító társával szemben. Mint Buddha a brahmanizmuson, Mohamed az arab természetvalláson, úgy Jézus a zsidóságon át jutott vallása megalapítására. De a zsidóság csak történeti alap és keret a Jézus vallásához. A tartalom és a lélek egészen más benne. Isten a mi mennyei atyánk, Jézus az Isten egyszülött fia, az Istenországa az emberiség testvéri közössége, a hozzá való tartozás feltétele a gyökeres megtérés s az abban való megmaradás eszköze az Isten és a felebarátok iránti szeretet: ez az evangélium vejeje. Igazi felsősége és páratlansága pedig az a keresztyénységnek, hogy Jézus nemcsak tanította, hanem meg is valósította ezeket az igazságokat, sőt szentlelke által a követőit is képesekké teszi az ő követésére. Jézus páratlan egyénisége, és ereje teszi az ő vallását a megváltás egyetlen és igaz vallásává. „A buddhizmus“ — írja Falke — „az önmegváltás, az iszlám a törvény általi megigazulás, a keresztyénység a megváltó szeretet vallása. Buddha kiűz az életből, Mohamed elmerit a világban, Jézus az élet fölé emel. A buddhizmus

világfájdalmassá tesz, a mohamedanizmus világélvezővé, de a keresztyénység meggyőzi a világot. Buddha élet 'és világkerülő aszkéta, Mohamed egy világias érzésű theokrata, Jézus világ-megváltó és üdvözítő Istenfia“.

De a három vallásalapító egymástól való függőségének kérdését is tárgyalja Falke. Vizsgálja, hogy vannak-e közös vallásos gondolatelmek a buddhizmusban és a keresztyénységben? E kérdésre Rappstein „Buddha u. Christus“ c. művében s a magyarra is lefordított Buddhista káté azt felelik, hogy a keresztyénység buddhista eredetű s úgy Jézus, mint az ő tanítványai buddhista szerzetesek voltak. Még Seydel lipcsei tanár is vitatja az evangéliumoknak buddhista legendáktól való függőségét. Hozzájuk csatlakozott legújabbak Pffeiderer és Bergh is. Ezzel szemben a keresztyénység teljes önállóságát vitatja Kuenen és részletesen kimutatja Oldenberg, aki ma a buddhizmus legalaposabb ismerője. Ha Drumondnak igaza is van a maga természeti törvényeivel a szellemvilágában és bizonyos közös eszmei vonatkozások föl is vehetők az emberiség vallásos életében, úgy másrészt mégis kétségtelen, hogy buddhista-befolyásról az evangéliumok keletkezésére nem szólhatunk. A keresztyénység vallásos-erkölcsi világnézete úgy alakilag, mint tartalmilag messze föltte áll az élettelen buddhizmusnak. Ezzel szemben a mohamedánizmus teljesen a zsidóságból és keresztyénségből merített, tehát leszármaztatott vallás. Teljesen zsidós az istenfogalma, zsidós a törvényről való tanítása. Ellenben a keresztyénségből Mohamed legfőlebb a monotheista isteneszmét és a túlvilági élet képzetét merítette, de ezeket is eltorzított alakban. Hiányzott benne az érzék Jézus személyiségének megértésére s különösen az ő szeretetébe és büntetlen természetébe sohasem tudott mélyebben behatolni. Csak másodrangú prófétának és emberi példányképnek tudta minősíteni.

S végül hasonlítsuk még össze a három vallásalapító élet- és jellemképét s vessünk rövid pillantást a három vallásalak történeti fejlődésére.

Minden vallás az alapítójának, az alapító személyének kinyomata. Buddha életét és jellemképét kevésbé ismerjük. Külső alakjáról alig tudunk valamit. De belsejében erős lélek volt. Nem ámitott, hanem igazán hitt az ő elhivatásában népe megváltására. Személyiségének egyik alapvonása a nyugaltság, a lelki és testi tisztaság, az alázatosság és maga magával való megelégedettség. De e szép vonások mellett lényeges hibája, hogy nem él benne szeretet, szíve nem érzett vágyódást az élő Istennel és a felebarátokkal való közösség

iránt s nem ismerte a büntől való megváltás érzetét. Falke szerint, Buddha „personificierte Unnatur“, kinek mint aszkétának és szerzetesnek érzéke sincs a valódi emberi iránt.

Az iszlam lármás prófétája hiszterikus beteg ember volt, telve erős és öntudatos világlévező étellel. Komoly szívbéli kegyességénél fogva sohasem tartotta magát csalhatatlannak, sőt ő mondotta, hogy „imádság nélkül mit sem ér a vallás“. De azért másrészt démoni Faust-természet volt, akiben két lélek lakott s a rosszabbik erősebb volt a jónál. Nincs nagyobb lelektani rejtély, mint az a kétlelkű problematikus prófétai természet, amelyben szinte kereszteződött egyéniségének fény- és árnyoldala. De a démon erősebb volt benne, mint jobb géniusza. Hozzájárul az, hogy természetében az érzés és a fantázia volt az uralkodó s teljesen zavaros és homályos az etikai lelkület és ismeret. Egész életében az érzékiség bilincsei között vergődött. Kicsapongó, kéjenc természete mellett a kegyetlenség és a zsarnokság volt egyéniségének egyik alapvonása, amiért Falke egyenesen „banditafőnök“-nek mondja, sőt „hazug prófétának“ minősíti. „A megtestesült emberi szenvedély“ az ő prófétai alakja minden ízében. Ily élesen itéli meg Mohamedet Hase, Möhler, Nöldeke, Sprenger, Orelli, Grimme és Arnold is.

Csaknem lehetetlen Jézus személyiségét az előző két vallásalapítóval összehasonlítani. Krisztus is hitt messiási hivatásban, sőt egyetlen fiúi közösségben tudta magát menyeyei atyjával. Lényegének első alapvonása az Isten iránti teljes szeretet, amelynek az emberek iránti szeretete egészen természetes folyománya. Szeretete benső tisztaságának egyik legerősebb bizonyítéka az önzetlensége, az Istenben való rendíthetetlen bizodalma és erkölcsi életének abszolút tisztasága. Jézus személyisége csupa világosság és tisztaság s amit benne imádunk, az az ő megváltói ereje és hatalma. Nem volt világ kerülő, mint Buddha, nem merült a világba, mint Mohamed, hanem tanával és büntelen életével meggyőzte a világot.

A legújabb vallástörténeti statisztika szerint 540 millió keresztyén, 300 konfucianus, 215 millió brahmán, 180 millió moszlim, 122 millió buddhista, 14 millió shintoista és 10 millió zsidó lakik az egész földkerekségen. A keresztyénség tehát, már viszonylagos többségben van és évről évre nagy számban terjed a pogányok között. A buddhizmus Ázsiában hanyatlóban van, de pesszimista tanításai Európában és Amerikában nagy hódítást tesznek. Első terjesztője Németországban Schopenhauer volt, aki sohasem értette meg Jézus fenségét s a keresztyénség abszolút igazságát. Őt követte

Hartmann, ki a buddhizmusban „egy az isteni gondviselés által vezérelt s a keresztyénséggel párhuzamosan haladó fejlődési fokozatát látta a vallásos emberiségnek“. S Nietzsche és Wagner is rokonszenvezett a buddhizmussal. Különös missziói gálátába lépett a „theológiai társulat“ s „a buddhista missziói egyesület“. De a buddhista eszméknek az európai kultúrába való beoltása hiábavaló erőlködés.

A buddhizmus békés történetével szemben az iszlam története csupa haditörténet. Az a theokrácia, amelyet a kard alapított, csak karddal tarthatja fenn magát. Ámde karddal se meg nem hódítható, se össze nem tartható az egész világ. A mohamedanizmus is csak „nevelő mester“, a maga 180 millió moszlimjével fanatizmusa és türelmetlensége dacára sem tarthatja fenn magát a felsőségével hódító keresztyénséggel szemben. Mert egyedül a keresztyénségben van meg a világmeggyőző tökéletes igazság és a világmegszentelő teljes szentség. Jól tudta ezt már Pál apostol is, akinek műve folytán a keresztyénség aránylag sokkal gyorsabban terjedt el, mint a buddhizmus vagy akár az iszlam. S e világmissziói hivatásában a keresztyénséget fel nem tartóztathatja sem a keleti lamaizmus, sem a pápás katholicizmus, sem a moszlim ortodoxia kerékkötője. A reformáció által megtisztított keresztyénség a világ vallása és a jövő vallása.

Dr. Szlávik Mátyás.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

Nemcsak hazánkban, hanem a külföldön is erősen tapasztalhatjuk, hogy a materialisztikus törekvések nagy mértékben uralkodnak a különböző egyházakban. A vallás és erkölcs ápolása, bármennyire elsőrendű, sőt egyedüli feladata volna is az egyháznak, mégis háttérbe szorul ama jelszó mellett, hogy az egyház magasztos hivatását csak úgy töltheti be sikeresen, ha kellő anyagi erővel rendelkezik; ha szolgálai teljesen hivatásuknak szentelhetik magukat s nem kell aggódniok a holnapi kenyér miatt; ha jól fundált s virágzó közmívelődési s felebaráti intézetek állanak rendelkezésre.

Az egymás iránt nem jól hangolt, sőt agresszív természetű egyházak is megerősödésök, gyarapodásuk, terjeszkedésük, győzedelmük alapjait szintén az anyagilag biztosított s bő pénzforrásokkal rendelkező intézményekben látják. A támadó róm. katolicizmus pénzt gyűjt, hogy „közvéleményt” csináljon a sajtó útján; pénzt gyűjt, hogy szegény gyermekeket összeszedjen s azokat magának nevelje fel; pénzt gyűjt, hogy politikai pártot is gyűjthessen, melynek segítségével közvetlen befolyást gyakorolhasson az állami ügyekre, sőt ha lehetséges, az egész hatalmat magának sajátítsa ki s ő legyen az állam.

A védekező protestantizmus hasonló utakon jár. Ő is pénzt, sok pénzt kíván kultusz és kulturcélokra: egyházak, templomok, iskolák, sajtó, szeretetintézmények s közvetve bizony politikai törekvések céljaira is.

Nem megrovás, nem elítélés a szándékunk, midőn ezen megfigyelésünket papírra vetjük. Távolról sem! Hiszen úgy

látjuk, hogy korunk minden téren: a lelki, a szellemi élet legszubtilisebb terén is erős anyagi alapokra kívánja felépíteni mindennemű törekvéseit. Az egymással szemben álló irányok és törekvések sikere, legalább ez idő szerint, nem azok belső értékétől, immanens igazságától, hanem attól függ, hogy külső, anyagi eszközökkel minő propagandát tudnak kifejtteni s mily mértékben tudják a hirdetett tanokat a hívők számára anyagilag is gyümölcsöztetni.

De mégis csak papírra kellett vetniünk ezen megfigyelést, mert így hívhatjuk fel az olvasót afelől a nagy kérdés felől való gondolkozásra, hogy csakugyan lekicsinylendő s figyelmen kívül hagyandó-e egyházi intézményeink mult s jelenbeli eseményeinek vizsgálásánál a történelmi materializmus tan-tétele, vagy azt is figyelembe kell venni s őt — ha csak cum grano salis — alkalmazni is.

Én úgy látom, hogy az egyház, mint társadalom, a legteljesebb mértékben osztozkodik a többi társadalmak s maga az egész emberi társadalom életnyilvánulásaiban. Az egyház is alatta áll a társadalom egyetemes törvényeinek, melyeknek uralma alól a vallásos és erkölcsi centrális elvek sem tudják kiszabadítani. A szervezet reá nőtt az elvek nyakára. A keresztényiség magasztos valláserkölesi tanai csak akkor és ott hathatnak friss és közvetlen eleven erővel, amikor és ahol nincsenek a szervezet által és útján másnemű érdekeknek lekötve.

Nem igen kell messze mennünk példaért. Itt van az ORLE! Közel két esztendeje vitézkedik a maga zsoldján. A kávé és cukorvásárlástól Bosznia és Hercegovina annexiójáig minden dologhoz hozzászólt s minden tárgyalása, minden eddigi törekvése ama „három szükséges dolog“ körül forog. „Amaz egy szükséges dolog“ s ami ezzel szorosán egybefügg: a hivek valláserkölsi emelése, nevelése akkorra marad, mikor a munkások anyagi gondoktól menten vethetik kezeiket az eke szarvára.

De ama „három szükséges dolog“ ott kísért mindenütt. Mi sem vagyunk rosszabbak, mint mások. Hiszen a mult esztendőben a poroszországi evangélikus és katolikus papság figyelmét és érdeklődését éppen úgy lekötötte a kongruarendezés, mint a mi papjainkat. Ugyanakkor a bajorországi protestánsokat is foglalkoztatta a kongruaügy és az egyházi adó kérdése. Minthogy a bajorországi dolgokat még nem ismer tettem e helyen, éppen azért jelen szemlémet főleg afelől irányítom.

A mult év aug. 15-én szentesítette az uralkodó azt a

törvényt, mely a bajorországi protestáns egyházakban életbe-
léptetendő egyetemes egyházi adózás behozatalát engedélyezi.

A most engedélyezett egyházi adó a mi közalapi adónk-
hoz hasonló s így egyetemes természetű. Egyelőre nem érinti
az egyházközségi egyházi adót, mely Bajorországban is éppen
olyan különböző, helyenkint mennyiségileg és minőségileg
olyan eltérő, mint akárcsak nálunk. De nem érinti a papi
jövedelmet sem, mely ott is javadalomszerű és kongruális
részletből áll.

Az egyházi adózásról szóló törvény: állami törvény,
mely megengedi, hogy a Rajna jobb partján lévő bajorországi
protestáns egyház és a pfalzi egyesült egyház egyetemes ter-
mészetű olyan szükségleteinek fedezése végett, amelyekre az
állam segélyt nem ad, az egyházaknak maguknak pedig ele-
gendő forrásaik nincsenek, egyházi adót vethessen ki.

Ilyen egyetemes természetű egyházi szükségletekül a
törvény a következőket jelöli meg: 1. Helyi egyházi adótól
súlyosan megterhelt egyházközségek támogatása. 2. Lelkeszi
állások szervezése. átalakítása, egyházi építkezések ott, hol
ezekre szükség van. 3. Gyengén javadalmozott lelkészek jöve-
delmének emelése. 4. Nyugalmazott lelkészek, lelkészi öze-
gyek és árvák nyugdíjának emelése. 5. Lelkészek költözködési
s betegség folytán előállott helyettesítési költségeinek fede-
zése. 6. Egyházi célokra szolgáló s az egyházi főhatóság ren-
delkezése alatt álló ú. n. „rendelkezési alap“ létesítése. 7. Az
ú. n. adóügyi zsinat s az egyházi adó kezelésével felmerülő
szükségletek fedezése. Királyi engedelemmel még más egyéb
egyetemes célok is felöllelhetők.

Az egyházi adó ügyében nem a rendes ú. n. generális
szinodus, hanem egy újonnan szervezett egyházi testület, az
„adóügyi zsinat“ fog intézkedni. Ezen adóügyi zsinat sokkal
szabadabb az államkormányval, illetőleg ennek egyházi kép-
viseletével, a főkonszisztóriummal szemben, mint az egyetemes
zsinat. Az adóügyi zsinatnak tagjai: az egyetemes zsinat ösz-
szes világi tagjai; az egyetemes zsinat összes lelkésztagjai
által választott s a világi tagok felét kitevő lelkésztag s a
református egyház egy lelkészi s két világi tagja. Az adóügyi
zsinat mindig közvetlenül az egyetemes zsinat után ülésezik.
Maga választja elnökét. Az egyházi főhatóság képviselői hiva-
talból tagok s jogosítva vannak szólásra, valamint indítványok
benyújtására is. A kormánynak joga van külön képviselőt
küldeni az adóügyi zsinatra, de az a tárgyalásokban részt
nem vehet. A zsinat határozatai királyi jóváhagyás alá ter-
jesztendők.

Az egyházi adó hozadéka egy egyetemes egyházi pénztárba folyik s ezt a pénztárt az általános lelkészsegélyalap intézősége kezeli, a rendelkezési alapon kiszakítandó részlet kivételével, mely utóbbi célra legfeljebb az összes bevétel egy tizede fordítható. Az egyetemes egyházi pénztár számadásai felülvizsgálat, illetőleg ellenőrzés céljából a kultusz-miniszterhez felterjesztendők.

Minden protestáns, ki Bajorországban egyenes állami adóval meg van róva, egyházi adót is köteles fizetni. Ha más, egyházi adófizetésre nem kötelezhető egyénnel közösen van az illető állami adóval megróva: akkor az illető csak a közös adóból reá eső hányad erejéig vonható egyházi adó alá. Az egyházi adó nem lehet magasabb, mint az egyházi adófizetésre kötelezett egyén egyenes állami adójának 10%-a. A kivetés percentszerűleg történik úgy a jelenlegi, mint a később életbeléptetendő egyenes állami adók után. Az egyházi adó kivetése, beszedése, behajtása az állami adókezelőségek által történik. A beszedett adót az állam szolgáltatja be az egyetemes egyházi pénztárba. A kezelésért az államot a jövedelem 30%-a illeti.

Ezen egyházi adóügyhöz meg kell jegyeznünk, hogy a bajor lelkészek állami kongruát élveznek, nyugdíjuk államilag rendezve van s hogy az általános lelkészsegélyalap, melyről fentebb szó volt, éppen a most említett célokra adott államsegélyekből alakul. Ha tehát az egyetemes egyházi pénztár lelkészi javadalmakat, nyugdíjat stb. pótol: ez azt jelenti, hogy némely helyen az egyház nagyobb javadalmat tart méltányosnak, mint amennyit a lelkész a helyi jövedelmekből s a kongruából élvez.

Bajorországban már régóta felszinen volt az egyetemes egyházi adó behozatalának eszméje. Hol az állam akarta létesíteni, hogy a kongruát erre hárítsa át; hol pedig az egyház, hogy számos szükségleteit fedezhesse. A két tényező akarata ritkán találkozott össze, mivel mindketten más és más célt tartottak szem előtt. Ezért amelyik fél meg akarta akadályozni az egyetemes egyházi adó behozatalát, rendesen avval állott elő, hogy előbb az egyházközségek háztartását és szervezését kell szabatosan megállapítani.

Huszonhét évi huzavona után a mult évben mégis csak létre jött az új törvény, közben bekövetkezett a kongruarendezés államsegélylyel. Sőt a mult évben a kongrua ismét emelkedett. Daczára a növekedett állami támogatásnak, most már az ultramontán bajor kultuszminiszter nem támasztott nehézségeket az egyetemes egyházi adó behozatala ellen. Az ultra-

montán többség is készségesen támogatta a képviselőházban a javaslatot, mely ellen éppen protestánsok emeltek nagyobb kifogást, mikor az államtanács előtt tárgyalás alá került.

Mindenesetre feltűnő, hogy ultramontánok részről elősegítették azt a törvényt, melyet a protestánsok már olyan régen és forrón vártak. A protestáns vallású államtanácsosok az elodázás mellett foglaltak állást, mivel szerintök az egyházközségi szervezet rendezésének okvetlen meg kell előznie az egyetemes egyházi adó behozatalát. A katolikusok ezt nem látták ez alkalommal szükségesnek. Sokan úgy magyarázták a centrum állásfoglalását, hogy a katolikusok is óhajtanának egy, saját hiveikre kivetett egyetemes kultuszadót életbeléptetni, mint a minő Poroszországban, Württembergben s Badenben már van; azonban szeretnék látni, hogy miképen válik az be Bajorországban. Ők maguk nem merték kezdeményezni, de szívesen támogatták a protestánsokat, hogy rajtuk okuljanak s ha kell, tőlük tanuljanak.

A protestáns államtanácsosok halasztó indítványát némelyek szűkkeblűséggel indokolják, mert ha egyszer az egyház hivatalos képviselőre kívánta e kultuszadót behozatalát, akkor talán más indok nem is képzelhető az ellenzőknél, mint hogy szabadulni óhajtanak a reájok eső adószázalékok alól. De a dolog aligha így áll.

Említettük, hogy Bajorországban az egyházközségi adózás s a papi javadalom ugyanazon aránytalan és tarka, szinte zagyva képét mutatja, mint a miénk. Már most mi jól tudjuk, hogy minő roppant bajokat idézett elő az, hogy nálunk az egyházközségi teherviselés és lelkesízi javadalom rendezése nélkül következett be a kongruaszabályozás. A kongrua szabályozása után az egyházközségi adó rendezése megint csak bonyodalmakat és sok kellemetlenségeket eredményezett. Akik nem gondolják végig, hogy ami eddig történt, miért történt így s hogy annak másképen nem is lehetett történni az adott viszonyok között: azok össze-vissza handabandázva saját egyházi hatásuk ellen támadnak, amelyben pedig nemcsak több belátás, erély és tapintat, hanem több egyháziasság és egyházszeretet is van, mint a kothurnusban ágáló egyházi magántudósokban. Bajorországban, hol a kongruaügynek hosszabb multja van, hol a szükséges tapasztalatok rendelkezésére állanak, a mélyebben látók az egyház érdekében sürgették az egyházközségi viszonyok rendezésének elsőbbségét.

De más oldalról értenünk kell azt is, hogy maguk az egyházi hatóságok miért óhajtották az egyházi adózás ilyen rendezését, holott az egyházközségi mizériákat ők ismerik a

legjobban. Bizony nem egyébért mentek bele az eddigi bajoknak huzamosabb ideig való állandosításába, hanem csak azért, mert a szükség kényszerítette őket.

Az egyházközségi szervezet megváltoztatása Bajorországban *alkotmányváltoztatást* jelent, mivel a közel száz éves egyházközségi szervezet az általános Landrechtben van szabályozva felekezeti különbség nélkül. Most figyelembe kell vennünk az alkotmányváltoztatás formai nehézségeit. De még inkább a tárgyi nehézségeket, melyek előállanak abból, hogy Bajorországban is most már parlamentáris úton történnek a változtatások a parlamentben az ultramontánok döntenek. Alig lehet remélni, hogy a parlament egy, a protestánsokra nézve is kedvező változtatást létesítsen.

Az egyházközségi szervezet megalkotásáig tehát nem lehetett várni. A viszonyok pedig nyomasztók. Bajorországban 8803 kultuszalapítvány van 171 millió márka értékben. A protestánsok 1249 kultuszalapítvánnyal rendelkeznek, melynek értéke 22 millió. A protestánsok a lakosságnak 28.5%-át képezik s így aránylag felényi egyházi vagyon felett sem rendelkeznek, mint a katolikusok. Az ultramontánok erős támadásai tehát felettébb szükségessé tették az új jövedelmi forrás megnyitását:

Hogy a bajor protestánsok is mennyire érzik az egyházközségi viszonyok rendezetlen voltának terheit, azt eléggé mutatja az, hogy az egyetemes egyházi pénztár legelső rendeltetéseül az egyházi terhekkel túlságosan sújtott gyülekezetek segélyezését tűzték ki.

Az egyetemes egyházi adótól függetlenül, de avval szinte egyidejűleg történt meg Bajorországban az újabb kongruarendezés.

Az első bajor kongruatörvény 1894-ben lépett életbe s a kezdő lelkipásztorinak 1800 márka jövedelmet biztosított, mely a 10-ik szolgálati évtől kezdve ötévenként 6 ízben 180—180 márkájával a 35-ik szolgálati évvel a 2880 márka maximális kongruát érte el. — Az 1902. évben életbe lépett második kongruatörvény 2000 márka kezdőfizetést állapított meg s a 10-ik évtől kezdve ötévenként esedékes 8 ízbeni korpótlékkal a maximális kongruát a 45-ik szolgálati évnél 3440 márkában szabta meg.

A folyó év januárius elseje óta már a harmadik kongruatörvény lép életbe. Eszerint a kezdőfizetés 2400 márka, mely 12 évi szolgálat után 2600 márkára emelkedik, a 15-ben 2800-ra, a 18-ban 3000-re, a 22-ben 3200-ra, a 26-ban 3400-ra, s a 30-ban 3600-ra. Ez a maximális kongrua. Az

új törvény bizonyos helyeken 300 márka helyipótlékot engedélyez. Az állandó helyettes lelkészeket (vikárius) a rendes lelkészekkel egyenlőnek tekinti. Gondoskodik a segédlelkészek fizetéséről, az esperesek tiszteletdíjáról, az egyházi főkormányzat tisztviselőinek fizetéséről és a lelkészi nyugdíjról.

Az esperesek, esperességük nagysága szerint, 540—1080 márka tiszteletdíjat kapnak. A főkonzisztórium elnökének fizetése 12,000 márka, a főegyháztanácsosoké 7200 s 500 márka 3 éves korpótlék egészen 9600 márkáig. Konzisztórium tanácsosok kezdőfizetése 6000 márka, mely 500 márkás, 3 évenkénti korpótlékkal 8400 márkáig emelkedik. — A lelkészi nyugdíjösszege az eddigi 2250 márkáról 2650 márkára emeltett.

A közvetlen állami szolgálatban álló lelkészek, mint pl. a fegyházi, katonai stb. lelkészek fizetése a hasonlórangú állami hivatalnokéval egyenlő s nem a kongruatörvényben, hanem a tisztviselők fizetésrendezéséről szóló törvényben van megállapítva. Kezdő fizetésük 3000 márka, mely 18 év után, az 500 márkás és 3 évenként esedékes korpótlékkal 6000 márkára emelkedik.

A bajor kongruatörvény ez alkalommal meglehetősen simán ment keresztül az országgyűlés mindkét házán. Ennek egyik oka az, hogy közvetlen megelőzőleg az állami hivatalnokok fizetésrendezése már megtörtént s így méltánytalan lett volna a lelkészeket továbbra is eddigi fizetésük mellett hagyni. A másik ok pedig az volt, hogy most a centrum nem támasztott nehézséget, mint 1902-ben s azóta is több ízben, midőn ez ügy szőnyegre került. Nem támasztott pedig azért, mert ez alkalommal sikerült elérnie, hogy a törvényjavaslat már maga egyenlő fizetést praeliminált a nőtlen róm. kath. plebánosok és a családos prot. lelkészek részére. Ez egy oly vívmány volt a centrum számára, hogy minél előbb tető alá is kívánta juttatni a javaslat megszavazásával. Ez időszert tehát Bajorország és Magyarország az a két állam, mely egyenlő kongruát ad, úgy a protestáns lelkészeknek, mint a róm. kath. plebánosnak. Nyilván a „paritás“ nevében!

A bajorországi kongrua, még a legújabb rendezés dacára is, alacsonyabb, mint a legtöbb német államban megállapított lelkészi kongrua. Azonban nem szabad azt feledni, hogy a kongruarendezés az ú. n. javadalmi rendszert érintetlenül hagyta s a lelkészek jövedelmi bevallásából indul ki. Tehát nem a tényleges és hatóságilag megállapított, hanem a bevallott fizetést veszi kiindulási pontul, akárcsak a miénk. Ennek természetesen következménye azután Bajorországban is az, ami

nálunk, t. i. a kiegészítéssel ellátott lelkeszi javadalom mindig nagyobb, sokszor lényegesen nagyobb, mint amennyi összeg erejéig a kongruatörvény a lelkeszi fizetést biztosítja.

Amint most a bajorországi prot. egyházak körében legközelebb napirenden volt anyagi kérdéseket bemutattuk, éppen úgy tudnánk még, ha helyünk volna, más egyházak köréből is hasonló jelenségeket feles számmal elősorolni. De mert célunk nemcsak annak demonstrálása volt, hogy a materiális kérdések miképen dominálják az egyházi életet, hanem egyúttal konkrét esetben a megoldás módozatait is be akartuk mutatni, hogy abból tanulhassunk: éppen azért megelőgszünk az előadottakkal is.

Mindössze azt kívánnánk még, hogy az olvasó pozitíve az utak-módok megfigyeléséből, negatíve pedig annak elgondolásából épüljön, hogy „a három szükséges dolog“ mellett nem volna szabad elfeledkezni „amaz egy szükséges dologról“ sem.

p. — f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Révész Imre: Kálvin élete és a kálvinizmus. A nagy reformátor halálának négyszáz éves fordulójára. Kálvin arc-képével. 3-dik kiadás. Debrecen, 1909. Hegedüs és Sándor bizománya, 364 lap, ára kötve 5 K.

Az 1909. év a Kálvin János esztendeje. Még a mi nehézkes és szegényes magyar kálvinizmusunkban is megmozdultak az elmék és tette buzdultak a kezek. Értékes társadalmi s irodalmi vállalkozások indultak és becses anyagi áldozatok létesültek Kálvin érdekében. A korábban alakult *Kálvin-Szövetség* a Kálvin évében buzdult sokatigérő tevékenységre. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság *Kálvin Emlékkönyv*-vel áldoz a nagy reformátor emlékének. A Református Egyházi Könyvtár nagyterjedelmű *Kálvin életrajzot* ad ki Kálvin emlékére. A Lorántfy Zsuzsánna-egyesület Kálvinnak a nőkhöz írott leveleit fordíttatja le és adja ki. Mindmegannyi irodalmi tisztességtétel és irodalmi hódolat Kálvin nagysága előtt.

De ez nem minden. A magyar kálvinista-közönség tekintélyes anyagi áldozattal is hódol Kálvin emlékének. A reformáció genfi emlékére egyházhatósági indításból szorgalmasan gyűjt és szépen adakozik. A dunamelléki reformátusság egymaga több mint 22 ezer koronát adott erre a célra. Emellett mind az egyházi főhatóság megbizásából tekintélyes küldöttség, mind önkénytes vállalkozás útján nagyszámú önkénytes csapat vállalkozott arra a költséges és fárasztó útra, hogy a július első hetében Genfben tartandó Kálvin-ünnepségekben személyesen részt vegyen. Ez meg tiszteletreméltó anyagi

áldozat Kálvin érdemeinek és hálás kegyelet az ő dicső emléke iránt.

Dicséretreméltó készséggel vesz részt Kálvin tiszteletében a tiszántúli reformátusság „Révész Imre Emléklapja“ is, mely 1881-ben keletkezve, 1890-ben az addigi adományokból megerősödve, 1905-ben külön szabályzattal megalakulva, 12 ezer korona alappal avégből szerveztetett, hogy ennek kamataiból Révész Imre egyháztörténeti és egyházjogi művei, irodalmi levelezése és életrajza adassanak ki. Az ekként szervezett Emlékalap intéző-bizottsága 1906-ban az örökösöktől 3000 koronáért megvette Révész Imre irodalmi hagyatékát (az agendát és imádságok kivételével) és 1908-ban elhatározta, hogy Révész Imre műveinek kiadását a *Kálvin életével* megkezdí s annak sajtó alá rendezésével Balogh Ferenc debreceni theol. tanárt megbízta, hogy „Kálvin születésének négy-százados ünnepélyén Révész Imre, ez az erős magyar kálvinista tudós újra hallassa szavát abban a művében, amely ma is megáll s amelynek lényegét nem döntötték meg az azóta való kutatások, sőt igazolták és csakis egyes részleteit tették világosabbá“. Így jelent meg a Révész-féle Kálvin élete harmadik kiadásban Balogh Ferenc lendületes előszavával és tájékozó utószavával.

Mi nemcsak időszerű, nemcsak kegyeletes, hanem értékes irodalmi vállalkozásnak tartjuk Révész Kálvin életének újból való kiadását, mivel, mint Balogh Ferenc mondja az előszóban, e „mű a legmélyebb tanulmány gyümölcse; irányra, tartalomra és szellemre nézve a legjellegzetesebb s minden rendű olvasó által élvezhető; az egyetlen irodalmi termék a maga korában (1864), mely magyar földön keletkezett, szülő bizonyágtételül a magyar reformátusok hálájáról a nagy ember iránt. Még akkor, 45 esztendővel ezelőtt, a magyar református irodalom sem hatósági, sem társulati támogatásban nem részesült, hanem magára hagyott egyéni kezdemény esélyeivel birkózott. Annál dicsőbb, hogy az egyéni kezdeményt siker és áldás kísérte!

„Méltó e mű, hogy a kálvini örömei irodalomban helyet foglaljon. Az elfolyt négy évtized alatt létrejött újabb kutatások *lényegben* nem változtatták meg a Révész által vázolt életrajzot, csak némely egyes részletet derítettek ki, p. o., hogy Kálvin 1554-ben Noyonban való megfordulásakor templomi zajos tüntetés miatt nyolc napig a káptalan börtönébe jutott“.

Lefranc Ábel „Kálvin ifjúsága“ (1888); *Doumergue* Emil „Kálvin János“-a (III. kötet 1905); Kálvin összes mun-

káinak (opera omnia) 59 kötetben való megjelenése (1863—1900); s a Servet-pör iratai (p. o. Weiss V.-tól 1908-ban a francia Protestáns Történelmi Társulat Bulletinjében): csak jobban kidomborították Kálvin egyéniségét, belvilágát, jellemét s Révész felfogását róla általában igazolták.

Mert a Révész felfogása Kálvin egyéniségéről se nem hízogató nagyítás, se nem ócsárló kicsinyítés, hanem a nagy embernek történelmi hűséggel, igazmondással és valódi megértéssel megrajzolt képe. „Én Kálvint, írja Révész, valóban nagy embernek tartom; de ha a legnagyobbak tartanám is, soha el nem választhatna engem azon Egyetlentől, a mi isteni Mesterinktől, akinek helyét semmi teremtmény soha ki nem pótolhatja. Kálvin elméjétől egy gondolat sem volt távolabb, mint az, hogy ő magát eszményül és példányképül állítsa fel s az, aki őt mintegy bálványozná, szellemének éppen olyan ellensége, mint az ő legnagyobb gyűlölője. Mert Kálvin jellemének valódi nagysága éppen abban áll, hogy noha életének egyedüli célja az volt, hogy az embereket Istenhez vezérelje s nem volt emberi tekintet, amely előtt valaha megrettent volna, magát mégis egy nyomorult parányiságnak tartotta, s az ő Teremtője előtt, aki felé volt a lelke szüntelen fordulva, a legőszintébb alázatossággal porba borult“.

Oly egyszerű s mégis annyi vész által zaklatott helyzetben, mint amilyenben Kálvin élt s csupán a szó és a toll hatalmával, aligha vitt valaha valaki nagyobb dolgokat véghez, mint amilyeneket ő véghez vitt. A székelyföldi havasoktól a skót bércekig, a francia partoktól Észak-Amerikáig, Dél-Afrikától Ausztráliáig s az angol és holland gyarmatok minden területén láthatók nyomai nagy lelke hatásának, melynek erejével nemcsak a tiszta keresztyénség tanai mellett küzdött nagy diadallal, hanem népének életirányát és jellemét, hivei országainak politikai, közművelődési és társadalmi rendjét változtatta, nemesbítette és szilárdította meg. Ő általa az Isten valóban nagy dolgokat vitt véghez. Ily nagy ember bizonynal megérdemli, hogy a maradék az ő élete folyásával megismerkedjék s tanulságot és erkölcsi erőt merítsen abból.

Am azért a támadások sem maradtak el Kálvin ellen. A római katolikus újabb írók, p. o. Brunetiére (1900), Dide (1907); a szabadgondolkodók és unitárius szellemű ellenfelek külföldön és hazánkban a maguk álláspontjáról elég kicsinylőleg, ellenszenvesen, sőt néha gyűlölettel ítélnék Kálvinról. De ezeknek a felekezateskedő íróknak dogmatikus ítélkezése teljességgel nem áll meg az elfogulatlan történetírás ítélőszéke előtt. A harmadik fajta támadás néhány pángermán

szellemű luteránus theologus részéről indult, p. o. Ritschl (1888), Loofs (1893), Schulze Márton (1901), Weber Miksa (1904) és Tröltsch (1906). De ezek és társaik, mint Balogh előszava helyesen mondja, elvont okoskodások laza talaján mozognak, ellenmondásokba esnek, s a rosszul használt fegyverekkel magukat is sebzik. Így nem ártanak sem Kálvin nagyságának, sem a kálvinizmus világtörténelmi hatásának. Mert kétségtelenül igaz az, hogy Kálvin elméleti tévedése a lelkiismereti szabadság terén nem felejtetheti el az ő jellemének és művének nagy alkotásait (Weiss).

A mű befejező része, a Révész által mesterileg vázolt „kálvinizmus“, alapos és magasztos jelentőségét az újabb támadásokkal szemben éppen nem veszítette el, sőt ez a rész, mint a magyar kálvinizmus megnyilatkozása 45 évvel ezelőtt a nagy reformátor kopersójánál, most harmadik kiadásában a bölcséjénél, a legszebb emlékdarab marad úgy hazánk, mint a külföld kálvinista irodalmában. Híven tünteti föl a kálvinizmus általános jellemét, találóan ismerteti a praedestinációról és az úrvacsoráról szóló dogma kálvinista magyarázatát, hű a kálvini istentisztelet és liturgia jellemzése, mesteri a kálvini egyházalkotmány ismertetése. Igaza van tehát Balogh Ferencnek, midőn a tájékoztató utószóban azt mondja, hogy a Révész „Kálvin élete“ nem évült el, méltán jelenik meg harmadik kiadásban s olvasásakor sok kegyes olvasónak fognak megnedvesedni a szeméi és magasra emelkedni a lelkei.

A könyv színvonala, nyelve, tárgyalási módja Révész művét a nagyközönség s nemcsak a szűkebb szakkörök olvasmányává teszi; kiállítása csinos, ára mérsékelt. Megszerzését minden olvasni szerető magyar kálvinista embernek melegen ajánlom.

V. F.

S. Szabó József: Magyar református Sion. Emlékkönyv a református egyház megalapítójának, Kálvin Jánosnak 400 éves születési évfordulójára. 134 képpel. Debrecen, 1909. Hegedüs és Sándor kiadása, 208 lap, ára kötve 2 K.

Ez az esztendő a Kálvin jubileumi esztendeje. Négyszáz évvel ezelőtt adta őt nekünk az isteni gondviselés. A kálvinista keresztyének világszerte azzal is kifejezik hálájukat a népek sorsát intéző nagy Isten iránt, hogy Kálvin nagy alakját emlékübe idézik, egyházi és reformátóri érdemeit méltatják, eszméit és intézményeit ismertetik és mérlegelik.

E nemes munkában a magyar református Sion is serényen forgolódik. Egész Kálvin-irodalmunk támad a jubileumi

esztendőben. Az egyetemes konvent népszerű Kálvin-életrajzot íratott, amely ugyancsak *S. Szabó* Józsefnek, e nagy szorgalmú és jeles tollú debreceni tanárnak gondos szerzésében immár 40 ezer példányban forog a magyar nép kezén. Ugyancsak az egyetemes konvent kiadta Kálvin fali arcképét, amelynek szintén nagy a kelendősége. Az egyetemes „Református egyházi könyvtár“, mely szintén a konvent aegise alatt jelenik meg, *dr. Pruzsinszky* Pál budapesti theol. tanárral megíratta Kálvin életét, melyből az első kötetet nemsokára minden református gyülekezetnek megküldi. A tiszántúli egyházkerület újból kiadta *Révész* Imrének 45 évvel ezelőtt irt nagybecsű Kálvin életrajzát. A MPIT szintén értékes Kálvin-életrajzot ad ki, melyben *dr. Antal* Géza, *dr. Erdős* József, *dr. Kún* Béla, *Nagy* Károly, *Pap* István és *dr. Pruzsinszky* Pál Kálvin egyéniségét és munkáját különböző oldalról méltatják. Végül a derék Lorántfy Zsuzsánna-egyesület is azzal fejezi hódolatát a svájci reformátor iránt, hogy *dr. Pruzsinszky* Pál fordításában és méltatásában kiadja Kálvin leveleit a nőkhöz, s ez a kötet is a napokban hagyja el a sajtót.

A kézalatti *Magyar református Sion* is a Kálvin-jubileumnak köszöni létrejöttét. Derék szerzője a következőleg ismerteti ennek a dúsan illusztrált népszerű egyháztörténetnek a keletkezését, célját és szerkesztési módját. „Ez az esztendő a Kálvin jubileumi esztendeje. Négy száz évvel ezelőtt adta őt nekünk az isteni gondviselés. Gondoltam, hogy mikor e jótéteményért Istennek halát adunk és a Kálvin nagy alakját emlékünke idézzük: az alkalomhoz illő lesz a Kálvin szerinti reformáció alapján létrejött magyar református egyháznak megalakulását és küzdelmes multját is feleleveníteni, továbbá képekben bemutatni egyházunk kimagasló, nagy alakjait, kiváló intézményeit, végül feltüntetni ennek mostani állapotát. Mind-ebből megláthatjuk, hogyan és mivé növekedett itt hazánkban, magyar földön, közel 400 esztendő óta az evangéliumi mustármag, melyet a nagy Kálvin elvetett.“

„Más céloom nincs e művel, mint hogy rövid összefoglalásban csak a legfőbb eseményekre terjeszkedve ki, adjam benne református egyházunk multját és jelenét. Óhajomásom, az, hogy a multból erőt és lelkesedést, a jelenből bizalmat és reménységet merítsen az olvasó. Mikor pedig a könyvben azoknak a képmását szemléli, akik erejüket, idejüket, vagyonukat, sokszor életüket sem sajnálták református egyházunkért, gyűljon szive nemes gerjedelemre s igyekezzék ama nagyokhoz és dicsőkhöz hasonlóvá lenni. Mert magyar református egyházunk csak úgy maradhat fenn és állhat szilárdan, meg-

dönthetetlenül az idők végeig, ha hitben törhetetlen, áldozatkészségben kifogyhatatlan fiai és leányai lesznek. A mult és jelen erre tanítanak bennünket. Azért szerintem az egyháztörténet könyvének, mint nagy tanítómesternek, a Biblia és Énekeskönyv mellett minden református családban ott kellene lennie.“

„Törekedtem e könyvet úgy megírni és összeállítani, hogy ezt minden rendű, rangú és korú református ember egyaránt kedvvel és haszonnal forgathassa. . . Munkám közben nagyon éreztem, hogy az óriási anyagot röviden feldolgozni s hozzá még a nagyközönség számára színesen és vonzó modorban előadni, rendkívül nehéz. S ha e részben van a könyvemnek fogyatéka, reményem, szigorú megítélés alá nem esik.“

A munka tartalmát jelzi a következő tartalomjegyzék: A magyar református egyház megalakulása és szervezkedése (1545—1606). A református egyház virágzó korszaka (1607—1660). A magyar ref. egyház elnyomtatása (1661—1780). A magyar református egyház felszabadulása (1781—1848). A református egyház az újabb korban (1848—1909). A református egyház alkotmánya és kormányzata (az országos zsinat, az egyetemes konvent, az egyházkerületek, az egyházkerületek összesített statisztikai adatai). Egyházirodalmi és egyháztársadalmi tevékenység a református egyházban.

Ehhez a szövegtartalomhoz járul mindenütt a maga helyén a sok szövegillusztráció, számszerint 134 kép, amelyek a református magyar egyház kimagasló férfiainak és asszonyainak arcképeit, nevezetesebb intézményeinek képét tüntetik fel, sajnos, nem éppen sikerült kivitelben. A mult és a közelmult nagy alakjainak, lelkesi és világi kitünőségeinek képei mellett a jelenkor kimagasló egyházi férfiainak az arcképeit sem nélkülözzük a gondosan szerkesztett munkában. Ott láthatók a jelenlegi püspökök és főgondnokok mellett Antal Géza, Balogh Ferenc, Baksa Lajos, Baksay István, Fejes István, Dóczy Imre és Gedeon. dr. Balthazar Dezső, Könyves Tóth Kálmán, Simon Károly, Szilády Áron, Szilassy Aladár, Szóts Farkas stb. arcképei is.

Magáról a szerkesztésről csak elismeréssel szólhatók. Az óriási anyagból elég szerencsés tapintattal válogatta ki szerző a legfontosabb és leglényegesebb eseményeket, valamint a legkimagaslóbb alakok és alkotások képeit is. Tárgyi hiányai és aránytalanságai vannak ugyan a munkának; de oly csekélyek, a tartalmi hézagok és annyira nem lényeges az egyben-másban mutatkozó lokális patriotizmus, hogy a szerző általában véve helyes ítéletű, elfogulatlan történetírónak bizonyul. A

könyv kidolgozása is tárgyilagos, megbízható s emellett oly élénk, vonzó, sőt helyenként színes az előadása, hogy azt minden rendű, rangú és korú református ember kedvvel és haszonnal olvashatja. Általában a *Magyar református Sion* oly sikerült népszerű és illusztrált egyháztörténeti mű, amely még nincs a mi irodalmunkban, amely megérdemli, hogy minden református család megszerezze, hogy minden református tanuló olvassa; mert sokat okul, tanul és épül belőle bármelyik olvasója.

A könyv nyomása csinos, gondos; illusztrációi, képei azonban nem igen sikerültek, mert sok benne a halvány és homályos kép. De a kötése izléses; ára pedig oly jutányos, hogy már ezért is megérdemli a tömeges elterjedést. Valóban ez a népszerű és olcsó diszmunka megérdemli, hogy a gyülekezetek pásztorai, az iskolák vezetői, a vallásos egyesületek intézői tömegesen terjesszék református közönségünk körében. Megrendelhető a dunántúli ref. püspöki hivatalban Komáromban.

V.

Dr. Vikár Béla: Kalevala. A finn eredetiből. Budapest (Akadémia), 1909. 354 lap. Ára 12 korona.

Műveit az ismert nevű fővárosi író méltán ajánlotta „Gróf Kuun Géza emlékének“, tudományos életünk e kiváló díszének, aki Gyulai Pál mellett a fordítás iránt a legélénkebben érdeklődött. A jelen új fordítás (a régi Barna Ferdinándtól való), „jó két évtized munkája“ s csakugyan ritmus- és nyelvtekintetében a leghívebben van magyar nyelvünkre áttéve. Bennünket egy protestáns folyóiratban nem annyira a hősköltemény pompás lírai részletei, csodálatos ráolvasásai és páratlan menyekzői dalai, hanem *vallásos érzései és gondolatai* érdekelnek legközvetlenebbül. Íme egynehányat izlelítőül a szebbek közül:

Szerző vallásos lelkületére mutat, hogy hosszabb előszavában a Kalevala hősenek következő mély vallásos érzésű vallomására utal:

„Istennél az áldás féke
Alkotónknál üdvünk nyitja,
Nem irigyünknek kezére,
Artóink ujjaira bizva.“

„Isten hírével“ készült az ő munkája is, épp azért a 15-ik énekkel azt vallja:

„Tőlem semmi sem telik ki,
Egymagamtól éppen semmi,
Ha nincs Alkotóm kegyelme,
Ígaz Isten segedelme.“

Mindjárt az első énekben a Vizanya így könyörög:

„Óh te fölső isten, Ukkó,
Te az egész eget tartó!
Jövel hozzám én nagy jómra,
Hajolj hozzám hívó szómra“

ami a keresztyén gondviselő Istenben vetett hitre és bizodalomra emlékezteti az olvasót.

A 2-ik énekben pedig Väjnamöjnen, a hős, jó termésért így fohászkodik:

„Óh, Ukkó, te fölső isten,
Avagy agg apó a mennyben,
Futó föllegek királya,
Bolygó burhanyók bírása!
Tégy törvényt a felhők felül,
Bölcs tanácsot, mennyégben ülj,
Keletről a felhőt kergesd,
Éjszokról is támassz terhest,
Küldj hozzá még napnyugtáról,
Futtass egyben déli tájról,
Hullass nedvet nagy egedből,
Csurgass mézet föllegedből,
Hogy a gabna lábrakapjon,
Sűrű vetés jól suhogjon!“

Sőt később Ukkót, „a fölső istent“ „Mi urunk atyánk“-nak is mondja „a mennyben“.

Vagy a hős meggyógyulva, a 9-ik énekben a következőkben ad hálát Istennek a segedelemért:

„Én nem mozgok én hússal,
Teremtömnek húsa mozgat,
Én nem forgok én erőmmel,
Alkotóm ereje forgat,
Én nem szóllok ezen számmal,
Szólok Isten szája által;
Én nekem, ha édes a szám,
Isten szája édesebb ám,
Én kezem, ha szép is bezzeg,
Teremtöm kezei szebbek.

— — — — —
Ott van kelte minden kegynek,
Erős oltalmak erednek,
Mindig csak a magos mennyből,
Mindenható isten mellől.
Istenem, légy tehát áldva,
Teremtöm, tiéd a hála,
Hogy segédemül siettél,
Való védelmedbe vettél
Oly keménykinomban, ebben
A vas éle vágta sebben.

Isten intézi a pályát,
Teremtőnk a vég szabályát,
Nem hatalma semmi hősnek,
Ereje bármily erősnek!“

Vagy a 11-ik énekben következő igéreti esküt találunk :

„Istenem, tied a hála,
Én teremtőm, légy te áldva,
Hogy én neked menyet adtál,
Tűzgerjesztőt jót fogadtál,

— — — — —
Te is jó szerencsét áldjál,
Jót szereztél, jót találtál,
Jót ígére jó teremtőd,
Jót is juttatott kegyelme.“

A 15-ik énekben a hős így áldja az Istent :

„Sőt áldd jó szerencsét már most,
Istened, a nyilvánágot,
Hogy adott igaz segédet,
Uj életre hívott téged.“

A 21-ik énekben a hős a vendéglátó háznépének így köszöni meg a szivességet :

„Fizessen meg isten érte,
A teremtő visszamérje,
Ház urának asztalvégre,
Asszonyának éléstárba,
Fiúknak a halfogásba,
Szűzeknek a szövőszékre . . .

A 30-ik énekben következő realizmussal fohászodik a hős az ég urához :

Óvj, állhatatos teremtő,
Ékes Isten, védj ezektől,
Kegyess markoddal segélj meg,
Végtelen erőddel védj meg,
Férfiúi fondorlattól,
Gonosz női gondolattól,
Szakállasoknak szavától,
Szakállatlanok szavától!
Állj mellém örök segédül,
Állhatatos őrizőmül!“

A 36-ik énekben a jó nevelésre is gondol a nemzeti hős
eképen :

„Ne neveltesd, népem, eztán
Magzatodat kurtán, furcsán,
Bizva dőre dajkálóra,
Idegen elaltatóra!
Fiad ferdén ha neveled,
Dörén dajkálod gyereked,
Nem fog kapni értelemre,
Nem lesz benne férfielme,
Noha vén korát eléri,
Termetét bár öllel méri.“

A lírának valódi remek gyöngye a 41-ik ének, amelyben a hős megzendíti a hárfát és minden élő állat, még a tündérek is a levegőben, szárazföldön és tengeren, fölkerekednek és odagyűlnek a zene hallatára, mely mindnyájuk szívét úgy meghatja, hogy sirva fakadnak. Magának a hősnek szeméből is nagy könnycseppek gördülnek alá, leesnek a földre és a tengerbe hullnak, ahol gyönyörű kékes gyöngyökké alakulnak át. Csak nagyobb terjedelme miatt nem közölhetjük szószerint. Maga „a habok királya“ is azt mondja róla:

„Sohsem hallottam hasonlót,
Ezen a kerek világon,
Väjnamöjnen vigalmához,
A nagy nótafa dalához“.

A 43-ik énekben a hős azt kívánja nemzetének és hazájának:

„Add teremtöm, engedd isten,
Add, hogy boldoguljunk itten,
Eljünk mindig békességgel,
Haljunk majdan tisztességgel
A felséges finn hazában,
A szépséges Karjalában!
Óvj, állhatatos teremtő,
Ments meg minket, ékes isten,
Ments meg férfi-fondorlattól,
Vénasszonyi gondolattól;
Bírd le földi bántalmaink,
Verd le vizi ártalmaink!
Állj magzatid mellett mindig,
Gyámold gyöngye gyermekidet,
Vedd éjjente oltalomba.
Őrizd őket nappalonta,
Rontó nap ne süssön rája,
Rontó holdvilág ne bántsa,
Rontó szél ne ránczigálja,
Rontó eső meg ne vágja,
Fagy ne forduljon feléje,
Zord zimankó meg ne tépje!“

Ehhez hasonlóan a 45-ik énekben a hős még így imádkozik:

„Óh, Ukkó, te fölső isten,
Óreg ember fönn a mennyben!
Keletről a felhőt gerjeszd,
Északról is indíts terhest.
Nyugatról borúdat küldd el,
Essél mézzel, essél vízzel,
Kenőcsül e kóros helyre,
Öntésül a sajtó sebre!
Tőlem semmi ki nem telne,
Ha nincs alkotóm kegyelme;

Adjon alkotóm kegyelmet,
Hozzon isten segedelmet,

Hol kezem nem érintheti,
Érjék istennek kezei;
Hova nem bír nyulni ujjam,
Alkotómnak ujjá nyuljon;
Isten ujjá ékesebb is,
Teremtöm tenyere szebb is!
Jövel, alkotóm, javalni,
Isten, igéid szavalni,
Mindenható, orvosolni!"

Nem folytatjuk tovább e szemelvényeket. Drága gyöngyei ezek a finn vallásos költészetnek, egyben bizonysgai annak, hogy Vikár jó munkát végzett a fordítással. Épültünk rajtuk.

Sz. M.

Jánosi Zoltán: Közönséges egyházi beszédek. A „Papi dolgozatok“ III. kötete. Debrecen, 1909, Hegedüs és Sándor kiadása. 253 lap, ára kötve 6 korona.

Jánosi Zoltán, debreceni ref. lelkész, tehetséges és tanult egyházi író. Korábban megjelent dolgozatai és kézalatti egyházi beszédei nem közönséges tehetségről és nem mindennapi tanultságról tesznek bizonysgot. Gondolkozásában, észjárásában és írói egyéniségében van valami sajátosan egyéni, érdekesen eredeti vonás.

Gondolkozásában leginkább az ragadja meg az olvasó figyelmét, hogy az evangéliomot be akarja vinni a szociálista gondolkozásba, hogy a szociálistust meg akarja nemesíteni az evangéliommal. Jánosi nem vérbeli szociálista, mert nem osztzik a nemzetközi szociálistusnak sem materiálista világnézetében, sem romboló módszerében, sem csak a külső társadalmi rend megjavítására irányuló egyoldalú törekvéseiben. Sőt inkább theista, aki hisz Jézusban, az isteni megváltóban, hisz az evangéliumban, melyet Isten erejének vall, hisz az Istenországban, amelyet lelkesen prédikál; embernemesítő és világvajító törekvéseben az erkölcsi erők, a nevelő módszer s az ethikai eszközök alkalmazásának a híve. Jánosi legtalálóbban *kereszttyén szociálistának* nevezhető, aki érzi és átérti a társadalmi bajokat; aki keserüli az alsóbb társadalmi osztályok testi-lelki nyomorát; aki küzd az önző kapitalizmus ellen és segíteni akar az elnyomottak, a kisemberek, a proletárok nyomorán. Kereszttyén szociálista, aki a legjobb gyógyirt a társadalmi bajokra nem pusztán a gazdasági rend külső megváltoztatásában keresi és találja meg, hanem az egyént és a lelket

megszentelő evangéliumban látja a társadalmi bajok főfő gyógyszerét. Jánosi szemében „a keresztyénség a népek igazi orvosa, ki a népek nyomorát meglátja és meg is gyógyítja, meglátja úgy a testi, mint a lelki nyomort“ (3. lap) és meggyógyítja mind a kétféle társadalmi bajt, balzsamot ad rájuk és orvosokat küld hozzájuk.

Jánosi keresztyén szociálista, aki a keresztyénség nagy erővel felvértezve, bátran hirdeti, hogy Krisztusnak az örökkévaló evangéliomnak kell megnyerni a szegények szívét. És ezt a célt az anyagi nyomor enyhítésének az útján sokszor elérhetjük. Mert így a testi irgalmasság által lelki irgalmasságot cselekszünk. Az irgalmasság koronája ez. A legnagyobb jót akkor cselekszünk, mikor a kolduslelkeket az evangéliom drága gyöngyével ajándékozzuk meg . . . E gonosz időben sokan kongatják már a halálharangot szent vallásunk felett. Temetik az élőket, temetik az Istent. Mutassuk meg, hogy él még az Isten és él még a Jézus Krisztus. Mutassuk meg, hogy a keresztyénség ma is nagy hatalom“ (5. l.).

Jánosi az evangéliumi keresztyén szociálizmust a római katolikus „keresztyény“ szociálizmussal szemben a következőleg jellemzi. „A tolokodásig élelmes pápaság megcsinálta már a maga ú. n. „keresztyény szociálizmus“-át, amely nem egyéb, mint az emberi nyomor tüneteinek hitvány kuruzslása, a kenyértelenek és a jogtalanok millióinak maszlagolása, Róma sötét aklába való csalogatása. Ezzel szemben ideje már megcsinálni a „keresztyén szociálizmust“-t, amelynek ajakán nem hazug jelszó a krisztusi eszmék szentháromsága: az egyenlőség, testvériség, szabadság“ (6. l.). Vannak, tudom, akik a mi egyházunkat csatasorba szeretnék állítani a szociálizmus ellen. Meggondolatlan gondolat. Hát meg akarják ölni az egyházat ezzel a méltatlan és egyenetlen mérközéssel! És az igazság és a szabadság angyalát az igazság és szabadság hóhérjává akarják alacsonyítani? Goromba gondolat. „Bár a dörgő egek szájába tudnám tenni nyelvemet“ (Shakespeare), hogy eképpen intsem egyházunkat e végzetes, e halálos ballépéstől. Testvéreim, Krisztus igaz barátai, mi, akik nem tartozunk a szociálizmus pártjához, mi lássuk meg a földi nyomornak rettentő sebeit és mi nyujtsunk kezét a jogért küzdőknek. Mint a szabadelvű angol protestánsok a jogegyenlőségért küzdő ir katolikusoknak. És mint az igazán nemes magyar nemesség 1848-ban a jogtalan jobbágyságnak. Lássátok meg az idők jeleit! A golyó és a szurony hitvány argumentum és nyomorult paizs. Elmúlt már az ólmos fütykös meg a rézfokos fénykora“ (6. lap.).

De a Jánosi keresztyén szociálizmusa nemcsak a testi, hanem a lelki nyomort is gyógyítani kívánja. És ennek gyógyszerere is egyedül az evangéliom balzsamában van. „Az igazi népbarátok és emberbarátok, akármilyen szorgalmatosak és akármilyen sokra igyekeznek, az egy szükséges dolog, az evangélium nélkül nem mehetnek semmire. A népek pásztorainak fülebe zeng az égből a megdicsőült Megváltó szava: „Nálam nélkül semmit sem cselekedhettek“. Ahol az iskolákban Jézus szellemében tanítanak, gyémánteszű, aranyshivű, acélakarató ifjak kerülnek ott ki az iskolákból a nemzeti életbe. A hol a templomokban Jézus szellemében prédikálnak, ott a tudatlanok tanulva, a bűnösök megrendülve, a szomorúak megvigasztalódva, a fáradtak felüdülve, az öregek megifjodva térnek vissza mindennapi munkájokhoz. Amelyik népnek az életében a keresztyén erkölcs élő-ható erő, az a nép el nem pusztulhat. Amelyik népnek az életében szárnyakat ölt a keresztyénség, az a nép új erőre kap és új virágzásra“ (11. lap.).

Jánosi keresztyén szociálizmusában annak gondos kiemelése is figyelemre méltó vonás, hogy a keresztyénség nemcsak *balzsamot ad*, hanem *orvosokat* is küld a világba. „Miként a Krisztus, úgy a keresztyénség is gondoskodik orvosokról, akik az evangéliom balzsamával gyógyítják a testi-lelki nyomor sebeit. Vannak igehirdetők, akik erős meggyőződéssel és nagy lelkesedéssel hirdetik az Istenországának evangéliumát. Vannak lelkipásztorok, akik hűségesen gondot viselnek a nyájról, melyben a Szentlélek vigyázókká tette őket. Vannak buzgó egyháztagok, akik az evangélium gyógyító balzsamát elviszik oda, ahová a hivatalos igehirdető hangja és a hivatásos lelkipásztor karja el nem érhet: a szegények viskóiba, a betegek ágyaihoz, a bűn barlangjaiba és az egyházgyűlölk hajlékaiba. Vannak, igen, vannak az örökkévaló evangéliumnak misszionáriusai, nemcsak a tengerentúli pogányok között, de keresztyén világ pogányai közt is. Magyarországon is mozdul a csontokkal rakott mező. Majd eljön az idő, amelyben szélesebb, mélyebb medret ásunk itt is evangéliumi tevékenységünknek. Csak buzgón kérjétek az aratás Urát, hogy bocsásson munkásokat az ő aratásába“ (12. l.).

Jánosinak ezt a keresztyén szociálizmusát a kötet legelső beszédéből szűrtük le, mely „A népek orvososa“ cím alatt Gerok után elég szabatosan formulázza az evangélium álláspontját a szociális kérdésekkel szemben. Hasonló erővel és tisztasággal szólal meg a keresztyén szociálizmus „A gazdag és Lázár“ című beszédjében, amelyet szintén Gerok nyomán

készített s amelynek főgondolata az, hogy társadalmi életünket a gazdagok és a szegények szeretetlensége, önzése tette pokollá; mennyországgá egyedül a hitben gazdagok és a lelki szegények szeretete, önzetlensége teheti. Nagyon helyesen mondja szerző, hogy „ha a társadalom fenyegető válsága elébe Istenfélelem és emberszeretet nélkül indulunk, olyan Lázár lesz az emberiség, akinek nincs segítsége sem a földön, sem az égben; ha pedig a válság elé Isten-félelemmel, emberszeretettel megyünk, olyan lázár lesz az emberiség, akinek mind a földön, mind az égben segítsége az az Isten, aki szeretet“ (228. l.). Hasonló szelleműek, bár nem mindig ily tiszták és szabatosak a többi beszédekben előforduló szociális fejtegetések is, pl. a nemzetköziség és hazafiság című két beszéd szociológiája.

Am ha egy-ben másban néha csetlik-botlik is Jánosi keresztyén szociálistusa s ha ennél fogva nem mindenben ért vele egyet a figyelmes keresztyén olvasó, azért mégis el kell ismerni és ki kell emelni e prédikáció-kötetről, hogy új és érdekes ösvényen jár, tanulságosan és korszerűen hirdeti az evangélium igéit és majd minden beszédben alaposan belemarkol a társadalmi nagy kérdésekbe, tehát valósággal korszerű beszédekkel gazdagította igehirdető irodalmunkat. Mi még akkor is melegen ajánlanók gondos és beható tanulmányozásra a Jánosi közönséges egyházi beszédeit, ha kevesebb erőt, igazságot és tanulságot látnánk bennök, mint amennyit tényleg nyújtanak. Mert erős meggyőződésünk, hogy a szociális kérdések keresztyén szellemű fejtegetése elől a jelenkor igehirdetőinek elzárkózniok nem szabad, ha Krisztusnak igaz követői és a nép gondolkozásának irányítói akarnak lenni. Mert az igaz keresztyénségnek elengedhetetlen kötelessége, hogy küzdjön az éhező, az elnyomott, a jogtalan népért és védelmébe vegye a hatalmasok önzésével szemben a kis emberek igazi jogait és szabadságát.

A korszerű, mert többnyire szociális tárgyú beszédeknek másik kiváló tulajdonsága az erőteljes, magyaros, színes stílus, amiben Jánosi nagy mester. Igaz, hogy néha-néha túlzásokba téved, hatásvadászó és pathetikus lesz, de pathosza és paradoxonjai sem izléstelenek. A Szentírásból és nagy költőinkből vett gyakori idézetei nem üres diszitések, hanem többnyire találó argumentumok.

A kötetben levő 25 beszéd mindenikéhez elő- és utóimádságot fűzött a szerző s ezek az imádságok emelkedettek, lendületesek, nem hosszadalmasak és mindig a beszéd tárgyához simulnak.

A könyvet a Hegedűs és Sándor könyvkiadó cég Deb-

recen város nyomdájában gondosan nyomatta, csinosan állította ki, jó vászonkötésbe foglaltatta, de az árát (16 iv 6 K) kissé magasra szabta. —s—s.

Dr. Borovszky Samu: Bács-Bodrog vármegye. Az országos monográfia szerkesztő-bizottságának felügyelete alatt és a bácsbodrog vármegyei munkatársak közreműködésével szerkesztve, 98 műmelléklettel és 245 képpel. Budapest, 1909. Légrády-testvérek nyomása, 447 lap.

A Magyarország vármegyei és városai cím alatt szervekedett bizottság évről-évre újabb köteteit bocsátja ki annak a becses enciklopédiának, mely a magyar korona országainak történetét, földrajzát, képzőművészetét, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyait, továbbá közművelődési és közgazdasági állapotát, vármegyenként és a nagyobb városokként készített monografiákban ismerteti.

A kézalatti kötet Bácsbodrog vármegye monografiáját nyújtja *dr. Borovszky Samu* gondos szerkesztésében és a bácsbodrog vármegyei munkatársak közreműködésével. A monográfia lendületes előszavát *dr. Városey Gyula*, a természeti viszonyok rajzát *dr. Schwalm Amadé és Kovács-Huszka Ferenc*, a községek leírását *Iványi István* írta. A városok közül *Szabadkáról Iványi István*, *Zomborról Trenyicsény Károly*, *Ujvidékről Érdujhelyi Menyhért*, *Marcekovich Imre* és *Profuma Róbert*, *Zentáról Kalmár Simon*, *Bajáról Magyarász Ferenc*, *Magyar-kanizsáról Iványi István* írtak rövidebb-hosszabb monografiákat. A vármegye népéről, nevezetesen a magyarokról *Bellosics Bálint*, a németekről *Famler Gusztáv*, a tótokról és ruthénekről *Móricz Zsigmond*, a szerbekről *Hadzsics Antal*. a sokacokról *Evetovics János* és a bunyevácokról *Bellosics Bálint* tollából olvasunk ismertető cikkeket. A vármegye közoktatás ügyét *Argay Bálint*, törvénykezését *Zsoldos Benő* ismerteti.

Bácsbodrog vármegyének ugyanaz a szerepe volt hazánknak a törökkel vívott harcaiban, a mi Magyarországnak, s a mint hazánk elszenvetde Európa helyett a nagy viharok pusztító erejét, úgy Bácsmege, a szomszédos testvérvármegyékkel, az egész ország helyett türte a zordon idők legsúlyosabb csapásait. Századokon át Bácska volt a viharok országútja. Tatár, török mind itt özönlött fel, innen indult az ország többi részébe és két évszázadon át szinte táborhelyet tartott e vármegyében. A mohácsi vész után századokon át nem lakott Bácskában annyi nép, mint a vész előtt egy-két népesebb helységben. A kipusztult vagy északra húzódott magyar lakosság helyére a bácskai Kanaan földére *II. József* idejében

németeket telepítettek és szlávok húzódtak föl a szomszédos déli területekről. De ez az idegen ajkú lakosság a legújabb időben örvendatosan magyarosodik: Szabadka, Baja, Zombor, Ujvidék városaitan most már erőteljes gócpontjai virágoznak nemcsak a vagyonnak és a kulturának, hanem sok részben a magyar hazafiságnak is.

Bácsbodrog vármegyében négy törvényhatósági joggal felruházott város van, úgy mint Baja, Szabadka, Ujvidék és Zombor, mely utóbbi egyúttal a vármegye székhelye; van továbbá két rendezett tanácsú városa, úgymint Magyarkanizsa és Zenta s 126 községe, amelyek három kivételével mind nagyközségek. A monográfia először a községeket betűrendben, azután a városokat nagyság szerint, egytől-egyig részletesen ismerteti. Legnépesebb városa Szabadka 83,593, azután jó Ujvidék, Zombor, Baja, Zenta, Magyarkanizsa stb.

A vármegye összes népessége 764,317 lélek (az 1900. évi népszámlálás szerint), amelyből magyar 327,108, német 192,267, tót 30,068, oláh 327, ruthén 10,054, horvát 927, szerb 139,412 és 66,615 lélek vegyes nép, a hová a bunyevácok és dalmaták is számítandók. Magyarul beszél 424,663 ember. Vallás szerint róm. kath. 498,216, gör. kel. 138,344, lutheránus 68,526, kálvinista 29,261, izraelita 18,793, gör. kath. 10,814, egyéb 2825 lélek.

Bácsbodrog vármegyének rendkívül tarka az ethnográfiai képe. A sok háború és pusztítás miatt a hajdan tisztán magyar lakosság ma csak viszonylagos többségben van benne. A nemzetiségek, különösen a németség elhelyezkedése a telepítési politika kifolyása, a déli szlávok jelentékeny számát a határos szerbiával való faji összeköttetés magyarázza. De a magyarosodás ma már, főként a városok területén, nagyon jelentékeny. A vármegye öt városa közül háromban, névszerint Szabadka, Baja és Zenta városokban többségben van; Ujvidéké az utolsó tíz év alatt 31°/_o-ról 37°/_o-ra, Zomboré 23°/_o-ról 31°/_o-ra emelkedett. Ám a vármegye más községeiben is gyarapodóban van a magyarság. A vármegyének félszáz évvel ezelőtt 25 községében volt magyar a fajtöbbség s ezek ezt nemcsak megtartották, hanem örvendatosan megerősítették; 12 nagyközségben pedig magyarrá vált a korábban szerb, német és bunyevác fajtöbbség. Ma már 54 községben számottevő a magyar lakosság és ezek közül 18-ban többségben van a magyarság.

A vármegye német lakossága, mely a XVIII. században települt ide, a maga közel 193 ezer lélekszámával még mindig jelentékeny része Bácsbodrog vármegye népének. Intelligens, szorgalmas, takarékos faj s e kiváló erkölcsi tulajdon-

ságai folytán, általában véve, a vármegyének legvagyonosabb népeleme. A németektől lakott községek a vármegye legszebb, legtisztább és leggazdagabb községei közé tartoznak. Jellemző vonása a bácskai németiségnek, hogy bár szívesen ragaszkodik a nyelvéhez és a faji szokásaihoz, de azért minden erejével azon van, hogy anyanyelve mellett a magyar államnyelvet is elsajátítsa. Fiai közül sokan előkelő állást foglalnak el mind a vármegyében, mind az országban. A bácskai német nem üz külön nemzetiségi politikát, szívesen-lélekkel csüng a magyar hazán, amelyet édes hazájának tart.

Még most is számottevő nemzetiség Bács megye területén a szerbség, amelynek 139 ezer volt a lélekszáma a legutolsó népszámláláskor. De sem a németiség, sem a szerbség számbelileg nem gyarapodó népelem a Bácskában. A németiség a gyermekkorlátozás miatt, a szerbség másnemű erkölcsi fogyatékoság, nevezetesen a túlságos fényűzés és élvezetvágy miatt nem hódít, nem szaporodik, annyira nem, hogy a bácskai szerb néptörzs inkább hanyatlóban, pusztulófélben van. A monográfia írói mind a szerbeknél, mind a többi népfajoknál, részletesen leírják a nép foglalkozását, életmódját, viseletét, családi és társadalmi szokásait, közművelődési viszonyait, mely leírások, a velők kapcsolatos szép kivitelű illusztrációkkal, rendkívül élénkké és vonzóvá teszik a könyv eme fejezeteit. A bunyevác népelem, különösen az értelmisége, mint a monográfusa megjegyzi, erősen magyarosodik. A bunyevác eredetű Latinovics, Mukics, Parcsetics, Rudics, Vojnics, Vukovics stb. családok, amelyek Szabadkának, Bácsvármegyének és a hazának is sok jeles embert adtak, szívökben és nyelvökben annyira megmagyarosodtak, hogy csupán a nevük mutatja, hogy nem törzsökös magyarok.

Nagyon érdekes és tanulságos Bácsbodrog vármegye monografiájának a közoktatásról szóló fejezete. A *népoktatás* ügye az utolsó 40 év alatt hatalmas lendületet vett. Negyven évvel ezelőtt 102 ezer tanköteles, 67 ezer tényleg iskolába járó gyermek, 266 elemi iskola és 664 tanító volt a vármegyében. Ma a tankötelesek száma 120 ezer, a tényleg iskolába járóké 85 ezer, a népiskolák száma 359 (közülök 11 polgári, a többi elemi) és a tanítók száma 1032. A magyar nyelv sikeres tanításában nemes versenyre buzdítják a tanítókat a báró Rudics- és Korbay-féle alapítványok, amelyek kamatjaiból 100—200 és 300 K jutalmat kapnak a legsikeresebb tanítók. — A középfokú iskolázásra Szabadkán, Baján, Ujvidéken (szerb), Ujverbászson, Zentán, Zomborban főgimnáziumok, Zomborban és Ujvidéken kereskedelmi iskolák, Szabadkán pedig

állami felsőbb leányiskola állanak fenn, amelyek mindannyian hathatós tűzhelyei a magasabb s egyszersmind magyar kulturának.

Beeses része a monografiának a természeti viszonyok leírása. Ebben a szerző a geográfiai határok, a térszíni viszonyok, a magassági viszonyok ismertetése után a vármegye geológiáját, diluviális képződményeit, altalaját, éghajlati viszonyait, továbbá talajának nemeit, vízrendszerét, csatornáit (Ferencsatorna), tavait (Palicstó, Ludastó, Vértó), mocsarait, majd az állatvilágát, emlőseit, madarait, hüllőit, halait, csigáit, stb. ismerteti. Azután a növényvilágát méltatja, ebben a vetések, a parlagok, az országutak, a kertek, a temetők, a mocsarak, a fűzések, az erdők, a homokos és szikes mezők eléggé változatos növényzetét, amely változatosság tekintetében szintén nem utolsó az ország vármegyéi között. Bács-megyének dús alföldnek gazdag és elsőrendű a termőföldje, szegényesebb az állatvilága, eléggé változatos a florája.

Az értékes monografiát a vármegye törvénykezésének leírása zárja be, amely után a képek, mellékletek és műlapok jegyzéke s legvégül a kimerítő betűsoros név- és tárgymutató következik.

A könyv kiállítása nagyon csinos, valóságos diszmű számba megy. A közel negyedfélszáz díszes műmelléklet és kitűnő kép nemcsak díszére válik a munkának, hanem élénk szöveg-magyarázatul és az olvasottak megrögzítésére szolgál.

F.

Dr. Réz Mihály: Tanulmányok. Budapest (Pallas), 1909. 550 lap. Ára nincs megjelölve.

Az ismert nevű eperjesi jogtanár és jogi szakíró, akit nemrég az Akadémia levelező tagjának választott, ezekben a nagyobbbrészt a Budapesti Szemlében, a Magyar Társadalomtudományi Szemlében és az Athenaeumban már megjelent igen magvas és tanulságos tanulmányaiban, inkább mint filozofus és történész, sem mint tételes politikus értekeznek a politikai tudomány határaitól és módszeréről: Machiavalliról, Rousseauról, Széchenyi Istvánról, Dessewffy Emilről stb.; különösen értékes önálló nagyobb tanulmánya a szabadságról és egyenlőségről, amelyben a vallásnak is juttatott nagyobb szerepet.

A kritika e tanulmányokról igen elismerőleg nyilatkozott, sőt Concha Győző egyet. tanár Réz Mihály publicisztikai dolgozatait az Akadémiában behatóbban is méltatta. Dolgozatai-

nak mindegyike mély és eredeti gondolkozóra vall, s ami bennök hiba, az Réznél a tételes jog mellőzésének tulajdonítandó. Nagy közönségünk őt a Budapesti Hirlapban koronként közzétett vezércikkeiből ismeri. Tanulmányaiban erős bölcséleti és történelmi készültséggel lelkes hazafias érzést és öntudatot párosít. Tanulmányait melegen ajánljuk az érdeklődő jogász körök szives figyelmébe. Értékes írói egyéniségével és erősen logikus tollával ő is szaporítja a fiatalabb nevesebb hazai prot. jogtudósok ismert gárdáját. Méltán csatlakozik az eperjesi jogtanárok közül dr. Raffay Ferenchez és dr. Mikler Károlyhoz, akik a közel múltban igen értékes könyvekkel (előbbi Magán-, utóbbi Egyházjogával) gazdagították a hazai jogi irodalmat. Eperjes a tanárainak irodalmi tevékenysége tekintetében sem utolsó a hazai jogakadémiák között.

Sz. M.

Külföldi irodalom.

Georges Pellissier: Voltaire Philosophe. Paris, 1908.,
A Colin. 3. fr. 50. p. 304.

E kötetben a kitünő író és moralista Voltairenek, a XVIII. század szellemi királyának, a francia szellem, a felvilágosodás kora legnagyobb befolyású képviselőjének filozófiai felfogását ismerteti, oly értelem véve ezt a filozófia szót, amint azt a XVIII. század vette, vagyis ide számítva a metafizikán és morálon kívül a vallást, politikát, sőt fizikát is. Voltaire a filozófia terén nem volt nagyon eredeti szellem, nem termelt új eszméket, mint filozófiai író egyáltalán nem áll első helyen; ő főként az angol filozófusok: Locke, Newton, s az angol szabad gondolkodók tanítványa s feladata e téren az volt, hogy azok komoly, olykor elvont eszméit népszerűsítse, — s ő e feladatának páratlan szellemmel, ügyességgel és művészettel felelt meg. Mint Pellissier mondja, hiányzott belőle mind a metafizikai tehetség, mind a tudományos feltalálás, mind a misztikus hajlam; ezért nem állított fel semmi illuzórius rendszert, ezért korlátolta a tudományt a megfigyelés, a kísérlet határai közé s ezért száműzött a vallásból minden természetfölötti elemet s utalta azt a morálra.

Mindenki ismeri azt az elkeseredett harcot, a melyet Voltaire a vallás, t. i. a Franciaországban uralkodó vallás: a katolicismus, annak türelmetlensége, fanatizmusa, elavult dogmái, babonái, kiváltságai, visszaélései ellen folytatott. De vajjon miként vélekedett rólunk, protestánsokról? Rólunk se volt valami kedvező felfogása: a XVIII. század megosztosodott protestáns orthodoxiája az élcelő, gúnyolódó, nagyon is józan felfogású, deista Voltaire-re nem gyakorolhatott kedvező befolyást, — s másfelől a hugenották kemény, zordon egyénisége, szigorú erkölcsi felfogása nem találhatott méltánylásra a sok tekintetben léha és frivol Voltairenél. A protestáns vallás, szerinte, jobban közeledik az igazi keresztyénséghez, így tehát gyakran jóindulatot mutat iránta. Így milord Corns-

bury szájába a következő nyilatkozatot adja: „A mi anglikán vallásunk . . . kevésbé absurd, mint a római, úgy értve, hogy a mi charlatánjaink csak öt vagy hat portékával mérgeznek meg bennünket, míg a pápista charlatánok legalább is húszszal mérgeznek.“ A *Catéchisme de l'Honnete homme* című műben következőleg nyilatkozik a protestantizmusról: „Ez talán az összes vallások közül az, amelyet a legszivesebben fogadnék el, ha abba a szerencsétlen helyzetbe kerülnék, hogy egy felekezetbe kellene lépnem.“ Ellenségei azt állították Voltaire-ről, hogy értette a reformáció történeti jelentőségét. S tényleg azt mondja, hogy „egy kis szerzetesi per-patvar Szászország egyik zugában több mint 100 évi vizsálykodást, ellenségeskedést és nyomorúságot idézett elő, több mint 30 nemzetnél.“ Ebben az állításában az a törekvése nyilvánul, hogy a nagy eseményeket kicsinyes okokból magyarázza. De azok, akik ezt a tételt szószerinti értelemben veszik, valószínűleg nem olvasták ama sorait (Essai sur les Mœurs, XVII., 242.), amelyekben a reformációt úgy jellemzi, mint „nagy forradalmat az emberi szellemben és Európa politikai rendszerében.“

A protestantizmus legkiválóbb felsősége a katholicizmussal szemben, Voltaire szerint abban áll, hogy szükségképen a szabad gondolkozásra vezet; minden protestáns ember pápa. Így tehát az üldözö vagyis türelmetlen protestantizmus az ő szemeiben, ellentétbe helyezkedik saját alapelveivel, mintegy megtagadja önmagát. „Midőn mi üldözünk titeket, mi pápisták, írja Bertrاندnak, mi következetesek vagyunk elveinkhez, mivel ti tartoztok meghódolni a mi anyánk: a szentegyház végzése előtt. Az egyházon kívül nincsen üdv; ti tehát vakmerő lázadók vagytok. De midőn ti üldöztök, ti következetlenek vagytok, miután ti minden szénégetőnek megadjátok a vizsgálódás jogát (1763, dec. 26).“ A protestantizmustól származik a lelkek és lelkiismeretek felszabadulása; Voltairt a ki ezt jól tudja, a reformátorokat úgy tekinti, mint a „filozófia“ távoli előfutárait. Mindamellott a protestantizmus, bármik legyenek alapelvei, elnyomta és üldözte a többi vallásokat mindenütt, ahol uralomra jutott. Azokban az országokban, amelyek őt elfogadták, a katholicus egyház tekintélyét csak azért döntötte meg, hogy azt egy más egyház tekintélyével helyettesítse. A konciliumok végzése helyébe a szinodusok végzéseit tette, — de vajjon a dordrechi zsinat többet ér-e a tridenti zsinatnál? Minden reformátor, Wikkelfől Lutherig, türelmetlen volt. De legkivált Kálvin az, aki ellen végtelen hévvel és gyűlölettel támad. Már azon is gúnyolódik, hogy a szobrok ellen irt, hogy a jó cselekedetek értékét leszállította, de Servet eliteltetése a düh és gyalázkodás fektelen kitéréseit váltja ki belőle. Mindent összevéve, úgymond, a protestáns türelmetlenség utolérte a katholicus türelmetlenséget. Servet Barneveldt gyilkosai

mit sem vehetnek Dubourg tanácsos gyilkosainak szemére és a szent Bertalan-éj nem utálatosabb, mint az angol presbiterianizmus vagy a cévenok kamisardok dühöngései. Egy holland protestánsnak irván (1759, jan. 5.), Voltaire kifejti, hogy a protestánsok nem igen vádolatják másokban azt a fanatizmust, amelylyel maguk is inficiálva vannak. „Nem kevésbé szükséges . . . a türelmet önök közt hirdetni, mint mi közöttünk . . . Ha valaki önök közt azt tartja, hogy lelkének üdve miatt a misét többre kell néznie a prédikációnál, azonnal megszűnik polgár lenni, mindent elveszít, még hazáját is. Önök nem túrnék el, hogy akármelyik városukban a pap misét mondjon. Nem üzték-e el azokat a lelkészeket, akik nem írták alá tudom is én melyik tanformulát? . . . Nem fosztottak-e meg állásától egy lelkészt, mivel nem akarta, hogy juhái örökre elkárhózzanak? Önök nem bölcsebbek, mint mi.“ A *Dialognes chrétiens* második dialogusában egy protestáns lelkész szövetkezik egy katolikus pappal a filozófusok üldözésére; az egyedüli különbség köztük csupán az, hogy a lelkész perfid szelidséggel akar a dologhoz látni. A *Henriade*-ban ugyancsak így nyilatkozik:

Je ne décide point entre Genève et Rome.
De quelque non divin que leur parti les nomme.
D'ai vu des deux cotés la fourbe et la fureur . . .
L'met l'autre parti crud également,
Ainsi que dans le crime est dans l'aveuglement (X. 75 .

(Én nem döntök Genf és Róma közt. Akármilyen isteni névvel nevezze is pártjok őket, én mindkét félen csalárdságot és dühösséget láttam; egyik mint másik párt, egyformán kegyetlen a bűnben és az elvakultságban). E versek, amelyeket a költő IV. Henrik szájába ad, a valóságban az ő saját gondolatát fejezik ki. Ő némelykor a protestáns vallást elébe látszik tenni a katolikusnak; de ha az kevésbé absurd és babonás is, végeredményében mégis keveset határoz a portékák száma, amelyekkel egy vallás minket megmérgez.

Voltairetól nem vehetjük rossz néven, ha a protestáns vallást nem tudja méltányolni. Voltaire, a jezsuiták tanítványa, nem volt vallásos lélek; fiatalságát romlott, frivol társadalmi környezetben töltötte, melyben a vallás megvetése, kigúnyolása napirenden volt s amelyben e tekintetben a léha, erkölcsstelen abbék mentek elől jó példával. Ő a fanatikus, türelmetlen, vakhittü babonás vallás, a tudatlan, erkölcsstelen papság iránt a legnagyobb gyűlöletet, megvetést érezte s Angliából, a szabadság, felvilágosodás hazájából (ahol három évet töltött száműzetésben) visszatérve, élte feladatának tekintette, hogy a vallásos és a politikai zsarnokság ellen harcoljon. Őt a vallásban meggyökeresedett bajok minden vallás ellen-

ségévé tették; azt hitte, hogy azok a vallás lényegéhez tartoznak. Lehet-e hát csodálnunk, ha semmi érzéke nem volt a protestantizmus iránt, ha Kálvin erkölcsi fensége lelkét érintetlenül hagyta s Genf erkölcsi regenerációja helyett csak a Champel-téri máglya lángját látta.

De azért ne ítéljük el Voltaire-t, annyival inkább ne, mert mi neki nagy hálára vagyunk kötelezve. Űgy tekinthetjük őt, mint a francia protestantizmus megmentőjét. Nemcsak az üldözött Calas-és Sirven-családot ragadta ki a hóhér kezei közül — ami örökre hervadhatatlan babérral övezi szemeinkben homlokát — hanem a fanatizmus ellen intézett vakmerő, kemény és egész Európára kiható támadásaival elsőrangú tényező volt a fanatizmus letörésében és a vallási türelem fokenkénti térfoglalásának előidézésében, amit aztán 1789-ben az emberi jogok proklamálása követett. A vallások iránt érzett gyűlölködése végeredményében a vallásszabadság kivívására vezetett. Ez okból mi protestánsok, mindig tisztelettel említhetjük a Voltaire nevét!

Sárospaták.

RácZ Lajos.

Schmidt V.: Die verschiedenen Typen religiöser Erfahrung und die Psychologie. Gütersloh (Bertelsmann) 1908. 318 lap. Ára kötve 6 márka.

Szerzőnk, boroszlói egyetemi theol. tanár, a Szemle olvasói előtt nem ismeretlen. Csak nemrég behatóbban ismertettük „Az erkölcsi világért való küzdelem“ c. magvas munkáját.

Jelen műve három nagyobb részből áll, amelyek elseje „a vallás és a tapasztalás“, másika „a vallás s a pszichológia“ egymáshoz való viszonyát méltatja, s harmadika a pszichológia alapján fejtegetett vallás lényegét és történeti megjelenési alakjait ismerteti.

Szerzőnk szerint „nincs vallásos élet benső tapasztalás nélkül“, s „a vallás hatalmát, isteni erejét és igazságát saját lelkünkben kell átélnünk“. Ez teszi a keresztyénségnek, mint lélekben és igazságban való imádásnak valódi lényegét. A ker. vallásnak *conditio sine qua non*-ja a tapasztalás. Maga a hitvallás is minden külső szerkezete mellett ilyen benső vallásos tapasztalás. A merev-külső dogmahit „ein Äusseres ohne das Innere“, vagy „ein Lehrsatz ohne Religion“. Schleiermacher szerint is ez a benső vallásos tapasztalás vagy tudat „kiinduló pontja és forrása minden hittani rendszerezésnek“. S mert a vallásos hit vagy tapasztalás lelkünk mélységeiben gyökerezik, annyiban a pszichológiai kutatásnak is a tárgya.

A vallás és a pszichológia egymáshoz való viszonyának ismer-

tetésére áttérve, szerzőnk James amerikai tanár nagyhirű vallás-pszichológiai műve nyomán behatóan fejtegeti a vallásnak az idegekhez, a biológiához, az egészséges kedélyi élethez, a megtéréshez, a megszentelődéshez s a misztikához való viszonyát, s mindenütt gondosan megkülönbözteti a vallásnak egészséges lelki tüneteit annak beteges jelenségeitől. Azt vallja, hogy bár sok vallási jelenség psychologikus eredetű, azért a vallás még sem vezethető vissza, mint Strauss vagy Feuerbach akarná, az illúzióra vagy a szellemi élet gyengeségére. A vallásos zsenialitásnak semmi köze az illúzióhoz vagy a hallucinációhoz. Ellenkezőleg, mint Luther példája is igazolja, ép és egészséges lelki élet kell a valláshoz. Teljes és tudatos odaadás a vallás az isten iránt, amelyben egyaránt érdekelve van az ember ismeret-, érzés- és akaratélete egyaránt. Innen van az, hogy „erkölcstan vallásos alap nélkül semmis és hiábavaló“, amint hogy másrészt „nincs vallás Isten nélkül“. Ez dönti el a vallásnak a vérmérséklethez s az optimizmushoz és pesszimizmushoz való viszonyát is.

Különösen meggyőzően fejtegeti szerzőnk psychologiai vallásos tapasztalati alapon a vallásnak a megtéréshez a megszentelődéshez és a misztikához való viszonyát. A megtérés, mint az Isten iránt a bűnnel szemben való érzületváltoztatás lényegileg véve vallásos jellegű, amelyhez azonban a psychologianak is van szava, míg ezzel szemben a megszentelődés az egyéni karakternek is kisebb-nagyobb fokú személyes erejének a tulajdonsága s a tapasztalás annak is a megítélő mértéke. Jellemző sajátosságai az Istenszeretet, a tisztaság, az alázatosság s a józan értelemben vett s minden pápás önigazságtól ment askezis. Végül minden benső vallásos tapasztalásnak forrása és centruma az egyéni tudat misztikus állapota, amiért is minden vallásalapító, próféta vagy reformátor misztikus kedélyű. A vallás valódi lelke, igazi lényege az ima, mely „valódi aktuális vallásnak“ mondható. Tapasztalati tény, hogy a vallás misztikus oldalában, az imában nagy szellemi energia jut kifejezésre. Tolstói szerint is a vallás az a lelki erő, amelyben és amely által személyes szellemi életet él az ember, míg a vallás nélküli ember, ha ugyanolyan képzelhető, szellemi idióta. E vallásos hitnek legfőbb tárgya az Isten mint legfőbb szellemi valóság, s mint minden erkölcsi világrendnek oka, forrása és biztosítéka.

S miután szerzőnk a vallást mint általánosan tapasztalható tény, tehát mint „psychol. phänomenont“ ismertette, magának a vallás lényegének is főbb történeti alakjainak ismertetésére tér át.

A vallás az emberi érzeteknek, cselekedeteknek és tapasztalatoknak valamely isteni hatalomhoz való különös viszonya. Fundamentoma tehát az Istenben vetett hit, „Egy atheista vallás contradictio in adjecto. A vallásos alapot nélkülöző erkölcstan vallásnak

nem mondható. S az Istent nélkülöző hitvallások is semmisek“. Az ember eredetileg isteni nemzetség, ki mint olyan, Istenben él és mozog. Övéinek vagyunk teremtve és rendelve és lelkünk Augustinus szép szava szerint mindaddig nyugtalan, míg csak az Istenben meg nem nyugszik. De azért az Istenhez való viszonyunk nem a kényszerűség, vagy szükségesség, mint Spinoza akarná, hanem a személyes szent szeretet és önadaadás szabad viszonya. Épp azért a vallás úgy tapasztalatilag, mint pszichologiailag az emberi lélek legmélyebb érdeke. A vallási fejlődés történeti alakzatainak tanulsága szerint a vallásnál nagy szerepet játszik az érzés, — már t. i. a kedélyi érzésnek bizonyos meghatározottsága. S e tekintetben a ker. vallás Hegel találó szava szerint „az abszolút vallás“, mivel az Istennek „lélekben és igazságban“ való imadásánál feljebb és tovább nem mehetünk. Itt segítségünkre jön az ethnographia, mely „vallástalan népeket“ nem ismer. A vallástalan természeti ember épp olyan non sens, mint a beszéd és nyelv nélküli ősemler. A különböző vallások az emberiség általános világvallásának különböző dialektusai. Az embernek személyes lényege kívánja meg a dolgok élő, szellemi, tehát célok szerint cselekvő ősoakanak fölvételét. Utolsó oka a vallásnak az ember észszerű természetében keresendő. Itt az animizmus vagy totemizmus elméleteivel mire sem mehetünk. Tudatunk pszichológiai ténye és valósága, forrása és szülőoka minden vallásnak. Az Istenben vetett hitünk „ein Bedürfnis unserer Denkers“, amelynek elméleti oldala a vallás és gyakorlati oldala a kultusz.

A vallás főbb fokozatai a naturalizmus, a nemzetileg és törvényileg korlátozott monotheizmusa Zarathustra, a zsidóság és az iszlam vallásában és az egyetemesen és etikailag meghatározott monotheizmus a keresztyénség vallásában. Mások, mint pl. Thiele, ezzel szemben természet — morál — és váltságvallások között tesznek különbséget.

E magvas elvi fejtegetések után „a konkrét naturalizmus vallását“ ismerteti a szerző. Szerinte „a totemizmus inkább szociális, mint vallási jelenség“. Vallástörténeti jellege még nagyon is problematikus s az állati kultusz is még a diskusszió tárgya. Mint a vallásnak gyermeki fokozata a fetisizmushoz s a vallási tánchoz hasonlóan kevés jelentőséggel bír. Magasabb fokozata az elvont naturalizmus s a spiritualizmus, amely ellen azonban az a psychol. tapasztalat szól, hogy az ember vallásos tudata csakis egy szent mindenható isteni akaratnak gondolatával ébredhetett föl és fejlődhetett ki. Épp azért a vallás legfelsőbb fokozata az észszerű monotheizmus a maga különböző vallásos árnyalataival.

Első árnyalata, Zarathustra vallását itt csak érintve „az izraelita-zsidó monotheizmus“. A szentséges Isten eszméje s a gondo-

latban, szóban és cselekedetben való tisztaság annak életeleme, mely vallásnak mély ethikai jellege messze fölébe emeli Izrael vallását az összes pogány vallásalakoknál. Aberációja az iszlám, amelynek alapítója Mohamed beteges és tisztátalan vallási egyénisége. Szerzőnk szerint „ő nem volt ámitó, vagy epileptikus, sem beteges idegrendszerű. Nem volt beteg, csak iskolázatlan a logikai gondolkozás terén“. Falke művéből mi más benyomást nyertünk az ő vallásalapító egyéniségéről. Mert a monotheista istenfogalma nem tűri meg a személyiség értékét.

A monotheizmus legtökéletesebb alakja a keresztyénség ethikai univerzalizmusa, bár annak vallásfelekezeti alakjai nem fedik annak lényegét és valódiságát. Annak éltető eleme az élő személyes Isten iránti hívő vágyódás, amely szerint „az Isten lehelete hordozza, mozgatja és betölti az egész világot“. Ezzel szemben áll a bűn, mint „anomos“, azaz gondolatainkban, szavainkban és cselekedeteinkben való tudatos ellenkezés az Isten törvényével. A tőle való megváltás útján Jézus a mi tanítónk, példánk és vezérünk egyaránt az egoizmus megtagadásában.

Szerzőnk James pszichológiája nyomán így foglalja össze fejtegetéseinek eredményét. Egyedül pszichologiai-tapasztalati alapon hatolhatunk be a vallás lényegébe. A vallás keletkezésére és fejlődési fokozataira nézve a tudomány, módszer elégtelenségénél fogva, nem adhatja meg az utolsó szót. A vallásról senki sem ítélhet, hanem csak közvetlen tapasztalata alapján.

Örömmel és haszonnal foglalkoztunk Schmidt művének meggyőző és alapos fejtegetéseivel. Szerintünk is a pszichológia a vallás lényege, megértésének a titka. De azért ne túlozzunk. A pszichológia alá az egész theologia köre még sem foglalható. A keresztyén vallásnak főleg ethikai oldaláról megdönthetetlen érvényű igazságai vannak, amelyek túl mennek a pszichológia határain. Örvedetes azonban az a jelenség, hogy a vallás újból jogot és helyet kér a centrális jellegű gyakorlati problémák sorában. Sz. M.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

S Z Ö T S F A R K A S,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
„ 1. Szegedi Kis István. <i>Faragó Bálint</i>	421
2. Kálvin és Servet. <i>Dr. Márk Ferenc</i>	444
3. Guyau a vallások jövőjéről. <i>Szóts Farkas</i>	458
III. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	469
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Legújabb Kálvin-irodalmunk. <i>Váradi F.</i>	477
2. A MPIT idei népszerű kiadványai. s—s.	483
3. Alexander Bernát: Művészet, a művészet értékéről. <i>dr. Kristóf Gy.</i>	487
4. A nagyenyedi Bethlen-kollegium önképzőkörének Emlékkönyve. <i>Dr. K. G.</i>	489
5. Falke R.: A három világvallás küzdelméről. <i>Sz. M.</i>	490
6. Wallrabenstein Jakab: Küzdelem az alkohol ellen. <i>Sz. M.</i> . .	492
b) Külföldi irodalom.	
1. Pfannmüller G.: Jesus im Urteil der Jahrhunderte. <i>Sz. M.</i> . .	493
2. Külpe O.: Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland. <i>Sz. M.</i>	494

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Szegedi Kis István.

1505—1572.

Egytől-egyig örök emlékezetre méltók azok a férfiak, kik hazánkban a reformációnak első hirdetői voltak és habár bő részök volt üldöztetésben, kizoztatásban és börtönöztetésben, a népben az igaz hitet felkelteni, erősíteni s a Krisztusról tanúbizonytságot tenni életök fogytáig soha meg nem szüntek. Az evangéliom ezen úttörő apostolai között egyik legkiválóbb és legrokonszenvesebb Szegedi Kis István, aki egyetlen a magyar reformátorok közül, akinek a mi időnkig fennmaradt hiteles arcképe, melyet egyik hálás tanítványa, Skaricza Máté, rajzolt s Szegedi Kis Istvánnak 1585. évben Bázelen latin nyelven kiadott tudományos hittani munkájában életrajzával együtt kinyomatott. Ezen arckép, mely alább látható, Szegedi Kis Istvánt 63 éves korában ábrázolja.¹

1. Szegedi Kis István tanulói pályája.

Szegedi Kis István 1505-ben Szegeden született. Családi nevén Kis István volt s Szegedi Kis Istvánnak vagy még rövidebben Szegedi Istvánnak szülőhelyéről neveztetett. Családja kún eredetű volt s elődei a zavaros időkben, de a mohácsi vésznél jóval előbb, a Kis-Kúnságból menekültek Szegedre s ott nemességük és okosságuk alapján a város polgárai közé felvétettek. Szülői nem voltak gazdag emberek, de azért fiokat a leggondosabb nevelésben részesítették s midőn tapasztalták,

¹ Ezen életrajz megírásánál Skaricza: Vita Stephani Szegedini és Földvári L.: Szegedi Kis István élete című művét használtam s előbbinek kifejezéseit gyakran szóhíven követtem saját fordításomból.

hogy a szelid természetű s mindig komoly dolgokkal foglalkozó gyermek ellenállhatatlan vágyat érez magában a tanulói pályára, kész szívvel teljesítették annak óhaját és bár nehezen váltak meg tőle, előbb Lippára, majd Gyulára vitték az ottani iskolákba. Itt lett aztán nyilvánvalóvá az ifjú Szegedinek kiváló észtehetsége, éles felfogása, nagy szorgalma s a tisztos tudományokban való bámulatos előhaladása. Ezen jeles tulajdonságai folytán csakhamar ezen iskolák legkiválóbb növendékévé lett, ki tanulótársait jóval felülmulta a tudományos képzettségben.

A magyar ifjak példájára a hazai iskolák elvégzése után Szegedi is a külföldi egyetemekre szándékozott menni, hogy a magasabb iskolákban tudományos ismereteit bővitse és gazdagítsa. Ezen időtáiban már hazánkban is elterjedt Luthernek és Melanchtonnak hirtel és Szegedinek leghőbb vágya volt, hogy a wittenbergi egyetemre is elmehessen s ott színről-színre láthassa e nagy férfiakat és hallhassa azok tanításait. Azonban szülői időközben elhaltak és mivel saját magának kellett gondoskodnia ezentúl a maga megélhetéséről is, örömmel fogadta Gyulán az iskolamesteri vagy rektori hivatalt, mellyel megkínálták, remélve, hogy e hivataloskodás útján megszerezheti és megtakaríthatja azon költséget is, mely reá nézve a külföldi egyetemek meglátogatását lehetővé teszi.

A tanítói tisztszen tűnt ki Szegedinek e hivatalra való rátermettsége. Szelid természete, bizalmat keltő tekintete, világos és könnyen érthető tanítása, az ismeretek közlésében való kiváló képessége lebilincselte a tanuló ifjakat, kik benne nemcsak tanítómesterüket, hanem egyúttal szerető atyjukat is látták, másrésről a tanítói tisztszen kifejtett nagy szorgalmával, ügyszeretetével minden rendű-rangú embernek legnagyobb szeretetét és becsülését szerezte meg magának.

Maga után ily szép emléket hagyva és ily reményt ébresztve vált meg tanítói hivatalától s indult külföldi útjára. Szegedi égett a vágytól, hogy egyenesen Németországba, a wittenbergi egyetemre menjen. Azonban ő előtte még csak szórványosan jelentek ott meg magyar ifjak s így az oda vezető út és a megélhetési viszonyok jobbadán ismeretlenek voltak. Kénytelen volt tehát az eddigi szokásnak hódolva, előbb a bécsi és krakkói egyetemre menni, hol a régebbi időben alakult magyar tanulók társulata az újonnan érkező magyar ifjaknak nagy segítségükre volt céljuk elérésében. Így tehát 30 éves korában 1535-ben a bécsi egyetemre ment s onnan két évi szorgalmas tanulás után 1537 tavaszán a krakkói egyetemre iratkozott be tanulónak. Itt bő alkalma

nyílt arra, hogy a hazai iskolákban nyert tudományos képzettségnek hiányait pótolja. Teljes erővel adta magát a Biblia eredeti nyelveinek, a héber és görög nyelvnek tanulására, valamint a zene tudományának elsajátítására, melynek bizony a hazai iskolákban nagy hiányát érezte. Az az olthatatlan tudásvágy, mely Szegedinek keblében az igazság megismerése után folytonosan lángolt; az a vasszorgalom a folytonos tanu-

lásban, mely őt jellemezte, csakhamar kiemelte őt az ismeretlenség homályából s az egyetem legkitünőbb növendékévé tette. Már az 1540. évben ő bízott meg a krakkói egyetemen a latin írók magyarázásával. Oly kitüntetés volt ez, mely csak keveseknek jutott osztályrészül. Amily dicsőséget szerzett ezáltal Szegedi Krakkóban magának és a magyar névnek, épp oly dicsőségére szolgált neki ama másik dolog, hogy

hazánkba való visszatérte után ő volt az első, ki a magyar iskolákban az itt addig elhanyagolt zene tanítását megkezdte s maga is szerzett énekeket, melyek közül az egyik a Ref. Énekeskönyvben 73. sz. a. ma is helyet foglal s amelyet ma is buzgón énekelnek a református vallású hívek: „Jövel szentlélek Isten! Tarts meg minket igédben, Ne legyünk setéségben, Maradjunk igaz hitben“.

Szegedi három évig maradt a krakkói egyetemen s hogy innen hova távozott, arról eddig semmiféle irott bizonyítékaink nincsenek. Legfőbb célját, hogy a wittembergi egyetemre is eljuthasson, még nem érte el. Megtakarított költsége a bécsi és krakkói egyetemeken való időzése alatt teljesen elfogyott s így pénz nélkül a Wittembergbe vezető útra sem vállalkozhatott, annál kevésbbé, mert ott a magyar tanulókat segítő társulat még abban az időben nem volt. Valószínűleg tehát hazajött Krakkóból, hogy itthon azon a vidéken, hol tanuló és tanító korában hírnevét megalapította, hivatalt vállaljon s a wittembergi útra költséget szerezzen.

A már özvegy Izabella királyné fiával, a kis János Zsigmonddal együtt, 1541 őszétől 1542 július haváig egész udvarával Lippán tartózkodott. Valószínűleg az özvegy királyné udvarához tartozó főuraknak, de kiváltképen a reformációt kedvelő Petrovics Péternek pártfogása alatt nyílt alkalma Szegedinek arra, hogy hirdethesse a megtisztított vallást. Talán éppen ezen időben itteni működésére vonatkozik legelső életírójának, Skariczának, azon kifejezése, hogy Szegedit az ő idejében élt emberek: magas állású udvari főméltóságok, magasrangú katonák, egyszerű földmivesek és kereskedők, nagy tudományaért mindnyájan becsülték. Ezen a vidéken működhetett tehát Szegedi Krakkóból távozása után és erősítette nagyoknak és kicsinyeknek szívében az igaz evangéliumi hitet mindaddig, míg a Németországba teendő útra anyagi eszközöket gyűjthetett. És valóban Izabella királynénak 1542 nyarán Lippáról történt távozása után ő is útra indult és 38 éves korában, 1543 tavaszán a wittembergi egyetem tanulói közé beiratkozott.

Teljesült tehát valahára szívének régi vágya. Eljutott Wittembergbe s színről-színre láthatta a reformáció úttörőit, Luthert és Melanchton, és hallgathatta azok tanításait. És Szegedi nemcsak a nála megszokott komolysággal és tudásvágygal, hanem egyszersmind a már meglelt férfiú érett felfogásával véste szívébe-lelkébe Luther és Melanchton hittani fejtegetéseit és szorgalmasan jegyezte ezeknek előadásait. A kiváló tehetség és nagy szorgalom itt sem maradt ered-

mény nélkül. Megnyerte magának Luthernek és Melanchtonnak nagybecsülését.

Szegedi a wittenbergi egyetemen megszerezve a hit-tudori oklevelet, nemcsak a szép tudományokban való gazdagabb tudással, hanem egyszersmind az általa alaposan megismert szent tanokban való tisztább és erősebb hittel tért vissza Magyarországra az 1545. évben.

2. Szegedi Kis István a Tisza mellékén.

Wittenbergből való távozása után Szegedi hazánknek azon vidékeit kereste fel, hova őt gyermekkori emlékei vonzották, ahol őt ismerték. Meglátogatta tehát Gyulát, Lippát, Szegedet és vidékét. Örömmel is fogadta őt az ifjúság mindenütt, ahol csak megjelent, mint olyan férfiút, akinek látására mindnyájan vágyva vágytak, akít tudománya miatt még előbbi iskolatársai is a többieknél sokkal derekabbnak, tudósabbnak és szorgalmasabbnak tapasztaltak s akinek jelességét mindnyájan ismerték.

Amint hire futott az ő hazaérkezésének, azonnal a csanádiak hitták meg iskolájuk vezetésére. Itt Szegedi nemcsak a tanulókat oktatta nagy buzgósággal és tehetségének legnagyobb mértéke szerint, hanem akkor még a füleknek szokatlan igazsággal, nagy ékesszólással és hősies ihlettséggel a nép előtt is prédikált és hirdette a tiszta evangéliumot.

A csanádi püspökség birtokai ezen időben világi ember kezében, a horvát származású Perusits Gáspár kezében voltak. Ez a Perusits sógora volt az ezen korban igen hatalmas Martinuzzi György vagy Fráter György váradi püspöknek és királyi kinestartónak s eleintén rokonszenvezett a reformációval. Azonban Perusits Gáspár a sógorság mellett Martinuzzi-nak udvarnoka és seregeinek kapitánya is volt s így Csanádon tulajdonképpen Martinuzzi, a reformációnak ez az erős és nagyhatalmú ellensége parancsolt. Így történt tehát, hogy midőn Martinuzzi értesült Szegedinek csanádi működéséről, ráparancsolt Perusitsra, hogy az Istennek ezen szent emberét Csanádról verje ki. És Perusits egyrésztől feljebbvalójának engedelmeskedve, másrésztől azért, hogy a reformáció iránt való hajlandóságának gyanuját magáról elhárítsa, a kegyetlen parancsot megfelelő kegyetlenséggel hajtotta végre. Fegyveres katonáival megrohanta Szegedit, több mint 200 darab könyvét tőle elvette, minden vagyonából kifosztotta, állhatatos feleletei miatt súlyosan arculverte, patkós csizmájával kiméletlenül

megtapodta, letiporta, megkínozza, és elkinzott testében egyedül csak az életet hagyva meg, őt Csanádról kiűzte.

Egy ideig száműzöttként tengette életét Szegedi, de sokáig munka nélkül nem maradt, mert még ugyanazon 1545. évben Gyulára hivatott az ottani jóhirű iskola igazgatására. Itt teljes nyugalomban hivataloskodott egy évig. Itteni hivataloskodása alatt hallotta ama szomorú hirt, hogy a reformáció megindítója, Luther Márton, akit ő mindenekfelett szeretett és nagyrabecsült s aki ő iránta is igaz szeretettel és nagyrabecsüléssel viseltetett, Németországban, Eislebenben, 1546 február havában csendesesen elhunyt. Elgondolkozott ezen nagy férfiúnak egész életpályáján és az Isten csodálatos gondviselésén. Ime! a jóságos Isten Luthert egész életén keresztül mintegy kézenfogva vezette és nem engedte, hogy szeliden bekövetkezett haláláig erőt vehessen rajta a pápa követőinek fondorlata és erőszakoskodása, mert róla örök végzésében azt határozta, hogy Huss Jánosnak és az igaz hitért küzdő más férfiaknak példájára ne szenvedjen erőszakos halált és ne legyen földönfutóvá. Ennek elgondolása új erőt adott neki a szenvedések elviselésére, nyugodtan nézett jövő pályája elé és törhetetlen buzgalommal folytonosan a végsőkig vitézkedett a Krisztusért és annak egyházáért, tudva, hogy Istenre bízta magát és azon erős hitben, hogy Isten nem hagyja el a benne igazán bízókat.

Szegedi egy évi hivataloskodása után Gyuláról Ceglédre hivatott. Úgy látszik, hogy a ceglédiek főleg a templomi szolgálatra, tehát a népnek az igaz hitben való oktatására hívták meg; ő azonban az iskolában való tanítás vágyától hajtva, az iskolamester engedelmével és annak kérésére az iskolában is tanított, hol különösen Melanchton hitcikkelyeit magyarázta. Ilyenmü tevékenysége következtében sok jeles ifjú került ki a keze alól, így többek közt Bakonyi Albert is, később ceglédi lelkész és püspök. Ez a férfiú is tanúságot tesz Szegedinek nagy tudományáról és sikeres tanításáról. Elmondta sokkal későbbben a vele Szegediről beszélgető Skaricának, hogy ő idősebb Szegedinél, de azért mindenkor úgy tisztelte azt, mint atyját; örömmel vallotta meg azt, hogy az ő összes tudása a Szegedi tanítása által bővült és tisztult meg és ő azért imádkozik, hogy ha már az ő napjai meg vannak számlálva, az éppen alkalmas életkorban levő Szegedi életének legyen bőségesebb haszna.

Ilyen munkálkodás közben töltött Szegedi harmadfél évet Cegléden, hol időközben meg is nősült, feleségül vévén 1548-ban egy Orsolya nevű leányt.

Ceglédről történt távozása után feleségével együtt ismét szülőföldre környékére látogatott el. Midőn egy alkalommal Makón időzött, a reformációt pártoló Petrovics Péter, Temesvár grófja és várkapitánya, ki Szegedit már előbb ismerte, embereket küldött hozzá és azok által sürgetőleg meghitta a temesvári iskola igazgatására. Szegedi elfogadván a kedvező ajánlatot, 1549-ben Temesvárra ment s rendes szokásához híven itt is nemcsak az ifjúságot tanította, hanem nagy ékesszólással a nép előtt is szónokolt és erősítette a népet az igaz hitben.

Petrovics Péter felettebb való jóakarója és mindenben bőkezű pártfogója volt Szegedinek s iránta való jóindulatát azáltal is kimutatta, hogy neki egy rókabőrrel bélelt felöltőt is adott, mely az ő igényeit teljesen kielégítette. Míg tehát Petrovics Péter volt Temesvár parancsnoka, addig szépen erősödött a Temesváron összegyűlt hivek kis csapatja. Midőn azonban az új várparancsnok Losonczy István lett, aki a folytonos harcok között benne megrögzött kegyetlen természetével mellet még a római egyház leghevesebb védőjének is akart látszani, minden megváltozott. Ez a Losonczy István igen sok más igaz hitűvel és Gergely későbbi deési lelkésszel együtt Szegedit is kizavarta Temesvárról.

Ismét számkivetetté lett tehát Szegedi övéi között és felvevén a vándorbotot, hosszas bujdosás után Lippán keresztül Mezőtúrra, a Berettyó partján fekvő népes városba ment 1551-ben. Itt nagy tisztelettel fogadták és közkölségen fel fogadták főleg azért, hogy az iskolát igazgassa, de olykor-olykor a nép előtt is prédikáljon. A mezőtúriakban az Isten igéje iránti őszinte vágyódást Kálmáncsai Sánta Márton magyar reformátor már előbb felkeltette s ezért óhajtották a már nagyhirű Szegedinek tanításait is hallani, amelyeken az egész község bámulatos szeretettel és vágyódással csüggött. Meg is becsülték, tisztelettel és szeretettel környezték e nagy férfit azon másfél év alatt, mely időt az isteni gondviselés neki Mezőtúron tölteni engedett.

Ezen nyugodtan töltött idő sem volt Szegedire nézve bánat nélkül. Betegeskedő felesége, Orsolya, Mezőtúron való tartózkodása alatt meghalt s Szegedi árván maradt Katalin nevű leánykájával bán, de Istenbe vetett erős hittel ment a békésiek meghívása folytán Békésre, az 1552. évben.

Alig kezdette meg itt a maga reformátori működését, mely a nép előtt való nagyhatású prédikálásból és az iskolában való tanításból állott, ismét szenvedés és keserőség jutott neki osztályrészul. Ugyanis Temesvárról, mielőtt az még török kézbe jutott volna, Losonczy egyik alvezérének, az olasz

Kampónak vezetése alatt, egy rabló és pusztító fegyverescsapat száguldotta be a vidéket s midőn Békés alá érkezte megtudta, hogy Szegedi, aki temesvári menekült volt, most itt tartózkodik, rablásai közben őt is kézre akarta keríteni. Midőn ennek neszét vette egy közrendű ember, az éppen akkor az iskola kertjében időző Szegedihez fut s nagy hirtelenséggel mondja neki: „Miért nem menekülsz a lehető leggyorsabban? Útban vannak a Kampó katonái, hogy tégedet itt elfogjanak és megöljenek. Menekülj tehát gyorsan és ha van valami vagyonkád, hamar add ide és én azt a te számodra — esküszöm — hiven megőrzendem“. Mivel eközben csakugyan láрма és csete-paté zaja hallatszott, Szegedi hirtelen szobájába szalad s a kertre nyíló ablakon kiadja az embernek pénzeszacskóját, kérve azt annak megőrzésére. Alig történt ez meg, nagy hamarsággal fegyveresek rohannak Szegedi lakásába, könyveit elrabolják, minden vagyonából kifosztják, ágyában csak a szalmát hagyják meg, őt magát pedig megkötözik s Kampónak adják át.

A kegyelmes Isten azonban nem hagyta elveszni az ő kegyes emberét s csodálatos módon szabadította meg most is a fogságból és a haláltól. A Szegedi őrizetére rendelt katonák között volt egy, aki Szegedinek az előbbi időkben tanítványa volt s iránta hálás szeretettel viseltetett. Ez a katona segítette Szegedit abban, hogy titkon átmehessen a Kőrös folyón és elrejtőzhessék addig, míg a rablócsapat elvonult. Ily csodálatos menekülése után Szegedi a zavar lecsillapultával nagy remegések között megy vissza lakására s ott az ágya szalmájába rejtett pénzeszkéjét visszakupja azon asszonyoktól, akik a katonák által már kirabolt házakat ismét felkutatták. Csak az az ember nem jelent meg többé soha, akire Szegedi az ablakon keresztül pénzeszacskóját bizta. Lehet, hogy a rablóknak ő is zsákmányul esett és a zene-bona közben életét vesztette.

Vagyonkájának és könyveinek elrablatásán kívül még más nagyobb szomorúságot is mért Szegedire az Isten. Kicsiny leánykáját, a már anyátlan árva Katalint, néhány nap mulva elragadta a halál. Miután kedves halottjának hült tetemeit sirba tette, szomorú szívvel indult további vándorútjára, a Duna mellett fekvő Tolnára, hova őt a tolnaiak az ő nagy hírétől indítatva, iskolájuk igazgatására meghitták.

3. Szegedi Kis István a Duna mellékén.

Nagy sokaság fogadta Szegedit, mikor egyetlen házi-szolgája kíséretében az 1552. év végén Tolnára érkezett, hol nagy munkatér várt reá.

Tolna ezen korban népes város volt és lakosainak körülbelül fele a reformációnak már hive volt, másik fele pedig ragaszkodott ugyan még a római katolikus hithez, de mindenképen kereste a hitnek próbáját. Isteni tiszteleteiket úgy a katolikusok, mint a protestánsok, felváltva ugyanazon templomban tartották és a két vallás hívei olykor vegyesen vettek részt a templomi isteni tiszteleten.

Ezen időben Sztárai Mihály volt Tolnán a protestáns lelkész és egyúttal baranyai püspök, egy a reformáció elveinek terjesztésében elévülhetetlen érdemű férfiú, de különben szenvedélyes ember, aki égett a vágytól, hogy minél több hivat szerezzen az evangéliumnak, aki szinte keresve kereste a harcot, a vitatkozást és szenvedélyesen, kiméletlenül, még a gúny fegyverével is ostromolta, támadta a katolikus elveket és a katolikus papokat. Az ő szenvedélyessége, gúnyos vitakozása egymás elleni torzsalkodásra kapatta a lakosságot is s a két vallás hívei között a leggonoszabb szóváltással és egymás ellen való heveskedéssel oly erősen folyt a vitatkozás, hogy az egyházzal és papokkal szinte meghasonlott polgárok magok is restelték a dolgot a török bíró előtt, akihez perpatvarkodásaik közben gyakran kerültek. Ily viszonyok között nagy nyereség volt a tolnaiakra nézve, hogy a mérsékelt Szegedit hitták meg iskolájuk igazgatására.

Szegedi alacsony termetű, zömök és kissé elhízott testű ember volt. Szemeiből szelidség, arckifejezéséből lelki jóság és szeretet sugárzott. Szerény megjelenése, főrangúak és egyszerű emberek iránt tanusított figyelme bizodalmat keltett iránta s nemcsak az ifjabbak, hanem az idősebbek is atyjukként tisztelték és szerették őt. Nagy tudományával s az igaz hit megerősítésére kifejtett munkásságával sohasem kérkedett, de ha alkalom nyílt reá, kitérte nagy tudásának gazdag tárházát. A békességet szerette s az ellene nagyot vétőknek is megbocsátott. Igehirdetés közben nem a harcot kereste, nem a mártíromságra vágyott, hanem a kedélyek megnyugtatóására, lecsendesítésére, meggyőzésére törekedett. Az ellentéteket nem felidézte, hanem a már meglevő ellentéteket kiegyenlítette nem az ellenfél kigúnyolásával és ledorongolásával, hanem az igaz hit helyességéről való meggyőző tanításával. Nagy ékes-szólása, világos előadása, a máshitűekkel szemben való mér-

sékeltsege s a tiszta evangélium igazságáról meggyőző tanítása nemcsak híveit bilincselte le, hanem tiszteletet és becsülést szerzett neki a katolikus hívek előtt is. Tolnára ebben az időben éppen az ellentéteket kiegyenlíteni tudó, nem erőszakoskodó, hanem a szeretet szavával munkálkodó, szelíd természetű, az ingadozókat nagy ékesszólásával az igaz hitről meggyőzni tudó férfiú kellett s ilyen volt éppen Szegedi Kis István.

Szegedit előbbi tapasztalatai és saját viszontagságai meggyőzték arról, hogy neki nem annyira a népet kell a templomi szószékről oktatnia, hanem inkább az igazi bölcseségre új lelkesültséggel vágyó ifjúságról kell gondoskodnia, hogy a jövőben legyenek a népnek az igaz hitben oktatói, tanítói és megerősítői. Annál fogva minden munkásságát az iskolai tanításra fordította és csakis a nagyobb ünnepeken volt rávehető arra, hogy a templomban prédikáljon. Mivel Sztárai tovább folytatta heveskedéseit, templomi beszédeiben igen tapintatlanul prédikált s kelt ki a mise, meg a pápa és a barátok ellen, sőt az ugyanazon templomban prédikáló József nevű barátból úgy űzött csúfot, hogy egy tanuló ifjúval a barát beszédének minden szavát nyomban leíratta s azokat ő az ugyanazon templomban tartott prédikációjában inkább heves szemrehányással, mint éleselméjű fejtegetéssel vagdalta és cáfolgatta, csaknem tetőfokra jutott az elégedetlenség Sztárai iránt. A lakosok, protestánsok és katolikusok vegyesen, kérve kérték Sztárait, hogy engedje meg Szegedinek, illetve birja rá őt, hogy legalább vasárnaponkint a templomban az első beszédet Szegedi tartsa, mert ő a vitatkozásban és a nép előtt való beszédben mérsékeltbb és érthetőbb. Sztárai aztán kissé csillapulva és a nép kívánságának engedve, maga is kérte Szegedit, hogy az Isten egyházának érdekében ne zárkozzék el a nép óhajtatásának teljesítése elől. Így aztán Szegedi a Sztárai kérésének is, a nép óhajtatásának is engedett s gyakrabban prédikált a templomban. Az ő mérsékelt előadásának, nyugodt, higgadt és meggyőző erejű tanításának csakhamar meg is lett a kívánt eredménye. Az ellentétek heve lelohadt, a kedélyek lecsillapodtak s az Isten egyházának ügye emelkedőben volt annyira, hogy midőn az akkor divatban volt nyilvános vitatkozásra a tárgyat néhányszor Szegedi tűzte ki, József barát nem mert a komoly vitakozó, nagy tudású Szegedivel szembeállani s így nem bizván ügyében, mindig azzal mentegetőzött, hogy ő kerüli a háborúság előidézését és kitér a Sztárai heveskedése elől. Valójában pedig a maga híveinek és saját tekintélyének elveszésétől félt.

Igen áldásos s a hiveket az igaz evangéliumi hitben megerősítő munkát végzett tehát Szegedi Tolnán, hol az 1553. évben újra megnősült, feleségül vevén egy Erzsébet nevű nőt, aki Bereményi Jánosnak volt az özvegye. Bereményi János Sztárai előtt volt tolnai lelkész s 1552-ben halt meg pestisben, özvegyen hagyva feleségét két gyermekkel: Katalinnal és a még csecsszopó Mártonnal. Ez az Erzsébet úgy alakjára, mint példás életmódjára nézve is mindenki előtt méltán dicséretes és páratlan nő volt s méltó élettársa, gondos felesége lett Szegedinek, kit gyöngéd szeretettel, figyelmes gondossággal vett körül és segített egyes munkájában.

Ezen mindenkinek öröme történt házasság után a laskóiak, akik éppen lelkész nélkül voltak, azon kéréssel fordultak Sztáraihoz, hogy Szegedit bocsássa át hozzájuk és szentelje fel lelkésszé. Szegedi, noha Wittenbergben megszerezte a hittudori oklevelet és lelkészi képesítést, mindeddig nem kívánczolt a lelkészi hivatalra, mert ő első sorban tanító akart maradni. Most azonban a laskóiak rimánkodására és a Sztárai kérésére beleegyezett lelkésszé leendő felszentelésébe s az 1554. év elején Laskóra költözött. Lelkésszé való felszentelése később, de még ugyanazon évben nagy ünnepélyességgel meg is történt. Ekkor Szegedi letette azt a tudománya és munkája által méltán megérdemelt szép nevet, melyen őt mesternek, iskolamesternek nevezték s ettől fogva doktornak neveztetett s még ugyanazon évben mindeneknek egyező szavazatával az egész Baranya püspökévé választatott 49 éves korában.

A munkában fáradhatatlan Szegedinek csodálatos tevékenysége, még ezen életkorban, a reá háramló másnemű elfoglaltság mellett sem tudott lankadni és szakított magának időt a tanításra. Nemcsak az iskolában olvasott fel egyet-mást, hanem otthon, saját lakásán, a hozzá mindenfelől özönlő egyházi embereket is oktatta, hogy az eleven szó hatása által azok is építtessenek a hitben. Ezen áldásos munkálkodásáért mindig tekintélyesebbé, mindig nagyobbá lett; hívogatták magukhoz a főurak, felkeresték a nemesek és a távolból is ajándékokkal tisztelték meg.

Négy évet töltött Szegedi Laskón, hol három gyermeke született Erzsébettől: Anna, Sára és Izsák s az 1558. évben különösen Horváth Márk szigetvári és Perneszi Farkas babócsai várparancsnokok rábeszélésére Kálmáncsára vitetett.

Kálmáncsán való hivataloskodása is folytonos munkálkodás volt. Lelkészi és püspöki teendői mellett is legfőbb gondja volt az iskolai oktatásra és a környékből hozzáseregő

egyházi embereknek az igaz hitben való további erősítésére és a tudományos ismeretekben való gazdagítására.

Az ezen vidéken nagyon elhatalmasodott törökök azonban, kik már Pécset hatalmukba kerítették s mindent elkövettek a magyarság itteni nagy erősségének, Szigetvárnak elfoglalására, nem jó szemmel nézték a magyaroknak gyülekezését és ide-oda járását, annál fogva Szegedi, hogy a törököktől való félelem nélkül többet tehessen az Isten egyházáért, gyakrabban járt Szigetvára Horváth Márk meghívása következtében az odagyült egyházi emberek oktatására és a nagy ünnepeken prédikált is ott a zászlós urak, főméltóságok és nemesek előtt. Mindezek megtörténhettek addig, míg Horváth Márk volt a szigetvári parancsnok, aki nagy pártfogója volt a vallásos hitnek s abban a Szegedi tanítása következtében mindig nagyobb előhaladást tett, Szegedit nagyra becsülte s iránta nagy bőkezűséget és barátságot tanúsított. Ez a bőkezűség abban is nyilvánult, hogy Kálmáncsára élelmiszereket: búzát, szalonnát és egyéb ajándékokat bőven küldött Szegedinek, az ő „főpapjának“, aki már ekkor nagycsaládú ember volt s a Kálmáncsán született István és Dorottya nevű gyermekeivel együtt már hét gyermek eltartásáról kellett gondoskodnia abban a törökök rablása és zsarolása miatt nagyon nehéz időben. Szegedi azonban, bármily nehezen élt maga is, segítő gondját nem tagadta meg a szegény néptől sem. Segített mindenkin, aki bajba jutott, úgy hogy a nép között az a hit volt róla elterjedve, hogy ő pártfogóul és testi-lelki orvosul menyei intézkedésből adatott a népnek.

Így munkálkodott Szegedi Kálmáncsán és vidékén az 1561. év tavaszáig, amikor Isten ismét súlyos szenvedést mért reá. Szegedi az akkori idők szokása szerint Újév napján a keresztnemek jelentéséről prédikált, hogy ezáltal is oktassa híveit arra, hogy gyermeiknek értelmes neveket adjanak. Említette többek közt, hogy a fiúnevek közül „Sámuel“ azt jelenti: „Hallgass meg Isten!“, „Emánuel“ azt teszi: „Velünk az Isten“; magyarázta, hogy a nőnevek között „Erzsébet“ az „Úr nyugodalmát“ jelenti, az „Orsolya“ név pedig egy latin szóból lett, mely nőtény medvét jelent. Ez alkalommal jelen volt a templomban egy Orsolya nevű asszony, Furia Albert tekintélyes marhakereskedőnek a felesége. Ez az asszony ott-hon keservesen panaszkolta férjének, hogy ő nevének gyalázása miatt teljesen megszégyenülve jött haza a templomból és nem másért, hanem csak az ő megszégyenítése végett tartotta Szegedi azt a névmagyarázgatást, méltó tehát, hogy a sértés adandó alkalommal visszatromfoltassék. És Furia Albert

a helyett, hogy józanabb felfogásra bírta volna ostoba Orsolyáját, maga is dühöngeni és méltatlankodni kezdett és csak alkalomra várt, hogy Szegedin bosszút állhasson. Az alkalom meg is jött.

Időközben a vitéz Horváth Márk a törökkel vívott egyik ütközetben súlyos sebet kapott s így megválva Szigetvár parancsnokságától a püstyéni fürdőre ment halálos bajában enyhülést keresni. Ezen időtáiban Pécsre is új parancsnokot küldött a török, Máhmud bég személyében. A kálmáncsaiak siettek az új bégnél tisztelegni s ajándékokkal kedveskedni neki, amit a török nemcsak várt, de meg is követelt. A bég ez alkalommal figyelmeztette őket, hogy látogassák meg a kaposvári vajdát, az ő Gyáfer nevű tisztjét is, vigyenek neki egy öltözőre való jóminőségű posztót és önkényt ajánlják fel neki köteles szolgálatukat. Mivel a kálmáncsaiak e parancsnak teljesítését halogatták, a vajda megharagudott és néhány nap múlva Nagypéntek ünnepén éppen az isteni tisztelet alatt oly hirtelen támadta meg fegyvereseivel Kálmáncsát, hogy az idősebbek a gyermekeknek és hajadonoknak a sekrestyében történt elrejtése után alig voltak képesek menekülni. A törökök azon ürügy alatt, hogy ők fegyveres katonákat keresnek, a templomba is benyomultak, annak minden zúgát felkutatták és noha a fiatalokat ez alkalommal nem bántották, az ott talált idősebb embereket Szegedivel és egy Imre nevű tanítóval együtt foglyul ejtették, részint lovakra, részint szekerekre rakták és Kaposvárra hurcolták.

Ily szomorú Nagypéntek virradt Kálmáncsára és Szegedire az 1561. évben.

4. Szegedi Kis István török fogsága.

Mihelyt az elfogatástól csodaképen megmenekült kálmáncsai bírák felocsudtak első meglepetésökből és tudatára ébredtek nagy veszteségüknek, hirtelen összeszedett gazdag ajándékokkal siettek a kaposvári vajdához és tőle bocsánatot kérven előbbi késedelmökért, az összes foglyoknak, de különösen Szegedinek szabadon bocsáttatásáért könyörögtek. A vajda gúnyosan válaszolt s azt mondta, hogy kérésüket mivel későn tértek észökre, már nem teljesítheti, mert már jelentette a pécsi bégnak, hogy Kálmáncsán néhány darabont papjaikkal együtt elfogott; forduljanak tehát kérelmökkel a béghez s annak kegyelmétől várjanak mindent. Így szokott a török gúnyos játékot űzni a magyarral. Vajda és bég egy-

aránt értettek ahhoz, hogyan kell minél több ajándékhoz jutniok.

A kálmáncsaiak tehát ismét nagy ajándékokkal Pécsre mentek a béghez. Máhmud bég megindulva a kérésen és rimázkodáson, megparancsolta, hogy a foglyok bocsáttassanak szabadon és térjenek vissza városukba. A kálmáncsaiak felbuzdulva a sikertől és megtévesztetve a bég jóindulatától, minden módon arra törekedtek, hogy a gonosz vajda mozdíttassék el állásából s ezért vádolni kezdték azt a bég előtt. A bég, mintha csak ezt várta volna, visszavonta a foglyok elbocsátása iránt kiadott parancsát s azt mondta a kálmáncsaiaknak, hogy ennek a peres ügynek eldöntése végett néhány megbízható és értelmes polgárral együtt Szegedit is, mint igazmondó embert, külön ki fogja hallgatni. Szegedit tehát magához vitette Pécsre. A bajba jutott kálmáncsaiak elpanaszolták a dolgot Perneszi Farkas babócsai várparancsnoknak s tanácsot kértek tőle. Perneszi nagy aggodalommal mondta nekik: „Jól meggondoljátok, mi módon adtok hitelt a török szavainak és ígéreteinek. Én tőlem mehettek hozzá, csak aztán vissza is jöhessenek tőle“.

Midőn a bég a tanúkihallgatásokból meggyőződött arról, hogy Szegedi személyében egy nagytekintélyű s mindenki által nagyrabecsült és szeretett ember került a körmei közé, a még érette nyerhető sok ajándék és nagy váltságdíj reményében hirtelen szigorú hangon fordult Szegedihez: „Te pap! Miért szoktál te vakmerően eb módjára a szomszédos magyar várakba jönni-menni? Régen nagyon jól tudom, hogy miféle dolgod van neked ott! Lesz rá gondom, hogy te magad se légy a felől bizonytalanságban“. Midőn a kegyes férfiú erre azt válaszolta, hogy a magyar papoknak, kik ezen a vidéken tűz és víz által vannak körülveve, akaratuk ellenére oda kell menniök, a hová őket kényszerítik, a bég őt tüstént a maga börtönébe vettette. A kálmáncsaiak nem késtek drága pénzen vásárolt sisakokkal és páncélokkal engedékenységre bírni a béget, de ez csak húzta-halasztotta Szegedinek szabadon bocsáttatását s olyanforma célzást tett, hogy előbb még Furia Alberttel akar ez ügyben beszélni, ki ekkor Stájerországnak Pettau nevű városában időzött üzleti ügyben. A kálmáncsaiak kérésére Perneszi kiküldött emberei által Furiát három nap alatt visszatérésre kényszeríti s megparancsolja neki, hogy minden befolyását használja fel a bégnél Szegedinek mielőbbi szabadon bocsáttatására.

Úgy Máhmud bég, mint annak Peruiz nevű vajdája, már ekkor a kálmáncsaiaktól több ízben kapott gazdag ajándékok-

től indítatva, enyhébben bántak Szegedivel, őt a börtönből kivették és már azon a ponton voltak, hogy szabadon bocsátják. A feleségére kelleténél jobban hallgató Furia azonban mindent elrontott. Bizalmas suttogással rábeszélte Peruizt, hogy ostobaság volna olyan nagy zsákmányt, mint Szegedi, kibocsátani kezökből, mert annak kiváltásáért kétezer koronát is kaphatnának. Ez a suttogás már úgy jutott a bég füléhez, hogy a kétezer korona váltságdíjat Szegedi már meg is ígérte. Hogy tehát a bég a váltságdíjat annál hamarabb megkaphassa, szigorúbban bánt Szegedivel, őt árulónak és sok török elvesztőjének mondta és a legszennyesebb börtönbe vettette. Mivel a váltságdíj késett, a bég szemére hányta Peruiznek, hogy mindennek ő az oka, mert úgy bánik Szegedivel, mintha az nem is fogoly, hanem vendége volna. És Peruiz ezen szemrehányásért Szegedin töltötte bosszúját. Elvitte őt Benedek deák házánaál birt lakására, mikor annak a felesége egyedül volt otthon. Peruiz az asszonyt egy kamrába zárta, hogy őt szándékának kivitelében ne akadályozza, azután Szegedit egy székhez kötözte. Mikor a hátrakötött kezű, a kortól és fogság sanyarúságaitól meghajlott testű Szegedi tudakolja, hogy miért bánik így vele, holott ő senkinek sem vétett, Peruiz ismétli előtte azon pirongató szavakat, melyekkel őt a bég illette, azután szemére hányta, hogy a váltságdíj lefizetését folyvást halogatja, tatárkorbácsával teljes erejéből üti-veri a tehetetlen öreget annyira, hogy annak inge teljesen átnedvesedett kiomló vérétől és az ütések miatt rongyokban lógott le róla. A méltatlan bánásmód miatt s az iszonyú csapások súlya alatt Szegedi teljesen elvesztette eszméletét és csak csodával határos, hogy ott nyomban meg nem halt. A kegyetlen kinzást iszonyodva hallgató háziasszony felszakitotta a kamara ajtaját, fellármázta és segítségül hívta a szomszédokat, azután Peruizra rohant, hogy a további kegyetlenkedésben megakadályozza. Peruiz az asszonyt korbácsa markolatával mellbe vágja s az asszony után a szobába csapatosan betódulók közül is némelyeket arcul ver, másokat korbácsával paskol, míg aztán ezek a saját bántalmaztatásukon is felindulva, legyürik a dühöngő vajdát és a félholt Szegedit székéből és szoros kötelekeiből kiszabadítják.

A kálmáncaiak ezen rettenetes kegyetlenség hallatára újabb ajándékokkal siettek a béghez, de ismét siker nélkül. Majd, midőn híret vették, hogy a bég a tolnai török bírónak vagy kádinak magyar fogságba került leányáért hajlandó volna Szegedit szabadon bocsátani, vettek Peresztől 600 koronáért egy magyar rabságba jutott leányt, azt török módra

felöltöztették és Pécsre vitték. Időközben azonban a bég Szolnokra helyeztetett s oda el is indult, hurcolva magával Szegedit is. A kálmáncsaiak utána mentek Szolnokra és felajánlották a bégnek a leányt cserébe Szegediért. A leány azonban útközben megvallotta, hogy ő nem a tolnai kádinak a leánya s ez a dolog a bégnek is tudomására jutott. Így a kálmáncsaiak nagy költsége és jó igyekezete ismét kárba veszett.

Midőn Szegedi súlyos rabságának híre szélesebb körben elterjedt, az 1562. év elején János Zsigmond erdélyi fejedelem megbízásából Méliusz Péter debreceni és Czeplédi György váradi lelkész jelent meg Szolnokon Máhmud bég előtt és a fejedelem nevében egy gyönyörű kristályserleget nyujtván át a bégnek, Szegedi szabadon bocsáttatásáért esedeztek. Ők is siker nélkül.

Mikor ilyen nagy befolyású személyek közbenjárása is eredmény nélkül maradt, Szegedi jobban el volt készülve arra, hogy szenvednie kell, hogysesem kiszabadulása felől valami reményt táplálhatott volna. Súlyos bilincsen, ronda börtönben türelemmel viselte szenvedéseit és nehéz bajában is lelki gyámolója volt fogolytársainak, akik az ő kegyes intéseiből és a Szentírásból vett vigasztalásaiból szomorú szenvedésükben reményt, a hitben alázatosságot merítettek. Ellátta őket szellemi táplálékkal, sőt gyötrő éhségökben részeltette őket teszi eledelekben is, melyeket neki innen-onnan küldözgettek.

Meglátogatta Szegedit Szolnokon Bakonyi Albert, most már ceglédi lelkész és püspök; meglátogatták a szomszéd helyeken lakó lekipásztorok, kiknek számára Szegedi irogattott is egyet-mást. Meglátogatták a Szolnokon átutazók is, hogy hallhassák őt, vagy pénzt adjanak neki, a melyet azonban a roppant szigorú börtönőr rendesen kicsikart tőle. Családjának tagjai közül magának Szegedinek tanácsára senki sem látogatta meg, mert Szegedi attól félt, hogy a kegyetlen bég azokat is rabul ejti. Így tehát azok csak naponkénti keserűségéről és szenvedéseiről kaptak felváltva híreket és fokozta szomorúságukat az is, hogy gyermekeik közül Márton, a jó szívű mostoha fiú, továbbá Sára, Dorottya és Anna rövid időközökben elhaltak. Annyi ezer baj között tehát nem tehettek egyebet, mint azt, hogy köz- és magános imáikban folytonosan könyörögtek a magasságos Istenhez. Szegedi megszabadításáért. Ez aztán nemsokára be is következett.

Máhmud bég olykor-olykor, ha jókedvében volt, a városiak kérésére, de különösen egy Korius Péter nevű révésznek közbenjárására megengedte, hogy Szegedit a várból kivihessék.

sék a városba hitsorsosaihoz és ott Korius Péter házánál prédikálhasson, de azon feltétel alatt, hogy Szegedit még ugyanazon napon visszazállítsák börtönébe. Egy ilyen alkalommal látta őt meg egy Baranyai Ilona nevű nő férjével, Mező Ferencsel együtt és megesett a szíve rajta.

Ez a Baranyai Ilona Ráczkevében született nemes családból. Első férje a törököknek sokkal volt adósa s e miatt a felföldre költözött, hol csakhamar meghalt. Az özvegyen maradt Ilona később egy Mező Ferenc nevű kereskedőhöz ment férjhez, akivel aztán Gyulára költözött, hol férje Kerecsényi László kapitánysága alatt nem közepszerű kereskedést folytatott. Azonban Ilonának szíve szülőföldre vágyott és rábeszélte férjét, hogy költözzenek haza Ráczkevébe. Mező Ferenc először szét akart ott nézni s az útra feleségét is magával vitte. Midőn ezen útkövekben Szolnokra érkeztek, házigazdájoknak, egy Magyar Hasszán nevű töröknek házában mindketten látták Szegedit, látták ezen tiszteletre méltó főpapnak méltatlan sorsát, hosszú haját, fésületlen szakállát, látták rajta a börtönnek iszonyatos undokságát s megtudták, hogy ő az a nagyhirű doktor, akiért legutóbb Gyulán is közimádságok tartattak. És a nő ezen látványt nem felelte el többé soha.

Midőn végre Mező Ferenc feleségével együtt Ráczkevébe költözött s Ráczkeve lakosai egy Daróczy Márton nevű polgártársuktól értesültek arról, hogy Mezőnek nagy befolyása van Máhmud bégre, kérve-kérték Mezőt, hogy eszközölje ki Szegedinek szabadon bocsáttatását. Mező Ferenc azonban nem akart a dologba avatkozni, de az isteni gondviselés csodálatos módon hajtottá az ő megkeményedett szívét engedékenységre. Felesége ugyanis, miután egy László nevű csecsemőnek adott életet, halálos betegségbe esett és végső akaratjaképen szeretettel arra kérte férjét, hogy minden lehető módon segítse elő és eszközölje ki annak a szerencsétlen lelkipásztorinak, Szegedinek, szabadonbocsáttatását, mert ő, mióta látta annak olyan rondaságban való méltatlan szenvedését, rettenetes lelkikínókat szenved és tudja, hogy hathatós jócselekedet lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokaknak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Ekkor Mező Ferenc hallván feleségének rimázkodó esedezését és látván csecsemő gyermekének vergődését, könnyek között megesküdött arra, hogy ő teljes erejéből vigyázni fog Szegedi jólétére és azt a ráczkevei lelkészi hivatalra fogja segíteni. Így történt aztán, hogy az özvegyen maradt Mező Ferenc, miután a Szegedi kiszabadítására mások is buzdították s a maga segítségét

kiki szívvel-lélekkel felajánlotta neki, egy kedvező alkalmmal megegyezett a béggel és nagynehezen megállapodott abban, hogy Szegedi egyelőre a Mező kezesége mellett szabadon bocsáttassék s Mező váltságdíjúl kétezernégyszáz korona értékű szépművü sisakokat, páncélokat és mellvértet szállit Németországból a bégnek bizonyos meghatározott idő alatt.

Igy szabadult ki Szegedi az 1563. év tavaszán a két évig tartott fogságból, melyben fél évig Pécsen, másfél évig Szolnokon a legrettenetesebb kínokat szenvedte teljesen ártatlanul.

5. Szegedi Kis István nyugodalmas évei.

Mező Ferencet a Szegedi kiszabadításának nagy munkájában lelkesítette sok nagy férfiú, de leginkább Kerecsényi László gyulai várparancsnok és a debreceni egyház. Szegedi szabadonbocsáttatásának kihirdetése alkalmából, Duskás Ferenc tekintélyes debreceni polgár éppen Szolnokon időzött. Ez a derék ember Szegedit azonnal kocsijára vette, elvitte őt Debrecenbe és polgártársai között négyszáz koronánál többet gyűjtött a váltságdíj fedezésére; azután meghordozta őt a szomszéd városokban is, hol kiki tehetsége szerint adakozott igaz lelki örömmel ily kegyes ember kiváltására. Természetesen a kálmáncsai és ráczkevei polgárok sem maradtak el adományokkal, akik azon reményben is, hogy ilyen jeles tudóst megnyerhetnek magoknak, örömmel járultak a váltságdíj összegéhez. Végre Szegedi, mikor a váltságdíj beszerzése végett tett utazásainak befejeztével Ráczkévébe elkészül meghivatott s Mező Ferencnek a váltságdíjból 1600 koronát összegyűjtött, Kálmáncsára sietett régen látott családjához. Itt nagy örömmel fogadták. Az ő szabadonbocsáttatásának hírére előkészítették mostoha leányának, Bereményi Katalinnak, Bélyei Tamás pesti lelkésszel való egybekelését, mely csak a Szegedi sajnálatos fogsága miatt maradt el ennyire. A rég óhajtott lelkipásztor jelenlétében kétszeres volt az egész község öröme s ezen örömben a hívek megkétszereztek a lakodalmi ajándékokat is.

A lakodalmi ünnepek befejezte után, Szegedi egész családjával most már állandó lakóhelyére, Ráczkévébe költözött az 1563. évben a husvétot megelőző napokban. Itt már kilenc év mulva bekövetkezett haláláig nyugodt és csendes lakozást engedett az Úr sokat szenvedett szolgájának. Az

egész község ragaszkodása, odaadó szeretete és becsülése között munkálkodott itt is és erősítette hiveit a hitben a nagy férfiú, kinek lelki erejét a hosszas szenvedés keserőségei meg nem törték, szívéből az emberszeretet és megbocsátás igaz keresztyén érzelmeit a rajta elkövetett kegyetlen méltatlanságok ki nem oltották. Itt írta meg, vagy legalább itt fejezte be tudományos munkáit, melyeket az akkori idők szokása szerint latin nyelven írt, s a melyek jobbadán halála után jelentek meg Bázelen és Szegedi nevét a külföld előtt is ismertté és becsültté tették. Ily művei: „Az Istenről és ember-ről szóló tiszta tudomány“, mely őt kiadást ért. „Az egy igaz Istenről szóló hitvallás“, „Bizonyosság a Szentháromságról“, melyben az unitáriusok véleményét dönti halomra, „A római pápák tükre“, „A zsoltárok könyve, a próféták és az újszövetség“. Írt magyar nyelven énekeket is, melyek nagyon sok ideig használatosak voltak és énekeltettek a gyülekezetekben. Összes munkáiból nagy tudás, erős hit, a dolgok mélyére ható értelem és mély gondolkozás sugárzik. A pápa ezen műveit egytől-egyig a tiltott könyvek közé sorozta s azok olvasásától hiveit eltiltotta.

Ráczkévében is vitázott még Szegedi egy barátal. Ráczkéve egyes lakosai az olaszok és rácok ragaszkodtak a római katolikus hithez s a Szegedi ellensúlyozására ment le Pestről Ráczkévébe egy sok földet bejárt és sok nyelvet ismerő Panthanus Szeraphin nevű barát. Ez a barát kérkedve hirdette, hogy ő a lutheránusok legjelesebbjével akar szembeszállani. A legjelesebb lutheránus alatt a barát Szegedit értette, pedig Szegedi már ekkor nem volt Luther követője, hanem Kálvin híve volt.

Tudjuk, hogy Luthernek és Kálvinnak követőit egyetlen lényeges pont, az úrvacsorai jegyekre vonatkozó vélemény választja el egymástól. Mikor fogadta el Szegedi a Kálvin nézetét, ma még el nem dönthető kérdés. Kálvin Jánosnak alapvető nagy munkája 1536-ban jelent meg és meglehet, hogy Szegedi ezt a munkát 1543-ban Wittenbergben időzése alatt megszerezte s a Csanádon tőle elkobzott 200 darab könyve között meglehetett az is, vagy Wittenbergben olvasta e könyvet, vagy ottani időzése alatt tudomást szerezhetett Kálvin nézetéről és mint mélygondolkodású, tudományos képzettségű, éleselmjű ember, a Luther iránt érzett nagy tisztelete mellett is Kálvin nézetéhez csatlakozott. Bármint legyen a dolog, annyi tény, hogy ő Méliusz Péterrel, Debrecen nagytudású lelkészével már előbb írásban vitatkozott a Kálvin nézetének helyességéről s Méliusz az ő érvelései következtében lett

Kálvin követőjévé. Az is tény, hogy mindazon városok, amelyekben Szegedi tanítói vagy lelkészi hivatalt viselt, többségükben ma is a Kálvin nézetét követő ref. egyháznak hívei. Az meg teljesen bizonyos, hogy Szegedinek megjelent munkáiban a Kálvin felfogása szerinti reformációnak elvei vannak tiszta és félreérthetetlen világossággal feltüntetve. Szegedi tehát valószínűleg már Wittenbergből való hazatérése után Kálvin János követője volt. Azonban a Luther és Kálvin nézetét követő magyar protestánsok a Szegedi életében még nem váltak külön egymástól, még nem alkottak külön közigazgatás alatt levő egyházakat s így Magyarországon mindazokat, akik elszakadtak a katolikus hittől, közös néven lutheránusoknak nevezték. Ily értelemben vehető tehát Panthannus Szeraphin barátnak azon kérkedő kifejezése, hogy ő Szegedivel, a legjelesebb lutheránussal, akar vitára szállani.

Szegedi elfogadta a barát kihívását és Ráczkevének mindkét vallásfelekezethez tartozó lakosait szószékből és magánúton szorgalmasan hívogatta a protestáns templomban tartandó vitatkozásra. A barát meg is jelenik a kitűzött napra, egy zsák könyvet hoz magával, melyet a győzelem reményében bizakodó barát biztatására hívei nagy örömmel szállítanak a templomba. Megjelent Szegedi is s megkezdődött a vita. A barát a nagy tudású és meggyőző előadású Szegedivel szemben csúfot vallott, annyira, hogy az ő pártján álló rácok és olaszok szégyenkezve és titokban távoztak a templomból s a magára maradt barát kénytelen volt nagymennyiségű könyveit nevetséges módon a saját vállain cipelni haza. Ez a dolog az 1564. év elején történt.

Szegedi, a ki ráckevei papságában is viselte püspöki tisztét, még két ízben forgott halálos veszedelemben. Ugyanis: az 1564. év nyarán Szegedi szekéren Budára ment Literatus Pál és Skaricza Máté társaságában. Két szekéren mentek; az első szekéren ült Szegedi, a másodikon utitársai. Midőn a kocsik Háros és Csepel között haladtak, a Szegedi kocsijának lovai a lejtős partról a Dunába rohantak s ott úszva vitték a szekeret a benne ülőkkel a parttól mintegy 25 lépésnyire. A második szekéren ülő Literatus és Skaricza nyomban harsány hangon kiáltottak a megrémült kocsisra, hogy a Duna folyásával szemben úszó lovakat igyekezzék a víz mentébe terelni s úgy partra jutni. És a gondviselő Isten mintegy csodaképen mentette meg ez alkalommal is az elhizott testű és úszni nem tudó Szegedit, kinek ruhája átázásán kívül semmi baja nem történt. Majd az 1566. évi június 22-én, Szegedi vacsora után ép az udvara lábujában elfolyó Dunába hitta fürödni a vele

vacsorált Szebeni János rektort és Skariczát. Mivel a beteges Szebeni nem vállalkozott a fürdésre, Skaricza két tanulót vett magához és együtt lementek a Dunára. Skaricza az úszni nem tudó Szegedit fiúi szeretettel derékig érő vízbe segítette s aztán ő maga a mélyre úszva, szelte a Duna habjait. De hirtelen, mintha csak az Isten mondta volna neki, visszanéz és Szegedit keresi szemeivel. Nem látja sehol. Amint a víz színén körültekint, egy mély örvényben evickelő embernek hajfürtjei tűnnek szemébe s az ősz fürtökről megtudja, hogy Szegedi atya jutott bajba, kinek tagjai hirtelen elszibbadhattak. Skaricza szinte megdermedve a Szegedit fenyegető veszélytől, sebesen odaúszik, saját élete kockáztatásával a víz alá bukik s Szegedinek testét a víz színére emelve, nagy fáradsággal a szárazra viszi. Azután társaival és a nagy kiáltozásra kifutott Erzsébettel, Szegedi feleségével, annak felélesztéséhez fog. És az Isten sikert adott fáradozásainak s visszaadta Szegedit családjának és hiveinek.

De engedett az Isten alkalmat Szegedinek arra is, hogy bizonyoságot tehessen az ő nemeslelkűségéről s az ellenségnek is megbocsátó keresztyén erényéről. Ugyanis: még az 1564. évben történt, hogy az őt egykor pogányul megkinzó Peruiz vajda Szolnokról Budára utaztában Ráczkevébe érkezett és ott Keszí Györgynek házában megszállva nagy érdeklődéssel tudakozódott Szegediről. Midőn Szegedi erről értesült, Skariczával azonnal szép sisakbokrétát szereztetett és ezeket magához véve, Skariczával együtt a vajda meglátogatására indult. Szegedi és Peruiz kezét fogták s Peruiz lelkiismeretétől mardosztatva így szólott Szegedihez: „Bocsáss meg nekem mindazokért, amelyekről főleg csak nekünk, kettőnknek van tudomásunk“. Szegedi erre engesztelődve bólintott. Mikor azonban Keszinek a napja a vajdát asszonyi ésszel komolyabban és merészebben feddette, hogy miért vetemedett oly nagy hóhérságra az Isten szolgájával szemben, Peruiz még inkább kérte a bocsánatot s előadta, hogy néhányszor éjjel szörnyű látományok gyötörték már őt ezen dolog miatt, olyan rémes látományok, mintha asszonyok akarnák széttépni a miatt, hogy olyan kegyetlen verésekkel illetett egy úgy koránál, mint kegyességénél fogva nálánál sokkal jelesebb férfit. És az egykor kegyetlen Peruiznak megbánása őszinte volt, mely nemcsak alázatos bocsánatkérésből tűnt ki, hanem kitűnt abból is, hogy amit az atya ellen vétett, azt a fiúnál akarta jóvá tenni. Ugyanis: Szegedinek István nevű fia atyja halála után 1584-ben a bázeli egyetemen tanult — s mint neve után, sajátkezűleg írta — török segítséggel. Valószínűleg Peruiz segítette az ifjú Sze-

gedit külföldi tanulmányában. Így támaszt az Isten ellenségéből is jó barátokat és pártfogókat az ő hiveinek.

Eletének vége felé ismét családi szomorúságot kellett Szegedinek szenvednie. Felesége, a hű és gondos Erzsébet, ki Ráczevében ismét egy Dorottya nevű leánnyal, majd két — egymásután született, de hamar elhalt — János nevű fiúval ajándékozta meg, 1570-ben korai gyermekszülésben elhalt. Az ismét bús özvegységre jutott Szegedi maga írta meg a feledhetetlen nőnek sirversét, melyben azt eldicsérte s a házaselet egészen szende, szelíd fényvel ragyogó csillagnak nevezte.

A már ekkor 65 éves Szegedi, kinek az Erzsébettől született 9 gyermeke közül 3 volt életben, hogy kiskorú gyermekeinek gondviselő anyát adjon, rövid idő múlva megnősült s feleségül vette egyik ráczkevei polgárnak, Botach Jakabnak özvegyét, egy Orsolya nevű asszonyt. Ez az Orsolya is két gyermeket szült tőle: egy 5 hónapos korai szülöttet és egy Zsuzsánna nevű leányt, kinek születését Szegedi már nem érte meg.

Szegedi az 1572. év tavaszán betegeskedni kezdett. Betegsége gyorsan fokozódott s miatta már ápril havában étvágyát elvesztette, szakadozottan aludt, különben is öreges járása ingadozóvá lett; hurut is kinozta, fejfájásról panaszkodott s magával is annyira békételen volt, hogy hosszabb ideig ülni, feküdni, állani sem tudott; székét most a kertbe, majd a pitvarba, majd a tűzhely mellé vitette. Csak az őt meglátogató barátaival való némi beszélgetés enyhítette kissé únottságát.

Május 2-án járt Ráczevében gyógyítás végett egy György nevű sebész. Ezt elhitták a gyöngélkedő Szegedihez. György adott is Szegedinek álmatlanság ellen valami orvosságot. Az orvosság bevétele után Szegedi a szoba földjén vettetett magának ágyat s arra kérte feleségét és Skariczát, hogy óvják meg őt minden zajtól, sőt az ablakokat is függönyözzék be. Ez meg is történt. Kevés idő múlva Orsolya és Skaricza benéztek a betegre s midőn látták, hogy az hanyatt fekszik s kezei a legrendesebb helyzetben vannak, azt hitték, hogy Szegedi az utóbbi időben való álmatlansága miatt mély álomba merült és nem akarták őt erős lélegzése miatt felköltetni. Így visszavonultak a szobából. Az aggódo feleség nemsokára ismét benézett hozzá. Ekkorra azonban már Szegedi megvívta haláltusáját s a jajveszékélő Orsolya és a nagy sirásra a szobába rohanó Skariczi Szegedinek már csak lassanként hültni kezdő tetemeit találták, nagy lelke visszaszállott mennyei Atyjához.

Május 4-én az egész község zokogó siránkozása és bánatos könyhullatásai közben vitték koporsóját Ráczeve temetőjébe, hol talán ma már jeltelenül nyugosznak porai annak a férfinak, aki tiszta evangyéliomi hitével, az Úr dolgainak végzésében való ernyedetlen munkásságával, a népnek az igaz hitben való megerősítésével a magyar ref. egyházban örök emléket állított magának.

Legyen áldott az ő emlékezete mi közöttünk!

Faragó Bálint.

Kálvin és Servet.

A genfi lélekemelő kálvini ünnepélyek véget értek. Akik ott megjelentünk, mindnyájan ama határozott meggyőződéssel tértünk vissza, hogy nekünk a reformáció lánglelkű apostolával, az újabbkori népszabadság és igazi demokrácia megalapítójával: Kálvinnal ezután még sokkal alaposabban kell foglalkoznunk, hogy az ő nagysága s jellegzetes egyéni tulajdonságai annál inkább kidomboruljanak előttünk.

A külföldi egyházakban, születésének négyszázados évfordulója alkalmából, igen sok kiváló theologus foglalkozott Kálvinnal. Kötetekre menő könyvek és számos röpiratok jelentek meg róla. E röpiratok között hangjának nemességével és pártatlanságával kitűnik *Barth* berni theol. tanárnak ama műve, mely Kálvinnal és Servettel foglalkozik.¹ Szerző az egyháztörténelem tanára s már hivatásánál fogva is szakembernek mondható.

Kálvinnak és Servetnek történelmi összeütközése már csak azért is megrázó tragédiát képez, mert *mindketten*, minden kétséget kizárólag, az ú. n. „nagy emberek“ sorába tartoztak. *Kálvin* nagysága nem szorul bizonyítgatásra, az elmúlt négyszáz esztendő igazolja ezt.

Servet Mihály is kimagasló alak volt, csakhogy más téren és más értelemben. Nála egészen hiányzott az a mély belátás, energikus akaraterő és meg nem félemlíthető bátorság, ami Kálvinnal fokozott mértékben megvolt. Servet forró vére és nyughatatlan lelke egészen más talajból származott, mint ellenfeléé. Ő Spanyolországnak szülöttje s honfitársa a

¹ *Calvin und Servet*. Vortrag, gehalten von D. Fritz Barth, ord. Professor der Kirchengeschichte an der Universität Bern. Verlag von A. Francke, Bern, 1909.

„fekete-sereg“ megalapítójának, Loyola Ignácnak. Servet inkább csak romboló erő. A kiváló történetíró, *Hagenbach*, „nyughatatlan vérű merénylő“-nek nevezi Servet-t, ki egyébként nem közönséges talentum volt. Már igen korán elkezdte tanulni a régi nyelveket, majd Saragossában a természettudományokat; 1528-ban pedig Toulouseba ment, hol jogot hallgatott. Itt mélyedt el a Szentírás tanulmányozásába is és szorgalmasan olvasta Melanchton iratait. A buzgó kath. ifjú csakhamar a scholasztikusok ellensége lőn, akiknek kedvenc bölcsészéről, Arisztoteleszről, éppen olyan gúnnyal ír és beszél, mint Luther. Sőt tovább is megy. Valóságos fanatikus ellensége lesz a pápának, akiben Antikrisztust látott. Az 1530. évben, mint a császár udvari papjának titkára, Bolognába megy, onnan pedig egyenesen az augsburgi birodalmi gyűlésre. Bázelen is megfordul és ott Oekolampáddal sűrűn érintkezik. Strassburgban meglátogatja Bucert és Capitót. Úgy látszik, mindenütt a reformátorok társaságát kereste. Majd Németországon át Párisba megy, ahol „Villanovanus“ álnév alatt tartózkodott. A német származású párisi tanár, Günther, kiváló tehetségűnek és sokoldalú képzettséggel megáldottnak jelzi Servet-t. Meg is felelt a ráhalmozott dicséretnek, midőn megállapította „a tüdőben a vérkeringés“-nek törvényét. Eközben asztronómiával is foglalkozott, amit Melanchton is nagyon kedvelt. Itt nyerte el a doktori fokot is, de nyugtalan természete olyan nehéz helyzetbe sodorta őt, hogy innen menekülni kellett. Az 1540. évben viennei orvos lesz és gyakorlati munkássága mellett időt szakít magának arra is, hogy a bibliai iratokat tanulmányozza, sőt Papgniusnak „Biblia Sacra“-ját 1542-ben Lyonban ki is adja.

Miként Servet az emberi testalkatot a legnagyobb csodának tartotta, úgy a Biblia is ilyen csodás fényben tünt fel előtte, melyből — szerinte — a Szentlélek élő forrása buzog ki s melyről azt mondja, hogy inkább ezerszer kell átolvasni, mint egyszer. S Kálvin, mint tudós theologus mellett úgy tűnik fel az orvos Servet, mint a XVI. század egyik legmerészebb újítója, ki a természettudományoknak eddig elzárt forrását, a mélyebben értelmezett keresztyénséggel akarta kibékíteni. Úgy, hogy e téren *némi* lelkirokonságot tüntet fel Paracelsussal, Cardanus, Telesius és Giordano Brunóval, aki 1600-ban Rómában — Servethez hasonlóan — tűzhalált szenvedett.

Az ütköző pont, ami Kálvint és Servet-t, az újabbkor eme két hatalmas harcosát, életre és halálra egymás ellenségeivé tette, a *Jézus isteni személyisége volt*; vagyis ama

mélységes probléma, amely ma is ezek kedélyét forrongásba hozza. Kálvin e téren teljesen a bibliai krisztológia alapján állott és mint komoly és alapos theologus azon szilárd meggyőződésben volt, hogy az ő nézete (Jézus Istennek öröktől fogva való fia) nemcsak Pál apostol és János evangélista, de magának Jézusnak vallomásával is *azonos*.

Az 1537. évben *Caroli* lausannei francia lelkész azt a vádat emelte Kálvin és Farel ellen, hogy ők a Krisztus tökéletes istenségében nem hisznek olyan értelemben, amint azt a niceai és athanasiusi hitvallás tanítja; amennyiben Kálvin a genfi kátéban a „trinitas“ és „személy“ kifejezéseket szándékosan elkerüli. Mire Kálvin felháborodva azt felelte, hogy az athanasiusi hitvallás éppen nem Athanasiustól ered és hogy ő nem Athanasiusban, hanem Istenben és Krisztusban hisz. S miután pedig a niceai hitvallás némi litániaszerű ismétléseket foglal magában a Jézus személyiségéről, valóságos zsarnokság volna a keresztyén ember hitét ennek a formulának holt betűihez kötni le. Arról azonban ő is rendületlenül megvan győződve, hogy Isten, mint Atya, a szentháromság egyik személye; az ő istenségének titokzatos volta azonban sokkal inkább az Ő igéjéből és élettapasztalásból magyarázható meg, mintsem emberi gyarló szemlélődésből holmi üres exotikus fogalmak felett. E nyilatkozat után Kálvint és Fárelt a berni zsinat igazhívóknak ismerte el. *Caroli* pedig elmenekül Lausanneból és a római egyház kebelébe visszatér.

Kálvin szabadelvű nyilatkozatai azonban, melyeket a régi hitvallások felől tett, némi visszatetszést keltettek maguknál a reformátoroknál is s Melanchton, Bullinger, Myconius és Capito aggályosnak találták a helyzetet.

A berni tanács is beleszólt a vitába és azt a vádat emelte Genf ellen, hogy ott „a katolikus egyházban megállapított trinitástól elhajlottak“, miután a „trinitas“ és „személy“ szavakat mellékes dolognak tartják *némelyek*. Ez a nyilatkozat kellemetlen érzést támasztott Kálvin lelkében. Még ekkor ugyanis nem volt meg az az éles különbség és nem történt meg a végleges elszakadás az európai keresztyének közt a római és protestáns egyházban. Még ekkor a reformátorok is hitték, hogy az ő igazságos ügyük, az egyháznak a középkori pápás tévedésektől való megtisztítása, elvégre is teljes diadalra jut minden országban és ők az emberiséget, *ésszerű tanítással*, visszavihetik ismét a Bibliához és az első századok keresztyénségéhez. A szentháromság egy Istenről és az emberré lett Krisztusról tanító egyházi dogmát tekintették ők is *a megértés és egyesülés* bázisának. Éppen azért hang-

súlyozta Melancthon is az augsburgi hitvallásban, *e tanban* a római egyházzal való egyetértést. Luther pedig a schmalkaldi cikkelyben ezt az isteni Felség leglényegesebb részének nevezi, melyben a két egyház (római és protestáns) teljesen egyetért. Kálvin egészen meg volt győződve arról, hogy: „aki a Jézusban hisz, az az istenség *második* személyében is hinni fog“ — éppen azért felesleges dolognak tartotta e kérdésben a további meddő vitát.

Nem így azonban a nyugtalan vérű Servet. Ő is bele szól a vitába és pedig személyére nézve eléggé katasztrófaszerűleg.

Kálvin mindenben, amit tanított és tett, a gyakorlati élet és az egyház egészséges fejlődésének követelményeit tartotta szem előtt, míg a fantaszta spanyol igen könnyen elkalandozott holmi tarthatatlan problémák fejtegetésébe. Servet nem volt öntudatos pantheista, amint ezt igen sokan róla állítják. Az isteni szabad akarat önálló és végnélküli hatalmát elismeri a teremtett dolgok felett; de a természettudományokba való erősebb elmélyedése arra vezette őt, hogy sokkal jobban hangsúlyozza Isten immanenciáját a világ életében, mint a theologusok. Isten ugyanis — szerinte — az örök tevékenység lényege és összege minden dolgoknak, az eszmék örök forrása, aki mint ilyen, a szellemvilágot is igazgatja. E nála erősen meggyökerezett tudat mellett az egyház tanát, *a trinitás különböző személyeinek megállapítására nézve*, a maga részéről képtelen dolognak tartotta. A zsidókhoz és mohammedánokhoz szít, akik a keresztyéneket tritheismussal vádolták. Szorgosan elmélyedve az egyházi atyák iratainak tanulmányozásában, azt állította, hogy a trinitás tana a pápasággal együtt állott elő és csak éppen annyit kell arról tartani, mint akárcsak a gnosztikusok aeonjairól, vagy a katolikus egyház szentjeiről.

Hát Krisztusról hogy vélekedett Servet?

A Jézusban, mint Istenfiában való hit, szerinte is az egyház fundamentuma; hangsúlyozza Jézus isteni voltát is; bölcs tanítónak nevezi s állítja, hogy benne mindent birunk. Abban a kérdésben, hogy *minő* viszonyban állott Istenhez, mint fiú, eleinte a 3. században élt *Artemon* nézetéhez csatlakozott, akiről pedig tudjuk, hogy tagadván a Krisztus istenségét, az egyházból kirekesztetett. Servet hirdette azt is, hogy a Krisztus istensége tulajdonképpen az Atya kegyelmi ajándéka, jutalom életfeladatának elvégzéséért, vagy még inkább: megérdemelt méltóság. Ez a kifejezés sem volt azonban neki még elég. Az újplatói iskola követőihez csatlakozva, következő nézetének ad kifejezést: „Az egy igaz Isten, minekutána a

világot megteremtette, magát mint *ige* (logos, elohim) nyilatkozattá ki, aki Mária által lett emberré; úgy hogy az egész ember Jézus, az igazi teofania, vagyis élő megnyilatkozása Istennek. A feltámadás és mennybemenetel óta ez az istenség, mint lélek uralkodik a világban és mindazoknak adatik, akik hisznek a Jézusban“.

Servet a keresztséget csakis a felnőtteknek és pedig 30. életévöktől kezdve, tartja kiszolgáltatandónak. A gyermekkeresztséget, mint merő képtelenséget, határozottan elveti, e helyett azt ajánlja, hogy az újszülöttet könnyörgéssel és megáldással kell Istennek átadni. Hogy a Krisztus istenségéről kialakult nézetét annyival világosabban kifejezze, 1531-ben Hagenauban a következő című vitairatot adja ki: „A háromegység tévedéseiről tanító hét könyv“, mely már pusztá címénél fogva is, méltó feltűnést keltett és kiadását Zwingli, Melancthon és Oecolampad, továbbá a strassburgiak is rosszalják, mert ez a munka „a trinitás tanát a legélesebben támadja és a keresztyénség isteni alapját egészen aláássa“. Servet azonban még itt sem állapodott meg. A reformátorok kárhóztató ítélete még jobban felingerelte s már a következő évben, ugyancsak Hagenauban, kiadja következő című művét: „A háromegység feletti beszélgetés“, melyhez egy kis toldalékat is kapcsol ilyen címen: „A Krisztus országának igazságáról“, melyben határozottan kinyilatkoztatja, hogy sem a római, sem a protestáns egyház nem áll e tekintetben a Szentírás alapján, mert mindenik egyház az igazságnak csak egy kis részét ismeri és saját hibáját nem akarja beismerni; s ez nem is lesz addig másként, míg a hit kérdései felett *nyilvános vitatkozás nem tartatik*.

Kálvin legjobban örült neki, hogy e tévelygővel valahára nyilvános vitába bocsátkozhatik. S meg is állapodtak abban, hogy az 1534. év tavaszán Párisban, a Szent-Antalutca egyik házában találkozni fognak. Ez a találkozás azonban nem történt meg. Servet éppen az utolsó pillanatban megjelenését felmondta s úgy látszott, mintha a két fél útjai kereszteződni nem akarnának.

A vita elől megugrott Servet azonban folyton ama gondolattal foglalkozott, hogy nézeteinek igazolására nagyobb-szabású művet bocsát közre s e végett érintkezésbe lépett Frélonnal, a híres lyoni könyvkiadóval. Ez azonban előbb Kálvin nézetét kérte ki s ekkor fejlődött ki amaz élénk levelezés a két ellenfél közt, melyből 30 levele fennmaradt Servetnek. E levelek igen fontos kijelentéseket foglalnak magukban. Elismeri Servet ezekben, hogy a Szentírás az egyház

által lett ugyan kánoni hitelességünek elfogadva, de annak tartalma a Szentlélek inspirációja által jött létre. Servet éppen úgy meg volt győződve, mint Kálvin, hogy ő is a Biblia alapján áll; s meggyőződés meggyőzéssel állott szemben. Az azonban vaskos tapintatlanság, sőt esztelenség volt Servettől, hogy a Kálvin által neki megküldött „A keresztyén vallás alapvonalai“ című művet, széljegyzetekkel ellátva, neki visszaküldötte s e jegyzetekben satirikus és kihívó módon szól Kálvinról. Kálvin e jegyzeteket fokozott keserőséggel olvasta át. Mert, amilyen kedves és előzékeny volt a reformátor magánéletében, éppen olyan éles és türelmetlen volt akkor, midőn hittani komoly dolgokban, vele szemben valaki a gúny fegyverét használta. Az ilyen embereket rendszerint szellemi fogyatkozásban, vagy erkölcsi defektusban szenvedőknek tartotta, miután arról teljesen meg volt győződve, hogy ő Isten ügyének hű képviselője. Castellio, Bolsec, Gentilis és mások nem egyszer kénytelenek voltak érezni, hogy Kálvinban nemcsak erős, de éles ellenféllel állanak szemközt, ki komoly dolgokban nem igen szokott keztyűs kézzel elbánni. Eppen így nyilatkozott ő 1546-ban Farelhez írott levelében is a spanyol orvosról, akiről azt mondja: „Mostanában egy örült holmi iratot küldött nekem, de ha idejön, ha ugyan van még valami tekintélyem itt, innen én őt *élve* többé el nem bocsátom“. Együttal figyelmezteti Servet-t, hogy sokkal okosabban cselekednék, ha álomlátásával felhagyna. Erre Servet is megszakitotta a Kálvinnal való levelezést, de háta mögé kerülve, a genfi lelkésznek, Poupinnak, irt egy élehangú levelet, melyben következő kifejezések olvashatók: „Nektek van ugyan evangéliumotok, de Isten, igaz hit és jócselekedetek nélkül. Az egy igaz Isten helyett egy háromfejű cerberusban hisztek; az igaz hit helyett pedig egy általatok álmodott vaksorsban (predestináció); a jócselekedeteket pusztá dekorációnak képzelitek, az embert pedig akaratnélküli fatuskónak, a keresztség általi újjászületést el nem ismeritek és az emberek előtt a mennyországot bezárjátok, jaj, jaj, jaj nektek! Biztosan tudom, hogy nekem meg kell halnom; de ez nem félemlit meg engemet; a tanítványnak az ő mesteréhez hasonlónak kell lennie“.

Az 1553. évben Vienneben csakugyan megjelent a Servet által régen tervbe vett mű, még pedig eléggé vaskos, 734 lapot tartalmazó kötetben. Arnoulet könyvkereskedő adta ki s címe: „Christianismi Restitutio“ volt. A szerző neve Dániel XII, 1 és Jelenések XII, 7 verseivel volt aposztrofálva, melyekben Mihály angyalról van említés. A befejező sorokban

azonban ott találjuk az M. S. V. betűket, ami Michael Servetus Villanovanusnak felel meg. A szerző tehát a nagyközönség előtt ismeretlen akart maradni; könyvében azonban, bizonyára elnézés folytán, Servet neve egy párbeszédben mégis előfordul. Alapjában e mű nem akar egyebet, mint amit a reformátorok óhajtottak, a keresztyénség visszaállítását az ő, eredeti bibliai alapon, ellentétben a római egyház tévedései és elferdítésével. A könyv Jézushoz intézett fohással kezdődik, hogy Az szerzőnek tollát vezérelje, hogy egyedül csak az Ő dicsőségét rajzolja, melyet szerző, nagy küzdelmek árán belső meggyőződésévé tett és amelyet el nem hallgathat. A tartalom azonban nem volt tulajdonképpen egyéb, mint kibővítése azoknak az eszméknek, melyeket eddig is hirdetett. Együttal lenyomatja ebben Kálvinhoz intézett leveleit is, egy apologiával együtt, melyet a „Háromegység titka felett“ Melanchtonhoz címezett és amelyben szerző olyan merészen és az egyház tanaival annyira éles ellentétben szól a szentháromságról, mint soha senki azelőtt.

Az 1553. év február havának 26. napján történt, hogy egy lyoni protestáns menekült, *Trie* Vilmos Genfből levelet küldött szülővárosába, *Arneys* Antal rokonához, ki még mindig katolikus volt s ebben felháborodással közli vele, hogy „Franciaországban a Jézus nevének vallóit (protestánsok) vérbe fűrésztik, míg egy eretnek, ki a tűzhalált valóban megérdemelné, ott békességben él s könyveket ad ki. Ez a férfiú pedig a spanyol Servet Mihály, ki Villanovanus álnév alatt mint orvos Vienneben él és aki a keresztyén világ által közösen elismert istenségét Krisztusnak támadja s így a keresztyénséget veszedelemmel fenyegeti“. Igazolásul csatolja könyvének néhány lapját is. Arneys e levelet a lyoni főinkvizitorhoz, *Ory*hoz tette át, aki Villanovanust maga elé idézte. Miután azonban Servet a főinkvizitor előtt erősen hangsúlyozta hű katolikus voltát s a könyvkiadónál tartott házkutatás sem szolgáltatott semmi pozitív bizonyítékot ellene, egyelőre szabadon bocsátották. Arneys azonban megbízatást nyert, hogy a könyv eredeti, teljes példányát rokonától Genfben szerezze meg. Ennek a kívánságnak azonban *Trie* nem tehetett eleget, de Servetnek Kálvinhoz intézett leveleit nagy rimánkodásra a reformátortól megszerezve, a következő sorok kíséretében küldte meg Arneysnek: „Be kell ön előtt ismernem, hogy amit itt küldök, nagy fáradsággal és rábeszéléssel tudtam Kálvin úrtól megszerezni. Ő ugyan óhajtja, hogy Servet tévedéseiről lakoljon meg, de, mint mondja, neki nem hivatása a bírói pálcát kezébe venni és inkább úgy vélekedik, hogy az eret-

nekség ellen *nem üldözés*, hanem *tanítás által* kell védekezni. Én azonban olyan meggyőzően fejtettem ki előtte kérelmemet, mondván, hogyha nem segít rajtam, akkor engemet hazámban közönséges rágalmazónak tartanak, hogy végre segített rajtam és átadá nekem e leveleket“.

Állapodjunk meg kissé e kérdésnél. Kálvinnak ugyanis tudnia kellett, hogy e levelek kiszolgáltatásával, melyet a franciaországi inkvizíció számára tett s mely egykor őt magát is hazájából menekülni kényszerítette, a „Restitutio“ szerzőjét a biztos halálnak szolgáltatja ki. Életirói közül némelyek úgy vélekednek, hogy ez eljárásával a reformátor amaz őt lyoni evangélikus tanulót akarta megmenteni, akiket az inkvizíció már halálra ítélt. — Ha' ez volt a reformátor célja, akkor alaposan csalódott, amennyiben ezek a hóhérok nem ismertek semmi kiméletet. Tény az is, hogy Kálvin maga utóbb eljárását menteni törekszik, midőn írja: „Én segitettem volna elő Vienneben a Servet fogságra vetését? Miképen jöhetek én egy társaságba a pápa poroszloíval? Olyan távol állunk egymástól, mint Krisztus és Béliál! Csak egy szót sem vesztegetek tovább e rágalmak elleni védekezésre“. Annyi kétségtelen tény, hogy Kálvin az inkvizícióval semmiféle összeköttetésben nem állhatott; de e levelek átadásával, mindenesetre előmozdította Servet elítéltetését. Leplezgetni valója egy pártatlan történetírónak e téren nem lehet.

Villanovanus április 4-én fogságba került és háromszor hallgatták ki. Felhívásra elsorolta kiadott műveit, a *két elsőről* azonban, mely olyan nagy feltűnést keltett, bölcsen hallgatott s már a második kihallgatáskor arra a valótlan állításra vetemedett, hogy ő Villanovanus és *nem Servet*, akihez neki semmi köze. Servet iratait a trinitásról azonban ő is olvasta s éppen ezek felett váltott leveleket Kálvinnal is, aki előtt úgy tüntette fel magát, mintha ő valóban Servet volna. Egyúttal kinyilatkoztatta azt is, hogy *mindenekben* hajlandó magát a római egyház szabványainak alávetni.

Ez a kertelgető, palástoló eljárása Servetnek csak azt mutatja, hogy ő valóban nem az a Mihály főangyal, akitől a sárkánynak félni kell. Nevének eltagadása igazolja azt is, hogy milyen elszánt mártírja lehetett a római egyháznak az a Servet, aki nem volt eléggé bátor és férfias akkor, midőn saját életét kellett megvédelmezni. Azt azonban ösztönszerűleg érezte, hogy a római egyháztól, melyet sokszor olyan élesen megtámadott, nincs mit remélni; éppen ezért egyik hívének segítségével börtönéből megszökött, úgy hogy az inkvizíció csak képmását és könyveit égethette el.

Servet először hazájába akart visszatérni; ehelyett azonban Nápolyba ment, ahonnan nyugtalan vére és sajnálatos balsorsa 1553 augusztus 13-án egyenesen Genfbe vitte. E napot megelőző estén egy savoyai faluban hált meg s már kora reggel a „Rózsa“ című fogadóba szállva, hogy jelenléte a szigorúan templomos genfieknek fel ne tűnjék, aznap délután az istentiszteletre ment; szándéka volt azonban még *aznap este* — a tavon át — a német Svájcba, onnan pedig Olaszországba menni. Az istentiszteleten jelenlevő francia menekültek egyike azonban menten felismerte és erről jelentést tett Kálvinnak, aki intézkedett Servet elfogatásáról.

Egyik érdemes lelkészársunk, *Gyenge János*, ki Servet poréval éppen ez évben megjelent művében foglalkozik, azt állítja, hogy Kálvin *maga* ismerte fel Servet-t és „amint megpillantá a templomban, nem tudott hova lenni a csodálkozástól stb.“ Ez azonban minden történeti alapot nélkülöző állítás. Hiszen Kálvin, az 1534-iki párisi rövid találkozás óta *sohase* látta Servet-t, *honnan és miből* ismerhette volna tehát őt az istentiszteleten fel?

Némely írók azt is állítják, hogy Servet már július 17-én Genfben volt és ott — heteken át — titokban a Perrin követőivel (nem pedig a libertinokkal, mint többen vélik) sűrűn érintkezett. Genfben azonban már ekkor olyan szigorú egyházfegyelem uralkodott s Kálvin olyan tekintélynek örvendett, hogy fel se tehető az, hogy az ő messzelátó tekintetét kikerülhette volna az ő ellenségeivel való gyakoribb érintkezése Servetnek. De meg annyi esze volt ám a menekülőnek is, hogy önként nem akart szemébe menni a biztos halálnak. Inkább valószínű ama feltevés, hogy ő csak rövid időre, átutazóban volt e városban, de hogy onnan megérkezése napján azonnal tovább meneküljön, nem volt lehetséges, miután a szigorú vasárnapi tilalom miatt nem akadt csolnakos, aki őt a „Lacus Lemannus“-on átszállította volna.

Igaz, hogy Kálvin is számíthatott arra, hogy neki még valamikor személyesen le kell számolni támadó ellenfelével. Röviden Genfbe érkezése előtt az olasz protestáns *Gaddi Pál* ezt írja neki: „Servet itt már sok hívet szerzett magának s Genfbe készül; légy te a kalapács, ki lesújtja ott őt“. Kálvint azonban Servetvel szemben személyes bosszú sohasem vezérelte. Bátran állíthatni, hogy magasabb egyházpolitikai indokok voltak azok, amik őt elítéltetésénél vezérelték. Kálvin ugyan jól tudta azt, hogy bármilyen szelidebb eljárás, melyet ő a trinitás dogmájának ellenségeivel szemben gyakorolni fogna, egyházára, úgy a katolikus, mint a német lutheránusok, sőt

a tőle idegenkedő berniekkal szemben is, gyanus fényt vetne. Éppen azért határozta el magát arra, hogy inkább áldozatul essék *egy egyén*, mintsem a testvéregyházak jóindulatát — lanyha eljárásával — elveszítse s megkezdett nagyszabású művének jövőjét kockára tegye. Saját titkára, *Fontaine* Miklós lépett fel 39 pontból álló váddal Servet ellen, melyek lényegét a háromegységről és a gyermekkeresztségről felállított tantételei képezték e tévelygőnek.

Servet első kihallgatása után mindjárt beismerte, hogy mind a három antitrinitási iratnak ő a szerzője és ajánlkozott, hogy az azokban felállított tételeket, úgy a szentírásból, mint az egyházi atyák írataiból, igazolni fogja; e helyett azonban mindig csak azt hangoztatta, hogy az istenség három személyiségében rendületlenül hisz, csakhogy az ő nézete erről egészen más, mint vádlóé. Nyolc kihallgatás történt egymás után s a negyedikről kezdve már maga Kálvin is személyesen jelen volt, miután megsejtette, hogy az ő régi ellensége Berthelier, szeretné Servetet megmenteni. A két ellenfél közötti szóváltás néha-néha igen kínos és Servetre nézve lesújtó volt. Egy ízben odakiáltotta Kálvin neki: „hogya szerinted minden dolgoknak Isten a *lényege*, akkor az a padozat, amelyen állsz s a szék, a melyre leülsz, sőt maga az ördög is Isten“. Erre Servet izgatottan így válaszolt: „Úgy van s végre *te magad* is az vagy“. Kálvin még mindig remélte, hogy e szerencsétlen tévelygőt rá lehet arra bírni, hogy oktalan állításait vonja vissza, de ez csökönnyösen ragaszkodott azokhoz és mindig csak Iräneus, Tertullian és a régi egyházi atyákra hivatkozott. Július 26-án már felháborodva írja Kálvin Farelnek: „Remélem, hogy ki lesz végezve, mégis én szelid halálnemet óhajtanék neki“.

Augusztus 22-én az államügyész *Rigot*, aki pedig Perrin hive volt, vádat emelt hivatalból ellene, melyben mint rágalmazó, eretnek, lázító és mint politikai bűnös is meg van Servet nevezve. Tagadhatatlan, hogy vannak a vádpontokban oly dőreségek is, melyekre könnyű volt vádolttnak megfelelni, mint pl. arra is, hogy vádolt zsidó eredetű, nőtlen állapotában kicsapongó életű, tanítása az ifjúságot megmetyeljezi és bűnre viszi és hogy állításainak egy részét a Koránból meríti stb., a mire Servet nyugodtan azt felelte, hogy érveit *csak* a Bibliából meríti és mindig az igazságot szolgálja; ezzel szemben az egyház a IV. század óta némely tévtanokat hirdet. Ő mindig csak a Bibliát tanulmányozta és folyton tisztességes keresztyén életet élt. Magának egyébiránt védőt kér s midőn ez meg lett tagadva s a hatóság őt Viennenek kiszolgál-

tatni akarta, Servet sirva kérte, hogy Genfben ítélkezzenek felette.

Szeptember 1-én volt az utolsó kihallgatás, amidőn olyan irányban folyt már a két fél közt a vitatkozás, mely a tanács tagjai előtt teljesen érthetetlen volt s ugyanazért azt határozták, hogy a vád és védelem ezentúl írásban történjék. Kálvin 38 pontban sorolta fel Servet eretnek tetteit, mire ez ismét írásban válaszolt és pedig igen elkeseredett módon. Kálvinról azt mondja, hogy az nem érti őt és szándékosan elferdíti szavait, ahelyett, hogy az írásból merítené érveit; nem igazhívó, hanem Simon Magusnak méltó tanítványa, képmutató, hazug, gazember. Mint olyan ellenfél, ki érezte, hogy lába nem eléggé szilárd talajon áll, meggyőző érvek helyett, rút személyeskedéssel él. De Kálvin mind eltűrte ezt; az igazság felderítése és Servet megalázása volt nála a fődolog.

A genfi összes lelkészeknek hozzáintézett beadványára Servet következőleg válaszolt: „Rendületlenül bizom ügyem igazságában s nem félek a haláltól; én ugyan egyedül állok, Krisztus azonban hű védelmezőm“. Szeptember 15-én arra kéri a tanácsot, hogy miután Kálvin nem tudja őt megcáfolni, bizonyára a börtönben hagyja elsenyedni; s miután a férgektől sokat szenved s már rég tiszta öltözethez nem juthatott, ügye a kis tanácstól a 200 tagból álló nagy tanácshoz tétesék át további tárgyalás végett. Tudta jól, hogy a nagy tanácsban Kálvin ellenségei vannak többségben s ezért akarta ügyének odavitelét, ami azonban nem történt meg. A reformátor, hogy az ügy annál tisztábban álljon mindenki előtt, azt ajánlotta a kis tanácsnak, hogy keressék meg és kérjék ki tanácsát Bern, Básel, Zürich és Schaffhausen városok előljáróinak, mint ez a Bolsec ügyénél is megtörtént.

S mialatt a tanács küldöttei a nevezett városokban jártak, Servet egy meggondolatlan s ránézve végzetszerű lépésre engedte magát ragadtatni. Viszontvadászt emelt Kálvin ellen s azt kívánta, hogy hivatali visszaélések miatt száműzetessék és *minden vagyona*, a kiállott szenvedésekért, *neki adassék*. Kálvin vagyona . . .! Hiszen mindenki nagyon jól tudta, hogy a nagy reformátor mint egy spártai úgy élt s ritkán volt meg a mindennapi szükségletekre elegendő pénze. Erre a vádra a tanács nem is tartotta érdemesnek válaszolni. Kálvin is közömbösen fogadta Servet vádjait, s csak sajnálkozni tudott az emberi elmének ilyenfoku eltévelyedése felett. Az azonban tény, hogy e közben élénk levelezést folytatott reformátor társaival. Farel így ír neki: „A genfi tanács az igazságnak emez ellenségét valószínűleg ki fogja végezni“. Bullinger pedig így

nyilatkozik: „Genftől függ most az Isten tiszteletének megsértését Servetnél karddal megtorolni“. Maga Kálvin is azon nézetben volt, mint Sulzer Simonhoz Bâselbe írt soraiból kitűnik, hogy Servet szigorú ítéletet érdemel.

Október 19-én jöttek meg a genfi tanács küldöttei, kik Servetre nézve lesújtó ítéletet hoztak magokkal. Zürich nevezetesen úgy vélekedett, hogy a trinitás tana az egyház fundamentumát képezi, aki azt tagadja és támadja, törvényen kívül helyezi magát. Servet elítélése által tisztázhatják a svájci egyházak magokat ama gyanú alól, hogy nem igaz keresztyének. Bern azt óhajtja, hogy Servettől, mint ragályos betegtől, meg kell tisztítani az egyházat és a kiváló képzettségű Haller is így ír erről Bulingernek: „Bern kétségtelenül elégetné Servetet“. Schaffhausen figyelmezteti a genfi tanácsot, hogy céltalan dolog Servettel tovább is vitatkozni és e rákfekélytől addig kell megtisztítani az egyházat, míg az egészet meg nem fertőzteti. Basel, a tudósok városa, Servetnél az Arius, Marcion, Sabellius, Photinus és Pelagius tanainak bizonyos zagyva vegyülékét látja és kívánja, hogy vagy gyógyítsák meg a tévelygőt, vagy pedig tegyék ártalmatlanná.

Tény, hogy a megkérdezett városok közül egyik sem ajánlja expressis verbis Servet kivégeztetését; de azt mindnyájan kinyilatkoztatják, hogy ez ügyben teljesen szolidárisak a genfi lelkészekkel.

E nyilatkozatokat október 23-án olvasták fel a tanácsban és közölték Servettel. Némi bizalma vádloznak még ekkor is a Perrin hiveiben volt, de ezek nem merték olyan hatalmas ellenféllel szemben, mint Kálvin, állásukat kockára tenni. Az első syndikus Ami Perrin ugyan kivitte, hogy az ítélethozatal néhány napig még elodáztassék és halvány kísérletet tett arra nézve, hogy Servet dolga a nagy tanács elé utaltassék; ami azonban nem fogadtatott el és a kis tanács, minden vita nélkül, 20 szóval (5-en voltak távol) elhatározta, hogy: „a szentháromság egy igaz Istennek nevében, Servet Mihály számos tévtanai és káromlásai miatt elevenen megégettessék“. Az eretnekek elleni ezen rettenetes ítélet még a római katolikus egyház korából maradt érvényben Genfben. Várázslók ellen is éppen ez a halálnem alkalmaztatott. Így végeztek ki 1545-ben 15 nőt e városban, kikről azt állították, hogy az ördögökkel szövetkeztek és a pestist ezek terjesztik.

A Servet elítéltetése estéjén így ír Kálvin Farelhez: „Servet minden vita mellőzésével, elítéltetett. Holnap végzik ki. A halál nemét megváltoztatni próbáltuk, de hasztalanul“. Minden esetre szomorúan sötét idők voltak ezek; de hát az

ilyen embertelenségek akkor — sajnos! — még napirenden voltak és erre a római katolikus anyaszentegyház tanította meg az embereket.

Az ítélet hallatára Servet fájdalmas sóhajban tört ki. Fejét keblére hajtva rebegték ajkai: „könyörüljetek“. Kálvinnal még egy találkozást és kibékülést óhajtott. A reformátor, két tanácsstag társaságában, jelent meg börtönében és biztosította arról, hogy neki személyes ellensége sohasem volt; sőt már évekkel ezelőtt mindig arra működött s ezért írta hozzá számos leveleit is, hogy őtet megnyerje. Most már béküljön ki az Istennel, ami megtörténhetik, ha a trinitás elleni gyalázkodásait visszavonja. Miután azonban erre Servet hajlandó nem volt, kedvetlenül távozott tőle el s nem is látták többé egymást. A halálraítéltet Farel kísérte Champelre ki. Farel is megkísérlé — útközben — dőre állításainak visszavonását, de hasztalan. A makacs Servet-et a bakók karóhoz kötötték s a nehezen égő máglyán kebeléből a következő panaszos szavak törtek ki: „Istenem, vedd magadhoz az én lelkemet. Óh Jézus, az örök Istennek fia, könyörülj rajtam“. Így halt meg e nyugtalan vérű, boldogtalan lélek!

Kétségtelen, hogy az a kérlelhetetlen szigor, amely Servet-et tűzhalálra vitte, az evangéliom és a protestantizmus szellemével nem fér össze. Annak a kornak theologusai azonban egészen *másként* gondolkoztak. Walther zürichi lelkész így ír ez esetről Haller reformátornak: „A tévtanítóval szemben jogosan jártak el a genfiék; s ezzel az egyház feje felől valóságos veszedelmes méreg-ragály lőn elhárítva“. A szelid lelkű Melancthon is így nyilatkozik: „Csodálkozom, hogy bárki is ilyen lélekgyilkos ellen valamit ellenvetni tud“, magát aényt pedig: „az utókor számára emlékeztető előkép“-nek nevezi. Vermigli a halálos ítéletet megtámadhatatlannak tartja, miután Servet az ördög szülöttje volt. Sőt maga Bolsec is, akit pedig Kálvin száműzött Genfből, így ír: „A szennyes és szörnyű eretnek Servet nem érdemelte meg, hogy tovább éljen s ki kellene minden követőjét végezni“. Bâselben azonban szelidebben ítélték meg e sajnálatos esetet. Az ottani egyetemi körök Servet tanát elkárhoztatandónak tartották ugyan, de — szerintök — a genfi tanács is helytelenül cselekedett, midőn ilyen emberetlen ítéletet hozott. Vergevius pedig így ír ez esetről Bullingerhez: „Mint ebet és kigyót gyűlölöm Servet-et, de kivégeztetését felháborodással vettem tudomásul s úgy találom, hogy életfogytig tartó börtön elegendő lett volna“.

Kálvin maga is jónak látta, hogy túlszigorú eljárását a közönség előtt igazolja. Egy *védíratot* adott ki, a tanács

beleegyezése és az összes genfi lelkészek aláírásával, melyben következő nyilatkozatok foglaltatnak: „Egy rendes, valamire való köztársaságban a tolvajokat és gyilkosokat nem szokták megtűrni; ha egy farkas a nyájba tör, agyonverik azt; a hamis prófétákat meg kell kövezni, maga a pogány Nebukodonozor (Dániel III. 29.) is megparancsolta, hogy: „aki káromlást mond Isten ellen, koncról-koncra hányattassék“. Krisztusról pedig az jószoltatik meg a II. zsoltárban, hogy a „pogányokat megrottja vasvesszővel és mint a cserépedény megtöri őket“. Ami azt jelenti, hogy a keresztyén felsőbbségnek kötelessége a makacs eretnekeket a bírói pálca hatalmával ártalmatlanná tenni.“

Sajátságos, hogy a nagy reformátor — eljárásának igazolásául — mindenütt ószövetségi példákra hivatkozik, nem pedig Jézusra, aki pedig megparancsolta a heveskedő Péternek: „tedd hüvelyébe a te szabtyadat“ (Ján. XVIII. 11.).

A haladó idő azonban sok ellentétet ki szokott egyenlíteni. Így történt ez Servet-ügyével is. Ma már tiszta világításban áll előttünk az egész sajnálatos eset; különösen mióta Rilliet de Candolle a Servet ügyre vonatkozó összes periratokat közrebocsátotta. S hogy a mai kor emberei *miként* ítélik meg e tragikus esetet, semmi jobban nem igazolja, mint az, hogy Kálvin életének legalaposabb írója, a nagy reformátornak pedig egyik legnagyobb tisztelője, *Doumergue* montaubani theol. tanár volt az, akinek kezdeményezésére 1903-ban Servetnek kivégeztetésének 350. évfordulóján a Champel-téren egy engesztelő emlékkő állíttatott fel. Ez is, mindenestre, egyik figyelmeztető jele a változó idők humánusabb szellemének!

Dr. Márk Ferenc.

Guyau a vallások jövőjéről.

M. Guyau, francia szabadgondolköző, könyvet írt a jövő vallástalanságáról (*L'irreligion de l'avenir*), melyet *Rudas* László *A vallás szociológiája* cím alatt magyarra fordított és a szociológiai könyvtár egyik köteteként kiadott.¹ A munka több tekintetben érdemes arra, hogy olvasóink megismerkedjenek vele.

A könyv voltaképp vallásbírálati és nem vallásszociológiai munka. E tekintetben a fordító címváltoztatása helytelen; sokkal helyesebb a szerző címzése, aki művét, tartalmának megfelelőleg, *a jövő vallástalanságának* nevezi. Mert a munkát, rövidre fogott tartalomjelzéssel, a vallások negatív bírálatának és a vallástalanság apológiájának lehet nevezni. A fordítót a munka címének megváltoztatására az a körülmény bírhatta rá, hogy a szerző a vallást főleg társadalmi szempontból vizsgálja. Guyau szerint, ami az összes vallásos felfogásokat egységbe fűzi, az az ember és a hozzá többé-kevésbé hasonló magasabbrendű hatalmak közt való *társas kapcsolat* eszméje. Guyau nézete szerint az ember valódi vallásossága akkor kezdődik, amikor a környező társadalom fölé hatalmasabb és magasabb, egyetemes, mondhatnók kozmikus másik társadalmat helyez. A *társulás*, az embernek mindenekfelett jellemző eme vonása, kibővül és a csillagokig terjeszkedik. Ez a társulás a vallásos érzés tartós alapja és a vallásos lényt úgy határozhatjuk meg, hogy a vallásos ember oly társas lény, aki nemcsak a tapasztalatból ismert embertársaival társul, hanem képzelt lényekkel is, amelyekkel a világot benépesíti.

¹ *M. Guyau*: A vallás szociológiája. Fordította *Rudas* László. Budapest, 1909. Az Athenaeum kiadása. 383 lap. Ára fűzve 11 korona, kötve 14 korona.

Guyau állítja és bizonyítani próbálja, hogy „a vallásos kapcsolat *ex analogia societatis humanae*, az emberi társadalom mintájára képződött.“ Az emberek egymásközötti viszonyait, baráti és ellenséges viszonyait előbb a fizikai tényeknek és a természet erőinek magyarázatára terjesztették ki, majd a világnak, alkotásának, magatartásának, kormányzásának metafizikai magyarázatára; végül egyetemes érvényűvé tették a szociológiai törvényeket és azt hitték, hogy a béke vagy a háború állapota, amely az emberek, a családok, a törzsek, a nemzetek között fennáll. azon akaratok között is megvan, amelyeket a természet erői alá vagy ezen erők fölé helyeztek. Ilyformán, Guyau szerint, minden vallás alapja mítikus vagy misztikus szociológia, amely a mindenség minden titkát megoldja. Ez nem csupán antropomorfizmus, annál kevésbé, minthogy az állatoknak és a képzelt lényeknek jelentős szerepük volt a vallásokban. A vallások az összes jó és rossz viszonylatoknak, amelyek akaratok közt létezhetnek, tehát a háború és béke, gyűlölet és barátság, engedelmesség és lázadás, védelem és tekintély, alávetés, félelem, tisztelet, alázatosság viszonylatainak egyetemes és képzeleti kiterjesztései. *A vallás egyetemes szociomorfizmus.* Az állatokkal való, a szellemekkel, a jó és gonosz lelkekkel, a természet erőivel, a természet legfőbb elvével való társas kapcsolat: mindez nem más, mint annak az egyetemes szociológiának különböző formája, amelyben a vallások minden dolog magyarázatát keresték, amelynek segítségével fizikai tényeket, a mennydörgést, a vihart, a betegséget, a halált csakúgy, mint a metafizikai viszonyokat, eredetünket, rendeltetésünket, vagy az erkölcsi viszonyokat, az erényt, a bűnt, a törvényt és a megtorlást megmagyarázni igyekeztek.

Ezek alapján Guyau a vallást röviden így határozza meg: „A vallás minden dolgoknak az emberi társadalmak analógiájára alkotott *fizikai, metafizikai és erkölcsi magyarázata*, képzeleti és képletes alakban. Két szóval: *a vallás egyetemes szociológiai magyarázat, mítikus formában*“ (6. lap.) A hitnek pedig az a lényege, hogy dolgokat, a miket nem lehet objektíve igazolni, épp oly szubjektív erővel állít, mintha igazolhatók lennének; az öntudatokban dinamikailag egyenlővé, sőt magasabbrendűvé teszi a bizonytalant a bizonyosnál.

Könnyű kimutatni, hogy mi a Guyau valláseméletének sarkalatos hibája, amiből a rendszer minden tévedése következik. Az, ami az egész vallástörténeti iskolát is a tévedések és hibák labirintusába döntötte. Az, hogy nem tesz különbséget a pusztán vallásos ösztönből csinált *emberi vallások*

között és az isteni kijelentésből származó *istenti vallás* (a keresztyénség) között. Megtagadja az evangélium isteni eredetét és isteni természetét s ezzel a nyilvánvaló ferdtéssel a keresztyénség egyedül igaz vallását egy kalap alá vonja és egyazon elbánásban részesíti a mindenkori pogányság és a mindenkori filozófusok által kigondolt vagy költött emberi vallásokkal. Már pedig a két fajta vallás között áthidalhatatlan különbség, olyan különbség van, mint a valódi és a talmiarany között. Az isteni és igaz s az emberi, tehát téves vallásoknak ez a következetes, szinte elvszerű összezavarása lépésről-lépésre vastag tévedésekbe dönti Guyaut és valláselméletét.

Igy Guyau megállapítja, hogy minden pozitív és történeti vallásban három lényeges és megkülönböztető elem van. 1. A természeti tüneményeknek (istenti ténykedések, csoda, eredményes ima stb.) vagy a történelmi tényeknek (Jézus Krisztus vagy Buddha inkarnációja, isteni kijelentések stb.) *mitikus* és nem tudományos magyarázata. 2. *Dogmák*, azaz szimbolikus eszmék, képzeleti hitek rendszere, melyek mint abszolút igazságok szerepelnek, noha semmiféle tudományos bizonyításnak, sem bölcsészeti igazolásnak helyt nem állanak. 3. *Kultuszoknak és rítusoknak*, azaz többé-kevésbé változatlan cselekvényeknek rendszere, amelyekről azt tartják, hogy csodálatos hatásuk van a dolgok menetére, hogy engesztelő, kérlelő erő rejlik bennök. Ez a három (negyedikül hozzátehető volna Guyau az egyházszervezetet) megkülönböztető és valóban szerves elem tisztára elválasztja a pozitív vallást a bölcsészettől (hozzátehető volna a szerző: és a filozófiai úton csinált (pl. Kant-, Comte-, Hartmann-féle költött) vallásoktól.

Nem szükség részletesen bizonyítani, hogy a fentebb kimutatott elvi hibája Guyaut itt ismét számos és lényeges botlásokba sodorja. Először abba, hogy a vallások történelmi tényeit s közelebbről a keresztyénség szent történelmi elemeit, minden további bizonyítás nélkül, egyszerűen és határozottan mítoszoknak nyilvánítja. Másodszor abba, hogy a dogmákat, úgy a nem-keresztyén, mint a keresztyén dogmákat, ismét minden bizonyítás nélkül, képzeleti hitrendszernek, szimbolikus eszméknek deklarálja, amelyek semmiféle tudományos bizonyításnak, sem bölcsészeti igazolásnak helyt nem állanak. Harmadszor abba a tudományos tévedésbe, hogy a vallásoknak még a kultuszában és a rítusában sem ismer el semmiféle igazságot, hanem az istentiszteleti cselekményekben csak oly rendszereket lát, amelyekről azt tartják a hívei, hogy csodálatos hatásuk van, hogy engesztelő, kérlelő erő van bennök. Íme Guyau teljességgel nem tudományos, sőt a legmere-

vebb dogmatikus eljárást követi, amikor minden történeti, bölcsészeti és tudományos bizonyítás nélkül a vallásoktól minden történeti, eszmei, metafizikai és lélektani igazságot megtagad, amikor a vallások történeti elemét mítoszoknak és babonáknak, dogmatikai tartalmát képzelet szüleményeinek, kultuszi részét önkényes alkotásoknak nyilvánítja.

Ilyen gyenge, önkényes, ilyen tudománytalan elméleti megalapozáson nyugszik Guyau valláskritikája, mely az első alapvető részében, az úgynevezett bevezetésben, még tovább megy a tudományos tévedések felhalmozásában. „Azok az elemek, melyek a vallást a metafizikától és az erkölctől megkülönböztetik és *pozitív vallássá* teszik, szerintünk lényegileg nem állandók, hanem átmenetiek. Ebben az értelemben elvetjük tehát a *jövő vallását*, miként elvetnők a *jövő alkimiáját* vagy a *jövő asztrológiáját*. A vallásnak ezt a hiányát vallási függetlenségnek, *vallási anomianak*, vallási individuálizmusnak lehetne nevezni“ . . . Mi „a dogmatikus hitek összes rendszereinek fokozatos megbontása útján a vallás végleges eltűnése felé törekszünk“. Mi hisszük, hogy „az emberiség fokozatosan távolodik az egyetemes igényű, katolikus és monarchikus dogmatikus vallástól a vallási individuálizmus és *anomia* azon állapota felé, amelyet mi az emberiség eszményének tekintünk“ (11., 12., 13. lap).

Gyau eszménye tehát a vallási *anomia*, az a vallási összevisszaság, a „hiteknek ama sokasága“, amikor kiki maga költi, kovácsolja magának a vallást, ama dogma- és kultusznélküli vallás, amelynek nincs se konfessziója, se liturgiája, se papja, se temploma, se egyházi szervezete. „Erős a hitünk, mondja Guyau, hogy minden vallás eszménye a vallásos anomia felé hajlik, az egyén felszabadítása felé, az egyéni gondolkodás megváltása felé, minden dogmatikus hit kiküszöbölése felé, akármilyen forma mögé bújjon is az. Ahelyett, hogy elfogadjuk a kész dogmákat, magunknak kell hitünket megkovácsolnunk“ (235. lap). Ez az elvszerű idegenkedés a vallás minden pozitívumától, ez az ideges irtózás a vallásban a történeti, a dogmatikai és a kultuszi közös vagy megköti elemektől: ez Guyau valláselméletének negatívkritikai főjellemonása. Pozitív jellege pedig a vallási *anomia*, a teljesen szabad vallási individuálizmus, amikor kiki azt hiszi és vallja, ami neki tetszik. E tekintetben Guyau a múlt századbéli Feuerbachnak és a jelenkori szociálistáknak a tanítványa, akik szintén amellet kardoskodnak, hogy a vallás teljesen magánügy és pusztán képzeleti dolog, vagy amint Feuerbach kifejezte: a vallás képzelgési gyakorlat.

Ily önkényes dogmatikai előfeltételekből kiindulva bírál, mérleget, értékel és jövendöl Guyau a vallásokról és jövőjükéről. Három főrészen tárgyalja a kérdést. Első részben szól a vallások keletkezéséről a kezdetleges társadalmakban. Második részben a vallások felbomlását bizonyítja a jelenlegi társadalmakban. Műve harmadik részében a jövő vallástalanságának képét rajzolja meg. Az eddig kimutatott vastag elvi hibák mellett ezekben a részekben is sok a vallástörténeti, vallásbölcseleti, de különösen a teológiai botlás és tévedés.

A *vallások keletkezését* a kezdetleges társadalmakban sajátosan képzeli és írja le Guyau. Mindenekelőtt megállapítja, hogy Roskoff, Reville és Girard de Rialte munkái után lehetetlen fenntartani azt az állítást, hogy léteznék a földön né amely teljesen híjával van a vallásnak vagy babonának (ami egyre megy, amikor civilizálatlanokról van szó). A megalithikus emlékek, a sírok, az amulettek történelem előtti idők óta biztos jelei a vallásosságnak. Az ember vallásossága ilyképp kétségtelenül visszavezet a csiszolt kő korába is. Azután a vallások egyetemes alapjául szolgáló eszméket vizsgálva, arra a két szemben álló irányzatra mutat rá, melynek a szupranaturálisták és a naturálisták a hívei. A szupranaturálisták azt keresik, hogy a vallás kinyilatkoztatás-e (kijelentés-e), vagy természetes jelenség. A naturálisták azt kutatják, vajjon a vallás megegyezik-e az igazi természettel, vajjon nem az értelem valamelyes eltévelyedésének terméke-e; bizonyos szükségyszerű optikai csalódás, amit a tudomány helyreigazít, amikor megmagyaráz; végül vajjon a mitikus és szimbolikus vallások istene nem megnagyított bálvány-e? De Guyau ezeknek egyikét sem fogadja el, hanem a következő hipotézist állítja föl.

A vallásnak ezek az alapjai: „*az értelemnek* bizonyos tünneményeken való csudálkozása, az ebből fakadó *érzéki* vágy és félelem, végre az *önkéntes* visszahatás, amely ezt követi. A kezdetleges vallásokban nincs szükség sem a *lélek*, sem a *szellem*, sem a *végtelen* és az *első ok* eszméire, sem valamely metafizikai érzésre. Ezek az eszmék utólagosan fejlődtek ki: nem születtek a vallásokat, hanem inkább azokból eredtek. A vallásnak eredetileg tisztára pozitív és természetes alapja van. Nem egyéb mitikus és szociomorfikus fizikánál és csak tetőpontján, a fejlődés előrehaladott fokán érinti a metafizikát. A szó szabatos értelmében vett babona volt a vallás első eredete. Az első vallások rendszerbe szedett és szervezett babonák voltak.“ De hozzát teszi Guyau, hogy a babona alatt rosszul kezelt tudományos következtetést kell érteni, az ész sikertelen erőlködését. Nem a személy műve tehát a vallás, hanem

annak a legyőzhetetlen hajlandóságnak az eredménye, amely az embert, sőt néha az állatot is arra ösztökéli, hogy számot adjon magának mindarról, amit lát, hogy megmagyarázza magának a világot. „A vallás a születőfélben levő tudomány, és tisztára fizikai problémák azok, amelyeket eredetileg megoldani törekedett. *Mellékes fizika, parafizika* volt a vallás, mielőtt a fizikán *túlmenő* tudomány, metafizika lett belőle.“

A fizikából, Guyau szerint, úgy lett metafizika, hogy a tárgyakat a magáéhoz hasonló étellel ruházta föl az ember. Azt hiszi, hogy velők épp úgy akaratok és szándékok kötik össze, mint az emberekkel és az állatokkal. Az egész világ élő testek társadalma. Ez az a primitív metafizika, melyet a tudósok *animizmusnak* neveznek s melyből részint a *fetisizmus*, részint a *polidémonizmus* képződik ki. A fetisizmus, mely még nem különbözteti meg az élő testtől az életet adó szellemet. A polidémonizmus, mely a testektől elválható, külön lelkekben, önálló szellemekben való hit. Az önálló szellem, a démon eszméjétől, Guyau szerint, már csak egy lépés választja el az istenség eszméjét. Elég hozzá az a felfogás, hogy a szellem elég hatalmas és félelmetes, hogy bennünket nagy mértékben függővé tegyen magától. Abban a percben, amelyben a szellemek elválnak a testtől és oly titokzatos tetteket képesek elkövetni, aminőkre mi képtelenek vagyunk, már megkezdődik a szellemek istenítése, a theológia. A theologia tehát továbbfejlesztése a kezdetleges teleológiának. Az embert a képzelete társította jó- és rosszakaratú lényekkel, először olyanokkal, amelyek láthatók és érinthetők voltak, azután olyanokkal, amelyek láthatatlanok voltak és különböztek a tárgytól, amelybe költöztek. Eszerint a vallás eredetileg a társadalom megnagyobbítása volt, a dolgok megmagyarázása hasonló akaratokkal, mint amilyenekkel az ember együtt él, de amelyeknek más volt a rendjük és nagyobb a hatalmuk.

Gyauau ezzel végzi a vallások keletkezésének magyarázatát: „Végeredményében újra igazolódik alapföltevésünk. A vallás szociológia, amellyel minden dolog *fizikai, metafizikai* és *erkölcsi* magyarázatát adták. Minden természeti, sőt természetfölötti erőnek emberi *mintára* és az erők viszonyának a *társadalmi* viszonyok mintájára való visszavezetése“. A vallás haladása is pontosan megegyezett a társadalmi viszonyok haladásával. Ez viszont maga után vonta a *belső* erkölcsösség, az öntudat haladását. Az istenek kezdetben két részre szellettak: jóttevőkre és rosszatttevőkre, végül *jók és rosszak* lettek belőlük. Ez a két hadsereg azután vezéreire zsugorodott: Ormuzdra és Arimanra, Istenre és Sátánra, a jó elvére

és a rossz elvére. Így, új dualizmussal, megkétszerezték a szellemeket és két osztályba sorozták őket, mint megelőzőleg a test szellemeit. Végül, Isten neve alatt, a jó elve győzött: ő lett az erkölcsi törvény és az erkölcsi büntetés megszemélyesítője, a törvényhozó és bíraskodó szuverén; kurtán: Isten a mindenség társadalmának *élő törvénye*, amint a király élő törvénye az emberi társadalomnak. Ma Isten szinte öntudátává lett az embernek, fölemelkedve a végtelenségig, egyenlővé válva a végtelennel. A vallásos érzés utolsó és legmélyebb képviselői szemében Isten már csak az erkölcs és az eszmény jelképe. A vallásos eszmék e fejlődésében a szociomorfizmus fokozatos diadalát láthatjuk, mert a szünet nélkül tökéletesedő társadalmi viszonyoknak a végtelenségig való kiterjesztése jellemzi.

A vallási kultusznak Guyau szerint épp úgy a szociológiai viszonylatban van kezdetleges alapelve, mint a vallásos eszméknek. Ez a szociológiai viszonylat a társadalomban élő emberek közt levő *kölcsönös szolgálat*. Az ember, aki azt hiszi, hogy *kap* valamit az istenektől, köteletségének érzi, hogy cserébe *adjon* is nekik valamit. A cselekvések bizonyos kölcsönösségét képzeli az istenség és az ember közé, a jó vagy rossz eljárások viszonzásainak lehetőségét. Ezért a kultusz kezdetben nagyon vaskos, érzéki. Egyszerűen gyakorlati alkalmazása a társadalmi gazdaságnak: italt vagy ételt ajánlottak föl az isteneknek; az oltár valóságos mészárszék vagy italmérés, a kultusz maga pedig kereskedelem az ég és a föld között. Igaz, hogy ma a kultusz kifinomult, a csere jelképes lett, az ajándék az ember részéről csak erkölcsi tisztelet. Mégis a külső kultusz alapelve ma is az, ami régen volt: az a hit, hogy az embernek közvetlen befolyása van az Isten akaratára. A kultusz kezdetlegesen szociomorfisztikus jellege így mindinkább finomodott: az istenekkel való félig anyagi összeköttetésből teljesen erkölcsi összeköttetés lett, amelybe a jó elve s az isten szeretete is belekerült.

Gyau valláskeletkezési elméletében a szembeszökő tévedések mellett kétségkívül van eredetiség és sajátosság, mely a szakértő olvasó figyelmét megragadja. Eredeti Guyaunál annak kiemelése, hogy a vallások eszméi és kultuszai szociomorfisztikus jellegűek. De itt is kérdésbe tehető, hogy vajjon csakugyan az emberi társadalom képére s analogiájára alakult-e ki a hit világa és kultuszrendszere s nem megfordítva a vallásos eszmék és kultuszok formálták-e a maguk mintájára az emberi társadalmat. Ez mindenestre vitatható kérdés. Az azonban egészen bizonyos, hogy Guyau valláskeletkezési elméletében sok a kimutatható tévedés. Nyilvánvaló tévedés

az az állítás, hogy a vallás a születőfélben levő tudomány, hogy az első vallás a szó szabatos értelmében vett babona, hogy az ősvallás mellékes vagy téves fizika, *parafizika*, a későbbi fejlettebb vallások pedig a fizikán túlmenő tudomány, azaz *metafizika*. Midőn Guyau a kezdetleges vallásokat kezdetleges fizikának, a fejlettebb vallásokat pedig metafizikának nyilvánítja, ezzel visszaesik a vallásbölcsezet XIX. századbeli ama túlhaladott álláspontjára, mely Hegel nyomán Feuerbach és Strausz valláskritikájában a vallást pusztán tudásnak, kezdetleges, primitív tudománynak tartotta s a helyesebb filozófiai tudással helyettesíthetőnek nyilvánította. A vallástudomány azonban régen bebizonyította, hogy a vallás nem tudás s így nem azonosítható sem a kezdetleges fizikával, sem a későbbi metafizikával. Az is szervi hibája a Guyau valláskeletkezési elméletének, hogy az igazi, a tökéletes vallások eredetének kérdésére egyáltalában nem reflektál, az igaz vallás kijelentésből való származása fölött szemet hűny, a természetes emberi vallásokat és a kijelentett isteni vallást minden behatóbb bizonyítás nélkül egy kalap alá vonja. Ezzel a teljességgel nem tudományos eljárásával Guyau azt is dokumentálja, hogy a vallás igazi lényege, sajátos természete, valódi mivolta iránt kevés érzéke van.

Gyau könyvének második része a *vallások felbomlását* feszegeti. Fejtegetésének az a veleje, hogy mivel a vallás részint téves fizika, részint téves metafizika, azért a természeti világ és a természetfeletti világ helyesebb, tudományos ismerete előtt a hitnek, a vallásnak előbb-utóbb el kell tűnnie. A tudomány összeférhetetlen a vallással, a tudás mindenütt megöli a hitet, a civilizáció mindig szűkebb körre szorítja a vallást. A vallások történelme egyenlő a vallások bírálatával. Akármilyen szempontból vizsgáljuk is a dolgokat, mondja Guyau, a dogmatikus hitnek, különösen a szűkkörű, a tekintélyre támaszkodó, türelmetlen és a tudomány szellemével ellentmondásban levő hitnek eltűnés a sorsa és a legjobb esetben is a hívők igen kis számára kell majd szorítkoznia. Akármilyen erkölcsös és fennszárnyaló legyen is valamely tan, megszűnik az lenni manapság és lefokozódik abban a percben, amelyben *dogmaként* uralma alá akarja hajtani a gondolkozást. Szerencsére a dogma, ez a kikristályosodott hit, nem állandó vegyület. Olyan, mint azok a bonyolult kristályok, amelyekre egyetlen összpontosult napsugár ha rá esik, szétpattannak, porrá hullnak. A modern kritika ez a napsugár. A katholicizmus, a vallási egységet tartva szem előtt, logikailag kénytelen volt a csalatkozhatatlanság dogmájához nyulni.

A modern kritika, kimutatván az emberi ismeretek viszonylagos voltát és a minden értelemmel együttjáró csalódhatóságot, a vallásos individualizmus felé és minden egyetemleges vagy katolikus dogma felbomlása felé hajlik. Erről az oldalról az orthodox protestantizmust épp úgy veszély fenyegeti, mint az orthodox katholicizmust, mert az is megőrizte dogmaként az észszerűtlent, a katholicizmus egyik elemét.

Ám Guyau szerint nemcsak a dogmatikus hitre és valásra, hanem a *vallásos erkölcsre* is a felbomlás, az eltűnés sorsa vár. A vallásos erkölcs is felbomlik. részint mert dogmatikus a formája, részint mert sok benne a theologiai elem. E mellett a vallásos erkölcsnek a benne rejlő miszticizmus is romlására van, valamint a velenőtt aszkétizmus is, mert az erkölcsiség sem tűr meg semmiféle egyetemleges szabályt vagy dogmát. Guyau erkölcsi tekintetben az erkölcsi *anomiát* ajánlja eszménynek, értve rajta az apodiktikus, változhatatlan és egyetemleges erkölcsi szabályok elvetését.

Guyau könyvének utolsó része a *jövő vallástalanságát* tárgyalja. A jövő vallástalansága alatt azt érti szerző, hogy a jövőben nem lesznek dogmákkal bíró hitrendszerek, nem lesznek kultuszi szervekkel és társadalmi szervezettel organizált vallásrendszerek, szóval nem lesznek *egyházak*, ezek mind felbomlanak, szétmálnak. De azért a vallás végleg nem semmisül meg. Némely maradandó eleme túl fogja élni a dogmatikus rendszerek és szervezetek felbomlását. A vallásoknak egyik örök eleme az a hajlam, amely létrehozta őket; a magyarázat, a következtetés vágya; a vágy, hogy mindent összekapcsoljunk bennünk és körülöttünk. Nem egyéb ez a hajlam az értelem fáradhatatlan tevékenységénél, amely nem tud megállani a nyers ténynél, hanem magyarázatot követel. A vallásokban ez a tudvágy, a tudományos és metafizikai kutatásnak ez a szelleme az egyik tiszteletreméltó és maradandó elem. A másik az, hogy az embernek eszményre van szüksége. Az emberi szellemnek egyik legfőbb szükséglete, hogy túlmenjen a látható és kézzelfogható természetben, nemcsak értelmével, hanem a szívével is. Tudásunk határainak és eszményünk végtelenségének e kettős érzését tekintetbe véve, bizonyos, hogy az ember sohasem fog lemondani a dolgok eredetének és céljainak nagy problémáiról. Vallásos érzése, vallásos ösztöne soha meg nem szűnik, de a vallás tárgyai szüntelen változnak. Guyau szerint *jövőben a vallásos dogmákat ezek a metafizikai hipotézisek fogják helyettesíteni.*

A vallásokban társadalmi tekintetben továbbá egy másik maradandó elem is van s ez a *társulás* eszméje, az úgyneve-

zett gyülekezeti elv. Jövőre, a vallásos dogmák felbomlásával, szabadabbá válik ez a társulási eszme és három formában fogja túlélni a pozitív dogmatikus vallásokat. Mint értelmiségek, mint akaratok és mint érzelmiségek társulásai. Első lesz az egyéneknek gondolkozásuk szerint való szabad társulása. Miként már most is vannak, jövőre még számosabban alakulnak a rokongondolkozásúak körében tudományos, irodalmi, filozófiai, fizikai, társadalomtudományi, vallástudományi stb. társaságok. Ezek a társaságok lesznek a jövő egyházai, de a szabad munka egyházai, amelyekbe az emberek nem azért járnak, hogy egy megszokott hitben megnyugodjanak, hanem hogy keressék, kutassák az igazságot. Az értelmiségek e társulásának az lesz a legfontosabb következménye, hogy a tudományos eszmék elterjednek majd a nép között, általános lesz a civilizáció. Miként a dogmától megszabadult értelmiségek, úgy az akaratok is szabadon társulnak majd, hogy megszüntessék az emberi szenvedést, megjavítsák a bűnösöket és a tévelygőket, elterjesszék az erkölcsi eszméket. Ennek a társulásnak éppúgy, mint az értelmiségek társulásának, az emberi szolidaritás és testvériség az alapja. Az egyetemleges rokonszenv az az érzelem, amelynek a legerősebben ki kell fejlődnie a jövő társadalmakban. A harmadik szociális eszme, mely túléli majd a vallásokat, az érzelmiségek társulása abból a célból, hogy közösen éljünk át bizonyos magasabbrendű s erkölcsnemesítő esztétikai felindulásokat. Ez a művészet kultusza marad meg mindössze a különböző vallásos kultuszok szertartásaiból, amihez még a természet kultusza csatlakozik:

Könyve utolsó fejezeteiben Guyau a dogmákat helyettesítő főbb metafizikai hipotéziseket ismerteti. Elsőül a teizmust vázolja, melyből elveti a személyes, a teremtő, a gondviselő, a megváltó és megszentelő Isten fogalmát, kiküszöböli az imádságot, a szertartásokat; de megtartja azt a gondolatot, hogy a világnak van értelme és belső célja; az Isten szó emberi kifejezése annak, ami lehetővé teszi, hogy a világ a béke, az egyetértés, a harmónia állapota felé haladjon. Másodiknak a panteizmust ismerteti Guyau, elmondva, hogy minél immanensebb lesz a teizmus, annál jobban elmosódik benne az isten személyisége. Ezt a személyiséget tagadja meg vagy olvasztja be a mindenségbe a panteizmus, mely dezantropomorfizálni vagyis minden emberi tulajdonságától megfosztani igyekszik az istent. Van optimista és van pesszimista panteizmus, a szerint, amint a világnak csupán jó vagy csupán rossz elemeit és tényeit vesszük tekintetbe. Majd a naturalizmus ismertetésére tér át szerző. Naturalizmus az a hit, hogy a természet

és az öt alkotó lények az egész létet kimerítik. Három formája van, ú. m. az idealista, a materialista és a monista naturalizmus. Szerző szerint ezek az igazi alapvető és immanens rendszerek; a teizmus és a panteizmus pedig e rendszerek transzcendens hajtásai. Az idealista monizmus a valóságot a gondolatra, a lelki létre vezeti vissza, úgy hogy lenni annyi, mint gondolni vagy elgondoltatni. A materialista monizmus szerint csak az anyag, az érzékelhető lét az igazi valóság; csak a látható világ van, láthatatlan világ nincs. A monista naturalizmus pedig azt vallja, hogy egyetlen és ugyanaz a levés, a világ; a létnek nincs kétféle természete, sem kétféle fejlődése, hanem csak egy; ennek a története pedig a mindenség története. Ahelyett, hogy az anyagot a szellemben vagy a szellemet az anyagba olvasztani erőlködnénk, a kettőt egyesítettnek fogjuk föl abban a szintézisben, melyet a tudomány is kénytelen elismerni, t. i. az *életben*, mely biztosítja úgy a mindenséget, mint az egyesek folytonos működését.

Ezzel végződik Guyau érdekes, de alapelveiben téves vallásbírálati tanulmánya.

Nem első s bizonyára nem is utolsó eset, hogy téves nézőpontra helyezkedő elfogult tudósok a vallások felbomlását és elpusztulását hirdetik. A XVIII. század túlzó racionistái és a XIX. század materialistái már jóval Guyau előtt meghúzták a halálharangot a keresztyénség fölött. De sem a Voltaire, sem a Strauss és Feuerbach, sem a Hartmann vészjóslata nem teljesült; ellenkezőleg, a keresztyénség a XIX. század folyamán világszerte megerősödött. Minden kétségen fölül áll, hogy Guyau is álprófétának fog bizonyulni. Mert a vallás annyira mélyen gyökerező és lényeges sajátága az emberi természetnek, a keresztyénség krisztusi alakja pedig annyira tökéletes vallási alkotás, hogy azt se üldözés, se gyűlölet, se a tudomány nevében ellene intézett támadás meg nem semmisíti. A keresztyénség a Guyauénál veszedelmesebb viharokat is kiállott.

Azt a tanulságot azonban a Guyau-féle támadásból is el lehet és el kell vonni, hogy a keresztyénség barátai legyenek résen és készen vallásuk hibáinak javítgatására. Mert emberi tévedések és hibák a leggondosabban ápolt valláshoz is tapadhatnak s egy vallásnak sem válik javára, ha őrállói a rendszer és az intézmények fattyúhajtásait is konzerválni akarják. Az egyházat a Jézus Krisztus szerint szüntelen javítani kell. De ahol ez a Krisztus szerinti reform szelleme él, ott nem kell félteni a vallást sem a Strauss, sem a Guyau-féle támadásoktól. A keresztyénség isteni elemein a pokol kapui sem vehetnek diadalmat.

Szóts Farkas.

KÜLFÖLDI EGYHAZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A nagy világ-reformátor négyszázados születési évfordulója emlékére rendezett jubileumi ünnepek véget értek. És mi nemcsak a nagy ember és a nagy idők emlékeinek felidézéséből vont, magasztos tanulságok által lettünk gazdagabbak, hanem ama világtörténeti jelentőséggel bíró esemény szemléletéből is lelki kincseket meríthettünk, hogy a nagy reformátor személye s műve iránt való hódolat az egész protestáns világot egyesítette, egységesnek mutatta.

Tagadhatatlan, hogy voltak ünneprontók. Lesznek is mindig. De az ilyeneknek azt a rendeltetést szánta a gondviselés, hogy az ünneplők kegyeletét, áhitatát még bensőbbé tegyék. A világ protestánsainak minden denominációja elvitte Genfbe a maga elismerésének, hódolatának koronáját, kifejezvéen ezáltal azt, hogy ha némi árnyalatokban eltérnek is egymástól, de a léleknek ama szabadságában, melyért a reformátorok s közöttük Kálvin János is, küzdöttek, mindnyájan egyek.

Ultramodern szabadelyüiséget fitogtató reformátusok, a marburgi colloquium emlékein rágódó s formula concordiaes lutheránusok, a Servet tragikus sorsából élösködö unitáriusok közül akadtak egyesek, akik ügyet nem vetve a fejlődés törvényére, a XVI. század derekán élö s működö Kálvint nézték, ellene dörogtek és elfelejtették, hogy van egy, az egész világot átható kalvinizmus is, mely a mai protestáns szellemü keresztényen civilisatiónak gerincoszlopa.

Aki a genfi jubileumkor csak Kálvint látta, avagy az ö Institutiójában foglalt XVI. századbéli kalvinizmust és nem

volt szeme annak meglátására, hogy az a szigorú praedestináció és erkölesrendészet, mely Genf felett vasvesszővel uralkodott, miképen folyt be mai művelődésünk kialakítására: az tegye le a lantot és ne tolja fel magát bírálólul.

A XVI. és XVII. századokban, amikor a protestáns világnézet által vezetett mai civilizáció megalapozása folyt, a különböző protestáns vallásfelekezetek úgy állottak egymás mellett, mint az épülő fal egyes tégladarabjai, melyeket a közük elhelyezett cement, — a felekezeti válaszfalak — egymástól elkülönítették. Ők legalább így fogták fel a felekezeti különbségeket. Ellenben ma érezzük, tudjuk, hogy az a cement egy szerves egésszé, egy nagy épületté fogja össze a protestáns világot, mert a különböző felekezeteket kialakító egyéniségi elv egy és ugyanazonos módon uralkodik az egész protestáns világban. „Különbözők pedig a kegyelmi ajándékok; de ugyanaz a lélek“, mondja a nagy apostol Pál (1 kor. 12, 4.) és ezt a nagy igazságot immár valóra váltja az egyetemes uralomrajutó protestáns világnézet.

Nagy lelki örömünkre szolgál annak hallása, olvasása, hogy a genfi ünnepeken bennünket, magyarokat, megkülönböztetett figyelemmel tüntettek ki. Sokan ugyan azt mondják, hogy ez azért történt volna, mert a nyugati világ csak éppen ezen ünnepélyen fedezte fel a protestáns világ nagy oceánjában azt a tekintélyes szigetet, melynek létezéséről eddig sejtelve is alig volt, a magyarországi református egyházat, — a kontinens legnagyobb, ilyen egyházát. De ha bár így volna is a dolog: akkor is nyilvánvaló lehet előttünk, hogy nem állunk egyedül; hogy rokonszenveznek velünk protestáns testvéreink; hogy abban a keserves küzdelemben, melyet idehaza a klerikalizmussal folytatnunk kell, támogatni fog bennünket az egész protestáns világ rokonszenve, szellemi, erkölcsi ereje, csak ne különítsük el attól magunkat, sőt keressük vele a minél bensőbb összeköttetést.

Régi tapasztalat az, hogy semmiféle tanulás nem tágitja annyira a látókört, mint az utazás, melyet nyitott szemekkel végzünk. Amint az egyesek közötti jó viszony ápolására legalkalmasabb mód a személyes érintkezés: azonképen intézmények, sőt egész államok is akkor kerülhetik el legbiztosabban az összeütközéseket az egymást érintő, vagy keresztező munkatereken, ha tagjaik, polgáraik minél nagyobb számban ismerik egymást. És ha mi, országunk fekvésénél fogva nem vagyunk azon szerencsés helyzetben, hogy a nyugati testvérek bennünket látogassanak: akkor nekünk kell keresni az alkalmat, hogy mi keressük fel őket.

A népek, nemzetek kölcsönös érintkezésének nagy fontosságától áthatva keresték fel a múlt évben Németország egyházi férfiai Angliát s viszonozták az idén Anglia egyházi férfiai a tavalyi látogatást Németországban.

A cél, melyet munkálni kívánnak, nagyjelentőségű. El kívánják háritani a háborús veszedelmet, mely a két testvér nép egére egyaránt komoly fellegekben tornyosul olykor-olykor. Bár jól tudják, hogy a háború és a béke kérdésében nem a theológusok és az egyházkormányzók szoktak dönteni: de másfelől meg vannak győződve, hogy a háború istentelen dolog, a győző és legyőzött népre egyaránt sok s kibeszélhetetlen nyomorúság forrása és hogy a világversenyben küzdő nemzetek összességére semmi, — ellenben az itten leginkább érdekelt nagytőkésekre rengetek anyagi haszonnal járhat. Nem a népeknek, hanem csak egyeseknek lehet érdeke az, hogy két nemzet háborúba kevéredjék.

Az alaphang, mely az egyházi férfiak eme kölcsönös látogatását áthatotta, abból a meggyőződésből fakadt, hogy két keresztyén nemzetnek nem szabad egymás ellen fegyverrel támadni. De nehogy azt következtesse valaki, mintha a két nép legillusztrisabb egyházi képviselői már a nemkeresztyének elleni háborút helyeselnék! Egyszerűen annak adnak kifejezést, hogyha két keresztyén nép áll egymással szemben: akkor mindkét fél tudja, hogy a háború istentelen dolog s a felebaráti szeretet törvényével ellenkezik. Bármelyik kezdi tehát, illetőleg szolgáltat reá okot, a keresztyén név és jellem ellen súlyosan vétkezik.

A genfi ünnepélyen az egész világ protestánsai képviselve voltak. De nem volt képviselve az egész keresztyén-ség. A német és angol egyházi férfiak kölcsönös látogatása a keresztyén szellem egységesítő jegyében folyt, azért részt vettek benne a különböző keresztyén felekezetek: a protestáns denominációk s a róm. katolikusok is. Igaz, hogy olyan ügyről van szó, mely első sorban két nemzetet, még pedig egymással faji rokonságban álló népek nemzeteit érinti: de az, hogy ez a két világhatalom békében él-e egymással, vagy háborúba kevéredik, mégis érinteni fogja úgy gazdaságilag, mint erkölcsileg az egész világot.

Éppen ebben van az egyházi férfiak látogatásának nagy jelentősége. Kiténik belőle, hogy a Krisztus szelleme mind erősebben hódít, hogy Krisztus uralma mind jobban közeledik. Lehetnek nézeteltérések egyesek, egyházak, nemzetek között: de azoknak, kik a Krisztustól nevezik magukat, nem szabad eltérő nézetben lenni a keresztyén felebaráti szeretet

legdurvább megsértéséről, a háborúnak nevezett testvérgyilkosságról.

Emlékezzünk csak vissza, hogy az ú. n. búr-háború minő elkeseredést váltott ki a művelt világ lelkéből Anglia ellen, mert a hatalmas nagy keresztyén királyság a kicsiny és szintén keresztyén köztársaság ellen haddal támadt. Lehetek különböző nézőpontok ezen háború megítélésében. Sokan az angolok pénzsóvárságát hangoztatták. Mások a köztársaság diadalát szerették volna látni a királysággal szemben. Voltak, akik a részvét és szánalom ösztönénél fogva fogták pártját a kisebbnek, a gyöngébbnek. De mégis amiatt hangozott fel a leghatalmasabban az elégedetlenség moraja, mert keresztyén nép támadt egy keresztyén népre.

Nem tagadhatjuk, hogy a Krisztus szellemétől még az ilyen nagy dolgokban is távol vagyunk. A japán-orosz háború alkalmával szívesen látta ugyan a művelt világ, hogy a kitört konfliktusban a közszabadságok legnagyobb ellensége, az orosz birodalom rövidebbet húzott: azonban a „sárga majmok“ győzelme után felhangzott nyugaton a kiáltás, hogy jó a „sárga veszedelem!“ Azonban lassanként mégis csak túl halad az emberiség az ilyen megkülönböztetéseken és az emberben, bármilyen vallású legyen is, meglátja az embert, aki Isten képére teremtetett, aki Isten fia, aki testvér.

Ősidőktől fogva tapasztalhatjuk, hogy ember és ember között semmi sem tud olyan hatalmas válaszfalat emelni, mint a vallásos meggyőződés. Különösen pedig az „eretnek-ség“ az, amely ledönthetetlennek látszó korlátokat szokott építeni. És íme mégis azt látjuk, hogy Krisztus lelke ezen a téren is diadalmaskodik az emberi lelkek felett. Az emberiség nagy kérdései a keresztyénség nagy kérdéseivé lesznek és egyetemes keresztyén szempontból ítéltetnek meg.

A háború keresztyénhez illetlen, vétkes dolog: vallják a buzgó keresztyének. Így tanítja minden vallásfelekezet. De azért mennyi háború folyt és mily tenger vér omlott éppen a vallás, a keresztyén vallás nevében a XVI—XVII. században. Ma már azok, akik egykor irtó hadjáratot folytattak egymás ellen a vallás miatt, kezét fognak egymással ugyan-csak a vallás miatt a háború ellen.

Nem hiába hasonlították a „Meteor“ gőzöst, mely a brit egyházi férfiakat a szigetországból a kontinensre hozta, a Noé bárkájához. Angliából, Skóciából, Írországból hozott magával anglikánokat, róm. katolikusokat, mindenféle presbyteránusokat, baptistákat, quaekereket, kiket egy és ugyanazon cél lelkesített: a béke ügyét szolgálni a Krisztus

nevében. Igen jellemző az a nyilatkozat, melyet a hajóra szállás estéjén, az ismerkedést követő vacsoránál egy. róm. katolikus praelatus tett. „Soha sem hitte volna ezelőtt, — úgymond — hogy ő más felekezetek képviselőivel oly közeli érintkezésbe jusson valaha, mint jutott e hajón; ha valaki ezelőtt egy héttel azt mondotta volna neki, hogy néhány nap múlva egy anglikán püspököt barátjának fog nevezni, akkor az illetőt bolondnak tartotta volna.“ A közös cél, a közös nagy érdek a legnagyobb ellentéteket is áthidalja.

Mint igen érdekes dolgot említjük fel ezen a helyen azt is, hogy a német egyházi férfiak tavalyi angliai látogatása alkalmával a fogadást, — a briteknek mostani látogatásakor pedig az egész kirándulást szervező bizottságnak az elnöke, Mr. J. Allen Baker, maga quaker. Kiválóságának, de egyzersmind a felekezetek közötti viszonynak megvilágítására is alkalmas annak felemlítése, hogy Mr. J. Allen Baker a londoni szabadegyházak egyesületének az elnöke. Mint ilyen nyerte meg minden denominatív rokonszenvét a német egyházi férfiak látogatásához. Úgy mondják, hogy ez éppen azért sikerült neki, mert „a barátok társaságába“ tartozik. És általánosan az a vélemény, hogy a felekezetiileg annyira széttagolt Angliában az összes egyházakat közös és együttes vállalkozásra csak is egy quaker képes összehozni.

A brit egyházi férfiak németországi látogatása minden tekintetben sikerült. Nem a fogadtatások fényére, az előzékeny vendégszeretetre gondolunk, mikben a vendégeknek részök volt, hanem a hangulatra, melyet a vállalkozás célja érdekében találtak s felköltöttek. Az egyház, a tudományos és irodalmi világ kitünőségei, kiváló politikusok, miniszterek, a birodalmi kancellár, sőt maga a német császár és nyilatkozatai, éppen úgy, mint ama magánosok, a kikkel mint vendéglátó házigazdáikkal érintkeztek, arról győzték meg a brit egyházi embereket, hogy Németországban is olyan békeszeretet, a keresztyén testvériségnek éppen olyan eszményi kultusza otthonos, mint a minőt ők hoztak magukkal.

Senkinek sem lehet oka kételkedni, hogy csakugyan mindkét hatalmas nemzet legfőbb vágya: a világbéke ápolása. Közöttük lehet verseny, de a tisztességes, becsületes verseny nem megölelje, sőt fejlesztője a civilizációnak és munkása az egyetemes emberi társadalom kiépítésének. Sajnos azonban, hogy még mai társadalmi rendünk mellett a békének fenntartása a legsúlyosabb terhet rója az emberiség nyakára a nélkül, hogy a béke mégis biztosítva volna. A nép millióinak kenyér kell és hogy kenyerét megszerezhesse:

munka. A népesség számának gyarapodásával kiterjedtebb lesz a munka, több a munkatermék s nagyobb piacra van szükség. Ha a piac természetes úton nem tágul, akkor mesterségesen, végre erőszakkal kell kiterjeszteni. Így kívánja meg a milliók kenyérszükséglete a testvérharczot, melyben a gyengébbnek el kell pusztulnia.

De azért az a szellem, mely már is oly gyönyörű eredményeket hozott létre az emberi testvériség ápolása körül, bizonyára megadja a módot, a lehetőséget arra is, hogy az erőszak uralma lassanként elkerülhetővé váljék. Az általános testvériség eszméje hódít. És ebben ez idő szerint kül- és belterjesen egyaránt az angol nép jár elől jó munkával. A brit egyházi férfiak németországi kirándulása most arról tett fényes tanúbizonyságot, hogy a német nép nemcsak a világpiac meghódításában, hanem a keresztyén szellemű művelődés terjesztésében is becsületes versenyre kél az angollal.

Hogy ebben a munkában mennyire az angol a vezető és tanítómester, azt legszebben Harnack fejtegette azon az akadémiái ünnepélyen, melyet a berlini egyetem rendezett a brit vendégek tiszteletére. Bár könnyen gondolhatná valaki, hogy a vendéglátónak udvariassága a vendég iránt inspirálta amaz elismerést, melylyel a szónok a brit szellem nagyságának adózott, mikor az egyetemes keresztyénség eszméinek terjesztésében a középkortól fogva az angoloknak adja a vezető szerepet: azonban sietünk megnyugtatón mindenkit, hogy ilyen feltevésében csalódik. Amiket Harnack mondott, az a mi tudásunk szerint is a tiszta, színgazság.

A beszéd themája az egyetemes, illetőleg nemzetközi és nemzeti keresztyén irodalom volt. A szónok kimutatta, hogy a görög tudományosságnak és irodalomnak miért kellett aláhanyatlania s miért lett a nyugati egyházban Augusztinus által és után uralkodóvá a latin nyelv. Szólt arról, hogy a római birodalom romjain felépülő germán államok és társadalmak körében miképpen hanyatlott a keresztyén egységnek és egyetemességnek érzete s miképpen indultak ki éppen a brit szigetekről század-század után ama szellemi áramlatok, melyek a mai nyugati nagy kulturnemzetek kicsiny őseit a keresztyén művelődés egyetemességébe bevitték, abban megtartották, gyarapították, míglen kifejlődhetett a mai nagy keresztyén nyugati civilizáció, melynek vezére most is az angol nép.

Szemeink előtt vonulnak el az ir Patricktól kezdve, Beda venerabilis, Bonifatius, a germánok apostola, Alkuin, Európa tanítómestere, majd Wiclif és Kempis Tamás, azután a deisták, fel egészen a legújabb korban Carlyleig, kik mind-

nyáján olyan egyéniségek voltak, hogy személyükben, illetőleg szellemükkel mindig egységbe tudták hozni a nemzeti individuáлизmus által szétforgácsolódásnak indult nyugati műveltséget és így az illető korokban az egész nyugati lelki közösségét meg tudták menteni, fenn tudták tartani . . .

De nem időzöm tovább ennél a felemelő s a keresztyén lélek magasztos hódítását bizonyító eseménynél. Jó és szép, ha lelkünk az ilyenekben is gyönyörködik s általuk épül. Hanem annál jobb és szebb volna, ha mint példa, mint követendő nemes eszmény, bennünket is magával ragadna. Éppen erre való tekintettel vonom össze a vitorlákat és fordulok vissza a hazai vizek felé.

Azok a hazafiak, kik olyan szerencsések voltak, hogy a genfi ünnepek alkalmával a protestáns világ szellemi, lelki egységének közvetlen tanúi voltak, álljanak elő és prédikáljanak nekünk arról a lélekről, mely megelevenít. Prédikáljanak arról, hogy miképpen elevenítette meg a külföldi testvéreket. Fogjanak kezét és kiméletlenül irtsanak nálunk mindent, ami nálunk, ebben a csekély, szűk körben is meghasonlást, egyenetlenséget idéz elő. Ők, akik közvetlenül érezték, tapasztalták az evangéliumnak világot meghódító és egyesítő erejét, legyenek rajta, hogy minél többen, minél jobban megismerjük az idegen hittestvéreket, hogy azokkal lelki belső közösségbe léphessünk.

Hajdan legalább ifjaink érintkeztek a külföldi testvérekkel. A latin nyelv egyetemes uralma tette ezt lehetővé. Később, mikor hazajöttek, egyesek fenntarták az érintkezést. Azután vége szakadt mindennek, mert nyelvi nehézségek támadtak bent és kint egyaránt.

Fektessünk súlyt arra, hogy ezen nehézségeket legyőzzük. És pedig mert mi vagyunk a kisebb, a gyengébb fél: mi sajátítsuk el a művelődés ama csatornáit, melyeken a lélek megelevenítő forrásából a külföldön fakadt élő vizek hozzánk is elhatolhatnak.

Mi némi méltatlankodással halljuk, hogy rólunk alig tud valamit a külföld és Ausztria ármánykodásaira utalunk. A hatalmas nagy német nemzet protestánsai álmélkodva látták, hogy az ő egyházi életükről mennyire tájékozatlanok az angliusok. Pedig a németeknek nincs Ausztriájuk.

Ha mi csak magunkban s magunk erejéből kívánunk élni, akkor okvetlenül kimerülünk. Nincs az a termékeny Kánaán, melynek őseréje idővel felfrissítésre ne szorulna. Mi bízunk magunkban és saját erőnkben. Íme a ref. parockhiális könyvtár nem hajlandó fordításokat elfogadni, hanem csak

eredeti munkákat. És Harnack azt mondja, hogy a hatalmas és dicső görögnyelvű keresztyén irodalmat az tette tönkre, hogy a fordításokat, a nemgörög szellem termékeit nem tudta bevenni. Maga kimerült és felfrissítést nem kapott. Ellenben a más nyelvekből is fordító latin, szir, örmény, sőt kopt irodalom is virágzik, amikor a görög már aláhanyatlott, holott aránylag csekélyebb szellemi tőkével rendelkeztek.

A mi egyházi, sőt politikai bajainknak is legfőbb forrása — csekélységünk véleménye szerint — amaz ősi jelszó: „Extra Hungariam non est vita“ etc. Merüljünk bele a nagy nyugati civilizáció keresztyénségének áradatába! Legyünk méhek, kik a legkülönbféle virágok nektárjából a magukfajta mézet képesek előállítani. Ne féltsük nemzeti sajátosságainkat. Sok száz, ezer esztendő meggyökerezett már azokat. De annál inkább szükségünk van a lelki felfrissülésre. Még az ORLE kongruás mozgalma is több sikerrel kecsegtetne, ha több összeköttetésünk volna nyugati testvéreinkkel.

Vajha a genfi kirándulás ily irányban is gazdagítaná lelki életünket!!

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Legújabb Kálvin-irodalmunk.

Kálvin születésének 400-ik évfordulója külföldön nagyon sok, hazánkban elég számos Kálvin-munkának lön szülője. Folyóiratunk korábbi füzeteiben a Kálvin-irodalom e legújabb külföldi és hazai termékeiből már többet bemutattunk olvasóinknak. Ismertettük és méltattuk a *Czeplédi* Sándor vezetése alatt működő Kálvin-fordítók dicséretes munkáját, akik Kálvin művei közül már közel tíz kisebb-nagyobb füzetet fordítottak le és adták ki. Bemutattuk *S. Szabó* József sikerült füzetét, mely az egyetemes konvent kiadásában Kálvin népszerű életrajzát közel negyvenezer példányban terjesztette el magyar népünk között. Ismertettük *Révész* Imre Kálvin életét, az újabb hazai Kálvin-irodalom e legrégibb termékét, melyet Balogh Ferenc elő- és utószavával a nagy reformátor születési évfordulójára a tiszántúli egyházkerület második kiadásban bocsátott ki. Bemutattuk *S. Szabó* József Magyar Református Sionát, ezt a bőven (bár nem szépen) illusztrált, szépen írt népszerű egyháztörténetet, mely szintén a Kálvin esztendejének és termékenyítő emlékének inspiráló hatása alatt keletkezett.

Most ismét van alkalmunk a hazai Kálvin-irodalom néhány újabb termékére felhívni olvasóink figyelmét. Ezek: *dr. Pruzsinszky* Pál: Kálvin élete, *Czeplédi* Sándor: Kálvin nagy Intitutiójának magyar fordítása és szintén *dr. Pruzsinszky*től Kálvin levelei a nőkhöz.

1. *Dr. Pruzsinszky Pál*: Kálvin életrajza¹ a reformátor

¹ *Dr. Pruzsinszky Pál*: *Kálvin János*. Életrajz, a reformátor születésének négy százados évfordulója alkalmából írva, megjelent a Ref. Egyházi Könyvtár 4. köteteként. Pápa, 1909.

életének csak az első felét, a Genfben való visszatérés idejéig (1541) tartalmazza; az életrajz második felét a második kötet hozza a következő években.

Pruzsinszky Kálvinja nagyobb szabású biográfia, mely Kálvin életét és működését a történeti adatok alapján és Kálvin levelezésének lelkiismeretes felhasználásával nemcsak gondosan ismerteti, hanem alapos kortörténeti tanulmány útján Kálvin alakját a XVI. századba nagy figyelemmel beilleszti. A helyek, ahol Kálvin élt és működött, a viszonyok, amelyek között megfordult, a személyek, akikkel érintkezett és az eszméáramlatok, amelyek a reformátor szellemi környezetét alkották, Pruzsinszky könyvében mind figyelmes ismertetésben és helyes méltatásban részesülnek. Szerző kezében Kálvin életrajza Kálvin idejének korrajzává szélesül.

Az életrajz kézalatti első kötete három részt ölel fel Kálvin életéből. Először Kálvin ifjúkorát 1509-től 1536-ig, ahol szó van Pikardiáról, Kálvin szülőföldjéről, Kálvin gyermekkoráról és tanulóéveiről, Kálvin pályaválogtatásáról és jogi tanulmányáról, Kálvin első irodalmi művéről (Seneca: De clementia), Cop Miklós rektori beszédéről, Kálvin megtéréséről, bolyongásairól és küzdelmeiről, a plakátok esztendejéről, Kálvin bázeli tartózkodásáról, az Institutio első kiadásáról és ismertetéséről s végül Kálvin ferrarai időzéséről. A kötet második része Genfnek a reformáció előtti állapotát, azután az 1533-ig való genfi reformációt, a genfi reformációt a Kálvin megérkezéseig, Genfnek 1536. évi politikai és egyházi viszonyait, Kálvinnak első genfi tevékenységét, küzdelmeit és Genfből való kiűzetését ismerteti. A harmadik rész Kálvin strassburgi működését, strassburgi lelkipásztorkodását, strassburgi tanárságát és irodalmi működését, Kálvin házasságát és családi életét, Kálvin részvételét a németországi hitvitákban, Genf egyházi viszonyait a Kálvin száműzetése után, a berniek által okozott politikai és egyházi zavarokat és végre a Kálvin visszahívását beszéli el.

Ez a munka kerete, amelybe szerző nemcsak kritikailag jól megrostált, hanem amellet élénk és színes tartalmat önt. A reformátor alakjának megrajzolásához különös gonddal használja föl Kálvin levelezését. Mint író Pruzsinszky vonzó elbeszélő, találóan jellemez, egyéneket és helyzeteket hiven rajzol, egészen beleéli magát a tárgyába és főalakját, a reformátort minden helyzetében gondosan kidomborítja. Történetet ír és nem dicsőítő himnuszt. Kálvint egész valóságában rajzolja, nagy küzdelmeivel és gyöngeségeivel együtt. Ezért a munkája nemcsak tanulságos és eszméletető, hanem kellemes és érdekes

olvasmány is, amelyet minden művelt ember s nemcsak a szakember, élvezettel forgathat. Könyvét néhány szép kép is díszíti, amelyek nem pusztán külső ékességei a munkának, hanem a szöveget is magyarázzák és az olvasottak emlékezetben tartását is könnyítik. A kötetben Kálvinnak ifjúkori és férfikori két arcképe, Noyon látképe és a noyoni templom, Bazel festői látképe, Genfnek XVII. századbéli képe és Sírassburg látképe szemlélhető.

Pruzsinszky Kálvinja értékes darabja a Református Egyházi Könyvtárnak és becses terméke a hazai Kálvin-irodalomnak; szorgalmas szerzője pedig megérdemli azt a tudományos kitüntetést, amelyben a genfi egyetem ezért a könyvéért részesítette. Elismerés és köszönet legyen erkölcsi jutalma szerzőnek a magyar református közönség részéről is.

2. Kálvin főművének, az *Institutio* 1559-iki kiadásának magyar fordítása¹ szintén becses darabja Kálvin-irodalmunknak és nagy nyeresége egyházi literatúránknak. A munkát *Czeglédi Sándor* nagysallói lelkész és *Rábold Gusztáv* hajdúböszörményi tanár „A keresztyén vallás rendszere” cím alatt fordították le és a Református Egyházi Könyvtár 5. köteteként a református egyetemes parokhiális bizottság adta ki.

Kálvin *Institutiója* első kiadását, az 1536. évi úgynevezett Kis *Institutiót* először 1903-ban a MPIT adta ki a *Nagy Károly* fordításában. Ez a kiadás azonban már teljesen elfogyott. Az 1559. évi *Institutiót*, az úgynevezett Nagy *Institutiót* *Szenczi Molnár Albert* fordította először magyarra s Hanauban adta ki *Bethlen Gábor* költségén 1624-ben. Ez a tiszteletre méltó fordítás azonban nemcsak hogy alig pár példányban található, de nyelvezeténél fogva sem alkalmas arra, hogy Kálvin gondolatainak korunkban megfelelő tolmácsul szolgálhasson. Ez a körülmény indította, igen helyesen, a református parokhiális könyvtárbizottságot arra, hogy az *Institutio* teljes kiadásának új magyar fordítását felvegye a kiadványai sorozatába. Ez a 44 ives vaskos kötet azonban csak fele az egész *Institutiónak*, a munka másik fele a jövő évben, terjedelemlre a jelenlegihez hasonló külön kötetben fog megjelenni. A most megjelent első kötetben az I. és II. könyvet *Czeglédi Sándor*, a III. kötet tiz fejezetét *Rábold Gusztáv* fordította. A revízió munkáját dr. *Antal Géza* és *Borsos István* pápai főiskolai tanárok végezték.

¹ *Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere.* Fordították *Czeglédi Sándor* nagysallói ref. lelkész és *Rábold Gusztáv* hajdúböszörményi főgimn. tanár, Pápa, 1909. A Ref. Egyh. Könyvtár 5. kötete.

A munka *első* könyve a teremtő Isten megismeréséről szól. Itt felmutatja azt, hogy Isten és önmagunk ismerete kapcsolatosak, továbbá, hogy mit tesz Istent megismerni és mire szolgál az ő ismerete. Kimutatja, hogy az Istenismeret természet szerint megvan az emberi észben, de az Istenismeretet részint a tudatlanság, részint a rosszakarat vagy elfojtja vagy megrontja. Isten ismerete a világ teremtéséből és állandó igazgatásából is kitűnik; hogy azonban a teremtő Isten megismerésére eljuthassunk, szükségünk van a Szentírásra, mint tanítónkra és vezérlőnkre. A Szentírást a Szentlélek bizonyosságával kell megerősíteni, mert az emberi értelemhez viszonyítva, elég erős bizonyítékok vannak a Szentírás hitelességének megerősítésére. A kegyesség minden alapját felforgatják azok a rajongók, akik a Szentírás mellőzésével a mennyei jelenésekhez kapkodnak. A Szentírás, hogy minden babonát megszüntessen, az igaz Istent kizárólagosan állítja szembe a pogány népek isteneivel. Istennek nem szabad látható ábrázolatot tulajdonítani, mert az bálványimádásra vezet. A Szentírás azt tanítja Istenről, hogy az Isten lényege egy, de a személye három. Isten az embert a maga képére teremtette és kiváló képességekkel ruházta föl. A világot Isten teremtette, azt mindenható erejével megtartja és gondviselésével igazgatja.

A munka *második* könyve Istennek, mint a Krisztusban megváltóknak ismeretéről tanít, mely először az atyáknak a törvény alatt, azután az evangéliumban nekünk is kijelentett. Az embernek Krisztusban kell keresnie a megváltást és nem se önmagában, se a törvényben. Az erkölcsi törvény magyarázata a tizparancsolat alapján. Krisztus az evangéliumban jelentetett ki egész teljességében. Krisztusnak, hogy a megváltást elvégezhesse, emberré, valóságos emberré kellett lennie. A közbenjáró Krisztus két természete egy személy, akiben főként az ő prófétai tisztét, a papságát és a királyságát kell szemügyre vennünk. Krisztus az ő halálával, feltámadásával és mennybemenetelével szerzett nekünk üdvösséget.

Az Institutio *harmadik* könyve arról a módról tanít, ahogyan Krisztus kegyelmét vesszük és arról, hogy ebből micsoda gyümölcsök származnak és micsoda eredmények következnek ránk nézve. Szó van itt a hitről, a hit által való ujjászületésről és a bűnbánatról, továbbá a keresztyén ember életéről, a keresztyén élet lényegéről, önmagunk megtagadásáról, a keresztyén szenvedéséről, a jövő életéről és arról, hogy mi módon kell élnünk a jelen élettel és ennek segédeszközeivel.

Ez a kézalatti kötet rövidre fogott tartalma, melyet

Kálvin az ő hatalmas logikájával, szentírási alapon és erőteljes, klasszikus stílusban fejt ki.

A fordítók a fordítás nehézségeivel derekasan megbirkóztak. Kálvin erőteljes nyelvét magyarul is erőteljesen és szabatosan szólaltatják meg. Fordításuk eléggé folyékony és kellően magyaros. A klasszikus írónak nemcsak a világosságát és erejét, de legtöbbször a színességét is elég híven tolmácsolják. Elismerés és dicséret illeti őket ezért a lelkiismeretes gondosságukért.

Hazai egyházi irodalmunkra nézve nagyon hasznos, kimondhatatlan áldás kútfeje, hogy van már jó magyar Kálvinunk. Magyar református művelt közönségünk lelke dogmatikai mélyülést és termékenyülést találhat benne. Mert minden kétségen kívül az lesz Kálvinhoz legméltóbb kegyeletünk, ha az Istennek evangéliuma, mely ebben a nagy műben oly megerősítő kifejezést nyert, a mű tanulmányozása folytán megerősödik lelkünkben és hűsögre és tette sarkal, hogy az evangélium szellemében munkáljuk Isten országának építését! Különösen a papságánk és a papi pályára készülő ifjúságunk tesz magával és egyházunkkal nagy jót, ha lelkét az Institutio erőteljes eszméivel megtermékenyíti, amelyeket Kálvin hatalmas elméje oly bámulatos rendszerbe öntött, hogy ma is megismételhetők nála az egykorú Thüri Pál szavai: „Praeter apostolicas post Christi tempora chartas, huic peperere librum saecula nulla parem“. Krisztus kora óta az apostoli iratokon kívül ehhez hasonló könyvet nem szültek a századok.

3. *Pruzsinszkynek* „Kálvin levelei a nőkhöz“ című könyve, ha nem is oly becses munka, mint a Kálvin-életrajz, de a maga nemében nagyon érdekes kis munka.¹

Kálvin János életének utolsó napjaiban meghitt barátjának, Béza Tódornak figyelmébe ajánlotta levélgyűjteményét; kiemelte, hogy levelei egykor hivatva lesznek sok homályt eloszlatni. A hű barát a reformátornak régi titkárával, *Jonvillers* Károlyval mindjárt a reformátor halála (1564) után hozzáfogott a munkához, de nem csekély akadályokkal kellett megküzdenie. A gyűjtemény hiányos volt. Célszerűnek látszott, amennyire a viszonyok engedték, azt kiegészíteni. Megindították a gyűjtést, de a fölmerült politikai és vallási zavarok miatt a munka csak lassan haladhatott. A franciaországi események (a Ber-

¹ *Pruzsinszky Pál: Kálvin levelei a nőkhöz.* A Lorántffy Zsuzsánna Egyesület megbízásából készítve. Budapest, 1909, Hornyánszky bizománya. Ára fűzve 2 K. Megrendelhető a „Lorántfy-Otthon“-ban is (X., Csálád-utca 8.).

talán-éj, 1572) megnövelték az aggodalmakat, magában a városban ismételve pestis pusztított. Mindez azonban csak lassította a gyűjtés munkáját, de meg nem akasztotta. Húsz év múlva Kálvin halála után nagyszámú levelet gyűjtött össze a két hű ember Svájcból, Franciaországból, Németországból, Angliából stb., úgy hogy sajtó alá lehetett a leveleket rendezni. Ilyen előzmények után jelent meg Kálvin leveleinek első gyűjteménye 1575-ben.

Ezután csaknem háromszáz év mult el anélkül, hogy a *Béza* által közzétett levelekhez valamit adtak volna. Ez volt a forrás, amelyből a reformáció barátai annyi időn át épp úgy merítették, mint annak ellenségei. A XIX. század közepétől azonban ismét nagy eréllyel indult meg a kutatás s *Bonnet* Gyula az ötvenes években kiadta a francia leveleket két kötetben, *Herminjard* pedig 1878-tól fogva 1897-ig hatalmas gyűjteményében kiadta Kálvinnak összes addig felkutatott leveleit 1544-ig; de *Herminjard* a kilencedik kötet kiadása után meghalt s így ez a nagyszabású és páratlan gonddal megkezdett munka folytatásra vár.

Pruzsinszky a *Bonnet* és a *Herminjard* gyűjteményeiből szedte össze, fordította le és látta el gondos kortörténeti bevezetéssel és magyarázattal Kálvinnak a nőkhöz intézett leveleit. A közölt 17 levelet Kálvin Renata hercegasszonyhoz, De Falais asszonyhoz, Du Cany asszonyhoz, Budens Vilmos özvegyéhez, Margit navarrai királynőhöz, De La Roche-Poseyhez, Egy fogoly nőhöz, De Pons asszonyhoz, egy párisi fogoly nőkhöz, De Rentigny asszonyhoz, Rothelin marquisehez, Johanna navarrai királynőhöz, Grammont asszonyhoz, Roye grófnéhoz, Crusol asszonyhoz, Coligny admirális feleségéhez és Seninghen grófnőhöz írta.

Kálvin levelei általában nagyfontosságúak az ő egyénisége, tettei és küzdelmei megítélésében. Nagy kérdésekre vannak hivatva megadni a feleletet. Ezek a levelek Kálvint a maga valóságában, erényeivel és hibáival együtt mutatják. Mert Kálvin nagyon szorgalmas levelező. Ifjúkorától kezdve folytonosan levelez, még halálos ágyán is úgy mondja tollba a válaszait. Sokszor ír régi meghitt barátainak nagyon sietve. Látható, hogy az író nem tart mintát a szemei előtt, nem korrigál, a gondolatok a szívéből jönnek, egyszerűen, előkészítés nélkül veti azokat papírra. Sehöl semmi törekvés, hogy kikerekítse mondatait. Közvetlenül megnyilatkozik bennök a lelkipásztor, a magánember, az egyházkormányzó és előtérbe lép, kibontakozik az író *egyéniisége*. A nőkhöz intézett levelek a nők lelkigondozására szolgáló valóságos pásztori levelek,

telve gyöngédséggel, melegséggel és lelkipásztori nagy hűséggel.

Bonnet Gyula, Kálvin francia leveleinek kiadója, reámutat arra, hogy a reformátor leveleit olvasni kell. A régi ellenséges támadások megújulnak, ezek kihívják a védelmet s a vélemények zürzavarában az igazságosságnak, nemkülönben az igazságnak jogai nagyon sűrűen mellőzöttek. Levelei tükrében a Kálvin egyénisége sokkal nemesebb, melegebb és szelidebb, mint aminőnek az ellenséges támadások feltüntetni szokták. Bonnet Gyulának ezt a véleményét, ha a leveleket elolvastuk, mi is magunkévá tesszük. De elfogadhatjuk Pruzsinszkynek is azt a nézetét, hogyha majd valamikor a magyar református közönségnek kezei között lesznek Kálvin összes levelei s azokból mindegyikünk maga alkothatja meg magának a képet Kálvinról, kevésbé fognak minket megzavarni a magas bírói székből elhangzott, rövidre fogott kárhóztató ítélkezések.

A Lorántffy Zsuzsánna-egyesület hálára kötelezte a magyar református közönséget, hogy Kálvin leveleinek legalább egy kis részét kiadta s ezzel módot és alkalmat nyújt arra, hogy a reformátor maga szólaljon meg, mi pedig e nyilatkozatokból magunk alkothassunk képet magunknak Kálvin egyéniségéről. A levelek közlője és magyarázója pedig jó szolgálatot tett irodalmunknak e levelek közzétételével.

A csinos kiállítású kötetre, úgyis, mint a hazai Kálvin-irodalom egyik becses termékére, úgy is, mint egy derék evangéliumi egyesület vállalatára, ajánlólag felhívjuk folyóiratunk olvasóközönségének figyelmét.

Váradi F.

A MPIT idei népszerű kiadványai.

Irodalmi társulatunk két népszerű kiadványsorozatából, a *Házi Kincstár*ból és a *Koszorúból* a napokban hagyta el a sajtót az idei kötet és az ezévi tíz füzet s a segítő tagoknak tagilletményül és a kiadványterjesztőknek bizományba a napokban küldi szét a társulat főbizományosa. E két kiadványsorozat idei darabjait a következőkben mutatjuk be olvasóinknak.

1. A *Házi Kincstár* ezévi X. kötetül a Társaság Pfennigsdorf Emil *Hít és szabadság* című népszerű hitvédelmi művét adta ki *Gyalog* István lelkész fordításában.

A *Hít és szabadság* azok számára készült, mondja az Előszó, akik, ha tudományos képzettség felett nem rendelkeznek is, mégis mélyebben fekvő okokkal óhajtják keresztyén világnézetüket korunk kérdéseivel és kételyeivel szemben

támogatni s a keresztyén hit röviden összefoglalt védelmi pajzsa mögé állva a hitetlenség támadásait visszaverni. Az igazi, evangéliumi hitnek, jól értsük meg, nincs szüksége védelemre. Mert ez a hit nem az értelem dolga, amelyet eszokok támogathatnának, avagy megdönthetnének, hanem Isten kegyelmébe vetett élő bizodalom, az evangélium igazságáról szerzett legbensőbb és legteljesebb meggyőződés, egész szívvel való csüngés Istenen, a mi Urunknak, a Jézus Krisztusnak Atyján. Ez a hit nem embereknek, hanem Istennek műve; új, isteni életnek ereje mibennünk. Mihelyt szívünkbe bevonulhat, mindjárt hozzáfog az egész ember gyökeres átalakításához, a bűnös ösztönöket igyekszik elfojtani, a rosszra való hajlandóság erejét gyöngíti és általában a keresztyén erények gyakorlásában a belső embert támogatja. A keresztyén hit önmagában hordja igazságának biztosítékát. Valamint a fénynek nincs szüksége bizonyítékra, éppúgy a hit önmagában is elég bizonyíték maga mellett. Aki e hitnek birtokában van, az hasonlatos az olyan emberhez, aki sziklára építette a házát, és megjedni akkor sincs oka, ha a hitetlenség viharai zúgnak körülötte. Bizonyára van korunkban is sok olyan keresztyén, aki a modern műveltség kérdései és kételyei által ostromoltatva is nyugodtan és biztosan pihen hitének ölében. Az ilyeneknek, természetesen, nincs szükségük erre a könyvre, mert ők nap-nap után tapasztalhatják, hogy hitük Istennek ereje az ő üdvösségükre.

Ám, sajnos, nem mindenki dicsekedhetik azzal, hogy hitéletét a korszellem ártalmas befolyásával szemben is sikerült megőriznie. A korral haladó ember gyakran ütközik olyan kérdésekbe, amelyek hitéletét közelről érdeklik s amelyek elől egykönnyen ki nem térhet. Azután elegenden vannak olyanok is, akik még mindig nem találtak hitük számára szilárd alapot. Az atheisták tanai nem elégitik ki őket, nevezék bár azok magukat materiálistáknak, avagy monistáknak vagy más egyebeknek. Lelki nyugalom után, békesség után, Istenhez vágyódnak. Ám a keresztyén hitnek ösvénye előttük járhatatlannak látszik; szemük ezen az úton tömérdek akadályt lát, amelyek elhárítását lehetetlennek tartják. Ezeknek való ez a könyv. Útmutató akar lenni a hitélet körül folyó viták és küzdelmek zürzavarában. Arról akar ez a könyv meggyőzni, hogy a Krisztushoz vezető út ma se nehezebb, de nem is könnyebb, mint valaha volt. A fő az, hogy komolyan keressük ezt az utat. Aminek maradáno értéke van, soha sem hull az magától az ember ölébe. A hitnek „drága gyöngy“-ét is keresni kell. „És kerestek engem és megtalál-

tok, ha teljes szívetekből kerestek“, mondja az Úr. „Megg-segíti az Úr azokat, akiknek szívében őszinteség lakozik“.

Hitvédelmi munkájában szerző nagy körültekintéssel és gondosan válogatja meg a vallási kérdéseket, amelyekben tájékozást és megerősítést kíván nyújtani. Könyve tizenegy fejezetében a következő tárgyakat fejtegeti: 1. A Bibliában rejlő kincsről, a Biblia apológiája. 2. Kicsoda néked a Jézus, népszerű krisztológia. 3. Mi teszi az embert szabaddá? Polémia az atheizmus ellen. 4. Tudomány és hit, a tudomány és a vallás közötti viszony ismertetése. 5. A hit és a csillagok világa, melyben azt fejtegeti, hogy az alaposabb természetismeret az Isten helyesebb felfogására vezet. 6. Az Istenben való hit és a természeti törvény, polémia a materializmus ellen. 7. A keresztyénség és a fejlődésthéoria, annak kimutatásával, hogy a fejlődésthéoria az Istenben való hitre utal. 8. A belmisszió, mint Jézus megmentő hatalmának bizonyítéka. 9. A keresztyén ember és a szociális kérdés. 10. A pogánymisszió, mint Jézus királyi hatalmának bizonyítéka. 11. A keresztyének reménysége, mely a sírontúli életről szól.

Ezeket a hitéletbe vágó kérdéseket Pfennigsdorf nagyon világosan, élénken és vonzólag tárgyalja. Fejtegetéseivel megvilágosít, eszméltet és termékenyít. Nem tudós nyelven, nem száraz okoskodással érvel, hanem gyakorlatilag, mindenütt a tapasztalatra való hivatkozással argumentál. E népszerű tárgyalási módja által szerző valóban mélyíti a hitéletet, szilárdítja annak indokait, kellően tájékoztatja olvasóit korunk kérdéseivel és kételyeivel szemben. Mi hisszük, hogy a „Hit és szabadság“ úgy tartalmi érdekességénél, mint szerencsés szerkezeténél fogva alkalmas jó fegyvernek bizonyul a hitetlenség legyőzésére, a keresztyén hit erősítésére s a korkérdések tisztázására.

Meg vagyunk győződve róla, hogy mint a Drummond-féle „Természeti törvény“, úgy a Pfennigsdorf-féle „Hit és szabadság“ is rövid idő alatt közkedveltségű olvasmánya lesz a hitéről számotadni szerető magyar protestáns közönségnek. E végből bizalommal felkérjük protestáns lelkészi és hitoktatói karunkat, hogy a „Hit és szabadság“ ajánlására és terjesztésére különös gondot sziveskedjenek fordítani.

A könyvet Gyalog István lelkész nagy szeretettel, értelmesen és magyárosan ültette át irodalmunkba. Nyomása, kiállítása, kötése nagyon csinos, az ára (kötve 2 K) rendkívül jutányos. Megrendelhető Hornyánszky V. társulati bizományosnál és a többi hazai könyvkereskedésben. Ünnepi és alkalmi ajándéknak is igen alkalmas munka.

2. A *Koszorú*-füzetekből az idén ismét tíz új darabot (151—160. füzet) adott ki a MPIT.

A 151. füzet *Szarka* Lajos tollából a „Zsoltár és a Himnusz“ cím alatt erőteljes elbeszélést közöl, amelyben Kádár Péter erősvári kálvinista gazdának az egyházi iskoláért való küzdelmét és bőkezű áldozatkészségét tanulságosan beszéli el a szerző.

A 152. füzetben két verses elbeszélés olvasható. Az elsőben legifj. *Szász* Károly „A hitetlen“ cím alatt egy isten-tagadó mérnök megtérését beszéli el, akit hitbuzgó feleségének súlyos betegségből kigyógyult gyermekök kórágánál tanúsított példás viselkedése Istenhez vezérel. A második kis elbeszélés „Az ítélet“ cím alatt *Szuhay* Benedektől megrázó népies történetet hoz, melyben egy sok gyermek miatt elkeseredett anya elátkozza gyermekeit, azok egymásután el is pusztulnak, de e fölötti fájdalomába belehal a melegszívű apa és megőrül az életúnt anya.

A 153. füzetben *Sárányi* István zengzetes versekben szindús nyelven „A pálinka ördöge“ címen Bujdosó Péternek szomorú történetét regéli el, akit a pálinka ördöge előbb koldusbotra juttat, azután szörnyű halálba visz. Tanulságos történet az alkoholizmus ellen.

A 154. füzet „Szegedi Kis István“ magyar reformátor népszerű életrajzát közli *Váradi* Ferenctől, aki Szegedinek apostoli buzgóságát, szilárd hitét és szép keresztyén jellemét építően domborítja ki. Sikerült népszerű életrajz.

A 155. füzet „Az ital átka“ címen *Boldog* Balázstól egy izsákos kovácsnak, *Üllői* Gergelynek érdekes megtérését beszéli el, akit erős akarata egy alkoholelles egyesület segítségével visszaad a józan munkás életnek és elhagyott derék családjának. Sikerült szociális rajz.

A 156. füzet „Az Úr ösvényén“ cím alatt *Desseffy* Bertától egy egyszerű, de kedves és építő történet keretében mutatja ki, hogy van Isten, van egy szerető édesatyja az embernek, aki, ha bizik benne, megsegíti, akihez ha imában fordul, meghallgatja. Szép vallásos olvasmány.

A 157. füzetet „Istennek minden lehetséges“ cím alatt *Csobánézi* József írta. Az életből vett történet az érdeklázás ellen, erős pasztorális és szociális háttérrel.

A 158. füzetben „Isten nem ver bottal“ címen *Moravcsik* Gyuláné beszél el egy erőteljes történetet, mely Gábor István gazdag földműves hitetlenségének kudarcát és Istenhez térését festi sok reális vonással és vallásos erővel.

A 159. füzet *Szöts* Farkas tollából „A jeddi papné“

áldásos életét rajzolja, aki korán özvegyiségre maradván, Istenbe vetett erős bizalommal fölnevelt egy nagy családot és keresztyén lélekkel töltött meg egy gyülekezetet. A keresztyén papné családi és társadalmi tevékenységének fölemelő rajza.

A 160. füzet *Forgács* Gyulától „A vér“ címen történeti elbeszélés keretében egy zsidó család keresztyénségre térését mondja el. A zsidótérítés körébe vágó missziói munka.

A *Koszorú* 1909. évi füzetei egészben véve jó benyomást tesznek az olvasóra. A füzetek mindenikében van több-kevesebb hiterősítő és erkölcsnemesítő erő s így tartalmuknál és irányuknál fogva a keresztyén vallás építésügyének jó szolgálatot tehetnek. E mellett népszerű nyelven, folyékony magyarsággal úgy vannak írva, hogy a gyermekek és a nép is megértheti. A mi véleményünk szerint a „Koszorú“ füzetei nagyon érdemesek arra, hogy a gyülekezetek pásztorai a nép körében, az iskolák vezetői a tanulók között tömegesen terjesszék s ezzel a támogatással a MPIT-ot a maga népevangélizáló munkájában elősegítsék. Mert nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a vallásos iratok terjesztése fontos belmissziói és lelkigondozási munka, amelyet manapság, amikor egyrészt a hitsorvasztó szociálizmus, másrészt a harcias klerikalizmus annyi lélekrontó nyomtatvánnyal árasztja el a népet, az evangélium órállójának kettőzött eréllyel kellene a saját érdekében felkarolnia. Mert tapasztalati igazság, hogy irodalmi támadást irodalmi fegyverrel lehet a legsikeresebben ellensúlyozni és visszaverni.

Úgy a *Házi Kincstár* kötetei, valamint a *Koszorú* füzetei megrendelhetők és terjesztés végett bizományba vehetők Hornyánszky V. útján (Budapest, V., Akadémia bérháza).

s—s.

Alexander Bernát: Művészet, a művészet értékéről, a művészeti nevelésről. Budapest. Franklin. 239 l.

A reális élet tényeit szem előtt nem tartó tudomány többé-kevésbé üres spekulációvá fajul. Viszont a tudományok vívmányait rendszer, összefüggés és megértés nélkül alkalmazó gyakorlat oly zűrzavart teremthet, amely magának a tudománynak a lekicsinyléséhez vezet. Tagadhatatlan, hogy művészeti életünk (a színpad, a költészet, a festészet, az építészet) szokatlanul pezsgő eleveenséget mutat.

Ez az eleveenség a műalkotások szaporasága mellett abban áll, hogy a különböző irányok egymással birokra kelnek az elsőbbségért.

Bele kell vinni a művészetet a mindennapi életbe! Az elavult elaggott művészeti irányok helyét váltsa fel a holnap művészete! s más ilyen jelszavak uralkodnak. S a mi közönségünk egyes egyedül józan eszére hagyatva alig tud eligazodni e jelszavak között: Szabolcska-é vagy Ady? A magyar stíl vagy a régi kipróbált stílusok? Oly nemzeteknél, kikben megvan a művészi izlésnek az egyetemessége és fejlettsége, az ily kétségek kevésbé fárasztók. A mi művészi nevelésünk azonban csak a tegnapi kezdődött el. Hisz a legfejlettebb magyar művészet is, a magyar költészet, még napjainkban is többé-kevésbé politikai és hazafias czélok szolgálatában áll s nem tisztán művészeti feladat megoldására igyekszik.

Ilyenkor — bármily érdekes is a művészek és műalkotások birkozása — elmélet tud egyedül megbízható szempontokat megállapítani. Nem úgy juthatunk megnyugtató következtetésekhez, ha azt kérdezzük, hogy X az igazi művész-e? vagy ez az igazi műalkotás vagy amaz? Hanem akkor fogunk tisztán látni, ha elméletileg tisztába jövünk azzal a kérdéssel: mi a művészet, mi annak az értéke, mit lehet és szabad követelnünk tőle?

Alexander ép ezeket a kérdéseket veti föl és magyarázza. Mi a művészet? Az életérzések megújításának, növelésének, finomításának örökkön-örökké buzogó forrása (94. l.) Mennél hivebben táruul föl előttünk a műalkotásban ily életérzés, annál jobban tudjuk átérzeni, annál erősebb a mű hatása. Élni akarunk, ez a fő, ez minden; és mennél inkább érezzük, hogy élünk, annál nagyobb gyönyörűség élni; a művészet pedig a legtompább érzék számára is fokozottan érezhetővé teszi az életet. A művészet a valónak betetőzése, értékelése. A világ értékeinek egyik rendje. Azoknak az értékeknek rendje, melyek összességét szépségnek, boldogságnak nevezzük.

Mit ér nekünk ez a művészet? A művészet a lélek épségéből, egyensúlyából, harmóniájából ered, a lélek egyensúlyát, épségét és harmóniáját teremti. A *nagy pihenők egyike* a művészet az élet küzdelmeiben. A művészetben visszatérünk magunkhoz, egyeknek, egészeknek érezzük magunkat, valónk teljességét érezzük.

Érzéseink a műlvezetben finomodnak; jobb, erősebb, tisztább, egyénibb embereknek érezzük magunkat. A művészet lelkünk higienéjéhez tartozik. A művészet világa nagy alkotása lelkünknek; megromolhat időnként, de ki nem pusztulhat és lelki gyökereiből mindig új életre ébred. Lelkünk erejének nagy táplálója és megóvója.

Ha ilyen nagyszerű a művészet világa s ily egyetemes

értékkel bír, szeretnünk és művelnünk kell önmagunkban. De szeretnie és művelnie kell első sorban az iskolának. Mert a cél az, hogy egyetemes esztétikai nevelés által a művészet valóban egyetemes közkinccsé váljék. A művészeti nevelésnek valóságos *lelki élményeken* kell alapulnia: cselekvésen (rajz) és szemléleten. Csak így lehetséges a helyes művészi nevelés. Ezen építő fejtegetések között éles, sokszor fájó, de sohase túlzott bírálatot mond arról a művészi nevelésről, a melyet ma az iskolában nyerhetni. A mai középiskola legfőbb baja s egyszersmind a művészi egyéniség kifejlődésének nagy akadálya a verbalizmus, a szótanulás. Hiba, hogy a rajz és geografia nem kapott megfelelő helyet a tantervben.

Tanítsuk meg a növendéket szemlélni, megfigyelni. Mert az esztétikai, a művészi képezés egyáltalán nem tantárgy, hanem nevelés. Annak át kell hatnia a lelket, tehát nemcsak a tanítást, hanem az egész iskolai életet, melynek ez legyen illata.

Ezek az Alexander könyvének főtételei. Arról a gondolatbőségről, meggyőző okfejtésről, mely az egész tanulmányban érvényesül, lehetetlen még halavány képet is adni. S ha nem is tartjuk e művet a jövő bibliájának, mint Rákosi Jenő egyik vezércikkében írta, bizonyos, hogy szükséges és hasznos tanulmány. Szükséges, hogy az elmélet legújabb állásáról a közönség értesüljön s hasznos, ha az elvont tételek oly megnyerő alakban lépnek a közönség elé, mint ebben a műben, a melyet mindenki megért, sőt élvezettel olvashat el.

(Szászváros.)

Dr. Kristóf György.

A nagyenyedi Bethlen-kollegium önképzőkörének Emlékkönyve; alapításának 118-ik, újjászervezésének 50-ik évfordulója alkalmából szerkesztették többen. 194. l. Nagyenyed.

A XVIII. sz. végén megújhódó magyar nemzeti szellem hullámverései eljutottak ref. iskoláinkba is. Tanárok s tanulók lelkét egyaránt mélyen megragadta a nemzeti szellem ápolásának a gondolata, melynek legbiztosabb módja az anyai magyar nyelv ápolása volt. Bizonyossága ennek az, hogy Szász Károly enyedi tanár mindjárt a XIX. sz. század elején oly tanszert dolgozott ki s hozott javaslatba, amelyik szerint az eddigi latin helyébe a magyar lépett volna. S bizonyossága ennek, hogy a protestáns iskolákban nyelvművelő, önképző társulatok alakultak, melyek szervezetre nézve és célzataikban

tisztán magyar iskolai intézmények. Az enyedi iskolában 1791-ben alakul meg a *magyar társaság*, amely a következő évben már nyomtatott füzettel lép a nyilvánosság elé ily címen: Próba, melyet anyai nyelve tanulására tett a Nagyenyeden tanuló ifjak között fennállott magyar társaság. Ugyancsak ezzel a mozgalommal függ össze az első magyar színjátszók (Jancsó Pál, Pergő Celesztin, Koncz József és Sáska Pál, valamennyi enyedi diák) pályaválasztása. Tudjuk: a színeszet is első sorban a nemzeti nyelv feladatait szolgálta. E két körülmény maga helyet biztosít a Bethlen-kollegium keretében keletkezett önk. társulatnak a magyar művelődés történetében. A *Próba* után még 1847-ben adtak ki az enyedi ifjak *Korány* címmel nyomtatott emlékkönyvet. Ez a mostani tehát a harmadik.

A 118 esztendő s multat felölelő emlékkönyv természet-szerűleg két részre oszlik: 1. Történelmi visszapillantás. 2. Szemelvények és emléksorok az önképző kör egykori tagjaitól.

A történelmi visszapillantásban nélkülözzük az 1792. évi Próba részletes méltatását. Pedig helyén lett volna itt legalább oly terjedelmű ismertetése, mint ahogy Sámuel Aladár a Vadnay Károly „Fővárosi Lapok“-jában vagy Buday Árpád a nagyenyedi *Közérdek*-ben tette.

Az emléksorok és egykori dolgozatok természetesen nagyon is foszlányos képét adják a kör keretében lefolyt munkásságnak és munkásoknak. De még így is elismerés illeti a szerkesztőket, kik mind önképzőkori tagok, azért, hogy a multat tisztelve, a hagyomány eleven erejétől lelkesedve izlésről tanuskodó ügyességgel megszerkesztették s kiadták e füzetet. A Próbának s a Koránynak nem méltatlan utóda ez emlékkönyv. Maradjon is meg mindenkor a tisztas mult által megjelölt nyomdokon a Bethlen Gábor ifjúsága oly derekas buzgalommal, mint az 1908—9-ki iskolai évben volt, amikor ez emlékkönyv mellett emléktáblát állított a nagy fejedelem marosilyei szülőházára.

Dr. K. G.

Falke R.: A három világvallás küzdelméről. (Buddhizmus, Izlam, Kereszténység). Németből fordította *Kiss Béla* bácsfalusi ev. lelkész. Brassó 1909. 66 lap. Ára 1 korona.

Derék dolgot végzett *Kiss*, hogy a majnai frankfurti katona főpaprak ezt az összehasonlító vallástörténeti katejást magyar prot. közönségünknek is hozzáférhetővé tette. Szerző előszót is írt a magyar kiadáshoz, a melyben helyesen mondja,

hogy a három világvallás mai küzdelmében a világtörténelem kimondta az ítéletet Krisztus és a keresztyénség javára.

Kérdések és feleletek alakjában öleli fel nagyobb művében bőven tárgyalt rengeteg tananyagából a szükséges tudnivalókat és pedig úgy, hogy egyes fejezetekben ismerteti a három vallásalapító nevét és életidejét, azok történeti iratait, életrajzát s tanait, természetesen folytonos figyelemmel „azoknak valláserkölcsei befolyására“ az illető népek egyéni és társas közösségi életére. Teszi azt „a legnagyobb történeti tárgyilagossággal és minden célzatosság nélkül“ olyannyira, hogy szerinte „még a mostani keresztyénség is hitvallásaival, szektáival és közösségeivel nem egységes, tiszta vallás“. Az igazi vallás azonban „csak a keresztyénség!“ A Jézus személyisége, a belőle és tanításából eredő valláserkölcsei behatások megcáfolhatatlan bizonyítékai ez állításnak. Mert a buddhizmus „tartalmatlan, rideg ereklyeimádás“, az izlam „anthropomorfista politikai vallás“, míg ezzel szemben a keresztyénség s különösen annak evangéliumi alakja „a szeretetnek és az igazságnak (szellemi) vallása“. Buddhizmus és izlam „egy kornak mulandó alakulatai egyes korok számára“.

Találón mondja az utolsó kérdésben: „Egyes keresztyéneknek modern vonzódásuk a buddhizmus iránt korunk pessimistikus és atheisztikus szellemében keresendő.“ Shoppenhauer, Hartmann, Nietsche (sic!) gondolatai azt árulják el, hogy ők a buddhizmusnak valának követői. Ámde, aki ilyen lélekgyilkoló, nihilista, Isten nélküli vallással be tudja érni, az azt árulja el, hogy sem a keresztyénség igazságát, sem saját szívének szükségleteit felfogni, illetőleg megismerni nem vala képes. A mi lelkünk Isten, békesség, igazság és üdvösség után vágyakozik s mindezek feltalálására egy mutatta meg az utat csak, Jézus Krisztus, az élő Istennek fia.“

Kár, hogy a káté kissé bővebben nem terjeszkedett ki a három világvallás, de különösen a keresztyénség külmisziói munkásságára, a melyből még inkább kitűnt volna utóbbinak világmisziói hivatása és teljes győzelme a végső küzdelemben.

A fordítás eléggé hű, tiszta és magyaros. Csak az orthografiában nem következetes és több helyütt szenvedő alakot használ. A legmelegebben ajánljuk Falke művét lelkészeink, fiatal theológusaink és műveltebb közönségünk szíves figyelmébe. Hisz a vallásos kérdések ma már közérdekűek.

Sz. M.

Wallrabenstein Jakab: Küzdelem az alkohol ellen.
Sopron (Török K.) 1909. 21 lap. Ára 20 fillér.

Az ismert nevű belmisszionárius újbánovcei ev. lelkész igen ügyesen a bűnnel hozza szerves kapcsolatba az alkohol élvezetét és romboló hatását. „A legtöbb esetben az alkohol okozza az isteni parancsolatok áthágását.“ Annak beigazolásául két megbízható statisztikai adatot hoz fel. Az egyiket Közrejt amerikai miniszter készítette az 1860—70. években előállított s elfogyasztott alkoholról. E szerint 10 év alatt 3 milliárd és 600 millió dollár értékű alkoholt fogyasztottak Északamerikában, ami 300 ezer ember életébe került. Ebből 100 ezer gyermek a szegények házába, 150 ezer ember a börtönbe jutott, kétezer ember öngyilkos, 20 ezer özvegy s 1 millió árva lett. A másik németországi statisztikai kimutató szerint az 1908. évben 3 milliárd márka árú alkoholt fogyasztottak s 30 ezer ember az iszákosok örütségébe esett. Annak folyománya az volt, hogy iszákosság az oka a gyilkosságok 46, a betörések 50, a testi sértések 75 s az erkölcstelen merényletek 75°/_o-ának.

Találóan konstatálja a szerző, hogy „gazdag és szegény egyaránt rabja az alkoholnak“, mely pedig mindenféle foglalkozásnál „bénítólag hat a szervezetre“. Az ellene való küzdelem „a belmissziói munkásságnak egyik legégetőbb és legnevezetesebb feladata“. Egyik legkiválóbb organuma a Genfben 1877-ben alakult „kék keresztgyelet“. Előljár a kis Dánia, ahol 310 ilyen egyesület működik 20.616 taggal. Magyar harcosa volt a nagy Székács József Bpsten, ki „nemcsak szószékről hirdette a bűntől szabadító evangéliumot, hanem elment elveszett jnhaihoz a sötétségben, lebujokban s pincehelyiségekben összegyülekező zsebmetszőkhöz, iszákosokhoz s nekik is hirdette a jó Istennek irgalmát és kegyelmét“. Az államnak is szigorú törvényt kellene hoznia, mint Svédországban az alkohol ellen.

Szerzőnk külföldi diák korában komolyan tanulmányozta a belmissziói intézményeket s különösen a Bodelschwinghféle telepet. Maga is tényleg működött a belmisszió egyes ágaiban s így ismeri e bűn eredetét és következményeit. Állításai és következtetései tehát találók és megbízhatók. Röpiratát tehát melegen ajánljuk a tömegesebb terjesztésre is prot. lelkészek szíves figyelmébe. Evang. ker. álláspontja pedig a röpiratban szinte üdítőleg hat az olvasóra.

Sz. M.

Külföldi irodalom.

Pfaanmüller G.: Jesus im Urteil der Jahrhunderte.
Die bedeutendsten Auffassungen Jesu in Theologie, Philosophie, Literatur und Kunst bis zur Gegenwart. Leipzig und Berlin (Teubner B. G.) 1909. 578 lap. Ára kötve 6 márka.

Előszavában helyesen mondja a szerző, hogy a rendszeres bibliai kritika óta „különbséget teszünk az egyház dogmatikai s a biblia történeti Krisztusa között“. A Krisztuskép a különböző korok szerint változik. Azért azonban egy Pál vagy János apostol, Origenes vagy Augustinus, Assisi Ferenc vagy Aquinói Tamás, Luther vagy Kálvin, Klopstock vagy Herder, Schleiermacher vagy Harnack Krisztusképe nem önkényes alkotás, hanem a Jézus személyiségében s a különböző vallásos meggyőzésekben gyökerező felfogás.

Rövid történeti bevezetéssel kíséri a szerző az őskeresztény-ség, középkor, újabbkor és a XIX-ik század főbb Krisztusképeit és pedig úgy, hogy elsősorban bemutatja a kiválóbb theologusok, azután a keresztény énekirodalom, majd a közép- és újabbkori böleselők s végül a szocializmus és az újabb művészet különböző felfogásait. Ami a különböző korok jellemző Krisztusképeivel is gazdagon van illusztrálva.

Sorra egymásután bemutatja rendkívül élénk és vonzó előadásban az őskereszténység köréből az első gyülekezetek, Pál és János bibliai, majd az apologeták, Celsus, a gnosztikusok s az alexandriaiak böleseleti, s Arius, Athanasius, a niceai zsinat s a keleti és nyugati egyház különböző irányban befolyásolt dogmatikai s az őskeresztény énekköltészet gazdag Krisztusképeit. A középkor Krisztusvilágából bemutatja a germánok, a scholasztika, a waldeusek, Assisi Ferenc, a misztika s a középkori énekköltészet Krisztusképeit. Erre következnek a reformátorok, a szekták, Loyola és az ellenreformáció, az orthodoxia, a hith. misztika, a pietizmus, a felvilágosodás, a racionalizmus s Luthertől Gellértig az énekköltészet ugyancsak gazdag és változatos társadalmi Krisztusképei. Végül a XIX-ik század ismertetésénél behatóbban méltatja a „Jézus élete“ kutatásának gazdag irodalmát s a filozófia, szépirodalom, szocializmus, művészet s az énekköltészet hasonlóan felette gazdag Krisztusképeit. Egy függelékben közli koronként csoportosítva a Jézus életére vonatkozó gazdag irodalmat s szemléltetésül művének tárgyalási menetét követve, Leonardo da Vinci, Tizian, Dürer, Grünewald, Rubens, Rembrandt, Klinger, Gebhardt és Uhde Krisztusképeit. Kár, hogy Munkácsi Mihály képeit nem vette föl könyvébe.

A keresztény egyház- és művelődéstörténet nagy férfainak Krisztus személyiségéről alkotott ítéleteivel van itt dolgunk, amelyeket szerző ritka tárgyilagossággal és szabadelvűséggel tár föl az

olvasó elé. Vonzó alakban megismerjük az antik világ, a középkor és a reformáció Krisztusdogmáit, s a fölvilágosodás és a XIX-ik század gazdag Krisztusképeit. Szinte klasszikus olvasmány egy Eucken vagy Paulsen, Chamberlain vagy Harnack, Keim, Nesiss vagy Beyschlag Krisztusképe. E jellemzésekből tűnik ki igazán Jézus személyiségének gazdag vallásos erkölcsi tartalma s közvetlen bizonyosságként tűnik föl lelki szemeink előtt a világ megváltójának gazdag fensége. Még a nehezebb és bonyolódottabb krisztológiai problémák ismertetésénél is szinte észrevétlenül vezet be a művelt laikus olvasót is Krisztus személyiségének gazdag tárházába. Erről az oldalról s talán a magyar vonatkozásokkal is megbővítve, minden művelt magyar embernek asztalán helye volna e műnek. Még a szocializmus irodalma sem tudta nélkülözni. Ebben rejlik éppen a keresztyénség örök világvallási jelentősége, hogy abban központi helye és szerepe van Krisztus személyiségének, mint akiben erőt és életet nyert a keresztyénség hit- és erkölcsvilága. Szerző műve fölébredt újabb keresztyén vallásos tudatunk és érzésünk világának egyik legméltóbb megnyilatkozása s a „Jézus élete“ irodalmának egyik legszebb terméke. A legmelegebben ajánljuk a külsőleg is igen díszes kiállítású művet lelkészeink, theologusaink és műveltebb egyháztagjaink szíves figyelmébe.

Sz. M.

Külpe O.: Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland. Eine Charakteristik ihrer Hauptrichtungen. Vierte verbesserte Auflage. Leipzig (Teubner), 1908. 125 lap. Ára 1.25 márka.

Az előző három kiadással szemben (az első 1902-ben jelent meg) a negyedik lényegesen javult és bővült az újabb és legújabb német bölcséleti rendszerek és irányok kritikai jellemzésével, amelyekkel egy új élet- és világnézet megalapozására törekszik. Ma, a XIX. század elejéhez hasonlóan, újból a filozófia felé fordul a közfigyelem Németországban. Az egyes tudományágak vívmányainak egységes és rendszeres összefoglalását ma már senki sem kerülheti el. Találón mondotta Treitschke, a nagy német történetíró, hogy egy politikai eseménynél is nagyobb figyelmet érdemel egy-egy újabb bölcséleti rendszer. A spekulatív módszert mellőzve ma a bölcsélet az induktív módszer alapján akarja korunk pozitív ismereteit összefoglalni s ezzel egy új élet- és világfelfogásnak útjait egyengetni.

Szerzőnk a legújabb német bölcsélet történetében négy főbb irányt különböztet meg, ú. m. a Mach- és Dühring-féle pozitívizmust, a Haeckel-féle materializmust, a Nietzsche-féle naturalizmust s a Fechner, Lotze, Hartmann és Wundt-féle idealizmust. Egy záró

fejezetben összefoglalja aztán kritikai fejtegetéseinek pozitív eredményeit.

A pozitivizmus bölcselete, mint a tapasztalati tudomány elmélete a Schelling-Hegel-féle ú. n. „abszolút bölcselet“-tel szemben keletkezett. Rendszerezője Comte és követői közül Mill és Spencer s azok tekintélyes német tábora. Főbb német képviselői Mach és Dühring. Előbbi szerint a tudomány a tények feldolgozása a gondolatok alakjában. Ezt nevezi ő a gondolkozás ökonómiájának. Így hát az anyagi világ sem más, mint az érzések összekapcsolása. Tudományos eljárása minden ízében metafizikaellenes. Gondolataink segítségével fejtjük ki tapasztalatainkat s azokról szerzett érzéseink tudományos eljárásunk produktumai. Mach bölcselete a pszichológián szenvedett hajótörést. Tovább fejt ki ez álláspontot Dühring, ki szerint „minden bölcselet kiindulópontja a valóság s annak tudománya: a természettudomány. Művének a címe: „Wirklichkeitsphilosophie“. Tudásunk határa a valóság, épp azért az ismeretszerzés összefüggésben van az étellel és a gyakorlati cselekvéssel. Áthidalhatatlan itt az ür a tiszta gondolkodás és a valóság között.

A materialismus legkiválóbb német képviselője a jénai Haeckel „Welträtsel“ c. műve. Ebben ő a világ, az élet és a lélek lényegének, keletkezésének és kifejlődésének kérdéseire akar megfelelni. Szerinte minden világtalány az egyetlen substantia problémájára vezethető vissza, amelyet a természettudós univerrsumnak, a bölcselet substantiának s a hívő istennek nevez. A világ megismerésénél az érzéki tapasztalás s az észszerű gondolkodás útja áll rendelkezésünkre, épazért Haeckel szerint a bölcseleti irányok különfelesége a dualismus és a monismus ellentétére vezethető vissza. A Haeckel-féle bölcselet alapfogalma tehát a substantia fogalma, amelyben elválaszthatatlan egységben van az anyag az energiával, s amelynek legfőbb törvénye a kémiai és fizikai törvény az anyag és az erő fentartásáról. Így hát a lélek is természeti tünemény s a pszichológia a physiológia egyik ága lesz. Moniomusa lényegében véve materialismus, amelyhez még az is járul, hogy teljes tájékoztatlanságot árul el — mint Paulsen is kimutatta — a bölcselet, a vallás és az egyház története terén. Mindenesetre egyoldalú dogmatismusa különös jelenség egy Kant, Goethe és Schopenhauer tudománya mellett. A természettudomány, a pszichológia és az ismeretelmélet psychophysica parallelismusa alapján könnyű megcáfolni Haeckel materialismusát.

A naturalismus legfőbb német képviselője Nietzsche, kinek útegyengetője volt Feuerbach és Kirner. Az értékek átértékelése volt az ő feladata. A hatalomhoz való akarat evangeliumát hirdeti, amelynek típusa az „Übermensch“ ideálképe. Az élet volt az ő legfőbb problémája s az élet értékeinek és feladatainak meghatá-

rozása az ő legfőbb célja. Rousseau módjára a tévedező és támo­lygó embernek a képében kereste az 'et igazságát. Sajnos, hogy haladó emberének a képe a retrograu ember képe, akinek álláspontja minden bölce­selet megszűnésével azonos. A gondolkozás, ismeret és akarat csak a hatalomvágy silány eszköze, amint hogy a naturalismus tudományos szempontból tekintve egyetlenegy problémát sem tudott megoldani.

A német idealismus főbb képviselői Fechner, Lotze, Hartmann és Wundt. Fechner psychophys. rendszere a tapasztalati tudományokhoz csatlakozik, amely szerint minden valóság élő és lelkes lény. Az egész világegyetem az élő és lelkes erő­knek vég­hetetlen sorozata, amelyeknek összefoglalója az Isten. Lotze is a valóságnak észszerű theológiái meghatározására törekszik, amely szerint minden élő mikrokosmus a makrokosmus hű tükörképe és lenyomata. Anyag és szellem, test és lélek az egymásra való hatás viszonyában van egymással. Hartmann transcendentális realismusa „Hegel és Schopenhauer összeegyeztetése“, amely szerint a tudattalan őslényében akarat és képzet elválaszthatatlan egységben van egy­mással. Itt sajnosan nélkülözük az egyes tudományágakkal való szerves kapcsolatot, úgy hogy rendszerében inkább mythológiái spekulációval, mintsem tudományos rendszerrel van dolgunk. Végül ide sorozzuk a sokoldalúan tevékeny Wundt-ot, aki szerint a bölce­selet az egyes tudományágaknak kiegészítője és rendszeres össze­foglalója. A gondolkozás szerves kapcsolatban van a valósággal, amelynek főbb problémái a kosmológiai, psychol. és ontológiai probléma. A külső tapasztalás utolsó egysége az atóm, a szellemé az Isten, mint világakarat. Akarat és képzet minden valóság utolsó alapeleme, s a szelle­mi közösségek minden fejlődés utolsó céljai, mely fejlődés feltételezője az ethikai motívumok által vezetett isten. Összrendszerében a modern tudományok összes vívmányainak felhasználásával egy minden izében egységes világ- és életfelfogásra törekedett, amiért is Wundt metaphysikája korunk legimpozánsabb és legérettebb idealista rendszere, mely úgy módszer, mint tartalom tekintetében teljesen megfelel a modern tudományosság köve­telményeinek.

A legújabb német bölcelelettörténeti fejlődés ismertetésének végére jutottunk. Mint Leibniznál, úgy ma is a realitás fogalma a dolgok lényege, mely csakis az ész, tehát a gondolkozás segítsé­gével fogható fel és ismerhető meg. Határtalan céljai vannak a tudománynak, de időileg végesek a mi tudományos eszközeink. A reáltudományos ismeretszerzés, vagyis a realitás problémája a jövő bölce­selet megoldandó feladata. Ehben — mint Wundt példája is igazolja — Kant és Fichte a mi tanítómesterünk.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. június 1-től szept. 1-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Pártfogó tagoktól kötvényeik után 5%-os kamat 1909. évre: Bányai ág. hitv. ev. egyházkerület, Pesti ág. hitv. ev. magyar egyház.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Bihari ref. egyházmegye 200 kor.

3. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1909-re: dr. Belohorszky János Ujvidék, Bary József Nagyvárad, Boytár Sámuel Peder, Tiszabecsi ref. egyház, Budapesti á. h. ev. hitokt. testület, Rimaszombati ref. egyház, Palóczy Czinke István Rimaszombat, Barthalos Móric B.-Szöllös, Nagybányai ref. egyház, Tőkés József Málnás, Zöld József Resica, Resicai ref. egyház, Kulifay László Aba, Sándor János Miriszló. 1908. és 1909-re: Szabó István T.-Szt.-Miklós (18 K), Brunner János Sopron, ifj. Bocsor Lajos Tengőd. 1908-ra: Krupecz István Udvarnok, Nagykőrösi ref. tanítóképzőintézet (8 K). 1906-ra: Szücs János Berhida. 1903—1904-re: Könyves Tóth Sámuel Álmosd. 1902-re: Plachy Bertalan Pozsony (10 K).

4. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1909-re: Érmelléki ref. egyházmegye. 1908. és 1909-re: Teke ref. egyház. 1906—1909-re: Tóth Lajos Szintye.

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1909-re: Kis Ernő Pápa, dr. Bruckner Győző Igló, dr. Mirtzfeld Béla Sárkány, Bányay Sándor H.-M.-Vásárhely, Vitus Lajos Torda, Szücs László Senyeháza, Német Péter Csángor. 1908. és 1909-re: Benkő Viktor Fehérvár (9 K). 1910-re: Kádár Lajos Nagykanizsa.

6. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt 1909-re: Somogyi álman Arad.

7. Károli-alapra adakoztak: Püspökladányi ref. egyház 25 K, Kúnszentmiklósi ref. egyház 25 K, Hajduszoboszlói ref. egyház 25 K, Vésztő ref. egyház 20 K., Hornyánszky V. bizományos 1908. évi elszámolása: Koszorúfüzeteekért 1739 K 12 f. IIázi Kincstár kötetekért 331 K 16 f. Bihari ref. egyházmegye 15 K 40 f.

8. Könyvekért: Hornyánszky bizományos cég útján 1908. évben eladott vegyes kiadványokért 321 K 04 f.

Összesen befolyt 3231-72 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1909 szept. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Társulatunk t. tagjait tisztelettel fölkérjük, hogy tagsági díjjaikat sziveskedjenek minél előbb befizetni.

A Károli-alap gyarapítását bizalommal ajánljuk t. tagtársaink munkás szeretetébe.

A

Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizománynosnál (V., Akadémia
bérháza) kapható:

I.

Hit és szabadság,

írta Pfennigsdorf, németből fordította Gyalog István. Népszerű keresztyén hitvédelmi munka, a „Házi Kincstár“ X-ik kötete. Ára csinos kötésben 2 korona. Útmutató a jelenkor hitbéli zűrzavarai között. A nagy közönség által is élvezhető modorban írva.

II.

A Koszorú

1909. évi tíz új füzete.

Címük és szerzőjük: „A zsoltár és a himnusz“, írta *Szarka Lajos*. — „A hitetlen“, írta *legifj. Szász Károly* és „Az ítélet“, írta *Szuhay Benedek*. — „A pálinka ördöge“, *Sárándy Istvántól*. — „Szegedi Kiss István“, írta *Váradi Ferenc*. — „Az ital átka“, *Boldog Balázstól*. — „Az Úr ösvényén“, írta *Dessewffy Berta*. — „Istennek minden lehetséges“, *Osobánczi Józseftől*. — „Isten nem ver bottal“, írta *Moravcsik Gyuláné*. — „A jeddi papné“, *Szöts Farkastól*. — „A vér“, írta *Forgács Gyula*.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő füzetek a nagy közönség evangelizálására szánt rövid dolgozatok. Ára minden egyes füzetnek 8 fillér. Tömeges terjesztésüket melegen ajánljuk a MPIT tagjainak, a gyülekezetek pásztorainak és az iskolák vezetőinek.

Ez a két népszerű kiadvány a MPIT segítő tagjainak 1909. évi illetménye.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG ELNÖKE

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A budapesti theologiai akadémiáról. <i>Szöts Farkas</i>	497
2. Gályarabjaink megszabadítása. <i>I. Thury Etele</i>	510
3. Az 1848 : XX. t.-c. végrehajtásának közjogi és ethikai követelményei. <i>Dr. Nagy Olivér</i>	525
II. Tárcza.	
1. A tanítók feladata a földművelők szervezésében. <i>Meskó Pál</i>	534
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Antal Géza stb.: Emlékezés Kálvinról. <i>V. F.</i>	543
2. Pálóczi Horváth Zoltán dr.: A Kálvin-szövetség kiadványai és a Kálvin-szövetség Népkönyvtára. —s —s.	547
3. Gömör J.: Az orsz. ág. h. ev. tanáregyesület évkönyve az 1908/9. évről. <i>Sz. M.</i>	550
4. Réz L.: Vallás és művészet. <i>Sz. M.</i>	551
b) Külföldi irodalom.	
1. Alex. Claparède: L'Eglise Reformée Hongroise. <i>F.</i>	554
2. Sell K.: Catholicismus und Protestantismus. <i>Sz. M.</i>	556
3. Goldschmidt K. W.: Der Wert des Lebens. <i>Sz. M.</i>	559

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a kiadóhivatalban (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

A budapesti theologiai akadémiáról.

(Teljessé léételének 50-dik évfordulójára.)

Kálvin születésének 400-dik évfordulójával gondviselés-szerűen összeesik a hazai és a fővárosi protestantizmus néhány korszakos eseményének és intézményének félszázados évfordulója, melyek a folyó 1909-dik évet protestáns jubileumi esztendővé avatják.

A folyó évben múlt 50 esztendeje az 1859. évi protestáns pátens kibocsátásának, mely nyílt parancs a hozzáfűződő szomorú emlékek miatt egyrészt gyászos évforduló, de másrészt a népek sorsát intező gondviselés kezében magyar nemzeti ébredésünknek egyik főrugója, protestáns egyházi feléledésünknek áldásos megindítója lón. Az idén ünnepeltük a „Protestáns Országos Árvaegylet“ alapításának félszázados évfordulóját, melynek szerény keretéből az az egyháztörténeti tény magaslik ki, hogy ezzel a mustármagszerűen indult evangyéliomi egyesüléssel vette kezdetét egyházunkban és hazánkban a rendszeres árvagondozás és a szervezett keresztényen szeretet munkásság. A folyó évben ünnepli fennállásának félszázados ünnepét a budapesti református főgimnázium, mely intézetünknek megalapítása szintén korszakos esemény nemcsak a fővárosi és a hazai kálvinistaság életében, hanem egyik jelentőségteljes mozzanat a magyar nemzet kulturtörténetében is. Erre a protestáns jubileumokban gazdag esztendőre esik budapesti theologiai intézetünk teljessé válásának félszázados évfordulója is, melynek megünneplésére ez alkalommal összegyűlekeztünk.

Ez az ünnepélyes pillanat nem elég idő és nem alkalmas keret arra, hogy intézetünk változatos történetét pragmatikusan és részletesen ismertessem. Megtettem azt a millenium évében írt monografiámban „A budapesti theologiai akadémia múltja és jelene“ (Budapest, 1896, Hornyánszky V.) című könyvemben. A jelen ünnepélyes alkalommal be kell érnem azzal, hogy a lefolyt félszázados multnak csak főbb mozza-

natait rajzoljam és néhány különösen jellemző sajátosságát emeljem ki.

Közismert tény, hogy intézetünket, mint a régóta tervezett pesti protestáns főiskola egyik ágát, több előzetes, de sikertelen kísérlet után 1855-ben Török Pál pesti lelkész, a későbbi dunamelléki püspök alapította és szilárdította meg. Az alapítási mozgalmakat az 1848/49. évi szabadságharc két külön jellegű időszakra osztja, melyeknek elsejét a nagy nemzeti katasztrófa csaknem teljesen megsemmisítette, másodikát a rátermett apostol alkotó bölcsesége és fenntartó energiája fényes diadalra juttatta.

Török Pál amint 1839-ben Pestre került, egyháztanácsa útján beterveztetett folyamodványban azonnal megindítja az elődje, Báthory Gábor által pengetett eszme¹ valóra váltását. A mozgalmat szeretettel fölkarolja a dunamelléki egyházkerület (1839), melynek tervezetkészítő bizottsága Fáy András tollából oly főiskolát javasol, melynek kebelében főgimnázium, theol. kollégium, jogi főiskola, tanár- és tanítóképző intézet is szerveztessék. Az ügyet lelkesen támogatja a Királyhágón inneni négy református egyházkerület konventje,² amely már 1840-ben pénzügyítő és szervező bizottságot küld ki. A következő évben már az ág. h. evangélikus testvérek is csatlakoznak a mozgalomhoz gróf Zay Károly indítványára³ és 1842-ben báró

¹ A pesti főiskola eszméjét először Vay József helytartó tanácsos vetette föl az 1796. évi ref. konventhez beadott memorandumában. Vay tervének az a veleje, hogy a magyarországi két evangélikus egyház és a görög nem egyesültek Pesten együttes erővel universitás-féle főiskolát alapítsanak. A túlmerész terv azonban belső szervei baja miatt és a lutheránusok és a görögkeletiek idegenkedése miatt már a születése évében dugába dőlt. A konvent által kitűzött tanácskozáson sem a meghívott lutheránusok, sem a felkért gör. kel. metropolita meg se jelentek. A Vay tervét részletesen ismerteti *Tormási János*, a dunamelléki egyházkerület 1796. évi jegyzőkönyvében (56. s köv. lap) és *Török Pál Korrajzok* című művében (168. s köv. lap).

Báthory Gábor pesti lelkész és dunamelléki püspök (1814—1839) is többször pengeti a pesti főiskola eszméjét, mert „hazánkban egyedül itt lehetne s kellene részünkről olyan iskolát fundálni, ahol ifjaink más tudományok mellett a multhatatlanul szükségessé lett német nyelvet nemcsak könyvekből, hanem mindennapi gyakorlásból is haszonnal tanulhatnák.“

² „A pesti főiskola terve, mondja a konvent határozata, nemcsak egyházunkra, hanem egész hazánkra nézve sokszorosán hasznos“ (1840. évi prot. konv. zk. 7. sz. végzése).

³ *Gróf Zay Károly* először „Szózat“ című röpiratában javasolta, hogy a pesti főiskola ne csak református, hanem a két egyház kö-ös „protestáns főiskolá“-ja legyen. Majd az 1841. évi egyetemes gyűlésre indítvány alakjában is beterveztette a javaslatát, melyet „édes öröm-

Prónay Gábor egyet. felügyelő vezetése alatt lutheránus tagokat is választanak a főiskolai bizottságba. Így alakul meg a „Pesti protestáns főiskolai választmány“, mely 1843-ban nagy buzgósággal kezébe veszi az ügyet: pénzt gyűjt szép sikerrel és eredményesen agítál a sajtó útján. Az egyházi sajtóban a Székács József és Török Pál alapította „Protestáns E. és I. Lap“, a napi sajtó részéről Kossuth Lajos „Pesti Hirlap“-ja erélyesen támogatják az egyházi és nemzeti szempontból egyaránt fontos kulturális mozgalmat. De a pár év múlva bekövetkezett szabadságharc s ennek gyászos kimenetele jó időre megakasztotta a szépen indult előmunkálatokat; az aláírt pénzek legnagyobb része, az aláírók halála, emigrálása vagy vagyoni romlása miatt, elveszett. A szépreményű főiskolai mozgalmából csak a meghalványult eszme, ennek néhány barátja s pár ezer frt befizetett adomány élte túl a nagy nemzeti katasztrófát.

Az abszolutizmus szomorú időszakában a hatalmi erőszak nemcsak politikai, hanem egyházi téren is betöltötte a normális alkotmányos életet. A protestánsoknak nem volt szabad se egyházmegyei, se egyházkerületi gyűléseket tartani, arra meg gondolni sem lehetett, hogy a pesti főiskolai választmány folytathassa félbeszakadt működését. A mozgalom elesett fonalát más alakban és más módon kellett fölvenni. Az idők jeleit legteljesebben Török Pál értette meg, aki a szabadságharc előtti főiskolai választmánynak is egyik legtevékenyebb tagja volt. Török az egyházkerületi gyűléseket helyettesítő „kormányzati és iskolai bizottmányok“ támogatására használta föl a pesti főiskola eszméjének megvalósítására. Mikor ugyanis 1851-ben a gróf Thun-féle iskolai pátens a protestáns közép- és főiskoláknak az „Entwurf“ értelmében való újjászervezését követelte, s mikor Kecskemét egyháztanácsa az egyházkerülettel közösen fönntartott kecskeméti theologiai intézetnél teljességgel nem akarta az „iskolai bizottmány“ által multhatatlanul szükségesnek tartott két tanszék¹

mel“ fogadott az egyetemes gyűlés, mely a közösen felállítandó pesti főiskolában „nem csupán a yagi, hanem erkölcsi és szellemi tekintetből“ a két evang. egyház egyesítésének magvát látta.

¹ Az „iskolai bizottmány“ az „Entwurf“ kibocsátása után tartott ülésében (1851 május 4—5.) a dunamelléki egyházkerületnek a „felsőbb tanintézetek tekintetében való szükségéit“ következőleg körvonalozta: 1. Kerületünknek multhatatlanul szüksége van egy teljes főgimnáziumra és egy *theologiai tanintézetre*, melyhez iskolatanítókat képző paedagogiai intézet csatolandó. 2. A theologiai osztályban négy oktatónak előállítását szükségeljük; ezen osztályhoz foglalandó a falusi tanítókat képző inté-

fenntartási költségét fedezni (1852 szept. 7-diki presbiteriumi határozat), noha előbb azt önként elvállalta, az abszolút kormány már a két intézet áthelyezésével fenyegetőzött, az iskolai bizottmány pedig azt a radikális határozatot hozta, hogy Kecskemétről át kell helyezni az egyházkerületi intézeteket,¹ még pedig a praeparandiát Nagykörsre, ami meg is történt, a theologiai intézetet Pestre, s az áthelyezés kérdésében a püspök szavaztassa meg az egyházkerület gyülekezeteit. De Polgár Mihály püspök és kecskeméti lelkész a theol. intézet áthelyezését a leghatározottabban ellenezte s a gyülekezetek megszavaztatásának teljes eréllyel ellenszegült. Ily körülmények között Török Pál az áthelyezés kérdését teljesen elejtve, visszatért a főiskolai mozgalomnak 1848 előtti alakjához, sűrű magánlevelezésben amellet agítált, hogy Pesten egészen új főiskolát kell állítani, Kecskemétet az ő iskola fenntartó jogában se csorbítani, se korlátozni, se semmi irányban befolyásolni nem szabad; várni kell, míg Kecskemét jobban meggondolja a dolgát. Ez a bölc s taktika és a kecskeméti theol. kollégiumnak rohamos hanyatlása² sokakat a pesti főiskola pártjára vont. Le-fegyverezte magát Polgár Mihály püspököt is, aki 1854

zet, legalább két oktatóval. Az „iskolai bizottmány“ 1851 aug. 21-diki ülésében elhatározta, hogy az egyházkerület főiskolájának felső tudományos része, melyet a theologiai és paedagogiai intézet alkot, legyen Kecskeméten; a főiskola középső része legyen Nagy-Körösön.

¹ Az „iskolai bizottmány“ 1852. évi júl. 1-én hozott határozata így hangzik: „A betérjesztet ügyiratokból meggyőződván arról, hogy a kecskeméti egyháztanács nemcsak határozottan megtagad és elvon minden segélyt a gimnázium fölötti intézettől (mely a theol. kollégiumból és a praeparandiából áll), hanem a kollegiumi épületet, a könyvtárt, természettani és ásványtani gyűjteményt is kizárólag magának tulajdonítja, sőt a theol. és praepar. intézetre b folyt egyházkerületi pénzsegélyt is magának igényli és követeli: ezért az „iskolai bizottmány“ elhatározta annak javallását és eszközöltetését, hogy a theol. kollegium és praeparandia Kecskemétről más helyre szállíttassék át“, még pedig „a praeparandia Nagykörsre, a theologiai kollégium Pestre, egyedül csak Pestre helyezzessék át.“ (Isk. biz. aktá 5 k.)

² A kecskeméti egyház az 1852. és 1853. években a theologiai kollegiummal oly mostohán bánt, hogy fenntartására egy krajcárt sem áldozott, a theologus ifjakat a rozoga óépületbe zsúfolta, ahol télen fáztak, nyáron áztak; sőt még tantermet is csak kettőt bocsátott a négy osztályból álló theol. intézet használatára (Lásd Karika János levelét Török Pálhoz, Török Pál: Korrajzok, 40. l.) De emellett a gimnázium szervezésére se tett egy érdeml ges lépést se, pedig az 1852. szept. 7-diki egyháztanács határozatnak, melyben a theol. tanszékek fizetését megtagadja, az volt a bevallott indoka, hogy Kecskemét egész anyagi erejét a gimnázium fejlesztésére kívánja fordítani.

február havában, mikor Török Kecskeméten meglátogatta, egyenesen kijelentette neki: „Én nem bánom, akárhol lesz a főiskola, csak hogy legyen“; sőt Török információjára abba is belenyugodott, hogy a gyülekezeteket megszavaztassák, de ne az áthelyezés kérdésében, hanem arra nézve, hogy hol akarják a theol. intézetet szervezni. Az elbetegesedett püspök csak azt kötötte ki, hogy a szavazásra való felhívást ne ő írja ki, aki azt eleitől fogva ellenezte, hanem az ő megbízásából Báthory Gábor egyházkerületi főjegyző és püspökhelyettes bocsássa ki.

Báthory Gábor püspökhelyettes május hó elejére már leszavaztatta a gyülekezeteket,¹ melyek presbitériumai ennek a nyilatkozatnak aláírására szólítottak fel: „Akarjuk, hogy ifjaink egyházunk szükségéinek megfelelőleg képzettessenek a lelkeszi hivatalra; e végből határozottan akarjuk, hogy theologiai kollégium állíttassék fel Pesten, mint erre legalkalmasabb helyen.“ A szavazatok felbontását némileg késleltette Polgár Mihály püspöknek 1854 május 9-én bekövetkezett halála és Báthory Gábor főjegyzőnek helyettes püspökké való hivatalos beállítása (1854 júl.). De már augusztus havában a „kormányzó bizottmány“ a szavazatok felbontása után megállapította azt a tényt, hogy az egyházkerület 241 gyülekezete közül 186 Pesten akarja a theol. intézet felállítását, a kecskeméti kollégium tovább fejlesztésére csak 18 egyház szavaz s hogy 22 egyház nem szavazott; megállapíthatta továbbá azt a másik örvendetes tényt is, hogy a gyülekezetek jelentékeny adományt és évi járulékot ajánlanak föl a pesti theol. intézetre. Ezeknek alapján a „kormányzó bizottmány“ elhatározta, hogy a helyettes püspök intézzen kérelmet ő felségéhez, hogy a dunamelléki egyházkerület az 1791. évi 26. t.-c. 5. §-a alapján Pesten theol. kollégiumot állíthasson.

A helyettes püspök által 1854 okt. 12-én benyújtott és a 48 előtti főiskolai mozgalom eszmecsapásán haladó felség-

¹ A szavazás alkalmával a gyülekezetek először általában annak kijelentésére szólítottak fel, hogy az általuk 1851-ben megajánlott iskolai segélypénzek hova fordításáról miként kívánnak rendelkezni; azután arra, akarják-e, hogy Pesten theol. intézet állíttassék. Érdekes a gyülekezetek által aláírt nyilatkozat eme 3-dik pontja is: „Kijelentjük, hogy a régebbi egyházkerületi gyűléseknek a kecskeméti kollégiumot érdeklő határozatait ezúttal érintetlenül hagyjuk; a kollégium fenntartására az egyházkerület pénztárából rendelt összeget nem szándékozunk tőle elfogni, sőt azt tőlünk telhetőleg nevelni, gyarapítani kívánjuk.“

folyamodványra¹ sokáig késett a válasz. Török 1855 június végén személyesen felment Bécsbe, hogy a választ megsürgesse s az engedélyt kiadni vonakodó gróf Thun minisztert informálja. A hatalmas miniszter azért vonakodott az engedély megadásától, mert attól tartott, hogy a pesti theol. intézet versenytársa lesz a bécsi prot. theologiai fakultásnak s hogy később esetleg doktorátust is adhat. Töröknek azonban részint személyes információjával, részint írásban benyújtott memorandumával sikerült lefegyverezni gróf Thun Leót, aki három nap mulva, 1855 június 29-éről kelezve megadta a kormány-engedélyt a pesti theol. intézet felállítására. A németül irt rövid engedélyokmány² a következő három pontból áll: 1. A dunamelléki egyházkerület theologiai intézetet állíthat Pesten. 2. A Pesten tervezett protestáns főiskolára a dunamelléki egyházkerületből begyűlt pénzek s egyházkerületnek erre a célra szolgáló más alapjai az intézetre fordíthatók.

¹ A folyamodvány elmondja először a pesti főiskolai kérdésnek előző történetét; azután részletesen felsorolja ama tudományos és tár-adalmi indító okokat, melyek a theol. kollégiumnak Pesten való felállítását javallják; majd hivatkozik a dunamelléki gyülekezeteknek a szavazáskor megnyilatkozott csaknem egyértelmű kívánatára és arra a kijelentésére, hogy a kollégium fenntartását anyagilag biztosítják. Ennél fogva arra kéri a minisztert, hogy a négy református egyházkerület által 1840-ben Pestre tervezett főiskola alapján s annak indító pontjából folytatólag előre haladva a dunamelléki egyházkerület új theologiai kollégiumot állíthasson Pesten.

² Az engedélyokmány teljes szövege a következő: An den Herrn Stellvertreter der Superintendenten in dem ev. Kirchendistricte Helv. Conf. an der Donau, Gabriel Báthory Hochwürden.

In vollkommen zustimmender Billigung jener Bewegründe, welche zufolge der von Euer Hochwürden unter dem 12. Oktober 1854. super. Z. hl 297 - 1854 hieher unterlegten Vorstellung die Kirchengemeinden und Senioren der reformirten Superintendenten an der Donau für die Errichtung einer evangelisch-theologischen Lehranstalt in Pest, vom Standpuncte der Wissenschaft geltend machen, und welche vom Pester Senior Paul Török in einer Eingabe vom 26. Juni l. J. näher erläutert worden sind, wird hiemit erwidert:

1. Die evangelische Superintendenz Helv. Confession an der Donau kann eine theologische Lehranstalt in Pest errichten.

2. Zu diesem Zwecke können jene Gelder, welche in dieser Superintendenz zum Zwecke der Errichtung einer protestantischen Universität in Pest gesammelt worden sind, ausser anderen, ihr zustehenden und zugänglichen Fondem gleichfalls verwendet werden.

3. Die äussere und innere Einrichtung dieser Lehranstalt bleibt, Massgabe der 5. § im 26. Artikel vom Jahre 1791., der Superintendenz überlassen.

Wien, am 29. Juni 1855.

Thun.

3. Az intézet külső és belső berendezése az 1791:26. t.-c. 5. §-ának rendelkezéséhez képest az egyházkerületre bízatik.

Az engedély megérkezése nagy öröme, de egyszersmind lázas tevékenységre indította az egyházkerületet helyettesítő „kormányzó bizottmány“-t. Elhatározza, hogy az 1851. évi egyházkerületi gyűjtésből felsőbb iskolai célra befolyt pénzek a pesti theologiai intézetre fordíttassanak; intézkedik, hogy a theologiai intézet első évi tanfolyama október 10-én a Kálvin-téri (akkor Széna-téri) templomban ünnepélyesen megnyitassék; az intézetbe rendes tanárul megválasztja dr Ballagi Mór kecskeméti theol. tanárt, rendkívüli tanárokkul örömmel fogadja be Török Pál és Székács József pesti lelkészeket, akik e munkára teljesen díj nélkül ajánlkoztak; a tanterv elkészítésére Ballagi Mór, Székács József, Török Pál, továbbá Fáy András, Fényes Elek és Gönczy Pál személyében bizottságot küld ki; intézkedik az egyházkerület részéről gyakorlandó felügyelet iránt s erre egy hat tagú bizottságot szervez Kiss Lajos, Nagy Zsigmond és Török Pál lelkészi, Fáy András, Madarassy László és gróf Ráday Gedeon világi tagokból; felszólítja a pesti egyház tanácsát, hogy korábbi ígéretéhez képest az intézetnek tanítási helyiséget adjon, mit az egyháztanács a saját tanácstermének átengedésével készséggel teljesített; az intézet berendezésével és igazgatásával megbizzza Török Pált, aki az igazgatói tisztet nagy bölcsességgel és kiváló sikerrel öt évig, 1860-ig viseli, amikor dunamelléki püspökké választották.

A berendezési, tantervkészítési s más szükséges előkészületek gyorsan végbementek. Az intézet első évi tanfolyama 1855 október 10-én 15 növendékkel az egyházkerületi iskolai bizottmány és a pesti egyháztanács jelenlétében a Széna-téri (ma Kálvin-téri) templomban ünnepélyesen megnyitott; a tanítást a megállapított magasszínvonalú tanterv szerint a pesti egyháztanács által átengedett tanácsteremben Ballagi Mór rendes, Gönczy Pál, Székács József és Török Pál rendkívüli tanárokkal és három melléktanárral tényleg megkezdették; az ifjúság önfenntartását ingyenes szállás, némi koszt pénz adásával, továbbá ünnepi legációk szervezésével és magánórák szerzésével jelentékenyen megkönnyítették. A következő 1856/57-dik iskolai évben a helyettes püspök elrendeli a második évi tanfolyam megnyitását s az iskolai bizottmány az intézet második rendes tanárává megválasztja a hírneves Tatay András kecskeméti professzort. Ezeknek a hírneves tanerőknek vonzó ereje az egész országból összesereglett ifjakkal gyorsan benépesítette az új intézetet. A zsenge

intézetnek a külső és belső fejlődése mellett a jogi helyzete is megszilárdult, habár Kecskemét részéről a jeles Fördös Lajos tollából még erős irodalmi és egyházhatósági harcot kellett megvívnia. Az irodalmi támadásra Török adta meg a lesújtó választ „Korrajzok“ című hatalmas polemikus füzetében; az egyházhatósági támadást maga az egyházkerületi gyűlés verte vissza elutasító határozatával. Az 1857. évi egyházkerületi közgyűlés, az első az alkotmány felfüggesztése óta, a kormányzati és iskolai bizottmányoknak, valamint a h. püspöknek a pesti theol. intézetre vonatkozó összes intézkedéseit jóváhagyja, az intézet fenntartását és továbbfejlesztését elrendeli; egyben azt is határozatilag kimondja, hogy a kecskeméti kollégium történeti jogai épségben maradjanak, az ottani theol. intézetet az egyháztanács tovább is fenntarthatja, sőt ebben az egyházkerület az iskolarendezéskor elvállalt egy tanszék fenntartásával Kecskemétet készséggel segíti; végül elrendeli a közgyűlés, hogy a pesti prot. főiskolai választmány újból szervezkedjék (1857. évi közgy. 8. sz. hat.).

A felélesztett főiskolai választmány Török Pál szellemi irányítása mellett az intézet fejlesztésén hiven dolgozott egész 1865-ig. Az 1857/58. iskolai évben a 3-dik évi tanfolyam megnyitásával felállítja a harmadik tanszéket, a következő évben szervezi a negyedik tanszéket, még pedig mind a kettőt az ág. h. evangélikusok áldozatkészségéből, akiknek magyar- és németajkú tagjai lelkesen támogatták a közös prot. papnevelés eszméjét; de a tótajkú lutheránusok s főleg az 1859. évi patenst elfogadott hurbanisták nemzetiségi és felekezeti izgatásai miatt az egyetemes gyűlés 1865-ben kénytelen volt a két luth. tanszéket megszüntetni, aminek következtében a lutheránus növendékek az intézetből, a luth. tagok a főiskolai választmányból egymásután kimaradoztak. A két egyház jobbait mélyen bántotta, a zsenge intézetet pedig anyagilag is nagyon meggyöngítette az evangélikus testvéreknek ez a sajnálatos félrevonulása.

Törököt azonban nem ejtette kétségbe a helyzet romlása. A közös prot. főiskolai választmány helyébe református theologiai választmányt szervez a dunamelléki egyházkerület espereséből és gondnokaiból (1867) s ezek segítségével teljes erejét az intézet megerősítésére fordítja. Agítál, pénzt gyűjt itthon és külföldön, s az intézet deficitjét több éven át a sajátjából fedezi.¹ Török szerezte már az ötvenes években

¹ A theologiai intézet 1858-tól 1866-ig állandó deficittel küzdött s ez idő alatt Török Pál a sajátjából apránként 33,510 K 8 fillért előlegezett az intézet pénztárának. Ezt a kölcsönt a lassanként megerősö-

a Gerenday Antal és Gerenday József-féle kisebb ösztöndíj-alapítványt és a Patkó János-féle 9000 K általános rendeltetésű alapítványt; sőt 1858-ban személyesen künn járt Angliában s ott szép eredménnyel gyűjtött. A hatvanas években szintén Török agitációjára kapta intézetünk a Nagy István 20 ezer, a Borsos Szabó Mihály 90 ezer, a Csontos Lajos 140 ezer, a Szemere Pál 80 ezer K értékű alapítványát és a báró Baldácsi Antal 1200 s a Pálóczi Horváth Mária 2000 K-s örökös járadékát. Püspöksége idejében alig mult el egyházkerületi gyűlés, amelyen Török valamely adományt, alapítványt vagy hagyományt be ne jelentett volna, a legnagyobb, a Roboz Károly 300 ezer K hagyományát, 1875-ben. Egyik legszebb szerzeménye Töröknek a híres Ráday-könyvtár, melyet 1861-ben közadakozásból gyűjtött 42 ezer K-n vásárolt meg a nagy pénzszerező.

De Török nemcsak idehaza szerzett-gyűjtött, hanem külföldi összeköttetéseit is felhasználta. 1865-ben kérő leveleket küldött a skót, a svájci és a francia reformátusokhoz s a tőlük kapott pénzeket „külföldi pénztár“¹ néven külön alapítványként kezelte, mely a hatvanas évek végeig több mint 50 ezer K-ra növekedett. Töröknek e nagyarányú pénzgyűjtő fáradozását oly szép siker koronázta, hogy mikor 1875-ben a húsz éven át teljesített pénzkezelést letette, több mint hétszáz ezer korona értéket számolt át Gönczy Pálnak, a theol. intézet új pénztárnokának.

Nevezetes éve volt intézetünknek az 1863 esztendő, melynek őszén a theol. intézet a Kálvin-téri egyházi épület Oroszlán-utcai szárnyába beköltözött. Az épületet a pesti egyház építtette, de a theol. intézet és az egyházkerület pénztára is adott hozzá 28,747 K 64 fillért, melynek fejében a theol. intézet mindaddig használhatja ezt az épületszárnyat, a meddig neki tetszik; ha pedig valamikor onnan kiköltözik, a pesti egyház köteles a beépített összeget a theologiai intézetnek kamat nélkül visszafizetni.²

Ezt az intézetre nézve rendkívül előnyös, a pesti

dött pénztár 1875-ben kamatostól együtt visszafizette Töröknek. (Lásd az egyházker. 1875. évi jk. 3. sz.)

¹ A külföldről gyűlt adományokból úgynevez. „külföldi pénztárt“¹ alapítottak, amelynek csak a kamatait költötték el; ennek tőkéje a hatvanas évek végeig közel 50 ezer K-ra szaporodott. A „külföldi pénztár“ gyarapításához a francia reformátusok 10 ezer, a svájciak szintén 10 ezer, az angolok és skótok 28 K-val járultak. Lásd az Egyházkerületi 1868. évi jk. 79. sz. és az 1869. évi jk. 6. sz. végzését.

² Az Oroszlán-utcai épületszárnyra nézve két szerződés van; egyiket a prot. főisk. választmány kötötte a pesti egyházzal a theol. intézet

egyház részéről pedig nagy áldozattal járó írásbeli szerződést az egyházkerület nagy elismeréssel erősítette meg (1863 máj. fk. 3. sz. 5. pont). A szűkös és szerény elhelyezés, mikor a ref. főgimnázium a Lónyay-utcába átköltözött, a felszabadult helyiségek bérbevétele által némileg bővült s a pesti egyház ekkor is, valamint 1905-ben, mikor a Lónyay-utcai épületszárnyban béreltük ki tőle a Gönczy-féle lakást, ismétlen nemcsak nagy előzékenységet tanusított, hanem jelentékeny anyagi áldozatot is hozott intézetünk érdekében.

Az intézet fenntartásából a dunamelléki egyházkerület is kezdettől fogva kivette a maga részét. 1870-ig évről-évre megállapított összeggel segélyezi az intézetet;² 1873-tól 1908-ig évi 6000 K állandó évjáradékot rendszeresített számára, amelyet a folyó évben a tanári törzsfizetések megjavítása végett 20,800 K-ra emelt. A tanári nyugdíjalap létesítésekor, 1897-ben, az egyházkerület egyszerre 32 ezer K nyugdíjalapot tett le és 440 K örökös évjáradékot folyósított. 1885 óta az ifjúság konviktusára előbb 3000, később 5000 K állandó segítséget juttat. Legutóbb 1906-ban a jelenlegi főgondnok kezdésére 8000 K örökös évjáradékkal theologiai „építési alap“-ot létesített, amelyet 1908-ban 20 ezer K-ra emelt fel az egyházkerület intézet-fejlesztő gondossága. Ez a 20 ezer K évjáradék lehetővé teszi, hogy theol. akadé-

által használandó helyiségekre nézve, másikat a dunamelléki egyházkerület kötötte a pesti egyházzal a Ráday-könyvtár elhelyezésére vonatkozólag (1862 júl. 2). A Ráday-könyvtárra vonatkozó szerződésnek az a veleje, hogy „a könyvtári helyiség mindaddig az egyházkerület birtokába maradjon, míg azt az egyházkerület a mondott célra használni kívánja; ha pedig azt onnat idővel tán más alkalmasabb és önálló helyiségbe szállíthatná át s így a könyvtári helyiséget a pesti egyház birtokába bocsátaná át, akkor ez az egyházkerületnek a befektetett 3000 fitot kamat nélkül visszafizesse.“ (Egyházker. 1863 szept. jegyzőkönyv 5. sz.) Hasonló szellemű a főiskolai választmánnyal való szerződés, amely szerint a theol. intézet pénztára a befektetett 11,373 frt 82 kr. fejében használja az épület egész második emeletét és az első emelet udvari részét.

² Az egyházkerület már az alapításkor elhatározta, hogy a gyülekezetek a pesti theol. intézetre adományokat küldjenek. Az 1860. évi közgyűlés megszabta, hogy a gyülekezetek évi segélyezése $\frac{3}{7}$ részben a pesti, $\frac{2}{7}$ részben a kecskeméti és nagykőrösi „háromegy“ főiskolát illesse. Ezen a címen 1861-ben 1938 frt 66 kr, 1862-ben 2282 frt 71 kr, 1863-ban 3150 frt, 1864-ben s ettől fogva egész 1872-ig évenként 2400 frt volt a pesti theol. intézet egyházkerületi segélye. 1873-tól fogva 3000 frtra emeltetett a segély s így maradt egész 1908-ig, amikor a közigazgatási államsegély rendeztetvén, a felszabadult pénzekből 20,800 K-ra emelte az egyházkerület a theol. akadémia fenntartási segélyét.

miánkat már a közel jövőben alkalmasabb helyiségekkel és modern internátussal lássuk el, ami iránt éppen most fejeztetek be a dr. Darányi Ignác főgondnok és Szilassy Aladár gondnok urak által vezetett tárgyalások.

A theologiai ifjúság anyagi segítésére is mindig volt gondja az egyházkerületnek. Intézetünkben tandíjat, szállás-pénzt, fűtést és kiszolgálási díjakat soha sem fizetett, most se fizet a tanuló ifjúság; sőt a kosztjukra is régebben némi havi segélyt, 1884 óta, amikor a konviktust Szász Károly püspök buzgó támogatásával szerveztük, tekintélyes intézeti segítséget, több mint fele kosztdíjat kapnak. Erre a célra az egyházkerület pénztára évenként 5000, a theol. pénztár évenként 2000, az alapítványok kamatja évi 1950, a lelkészek és tanárok évi járuléka több 2000 K támogatást nyújt évenként. A konviktusra az első ezer K-s alapítványt 1884-ben Szász Károly püspök tette, példáját 1885-ben gróf Tisza Lajos főgondnok követte 8000 K alapítvánnyal, utána Szilágyi Sándor jó a maga 2000 és dr. Darányi Ignác főgondnok a maga 10 ezer K alapítványával. Egyik tanár gyűjtéséből 1898-ban 24 ezer K konviktusi alap gyűlt össze, amelyet az intézet szintén alapítványszerűleg kezeltet.

Íme, ezek a pesti theologiai akadémia félszázados múltjának kimagaslóbb mozzanatai. Tudom, hogy csak vázlat, amit ily rövidletben nyújthattam; de a felsorolt adatokból és tényekből erőteljes szellem és becses tartalom sugárzik ki.

Intézetünk félszázados élete legelőször is arra int, hogy buzduljunk hálára az isteni gondviselés iránt, aki ennek az intézetnek nemcsak az indulásakor támasztott Török Pál személyében hatalmas alapító és szervező erőt, hanem később is mindig adott buzgó fejlesztőket, áldozatkész pártfogókat és jeles szellemi vezetőket, akik az intézetet anyagilag és szellemileg folytonosan előbbre vitték. Dicsőség érte a jó Istennek; a nagy alapítónak és többi jóltevőinknek drága emlékét pedig őrizzük meg hálás kegyeletben.

Mondjunk azután hálás köszönetet a pesti egyház mindenkori presbiteriumának és elnökségének, akik az elmúlt félszázad folyamán mindig nagy anyagi áldozattal támogatták, rendkívül jutányos szállással ellátták theologiai intézetünket; támogatták abban az időben, amikor az ő egyházuk kicsiny és erőtelen volt, és segítenek most, amikor a Báthory Gábor és Török Pál ültette-ápolta kis mustármag terebélyes fává növekedett. Áldja meg őket a jó Isten ezért az áldozatkész buzgóságukért!

Hajtsuk meg köszönetünk és elismerésünk zászlaját a duna-

melléki egyházkerület mindenkori közönsége, vezéremberei és elnöksége előtt, akik kezdettől fogva atyai szeretettel gondozták, féltő gondossággal daikálták intézetünket; akik ennek fejlesztéséről sokszor nehéz körülmények között és nagy erőfeszítéssel, de mindig készséggel és hűségesen gondoskodtak. Régóta élek ez intézet körében, most 39. éve léptem az intézet kötelekébe, mint növendék, most 33. éve mint tanár; de e hosszú idő alatt alig tudok esetet arra, hogy a dunamelléki egyházkerület vezetői és közönsége a pesti theol. akadémia indokolt szükségéi és a fejlesztésére szükséges áldozatok elől ridegen elzárkóztak volna. Isten segedelme legyen továbbra is az ő intézetfejlesztő készségükön, és ne felejtsek, hogy ez az intézet még most sincs teljesen kiépítve.

Végül arra kérem intézetünk minden jóakaróját, jelenlegi előljáróságát és tanári karát, az intézet volt és jelenlegi növendékeit, hogy maradjanak hívek azokhoz a nemes törekvésekhez, azokhoz a nagy tradíciókhoz, amelyek ez intézet félszázados multjából mint jellemző sajátságok ki-domborodnak.

A pesti theologiai intézetnek egyik nemes hagyománya a két protestáns egyház közötti testvéri szövetség, melyet Török Pál és Székács József benső barátsága a budapesti két protestáns egyház között oly gyönyörű harmóniában tartott; mely a pesti theol. intézet tíz első évében a közös papnevelésben intézményesen megvalósult, s mely a két prot. egyház Timotheusait ebben az intézetben szent testvériségbe fűzte össze. Ám ha a papnevelés közössége az életben nem is vált be, mégis vonzólag sugárzik felénk e korszak közle-kéből az a mindig aktuális eszme, hogy Magyarországon a két protestáns egyház testvéri együttműködésre, testvéri szövetségre van hivatva s hogy ebből az egyházi szövetség-ből már is áldásos intézmények születtek: egyházpolitikai téren a közös protestáns bizottság, irodalmi mezőn a M. P. I. T., egyháztársadalmi tekintetben az Orsz. Prot. Árvaegylet. Ápoljuk e nemes hagyományt, mert jelenleg még nagyobb szükség van a protestáns összetartásra, s jövőre még több üdvös alkotást hozhat létre az őszinte testvéri egyetértés!

Másik szép hagyománya intézetünknek az egyházi szellem termékenyítésére való törekvés, mely az elmúlt félszázad folyamán két irányban érvényesült.

Az első 25 esztendőben intézetünk az egyházi *liberaliz-mussal* termékenyítette a magyar protestantizmust. Török Pál, Székács József, Ballagi Mór, Gönczy Pál, Molnár Aladár Kovács Albert és Farkas József tanszéken és írásaikban, különösen az

1858-ban feltámasztott „Protestáns E és I. Lap“-ban, azt a nagy egyházi eszményt ápolták, hogy hazánkban vezető állásra kell emelni a nemzeti étellel akkor szervesen összeforrott protestáns szellemet, az evangyéliomi felvilágosultság és a lelkiismereti szabadság keresztyén eszméit. S ez az evangyéliomi keresztyén liberalizmus egyházunkra és nemzetünkre nézve mindaddig áldásos és termékenyítő volt, míg a liberalizmust a maga keresztyén tartalmából meg nem fosztotta a silány felfogás és a helytelen érvényesítés.

A második 25 esztendőben, a fiatalabb tanári nemzedékekkel, intézetünkbe a határozottabb evangyéliumi irány, az az *evangelizmus* vonult be, mely az alkotó, az építő, a gyakorlati protestantizmus zászlaját lobogtatja; mely arra törekszik, hogy az egyesek és a társadalom lelkét evangyéliomi tartalommal töltsen meg. Ennek az evangyéliumi iránynak termékenyítő hatása a belmissziói intézmények meghonosításában nyilatkozik meg, s a pesti theol. akadémia e tekintetben a legújabb korban is vezető állást foglal el, mert innen indult ki a legtöbb belmissziói alkotás eszméje, mint pl. a vasárnapi bibliai iskolák, a M. Prot. Irod. Társaság, a ker. ifjúsági egyesületek, az egyházi értekezletek, az evangyéliomi nőegyesületek stb. eszméje. A lelkek és a társadalom emez evangelizálásának hive a jelenlegi tanárikar is, mert szilárdul meg van győződve arról, hogy csak az evangyéliom jegyében haladó protestantizmus győzi meg a világot s hogy amint Krisztus evangyélioma alapította és reformálta egykor az egyházat, úgy ma és minden időben csak a Krisztus evangyélioma erősítheti meg és vezetheti azt diadalra.

Szöts Farkas.

Gályarabjaink megszabadítása.

Midőn Lipót magyar hazánk szabadságának mentsvárárt, a magyar alkotmányt felfüggesztette, nemzetünk teljesen ki volt szolgáltatva ellenségei ádáz dühének, s a bosszúállás munkája kezdetét vette. S míg a politikai hatalom a százával összefogdosott ártatlan magyar hazafiakon öntötte ki bosszúját, addig a klérus arra használta fel a kedvező alkalmat, hogy hozzákezdjen az evangéliomi egyház teljes kiirtásához, s az évtizedekig tartó üldözés rendkívül heves jellegűvé lett. Az idegen zsarnok kormány, a protestánsokban látta az általa annyira gyűlölt magyar szabadság leghűbb védőit, s éppen azért teljes erejéből segítette a katolikus főpapságot nemzetirtó munkájában, melynek jelszava volt, hogy *Magyarországot előbb rabbá, azután koldussá kell tenni, hogy végre katolikussá legyen,*¹ tehát minden erejével arra törekedett, hogy a protestánsokat teljesen kiirthassa a Mária országának nevezett Magyarországból. Szelepcsényi György esztergomi érsek volt a legkegyetlenebb ellensége és legveszélyesebb üldözője a protestánsoknak, aki a helytartói méltóságot is viselte. A templomok és iskolák erőszakos lefoglalásával, a jobbágyok erőszakos térítésével, misehallgatásra hajtásával még nem látták teljesen elérve céljukat, ezért azon pokoli tervet eszelték ki, hogy lelkészeitől kell megfosztani a gyülekezeteket, a nyáj azután magától elszélyed.

Ismeretes, hogy hazaárulással, a Wesselényi-összeesküvésben való részességgel vádolta őket s előbb 1673 szept. 25-én 34,² majd 1674 márcz. 5-re hazánk valamennyi prot. lelkészét

¹ *Feszler*: Die Geschichte der Ungarn. IX. Theil. 483. I.

² Ennek történetét megírta *Burrius*: Micae etc. cím alatt, kiadta Lichner Pál.

megidézte Pozsonyba.¹ Mikor az udvarában levő főemberek kérdezték tőle, hogy mit akarnak a sok pap idézésével, kiknek nagyobb része, maguk is tudják, hogy ártatlan, azt felelte, hogy Magyarországon az evangélikusoknak olyan kötelet fontunk, melyet ha a nyakukba ránthatunk, soha többé az evangéliomi vallás lábára nem áll, ha pedig ezt nem cselekedjük, csak magunknak szerzünk bajt.²

A bevádolt lelkészek a törvényszék előtt, valamint később leveleikben is azt állították, hogy az érsek és a főpapok, őket nem a forradalomért, hanem vallásukért üldözték, nem a rebelióért, hanem a religióért szenvednek. Tény, hogy kegyelmet és szabadságot biztosítottak számukra, ha mindegyik aláír és megpecsétel egy olyan tartalmú tértvényt, hogy önként száműzetésbe megy, vagy pedig, ha az országban marad, sem nyilvánosan, sem titokban nem prédikál és nem tanít, végül, hogy beismeri a lázadásban való bűnrészségét. Ha mindnyájan aláírták volna valamelyik tértvényt, akkor a reformációt egy csapással ki lehetett volna irtani az egész hazában, mert e nagy bukás után, bizonyára könnyen elbánhattak volna a meg nem jelent lelkészekkel is. A törvényszék mindnyájukat fej és jószágvesztésre ítélte. De bírák maguk sem tudták, hogy mit csináljanak velük, s mivel a tértvényeket nem irták alá, a komáromi, lipótvári, sárvári, kapuvári, berencsi, eberhardi börtönökbe zárattak, hol rendkívüli szenvedéseket kellett kiállaniok.

A hitükért keserves rabságot szenvedő lelkészekért hallgatóik is folyamodtak, ismerjük a pápai, veszprémi, füleki, lévai várban levő vitézlő rendnek Rottálhoz benyújtott kérvényét, melyben szívük fájdalommal panaszolják, hogy vallásuk szabad gyakorlatában, az ország törvényei ellenére lelkészeik elfogatásával háborgattatnak, akik Berencs várában a nehéz vasakat viselik és a keserves rabságot szenvedik, arra kéri azért, hogy járjon közbe értük Lipótnál, hadd térjenek vissza gyülekezeteikbe, gyászba öltözött s árvaságra jutott siránkozó cselédekhez.³ A pápai egyház kérvényével Szalontai István ügyvéd és Gömöri István Bécsben jártak, akiket ott meg is biztattak, de az ügyet véleményezés végett Szelepcsényi érseknek adták ki, aki erre azt válaszolta, hogy

¹ A delegatum iudicium jegyzőkönyve megjelent a Sárospataki Füzetek 1863 évf. 545. l.

² *Kocsi Csergő Bálint*: Kősziklán épült ház ostroma. 20. l.

³ *Tóth Ferenc*-nek a Magyar Nemzeti Múzeumban levő kézirat-gyűjteményéből.

a bebörtönözöttek számüztessenek.¹ Maguk a hitvallók fájdalmasan panaszozzák el megrendítő siralmas helyzetüket egy 1674 decemberben Lipót elé terjesztett folyamodványban,² de ennek semmi haszna nem lett, mivel eredményt nem tudtak vele elérni s mindez hiábavaló fáradság volt. Kollonics már 1674 márciusban megmondta az áldozatoknak: „Ti erősen biztok királyotokban, de az ő kegyelme néktek nem fog használni, mert adjon bár rólatok tizszer kegyelmes parancsolatot, én azt százszor megváltoztatom“.³

Úgy is történt. Mert midőn, a majdnem egy évi keserves fogság után sorsuk enyhítését, illetőleg szabadon bocsátásukat várták: 1675 márcz. 11-én Kollonics régi tervét és fenyegetését, hogy a foglyokat a nápolyi gályákra küldi, beváltotta, s Lipótnak a szabadon bocsátásra vonatkozólag kiadott parancsát figyelmen kívül hagyva, a Lipótvárt szenvedők közül 34-et⁴ és a komáromi börtönben a szenvedések alatt meg nem tört s ekkorra ide szállított három áldozatot,⁵ a napestig tartó munka után a börtönből elővezettette s átadta a 37 hitvallót Gemanner György kapitánynak, hogy mindnyájukat a gályákra vigye.

A nápolyi és szicíliai királyságban, mely spanyol uralom alatt állt, s melyben egy spanyol alkirály uralkodott, igen nagy szükség volt olyan emberekre, kikkel felszerelhetik hajóikat, melyek csak némileg is szolgálhattak a partvédelemben. XIV. Lajosnak 1672 óta tartó úgynevezett holland háborújában, a franciák, a hollandokkal szövetségben spanyolokat Sziciliában megtámadták. 1674 augusztusban Messinában lázadás tört ki a spanyol uralom ellen; a város meghódolt XIV. Lajosnak és a francia csapatok innen akarták az egész szigetet elfoglalni. A spanyolokat a franciák elleni küzdelemben, császári szövetségesük Lipót, aki 1674-ben a német birodalom nevében XIV. Lajosnak szintén hadat ízent, hadi erővel segítette. Ilyen, 40 lovas és 40 gyalogból álló segítő csapatnak adta át Kollonics a lipótvári áldozatokat. Kapitányának, Gemanner Györgynek teljhatalma volt arra, hogy foglyait bárhova

¹ Bécsből 1674 máj. 25. kelt levelük a pápai reform. egyház levéltárában.

² *Rác Károly*: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben. 71. lap.

³ *Kocsi Csergő Bálint*: ld. mű 100., 101. l.

⁴ *Lányi György* előadása szerint, s így a berencsiekkel együtt „2-en indítottak el, s *Kocsi Bálint* valószínűen azért írt 41-et, mert Urbanovics Andrásról, aki Triesztben áttért, hallgat.

⁵ Bugány Miklós, Zsedényi István ev. és Köpeczi Balázs ref. lelkesek.

vihesse, különösen olyan helyre, a honnan egyik sem tud megszabadulni, vagy éppen Magyarországra visszatérni, legalább így hangzott a felelete, a foglyok egyik csapatához, mely útjuk célja felől tudakozódott.¹

Kerülő utakon, keziükön, lábukon nehéz vasakkal, éhség és szomjúságtól gyötörve kísérték a fegyveres katonák, a hazai börtönökben már különben is agyonkínzott foglyokat. Március 25-én Schottwienben találkoztak a berencsi öt hitvallóval; egymást könnyhullatással köszöntve, örvendeztek eddigi állhatatosságukon, s erre intették egymást ezutánra is. Séllyei István látva, hogy mennyire elfogyatkoztak, s alig ismerik meg egymást, így kiáltott fel: „óh Isten! micsoda időkre tartogattál minket; adjad, hogy a te kegyelmed által a hátralevő nyomorúságokat is békével elszenvedjük!”² Nagy szükségük is volt egymás erősítése és buzdítására, mert az embertelen katonák esőben, hóban, fagyban, vízben, hegyen, völgyön, sárban hajtják, döfik, ütlegelik a fáradalmaktól gyötrötteket, azt gondolván, hogy majd végre elunják, vagy nem bírják a sok szenvedést és nyomorúságot s katolikusokká lesznek. Hallatlan nyomorgattatások között értek Triesztbe, lábaikat feltörte a vas; elromlott csizmáikat nem engedték megjavíttatni; fagyon, kövön, mezitláb kellett menniök; a kötől, vasaktól feltört lábaik véresre festi az utat a merre mennek, sebeik bekötésére nemhogy sebészt, de még csak egy kovácsot sem engedtek, hogy lábaikról a vasakat levegye, jóllehet ezért sokszor könyörögtek, míg végre megengedték, hogy maguk kövel leverhetik egymás lábáról, mellyel sebeiket még jobban elrontották.

Valóban kibeszélhetetlen szenvedések és nélkülözések között értek Morvaországban, Austrián, Stejeren és Krajnán át a katonai kíséret fedezete alatt Triesztbe, hol miután előbb eddig elrejtegetett pénzecekséjüktől megfosztattak, a kapitány egy kísérletet tett velük: spanyol egyenruhába akarta őket öltöztetni, azt mondván, hogy jobb lenne rájuk nézve, ha katonák lennének, mintha a gályákra eladatnak. Ha hadi szolgálatra mennek, számíthatnak napi zsoldra, ha ezt nem teszik, nem lehet többé reménységük semmi szánakozásra. Hitvallóink azonban erélyesen tiltakoztak a katonává tétel ellen, részint mivel nagyobbreszt megvénültek, öreg emberek voltak és a hadi szolgálat követelményeinek megfelelni nem tudtak, részint pedig mivel jól tudták, hogy hitsorsosaik beavatkozásával

¹ *Ember Pál*: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria etc.* 880. l.

² *Kocsi Cs. Bálint*: *Id. mű* 102. l.

könnyebben megszabadulhatnak a gályákról, mint a zászlóra letett eskü alól. Mivel sem fenyegetéssel, sem kényszerítéssel nem bírta rávenni Gemanner őket, hogy katonák legyenek, egy piszkos börtönbe zártattak, hol három napig semmi enni-valót sem kaptak, s étlen-szomjan szenvedtek, majd innen a vár börtönébe vettettek, hol 11 napig nyomorogtak.¹ Urbanovics András binóci ev. lelkész, a sok szenvedést és nélkülözést tovább tűrni nem bírván, hitét megtagadta, róm. kath. lett, mire Triesztból szabadon bocsátották; de tettét megbánta, sok bolyongásai után Sziléziába ment s Boroszlóban halt meg.²

Husvét második napján, vagyis ápr. 8-án, hitvallóink a katonasággal együtt Triesztból hajón, az adriai tengeren át Pescara kikötő városba vitettek, mely már a nápolyi királysághoz tartozott. Innét tovább gyalog kellett menniök s mint *Alistáli György* szőnyi lelkész írja 1675 júl. 31. Nápolyból kelt levelében,³ mivel az éhség és szomjúságtól gyötörtetve alig tudtak menni, úgy hajtották őket, mint barmokat Teaté városába. *Kóródi János csöglei* lelkész annyira kimerült s lábai a bilincsektől úgy kisebesültek, hogy már menni nem tudott, s két fogolytársának kellett vállukon vinni. *Miskolczi Mihály* füleki lelkész, kinek lábai a sebektől teljesen elromlottak, a kikötőtől pokrócba takarva vitték szenvedő társaik Teatéig, hol a halál csakhamar mind a kettőt megszabadította fájdalmaitól. Teatéban ismét felszólította a foglyokat a kapitány, hogy legyenek katolikusokká, különben a gályák majd jobb elmére tanítják őket. De senki sem jelentkezett az áttérésre. A már említett két vértanun kívül, mint *Alistáli* leveléből is értesülünk, még négy református lelkész *Harsányi István rimaszombati*, *Czeplédi Péter lévai*, *Husztli Mihály sajókeszi-i*, *Szecsei János sági* annyira kimerültek a fáradalmaktól, hogy elerőtlenedve tovább menni nem tudtak s betegem kellett őket a teatéi börtönben hagyni, honnan a két utóbbi is nemsokára elment társai után, a minden élőknek útján, sebeikben elerőtlenedve 1675 novemberben meghaltak.

¹ Ugyanott: 105—106. l. Itt írta Bátorkeszi István veszprémi lelkész azon bucsúzó versét, melyben Séllyei a pápai, Komáromi István a győri, ő maga saját gyülekezetétől, tisztársaiktól, gyermekeiktől megbátva elbucsúznak.

² *Lányi György*: Narratio historica etc.

³ E helyen is hálás köszönetemet fejezem ki *dr. Hans Nabholz* zürichi állami levéltárnok úrnak, hogy midőn *dr. J. Häne*-nek a *Züricher Taschenbuch* 1904. évf. 121—180. l. olvasható értekezése figyelmemet a *gályarabok levelezésére* felhívta, kérésemre azokat hozzáférhetővé tenni segített; az így gyűjtött értékes okmányokat eredetiben közé teszem s közlésüket meg is kezdtem a Történelmi Tárbán, azért itt ezután csupán a keltezésükre hivatkozom.

A teatéi börtönben hagyott hat lelkész közül, e szerint csupán Czeglédi és Harsányi maradtak életben. a többiek mind meghaltak. Ezek később, 1675 december havában szintén Nápolyba vitettek, hogy osztozzanak a már előbb odaérkezett és a gályákra léláncolt társaik sorsában. De Welz György nápolyi német evang. kereskedő buzgó fáradozásainak sikerült ezt a két sokat szenvedett férfiút, akiket már Teatében is gyámolított, megmenteni attól, hogy ezek mint evezősök, a gályákra az evezőpadokhoz láncoltassanak, azért ezek Nápolyban egy börtönben fogva tartottak.

A hazából elhurcolt 41 hitvalló közül tehát, már csak 35-en indítottak el Teatéből, oly kegyetlenséggel bántak velük, hogy kő volt a szive, vas a lelke, aki ezt látván, rajta meg nem indult; nemcsak az öregek, hanem az ifjabbak is, a hosszú út fáradozalmi, étlenség, kizsákmányolás miatt úgy elerőtlenedtek, hogy alig tudtak menni. *Bátorkeszi Istvánt* addig verte ezért egy embertelen katoná, hogy dárdája nyele eltört bele. *Sellyei Istvánt* kétfelől karon fogva viszik társai. *Kocsi Bálint*, hogy az öreg emberekről elfordíthassa a verést, hátul marad. Teatétől délnyugat felé, a hegységen át kellett az utat folytatniok s az egész félszigetet keresztül járniok, hogy Nápolyt elérhessék. Április 29-én az Abruzzókban, egy kis városban Kaprakottában rövid időre magálltak, s szállásukon, egy piszkos istállóban isteni tiszteletet tartottak: nyilvánosan imádkoztak s könnyhullatások között zsoltárokat énekeltek.¹ A hitükben erős idegenek, egyszerű, de bensőségteljes isteni tiszteletükkel, igen nagy hatást gyakoroltak az ottani lakosságra. Most már, mivel a keskeny utakon a szökéstől nem kellett tartani, a kapitány is megengedte, hogy a vasbilincseket levegyék lábaikról, melyeket azután derekukra és nyakukra kötve vittek, a felügyelet is enyhült. ily körülmények között három evang. fogoly szerencsésen elmenekült,² minnek az lett a következménye, hogy a többieket ekkor még szigorúbb őrizet alá vették. További útjuk Kápuán és Aversán vitt keresztül, a folytonos gyalogolás miatti fáradozalmak, a rossz bánásmód és nélkülözések következtében két ev. lelkész.³ nem messze Nápolytól, meghalt. Társaiknak az embertelen katonák még azt sem engedték meg, hogy velük az utolsó végtisztességet megtehessek: temetetlenül ott maradtak az úton.

¹ A X., LXXIX., LXXXIII., LXXXVI., LXXXVIII., XCIV-ediket *Kocsi Bálint*, i. m. 109. V. ö.-*Ember Pál*: i. m. 887. l.

² Lányi György, Masnicius Tóbiás és Simonides János.

³ Gócs Mihály és Illyés Gergely.

Végre 1675 május 7-én megtörve és elfáradva megérkeztek Nápolyba, 14 hónapra a pör kezdete és majdnem két hónapra, a hazából való elhurcolás után, hol egy sáros pincébe rekesztették az elnyomorodott rabokat. 30 főből állt még ekkor a hitükért rabláncokat szenvedők csapata, kiket már másnap, fejenként ötven aranyért eladtak s több nápolyi gályákra szétosztottak s egyenként az evezőpadokhoz *lélánczoltak*.

A gálya a középtengeren használni szokott evezős, vitorlával is felszerelt hadihajó, mely 40—45 méter hosszú, 4—5 méter széles. A gályarabság a leglealázóbb büntetés volt, mert erre csupán a legnagyobb gonosztevőket szokták eladni, hogy onnan soha meg ne szabaduljanak, ezért lajstromkönyvüket méltán nevezik halál lajstromának, melybe midőn beirattak, a nyakukon a hátgerinc felső csigolyája felett, tüzevással megbélyegezik őket, mint a barmokat. Hajukat, bajuszukat, szakállukat teljesen leborotválták, csupán fejük búbján hagytak egy kis varkócsot, mint a törököknél szokás. 6—6-ával vannak az evezőpadokhoz láncolva, s úgy dalladzanak vagyis vonják az evezőt, hogy egyik lapát sem fölözi a másikat. A súlyos evezés majdnem minden rántásra kitépi karjukat, különösen ha a hullámverés ellen kell evezniök. Ez néha 15—20 óráig tart naponként, mi alatt a hőhárító pallér, bikacsókkal veri véresre az aléldozó rabokat. Különbben halotti csend honol a gályákon, csak az evezőlapátokkal felemelt víz egyhangú csobogása hallszik, mert hogy a szerencsétlen rabok ne jajgathassanak, szájukat felpeckelték. Evezés közben úgy kaptak enni, hogy a pöcköt kivették szájukból, s ecetes vagy borba mártott kétszersültet tömtek helyébe. Pihenés idején vályuban tálaltak fel minden evezőpad, tehát hat ember elé egy kis korpát, kását vagy babot. Mivel szájuk ki volt peckelve, a beszéd-től elszoktak, egymást sem vigasztalhatták, az evezés, folytonos ütlegetéstől elkínózva, kimerülve kuporodtak a pad alá, vagy a padra éjjeli álomra.¹ De ki tudná elbeszélni azon szenvedéseket, melyeket a gályákon hitvallóinknak elviselniök kellett? A myrmidonok, pelopszok, sőt a kemény Ullisses katonája sem tarthatná vissza könyeit azok hallására.²

Ím ilyen volt a gályarab sorsa. Csodáljuk-e, ha Alistáli előbb idézett levelében azt írta, hogy eladattak a gályákra, sokkal nagyobb kinokra, csak az Isten tudja szabadulásuk óráját! Azután szétosztották őket a Szent Januárius, Szűz

¹ *Dr. Ballagi Aladár*: Gályarabok a XVII. században. Akadémiai Értesítő 1892 évf. 71—75. l.

² *Rác Károly*: I. mű 80 l.

Mária és Szent Klára gályákra. Csak most kezdődött igazán a legborzasztóbb szenvedés, mert a pusztá hajós szolgálaton felül még felügyelőik, sőt durva fogolytársaik is minden módon gyötörték, bántalmazták és kinozták őket. Július 2-án Bátorkeszi István veszprémi, Köpeczi Balázs szkárosi, Karasznai Mihály keleméri, Jablonczai János bélyei, Mazari Dániel tamási-i, Trivkovics János lestei, Zsedényi István dörgicsei lelkészeket átadták Messina előtt egy hadihajónak, melyen a franciák ellen Sziciliába vitettek,¹ s így ezeket különösen veszélyes helyre állították.

Gemanner György mint a német segédcsapat parancsnoka, 38 foglyot adott el 50 aranyával, holott a Teátéban hátramaradottakkal együtt sem voltak ennyien. De úgy látszik a nápolyi spanyol kormány, nem igen sietett a fizetéssel, valószínűen azért, mert közöttük kevés szolgálatraképes evezőst kapott. Elgondolhatjuk, hogy a tengerésztsztek, kiknek az öregség miatt elerőtlenedett, vagy a nélkülözések miatt teljesen lesóványodott magyar lelkészeket midőn ellenőrző lajstromaikba be kellett írniok, nem ok nélkül kérdezték elcsodálkozva, hogy ilyen emberekkel mit csináljanak, hiszen csak a bőrük és a csontjuk.²

Tíz nap mulva eladatásuk után, vagyis május 17-én írta Kocsi Bálint a gályákról első levelét, tudósítani óhajtotta abban szomorú sorsukról a hazában levő pártfogóikat, de mintha maga is sejtette volna, hogy ez alighanem elveszett, június 6-án a Nápolynál horgonyzó szent Klára gályáról újabb levelet irt, melyben fájdalmasan panaszolja el siralomra méltó sorsukat, elmondja, hogy Lipótvárból, Berencsből. Komáromból, eddigi fogságaikból 41-en, a hazából siralmasabb rablásra Nápolyba hajtattak, sok szenvedés, éhség, szomjúság, kinoztatás között. Itt 30-an eladattak a gályákra, hol *Füleki István naprágyi lelkész* nemsokára meghalt, tehát 29-en szenvedik a gályarabság minden kínjait. Itt vannak és élnek Sellyei István püspök, Bátorkeszi István veszprémi, Szilvási István császári, Komáromi István ácsi, Ujvári János mezőörsi lelkészek a többiekkel együtt, szenvedéseiken kívül nagy nyomorúságban és szükségben, mert Triesztben egy évi rabóság után megmaradt ruhájuktól és pénzecskéjüktől az embertelen kapitány által megfosztattak. Kéri pártfogóikat, hogy munkálkodjanak kiszabadításuk érdekében Lipótnál és szükségük fedezésére küldjenek nekik anyagi segédelmet.³

¹ *Kocsi Bálint*: I. mű 113. l.

² Ugyanott: 110. l.

³ Eredeti levél, közöltem Prot. Szemle 1901. évf. 314. l.

Ez utóbbi kérést keresztyén részvétellel teljes szeretettel fogadtatották, két adatunk is van a hitvallók részére a hazában gyűjtött pénznek rendeltetési céljára történt fordításáról, de Lipótnál minden megszabadítási kísérlet hiába való volt.

Míg Kocsi Bálint a hazában levő pártfogókat akarta levelével felrázni és siralmas sorsukról értesíteni, addig Otrokocsi Fóris Ferencz, ugyancsak 1675 jún. 6-án Nápolyból egykori utrechti tanárát, Leusdent értesítette maga és társai szenvedéseiről, melyben körülményesen leírja, hogy még 1674 március havában az összes ágostai és helvét hitvallású lelkészek, párttítés és összeesküvés ürügye alatt Pozsonyba idéztettek. Ártatlanságuk tudatában meg is jelentek, s ezzel éppen a király iránt való engedelmességüket óhajtották megmutatni; de ki sem hallgatták őket. S mivel vádlóik azon kívánságát, hogy vagy hivatalaikról mondjanak le, vagy önként száműzésbe menjenek, vagy térjenek át a kath. vallásra, nem teljesítették, őket mint rabokat és közönséges gonosztevőket az ország különböző börtöneiben bezárták s itt egy esztendeig kínozták és gyötörték, mígnem 1675. márc. kikísérték a hazából, hogy a nápolyi gályákra eladják. Triesztben fenyegetésekkel és ütlegekkel akarták kényszeríteni, hogy katonai szolgálatba álljanak s ezek ruháját vegyék fel. Mire Nápolyba értek, 29-en voltak, ezek közül 11 evangélikus. Az út fáradalmi miatt hatan Teáténál nem tudtak tovább menni, itt börtönbe vettek; hárman meghaltak, hárman pedig szerencsésen elmenekültek. Oly szenvedéseket kellett kiállaniok, hogy azt leírni nem képes, azért társai megbízásából bizalommal kéri egykori tanárait, hogy a lelkészekkel együtt járjanak közbe értük, hogy nyomorúságaik és inségeikből megszabadulhassanak¹ Mint látni fogjuk, Otrokocsi levele nem tévesztette el hatását, ha az eredményre sokáig kellett is várniok a gályák kinjai között.

Kollonics terve tehát sikerült! S miután a „lázadó“ prédikátorok ezen csapatától ily előnyösen megszabadult, 1675 július 2-án a kapuvári börtönben szenvedő hat és a sárváriiban gyötört 14 lelkész és tanítóból megint egy szállítmányt szervezett, mely szintén a nápolyi gályákra lett volna szállítandó. Ezek között volt dr. Csúzi Cseh Jakab losonci lelkész. Az eredetileg 20 fogolyból álló szállítmányt egy újabb császári segédcapatnak kellett volna Nápolyba kísérni. Midőn azonban az 500 főnyi csapat Trieszttől kezdve, miként az első szállítmány, tengeren akart foglyaival tovább utazni, de egy

¹ A bécsi cs. és kir. udvari-, házi- és államlevéltárból.

véletlen körülmény tervüket teljesen megváltoztatta. A velencei kormány ugyanis az áthajózást megtiltotta és a segédcsapatot visszatérésre kényszerítette; s mivel a katonák szárazföldön nem akarták tovább folytatni az utat: az egész sereg elszéledt és feloszlott, de a prédikátorok lábaikon bilincseikkel, Triesztben maradtak őrizet alatt.

A segédcsapat parancsnoka, Heinrich von Heinrichsohn, hajlandó volt bizonyos pénzösszegért, mondjuk váltásdíjért a foglyok szabadonbocsátását elrendelni,¹ de ebben a nehéz helyzetben, tőlük magas váltásdíjat próbált kicsikarni. Mivel Csúzi Cseh Jakab mindjárt Triesztbe érkezésük után megváltotta magát,² s négy barátjáért jótállást vállalt, a többi 15-től azt követelte, hogy a gályákra eladatásuk kialakult összegét, 1500 birodalmi tallért kerítsék elő, azt helyezték letétbe és teljes ellentétben a meghozott törvényszéki ítélettel, ezért kilátásba helyezte szabadonbocsátásukat. Az ajánlatot Heinrichson tábori sebésze tette, egy Rótenbieli Ulrich János nevű berni egyén Schweizből,³ aki bizonyosan protestáns volt, valamint az volt az a Pomerániából való⁴ parancsnok is, s mint ilyen, nem ellenezte a fogoly lelkészek szabadonbocsátását. kivált mikor az még valami hasznot is hajt neki. Bizonyára az udvari sebész adta nekik azon tanácsot, hogy a váltásdíj előteremtéseért forduljanak kérvénnyel Zaffiusz Miklós híres velencei orvoshoz. Hogyne ragadták volna meg a szegény foglyok a felajánlt jó alkalmat, azért 1675 aug. 13. Triesztből kelt kérvényükben⁵ ismeretlen jóltevőjükhöz fordultak, melyben élénk színekkel festik helyzetüket; elmondják, hogy lázadás ürügye alatt a törvényszék elé állítottak, de tulajdonkép vallásukért üldöztetnek s mivel lelkiismeretük ellenére a tértvényeket nem írhatták alá, különböző börtönökben egy egész évig és egy hónapig mindenféle kínzásokkal gyötrettettek és július 2-án a hazából kihajtottak és mint

¹ *Ember Pál*: I. mű 448. Dr. Zaffiusz levele a szövetséges Hollandia egyházai, akadémiai stb.-hez.

² Dr. Zaffiusz levele 1676. jan. 17-ről a zürichi egyház lelkészeihez.

³ Schorer és Lauber számlája a fogoly lelkészekre tett költségeiről 1675. aug. 16-ről.

⁴ Dr. Zaffiusz többször említi leveleiben: „Belli dux Pomeranus«.

⁵ Humillima supplicatio ad Excellentissimum et Doctissimum Dominum Nicolaum Czofon, medicinae doctorem practicum, incolam Venetiarum etc. Dominum nobis confidentissimum. Aláírták: Beregszász István hanvai-, Gömöri János uzapaniyti-, Tökölyi István dobozi-, Rimaszombati János csoltói-, Szentkirályi András zsipi-, Szalai János runyai-, Kállai István felsővályi-, Szendrei György balogi-, Szentpéteri István jánosi-i reform.- és Czabányi János uhorkai-. Glogovius János-, Rohácsi János csermedi-, Raffai János pásztói-, Csutka János felsővársárdi ev. lelkészek.

közönséges gonosztevőket eladták a gályákra. A Krisztus sebeire kérik, vegye fel ügyüket és segítse be őket az arany-szabadság boldog révpertjába, hirneve csak növekedik, ha értük a keresztyén államoknál, Hollandia hatalmas rendeinél, Nagy-Britannia győzhetetlen királyánál közbelép és azokat felrázza, hogy eladatási árukat, 1500 tallért tegye le, mit ha ezúttal nem tehetne meg, álljon jót értük valamely kereskedő-nél, míg ezt előteremthetik.

Ezt a kérvényt azért irták csak 15-en alá, mert mint említve volt, dr. Csúzi Cseh Jakab azonnal kiváltotta magát s a parancsnok megbízásából Bécsbe ment, hogy négy barát-jáért¹ letegye a váltságdíjat, kiknek megígérte, hogy megszabadítja őket. Szabadonbocsátásuk ugyan még nem vált valóra, de bizonyára az a reménység, hogy Csúzi gondoskodni fog róluk, volt az oka annak, hogy négyen nem irták alá a dr. Zaffiuszhoz küldött kérvényt. Hogy ennek több sikere legyen, a parancsnok azzal együtt elbocsátotta Velencébe református vallású sebészét, aki mint berni származású, Zaffiuszt valószínűen jól ismerte, és vele ment a foglyok egyike, Beregszászy István, kinek Schorer és Lauber számlájában olvasható feljegyzés szerint, Velencében kellett maradnia s a fogságba többé nem kellett visszatérnie, hogy ellenőrizője legyen annak, hogyha a váltságdíjat lefizetik, az ellenszolgáltatás valósággal meglesz. Tehát ettől fogva kiszabadulásukig állandóan szenvedő társai érdekében utazott. Beregszászy és Rótenbieli Ulrich János tehát aug. 15-én, a trieszti foglyok kérvényével megjelentek dr. Zaffiusznál, akitől várták, hogy a nagy szükségben segítségükre siet.

Ki volt ez a dr. Zaffiusz Miklós? Gyakorló orvos Velencében, mondja Kocsi Csergő Bálint,² olvassuk megjelent levelei alatt levő névaláírásából,³ így cimezik maguk a fogoly lelkészek előbb említett kérvényükben,⁴ s általában így ismerte őt eddig egyháztörténetünk, pedig Széll Kálmán a genfi papi testület jegyzőkönyvéből már régen közölte azon feljegyzést, hogy Zaffiusz Velencében lelkész volt.⁵ s újabban Balogh Elemérmondotta ugyanezt,⁶ míg Balogh Ferenc már azt írta,⁷

¹ Ladmóczi István szeliczi-, Menzatoris István kórósi-, Szentpéteri Mangó István simoni-i, Tatai Sámuel tornaaljai lelkészek.

² Kősziklán épült ház ostroma 113. l.

³ *Ember Pál*: i. m. 447–482. l.

⁴ *Medicinae doctorem practicum.*

⁵ Sárospataki Füzetek 1862. évf. 923. l.

⁶ *Theologiai Szaklap.* Pozsony 1902. évf. 111. l.

⁷ *A magyar protestáns egyházak története* 1905. 91. l.

hogy orvos és a velencei német kereskedők prot. lelkésze volt, melyet im részletesen is igazolhatunk.¹ A gályarabok ügyében Zürichbe küldött levelei egyikében azt írja, hogy tanulmányait e városban végezte. Tényleg 1638-ban a latin iskola 4. osztályában járt, 1645-ben Zürichben egy theologiai értekezést nyomatott ki.² Althán bárónál nevelőseget vállalt,³ honnan ismét visszatért Zürichbe s 1649-ben a theologiai tanpályát befejezte, s mint végzett theologus ment Silsbe. De ettől kezdve nem tudunk róla egész addig, mignem mint velencei gyakorlóorvos 1675-ben elibénk kerül. Bizonyos, hogy a közbeeső időben Olaszországban orvosi tanulmányokkal foglalkozott. Tán szándékosan kezdett ezen új hivatáshoz, hogy ezzel az eredetit elrejtse, mert a zürichi tanácsjegyzőkönyvből megtudjuk, hogy Zaffiusz Velencében, egyszersmind *az evangéliumi tudomány titkos prédikátora is volt.* A svájci városok református viszonyai, a svájci szövetség határain túl, messze elágaztak, különösen hit-sorsosaik vallási és anyagi támogatását illetőleg; azt is gondolhatjuk, hogy Zaffiusz Velencében éppen a zürichi egyház megbízásából gyakorolta theologiai hivatását. A zürichi lelkészek 1675 szept. 14. kelt s a tanácshoz intézett jelentésükben doktor úrnak, *a velencei hívők régi hű szolgájának nevezik.* Messze földön hirnevének kellett lenni, Triesztben is nagy tekintélyben kellett állania.⁴ Maga Zaffiusz leveit mindig mint orvosdoktor írja alá, egyszer nevezi csak magát így: „Isten igéjének szolgája és orvosdoktor“,⁵ akkor, midőn örömmel eltelve jelenthette, hogy a gályarab prédikátorok megszabadítása ügyében tett fáradozásait, siker fogja koronázni.

Látni fogjuk mindjárt, hogy az ezen események idejében, mintegy 50 éves férfiúnak, mily nagy fáradságába került, míg úgy a már gályákon kinlódó, valamint a Triesztben fogságban szenvedő magyar hitvallók megszabadítását kieszközölhette. Zaffiusz volt a közvetítő a foglyok és a svájci és hollandiai rendek között. Egy egész csomó hosszadalmas, de tartalmas és szívrehaló latin levelet irt érdekükben „a zürichi egyház és iskola nagytiszteletű, jeles és tudós lelkész és tanár uraihoz“, a szövetséges Hollandia reform. egyházaihoz s a nyert értesülések szerint, vígasztalta, megható sorokban a szen-

¹ Dr. J. Hüene-nek a Züricher Taschenbuch 1904. évf. megjelent értékes fejtegetései nyomán.

² U. o. idézve *Leu Schweitz Lexicon.* XX. 24. l.

³ U. o. *Isclín*: Historisch und Geographisches Allgemeines Lexicon.

⁴ A trieszti fogságban levő lelkészek kérvényében olvassuk: „Celeberrima Czofoniana in his orbis Christiani partibus fama“.

⁵ Nicolaus Zaffius, verbi divini minister, et medicinae doctor.

vedő gályarabokat. Szabadabb gondolkodásának szép jele ama szűkkeblű világban, és felette rokonszenvesen érint bennünket, hogy jöllehet maga református volt, igyekezett svájci hitsorsait rávenni, hogy egyformán költsenek a segélyre szorult magyarok közt levő reformátusokra és lutheránusokra, mivel az első segélyt nyújtó evang. kereskedők sem nézték azt, hogy a gályarabok evangélikusok, vagy reformátusok-e?

De ne menjünk messzire, hanem térjünk vissza oda, mikor Rotenbiel tábori sebész és Beregszászy István lelkész nála megjelentek. 1675 aug. közepén történt ez. Átnyújtották neki a Triesztben fogva levő magyar predikátorok előbb említett kérvényét, melyben idézésük óta lefolyt sorsuk rövid rajzolására után, nagy esedezéssel kérik segedelmét: „Az Isten után legelőször kegyelmességedhez folyamodunk: Uram segíts, mert elveszünk! Könyörgünk az isteni irgalom mély belső tartalmáért, idvezítők, a Jézus véres sebeieért, a drága keresztény névért, melyet kegyelmességeddel együtt viselünk, nyujtsa felénk kezét a hajtörés ily nagy veszedelmében, hogy annak segedelmével megmeneküljünk és az arany szabadság partját megnyerhessük“.

Zaffiusz azonnal megtett minden lehetőt, hogy hitsorsosai kérésének eleget tegyen. Schorer János és Lauber Mátyás velencei német kereskedőktől, mint ezeknek 1675 aug. 16-áról keltezett eredeti számlája tanúsítja, azonnal kieszközölt számukra 100 birodalmi tallért, melyet Rotenbiel tábori sebésznek, ki maga is kapott pénzajándékot, a számla szavai szerint oly megbizással adtak át, hogyha lehet, a váltásdíjat a felére szállítsa le. Ugyancsak ezen hitbuzgó kereskedőknek aug. 29 ról való feljegyzése szerint, Rotenbiel ismét megjelent Velencében azon értesítéssel, hogy Heinrichsohn hajlandó az összeget 900 birodalmi tallerra mérsékelni, de a pénzt, nem mint váltásdíjat fogadja el, hanem kizárólag, mint a foglyokra kiadott költségeinek megtérítését. Neki kellett ugyanis a szállítás és ellátás költségeit fedezni, de fel volt hatalmazva arra, hogy kiadásait az eladási árból visszatarthatja. Kikötéseit egy iratba foglalta, melyet azonban vissza kellett neki adni, bizonyára azért, mivel felsőbbségével szemben biztosítani akarta magát.

Zaffiusz és a két kereskedő, a tábori sebésznek elővigyázatból most sem adták át az egész összeget, hanem annak csak egy harmadát, de kijelentették, hogy a foglyok megérkezése után, a többit is azonnal vagy készpénzben vagy váltókkal megfizetik. Egyszersmind gondoskodtak a szenvedő lelkészek anyagi gyámolításáról, amennyiben a számlába ugyan-

azon napról kelt bejegyzés szerint, megtérítették s a sebésznek átadták a foglyokra kiadott előlegeket és ruhát vásároltak számukra, mert a lelkész urak már hajós ruhába voltak öltöztetve, s most más ruhát kellett felvenniök.¹

Mivel előre látható volt, hogy az egész kiszabadítási munka jelentékeny pénzügyi áldozatot igényel, melyet a velencei kereskedők nem fedezhetnek, sőt az ő kiadásaikat meg kell téríteni, Zaffiusz 1675 szept. 9-i levelével² a szövetséges Hollandia református egyházai, akadémiái, lelkészei, iskolái, ezek rektorai és tanáraihoz fordult, melyben arra való hivatkozással, hogy bizonyára már hozzájuk is eljutott a híre a magyarországi evang. egyházak lelkészei nyomorúságának, hogy 18 ref. és néhány ev. lelkész már valósággal lekötötztetett a nápolyi gályákra, kiknek nyomorúsága, fájdalma, bánata, nyögése a közsiklát is könyörületre indítja. Ezeken felyül mások 20-an, nagyobb részint reformátusok, ugyanazon szomorú sorsra vannak kiszemelve. Megküldi másolatban ezeknek hozzá küldött kérvényét, jelzi, hogy Isten akaratából talált Velencében kitűnő keresztyén szeretettel ékes német kereskedő férfiakat, kik ezekért a váltságdíjat készek letenni. de óhajtanádó, hogy ezek önfeláldozó készsége másunnét kipótoltassék, nehogy egyedül ezek hordozzanak annyi terhet, annyival inkább, mivel a reform. lelkészek többen vannak, az eléggé nem dicsérhető kereskedők pedig ág. hitvallásúak, azért gondjukba és szeretetükbe ajánlja ezt az ügyet.

Majd 1675 szept. 14. kelt levelében a zürichi egyház lelkészeihez és az iskola tanáraihoz fordult Zaffiusz a gályarabok ügyében segítségért, melyben ezek iszonyú sorsát rajzolja, s csatolta ahhoz a neki küldött eredeti kérvényt is. Zaffiusz leveléből álljon itt egy részlet, melyben a Triesztben fogva levő predikátorok sorsának rövid rajza is benne van: „Nézzétek, van-e nyomorúság oly nagy, mint ez! A mellékelt kérvényből, melyet a megsíratásra méltó, s nagyon elnyomott magyar prédikátorok küldtek hozzám Triesztből, megismeritek szomorú sorsukat és az ellenük dühöngő püspökök, bírák és jezsuiták egész eljárását. Ébredjétek hát most ti őrizők e rémítő riadóra, mely titeket az Úr mellett való küzdelemre szólít.“

„Mikor én e kérvényt láttam és olvastam, nem tudva hogyan ismerték ott nevemet és állásomat, hajamszálai az

¹ Schórer és Lauber idézett számlájukban mindezen értékes adatokat részletesen előadják.

² *Ember Pál*: I. m. 448. l.

égnek meredtek, nyelvem az inyemhez ragadt, szívem a szájalomtól összetépve, bensőm felindulva, alig maradt meg bennem a lélek, úgy hogy erősen tartanom kellett magamat, hogy össze ne essem. Fohászkoztam az Úrhoz, hogy ne tőrje tovább ily nagy gonoszságát azoknak, akik a hívek ellen dühösködnek. Az egyháznak 18 reform. és 15 ev. szolgája van most még Nápolyban, a gályákon leláncolva, a legnyomorultabb állapotban. Oly kegyetlenül bánnak velük, hogy az a kemény kőszikla is részvétre indíthatja és itt várakoztatják ezt a 15-öt is, kiknek megszabadításán szorgalmasan dolgozunk. A gondviselés következő módon gondoskodott róluk.

Midőn a kérvénynyel hozzám jöttek, azonnal megtettem minden lehető, hogy a szegény embereken segítve legyen, mert veszedelmes volt a késelem. Éjjel és nappal dolgoztam e szent munkán s jóllehet nagy nehézségek voltak, azokat mégis legyőzhettem. Mert végre Isten gondoskodása és kegyelme által itteni német ágostai hitvallású kereskedőket arra birtam, hogy a szegény emberek kiváltására előirt összeget előlegezzék, a rövidre szabott idő nem engedte, hogy Svájcba, Hollandiába és máshova irjak. Most ezek a kegyes istenfelő és szolgálatkész kereskedők úgy vélik, hogy nem volna helyes, hogy egyedül ők viseljék a terhet, midőn kivált a lelkészek között a nagyobb rész református, a kisebb pedig ágostai hitvallású. Hanem inkább azt követeli a méltányosság, hogy erre a nagy és szent munkára, a pénzt minden református egyházból gyűjtsék, melyből nemcsak azokat válthatják ki, akik a nápolyi gályákon raboskodnak, hanem a tett kiadásokból egy részt a kereskedőknek is visszafizethetnek.

Ezt akartam kedvességek elé terjeszteni, mert jól tudom, hogy a jótékonyásban való buzgóság, népetek veleszületett erénye, amit ifjúságomban én is százszor tapasztaltam, midőn a tudományokra az alapot nálatok megvettem és amiért én, irántatok a legnagyobb mértékben le vagyok kötelezve. "Mután Zaffiusz még azt kéri, hogy forduljanak Zürichből Bernhez és a többi svejci szövetséges államhoz, hol a felebaráti szeretet honol, Hollandiához, Angliához és más helyekre is, e szavakkal zárja levelét: „szívemből köszöntelek mindnyájatokat, világ kiváló fényességei és maradok utolsó lehelletemig kitünő nevetek, erényetek és méltóságtoknak őszinte tisztelője, csudálója, és a szeretetben alázasos szolgája."

Thury Etele.

Az 1848 : XX. t.-c. végrehajtásának közjogi és ethikai követelményei.

Az utóbbi évek egyházpolitikai problémáinak homlokterében állott az 1848 : XX. t.-c. végrehajtása, protestáns közvéleményünk állandó érdeklődéssel kísérte e kérdés megoldásának minden fázisát s azzal a hatalmas erkölcsi erővel, mely évszázados küzdelmeiben acélosodott meg, igyekezett a liberális 48-as törvényhozásnak eme, reánk nézve annyira életbevágó alkotását, minden ízében valóra váltani. Messze vezetne kitérőtől, ha azt kísérelném meg ez alkalommal bizonyítani, hogy a modern államiság elemi követelménye a különféle vallásfelekezetek tagjainak teljes jogegyenlősége. Ez oly államjogi tétel, amely bővebb megokolásra nem is szorul. Az sem lehet ezúttal feladatomban, hogy annak fejtegetésébe bocsátkozzam, vajjon a 48-as törvényhozás egyéb korszakalkotó munkája nem lett volna-e csonka e nélkül, a lelkiismereti szabadság alapelvein felépült törvény nélkül? Hisz tudjuk, hogy egy alkotmányos állam csak akkor tarthat számot erre az elnevezésre, ha az alkotmányosság követelményeit minden téren minuciózus gondossággal váltja valóra s bizonyára árnyékalkotmányosság volna az, mely a politikai jogok egyenlősége mellett a felekezeti egyenjogúságot nem respektálná. Feladatomban tehát nem a 48 : XX. megalkotásának szükségességét fejtegetni, hanem ennek a törvénynek a megdönthetetlen alapjára helyezkedve, vizsgálni azokat a módosításokat, amelyek végrehajtását lehetővé teszik, vagy még szabatosabban meghatározva, megállapítani azokat a követelményeket, melyeket ennek a törvénynek becsületes és mellékteljesítésként ment végrehajtása megkíván.

Az 1848 : XX. t.-c. végrehajtása két irányban kívánható.

Az egyik az anyagi, a másik a közjogi vagy az etikaitéren mozog. Az anyagi értelemben való megvalósítás azt jelenti, hogy megfelelő a törvény rendelkezéseinek, „minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek“, vagyis, hogy a magyar államnak kötelessége a bevett összes felekezetek egyházi és iskolai szükségleteit — amennyiben a felekezetek a maguk erejéből arra képesek volnának — fedezni. Ennek az elvnek a következménye az, hogy a kormány állami hozzájárulással segít most már bennünket egyrészt egyházi közigazgatásunk költségeinek a viselése terén, másrészt pedig iskoláink anyagi támogatása s illetve tanáraink és tanítóink javadalmazásának kiegészítése által iskolai terheinket könnyíti. Az anyagi értelemben való végrehajtás e szerint még a csak néhány év előtti állapothoz képest is tagadhatatlanul jelentékeny haladást mutat s ha vannak is még e téren jogos kívánságaink, bizonyos, hogy eddig elért sikereink biztos kilátást nyújtanak az anyagi értelemben való végrehajtás teljességéhez.

Másként állunk a 48:XX.-nak közjogi vagy etikai végrehajtását illetőleg. Itt még igen sok a tennivaló, itt még sokat kell küzdenünk s talán ma, az anyagiasság korszakában, nem éppen céltalan a kérdés emez oldalának a megoldására hívni fel a közfigyelmet, annál inkább, minthogy azok, akik törekvéseinkkel nem rokonszenveznek, abban a téves hitben élnek, hogy mi a 48:XX. végrehajtásának követelésével csak anyagi célokat kergetünk s amint ezek többé-kevésbé kielégítésre találtak, már elveszítettük a jogunkat további akciónkra. Pedig ez nagy tévedés, mert igaz ugyan, hogy anyagi erő nélkül a legszebb eszmék megvalósítása is akadályokra talál, hisz az állam sem volna képes a mai korban annyira fontos szociális alkotásait megfelelő budget nélkül megvalósítani, életre hívni, viszont azonban az erkölcsi céllal bíró közületek és testületek, első sorban tehát az egyházak nagyon is eltérnének valódi hivatásuktól, ha csak a pénzbeli segítés elnyerésére összpontosítanák erőiket. Ellenkezőleg, a protestantizmusnak századok keserves harcaiban kivívott jogállása megalkuvást nem tűrő módon állítja elénk egyházunk közjogi és etikai egyenjogúságának a követelését is. Nem vezet bennünket ebben a küzdelemben semmiféle ellenséges érzület a hazában polgárjoggal bíró egyéb felekezetek, az úgynevezett bevett egyházak ellen. Senkinek a jogkörébe nem avatkozunk, senkinek a kárát, a megrövidülését nem akarjuk, de viszont igen is kívánjuk azt, hogy a vallások egyenlőségének az a magasztos elve, mely a 48:XX.-

ban meg lett alapozva s azóta is élő jogként él a köztudatban, minden konzekvenciájával együtt életre keljen. Szabad hazában szabad polgárok egyeteme: ez a mi ideálunk s ennek egyik követelménye az, hogy a hazánk históriájában, a közszabadság kivívásában annyi áldozatot hozott protestáns egyházak tagjai vallási téren is teljesen azonos elbánás alá jussanak a többi régi történelmi jogokkal bíró egyház fiaival.

A teljes jogegyenlőség egyik követelménye annak a kérdésnek korszerű megoldása, hogy a haza minden polgára csak a saját vallása szerinti isteni tiszteletben vegyen részt. Ezen a téren pedig sok vár még ma is az orvoslásra. Mintha régi századokbeli hagyományokról olvasnánk, midőn pl. azt látjuk, hogy a katonaságnál egy-egy úrnapi körmenetre egyformán kivezenylik a legényseget, bármilyen felekezetnek a tagja is. A katonaságnak a vallási szertartásokon való részvétele, ámbár az erkölcsi nevelés szempontjából kétségkívül fontos, mégsem minősíthető katonai szolgálatnak. Az a körülmény, hogy valamely felekezet tagja a hadsereg valamelyik csapatjában vagy intézetében aktív szolgálatot teljesít, vallásfelekezetéhez való tartozása tekintetében egészen közömbös s az ő jogállását egyházával szemben meg nem változtatja. Érthető, hogy a haderónél divó erős fegyelem következtében a katonaság legénységi része az isteni tiszteleten is csak megfelelő vezetés mellett vesz részt, de ez a legkevésbé sem teszi megengedhetővé azt, hogy más felekezet szertartásában való részvételre kényszerítsék őt, mint amelyhez törvény szerint tartozik. A 48:XX. végrehajtásának tehát egyik fontos mozzanata annak a kieszközlése, hogy: 1. minden, a haderő keretébe tartozó tiszt, tisztviselő, vagy legénységi állománybeli csupán a saját felekezetének istenitiszteletében való részvételre legyen akárminő viszonyok közt is kényszeríthető; 2. pedig az, hogy a saját isteni tiszteletén való megjelenésre neki mindig mód és alkalom nyujtassék.

Hasonló ehhez a kérdéshez annak a szabályozása is, hogy az úgynevezett hivatalos isteni tiszteletek alkalmával a polgári hivatalok személyzete, elsősorban pedig főnökei, szintén a saját felekezetük istentiszteletén vegyenek részt. Ma úgy áll a dolog, hogy pl. a körmeneteken az állami, törvényhatósági és községi hivatalok és hatóságok ebből a minőségükből kifolyólag vesznek részt. Igaz ugyan, hogy kényszerítő jogszabály, mely ezt előírná, nincsen, de a hosszas gyakorlat annyira beleélte magát a köztudatba, hogy szinte tüntetésnek venné a közvélemény azt, ha valaki ezzel szakítani

akarna. Pedig ez tévedés. Jelszavunk legyen mindig és mindenkor a teljes tolerancia és keresztyén szeretet a többi vallásfelekezettel szemben, de ez nem okolja meg az ő istentiszteletükön esetleg önkénytelenül, hogy ne mondjam, társadalmi kényszer hatása alatt történő megjelenést. Minthogy pedig e téren törvényes szabály, amely azt az eljárást követelné, nincsen, belső hitéletünk fejlesztése által kell lassankint odahatnunk, hogy egyházunk tagjai ildomosan, mások elleni bántó szándék nélkül, e téren is egyházunk szeretetét valósítsák meg.

Ugyancsak ezzel függ össze az úgynevezett hivatalos istentiszteletek kérdése is. Nálunk szokásos, hogy állami ünnepeknél s állami és általában közhatóságok, hivatalok és intézetek bizonyos ünnepi alkalmainál egyedül csak a katolikus egyház istentiszteletét tekintik hivatalosnak, sőt a többi felekezetnek nem is adnak ily alkalmakkor szerepet. Ezt a katolicizmusnak a magyar állam életében betöltött történelmi szerepével s mint ma is legtöbb lelket számláló egyháznak vezető állásával megmagyarázni igyekeznek ugyan, de kétségtelen, hogy a felekezetek bevett voltának természetes folyamánya az, hogy őket ebben a tekintetben is egyforma szerep és közreműködés illesse meg, vagy pedig, ha ez akadályokba ütköznék, akkor az állami, vagy általában közhatósági ünnep csupán felekezeti vonatkozás nélküli erkölcsi célzatú ünnep legyen. Ezt nem lehetne felekezeti türelmetlenségnek minősíteni, mert a vallások egyenjogúságából folyik. Ha már esetleg több egyházfelekezet hivatalos istentiszteletének sorrendjéről van szó (amennyiben ezek egy időben meg nem tarthatók), akkor semmi ok sem volna arra, hogy a nagyobb lélekszámú egyháznak elsőbbség biztosításuk a kisebb egyház felett, de *elvileg* a felekezeteknek törvényben biztosított egyenjogúsága ellentmond az egyik, vagy a másik egyedüli érvényesülésének.

Áttérve az államjog egy fontos fejezetében, a törvényhozó hatalom gyakorlásában észlelhető tényekre, sürgetnünk kell a főrendiházi törvénynek, az 1885 : VII. t.-c.-nek akként leendő módosítását, hogy a magyar országgyűlés felsőházában egyházainknak *minden* püspöke és kerületi felügyelője, illetőleg főgondnoka helyet kapjon. A főrendiházi reform előtt tudvalevőleg protestáns egyházaink, mint erkölcsi testületek, nem voltak ott képviselve. A katolikus főpapság teljes egészében gyakorolta századokon keresztül főrendiházi tagságát, még pedig nemcsak a tényleges egyházkormányzatot vivő érsekei és megyés püspökei által, hanem a felsőház-

nak tagjai voltak a felszentelt és a címzetes püspökök is, azonkívül pedig néhány kiváltságos szerzetnek a feje. Az 1885-iki reform a címzetes és a felszentelt püspököket (a nándorfehérvárinak és a tinninniek kivételével) megfosztotta főrendiházi joguktól s nem tekintve a pannonhalmi Benedekrend főapátját, a jászóvári premontrei kanonokrend prépostját és az aurániai perjelt (akiknek a hagyományok által megerősített jogát továbbra is fenntartotta a reformtörvény), a katolikus egyháznak csupán tényleges egyházkormányzatot gyakorló fejeit, tehát érsekeit és megyés püspökei hagyta meg a felsőházban. A törvény intenciója tehát az volt, hogy a főrendiházban, az egyházak részéről azoknak legyen befolyásuk, akik valóságos egyházi hatalom birtokosai. Ennek megfelelőleg a főrendiházban való megjelenésre jogot adott a protestáns egyházak fejeinek is, még pedig akként, hogy az evangélikusoknál az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, meg a rangban idősebb két egyházkerületi felügyelő, továbbá a rangban idősebb három püspök, a reformátusoknál a rangban idősebb három kerületi főgondnok s ugyancsak a rangban idősebb három püspök, az unitáriusoknál pedig vagy a főgondnok, vagy a püspök, a szerint, hogy melyik a rangban idősebb, a főrendiháznak tagja legyen.

Bár tagadhatatlan, hogy ez a reform az 1885. előtti állapothoz képest haladást jelent, egyházunk jogegyenlőségének még sem felel meg egészen. Ha ugyanis elfogadjuk — aminthogy el is kell fogadnunk — azt a tételt, hogy a bevett vallásfelekezetek főhatóságai a felsőházban szavazattal birjanak; ha elfogadjuk azt az elvet, hogy a főrendiház általában arra van hivatva, hogy a népképviselőből eredt alsóház mellett a nemzet egyéb fontos közületeinek, köztestületeinek, erkölcsi institúcióinak is a véleményét és meggyőződését juttassa érvényre: akkor nem lehet kétségünk az iránt sem, hogy a protestantizmusnak *minden*, tényleges közigazgatási hatalmat gyakorló vezetője által kell a főrendiházban képviselve lennie, vagyis helyet kell ott biztosítanunk minden kerületi felügyelőnek, illetve kerületi főgondnoknak és minden püspökünknek. Ez megerősíti pozícióikat emeli tekintélyüket és megfelel a vallások közti jogegyenlőség eszméjének. Sőt arról is kell még gondoskodnunk, hogy az esetre, ha a főrendiházban való megjelenésre jogosultak közül valaki azáltal volna ebben akadályozva, mert egyúttal az országgyűlés alsóházának, vagyis a képviselőháznak a tagja (minthogy a parlament mindkét házának egyidőben senki tagja nem lehet) akkor annak a felügyelőnek, főgondnoknak vagy

püspöknek a helyettese gyakorolhassa az ő főrendiházi jogait. Hogy ki lehetne ez, a rangban legidősebb esperes, illetőleg esperességi felügyelő-e, vagy főgondnok, vagy más, az részletkérdés, melyet könnyű volna megoldani. A 48 : XX. végrehajtásának a nézőpontjából csak az volna fontos, hogy egyházkerületeinknek összes vezetői tényleges főrendiházi tagságot nyervén, egyházunknak egyenjogúsága ebben a kérdésben is valóra váljék.

Közoktatásunk terén is akadunk olyan mozzanatokra, amelyek egyházaink jogállását az egyenjogúság tekintetében kétségessé teszik. Itt van mindenekelőtt az az eset, midőn valamelyik protestáns tanintézetben működött tanerő az állam szolgálatába lép. Nyugdíjjogosultságát ugyan az 1894 : XXVII. t.-c. értelmében nem szünteti meg ez, sőt egyházaink szolgálatában eltöltött idejét a nyugdíj szempontjából egészében beszámítja az állam is, de nem így az előlépést, a fizetési fokozat tekintetében. Ha egy protestáns tanár állami iskolához lett kinevezve s az egyháznál, mondjuk, 12 évet szolgált már, ezt az időt nyugdíjába az állam beleszámítja ugyan, ámde az illető annak a fizetési osztálynak, amelybe kinevezetett, csupán utolsó fokozatába lép, jöllehet 12 évi szolgálat — ha azt az államnál tölti — igényt adott volna neki már a megfelelő fizetési osztály első fokozatába való előlépésre. Nem volna ez az eljárás talán annyira feltűnő, ha az állam a felekezetünk tanárainak adott fizetés kiegészítésnél, illetőleg fokozati kiegészítésnél nem vette volna tekintetbe a felekezeti tanári éveket, de itt igenis beszámította ezeket, úgy hogy — megint egy konkrét példával élve — ha felekezeteink jogakadémiai tanárainak az állami fizetéskiegészítés időpontjában nem volt még öt szolgálati évük, akkor a VII. fizetési osztály utolsó, ha 5—10 évi szolgálatuk volt, annak második s ha 10 évnél hosszabb ideig szolgáltak, akkor első fokozatának megfelelő kiegészítést adott az állam. Ezzel szemben, a felekezettől átlépett tanár, ámbár 12 évet is szolgált már a felekezetenél, az állam csak a megfelelő fizetési osztály utolsó fokozatába nevezi őt ki s attól kezdve lépteti elő öt évenkiut. Világos tehát, hogy ez a viszonyosság megsértése, pedig már analógia is van arra, hogy az állam saját alkalmazottjainak nem állami szolgálatát teljes mértékben beszámítja. Az 1907 : LIX. t.-c. kimondja ugyanis a teljes viszonyosságot az állami és törvényhatósági szolgálat közt. Aki tehát ma a megyei szolgálatból az államiba lép át, annak azt teljes egészében beszámítja az állam akként, hogy minden tekintetben úgy minősíti megyei szolgálati éveit,

mintha azt az államnál töltötte volna el. Kétségtelen e szerint, hogy a 48 : XX. teljes végrehajtásának egyik követelménye a protestáns felekezeti és az állami szolgálat közti teljes viszonzóság törvénybe iktatása is úgy, hogy akár felekezetünkől lép át valaki állami szolgálatba, akár az államtól felekezetünk szolgálatába, már eltöltött szolgálati éveit a fizetési osztály és fokozat, továbbá a nyugdíj és az özvegyi nyugdíj, meg a gyermeknevelési járulék tekintetében, egészen és minden levonás nélkül beszámíttassanak.

Ugyancsak a tanügyi politika terén mozog másik sérelmünk is, tudniillik egy theologiai fakultás hiánya. Egy kulturállamban az egyetemek szaporítása elengedhetetlen feladat. Szinte közhelyé vált minálunk már az új egyetemek felállításának sürgetése. Mindenki érzi és tudja, hogy ebben a kérdésben helyzetünk egyenesen megdöbbentő, hogy ne mondjam, megszegyenítő. Míg az alig négy évtizedes kultúrával bíró Romániának a maga 6.000,000 (hatmillió) lakosával két egyeteme van, míg a német birodalom egy kicsi, alig több, mint egy millió lakossal bíró országának, a bádeni nagyhercegségnek három egyeteme van, addig a magyar anyaállam a maga 17¹/₂ millió lakosával még mindig csak két egyetemmel vesz részt a kultúra versenyében. Itt igazán nincsen semmiféle kifogásnak helye, csupán közéletünknek a közművelődés nagy kérdései iránt táplált közönyét nevezhetjük meg annak oka gyanánt, hogy országos nagy mozgalommal, egyöntetű nemzeti elhatározással nem követelte még eddig az egyetemek szaporítását. Ma már a kulturember réges-régen túl van azon a kezdetleges állásponton, hogy az egyetemek szaporítása csak a tanárok és a tanulók ügye. A műveltség mai fejlettségében az egyetemek száz és száz ponton kapcsolódnak be a mindennapi élet szervezetébe. Ugyan ki tagadhatná pl. azt, hogy az orvosi egyetemek által, hogy a kutatásnak, elsőrangú vezetés mellett, kitűnő alkalmat és módot nyújtanak, ezer és ezer ember életére áldáshozók? Vagy ki ne látná a szabad oktatás számtalan változatának működésében — melyre az egyetemek tanárai első sorban vannak hivatva — a tudomány terjesztésének nagy hasznát? Kár tehát valóban arról bővebben beszélni, hogy Magyarország, ha a kulturállam nevére méltó akar lenni, akkor egyetemeinek a szaporítását igazán nem ódázhatja többé el.

De ha egyetemeink kiépítéséről beszélünk, lehetetlen arra a visszasságra rá nem mutatnunk, mely abban áll, hogy míg a budapesti egyetemen katolikus theologiai fakultás

van, addig protestáns theológiánk sehol fakultási jogokat nálunk nem élvez. Az egyetemeken kétféle rendszert tapasztalunk. Vannak oly egyetemek, amelyeken a theológiának egyáltalában nincsen fakultása, mint pl. nálunk a kolozsvári egyetemen. E rendszer hívei abból a nézetből indulnak ki, hogy a hittani tudományok általában az illető felekezetek hatáskörébe tartoznak s azok hittani főiskoláin oktatandók. De ahol a theológiát az egyetemi karok egyike gyanánt tekintik, ott a protestáns theológiát sem rekesztik ki ebből a kitüntetésből, feltéve, hogy a protestantizmus az illető államban egyáltalában el van terjedve s mint felekezet is tényező. Így a német birodalom több egyetemén van protestáns theologiai fakultás. Ott pedig, ahol, mint pl. Bécsben, az egyetemen, ősi fejlődés szerint, csak kath. theologiai fakultás van, ott a protestáns különálló theol. főiskolának fakultási jogokat, tehát a doktorizálás jogát adta meg az államhatalom.

Nálunk tehát, a protestáns vallások egyenjogúságának egyik természetszerű követelménye, hogy akár a már létező egyetemeink valamelyikén, akár valamelyik újonnan felállítandó egyetemünkön protestáns theologiai fakultás is szerveztessék, vagy végül esetleg egy önálló protestáns theologiai fakultás létesíttessék, hol a theologiai tudományokban elmélyedni szándékozó hitsorsosaink theologiai doktoratust szerezhessenek s egyúttal ez a fakultás tudományos theologinaknak is tekintélyes vezetőtestülete legyen. A mai helyzet éppen theologiai fakultásunk hiánya miatt tarthatatlan. Theologiai tanáraink, ha azt a kvalifikációt, melyet minden főiskolai tanártól általában megkívánnak, t. i. a doktoratust, megszerezni óhajtják, vagy kénytelenek külföldre menni e végett, vagy pedig itthon a filozófiai karon doktorizálnak. A 48 : XX. végrehajtásnak tehát theologiai fakultásunk felállítása is egyik postulátuma, melyet állandóan sürgetnünk kell.

Nagyon messze vezetne, ha a 48 : XX. szigorú értelmezésének minden elgondolható részletét kifejteni igyekezném. De nem is volt ez a célom, csupán azt óhajtottam, hogy a közfigyelmet felhívjam ennek a híres törvénynek még függőben levő végrehajtási hiányaira. Hangsúlyoztam, hogy a köztudat a 48 : XX. végrehajtását általában mindig csak a protestantizmus anyagi segélyezésével tekintette egyértelműnek és ezzel szemben az volt a hivatásom, hogy rámutassak arra, hogy a nevezett törvény közjogi és ethikai értelemben való végrehajtása reánk nézve nem kevésbé fontos. Ha

fejtegetéssel elértem azt, hogy illetékes tényezőink figyelmét e fontos megoldási módozatokra nézve felkeltettem; ha sikerült a protestáns közvéleményünkben hívet szerezni annak a felfogásnak, hogy a 48 : XX. közjogi végrehajtása terén még kevés történt és így sok még a teendőnk: akkor munkám nem volt hiábavaló.

Kassa.

Dr. Eöttevényi Nagy Olivér,
kir. jogakad. tanár.

T Á R C A.

A tanítók feladata a földművelők szervezésében.

(A felsőszabolcsi ref. tanítóegyesületben tartott előadás.)

Mikor abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy a felső szabolcsi református tanítótestület érdemes tagjai előtt beszélhetek a Magyar Gazdaszövetség céljairól, úgy érzem magam, mint az a gazda, aki éppen a legjobb, legmegbízhatóbb földjére szórja a vetőmagot, tehát meg van győződve arról, hogy munkája nem lesz hiábavaló.

Amint a gazda ismeri birtokának különböző dűlőit s azok termőképességét, én is ismerem azokat az erényeket és érdemeket, amelyek minden hangos szónál szebben hirdetik, hogy a református tanító-testületek tagjait az ország kultúrájának leghasznosabb, leghűségesebb munkásai közé kell sorozni.

Az igen tisztelt tanító urak hozzá vannak már szokva ahhoz, hogy mikor meghajtják előttük az elismerés zászlaját, akkor hiába várják egyúttal az őket méltán megillető anyagi jutalmat is, mert ehelyett rendszeren azt a kérelmet intézik hozzájuk, hogy dolgozzanak még többet, szolgálják az ország érdekeit még nagyobb odaadással, mert az ő hazafias önfeláldozásukra mindig, de különösen most, igen nagy szükség van.

Én is azért jöttem ide igen tisztelt Közgyűlés, hogy rámutatva az ország gazdasági megerősödésének akadályaira, felkérjem a tanítótestület igen tisztelt tagjait abban az óriási munkában való részvételre, melynek célja az ország gazdasági függetlenségének megteremtése. Ismerve hazafias szolgálatkészségüket s tudva azt, hogy minden szép és jó ügyet lel-

kesedéssel szoktak felkarolni, remélni merem azt is, hogy szívesen fognak résztvenni abban a munkában, melyet a Magyar Gazdaszövetség a földmivelő kisgazdák szervezése s gazdasági boldogulásának biztosítása érdekében megindított.

A ref. tanítótestületek igen tisztelt tagjai azt a csemetekertet művelik elismerésre méltó buzgalommal, ahonnan a legmegbízhatóbb és legerősebb oszlopokat kapjuk államiságunknak vész és viharokkal dacoló épülete számára. A ref. tanítótestület igen tisztelt tagjai formálják, idomítják azokat a téglákat, amelyek állami létünk alapjainak legmegbízhatóbb részei. A ref. tanítótestület igen tisztelt tagjai mivelik azokat az elméket, melyekben már az első gondolat is a honszeretet jegyében születik. A ref. tanítótestület igen tisztelt tagjai gondolják azokat a lelkeket, melyekből a magyar hazafiságot semmiféle megpróbáltatással kiirtani nem lehet. S éppen ezért helyezünk nagy súlyt arra, hogy népnevelés ügyünk azon munkásai, kik az ország legmegbízhatóbb népe között dolgoznak, szintén belássák azt, hogy a magyar földművelő nép gazdasági megerősítése olyan cél, melynek szolgálatába lépni minden ref. tanítónak becsvágyát képezheti.

Az igen tisztelt jelenlevők, kik a nép között élnek, jobban ismerik, mint bárki más, földmivelő népünk gazdasági elmaradottságát. Sem a föld kihasználása, sem a termelési ágak fejlettsége, sem a helyes művelési módok alkalmazása, sem a beszerzés, sem az értékesítés tekintetében nem áll földművelő népünk azon a magaslaton, amelyen már állania kellene, s amely magaslatra nyugati szomszédaink már eljutottak. A holdankénti termésátlag csak a fele, vagy harmada annak, amit a német, vagy a dán földműves produkálni képes. A 10—20 holdas gazda, ha nagy családja van, csak tengődik, adósságot adósságra halmoz s mikor a felszaporodott terhekkal már nem bír megküzdeni, akkor kivándorol. A nehéz viszonyok között vergődő magyar földművelő nem úgy szokott magán segíteni, hogy gazdálkodási rendszerét megváltoztatja, hogy új és jövedelmező művelési ágak meghonosítására gondolna, hogy kiküszöbölne az elavult művelési rendszert, hogy szakítana a rossz szokásokkal, hanem mindaddig jár a takarékbba, míg földjét teljesen zálogba nem adta s amíg hitele nincs teljesen kimerítve. Mikor azután jelzáloghitele már kiapadt, váltókkal kezd dolgozni s ezt addig folytatja, amíg hitelezőre talál.

Pedig a nehéz viszonyokkal való megküzdésnek nem az adósságesinálás és kivándorlás a legbiztosabb módja, mert

van egy út, amely biztosabban vezet a cél felé s ez a gazdasági tudás s a gazdasági ismeretek fejlesztése.

Miután pedig mi mezőgazdasági állam vagyunk, ahol semmiféle foglalkozású emberre nézve sem lehet közömbös az, hogy mit és mennyit tud termelni a földmivelő, mert a foltozó csizmadiától kezdve, egészen a milliókkal dolgozó nagy vállalkozóig közvetve, vagy közvetlenül mindenki megérzi a mezőgazdasági téren jelentkező események és állapotok hatását, ennél fogva akkor, mikor a gazdasági megerősödés munkáját komolyan megkezdjük, elsősorban a földmivelőt kell vagyonnossá, erőssé, megalégedetté tenni, mert ha ezt nem tesszük, akkor azokkal a milliókkal, melyeket iparunk és kereskedelmünk fejlesztésére fordítunk, maradandó alkotásokat létrehozni nem lehet.

Nekünk nincsenek gyarmataink, mint a németeknek, franciáknak, angoloknak, tehát fejlesztendő iparunk termékeinek levezető csatornáiként ezeket fel nem használhatjuk, de a szomszéd országok piacaira sem igen számíthatunk, mert itt más államok régóta virágzó iparával a versenyt fel nem vehetjük, tehát nem marad egyéb hátra, mint fokozni a földmivelők kulturáját, vásárló és fogyasztó képességét, mert ők alkotják az ország népességének túlnyomó részét s nemcsak mint termelők, hanem mint fogyasztók is a legjelentékenyebb tényezői gazdasági életünknek.

Ha ki is vivjük államférfiaink a vámsorompók felállítását, iparunk nagyarányú fejlődésére nem számíthatunk, ha nem gondoskodunk egyúttal arról is, hogy földmivelő népünk a fejlesztendő ipar termékeinek mindig biztos vásárlója lehessen.

Az igen tisztelt jelenlevők nagyon jól méltóztatnak tudni, hogy most egy-egy földmives-család nagyon kis mértékben járul hozzá az iparfejlesztéshez, mert igényei, szükségletei nagyon csekélyek. Egy iparág van csak, amelyet a magyar nép is teljes odaadással támogat: a szeszipar. Ezen a téren a legtöbb földmivelő — sajnos — nagy szeretettel és nagy odaadással működik. E tekintetben nem szorulunk a gyarmati piacokra, mert megisszuk mi azt mind az utolsó cseppig, amit az országban termelnek. Ezért nem is lepett meg annak a Tiszteletes úrnak az esete, aki egy, a szeszipar pártolása terén már nagy érdemeket szerzett atyafit, életmódjának káros következményeire figyelmeztetve, a következő választ kapta: valamint a gőzmasinát a gőz, azonképpen hajtja az embert a szeszen lakozó erő. Csak az a baj, hogy a gőzkazánt, ha a sok fűtés tönkreteszi, ki lehet javítani, de a szeszszel fűtött ember bajaira medicinát találni nem lehet.

Ha tehát azt akarjuk, hogy nálunk is föllendüljön az ipar és kereskedelem, először is a föld termőképességét s ezáltal a földművelő vásárló képességét kell fejleszteni. Ha egy földművelő hat mázsa helyett tíz mázsát tud termelni, egészen bizonyos, hogy az iparcikkeknek is jobb fogyasztója lesz. Szóval nálunk az ipart és kereskedelmet nem az állami szubvenciók fogják megeremteni, hanem a szántóföld termőképessége, a földművelő tudása és verejtéke. Ha földművelőink gazdasági ismereteinek fejlesztésével ki tudjuk aknázni a magyar földben rejlő termőerőt, akkor, de csakis akkor, remélhetjük iparunk és kereskedelmünk fejlődését.

Keresnünk kell tehát a módokat és eszközöket, amelyek segítségével ezt az országos érdekű nagy célt elérhetjük.

Az egészen bizonyos, hogy szervezkedés s az erők tömörítése nélkül nem megyünk semmire s ha mielőbb eredményeket akarunk elérni a gazdasági megerősödés mezején, sürgős köteleességünk a földművelők szervezése s azon intézmények megeremtetése, amelyek segítségével minden földművelőből nemcsak többet termelő s nagyobb jövedelmet felmutatni képes gazdát nevelhetünk, hanem a melyek segítségével földművelőinket jobb sorsban élő, megelégedett emberekké is tehetjük.

Ezek az intézmények tisztelt közgyűlés a *gazdakörök*.

Ilyeneket kell szervezni minden községben, de nem úgy, hogy csak papíron létezzenek s hogy egy címtábla és pecsétnyomó hirdesse a kezdeményezők dicsőségét, hanem úgy, hogy a gazdakör kiterjessze figyelmét a község egész gazdasági életére, hogy forrása legyen a gazdasági ismereteknek, irányítója a termelésnek, megismertetője mindazoknak a vívmányoknak, a melyekkel a földművelés eredményesebbé tehető.

Ha a gazdakörök vezetőivé, nagy feladataikkal tisztában levő buzgó s a nép érdekeit szívesen gondozó férfiak választatnak, akkor földművelő népünk rohamosan fog haladni a gazdasági megerősödés útján, mert a gazdakörökben tartott felolvasások, előadások, megbeszélések, továbbá az általuk rendezett termelési és műtrágyázási kísérletek, gépbemutatók, állatdíjazások, kiállítások, mindmégannyi tényezői a gazdasági fejlődésnek. Ezekben a gazdakörökben lehet szervezni a közös beszerzést és értékesítést. Itt lehet az embereket meggyőzni a mezőgazdasági szövetkezetek hasznosságáról s azokról a nagyszerű eredményekről, melyekkel a szövetkezetekben szervezett földművelők a többi művelt államokban már megismerkedhettek. Ezekben a gazdakörökben lehet megismertetni a földművelőket a manapság nagy szerepet játszó

vámpolitikai kérdésekkel, a más államokkal kötött kereskedelmi szerződések következményeivel, mert ha ezekkel nincsenek tisztában, akkor a törvényhozást sem tudják arra kényszeríteni, hogy a mezőgazdaság érdekeit soha szem elől ne téveszsze. Ezekben a gazdakörökben lehet felvilágosítani a földmivelőket a börze ártalmas kinövéseiről s arról a veszedelmes játékról, amelyet fedezetlen határidő-üzletnek neveznek s amelynek célja nem a gabonatermelők érdekeinek szolgálata, hanem kapzsi üzerek gyors meggazdagodásának előmozdítása s a gabonaértékesítés esélyeinek egyes spekulánsok érdekeinek megfelelő irányítása. Ezekben a gazdakörökben lehet megindítani a harcot a gabonával üzött spekulációnak s követelni, hogy a tőzsde a gazdák érdekeinek megfelelően reformáltassék.

Ezek a sürgős feladatok gazdakörök nélkül meg nem valósíthatók, mert a földmivelők egyenként szétszórtan alig tehetnek valamit ezen kérdések helyes megoldása érdekében. Itt csak a szervezkedésben és a szövetkezésben rejlő erők felhasználásával lehet sikereket elérni.

Most az önállóságra jutott földmivelő gazdasági ismereteinek gyarapításával a legtöbb községben senki sem törődik s ennek következtében úgy miveli földjeit s általában úgy gazdálkodik, amint azt apjától és öregapjától megtanulta, de a legújabb és célirányos művelési módokról tudomást szerezni alkalmá nem nyílik. Azt látja ugyan, hogy az uraságnak szobek a vetései s hogy állatait és terményeit jobban értékesíti, de ő erre csak azt mondja, hogy könnyű annak, akinek pénze van. Pedig ugyanazzal a forgótőkével, amely most rendelkezésére áll, de több tudással nagyobb sikereket tudna elérni, mert az uraság sokszor megbízhatatlan cselédekkel dolgozik, ő pedig úgyszólván saját kezeivel morzsolhatja szét szántóföldjének minden göröngyét és saját kezével gondozhatja kaszálójának minden gyökerét. Megjegyzem, hogy nálunk még a legtöbb uraság sem gazdálkodik úgy, hogy követendő példának lehetne odaállítani, tehát a földmivelő ezektől sem tanulhatja a legcélszerűbb művelési módokat, ezeknél sem láthatja a legjövendőbb gazdasági rendszert.

A földmivelő mindezt csak a gazdakörben tanulhatja meg, mert a gazdakörnek az a hivatása, hogy megkönnyítse a földmivelő boldogulását s hogy a földmivelőt az ő szerény hajlékában és kis darabka földjén anyagilag erőssé és megelégedetté tegye.

Erre törekszik minden eszközzel és teljes odaadással a Magyar Gazdaszövetség is.

Ehhez a nagy munkához hívom én munkatársakul a ref. tanítóegyesület igen tisztelt tagjait.

Tudom, hogy dolgoznak már is eleget, tudom, hogy teljes odaadással szentelik magukat nemes, de nagy önfeláldozást igénylő nehéz hivatásuknak, belátom, hogy mindennek dacára, nem részesülnek abban a méltánylásban s abban az elismerésben, amelyre becsülettel rászolgáltak, belátom, hogy a testi és szellemi erőt kimerítő munka után pihenésre van szükségük. De meg vagyok győződve arról is, hogy mikor országos érdekek felkarolásáról van szó, akkor a ref. tanító urak nem az elismerésre, nem a pihenésre gondolnak, hanem arra, hogy miként juthatnak a harcvonallal legelső sorába, ahol a legbátrabb, a legelszántabb embereknek van helyük s ahol a legnagyobb szolgálatokat tehetik a hazának.

A tanító és lelkész urak közreműködése nélkül a Magyar Gazdaszövetség a földmivelők gazdasági megerősödése érdekében csak nagyon keveset tehet. Társadalmi viszonyaink falfainkban olyanok, hogy ha a lelkész és tanító urak kivonják magukat a közhasznú társadalmi mozgalmakból s ha föl nem karolják a felvetett eszméket, akkor megakad minden kezdeményezés s nem fog megindulni semmiféle olyan társadalmi munka, mely a község erkölcsi és anyagi érdekeit van hivatva előmozdítani. Hogy már néhány ezer szövetkezetünk s néhány száz gazdakörünk van, azt az ország földmivelői, a lelkész és tanító urak eléggé nem méltányolható buzgalmának köszönhetik.

Kérem tehát a tanítóegyesület igen tisztelt tagjait, jöjjenek a Magyar Gazdaszövetség táborába, sorakozzanak azok mellé, akik a Darányi Ignác hazafias és céltudatos elnöki vezetése mellett a földmivelő nép boldogulásának útjait egyengetik s akik az ország gazdasági alapjainak megerősítésén fáradoznak.

Nem olyan időket élünk, hogy honszerelmünkről véres csatákban tudnánk tanúságot tenni, nem olyan időket élünk, hogy harcmezőkön kellene legyőzni ellenségeinket, mert az államok most a kultúra és a gazdasági mérkőzés terén vívják meg csatáikat, mikor észszel, tudással, becsületos élelmeséggel többet használunk a hazának, mint vitézséggel, bátorsággal. A magyar nép harci erényei értékes, becses tulajdonságok most is, de a nemzetek versenyében diadalmasan előremenni mégis csak úgy lesziünk képesek, ha megszerezzük magunknak a gazdasági tudás fegyvereit s új utakat nyitunk magunknak a gazdasági megerősödés mezején.

Ellenségeink is azért akarnak bennünket nyomorult kol-

dus sorsra kárhozthatni, hogy önállóságunk, nemzeti függetlenségünk kivívásához soha elegendő anyagi erővel ne rendelkezünk. Tudják nagyon jól, hogy most hiábavaló a magyar vitézség, ha a háborúban szükséges három legfőbb tényező: a pénz, a pénz, a pénz — hiányzik.

Ezért tisztelt közgyűlés, most ne a kardot élesítsük, hanem az ekevasat, az ásót, a kapát, hogy minél többet tudjunk termelni s hogy megszerezzük azokat az eszközöket, amelyek nélkül függetlenségi törekvéseink soha meg nem valósíthatók.

Aki gazdakört létesít t. közgyűlés és gondoskodik arról, hogy az megfeleljen a hozzáfűzött várakozásoknak, az a gazdasági megerősödésnek olyan bástyáját állította fel, amely mögött sikerrel indítható meg a gazdasági erőgyűjtés s a gazdasági fejlődés munkája s melynek védelme alatt biztosan lehet szervezkedni az állami függetlenségünk érdekében megvívandó döntő csatára.

Lehetetlenségnek tartom, hogy a ref. tanító urak — a magyar nemzeti törekvéseknek ezek a legerősebb oszlopai — ebben a hazafias munkában résztvenni ne kívánnának, ezért szeretettel és bizalommal kérem, álljanak élére községeikben a földmivelők szervezése és gazdakörök létesítése érdekében megindított mozgalomnak s határozzák el, hogy községeikben gazdakört szerveznek s teljes odaadással fognak résztvenni a földmivelők, tehát a nemzet gazdasági megerősítésének nagy munkájában.

A Magyar Gazdaszövetség természetesen mindig a legnagyobb készséggel fogja a kezdeményezőket támogatására sietni s mindig szívesen fogja útbaigazításokkal ellátni a vezetőket a gazdakörben kifejtendő munkásságot illetőleg. Forduljanak hozzánk mindig bizalommal s tapasztalni fogják, hogy nekünk semmiféle mellékcéljaink nincsenek, mert egyedüli célunk a földmivelő gazdanép erkölcsi és anyagi gyarapodásának előmozdítása.

Ha a gazdakörök szervezve lesznek, ajánlom a földbérlő szövetségek vagy társaságok szervezését mindenütt, ahol az urasági földek nem házilag, hanem bérletileg kezeltetnek s ahol a bérleti szerződés lejárában van. Ezen földbérlő társaságok segítségével földet szerezhetnek olyan becsületes, szegény, de dolgozni szerető földmivelő munkások is, akik most nem is mernek gondolni arra, hogy valaha urasági bérlők lehessenek. Ezen földbérlő társaságok segítségével nagyobbíthatják földjeiket az olyan földmivelők is, akik felszaporodott családjukkal jelenlegi birtokukon megélni már nem tudnak.

A földbérlő társaságoknak nem lehet feladata, hogy vagyonos gazdákat még több földhöz juttasson, ezeket meg kell győzni annak a mondásnak az igazságáról: „markolj csak keveset, de azt jól megszorítsd; ne a földet, hanem a munkát szaporítsd“.

A Magyar Gazdaszövetség szívesen támogatja természetesen a földbérlő társaságok szervezését is és szívesen fog közbenjárni azon birtokosoknál, akik földjeiket bérbe adni akarják. De itt résen kell lenni s ki kell puhatolni, hogy mikor telik le a bérlet s már egy-két évvel előbb kell hozzáfogni a szervezkedéshez. Ilyen módon megszüntethető az a földéhség, amiről most annyit beszélnek, mert egészen bizonyos, hogy ha mindazok a földek, amelyek most nem házilag, hanem bérlők által kezeltetnek, a földmivelő nép kezére kerülnek, akkor a földéhség megszűnik. De az is bizonyos, hogy azok a tanító urak, akik a földszerzésnek ezt a módját lelkes szeretettel fogják támogatni, nevüket örökre felejtetlenné teszik.

De nemcsak hazafias kötelességérzetből kell a tanító uraknak a gazdakörök szervezésének munkájában résztvenni, hanem józan önzésből is, mert a vagyonos nép között tanítónak lenni kellemesebb, mert a jó módban élő nép a tanítóját is jobban megbecsüli s úgy társadalmi, mint anyagi helyzetét is kedvezőbbé teheti.

De még egy fontos ok van, amely kívánatossá teszi, hogy a tanító és lelkész urak álljanak élére a földmivelők szervezkedésének az élére, s ez az, hogy csak így akadályozhatjuk meg a hazafiatlan s megbízhatlan elemeknek a földmivelő nép közé való betolakodását s csak így tesszük lehetővé azt, hogy lelkiismeretlen népámitók legyenek vezérei a földmivelő népnek s lelkét nemzetközi tévtanaikkal megfertőztessék.

A nép között élő művelt embereknek — még ha más foglalkozási körben működnek is — a földmivelő néppel együtt kell küzdeni azon jogos kívánságok megvalósítása érdekében, amelyek a hazafias érzésű földmivelőket erkölcsileg és anyagiilag erőssé tehetik.

Azok a hazafiatlan és megbízhatatlan elemek, akik hazug ígéreték segítségével a földmivelő nép vezéreivé feltolakodni szeretnének, nem vezetni akarják a népet, hanem félrevezetni s mikor az örvény szélére vitték, az elámított népet pusztulni hagyják, maguk pedig telt zsebekkel vonulnak vissza, a hiszékeny nép filléreiből lelkiismeretlenül összeharácsolt kincseik közé.

Legyenek földmívelő népünk vezérei a szociális munkás-ság s a gazdasági megerősödés terén is a lelkes és tanító urak, mert így biztosak vagyunk abban, hogy a nemzetközi népámítókat kikergetik falvainkból, miután ezek bölcseségére s támogatására nincs szükség, ha jogos érdekek megvalósítása s hazafias célok elérése miatt a folyik a küzdelem.

Kérem a református tanító testületek igen tisztelt tag-jait, hallgassák meg a Magyar Gazdaszövetség kérelmét s vegyenek részt a földmívelők szervezésében s gazdasági megerősítésének nehéz munkájában, mert minden lépés, amelyet ezen az úton előre teszünk, közelebb visz bennünket a gazdasági és politikai függetlenség felé.

Mikor a háborúban nagy a veszedelem s következik a döntő csata, akkor a hadosztály legbátrabb, legelszántabb csapatait szokták fölkellesíteni s a harcba tüzelni, hogy vitézségükkel a félénkebbeket is megihlessék. Én is a református tanító urakhoz, mint kulturánknak, közéletünknek leghasznosabb, leglelkesebb munkásaihoz fordulok s kérem őket, legyenek elsők, bátrak és elszántak most is, mikor a nemzet gazdasági megerősítése érdekében kérjük támogatásukat.

Köszönöm szives türelmüket.

Meskó Pál.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Antal Géza stb.: Emlékezés Kálvinról. A reformátor születésének 400-dik évfordulójára szerkeztette Szóts Farkas, kiadja a M. Prot. Irodalmi Társaság. Az alapító és rendes tagok 1908—1910. évi monografia-illetményének első fele. Budapest, 1909. Hornyánszky Viktor bizománya, 331 lap, ára 5 K.

Ez a könyv is a Kálvin jubiláris esztendejének terméke, mellyel a MPIT. áldoz Kálvin emlékének. Hat különböző szerző Kálvint méltatja benne, mindenik más-más oldalról. Dr. Pruzsinszky Pál Kálvin egyéniségéről, dr. Erdős József Kálvinról mint exegetáról, Nagy Károly Kálvin hit- és erkölcsrendszeréről, dr. Antal Géza Kálvin paedagogiájáról, dr. Kun Béla Kálvinról mint egyházszervezőről, B. Pap István Kálvinról mint lelkipásztorról ír.

Dr. Pruzsinszky Pál, a genfi egyetem által kitüntetett disztdoktor, *Kálvin egyéniségét* rajzolja meg levelei alapján (7—79. l.). Eleven és hű rajz, mely a Kálvinról alkotott eddigi képet előnyösen megváltoztatja. Kálvin „alakja úgy áll a hazai és részben a külföldi közönség előtt is, mint valami szobor: határozott, kemény, merev. Megírta a praedestinatiót, kivégeztette Servet-t, ez jut eszünkbe“. Ezzel szemben Pruzsinszky kimutaja a Kálvin leveleiből, hogy a reformátor melegszívű ember volt, aki hirtelen jó indulatba, de az első békítő szóra lecsitul; hűséges, gondos, jó barát, aki sokakat szeretett, sokakon segített; az ifjúság bolondságai, kihágásai iránt elnéző és kiméletes; hitfelei, üldözött hitsorsosai, szenvedő embertársai iránt számtalan esetben résztvevő, gondoskodó, segítő szeretetet tanúsított. „Kálvinnak van szive, sőt ez a szív dobog is. És mikor erre az igazságra bukkanunk, a mi szívünket is eltölti a melegség.“

Nagyon érdekes fényt vet Kálvin egyéniségére a gazdagokkal, a hatalmasokkal való érintkezése, levelezése. Kálvinnak ide sorozható leveleiből a lelki függetlenség, az őszinteség, a szókimondás erénye magaslik ki, mely erőket az evangéliumi szolgálat magasztosságának tudatából merítette.

Kálvinnak nagyon erős a hite, szilárd a meggyőződése s ez a hiterő erőssé teszi őt a tanításban, kitartóvá a vigasztalásban, állhatatossá a szenvedésben, fáradhatatlanná a munkásságban. A gyöngé, törekeny ember oda vezet a kételkedőket, az ingadozókat, a szenvedőket a kereszt alá, s mindezt a rendületlen hit bámulatos erejével cselekszi.

Kálvin képe, levelei tükrében, egészen más, mint amit róla közönségesen rajzolni szoktak. Herminjard tapasztalata újul meg bennünk, ha a Kálvin leveleit olvassuk. „Alig hittem szememnek, mikor a levelekből egészen más embert találtam, mint aminőt magamnak előbb elképzelttem. Mennyire meg voltam lepve, mikor bennök humanizmussal, részvétellel, barátsággal, szimpathiával teljes embert találtam.“ És igazat adunk Pruzsinszkynek, hogy „önző, rideg, kegyetlen ember az evangéliomot, a szeretet vallásának ígeit úgy hirdetni nem tudja, hogy szava századok múlva is visszhangozzék. Ide sok szeretet, kegyelem, karizma kell, ami a szilárdsággal nemcsak megfér, hanem az igazi szeretetnek erőssége“.

Dr. Erdős József Kálvin mint exegeta cím alatt becses kis tanulmányt írt Kálvin írásmagyarázásáról (83—111. lap). Erdős szerint Kálvin a reformáció korának legnagyobb és legtermékenyebb exegetája, akiben az egyházi atyák írásmagyarázói, jeles tulajdonságai és az újabb korbéli exegeták sokoldalú kiválóságai a legszebb összhangban egyesülnek és érvényesülnek. Alapelvei: a szabadság, amely az exegesisnek is létfeltétele és éltető levegője; a Bibliához való hűség, mely a Szentírást Isten kinyilatkoztatott akaratának ismeri és fogadja el; és végül az igazság. A tanulmány tömör előadásban nagyon tanulságosan mutatja ki, hogy 1. Kálvin tudományosan képzett exegeta, hogy 2. Kálvin őszinte, önálló, független exegeta, s hogy 3. Kálvin hitbuzgó keresztyén exegeta. Majd 4. Kálvin exegetai módszerét ismerteti, tovább 5. Kálvin bibliamagyarázó műveinek írási idejét és végül 6. Kálvin exegesisének hatását mutatja ki. Szép tanulmányát azzal a nyilatkozattal végzi Erdős, hogy a reformáció kora óta minden számottevő exegetai műben észlelhetjük Kálvin elvülhetetlen becsü tudományos exegesisének hatását.

A következő tanulmányban *Nagy Károly* Kálvint mint dogmatikust és etikust méltatja. A hosszabb (115—194. lap)

tanulmányban sok értékes és szépen kidolgozott részlet van, de vannak elnyújtott, túlságosan répletező pontok is. Ám azért a cikk elég hű és teljes képet rajzol Kálvinnak úgy hittani, mint erkölcsani rendszeréről és találóan domborítja ki a kálvinizmus legjellemzőbb dogmatikai és etikai sajátságait. Nagy Károly Wernle nyomán ekként jellemzi a kálvinizmust: „Vannak emberek, akik miután hallották az iskolában, hogy Kálvin Servet-t Genfben megégette: ezzel készen vannak Kálvinnal. Pedig be kellene maguknak vallaniok, hogy a legnagyobb valószínűség szerint, ha akkor ott éltek volna, bizonyára segítettek volna neki ebben. Egy olyan férfival, aki korának legvilágosabb és legélesebbeszü theologusa volt, aki megalapítója a protestantizmus hatalmának Skóciában, Franciaországban, Angliában, Hollandiában, Magyarországon, nem szabad ám olyan könnyen végezni. Bizonyára mindnyájan örvendünk, hogy nem élünk az ő kormányzata alatt; de ki tudja, hogy mik volnánk az ő Istenért való lángolása nélkül. Sűrített, lekötött entuziazmus: ez az ő lénye. Lángoló buzgalmában első sorban magát emésztette föl. Amily félelmesen kormányzott Genfben, oly felségesen sikerült az ő hősiességének az, hogy az európai protestantizmusnak felét oly hatalommá fűzze össze, amelyet semmi meg nem törhetett. Valóságos lelke volt a küzdő és győzedelmeskedő reformátusságnak. Kálvin küzd a hugenotta és hollandiai harcmezőkön és az angol puritán hadakban. Oly egyetemesen kihatót és oly abszolút értékűt, mint Kálvin, alig mutathat fel még egy másik a reformátorok közül . . . Ha ismerni akarja valaki, hogy miként élt e férfiú Istennel és világgal: olvassa el az Institutiókból mindenekelőtt „a keresztyén ember életéről“ szóló részt. Az ő saját élete ez. S aztán vegye hozzá vallásos jellemzésül „a megigazulásról“ és „a praedestinációról“ szóló részt. Az ő hitéletének a legmélyebb és legmegragadóbb részei ezek. Theologiailag e műben a bevezetés a legtökéletesebb. Egy hitvédelmi mestermű, egészen a Pál apostol szívéből, akit a legjobban magyarázott. És végül a befejezés: a Kálvin politikája. Theologiailag, Zwinglihez mérve, erős redukciót képvisel: az erasmusi humanistaság, az Istenről való filozofálás hiányzanak nála; egy szóval, nincs benne semmi eretnokség. De egyenesen azáltal nyerte meg a református kegyesség és theologia a maga egységét és bevégzettségét, hogy azt a bár szellemes, mellékterméket elejtette. A Luther paulinizmusa, a kereszt vigasza, azonban egészen benne van. De azelőtt és amögött ott vannak a többi vonások is: az isteni kiválasztás és a szellem energiája és ezeknek célja.

Istennek megszentelődött népe, amelyet Isten törvénye és az egyház alkotmánya szerint szigorral kormányoznak.“

Kálvint mint paedagogust és iskolaalapítót *dr. Antal Géza* ismerteti és méltatja gondos tanulmányban (197—227. lap). Helyesen emeli ki a cikk szerzője: „Kálvinnak, mint paedagogusnak s az általa alapított akadémiának nagy hatása éppoly történelmi tény, mint amely ismert az az ok, melyből ez a hatás származott. Ha Kálvin egész életének tanulmányozása nem volna elégséges magában és arra, hogy e hatás oka felől tájékozatlanok ne maradjunk; ha irataiból s különösen nagy művének, az Instituciónak minden lapjáról nem szólna is félreérthetetlenül hozzánk, rámutatva hatásának nagy titkára, akkor sem kellene kétségbe maradnunk a felől, hogy mi volt a rendkívüli ember páratlan hatásának titka. Mert ha az élet tanúságát, a szellem beszédét meg nem értenők is, megszólalnak a kövek, a genfi akadémia kövei, melyek egyikére Kálvin héber nyelven e szavakat vésette: „Az Úrnak félelme a bölcsesség kezdete“. Kálvin vallásos meggyőződését éppen úgy, mint paedagogiáját ez a néhány szó fejezi ki félreérthetetlenül.

Becses tanulmányban (231—275. lap) mutatja be Kálvint mint egyházszervezőt *dr. Kun Béla* jogtanár. Kimerítőleg ismerteti Kálvin egyházalkotmányi elveit részint az Institució, részint a genfi Ordonnances alapján. Helyesen emeli ki szerző, hogy nincs egyházalkotmány, mely minden hatalmi beavatkozás nélkül, sőt annak ellenére, pusztán belső ereje alapján olyan elterjedettségre jutott volna, mint a Kálvin egyházalkotmánya. Abban is teljesen igaza van Kun Bélának, mikor azt hangoztatja, hogy abban a khaoszban, mely az újkor elején fennállott, a reformátorok a jövő zenéjét pendítették meg. A jövő zenéje szól Kálvin egyházalkotmányi tanaiból is. A gyülekezet már magában egyház; ennél a kulcsok hatalma; alája vannak vetve fejedelmek és egyházi tisztviselők egyaránt; egyéni uralom nem lehet az egyházban; a testület is, mely a gyülekezet hatalmát kezeli, az egész közönség ellenőrzése alatt áll; az egyházi tisztviselők csak a gyülekezet beleegyezésével juthatnak állásukba; a hívek, a gyülekezetek, az egyházi tisztviselők egymásközt mind egyenlők; a vagyon egyenlőtlen megosztásából származó bajok orvoslásáról gondoskodni kötelesség: im ezek a Kálvin egyházalkotmányában mind bennfoglalt főbb tételek.

Végül Kálvinról, mint lelkipásztorról *B. Pap* István irt gondos tanulmányt (279—331. lap), melyben alaposan ismerteti Kálvin bibliamagyarázó, igehirdető, egyházkormányzó, tehát

egész lelkipásztori működését. Helyesen emeli ki a szerző, hogy Kálvin nem valami kisszerű, hanem nagyszerű keresztyénséget hirdetett. Az embert odaállította a kijelentésben feltüntetett végtelen lehetőségek elé. Reámutatott a keresztyénségben rejlő teljes erőre, amely az embert a bűn végnélküli nyomorúságából az örök, a biztos üdvösség szférájába ragadja. Kálvin erre vonatkozólag sem volt habozó. Lelkipásztorkodásában teljes következetességgel sürgette, hogy a keresztyénség mint szervezett intézmény és a benne meglévő egész energiával munkálkodjék az ember megmentésén. Az is helyes észrevétele a szerzőnek, hogy Kálvin a Biblia mély átértékelése és átélése által s a kálvinizmus a maga nagy Biblia-szeretetével a Szentírást igazán az életnek könyvévé, az egyéni és társadalmi élet hatalmas átalakító tényezőjévé tette. Ebből folyólag nagyon megszivlelendő és a kálvinista elv folyománya szerzőnek az a követelése, hogy mi is legyünk bibliásabbak, mert azzal erősebbek leszünk a lelkipásztori szolgálatban és a keresztyén életben. Mert teljesen igaz, amit Kálvin mond, hogy íme, én magamban semmitérő, gyenge teremtmény vagyok, de az én Uram Jézus Krisztus evangyelioma erőssé és méltóságossá tesz engemet.

Íme, ez nagyjában a Kálvinról szóló kötet tartalma. Méltó emlékezés Kálvinról, akinek egyéniségét, bibliamagyarázó, hittani és erkölcsi munkásságát, iskolaszervező és egyházszervező tevékenységét, valamint hatalmas lelkipásztori alakját alaposan meglehet ismerni ebből a munkából. Ez a könyv is azt hirdeti Kálvinnal, hogy a keresztyénség nem varázserő, nem is kegyes érzélgés, még kevésbbé politikai szervezet, hanem az egyént és a társadalmat megszentelő etikai erő, melynek az a hivatása, hogy az embert Isten gyermekévé, a társadalmat Isten országává nemesítse. A könyv nyomása tiszta, kiállítása csinos, ára mérsékelt. Megszerzésre és tanulmányozásra melegen ajánlható.

V. F.

Pálóczy Horváth Zoltán dr.: A Kálvin-szövetség kiadványai és a Kálvin-szövetség Népkönyvtára. 1—3. sz. és 1—2. sz. Budapest, 1909.

A magyar kálvinista egyháznak régente nagy erőssége volt híveinek a Krisztus tanításaihoz való szilárd ragaszkodása, puritán jelleme, erős hazafias érzése, egymás iránt való önzetlen szeretete.

Ezeket a régi jó nemes tulajdonságokat kívánja új életre ébreszteni és tevékeny társadalmi munkára serkenteni az 1908

június 16-án Budapesten dr. *Kenessey* Béla erdélyi püspök és dr. *Kovácsy* Sándor egyházi főgondnok elnöklete alatt megalakult *Kálvin-szövetség*.

A *Kálvin-szövetség*nek az a célja, hogy a magyar reformátusságot az egész országra kihatólag oly egységes társadalmi szervezetbe tömörítse, melynek keretében együttes munkálkodást fejthetnek ki a hívek az egészséges egyházi és társadalmi élet emelése, a vallásos és szociális érzés megszilárdítása, a szellemi és anyagi jólét előmozdítása terén.

A cél elérése végett felhasználja a *Szövetség* az előszó és a nyomtatott betű hatalmát. Közgyűlésein, felolvasó estélyein, *szociális kurzusain* előszóval dolgozik, a legégetőbb társadalmi problémákat tárgyalja, még pedig *Kálvin* szellemében, a puritán egyszerűség és a köteleességérzet felélesztésével.

Keresztyén szociális intézmények létesítésén s a meglevők fejlesztésén fáradozik a *Kálvin-szövetség*. *A munkásoknak* nevelő, művelő és védő *otthonokat* kíván állítani s e végből f. évi november hó 1-én Budapesten megnyitja az első *Református tanoncotthont*. A városi gyülekezetekben a *diakonissza intézmény* fejlesztését tűzte ki egyik főfeladatául, hogy a diakonissza a szegények és betegek testi és lelki gondozásában a lelkésznek jobb keze legyen. *A népet gazdaságilag erősíteni*: ez a leglényegesebb célja a *Kálvin-szövetség*nek, hogy a népet kiragadja a valástalan és hazafiatlan szociáлизmus karjai közül, hogy a puritán, takarékos, munkás kálvinista szellemet megerősítse a nép körében.

De a *Kálvin-szövetség* nemcsak előszóval, társadalmilag kíván működni, hanem munkájába a nyomtatott betűt, az *irodalmat* is erélyesen felkarolja. E végből eddig két kiadványsorozatot indított meg, úgymint a „*Kálvin-szövetség kiadványai*“ és a „*Kálvin-szövetség Népkönyvtára*“ című füzeteket.

A „*Kálvin-szövetség kiadványai*“ a *szövetség* vezető tagjainak, a *szövetségi munkásoknak* van szánva. Ezekből eddig három 10—10 filléres füzet jelent meg.

Az 1. számú füzet: „Hogyan fogjon a lelkész és a tanító az egyháztársadalmi munkához“ címmel *pálóczi Horváth* Zoltán dr. *szövetségi titkár* tollából. A füzet nagyon ügyesen, egész gyakorlatiasan mutat rá a lelkészek és tanítók keresztyén szociális feladataira, melyek között a nép vallás-erkölcsi nevelése és gazdasági emelése a két legfontosabb teendő.

A 2. számú füzet „Városi misszió és munkásotthonok“ címmel szintén *p. Horváth* Zoltán dr.-tól. A *Szövetség* szorgalmas titkára ebben először azt sürgeti, hogy a külföldi missziócsarnokok mintájára minden nagyobb városban igyekezzünk

egy-egy nagy központi termet építeni, amely a nép összegyűjtésére, vallás-erkölcsi oktatására, a szociális kérdésekben való tájékoztatására szolgáljon. Azután azt javasolja, hogy a betegek, szegények stb. rendszeres gondozása végett erélyesen karoljuk fel a *diakonissza-ügyet*. Végül a szorosan vett *munkás-otthonok* alapítását ajánlja, hová a nagy városok munkásait esténként lelki és erkölcsi gondozás végett összegyűjthessük.

A 3. számú kiadvány „A városi munkás lelki szükségéi” címet visel s ezt is *p. Horváth Zoltán dr. irta*. A füzet azokra az erkölcsi veszélyekre mutat rá, amelyeknek a városi munkás állandóan ki van téve és azokat a vallási és erkölcsi védőszerkeket tárgyalja, amelyekkel a városi munkást keresztyén erkölcsi életre lehet segíteni.

A „*Kálvin-szövetség Népkönyvtára*” című sorozatból két 50—50 filléres füzet jelent meg eddig, s mind a kettő 5—5 füzetet foglal magában a M. Prot. Irodalmi Társaság „Koszorú” című kiadványaiból. Az 1. számú füzetben Jézus, Kálvin, A gályarabok története, A szociálista és A nazarénus c. ismeretes dolgozatok olvashatók; a 2. számú füzet a „Koszorú” Illyés próféta, Károli Gáspár, A kányai martirok, A VI. parancsolat és A beresztei lelkész című olvasmányait közli.

A Kálvin-szövetség itt bemutatott kiadványai csak apróbb füzetek, de céljuknál fogva nevezetes füzetek.

Az első csoportbeli kiadványnak az a célja, hogy a Szövetség tagjait egyrészt a társadalmi bajok felismerésére vezesse, másrészt a társadalmi bajok orvoslására kioktassa. Ez a szociál-paedagogiai munkásság pedig manapság azért fontos, mert sokan látjuk és sajnáljuk társadalmunk romlását, szeretnénk is gyógyításából a részünket kivenni; de nem tudjuk, hogy fogjuk meg a munkát és tanácstalanul kérdezzük: „mit cselekedjünk, atyámfiai, férfiak?” A Kálvin-szövetség általános kiadványai első sorban a társadalmi bajok feltárását és gyógyításuk módját és eszközeit ismertető korszerű füzetek s ebben van a nagy szociális jelentőségük.

A második csoportbeli kiadványok, a Szövetség „népkönyvtára”. Ennek meg a nép erkölcsi és szociális nevelése, irányítása, eszméltetése szempontjából van aktualitása és elsőrendű társadalmi fontossága. Ha mi egyszer odajuthatnánk, hogy népünk többségét a „Koszorú” szellemű füzetek olvasására, szeretetére rá szoktassuk, akkor ismét a vallásé, az egyházé, a keresztyénségé lenne a néplélek s nem hallgatna többé a népbolondító és társadalomfelforgató apostolok ámitásaira. Vajh, mikor jó el ez az idő?!

Aki a népet szereti, annak mai bajain segíteni óhajt, a nép neumesítésének keresztyén munkájában rész kíván venni. az lépjen be a Kálvin-szövetségbe és támogassa annak mind társadalmi, mind irodalmi nemes működését. Mert a Kálvin-szövetség magasztos célú, hézagpótló református tömörülés, irodalmi működése pedig azt az evangyéliomi szociális mezőt műveli, amely eddig nálunk csaknem teljesen parlagon hevert.

—s —s.

Gömöry J.: Az orsz. ág. h. ev. tanáregyesület évkönyve az 1908/9. évről. Eperjes (Kósch Á.) 1909. 107 lap. Ára nincs megjelölve.

Ennek a jóra való és nagyhivatású tanáregyesületnek már a második évkönyve jelent meg, az előző évihez hasonló gazdag tartalommal és ügyes szerkesztéssel. Az egyesület elnöke *Meskó László*, alelnöke *M. Dietz J.*, titkára *Gömöry J.* Az egyesület a tanári unió mozgalmának a második mellék-hajtása. Van 4 alapító, 7 pártoló s 268 rendes tagja s így anyagilag is biztosítva van. Alakuló közgyűlését *Bpsten*, első r. közgyűlését a vértanuk ünnepélyével kapcsolatban *Eperjesen* s a másodikikat az év tavaszán *Pozsonyban* tartotta.

Gondos összeállításban közli a pozsonyi közgyűlés krónikáját, *M. Dietz J.* szép megnyitója mellett *Dobrovits M.*, *Pirchalla J.* és *Sinka Sándor* ott elhangzott tartalmas üdvözlő beszédeit és sorra egymásutánban az ott tartott valóban kiváló előadásokat. Az elsőt *Hirschmann Nándor* pozsonyi főgimn. igazgató tartotta „A család közreműködése a nevelés munkájában.” Különösen behatóan fejtegette a középisk. tanulónak és családjának az iskolához való nem éppen gyönyörűségees viszonyát. A túlságos nagy követelés és másrészt az elnézés itt a veszély, mindamelllett a család helyzetének megjavításában is fontos pedagógiai eszközt lát.

Majd *Hetvényi L.* soproni ev. főgimn. vallástanár és ismert nevű középisk. vallástani író a vallásos erkölcsi nevelés előbbrevitelének kérdéseiről értekezett, a melyben a vallástanításnak az ellentétes irányú világnézetekhez való viszonyáról, a vallásos egyesületek létezéséről s a felekezeti-tieskedés kerüléséről szölli behatóbban. Előadása egy gyakorlott és képzett vallástanár tapasztalatainak valódi tárháza.

Utána *Brand Vilma*, modosi polgári leányisk. igazgató egy svájci angol-német internátus körében szerzett tapasztalatait írja le megkapó hűséggel és közvetlenséggel. A leányok

és fiúk egyaránt olykor közösen kirándulnak és sportolnak, színelőadásokat is rendeznek.

Végül *Hamvas József* pozsonyi főgimn. tanár „az ifjúsági lapokról“ értekezett. Ebben a magyar ifj. lapok történeti ismertetése fonalán egy felekezetieskedéstől ment evang. szellemű ifj. lapnak a megindítását ajánlja, amit azzal igazol, hogy napjainkban a régebbi ifj. lapok helyére a felekezeties folyóiratok léptek s szükségessé teszik az azok káros befolyásával szemben való védekezést.

A tárgyilag is értékes felolvasások valódi gyöngyszemei az évkönyvnek. A közgyűlés előtt a templomban nagyon szép, tartalmas és építő imát mondott *Leffler Sámuel* nyiregyháza ev. főgimn. igazgatótanár, ki a közgyűlésen a jövő évre Nyiregyházára hívta meg tanáregyesületet.

A közgyűlésen kívül a fő-, közép- és tanítóképző-, polgárisk.-szakoszt. üléseken is igen üdvös, szükséges és értékes tanügyi kérdéseket vitattak meg. Az elsők *Mayer Endre* eperjesi theol. tanár igen tanulságos előadást tartott az új theol. Szervezetről és *Hornvánszky Aladár* tavalyi eperjesi előadására való folytonos vonatkozással „A theol. főiskolák reformjához“ címmel. A theol. Szervezet tanügyi része sajnósan igen hézagos és felületes.

Az évkönyv utolsó pontjában közli a tanáregyesület felterjesztését a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a középisk. tanárok fizetésrendezése tárgyában, amelyben „az állami tanárok fizetésrendezéséhez hasonló módon s azzal egyidőben a felekezeti-tanárok fizetésének *végleges* rendezését kérik“. Ezt olvasva, Szentiványi Árpád egyházkerületi-felügyelővel én is felsóhajtok: hát a lelkészek fizetését mikor rendezik már?

Sz. M.

Réz L.: Vallás és művészet. Tanulmány, különös tekintettel a művészetnek a vallás külső nyilvánulásaiban való szerepére. Kiadja a gömöri ref. egyházmegye lelkészi testülete. Rimaszombat (Lévai J.) 1909. 179 lap. Ára 4 korona.

Derék és hézagpótló munkát végzett a szerző e tartalmú tanulmány gondos összeállításával s a gömöri ref. lelkészi testület annak közrebocsátásával.

Előszavában találoán mondja, hogy „hazai prot. közvéleményünket évtizedek óta foglalkoztatják a kultuszkérdések, még pedig egyenesen azért, mert a kultuszunk mai formájával s egész berendezésével a közvélemény elégedetlen. Sőt

mind a két református (talán protestáns?) egyház, mint hivatalos egyház is tett már aktív lépéseket is, hogy kultuszunkat, a kor változott viszonyaihoz képest rendezze be“. Hisz köztudomású a magyar és skót ref. egyháznak elvi és gyakorlati idengenkedése a művésztől az istentiszteletben, míg a német ref. egyház e tekintetben is tanult a lutheritől. De helyesen utalta a konvent e kérdést egyelőre az irodalmi és egyháztársadalmi útra. A kérdés lényege csakugyan az, hogy „miképen tegyük az ember lelkére nézve az Istenhez való emelkedést könnyebbé, ez emelkedés után való vágyakozást erősebbé“. Itt az ideje, hogy szakítsanak hazai ref. egyházunkban „a nagy elvi kérdések körül való homályossággal és a bizonyos irányú kényelemhez való ragaszkodással“ s egyéb aggodalmakkal.

Bevezetésében is találóan mondja, hogy a vallás külső kifejezési alakjainál „felül kell emelkedni a célszerűségi és hasznossági szempontokon“ a művészek javára, amire a vallás különben is minden időben törekedett szellemi tartalma külső kifejezésénél.

Szerző műve, amellyel tényleg hozzájárult „a kiforrásnak nehezen induló nagy ügy kívánatos és célszerű megoldásához, vagy legalább a közömbösség és konzervativizmus megmozdításához“ egészen természetszerűleg négy részből áll, amelyek elseje „a vallás és művészet elméletét“, másika „a vallás és művészet egymáshoz való viszonyát“, harmadika „a művészet történeti és tényleges szerepét a krisztusi vallásban“ s negyedike „a ref. krisztusi vallás magyarorsz. kultuszreformjának elveit“ fejtegeti. Egy rövidebb, de lendületes zárószóban összefoglalja fejtegetéseinek eredményeit.

Mindjárt az I. részben a vallási „eredet elméleteket“ ismerteti. Ilyet csak hármat ismer, ú. m. az okozatiság, a függés-érzés s a végtelen észrevételeinek elméleteit. Én többet ismerek. Gyakorlati motívumok is vezettek a vallásra, sőt Bender szerint a vallás eredetét és lényegét tekintve „ein natürliches Kind der Erde“, amelynek sajátos fejlődésszerű ereje és jelentősége az embervilágban van. Abban azonban igaza van, hogy „a vallás eredete nem az emberen kívül van, hanem az emberben“ s hogy az „az embernek nem szerzett, de vele született tulajdona“, ami korántsem teszi szükségtelenné az isteni kijelentés nevelő behatását. A vallás ogalmánál helyesen csoportosítja az újabb theologiai és bölcsészeti felfogásokat s leghelyesebbnek találja Eröss L. Apologétikájának azt a meghatározását, amely szerint az nem más, „mint az isteni és emberi lélek között való természeti

és erkölcsi viszony felismerése és az embernek, mint természeti és erkölcsi személyiségnek ezen viszonyhoz való alkalmazkodása“. Én nem találom kielégítőnek e fogalommeghatározást és nem fogadhatom el azt, hogy „a vallás lényegének az alapja a felismerés“ vagyis az értelem. És aztán a modern pszichológia *természeti egyéniséget* és *erkölcsi személyiséget* ismer. Erdélyit is az ő hegeliánizmusa vitte a vallás fogalmának intellektuális meghatározására.

Nem érezzük magunkat hivatottnak a kiváló mű további részeinek behatóbb ismertetésére. Végezzék azt azok, akik ezekben a kérdésekben otthonosabbak. Csak jelezni akartuk a mű megjelenését s felakartuk hívni reá a hazai ref. szakkörök szivos figyelmét. De annyit mondhatunk, hogy lelkiismeretesen használta fel a kérdéshez tartozó bizonyos csekély szakirodalmat. Igaza van a zárószóban, hogy a művészetnek egy bizonyos mértékű hiánya kétségtelenül észlelhető a magyarorsz. ref. vallás külső nyilvánulásában, a kultuszban s hogy annak egyenes kötelessége e téren is a tökéletesség felé törekedni. „A ref. vallás kultusza valóban revízióra, sőt egyenesen reformálásra vár.“ A reformáció 400 éves fordulóját tartja e reformálásra legalkalmasabbnak, mert hiszen e téren különösen „a reformáció nem bevégzett alkotás, hanem folyton tartó életfolyamat“. Azt az igyekezetet is — bár nagyon szomorúak a való élet tapasztalati tanulságai — csak méltányolni tudom, hogy „kultuszunk rendezése s reformálása által az uniót törekedjünk tető alá juttatni e hazában“, sőt „a két prot. egyház unióját a kultusz egységesítésére kell alapítanunk csupán“. Csak *csupán*. Nekem ennél, mint azt régebben Radácsival és Prónayval együtt gyakrabban is hangoztattam, több kell — már t. i. egyházirodalmi — társadalmi, sőt ha lehet egyházkormányzati unió, ami nem alternálná a két prot. egyháznak ma alig létező dogmatikai tankülönbségét. A prot. theologia már régóta az unió álláspontján áll, mi pedig itt Magyarországon nagyon is eltávolodunk egymástól. E tekintetben nem ismertük fel az idők jeleit és nem maradtunk hívek a XIX. század negyvenes-ötvenes éveinek ama hagyományához, mely Pesten közös protestáns főiskola létesítését tervezte és Török Pál által a pesti közös theologiai intézet alapításában nyert, sajnos, csak egy időre, megvalósulást.

Sz. M.

Külföldi irodalom.

Alex. Claparède: L'Eglise Reformée Hongroise. Coup d'oeil sur son passé et son état actuel. Genève, 1909, librairie A. Jullien, 72 lap, ára 1 K.

Claparède Sándor genfi előkelő polgár, magyar református egyházunknak lelkes barátja, aki megtanulta nyelvünket, többször meglátogatta hazánkat, felesége hódmezővásárhelyi magyar asszony. Egyházunk és hazánk iránt való szeretetét különösen kimutatta a júliusi genfi ünnepségek alkalmával, nemcsak azzal, hogy a magyar vendégeket kiválóan szívesen fogadta, hanem azzal is, hogy a napi sajtó útján a magyarokra terelte a genfi figyelmét, a lapokat állandóan informálta a magyarok dolgairól, egyházuk ügyeiről stb. Kézalatti kis munkája is az irántunk való szeretet gyümölcse, mellyel a Genfben utazott magyarokat meglepte és lekötölte.

Claparède könyve öt fejezetben ismerteti magyar református egyházunkat. Az első fejezet általában egyházunkról s annak a külföldhöz való viszonyáról szól. A második fejezet egyházunk történetét ismerteti dióhéjban. A harmadik fejezet egyházunk jelen állapotát vázolja. A negyedik fejezetben egyházunk törvényeit ismerteti kivonatossan. Az ötödik fejezet, egyházi hatóságaink, theologiai akadémiaink 1909. évi statisztikáját tünteti fel.

Az első fejezetben rá mutat arra a sajnos tényre, hogy a magyar református egyház valóságos terra incognita a franciák előtt. Ennek okát, egészen helyesen, két körülményben látja. Egyik az, hogy a magyarság részint politikai helyzeténél fogva, részint saját hibájából túlságosan elzárkózott életet él, nem tart eleven összeköttetést a külföldi, különösen a francia hitfeleivel. Másik az, hogy újabban csaknem kizárólag a magyar nyelvet használjuk, amelyet Magyarországon kívül alig ért valaki. Régebben ez nem így volt, az irodalom akkori nemzetközi nyelve, a latin, állandó kapocs volt a magyar és a francia hitsorsosok között. Jóllehet ritka a franciákkal való érintkezésünk, azért Claparède mégis díszre emeli ki a magyarokról, hogy Kálvin szelleméhez ragaszkodnak, mert tudják, hogy Kálvinnak mind vallási, mind politikai tekintetben sokat köszönhetnek. Kifejezi azt a reményét, hogy a genfi Kálvin-ünnepélyek melegsége gyakoribbá és elevenebbé teszi a magyar-francia érintkezést.

A második fejezet rövid történeti áttekintés egyházunk múltjáról. Híven rajzolja, hogy a magyarok előbb a lutheri, azután a

kálvini reformációt vették be, mely a XVI. század végeig egy Dévai, Szegedi és Méliusz vezetése alatt diadalmasan halad előre, de a XVII. században Bocskay, Bethlen és öreg Rákóczi György vezetése alatt kénytelen fegyvert fogni. Ám a fegyveres védekezés is hiába való, mert az ellenséges érületű kormányhatalom addig üldözi, zaklatja, míg a XVIII. században teljesen háttérbe szorítja a magyar protestantizmust. Szépen méltatja hitvallóinkat, melegen emlékezik meg gályarabságra hurcolt lelkészeinkről. Részletesebben ismerteti az 1790/91. évi és az 1848. évi vallásügyi törvényeinket, valamint az 1868. évi és az 1894. évi egyházpolitikai törvényeket. Érdekes, hogy az 1868. évi törvényt kényelmesnek, de nem tartja szabadelvűnek, míg az 1894. évi törvények jobban megfelelnek a liberális egyházpolitika követelményeinek, de egyszersmind nagyobb felelősséget is rónak a lelkészekre és a hívekre a gyülekezetek gondozása és a hithűség tekintetében.

Jellemző a francia szabadszellemű íróra nézve az a bírálatos megjegyzés is, amelyet a magyar protestantizmus legújabb államsegélyes reudszerére tesz. „Teljesen méltányolva, írja Claparède. azoknak a közvetlen szolgálatoknak az értékét, melyeket az államsegélyek teljesítenek, mégis kérdehetjük, még pedig nem aggodalom nélkül, hogy vajjon ez a hivatalos manna nem lesz-e előbb-utóbb s máris nem-e komoly veszedelem az egyház függetlenségére nézve.“

A harmadik fejezet a magyar református egyház jelenlegi állapotát és szervezetét ismerteti. Felemlíti, hogy a kálvinizmus a magyar fajból toborozta híveit s így méltán megilleti a „magyar vallás“ elnevezés; hangsúlyozza, hogy a magyar kálvinisták mindig első helyen álltak a nemzetért vívott küzdelmekben, hogy a többi protestánsokkal együtt a nemzet legtanultabb része voltak s noha kisebbségben voltak, mégis nagy részük jutott a politikai élet vezetéséből. — Claparède a magyar református egyház szervezetét erősnek és érdemesnek tartja, hogy a francia reformátusok is megismerjék; kiemeli, hogy „a magyar református egyházalkotmány valóban demokratikus és a decentralizációra való törekvéseknek is nagy engedményeket nyújt“. De másfelől azt sem hallgatja el, hogy a magyar „egyházszervezet a francia olvasó szemében nagyon komplikált és bürokratikus; hogy a magyar református Egyházi Törvények túlságosan részletezők s mégis a §-ok nagy halmazából az egyháznak inkább csak a külső életét lehet látni, a belsőt nem eléggé. Az is érdekes megjegyzése a szerzőnek, hogy egyházalkotmányunk pénzügyi tekintetben túlságosan decentralizált; a gyülekezetek önmaguk fedezik a lelkészi állások és az iskolák fenntartási költségeit, ami igen nagy egyenlőtlenséget teremt közöttük; van ugyan egyházi közalapjuk, de ez csak segélyalap, mely a szegény egyházak gyámolítására szolgál. Mi a magyar reformátusokat

„a reformáció hűséges fiainak ismerjük; erélyesen küzdenek azok ellen az ellenségek ellen, melyeket mi is jól ismerünk s Magyarországon éppenúgy, mint Franciaországban és Svájcban indifferenzizmusnak, materializmusnak és klerikalizmusnak neveznek“.

A következő fejezetben a 37. lapon egyházi törvényeink kivonatos fordítását közli a derék szerző, aki az ismertetéshez helyesen szerkesztett térképet csatol, mely egyházkerületeink beosztását, református és ág. h. evang. theologiai akadémiáink elhelyezését tünteti fel.

Az utolsó fejezetben előbb a magyarországi protestáns egyházak állapotát, azután Budapest református egyházi életét ismerteti. Az elsóban a Baldácsi-alapítványt is fölemlíti, a másodikban budapesti ref. egyház német filiájáról és skót missziói egyházáról is megemlékezik.

Ez rövidre fogott tartalma Claparède derék füzetének, melylyel az érdeemes szerző hasznos szolgálatot tett mind a mi magyar egyházunknak, mind francia hitfeleinknek. Nekünk magyaroknak javunkra van, ha külföldön helyesen, híven az igazságnak megfelelő módon ismerik meg egyházi életünket; francia hitfeleinkben pedig érdeklődést és rokonszenvet kelthet irántunk az ily tárgyilagossá és elfogulatlan ismertetése a magyar egyházi viszonyoknak. Ezért melegen üdvözljük Alex. Claparédét s kérjük, hogy tartsa meg egyházunkat abban a meleg rokonszenvében, mely e könyvből kiárad.

F.

Sell K.: Katholicismus und Protestantismus in Geschichte, Religion, Politik in Kultur. Leipzig (Quelle & Meyer) 1908. 327. lap. Ára 4'80 márka.

Kath. írók sokszor vádolnak bennünket azzal, hogy mi protestánsok képtelenek vagyunk a katholicizmusnak a maga legbensőbb lényegében s gyakorlati egyházi jelentőségében való megértésére. Pedig tudjuk, hogy a theol. tudománynak nem egy ága a protestantizmus alkotása, a tárgyilagossá és alakilag is elegáns és gavalléros polemikát Hase, a nagy egyháztörténetíró honosította meg s éppen prot. írók azok, akiknek az egyházi tanrendszer ismerete terén máig is sokat köszönünk.

Ilyen tárgyilagossá történetíró Sell is, aki, amint kerüli művében a polemikát, úgy másrészt attól is távol van, hogy a mai protestantizmusban lássa a jelen és a jövő kor összes bajainak egyetlen gyógyító szerét. Finom és eredeti megjegyzésekkel kísért történeti áttekintésében (1—85. l.) csak a vezérgondolatokat, a két nagy vallásfelekezet által megvalósítani kívánt ideálokat emeli ki s azt hangoztatja — amiben ma már alig van eltérés a prot. hit-tudósok között — hogy a kath. és prot. vallásfelekezet „különböző

individualitások." Kiténik ez a keresztyénség lényegéről való meghatározásukban, mely a protestantizmusban a Krisztus személyiségéhez, a katolicizmusban ellenben a pápasághoz van kötve. A katolicizmus a Krisztus személyéhez és művéhez kötött személyes vallásosság helyett, az egész emberiségnek a régi imperium romanum mintájára „egy papi király, császáristen és pontifex maximus abszolút uralma alatt való egyesítésére“ törekszik. Bizonyítja ezt különösen a középkor s a mai vatikáni klerikálizmus, amelyben az egyházi eszme a kultúra és főleg a politika szolgája. A középkori egyház egységét a reformáció törte meg, amelynek alapelve Luther reformátori egyéniségében valósult meg a maga egészében. Az egyedül üdvözítő egyház helyére, az egyedül üdvözítő hit lépett a maga cselekedeteivel a hivatás, a család, a népélet és az állam terén. Épp azért a protestantizmus a humanitás igaz vallása az exkluzív hierarchia pápás vallásával szemben. Mint tisztán csak vallási elvnek csak mellékhatásai a protestantizmusnak a politika és a kultúra. Minden mozzanatában a személyes keresztyénségre törekszik azzal a katolicizmussal szemben, amelynek mindenben a célja: „die Selbstverwirklichung der Kirche“. Azért másnemű a kath. és prot. vallásosság. Előbbinek központja az egyházi, utóbbinak a személyes hit. Ez magyarázza meg a sokszor szóról-szóra egyező dogmáknak teljesen különböző értelmét a katolicizmusban és a protestantizmusban. Az egyikben a személyes hit s a másikban a mágikus sákrámentom rendszere a domináló. A katolicizmusban „a hierarchiai egyház az Isten megtestesülése.“ Az istenfogalom különböző értelmezése jellemző sajátága a két vallási rendszernek.

A két vallásfelekezetnek a politikához való viszonyára áttérve, annak kuriális értelmezése és gyakorlati foganatosítása a modern tudatra, főleg állameszmére nézve elfogadhatatlan. S itt szerzőnk jellegzetes különbséget tesz kuriális és vallási katolicizmus között s úgy találja, hogy a történeti római egyház testében mint két különböző lélek honol a kuriális s a vallási katolicizmus. Azért utóbbinak több dolga és baja is van a politikával, mint a protestantizmusnak. Az államhűség garanciáit a maga vallási türelmességével jobban biztosítja a protestantizmus, mint a katolicizmus. A forradalmi mozgalmakkal szemben erősebb védőgátnak bizonyult. Míg Róma országa csak úgy zsiszong a forradalmi elemektől (hisz Meglia bíboros szerint: rajtunk csak a forradalom segíthet), addig Wittenberg és Genf egy csendes városnak a képét mutatja. Mélyen járók a szerző fejtegetései a két vallásfelekezetnek a szociális kérdéshez való viszonyára nézve is. Uhhornhoz és Nathusiushoz hasonlóan úgy találja, hogy a katolicizmusnak nagyobb és egységesebb szervezetségéből eredő látszólagos előnyei dacára, a protestantizmus fölötte áll a katolicizmusnak. Előbbi erkölcsi,

utóbbi hatalmi kérdésnek minősíti a szociális kérdést. Érettebb politikai befolyásával s a munkásvilágra gyakorolt intenzívebb nevelői behatásaival jobban oldja meg a protestantizmus szociális feladatát, mint a katholicizmus. „Azt a feladatát, amely szerint az erkölcsi köteleességeknek, mint Isten parancsainak teljesítésével lassankint e világot istenországgá alakítjuk át, jobban és biztosabban ismerte föl a prot., mint a kath. egyház“ (231 l.).

A műnek utolsó fejezete a két vallásfelekezet kulturális szolgálatainak van szentelve. Idevágó fejtegetései nagyon korszerűek, mivel csak nemrég (p. o. Ketteler püspök) a kath. történetírás teljesen elítélőleg nyilatkozott a protestantizmusról. Itt nagyon találó megjegyzései vannak a szerzőnek a modern kultúra lényegéről és keletkezéséről. Egyikük sem mondhatja magát a kultúra szülőanyjának, bár mindkettőnek része van egyenlőtlen alakban ugyan annak kifejlődésében. Mai kulturánk a renaissance szüleménye, mely az egész emberi életet az egyháziasság alapjairól az emberiség bázisára vitte át. A kultúra, különösen a művészet és az irodalom kifejlődése belső analógiában van a protestantizmussal. Kant-ot Paulsennel egyezően a protestantizmus bölcseletjének mondhatjuk, mivel a protestantizmus vallási alapszövegét egy bölcséleti világfelfogással egészítette ki, amelynek hatásai elől a katholicizmus sem zárkozhatott el. Kivételt képez a kurializmus „kath. tudományossága“, mely hadat üzen a tudományos kutatás szabadságának. A prot. nemzetek nagyobb tudományossága s érettebb kulturája a protestantizmus érdeme s korántsem tudható be a germán népfajok nemzeti sajátosságának, míg ezzel szemben a legújabb pápai encyklika a modernisták ellen (1907 szept. 8.) a régi 1864. Syllabus mintájára teljesen lerombolta a hidat katholicizmus és modern kultúra között.

Egy zárófejezetben a szerző a két vallásfelekezet vallási jellegét, hogy úgy mondjuk, lelkét veszi vizsgálat alá. A katholicizmus legmélyebb és legsajátosabb ereje az ő nagyszerűen egységes életérzetében van, mely áthatja az egyházat s tagjaival is közölni képes, amelylyel szemben a protestantizmus, ott is, ahol mélyebb és bensőbb, szegényesebb és színtelenebb. De azért a protestantizmus ismerte föl a katholicizmustól való különbségében a maga egész teljességében s valódi emberi történeti jelentőségében a Krisztus személyiségének, mint a keresztyénség örök érvényű lényegének s az istenség erkölcsi tulajdonságainak magasztos fenységét, mely felfogásával aztán meg is találta a keresztyénség s az egyes ember legfőbb vallásos erkölcsi feladatát s ezzel a modern emberiségi fejlődés örökérvényű céljait. Csak ezen az úton valósíthatja meg a keresztyénség a maga szellemi, erkölcsi és szellemi feladatait a világban most és mindenkoron.

Íme ilyen tárgyilagossággal és igazságos érzéssel fejtegeti szerzőnk a katolicizmus és protestantizmus egymáshoz való viszonyát. Birálatilag csak azt jegyezzük meg, hogy a szerző alapvető tétele a kuriális és vallási katolicizmus elvi különbségéről ma már meg nem állhat. Ezer meg ezer köteléssel a kuriálizmushoz van a mai katolicizmus láncolva. A reformáció, de főleg a vatikáni zsinat óta csak a kuriálizmus létalakjaiban élhet és mozoghat a katolicizmus, amiből aztán természetsszerűleg következik, hogy a katolicizmus és protestantizmus nem egyenjogú és értékű vallási individualitások, sőt inkább a protestantizmus érettebb és magasabb fokozata a keresztyén vallásnak, mint a pápás katolicizmus.

Sz. M.

Goldschmidt, K. W.: *Der Wert des Lebens. Optimismus und Pessimismus in der modernen Literatur und Philosophie.* Berlin-Schöneberg 1908. 112 lap. Ára kötve 1.20 márka.

Ezek az előadások az Apel-féle „Moderne Philosophie“ kiadványai között jelentek meg, mely vállalatban „Haeckel világnézete“ és Odebrecht „Bölcsészeti szótára“ is napvilágot látott. Elénk és szabad essay-szerű alakban ismertetik meg velünk az élet értékének problémáját, a kulturális szituációt s az összeegyeztető következtetéseket a gyakorlati élet számára.

Világtörténeti érdeme a kelet mélyértelmű népeinek és azok szellemi örökösének, a görögöknek, hogy az emberiségnek örök nagy problémáit a mythosnak képébe foglalták össze. Példa rá a kincsek mythosa, Promethéus alakja a görög isten- és mondakör stb., a melyek szellemi, erkölcsi és művészeti szempontból kiadatlan forrását képezték a további korok és századok művelődése és fejlődésének. Wagner A. maga is elismerte a mythos rendkívül erősen átalakító életerejét. A görög Ödipusban és a Sphinxben a legmélyesegebben és legtalálóbban fejezi ki a görög népképzet az élet nagy és nehéz problémáját. Csak a mythos ismer emberfölötti lényeket és üdvözítőket, akik a világ megváltóivá váltak. Bölcelet, költészet és mély vallásosság kell az azokba való elmélyedésünkhöz. Hogy mi az élet lényege, célja és érdeme, mai napig foglalkoztatja a bölceletet, költészetet és vallást egyaránt. Foglalkozott azzal egy Platon és Aristoteles éppúgy mint Bruno, Spinoza, Kant, Schelling és Nietzsche.

Különösen élénken él a modern költészetben, művészetben és bölceletben a személyiség és a genie problémája, s általában a heroikus alkotó ideálnak a képzete. Ez teremtette meg a romantikus geniekultuszt, a melynek különös typusa Nietzsche emberfölötti lénye. Ez a megszemélyesített genie egyúttal forrása a pes-

simismus és az optimismus világnézetének is. Előbbi szerint a világ a legborzasztóbb volt, a kínok és bűnök szakadatlan láncolata, a melynek alkotó részei vérrel és könnyekkel vannak összeforrasztva. A sok szociális igaztalanság és nyomorúság, a konvenció hazugságai, a középszerűség és félműveltség s a nyers tömegek uralma a pessimismus állandó témái. Ezek ellen küzd Nietzsche is, ez a legbúszkább és legtragikusabb modern költő és bölcselő.

Spinoza szerint a dolgok ez állását és azok szükségképeniségét „sub specie aeternitatis“, azaz az örökkévalóság fényénél kell tekintenünk.

Találóan mondja a szerző, hogy minden világérzetnek utolsó forrása az egyes lélek. Az optimismus és a pessimismus temperamentumos életfelfogások. Ilyen Faustnál is, ki Goethenél az emberiség egész javát és baját egymaga akarja végigélni. Ez már a nagy egyéniségek sora és tragikuma.

Sorra egymásután ismerteti a szerző a modern költészet világánál az optimismus és pessimismus metaphysikai, fejlődésméleti, pszichológiai, kulturális, ethikai és cynikus alakjait. Az első kategóriába sorozza Platont és Schopenhauert, a másodikba Nietzschét, a harmadikba Byront, Leopardit és Heinét a negyedikbe Tolstoit, az ötödikbe Ibsent s az utolsóba Shakespeare Hamletjét és Goethe Mephistóját. Ezen a ponton szerző osztályozását kissé mesterkéltnek tartjuk.

S végül még egyet. A modern költészet virágaiból is ismeri szerzőink „korunk betegségét és gyógyulás után való vágyát“. De azért nem látja a betegség legnagyobb okát a bajok bajában: a bűnben s a gyógyulás feltételét a Krisztusban s a megváltásról szóló evangéliumában. Már pedig csak ez világítja meg kellően az optimismus és a pessimismus világnézetét. A keresztyén hit hiányából van a sok céltalan ide-oda tapogatódzás modern korunk világfelfogásában, mely „még Häckel felületes félműveltségének és naiv természettudományos dogmatismusának is képes tapsolni“. Fejtegetéseit azzal végzi a szerző, hogy a modern skandinávoké az érdem a franciákkal, oroszokkal és németekkel egyetemben, hogy a költészetet és az általános kulturproblémákat szerencsésen összeegyeztetik. Ők azok a bátor szociális jelen-pessimisták és jövő optimisták, akik a társadalomnak ideálisabb átalakítását, az egyén nagyobb szabadságát és önállóságát s a nemi életnek természetesebb viszonyát célozzák. Mindannyian, de kivált Ibsen erélyesen küzdenek a hagyományok és előítéletek alpesi nyomása ellen. Költészeti, bölcséleti és vallási alapon Ibsen pessimista a világ dolgainak megítélésében, de egyúttal optimista az eszmények haladásába és fejlődésébe vetett rendíthetetlen hitében.

Sz. M.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. szept. 1-től szept. 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1909-re Fehérkomáromi ág. hitv. ev. egyházmegye, Ambrus György Pápa

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1909-re: Dr. Haviár Gyula Szarvas, Fekete Gyula Nagyikinda, Varga Gyula Vönöczk, Nagy Ignác Miskolcz, Jakucs Sándor Hajdu-Szovát, 1908-ra: Böszörményi Jenő Budapest, Besztercebányai ev. egyesület, 1907-re: Horváth Lajos B.-Szt.-Miklós, 1908 és 1909-re: Veres József Orosháza.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1909-re: Voisky Károly Késmárk, Csizmadia Jenő Bánhorvát, 1908. és 1909-re: Lamperth Gyula Juth, Rónajai János Tenes.

4. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt 1909-re: Gál Lajos Kis-Kun-Halás.

Összesen befolyt 179.— korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1909 okt. 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztárnok.

Társulatunk t. tagjait tisztelettel fölkérjük, hogy tagsági díjaikat szíveskedjenek minél előbb befizetni.

A **Károli-alap** gyarapítását bizalommal ajánljuk t. tagtársaink munkás szeretetébe.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható

Emlékezés Kálvinról

a reformátor születésének 400-dik évfordulójára írták: dr Antal Géza, dr. Erdős József, dr. Kun Béla, Nagy Károly, B. Pap István és dr. Pruzsinszky Pál.

=====
Ára fűzve 5 korona.
=====

Az alapító és rendes tagok 1908/10. évi monográfia illetményének **első fele.**

A

Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia
bérháza) kapható:

I.

Hit és szabadság,

írta Pfennigsdorf, németből fordította Gyalog István. Népszerű keresztyén hitvédelmi munka, a „Házi Kincstár“ X-ik kötete. Ára csinos kötésben 2 korona. Útmutató a jelenkor hitbéli zűrzavarai között. A nagy közönség által is élvezhető modorban írva.

II.

A Koszorú

1909. évi tíz új füzete.

Címük és szerzőjük: „A zsoltár és a himnusz“, írta Szarka Lajos. — „A hitetlen“, írta legifj. Szász Károly és „Az ítélet“, írta Szuhay Benedek. — „A pálinka ördöge“, Sárándy Istvántól. — „Szegedi Kiss István“, írta Váradi Ferenc. — „Az ital átka“, Boldog Balázstól. — „Az Úr ösvényén“, írta Dessewffy Berta. — „Istennek minden lehetséges“, Csobánczi Józseftől. — „Isten nem ver bottal“, írta Moravcsik Gyuláné. — „A jeddi papné“, Szóts Farkastól. — „A vér“, írta Forgács Gyula.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő füzetek a nagy közönség evangelizálására szánt rövid dolgozatok. Ára minden egyes füzetnek 8 fillér. Tömeges terjesztésüket melegen ajánljuk a MPIT tagjainak, a gyülekezetek pásztorainak és az iskolák vezetőinek.

Ez a két népszerű kiadvány a MPIT segítő tagjainak 1909. évi illetménye.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,

THEOL. AKADEMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDAJA

1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. Protestáns hit és felvilágosodás. <i>Gróf Tisza István</i>	561
2. A munka jelentősége a szociális mozgalomban. <i>Bancsó Antal</i>	570
3. Gályarabjaink megszabadítása. II. <i>Thury Etele</i>	583
II. Tárca.	
Ki volt Kálvin János? <i>Kozma Andor</i>	597
III. Külföldi egyházi szemle.	
Visszatekintés a genfi ünnepnapokra. <i>Pruzsinszky Pál</i>	600
IV. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Dr. Csiky Kálmán: Az egyház elmélete és jogi lényege. —s.—s.	611
2. Sombart Werner: A szocializmus és a szociális mozgalom. V.	615
3. Modersohn E.: Kik vagyunk és mit akarunk? <i>Sz. M.</i>	617
4. Kapi Béla: Hitünk igazsága. <i>Sz. M.</i>	618
b) Külföldi irodalom.	
1. Alberti C.: Der Weg der Menschheit. <i>Sz. M.</i>	620
2. Dr. Max Wentscher: Einführung in die Philosophie. <i>Dr. Kristóf György</i>	623

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a **Protestáns Szemle** kiadóhivatalában (Hornvánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A Protestáns Szemlébe szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

Protestáns hit és felvilágosodás.

A MPIT november 2-iki ülésén tartott előadás.

Tisztelt közgyűlés! Korunk büszkén a felvilágosodás korának nevezi magát. És igaz is, hogy több felfedezés, több tudományos újítás következett be az utolsó száz esztendő alatt, mint talán évezredekén át azelőtt. Tágult az emberiség ismeretköre, a pozitív tudás a maga birodalmába ragadott tényeket és jelenségeket, amelyek előtt azelőtt tanácstalanul állott az emberi elme. Kitolódtak az emberi értelem megismerési határai. És különösen az exakt tudományok terén beálló rohamos haladás összeesik az emberiség gazdasági, társadalmi és politikai viszonyainak olyan átalakulásaival, amelyek megannyi ösztönzésül szolgáltak az emberi elmének arra, hogy merészen tegye túl magát az előtte eddig fennállott korlátokon, hogy nekivágjon az ismeretlen világ felismerésének, hogy a maga erejére támaszkodva igyekezzék megoldani a lét problémáit.

A teljes, korlátlan gondolatszabadság s a gondolat nyilvánításának korlátlan szabadsága belevitte e nagy kérdések taglalását a társadalom olyan köreibe, olyan rétegeibe is, amelyek eddig csendesesen, bizonyos szellemi apátiával vonultak meg a tekintély árnyékában. Míg a múltban az istenség, a hit, a materializmus problémái csak kevés bölcselőt foglalkoztattak, míg a múltban egy-egy évszázad alig mutat egy-néhány nagy gondolkozót fel, aki a lét problémáinak merész, a bevett hagyományokba ütköző megoldásával foglalkozott, addig ma már a legféktelenebb kritika, a legféktelenebb izgatás tárgyaivá lettek ezek a kérdések a néptömegek e célra képzetlen, előkészületlen lelkülete előtt, ma már azok a nagy kérdések: van-e lélek, van-e Isten, mi mozgatja a

világot, mi lesz az ember sorsa, van-e másvilág, amelyben bízhatunk, amelyben reménykedhetünk, — mindezek a kérdések mint megannyi játékszer dobatnak szét félművelt és műveletlen körök eszmefuttatásaiban.

Nincsenek meg tehát ma már azok a tekintély által megszabott pozitív sarkoszlopai az emberi gondolkodásnak, amelyek, ha talán akadályul szolgáltak a haladásnak, de legalább biztos zálogát képezték az emberiség nagy tömege lelki egyensúlyának és lelki megnyugvásának. Ma már ezeket a főoszlopokat a lélek belső oszlopaival kell pótolni. Ma már azon szellemi fegyverekkel szemben, amelyek ostromlják az emberiség hitét, szellemi védekezéshez kell nyulni. Ma már az egyháznak minden eddigi feladata mellett azon mindennél magasabb, mindennél parancsolóbb és talán mindennél nehezebb kötelessége előtt állunk, hogy a hitetlenség, a materializmus áramlataival diadalmasan vegye fel a küzdelmet.

És ha ebből a szempontból vizsgáljuk az emberiség helyzetét, egy sajátságos kép tárul fel előttünk. Mindazon nemzetek társadalmában, amely nemzetek lelki élete nélkülözte a protestánsizmus éltető elemét, mind élesebb és élesebb, mind áthidalhatatlanabb ellentét fejlődik ki hit és tudomány, vallás és felvilágosodás között. Azt a kétségbeejtő tünetet látjuk, hogy a felvilágosodás, a tudomány mind vallásellenesebb, mind istentagadóbb, a vallásra nézve mind ellenségebb irányokat követ. A vallás, a hit pedig görcsösen kapaszkodik bele a középkori világnézet avult bástyaiba, s azok közé kívánja az emberiség lelki életét beszorítani.

És a világnézet e rettenetes bifurkációjának áldozatul esik nemzetek és társadalmak belbékéje. Két ellenséges táborra szakadnak egész nemzetek, amelyek nem érthetik meg többé egymást, amelyek gyűlölködő ellenségekként állanak és küzdenek egymással és két ellenséges áramlat marcan-golja az igazságot kereső emberi lelket is. Egymás ellen fordul az emberi lélek két legnemesebb ösztöne. Az, amely az ismeretet és az, amelyik az Istent keresi.

S ha ezzel szemben azon társadalmak felé tekintünk, amelyek ha nem is esetleg protestánsok, de amelyeknek egész gondolatvilágára a protestáns felfogás, a protestáns gondolkodás befolyást gyakorol, ott azt látjuk, hogy mindjobban szaporodnak a két látszólagos ellentétes tábor között a nagy belső szintézis jelenségei. Ott azt látjuk, hogy az emberiség előrehaladásának, a kulturának egy alacsonyabb stádiuma csak az, ahol kitör az ellentét emberi és isteni tudomány, ész és vallás között. De azután éppen a legmélyebben járók, éppen

a legnagyobb elmék megtalálják a kiegyenlítés útját, elvezetik a nemzetet, elvezetik a társadalmat olyan világnézet boldogító terére, amely a modern felfogást, a modern tudományosságot, a felvilágosodást, a lélek szabadságát az igaz, mély vallásossággal tudja összeegyeztetni.

És vajjon minek tulajdonítsuk azt? Talán annak, hogy a mi hitelveink olyan fölényben vannak más vallások hitelveivel szemben? Hát, tisztelt közgyűlés, én hiszem és vallom, hogy a mi hitelveink haladást képviselnek a római katolikus egyház hitelveivel szemben, de azért ezt a nagy jelentőségét a protestantizmusnak mégsem ennek tulajdonítom. Nem annak, mintha dogmáink olyan magaslaton állanak és mintha dogmáink belső tartalma, lényege adná a kulcsot kezünkbe arra, hogy megtaláljuk az egységet tudomány és vallás között. Nem abban, hanem abban, hogy a protestantizmus eltörölte a dogmának azt a lelkeket lenyűgöző uralmát, amely az igazság felé törekvő embert az emberi tekintélyek egész bátyázatával vette körül és akadályozta meg fejlődésében.

A protestantizmus lényege, az én nézetem szerint és igazi nagy missziója az emberiség történelmében nem az, hogy az egyházat megszabadította bizonyos visszaélésektől. Nem is az, hogy itt-ott javított, tisztított az egyház dogmatikus tanain. De igenis az, hogy fellázadás volt a dogma uralma, fellázadás volt az emberi tekintély ellen, hogy kezébe nyomta a keresztyén hívőnek a bibliát és azt mondta: te rád nézve csak egy tekintély van, az Isten, a Jézus Krisztus tanítása; keresd meg azt a bibliában, építsd fel a magad hitét, a magad igaz, szent meggyőződése szerint s akkor tárt karokkal fogadunk be magunk közé Krisztus tanítványaként.

Itt rejlik, itt fekszik a fejlődés, a haladás momentuma a protestantizmusban. Itt rejlik az a boldogító erő, amelynek folytán megtalálhatja az emberi elme, az igazságot kereső emberi elme mindig, a fejlődésnek minden magasabb stádiumában is, a belső egységet, a belső összhangot a tudomány és a vallás között. Mert hiszen, hogy ha megtisztítjuk vallásnézetünket az emberi gyarlóság minden hozzátételétől és ha tekintély gyanánt nem fogadunk el mást, mint Jézus tanítását, úgy a hogy azt a szentírás elénk tárja, akkor ebben a tanításban nem ellentétet fogunk találni a modern tudományosság legújabb vívmányaival szemben, de ebben a tanításban fogjuk megtalálni minden, az exakt tudományokon felépülő világnézetnek is igazi koronáját, legszebb, legmagasabb, legfenségebb betetőzését.

Annyi új meg új vívmánnyal számol be az emberi elme aránylag rövid idő alatt, hogy emberileg érthető, hogy széles körökben széles körök felfogásának alapjául az a meggyőződés alakul ki, hogy csak az létezik, amit megérthetünk, hogy csak az van, amit láthatunk, tapasztalhatunk, elménkkel felfoghatunk és megismerhetünk. S azután odaállunk, szabadgondolkozóknak nevezzük magunkat és félvállról mosolyogva tekintünk le azokra a szegény korlátolt elmékre, akik hisznek még olyanokat is, amelyeket az emberi elme meg nem érthet, az emberi ész meg nem állapíthat. Mondom, emberileg érthető, de olyan nagyon nevetséges, olyan nagyon szánalmas és annyira a felfuvalkodott békát juttatja az ember eszébe. Hiszen tudunk-e egyáltalán eszmélni, tudunk-e egyáltalán gondolkodni a nélkül, hogy öntudatlanul az eszmélés első pillanatától fogva egész gondolkozásunk alapjául olyan sark-tételeket ne tegyünk, amelyek az emberi elme előtt egyáltalán megfoghatatlanok. Hát meg tudjuk-e mi érteni a tér és idő fogalmát, a kezdet és vég, a születés és enyészet, az örökkévalóság és az örökös fejlődés fogalmát? De hát minden téren, a legpozitívabb tudomány terén is, amint egy bizonyos mélységre elhaladunk, lett légyen az fizika, vegytan, vagy matézis, hát nem jutunk el mindenütt az emberi elme korlátjáig?

Csak egyetlenegy példát engedjenek meg, uraim. Éppen a matézisből veszem, minden tudományok legpozitívabb, leg-racionálisabb, leglogikusabbjából. Van-e érthetlenebb dolog az emberi elme előtt, van-e nagyobb abszurdum a mi emberi felfogásunk szerint a végtelen nagy és a végtelen kicsi fogalmánál. Hát el tudunk mi képzelni egy mennyiséget, amelyet bármennyivel szorozhatunk meg, vagy bármennyit adhatunk hozzá, vagy bármennyit vonjunk ki belőle, mindig ugyanaz marad? Hát van-e az összes dogmák terén felfoghatatlanabb, abszurdabbnak látszó dolog, mint ez a matematikai igazság, amelyet hinnünk kell, mert rájutunk matematikai okoskodások logikájának vas kényszere alatt és hinnünk kell, mert beválik az életben, ha egyes gyakorlati képletekben a végtelen naggyal és végtelen kicsinyvel operálunk.

Hát ha ez így van, ha ennél a száraz, logikai tudománynál is, nem is olyan magas szférákban, csak az elemi ismeretekben ha eljutunk bizonyos fokig, már túlhaladtunk az emberi korlátokon, ha itt is hinnünk kell, mert rákényszerít a logika, törvényekben, amelyeket meg nem foghatunk, meg nem érthetünk, akkor nem nevetséges dolog-e a lét legmaga-

sabb problémáinál odaállani ezzel a mi szegény, nyomorult emberi elménkkal, amely még erre sem volt képes, még erre is gyenge fegyvernek bizonyult, és azt mondani, hogy én nem hiszem azt, amit én meg nem értek. Mintha azt mondaná a tükör, hogy csak azok a napsugarak léteznek, amelyek az ő maroknyi felületére esnek, mintha azt mondaná a prizma, nincs több meleget és fényt adó sugár, mint amit az én kis testcském tör meg a maga elemeire.

Minden, úgynevezett tudományos rendszer, amint egyszer a lét alapjainak megoldásával akar foglalkozni, otthagyja a tudományt, megszűnik észbeli, elmebeli produktum lenni, álmodozássá, teóriáknak nevezett ködképek felállításává válik. Minden tudomány és minden vallásos rendszer létfeltételeit a lélek belső sejtelméből kívánja megfejteni és mindezek között a kísérletek közt az, amit Krisztus állít elénk, a legfenségesebb, a legnemesebb, a legtisztább és a legigazabb. A legigazabb, mert arra az erkölcsi érzésre alapítja magát, amely ott él, vagy legalább is ott szunnyad minden emberben. Abból a gyarló, tökéletlen erkölcsi ösztönből, amelyikkel különbséget tudunk tenni jó és rossz között, abból építjük fel az erkölcsi tökélynek legtisztább, legmagasabb ideálját, amely valaha létezett. És azután ezt az erkölcsi tökéletességet, ezt az erkölcsi ideált személyesítjük meg abban az Istenben, aki a világot kormányozza, aki a szellemi, anyagi és erkölcsi világrendnek nagy uralkodója, parancsolója. És ezt az erkölcsi erőt, ezt az erkölcsi tökéletességet a tisztaság, az igazság, az erő, a tökéletesség nagy tulajdonai mellett és nagy tulajdonai felett felruhazza a szeretet tulajdonával és az egész világrend vezető, éltető principiumává a szeretetet teszi.

Azt mondja Pál apostol, hogy majd ha eltöröltetik minden, ami rész szerint való igazság, megmarad a hit, remény és szeretet, ez a három, ezek között pedig legnagyobb a szeretet: az a szeretet, amelyik mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket remél és mindeneket eltűr, és az a szeretet, amely soha el nem fogy. Ez a szeretet képezi az egész mindenség, az egész erkölcsi világ összetartó kötelékét. Ez szabályozza viszonyunkat Istenhez. És ez kell hogy szabályozza viszonyunkat embertársainkhoz. Ez teszi Istent, az erkölcsi tökéletességet, a teremtés urát ennek a szegény, gyarló, embernek nevezett féregnek szeretett édes atyjává és ez teszi az Istenhez fiúi viszonyban ragaszkodó egész emberiséget egymás testvérévé.

Hát Isten szeretete és kegyelme, amely elnézi gyarló-

ságainkat és hibáinkat, a mi fiúi szeretetünk Isten iránt és ebből kifolyólag a mi testvéri szeretetünk felebarátaink iránt: ez a néhány szó az, amire alapítja Krisztus a maga egész világnézetét, a maga egész világrendjét; és ez a néhány szó annyival, de annyival fenségesebb minden egyébnél, amit akár azelőtt, akár azóta az emberi elme megalkotott.

Hiszen Jézus előtt is volt aránylag tiszta fogalma Istenről a zsidó nemzetnek, az is egy Istenben hitt. De az az Isten, a zsidók Istene, a bosszúálló, kemény, hatalmas, haragtartó Isten volt. Hol áll az a szerető édes atya fogalmától?

És az ó-kor kulturája, az ó-kor bölcsészete megalkotta az emberi alapon nyugvó etika terén talán a legfenségesebb alkotást. De hol van Plato és Aristoteles etikája attól a magaslattól, amelyre a mi kötelességeinket, a mi hivatásunkat a felebaráti szeretet fogalma helyezte?

És ha valaki még ezután is kételkednék benne, hogy isteni eredetű ez a tanítás, hát nézze meg, milyen nehezen tudta ez az egy pár egyszerűnek látszó nagy igazság az emberiség lelkébe befészkelni magát és milyen gyarlóan tudjuk még ma is, egy magát tisztultabbnak hívó kor gyermekei, visszaadni, megvalósítani ezt az egy pár egyszerű igazságot! Hiszen Krisztus azonnal meghódította az egész művelt emberiséget, alig pár század alatt uralkodó vallásává lett a világnak. De hol maradt belőle a szeretet? Hol maradt a felebarát fogalma? Hol maradt azon egyenlőségnek, az emberi méltóság azon egyenlő elismerésének fogalma, ami a felebarát fogalmának becsületes megvalósítását jelenti? Hát nem kellett századoknak, ma már majdnem mondhatnám: évezredeknek eltelni, amíg a felebarát fogalma legalább némileg, gyarlón, tökéletlenül, de mégis lassan, nehezen átmegy az életbe és valósággá válik.

És mennyi gyűlöletet hirdettek ezen szeretet nevében! És mennyi sok bünt, mennyi elnyomást, mennyi zsarnokságot kellett az emberiségnek azoktól elszenvedni, akik Krisztus követői, talán a szeretet vallás hirdetői, akik ezt talán hitték is és mindenesetre vallották!

Ma is, tisztelt közgyűlés, ha az emberi tudományt az emberi salaktól meg akarjuk tisztítani, ma is, ha az emberi világnézetet magasabb, tisztább régiókba akarjuk felvinni, ma is vissza kell mennünk annak eredeti forrásához, oda, a hol a szeretetet tanították nekünk és semmi egyebet oda, a hol a szeretet volt egy egész, az emberiség javáért átélte, az emberiség javára átszenvedett életnek, az emberiség javára elszenvedett mártírhalálnak igazi, egyedüli éltető eleme.

Krisztus tanításához kell tehát visszatérnünk; de nem ahhoz a gyarló, törekeny, mulandó mezhez, amelybe azt emberek bölcsesége öltöztette.

Minden dogma emberi mű. Magán viseli az emberi gyarlóság bélyegét és annak a kornak bélyegét, amelyben megszületett. Hiszen könnyen kimutatható ókori, zsidó, görög, középkori, germán világnézeteknek, felfogásoknak nyoma, megvalósulása egyik vagy másik dogmának keletkezésénél.

A dogmára lehet szükség; hiszen természetes dolog, hogy pozitív vallásoknak rendszerbe kell szedniök a maguk tanítását. De a dogma fogalmából a fejlődés fogalmát kizárni nem lehet. És, ami még ennél is fontosabb: a dogmát, mint az emberi gondolkozás és igazság felé törekvő elme béklyóját, rablánczát odaállítani nem lehet. A dogmát nem tolhatjuk a krisztusi igazságot kereső emberi elme és Jézus Krisztus közé. A dogma, igenis, ott állhat, hogy fonalat adjon azok kezébe, támpontul szolgáljon azoknak, akik megnyugszanak abban a tanításban, amit az egyház ad. De az egyháznak nem tiltani, az egyháznak előmozdítani, elősegíteni kell azt, hogy vegyük kezünkbe a bibliát, keressük meg Isten tanítását és merítsünk abból hitet, amelyik azután nem kölcsönkért, nem eltanult, nem gépiesen ismételt hit lesz. de élő valóság, lelkiünk élő része, amely össze van forrva velünk és amely azután cselekedeteinknek, küzdelmeinknek valóban diadalmas iránytűje, diadalmas vezetője lesz. Ahhoz, hogy a keresztyénség a mai kor nagy küzdelmeiben, a materiáлизmus, a hitetlenség, az atheizmus, a felkorbácsolt indulatok és szenvedélyek háborgó tengerében diadalmasan állhassa meg helyét: ahhoz nem gépies hitre, ahhoz nem lélek nélkül elrecitált formulákra, ahhoz, élő hitre van szükség, arra az élő hitre van szükség, amelyik vezette küzdelmeinket a múltban, amely felállította azokat a tantételeket, amelyek akkori felfogásunknak lenyomatát, hű tükrét képezték, de amelyet mi csak akkor fogunk hozzájuk méltóan képviselni, ha mi meg a magunk lelkének benső szükségletei szerint a mai kor felfogásaihoz idomítva tudjuk magunknak *krisztusi alapon* ezt a tökéletesebb, magasabb hitet felépíteni.

Áll ez, tisztelt közgyűlés, az egész protestáns társadalomra nézve. Mindenkinek, aki a lét problémáit gondolkozó és az igazságot kutató lélekkel keresi, mindenkinek hivatása az, hogy az evangélium alapján ezt a saját egyéni meggyőződését alkossa meg, és mindenkinek, ha egyszer ez a meggyőződés Krisztus tanain alapszik, krisztusi forrásból fakad, mindenkinek otthon kell magát érezni az egyházban.

De kétszeresen áll ez azokra nézve, akiknek magasztos hivatása, hogy az egyházat e küzdelmekben képviseljék, vezessék, akiket Isten ígéjének hirdetőjévé tett végzetük. Ha valahol, a lelkipásztornál nem szabad az egyéni hit erőforrására nyügöt vetni. Az egyház nem állhat semmiféle dogmatikus, semmiféle teológiai irányzatnak szolgálatába; se az egyiket, se a másikat egyoldalulag ne karolja fel. Az egyház nyissa ki a maga kapuját minden szellemi irányzat számára, amely krisztusi alapon áll. Hiszen csak lüktetőbb, duzzadóbb, gazdagabb, tartalmasabb, erősebb és hatalmasabb lesz annak az egyháznak belélete. De annak a lelkipásztornak, aki a mai kor ezer kísértésének, ezer megpróbáltatásának kitett gyermekei előtt hirdeti az Isten ígéjét, annak a lelki pástornak, akinek a mai kor örvényei mellől kell a megtántorodó emberiséget visszavezetni, annak a lelkipásztornak a maga hivatása gyakorlatában ne gördítsünk útjába olyan akadályokat, ne rakjunk rá olyan béklyókat, hogy az eléje szabott formalizmus vagy kiölje lelkéből azt az igaz hitet, amely erőforrás, amely nagy tettek rugója lehet vagy, ami még ennél is borzasztóbb, arra a lélekölő tudatra kárhóztassa, hogy kénytelen hazudni az Úristen színe előtt.

Szabadítsuk meg a lelkipásztort minden olyan hitvallási formulától, amely ilyen kínos, ilyen fájdalmas helyzetet teremt számára. Én nem tehetek róla: én sokszor megborzadok arra a gondolatra, hogy mit állhat ki egy lelkipásztori pályára nemes idealizmussal lépő ifjú, akinek az egyéni felfogása dogmáink egy részét nem fogadja el. Mit állhat ki akkor, midőn a maga lelkipásztori tevékenységének legfenségesebb pillanatában ajkaira kell venni igazságokat, amik rá nézve nem igazságok, hirdetni kell a legünnepélyesebb pillanatokban, a legünnepélyesebb formában, a legmagasztosabb kérdések körül tantételeket, amelyeknek az ő belső hite, a belső meggyőződése ellentmond?! Óh, ha panaszkodunk sokszor, hogy terjed a közönyösség, hogy kevesen vannak azok, akik az ihlet szent tüzével, szent lelkesedésével élnek a maguk magasztos hivatásának: gondoljuk meg, hogy a mult idők ezen elavult maradványaiban nagyon, nagyon sok mérget adunk be annak az ifjú léleknek, aki szent idealizmussal jön erre a pályára és aki azután megbotlik abban a borzasztó zátonyban, hogy vagy le kell törnie a maga életpályáján, vagy bele kell mennie, a legjobb esetben is abba, hogy gépiesen, oda nem gondolva, lélek nélkül, üres szívvel hirdessen olyan tanokat, amiknek az ő benső, lelki meggyőződése ellentmond.

Tisztelt közgyűlés! Mindezek közt a gondolatok közt

olyan megkapóan jött most, amidőn az egész protestáns világ figyelme Genf felé fordult, a genfi egyház alkotmányának fölépítése. A genfi egyház büszkén vallja magát az 1536-ban alapított Kálvin-féle egyház örökösének és folytatójának. És ebben a tudatban, hogy ő Kálvin örököse és Kálvin folytatója, ezt mondja:

„Tanításának alapjává a keresztyén lelkiismeret és a tudomány fényénél szabadon tanulmányozott bibliát teszi. Tagjai mindegyikének kötelességévé teszi, hogy a személyes és megfontolt meggyőződésben erősítse magát. Megnyitja kapuit a genfi kanton minden protestánsának, anélkül, hogy valaminő hitvallást szabna elé. Az a célja, hogy vallási és erkölcsi fejlődésének tekintetében az igazságosság és testvériség szellemében összehozza és egyesítse őket.“

Hát én is azt hiszem, tisztelt közgyűlés, hogy a genfi egyház így örököse és követője Kálvinnak. Százszorta hübb örököse és követője, mint hogyha híveitől a Kálvin-féle Káté vagy a Helvetica Confessio szoros követését követelné.

Hiszen igaz, a nagy reformátorok alkottak hitcikkelyeket. Igaz, hogy szigorúan, ridegen megkivánták e hitcikkelyek követését. Hiszen koruk gyermekei voltak. De az ő egész tanításukban ez az, ami múlandó, ez az, ami törekeny, ez az, ami gyarló, ez az, ami annak a kornak szülöttje. Az, ami az ő nagyságuk alapját, az ő boldogító, világtörténelmi missziójukat képezi, az nem az, hogy hitcikkelyeket alkottak s azokat egy felekezetre rákényszerítették, hanem igenis az, hogy feltámadtak a tizenöt század tekintélyével az emberiségre nyomott hitcikkelyek ellen, hogy vindikálták maguknak a jogot a biblia vizsgálatára, a szabad vitatásra, a szabad vizsgálatra és a saját egyéni meggyőződésük követésére.

S mi nem akkor leszünk hű követői Kálvinnak és Luthernek, ha abban követjük őket, ami gyarló, ami múlandó, amiben a kor gyermekei voltak. de akkor követjük igazán, ha abban igyekszünk nyomdokaikba lépni, ami örökbecsű, ami örökéletű, ami az emberiséget és a keresztyén egyházat egy magasabb szférába, egy magasabb nivóra emeli. És ha ezen az úton halad a mi egyházunk tovább, akkor igenis Krisztus tanát fogja hirdetni és semmi egyebet. Krisztus szolgálója lesz és senki másé és akkor azután évről-évre, nemzedékről-nemzedékre, évszázadról-évszázadra, mindig lépésről lépésre előre, mind magasabbra emelkedve, mind tökéletesebben fogja a maga magasztos hivatását, a Krisztus tiszta tudományának hirdetését, terjesztését, megvalósítását megközelíteni.

Gróf Tisza István.

A munka jelentősége a szociális mozgalomban.

A tengerek életének egyik jellemző sajátága, hogy, ámbár álló vizeknek mondjuk őket, szünetlen mozgásban vannak. Ennek a szünetlen mozgásnak állandó hajtóereje a víznek súlyában rejlő nehézkedési erő, melynélfogva a víztömeg különböző rétegei az egy színben való elhelyezkedésre töreksznek. Eredménye viszont e szünetlen mozgásnak az, hogy a tenger víztömege azáltal mintegy tisztítja és tisztán tartja önmagát és ilyen módon ment marad a mozdulatlanságnak nyomában járó megrothadástól.

A tengerek életéhez hasonló a népek és nemzetek nagy társadalmi élete. Mint a tengerek végtelen víztömegét különböző hőfokú, sűrűségű és súlyú vízrétegek alkotják: úgy a társadalmi életben is megvannak ezekhez hasonlóan a különféle rétegek az embereknek a különféle hivatási körökben és életpályákon élő tömegeiben, nevezetesen pedig az egyes társadalmi osztályokban.

Az emberek társadalmi élete is, hasonlóan a tengerek életéhez, szünetlen mozgásban, folytonos hullámozásban van, amelynek szinte megvan állandó hajtóereje és pedig olyan, mely eredetében és első nyilvánulásában, — hasonlóan a víz súlyában rejlő nehézkedési erőhöz — szinte fizikai erőnek látszik és valóban fizikai szükségképeniséggel érvényesül. A társadalmi élet hullámozásának ez az állandó hajtóereje az ember szívében élő ösztönszerű vágyódás az élet fenntartására és jólétre emelésére, más szóval a boldogság-, vagy erkölcsi viszony szerint a tökéletesedés után. Ez a vágyódás azután, amikor önmagunk felett reflektálva, rendeltetésünket megismerjük, öntudatos törekvéssé lesz és a kötelesség alakját öltve fel, fokozott erejűvé válik.

Ez a vágyódás és ez a törekvés okozza, hogy mi embe-

rek, nem tudunk megnyugodni abban a helyzetben, amelyben épen vagyunk, hanem arra mintegy nemes elégedetlenséggel tekintve, jobb után, magasabbra törünk.

Ez a vágyódás és ez a törekvés azután nemcsak az egyes emberekben él, hanem megvan a társadalmi osztályokban is. És amikor a társadalmi osztályoknak, mint a társadalmi élet egyes rétegeinek elhelyezkedésében az élet fenntartása és jóléte, szóval a boldogság tekintetében nagy különbségek és aránytalanságok támadnak, akkor ez a vágyódás kiválóan hatalmas, valósággal elementáris erővel nyilatkozik meg és a társadalmi életnek nagyobb méretű hullámzását idézi elő. A társadalmi életnek ezek a nagyobb méretű hullámzásai azok, amiket *általánosságban* társadalmi, vagy szociális mozgalomnak nevezünk s amiknek célja az aránytalanságok megszüntetése útján a társadalmi rétegek között a megzavart egyensúly helyreállítása és azoknak mintegy az egy színben való elhelyezkedése.

Nem térek el talán messze tárgyamtól, ha erről a pontról, az előbbeni képtől kölcsönzött sugárral némi fényt vetek a szociális mozgalom jövő irányára s végső alakulására.

Ismerve a tengerek mozgásának állandó hajtóerejét, teljes bizonyossággal kimondhatjuk, hogy ez a mozgás nem szűnik meg és a különböző vízrétegeknek teljes nyugalomban való elhelyezkedése nem következik be sohasem. És nem is kívánatos, hogy bekövetkezzék, mert ez a teljes nyugalom és mozdulatlanság a víz rothadásának kezdetét, a pusztulást és halált jelentené!

Ehhez hasonlóan a társadalmi élet egyes rétegeinek teljes nyugalomban való elhelyezkedése, — a *teljes* társadalmi egyenlőség olyan utópia, amelynek jelszavával rövidlátó emberek, vagy rosszhiszemű agitátorok önző célokból, ideig-óráig gonosz játékot űzhetnek, de amely nem következik be sohasem. És nem is kívánatos, hogy bekövetkezzék. Mert amint a tenger mozdulatlanságára a víz megrothadása következne, éppen úgy a társadalmi élet teljes nyugalma a beálló halálnak és pusztulásnak biztos jele volna!

De habár így, a szociális mozgalmak teljes elsimulását nem kívánhatjuk, — viszont abba sem tudnánk belenyugodni, ha azok szabályozására és mérséklésére semminemű befolyást nem tudnánk gyakorolni. Különösen olyankor érezzük az ilyen szabályozó és mérséklő befolyás szükségét, amikor a mozgalom hullámai, a rendsnél magasabbra növekedve, romboló erőkkel, pusztítással fenyegetnek olyan javakat és intézményeket, melyeket, mint századok munkájának értékes alkotásait, a

haladás és nyugodt fejlődés biztosítékaiként szoktunk tekinteni és megbecsülni.

Azt mondják, hogy a tenger hullámai mintegy megszelidülve elsimulnak, ha reájuk olajat öntünk. Van-e vajjon olyan enyhítő olajcsepp, mely a szociális mozgalmak magasra csapó, haragos hullámaira ilyen szelidítő és elsimitő hatást gyakorolna és romboló erejük kitörését korlátozná? Igenis van! És pedig olyan, amely a társadalmi életnek legmagasabb erkölcsi czéljával: a tökéletesedéssel és az igaz boldogsággal legközvetlenebb organikus összeköttetésben van, úgy hogy amikor a rombolással fenyegető hullámokat elsimitja, ugyanekkor egyúttal a nyugodt fejlődésnek leghathatósabb eszközeként érvényesül.

Ez az enyhítő olajcsepp: *a munka!*

S ezzel ki is fejeztük, habár csak általánosságban, de gondolom mégis elég világosan a munka jelentőségét a socialis mozgalomban, amire a felolvasásom témája utal. A munkának a szocialis mozgalomban, különösen ha ez a *társadalmi osztályok harcaként* jelentkezik — és *tulajdonképen* csak ily esetben lehet szó szocialis mozgalomról, — mindig *kiegyenlítő, nivelláló jelentősége van.*

A munka e jelentőségének szemléltetésére, egyúttal tehát bizonyítására is alkalmasabb példát alig találhatnánk a napjainkban folyó szocialis mozgalomnál. A mai szocialis mozgalomnak megvan az a jellemző sajátsága, hogy az valóságos *osztályharc*: az úgynevezett proletárság harca a tőkés osztály, a kapitalismus ellen.

Vajjon mi idézte elő a harc megindulását és mi okozta hullámainak oly magasra szökkenését, hogy társadalmi életünk eddigi rendjét felforgatással és számos értékesnek ítélt alkotásait lerombolással fenyegeti?

Messze túlmennék mai — úgyszólván csak percekre szabott — felolvasásom határain, ha erre a kérdésre az elméleti és gyakorlati okok felderítésével alaposan akarnék megfelelni. Bizonyos azonban az, hogy a mozgalomnak első és fő oka modern társadalmi és közgazdasági rendünk olyan alakulásában rejlik, melyek a munka megítélésével és gyakorlati méltatásával állnak organikus összeköttetésben.

Hiszen tagadhatatlan, hogy a mai szocialis mozgalom mint munkás-kérdés indult meg, — sőt lényegében munkás-kérdés az még ma is. Csakhogy a kezdetben egyszerű munkás-kérdés alapját és hátterét ma már egy egész világnézet alkotja, melyet nagytudású és zseniális férfiak úgy ethikai, mint politikai és közgazdasági, sőt metafizikai vonatkozásaiban is

teljesen kidolgoztak. S ami bennünket itt kiválóan érdekel, mert hiszen vele bizonyítani akarunk, — ez az, hogy ebben a világnézetben elsőrendű, igazán döntő szerepe jut a munkának, annyira, hogy ez a világnézet főelveiben és egyes részleteiben a munka valóságos apotheosisának mondható.

Heine egyik költeményében, melyet bátran a modern socialismus egyik himnusának mondhatunk, olvassuk a következő sorokat:

„Wir wollen auf Erden glücklich sein
Und wollen nicht mehr darben;
Verschlemmen soll nicht der faule Bauch,
Was fleissige Hände erwarben!“

Amily világos bepillantást engednek e költői sorok a munkásproletárság érzelem-világába, oly érthetően kifejezik azok a munka tiszteletét és becsülését.

Ezekhez a költői sorokhoz fűzve mondja Werner Sombart, a modern socialismusnak egyik legkiválóbb ismerője és leg-tárgyilagosabb ismertetője „Socialismus und sociale Bewegung“ c. munkájában (5. Auflage 1905, 23-ik lap) a következőket:

„Nincs egyetlen olyan szocialista tanrendszer sem, amely szent buzgósággal ne űzné a munka kultuszát, amint az Heine e költeményének idézett soraiban kifejezésre jut. Bátran elmondhatjuk, hogy a munka dicsőítése minden socialista etikának középpontjában áll és a munka szervezésére vonatkozó fejtegetések, kiterjedve a munkának összes vonatkozásaira, az összes socialista teoriák magvát alkotják. A jövő ország a munka országa leend, benne a legfőbb törvény az, hogy „aki nem dolgozik, ne is egyék.“ Ebben az összes szocialisták megegyeznek. Mivel munka nélkül és pedig közelebbről a közönséges gazdasági munka nélkül, mellyel az élet fenntartásának eszközeit szerezzük meg, a társadalom nem élhet, azért a munkából nem vonhatja ki magát senki sem. Kivételes jog, privilégium alkotásának itt nincs helye! Minden ilyen kivételes jog a többi dolgozók nagyobbmértvű megterhelését vonná maga után.

„És ez a belátása a munka szükségességének, mely alól senki sem vonhatja ki magát, önként vezet a munkának meg-nemesítésére. Mivel a munka az egyedüli, melyet mindenki, a legkisebb ember is nyújthat, — mivel benne így minden egyéni különbségek megszűnnek: azért a munka lesz az ismer-tető jele annak az új és utolsó nemességnek, amelynek az emberiség történetében még szerepe lehet. Valóban nincs semmi más eszköz, mely az emberek között az egyenlőséget létre-

hozhatná, mint a munka és pedig a munka a legközönségebb értelemben, mint az izomerőnek foglalkoztatása. Csak a halálban vagyunk még olyan egyenlők, mint a munkában. Ugyanazért a társadalmi élet alakulásának csak egyetlen ideálja lehet: a munkában való egyenlőség!“

Werner Sombartnak e fejtegetéseit azért foglaltam ide ilyen terjedelmesen, mert ebben a jellemzésben Werner Sombart klasszikus tanuként bizonyítja azt, hogy a modern szociális mozgalomban a harc *a munka miatt* és *a munkáért* folyik; ennél fogva *csak a munka nivelláló hatása által mérsékelhető és szabályozható*, — úgy t. i. ha a munkát összes vonatkozásaiban helyesen szervezzük.

E dolgot szűk keretéhez alkalmazkodva, csak néhány gondolattal kívánom e hármas tétel mindegyikét illusztrálni.

Első tételünk tehát az, hogy a mai socialis mozgalomban a harc *a munka miatt* folyik.

A nagy francia forradalom és a nyomában járó többi mozgalmak egészen 1848-ig, a régi kiváltságos rendek uralmát megszüntetvén, egész közéletünk alakulását minden téren, nagyban és egészben demokratikus irányba terelték, mellyel szemben az arisztokratikus irány, — akár politikai, akár egyházi jellegű az — csak mint reakció próbálkozik koronként érvényesülni.

Közgazdasági életünket viszont, úgy a mezőgazdaság, mint az ipar terén, úgyszólván az élet összes javainak termelésében rövid időn teljesen megváltoztatta a legkülönbözőbb gépeknek szinte szédítő számban való tömeges feltalálása és alkalmazása. A régi, mondhatnók individuális termelés helyét a nagyban való tömeges termelés foglalta el. Különösen az ipari termelés terén a régi kézműipar helyébe a gyáripar, — a régi céhrendszer helyébe a szabad verseny lépett.

S ez a változás a mai szociális mozgalomra nézve két irányban is nagy fontosságúvá lett.

Először azért, mert az egyes gyártelepeken a munkásoknak igen nagy száma, — százak és ezrek gyülekeztek össze, akikben a mindennapi érintkezés, — sorsuknak és érdekeiknek közössége, a tömeg-pszichologia szabályai szerint lassanként felébresztette és kifejlesztette az osztály-öntudatot. Így kezdett alakulni a modern szociális mozgalom egyik tényezője: *a munkás proletárság*, amely azután a modern közlekedési eszközök segítségével, — ideértve a sajtót is és a szabad gyülekezési jogot — csakhamar nemzetközi érintkezésbe, sőt szervezeti szövetkezésbe lépve, valóságos nagy hatalommá lett, melyre ma már igazán ráillik Lassallenak az a mondása, hogy

mindenütt halljuk a munkás-csapatoknak tompán morajló tömeglépéseit.

Ugyancsak az előbb vázolt modern termelési mód terem- tette meg a modern szociális mozgalom másik tényezőjét is: a *tőkésosztályt*, melyet közönségesen *bourgeoisienak* szoktunk nevezni. A magántulajdon elvének korlátlan uralma s annak a gyáripárterén is korlátlan alkalmazása alapján, — a szabad verseny teljes kihasználásával s újabban a kartellek és trösztök segítségével óriási vagyon halmozódott össze egyesek kezében. Évről-évre, sőt szinte napról-napra jelennek meg a világ- piacon, mintha csak a földből nőnének ki, az új meg új mil- liomosok, vagy az új világban, ahol a milliomosokat már fel sem veszik, — a milliárdosok. S minél jobban halmozódott ilyen módon az óriási tőke, annál inkább érvényesült annak az a természetes sajátsága, hogy a tőke önző. Jelszavá lett: mennél nagyobb haszonra dolgozni!

Mivel pedig a nagy gyártelepekbe fektetett tőke ezt a minél nagyobb hasznot csak a munka, t. i. a gyárban dolgozó munkások munkája által érthette el, azért a tőke rávetette magát a munkára, hogy azt minél teljesebben kihasználja, amiben nagy segítségére volt éppen a gyáripárterén a mun- kának egész az aprólékosságig menő felosztása is.

Az előbbi jelszót: minél nagyobb haszonra dolgozni, — követte a másik: minél hosszabb munkaidő és minél olcsóbb munkabér! Így vonta bele a tőke önzése a nyomasztó gyár- ipari munka körébe a nők és gyermekek munkáját, amivel azután megtámadta a munkások családi életét, minden egész- séges társadalmi életnek biztos alapját. Emellett sem a tőkének, sem a társadalomnak, nevezetesen az államnak nem jutott eszébe hosszú időn át, hogy a munkásokról szerencsétlenség, vagy rokkantság esetére gondoskodják, — úgy hogy a mun- kások helyzete teljes bizonytalanságban lebegett. (Megjegyzem, hogy itt általánosságban beszélek; — a dicséretes kivételek igazán csak kivételek).

Ennek a visszas állapotnak kétes értékű gyönyörűségét azonban a tőke csak addig élvezhette nyugodtan, amíg a mun- kások saját sorsuk felett reflektálva rá nem jöttek arra, hogy a nagy gyártelepekbe fektetett tőke ő nélkülök, az ő mun- kájok nélkül holt tőke. Ők tehát az elért haszonnak nélkülözhetetlen és a tőkével egyenrangú tényezői.

Ennek a belátásnak bekövetkezését elősegítette a mun- kásoknak gyarapodó intelligenciája és siettette a tőkének az az oktalan és sokszor bizony erkölcstelen fényűzése, amellyel kivált nagy városokban, a munkások ezreinek szemeláttára

hivalkodó módon tüntetett, ami a munkásokkal még inkább érezte saját helyzetök nyomorúságát és őket egyúttal keserűséggel töltötte el. S amint ez a belátás bekövetkezett, — amint a munkásproletárságban erejének és értékének érzésével együtt felébredt és kifejlődött az osztály-öntudat és osztály-önérzet: megindult a harc a mai szociális mozgalomban a *munka miatt*.

A mozgalomnak ez a genesise megérteti a többek között azt a három nyolcast, amely a harcnak mintegy symbolumaként a szociálista gyűléseken megjelenik s megérteti azt a keserű hangulatot is, melynek a munkásproletárság Heinenek már idézett soraival ad kifejezést:

„Verschlemmen soll nicht der faule Bauch,
Was fleissige Hände erwarben“.

Hogy pedig a harc, — legalább a mozgalomnak megtisztult alakjában a *munkáért*, — mondhatnók a munka becsületéért folyik, annak bizonyosságául itt csak egészen röviden hivatkozom először arra az általános követelésre, hogy mindenki dolgozzék; azután pedig arra, hogy a harc, habár annak élet legközelebb a tőke érzi is, egész terjedelmében nem a tőkés osztály ellen irányul, hanem a kapitalizmuson nyugvó egész társadalmi, különösen közgazdasági rend ellen. Ha a régi időkben, és részben még ma is, az uralkodó osztályok a munkást, éppen azért, mert munkás, lenézik és semmiféle társadalmi jogokban nem részesítik: úgy a mai szociális mozgalom a munkásnak, éppen azért, mert munkás, elismerést és jogokat követel. A modern szociális mozgalomnak legfőbb követelése, legmagasabb ideálja olyan új társadalmi rend, melyben a *munka alapján* teljes egyenlőség uralkodik.

Ha a modern szociális mozgalomnak erre az okára és erre a céljára tekintünk, — arra t. i., hogy a mozgalom a munka miatt indult meg és harca a munkáért folyik: úgy a mozgalmat mindenesetre méltónak kell találnunk arra, hogy nemcsak tárgyilagos érdeklődéssel, hanem szimpatiaival is forduljunk feléje.

De hogy ez a szimpatiaánk teljes és állandó legyen, arra nézve nem csekély fontosságú óhajtásaink is vannak.

Óhajtjuk mindenek előtt, hogy a mozgalom, mintegy a maga méltóságának tudatára jutva, tartózkodjék minden olyan harcmódotól, mely ezzel a méltósággal ellenkezik és a harc folytatásában szabaduljon meg minden olyan eszközöktől, melyek a mozgalom magas céljával semmi organikus rokonságban

nincsenek s a melyeket csak önző agitátorok hoznak, avagy tartanak még ma is a mozgalommal összeköttetésben.

És amikor ezt az óhajtást kifejezve, a nálunk, a mi magyar hazánkban folyó szociális mozgalomra gondolok, ebben az egy esetben igazán szeretnék olyan nagy ember lenni, akinek szavát a mi munkás proletárságunk meghallja és arra hallgatva, olyan vezetőket választana s egyedül olyan vezetők után indulna, akik minden önzéstől tisztán, úgy intellektuális, mint morális tekintetben s — ami nálunk főfontosságú: magyar hazafiság tekintetében teljesen megbízhatók s teljesen át tudják és át akarják érezni annak az óriási felelősségnek súlyát, amely ilyen nemes célért folyó hatalmas mozgalom vezetőire nehezedik.

Ez után az inkább negatív természetű óhajtásunk után, a pozitív irányban óhajtjuk azt, hogy a munkásproletárság s különösen annak vezetői szinte oly nemesen ítéljék meg a szociális mozgalmat, mint mi, akik annak csak szemlélői vagyunk. Legyenek nevezetesen tudatában annak és sohase tévesszék szem elől, hogy a szociális mozgalom a munka miatt indult meg és harca a munkáért folyik. Ennélfogva annak folytatásában az egyedül jogos fegyver csak a munka lehet a maga kiegyenlítő, nivelláló hatalmával és a végső cél egyedül a munkának fokozatosan végrehajtott helyes szervezése útján érhető el.

Amennyiben viszont a munka helyes szervezése csak a munka helyes megítélése alapján érhető el. — óhajtandó, hogy a szocializmus szószólói megszabaduljanak a munkának attól a szűkkörű és félszeg felfogásától, amely körükben eddig még uralkodó.

Csak egyszerűen utalni akarok arra a goromba tévedésre, mely szerint a modern szocializmus a munkát egyedül a testi munkának, az izomerő foglalkoztatásának jelentésében veszi, minélfogva Werner Sombart is, fentidézett jellemzésének legjelentősebb mondataiban az „Arbeit“ szót idéző jelek közé foglalja. Mennyi visszásság, mennyi keserűség és egyúttal mennyi erővesztés is fűződik ehhez a goromba tévedéshez, melynélfogva a vérbeli proletár a szellemi munkást gögösen lenézi!

S mennyire leszállítja a munka méltóságát s egyúttal értékét is az a másik, szinte közönségesen elterjedt felfogás, mely szerint a munka a földi lét fenntartására és jólétére szükséges javak, — mondhatjuk a mindennapi kenyér megszerzésének eszköze! Ez és semmi más! Annak teljes értéke tehát fillérekben és koronákban pontosan kifejezhető, amivel

együtt jár elkerülhetetlenül, hogy minél kisebb így a munkának koronákban kifejezhető értéke, annál nagyobbabbnak érezzük annak reánk nehezedő terhét!

Tudjuk mi azt jól, hogy mikor a szociálistól a munka e szűkkörű és félszeg felfogásának elhagyását kívánjuk, akkor nem olyan egyszerű és könnyű kívánsággal fordulunk hozzá. Nagyon jól tudjuk ugyanis, hogy a munkának ilyen módon való megítélése és méltatása abban a materialisztikus világnézetben gyökerezik és annak szükségképeni folyománya melyen a modern szociálistus nyugszik, vagy inkább talán hányódik. Előbbi kívánságunk tehát egyenlő azzal, hogy a szociálistus hagyja el ezt a világnézetét. És ha erre a szociálistus elméleti rábeszélés útján nem volna rábirható, megteszi talán, ha a gyakorlati eredmény alapján ítél és belátja, hogy a materialisztikus világnézet egyenesen elzárja előtte a munka helyes megítélésének útját.

* * *

Ezek után, nem azért mintha oktatni akarnánk, hanem inkább azért, nehogy azt mondassák rólunk, hogy mi csak kritizálni tudunk, — néhány nagy vonással inkább csak példaképen, megmondjuk, miként fogjuk fel a munkát mi, az evangélium alapján álló tiszta keresztyén erkölcsi világnézetben.

A munka lényegét mi abban a rövid meghatározásban foglaljuk össze, hogy *a munka a folytonos erkölcsi tökéletesedésnek egyedüli eszköze*. Annak a folytonos tökéletesedésnek, amelyet hiszen, legalább forma szerint, az evolúciós elmélet is követel, s amelyet Jézus közelebbről amaz ismeretes mondanásban fejez ki: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok tökéletes.” (Máté 5:48.)

A munkának ebben az egyszerű fogalmában benne foglaltatik mindenekelőtt az, hogy a munka mindenkinek kötelessége. Az erkölcsi tökéletesedés parancsolata ugyanis, annál inkább, mert hiszen benne gyökerezik az ember természetében, először egyetemes, azaz kiterjed minden emberre, másodsor feltétlen, azaz bárkinek is önkényes akaratától független. Ugyanazért az előtt meghajolva, mindenkinek dolgoznia kell.

Ellenben ha a munkát tisztán a mindennapi kenyér megszerzésének eszközévé tesszük, akkor lemondunk arról a jogról, hogy a munkát mindenkitől megköveteljük. Akkor a gazdagok, akiknek bőséges mértékben vannak földi javaik, könnyen azt mondhatnák: nekünk van miből megélnünk munka nélkül is, tehát nem dolgozunk. És itt megjegyzem, hogy a magántulajdon

teljes megszüntetését újabb időben már a szocializmus sem kívánja.

Nem zárjuk ki azért a földi javakat a munka köréből mi sem. De azok megszerzését nem tesszük a munka *céljává*, annál kevésbé *egyetlen* céljává, hanem úgy tekintjük, mint a munka természetes *eredményeit*. Ebben ismét Jézusnak ama mondása vezérel: „Keressétek mindenek felett Istennek országát és annak igazságát és minden egyebek (t. i. kenyér és a ruházat, amiről az előbbi versekben beszélt) megadatnak néktek.“ (Máté 6:33.)

A munka tárgyára nézve t. i., vagyis hogy ki mit dolgozzék, hogy miben áll tulajdonképen a munka, — mi azt tanítjuk, hogy mindenki teljesítse hivatásával, a társadalmi életben elfoglalt életpályájával járó kötelességeit. A földműves mívelje a földet, a tanító tanítson, a bíró ítéljen, a király uralkodjék stb. Nem szorítjuk tehát a munkát a testi munka körére. És úgy ítélünk, hogy aki hivatásával járó kötelességeit hiven teljesíti, annak anélkül, hogy *célul* tűzné ki, — munkája *eredményeként* csakugyan meg lesz a mindennapi kenyere.

S amily ily mértékben bővül ily módon a munkának köre és gazdagodik a tartalma, olyan mértékben nagyobb és magasabb lesz annak értéke. Ahhoz az aprópénzben kifejezhető anyagi haszonhoz, melybe a materializmus belefoglalja a munkának teljes értékét, hozzáadandó még az a megbecsülhetetlen és maradandó erkölcsi érték, mellyel a munka az ember erkölcsi tökéletesedését előmozdítja.

A munkának a ker. erkölcsstan által adott meghatározása kiváló becsét és fontosságot nyer továbbá az által, hogy abból megnyerjük azt a tiszta és világos főelvet, amely irányadóul szolgál a munka szervezésében. Ez a főelv az, hogy *a munkában mindig kell lenni bizonyos szellemi tartalomnak*, mert csak így szolgálhat a szellemi-erkölcsi életnek építésére. Minél inkább kiöljük a munkából a lelket, annál inkább lélekölővé válik az, melynek csak terhét érezzük. anélkül, hogy gyönyörűségünket is lelnők benne. Pedig igazi munka csak az, amelyet nem kényszerű teherként hordozunk, hanem amelyet szeretettel végzünk s melyben örömet és élvezetet találunk. Csak így lesz a munkának emelő, építő hatása.

Ennek a főelvnek különösen fontos alkalmazása nyílik a gyáripari munka szervezésében, ahol a munkát éppen az teszi annyira terhessé és nyomasztóvá, hogy a minél nagyobb haszon érdekében, a munkafelosztás elvének túlságba menő alkalmazása útján a munkát annyira elaprózták, hogy az egyes rész-

munkákban hiányzik minden szellemi tartalom, ami a munkásnak gyönyörűségére és lelkének építésére szolgálna. És szinte természetes, hogy sivár lesz a lelke annak a munkásnak, aki egész életét mintegy a lelketlen gépnek alkotórészeként tölti el.

„Az ember tragédiája“ falanszterének (XII. szín.) egyik jelenetében Michel Angelot, mint gyári munkást dorgálja a felügyelő, mivelhogy műhelyét rendetlenül hagyta. S a gyári munkásként dolgozó művész ezekkel a szavakkal védi magát:

„Igen, mert mindig széklábat csináltam,
Es ezt is a leghitványabb alakra.
Soká könyörögtem, hagyják módosítnom,
Engedjék, hogy vések rá holmi dísz:
Nem engedék. Kivántam változásul
A szék támláját, — mindent hasztalan.
Megőrüléshez voltam már közel.
S ott hagytam *a kint*, — ott a műhelyet!“

Mekkora ellenmondás, milyen visszás állapot! A munkától az ember nevelését, nemesítését, mivelését várjuk, és éppen az ellenkező eredményt szüli: kinná lesz rá nézve és örülésbe kergeti!

Igaz, tudjuk, hogy a munkafelosztás szinte hihetetlen mértékben megsokszorozza a munka termelési eredményét, — az anyagi hasznot. Előttünk lebeg mindig Smithnek a gombostű-gyárról vett példája, mely szerint a gyárban dolgozó 10 munkás (mert egy gombostű elkészítése 10 részmunkára van felosztva) munkafelosztás nélkül 200 gombostűt készítene naponként, — a munkafelosztás útján pedig készít 48 ezeret! Csakhogy ennek az óriási termelési eredménynek valódi értéke nagy mértékben devalválódik és kétségessé lesz, ha meggondoljuk, hogy az ilyen túlságbamenő munkafelosztás a munkásban megöli az embert. Önkénytelen eszünkbe jut itt Jézusnak mondása: „Mit használ az embernek, ha mind e világot megnyeri is, lelkében pedig kárt vall!“ (Máté 16:26.)

Ezen a bajon tehát valami módon segíteni kell és segíteni egyedül a fentebbi főelv alkalmazása útján lehet, mely szerint a munkában mindig kell lenni bizonyos szellemi tartalomnak, amivel az a lélek táplálására szolgál.

Nem lehet itt feladatomban, s nem is tudnék annak megfelelni, hogy részletes tervet készítek arról, miképpen volna a munka ennek a főelvnek alkalmazásával a közgazdaság egész területén szervezendő. Én ennek az egész kérdésnek tárgyalásában a keresztyén erkölcsi világnézetet kívánom kép-

viselni s mint ilyen, csak irányadó elveket és szempontokat akarok megjelölni.

Inkább csak példaképpen utalok tehát a gyári munkának olyan atelier-szerű berendezésére, amilyen, — mint tetszéssel olvastam — a lyoni selyemgyárakban van. Nevelő hatást, némi korrekтивumot találnék abban is, ha a gyár saját kész termékeiből mintegy állandó kiállítást tartana együtt, arra alkalmas helyiségben, melyet saját munkásai időnként megnézhetnének és ilyen módon munkájuk érett gyümölcsében gyönyörködhetnének. Általában pedig a gyári munka terén jogosnak tartom a már említett három nyolcasban foglalt követelést, ha kellő gondoskodás történik arról, hogy a pihenésre számított egyik nyolc órát a munkások lelkük igazi felüdítésére és építésére szolgáló foglalkozásokkal tölthessék, különösen családjuk körében. Mert semmi sem üdíti és nemesíti a lelket annyira, mint az, ha az igazán üdítő, a nemes örömeiket szeretteink és a velünk rokon lelkek társaságában élvezhetjük. Itt említem meg a munka szervezésének egyik fontos elveként azt, hogy a *termelő* és *fogyasztó* (produktív és inproduktív) munkakörök között egész közéletünk berendezésében legyen meg a helyes arány. Ebben az elvben gyökerезik, — minden egyéb okoktól eltekintve, tisztán a munka érdekében — annak a támadásnak jogossága, melyet a szociális mozgalom a militarizmus ellen intéz, a mennyiben t. i. az óriási állandó hadseregek annyi értékes munkaerőt tartanak improduktív módon lekötve.

Csak egy gondolattal kívánok végül még utalni arra, hogy a munkának általunk vallott felfogása biztosítja igazán a munkának a társadalmi ellentéteket kiegyenlítő, nivelláló hatalmát. E felfogás alapján vallhatjuk és hirdethetjük jogosan, hogy mindenki [annyit ér a társadalomban, amennyit dolgozik, — azaz, amely mértékben teljesíti hivatásával járó kötelességeit.

A gyakorlati fontosság tekintetében tehetünk ugyan különbséget az egyes munkakörök és életpályák között, amint a test életében is van különbség az egyes tagok között. De amint a testi organizmus életének zavartalan, harmónikus folyására a legkisebb tag funkciójának is megvan a maga jelentősége, éppen úgy a nagy társadalmi organizmus harmónikus életében is szükséges és pótolhatatlan a legkisebb életpálya, a legegyszerűbb munka is. Nincs és nem lehet tehát megvetett munka, lenézett életpálya. Minden, a társadalmi életben *szükséges* életpálya tisztességes arra nézve, aki azon tisztességes, munkás életet folytat.

A munkának ilyen felfogása és megítélése alapján el-

fogadjuk tehát mi is és azt hiszem több joggal hirdethetjük, mint a szocializmus azt az ideált, hogy az emberiség jövő történetében a nemességnek csak egyetlen kútforrása és egyetlen ismertető jele leend és ez: *a munka*.

S meg vagyunk győződve, hogy teljes megegyezésben maradunk Jézus evangéliomával, ha a hegyi beszéd ismeretes makarizmáit megtoldjuk még ezzel az eggyel: „*Boldogok, akik munkálkodnak, mert övék az Istennek országa!*“

Bancsó Antal
theol. akad. igazgató.

Gályarabjaink megszabadítása.

II.

A zürichi egyház élén ekkor a főtemplom papja Waser Gáspár állt, aki a többi templomok és az iskolák szolgálainak nevében szeptember 24-én jelentést tett a polgármesternek és a tanácsnak, melyben annak előrebocsátása után, hogy 33 magyar lelkész gályarabságot szenved, Zaffiusz levelére hivatkozik, melyből láthatják az Isten szolgálainak nyomorúságos állapotát és kibeszélhetetlen inségét. A fogoly magyar prédikátorok sorsán kívül, az egész magyarországi evangéliomi egyház állapota is szeme előtt lebegett. Zürich a nem katolikus világ központjának érezte magát. „Nem kételkedünk abban, — írják — hogy bölcsességteknek nagyon a szívére fog hatni, ha látja a sok száz dicső magyarországi elpusztított evang. gyülekezetnek a hü lelkipásztorok elrablása folytán bekövetkezett mostani nyomorúságos állapotát és az Isten sok szegény szolgájának kibeszélhetetlen nagy inségét és nyomorúságait, melyek súlyosabbak, minthogy az oktan állatok is kibírhatnák.“

A zürichi városi tanács már másnap tárgyalta az ügyet. Elhatározták, hogy ezen szegény és nagyon szorult helyzetben levő személyek vigasztalására a szövetséges evangélikus rendeknél gyűjtést rendeznek, minthogy ez az ügy, *közös evangélikus ügy*. A papság írjon Zaffiusznak, hogyan akarják a dolgot magukra vállalni, Zaffiusz oktassa ki a váltságdíjat előlegezett velencei kereskedőket is, hogy ezt az ügyet az ő vallásuk intézőihez Németországba is eljuttassák. Tehát sohasem akarták, hogy a megszabadítással járó összes pénzügyi terheket csupán az egyik fél viselje. Különösen fontos intézkedés volt, hogy megbizta a tanács a jeles, külföldön is jól

ismert zürichi theologiai professzort, dr. Heidegger Henriket, hogy az egyház nevében írjon Malapert Ábrahám, bási holland nagykövethez és azt kérje meg, hogy befolyását érvényesítse kormányánál a foglyok javára. Ugyanezen megbízást vette Holzhalb tanácsos is, kinek a zürichi rendek nevében kellett írnia. De határozottan kimondták, hogy leveleiket, melyekhez a Velencéből érkezett levelek másolatait mellékelték, magános névvel szerkesszék.¹ Ez a félhivatalos eljárás kedvelt mód volt arra, hogy a svájci katolikus szövetséges államok esetleges beavatkozását elutasíthassák.

A tanács megbízásából Zaffiuszt is értesítették Zürichből a hozott határozatról, dr. Heidegger theol. tanár, hivaltársai és a városi tanács rokonszenvét fejezi ki Zaffiuszhoz küldött válaszában,² a legszerencsétlenebb lelkészek iránt. Tudatja, hogy a gyűjtést mindenütt megkezdik, ez ügyben a tanács az evangélikus kantonokat megkereste, ezenkívül írtak Hollandia bási nagykövetéhez, hogy spanyol szövetségesénél járjon közbe a Nápolyban levő foglyok megszabadítása érdekében. Minden követ megmozgatnak, hogy a lelkészek szabadon bocsáttassanak, kéri, hogy tanácsaival siessen segítségükre s a Triesztből szabadulók menjenek egyenesen Zürichbe. Waser Gáspár a zürichi egyház lelkészei és az iskola tanárai nevében szeptember 27. válaszolt Zaffiusznak.³ Értesíti, hogy levelét és a nagy veszélyben levő lelkészek kérvényét megkapták, részvételt olvasták, már előbb is hallottak a magyarországi ev. egyházak és lelkészek üldözéséről, mely nem egyszer igen meghatotta őket. Üdvözli, hogy a foglyok szabadítása ügyében közbelépett, valamint az istenfélő derék kereskedőket, amiért a szükséges pénzt rendelkezésére bocsátották. Az Istennek ad kölcsön, aki a szegénynek ad, de még inkább az, aki a halálos veszedelem idején ad segítséget. Tudatja, hogy az egész ügyet feltárták és oltalmába ajánlották a városi tanácsnak, hol az nagy rokonszenvet és részvétet gerjesztett, s elhatározták, hogy ezt az ügyet a többi szövetséges evangélikus kantonoknak is ajánlani fogják, hogy a maga idejében egy gyűjtést rendezzenek, melyből a becsületes kereskedők kiadásait megtérítheti, s már a gályákra lekötözött foglyokat is meg lehet váltani.

Míg ezek történtek, a gályákon raboskodó 27 hitvallónak és a kimerülés miatt tovább menni nem tudó hat teátéi

¹ Az 1675 évi tanácsjegyzőkönyvből közli dr. J. Häne i. h.

² *Ember Pál*: I. m. 449. l. Közli az 1675. szept. 27. kelt levelet.

³ Ugyanott: 450—451. l.

áldozatnak 1675 augusztus 23-ról kelt, névalírásukkal ellátott¹ s Zürich város tanácsához címzett emlékiratszerű kérvényét vette Zaffiusz, melyben Pozsonyba idézésük, elítéltetésük, különböző börtönökben kiállott szenvedéseik, a hazából való kihurcoltatásuk, és a gályákra történt eladattatásukat körülményesen előadják s megszabadításuk ügyében közbelépésükért esedeznek. Ezenkívül vette az Isten nevéért a nápolyi gályákon rabságot szenvedő 27 magyar lelkésznek szeptember 5-én kelt s a zürichi egyház lelkészeihez és az akadémia tanáraihoz intézett levelét, melyben élénk színekkel rajzolják különböző helyeken kiállott nyomorúságaik és szenvedéseik történetét, kéri őket, hogy lépjenek összeköttetésbe a berni, bási, schaffhauseni, genfi stb. theologusokkal s bírják rá a svájci református szövetséges rendeket, hogy kérjék Lipóttól szabadonbocsáttatásukat, vagy kezeskedjenek eladási árúkért s küldjenek valami pénzsegélyt, fogságuk nyomorúságainak enyhítésére.²

Mind a két kérvényt Kocsi Bálint írta. Ez a derék férfiú nem hiába legfiatalabb volt köztük, a keserves gályarabság nem merítette ki annyira, hogy úgy a művelt külföldre, mint a hazába küldött leveleivel, ártatlanságuk teljes tudatában hirt ne adjon magukról s ezekkel kiszabadításuk ügyét ne munkálja. Így 1675 október 5-ről Nápolyból a szent Januárius gályáról kelt levelében, a debreceni egyház lelkészeihez fordult, melyben fájdalommal eltelve írja le, öt hónap óta tartó szenvedéseiket, minden emberi segítségtől megfosztottak lévén — úgymond — éhségben, szomjúságban, szidalomban, káromlásban, vizen és szárazon, még az oktalan barmok természetét is meghaladó, kiméretlenül erőszakos munkákban, kegyetlen vereségben, éjjeli nappali rettegésben, testük-lelkük gyötrelmeiben várják az Úr szabadítását. A hegyekre vetik szemel-

¹ A kérvényt aláírták: Séllyei István pápai lelkész-püspök, Alstáli György szónyi, Bátorkeszi István veszprémi, Szentpéteri Márton hetényi, Szomódi János szendi, Komáromi István ácsi, Szódói András sároi, Kálnai Péter putnoki, Krasznai Mihály keleméri, Otkocsi Foris Ferenc rimaszécsi, Jablonczai János bélyei, Szalóczy Mihály zubogyi, Köpeczi Balázs szkárosi, Körmendi György barsi, Ujvári János mezőörsi lelkészek; Kocsi Bálint pápai, Simoni Péter simonyi rektorok; Nikléczy Sámuel ujbányai, Mazari Dániel tamási, Nikléczy Boldizsár alsótregevai, Végh András füleki, Trivkovic János lestei, Leporinus Miklós poltári, Zsedényi István dörgicsei, Bugány Miklós gömöri gályarab lelkészek, továbbá a Teátéban hátrahagyott hat rab: Harsányi István rimaszombati, Czeglédi Péter lévai, Kóródi János csöglei, Miskolczy Mihály füleki, Huszti Mihály keszi, Szecsei István sági lelkészek.

² Mindkét kérvény a zürichi Staatsarchivból.

ket, de onnan sincs semmi segedelmük! Pedig ha a szabadítás sokáig késik, ők üldözőik nagy örömére mindnyájan elvesznek, közülök heten máris meghaltak, most fekszik halva Paulovics Mihály turócvármegyéből. Az Isten irgalmasságára kéri őket, imádkozzanak értük; hallva rettentő nyomorgatásukat szánják meg szenvedő társaikat, járjanak el illetékes helyen szabadításuk ügyében, szükségük fedezésére gyűjtsenek valami segítséget. Emliti, hogy még 26-án élnek, köztük Séllyei István püspök. Hatan Teáténál elmaradtak tőlük, mert lábaikat a vas úgy feltörte, hogy menni nem tudtak, de hogy életben vannak-e, vagy meghaltak, nem tudja? ¹

Welcz György és testvére Filep nápolyi kereskedők, minden harmad nap meglátogatták és vigasztalták a láncon levő foglyokat, s amaz hetenként legalább egyszer ételt küldött nekik s pénzegélyt bocsátott rendelkezésükre, hogy éhen el ne vesszenek. ² Zaffiusz pedig, a nyert értesüléseiből buzditotta kitarásra a hithősöket: ne csüggedjenek, aki Dániel társait az égő kemencéből, magát a prófétát az oroszlánok verméből, Jónást a cethal gyomrából kiragadta, róluk is gondot visel, mert nem aluszik az Izraelnek őrizője. Bizzanak. Már három hónaptól fogva éjjel és nappal fáradozik ügyükben. Leveleket írt Németországba, Hollandiába, Franciaországba, Helvéciába, honnan legjobb választ kapott, pénzt gyűjtenek megváltásukra. ³

Nagy szükségük is volt arra a pártfogó védelemre, melylyel a zürichi tanács kinyilvánította azon határozott akaratát, hogy a szerencsétlen prédikátorok sorsát felveszi. Mint Waser Gáspár leveleiből értesülünk, ⁴ október 4-én Masnicius Tóbiás és Simonides János, kiknek mint tudjuk, sikerült elmenekülni, Velencén át Zürichbe érkeztek. Itt előmutatták Zaffiusz ajánló levelét, ⁵ melyben az egyház lelkészei és az iskola tanárainak oltalmába kéri a két magyar lutheránus lelkészt, kik üldözőik kezéből szerencsésen megszabadultak. „Ezek ugyan mind a ketten ágostai hitvallásúak, de kérlek benneteket azért, kit mindkét részről megváltónknak elismerünk, hogy úgy tartsátok őket, mint a miéinket s különbséget köztük ne tegyetek és pedig annál inkább, mert mint látjátok, az ágostai vallású kereskedők voltak egyedül azok, akik úgy a miéink, mint az övéik megszabadítására szívüket felnyitották, holott a mi val-

¹ Sárospataki Füzetek 1863 évf. 757. 758. l.

² *Kocsi Bálint*, i. mű 111. l.

³ *Ember Pál*: i. m. 453. és 456. l.

⁴ Zürich 1675. okt. 7. írta Zaffiuszhoz.

⁵ Nápoly 1675. szept. 21-ről.

lásunkbeli kereskedők nem akarták a dolgot vállalni.¹ Ezek-től küldte el Zaffiusz a gályákon szenvedő 27 hitvallónak előbb ismertetett kérő levelét is, s ezek vitték Alistáli György szőnyi lelkésznek gyülekezetéhez irt s már fentebb említett levelét is, mely szintén leírja a kiállott szenvedéseket s kéri olvasóit, hogy kiszabadításuk ügyét munkálják, gyűjtsenek erre pénzt, az eredménnyel Literáti István lelkész-társa menjen fel Bécsbe s adja át Welcz György ügyvivőjének, aki eddig is sokat fáradt értük s onnan majd kezükhöz adják.¹ Ez a levél, mint maga Zaffius a két evangélikus lelkész részére adott ajánló soraiban mondja, eredetileg magyarul volt írva, mielőtt azonban Velencén át címzetthez szállították volna, a két menekült egyike, sürgetésére latinra fordította. Ez a Zürichbe küldött latin szöveg ma már nincs meg, de fennmaradt német fordításban, melyet gyűjteményem többi darabjaival együtt közlésemnek.²

Waser Gáspárnak a zürichi papság nevében a tanács-hoz küldött említett levelében olvassuk, hogy rosszul öltözve és a szükséges dolgokból teljesen kifogyva érkezett meg városukba a két magyar menekült. Az volt a szándékuk, hogy Augsburgba utaznak, a télre ott maradnak, s onnan lépnek összeköttetésbe magyar hitsorsosaikkal. A városi tanács ellátta őket ruhával és utiköltséggel, de csak azután, hogy az egyházi és iskolai hatóság is megtette a menekülők irányában teendőjét, mely teljes ellátásból és 12 birodalmi tallér utiköltségből állott. Körülbelül egy hónapi tartózkodás után hagyták el Zürichet a menekültek, október 21-én olvasták fel a tanács előtt köszönő iratukat.³ November 12-éről kelezve, Nürnbergből küldtek levelet dr. Heidegger Henrik theologiai tanárnak, melyben örömmel tudatják, hogy Augsburgon át szerencsésen ideértek. A Velencéből küldött levelekből úgy értesülnek, hogy reménylhetik a foglyok szabadonbocsátását. Szalontai István Bécsből, a foglyok nejeinek nevében segélyadomány gyűjtését kéri. Nápolyból úgy értesültek, hogy egy ismét meghalt közülük. Teátéban vannak még ketten, Czeglédi és Harsányi. A Triesztben fogvaleyóket Bukkariba kísérték. A hazából azt a hírt vették, hogy az erdélyi fejedelem közbenjárt értük Lipótnál.⁴ A két menekült magyar evangélikus

¹ Alistálinak 1675 júl. 31. kelt levele.

² Történelmi Tár 1909. évf. IV. füzet: *Adatok a magyar prot. gályarablelkészek történetéhez.*

³ Az 1675. évi tanácskönyvből közli dr. J. Häne, i. h.

⁴ A zürichi Staatsarchiv-ból.

lelkész a következő évben Wittenbergben volt; 1679-ben Lipszéban tartózkodtak s ekkor is segélyezték őket Zürichből.

Éppen mikor Masnicius és Simonides, mint a nyomorúság beszélő bizonyosságai, Zürichben időztek, október első felében érkezett meg a szövetséges kantonoktól, a tervezett gyűjtésbe való beleegyezés, ámbár nem mindenünnen kifogás nélkül. Így Básel a gyűjtést elrendelte, de azt nehézményezte, hogy a prédikátorok hivatalosan egyházi szolgálknak neveztetnek, holott 15 ágostai hitvallású, Bern pedig azt kérdezte, hogy a gyűjtés csak a városra terjedjen-e ki, vagy a vidékére is és mennyit kell egy-egy helyről beszolgáltatni.¹ Kivéve néhány helyet, mint Biel, mely azonnal 60 koronát küldött és a gyűjtést elrendelte, Müllhausen, honnan szintén 38 duplont küldtek, továbbá Chur, Glarus, Appenzell.² A pénzgyűjtéssel nem igen siettek, de Genfben a papi testület 1675 október 8. ülésének jegyzőkönyvéből³ már arról értesülünk, hogy a tanács egy gyűjtést rendezett azon szegény magyar lelkészek részére, akik a gályákon szenvednek, melyre vonatkozólag azt határozták, hogy az összes gyűjtelék, nagy vigyázat mellett küldessék el azoknak, akiknek számára gyűjtötték, mégis azt kell mondanunk, hogy csak a következő év január havában ment az általánosan végbe. Valószínűleg azt remélték, hogy a foglyok időközben a hatalmas Hollandia diplomáciai közbelépésére, váltságdíj nélkül megszabadíttatnak, s azután elég lesz csak a feltétlenül szükséges összegeket egybegyűjteni s rendelkezésre bocsátani. De a diplomáciának több akadályt kellett legyőznie, mint azt, az evangélikus Svájc némely köreiből gondolták.⁴ Egyelőre tehát, ha nem érték is el a kívánt eredményt, Zaffiusz biztatásával vigasztalták egymást: „Ezt mondja az Úr: *Megszabadítom az én pásztoraimat!*“⁵

Dr. Zaffiusz Miklós és velencei hitsorsosai már szeptembertől kezdve várták a Triesztben fogva levő 15 magyar prédikátor megérkezését, kiknek váltságdíját Heinrichsohnnak részben már megfizették, részben biztosították, de senkit sem bocsátottak el Beregszászy Istvánon kívül. Nem minden zúgolódás nélkül írta tehát a zürichi egyház lelkészeinek és az iskola tanárainak,⁶ hogy mindezt azért halogatják, mert a közbenjáró

¹ Levelek okt. 16 és 21-ről, u. o.

² Levelek okt. 7, 17, 15, 17 és 21-ről u. o.

³ Sárospataki Füzetek 1862 évf. 922. l.

⁴ Dr. J. Häne közleménye i. h.

⁵ *Ember Pál*: id. mű 462. lap. Levelei végén nagyon sokszor mondja ezt. Zaffiusz ismert kronosztikonokban: „DIXIT Iehova: Captivos Pastores Meos Libero“.

⁶ Zaffiusz 1675 dec. 28. levelében.

Rotenbiel tábori sebész beteg, Heinrichsohn pedig távol volt. Ez zászlótartóját Bécsbe küldte, hogy eszközölje ki a foglyok szabadonbocsátását. Rotenbiel a Velencéből jött küldöttnök megmutatta Lipót és Kollonics eredeti engedélyét, melynél fogva a tábornok velük, mint jobbágyaival szabadon tehet amit akar. Zollikofer is azt írta Bécsből,¹ hogy az ezen dologban eljáró egyént már Bukkariba küldték, tehát ha a hadvezér, aki a foglyok megváltását megígérte, ezek ügyét gyorsan viszi, úgy rövid időn belül megszabadulhatnak. De úgy látszik, hogy Heinrichsohn talán az eredeti bírósági ítéletre való tekintetből, halogatta a szabadonbocsátást. Ebből a halogatásból a foglyokra nézve nagyobb veszedelem következett, mert a gráci törvényszék rendelkezése, egy horvát kapitány által október 11-én hirtelen a Fiume mellett levő Bukkariba vitettek, bizonyára azért, hogy megint teljesen magyar birói hatalom alatt legyenek és kiszabadulásukat megakadályozzák. Pedig ezalatt a zászlótartó a kívánt beleegyezéssel megérkezett, de már későn; nem ért semmit, hogy főnöke nevében Bukkariban protestált ezen eljárás ellen: a prédikátorok fogva maradtak. Heinrichsohn nem tehetett mást, minthogy ezen eljárás miatt való panaszát előterjesztette Bécsben.²

Most teljes erővel megkezdődtek Bukkariban a térítési kísérletek. Kódermann András, ama vidék kormányzója, a lelkészek tudósítása szerint, teljesen a magyar protestáns egyház főellenségének Kollonicsnak a zsoldjában állott. A Schorer János és Lauber Mátyás által Velencéből Bukkariba küldött pénzsegélyeket elkobozták; még az említettek megbízásából a fogoly betegeknek Triesztből küldött orvosságokat sem adták oda. Velence és a bukkari-i foglyok között a trieszti Gio d'Andrea szeszkereskedő, ki üzletében feltűnés nélkül utazhatott, eszközölte a közvetítést. Egy német kereskedő, névszerint Pfeffenhauser Jakab, ki a kormányzóval barátságban volt, szelidebb bánásmódra akarta azt bírni, de semmit sem érhetett el.³ Maga Kódermann ugyan, azt írta Zaffiusznak,⁴ hogy ő a magyar lelkészfoglyokkal szépen és emberségesen bánik, a számukra gyűlt segélypénzt közöttük felosztja, s azokat lehetőleg segélyezi s jóllehet Kolonics utasítása szerint Máltába kellene őket küldeni, de ő e gondolattal

¹ *Ember Pál*: i. m. 464. l.

² Zaffiusz írja előbbi levelében, Schorer és Lauber is említik számlájukban okt. 2. bejegyzéssel.

³ Ugyanezek említik számlájukban jan. 6 és 25-ről.

⁴ Eredeti levél 1676 jan. 11-ről. Megvan a pápai református egyház levéltárában.

felhagyott. Ez a levél azonban az igazsággal nem egyezett meg, mert a foglyoknak hónapokig tartó kínjai azzal végződtek, hogy a kegyetlen bánásmód miatt három református meghalt;¹ tizen, hét evangélikus és három református felhagytak a további ellenállással és 1675 december 2-án aláírták azon térítvényt, hogy katolikusokká lesznek, de mint fogolytársaik² bizonyítják, Kódermann ezzel sem elégedett meg, hanem minden rendelkezésére álló eszközzel hitük elhagyására kényszerítette őket, s csak akkor bocsáttattak szabadon, miután 1676 március 26-án ünnepélyesen bevették a kath. egyház tagjai közé. Csak öt maradt közülük hű meggyőződéséhez, akik kitartottak, míg megjött a szabadítás.

E közben a nápolyi gályákon a Krisztus nevéért rabságot szenvedő lelkészeknek sem volt jobb sorsuk. Itt is meghalt közülük a folytonos bántalmazások miatt négy,³ azon négy vértanún kívül, akiket Teátében ragadott el a halál. Innen írt Harsányi István 1675 november 15. Zaffiuszhoz egy levelet, melyben hálásan emlékezik arról, hogy hozzájuk is eljutott az ő jó hírve, ügyükben nyilvánított szeretetteljes jóakarata, melyért a maga és az ottani börtönben szenvedő társa nevében köszönetét nyilvánítja; örömmel hallották, hogy eladatásuk váltságdíját kész értük letenni, melyért méltó arra, hogy a magyaroknál örökkévaló emlékezetben maradjon, végül tudatja, hogy szükségük enyhítésére Nápolyból november 9-én 10 aranyat kaptak.⁴ Valóban megindítók azok a levelek, melyeket szenvedéseik rajzolásával a szegény gályarabok hitsorosaikhoz intéztek. Ezek is hálával emlegetik Zaffiusz nevét,⁵ hogy megszabadításuk ügyében közbelépett s tudatják vele, hogy társaik közül négyen éhség, szomjúság, fáradságtól meggyötörve, korbácsütésektől véresre verve, nagy bánattal tértek vissza a szicíliai vizekről. Leveleik, melyeket maguk, vagy ügyükben mások akár hazájukba, akár a zürichi papsághoz irtak, mindig Velencén mentek keresztül, s onnan küldte azokat dr. Zaffiusz kísérelő iratával az Alpokon át illetékes helyükre. Éppen így járt el a Teátéből vagy Bukkariból küldött levelekkel is; magukat a szegény foglyokat pedig vigasztalhatta.

¹ Szendrei György balogi, Szentkirályi András zsipi és Tököly István dobozi lelkészek.

² Tatai Sámuel, Rimaszombati János, Ladmóczi István, szentpéteri Mangó István végig állbatatos református lelkészek. *Levelük megvan a pápai református egyház levéltárában.*

³ Köztük Szilvási István császári lelkész.

⁴ A zürichi Staatsarchiv-ból.

⁵ Egy 1675 okt. 28. levelüket közli *Ember*: 456. l.

1675 november 16. levelében tudatja velük, hogy október 28. levelüket vette, kérvényeiket mindenfelé elküldötte és ajánlotta, ügyük már egész Franciaországban, Hollandiában, Németországban, Nagy-Britanniában köztudomásúvá vált és itt mindenütt munkálkodnak szabadításukon. Ő maga a harcielt mindenütt hirdeti és Sion polgárait egy szent háborúba hívja. A minden könyörületnek Istene bátorítson titeket, növelje a ti reménységteket, békességes türestanceket és állhatatosságokat.¹ A kor stílusát jellemzi, hogy a gályaraboknak igen szomorú helyzetükben irt levelei sem mentek, a valódi tényállás előadása mellett, a dagályosságtól. Egy 1675 november 8-án kelt s a svájci evangélikus szövetséges államokat arra kérő levelükben, hogy segítsenek, de bosszúra ne gondoljanak s ajánlják ügyüket minden keresztyén jóindulatába, ezt olvasuk: „A magyar Sion lévitái, miután őket erre tekintélyes személyek tanácsukkal buzdították, jelen levelükkel hozzátok menekülnek nagytekintetű és vitézlő urak, mint Izráel véduraihoz és fejedelmeihez és tán Isten után szabadítóikhoz“.

Mint hogy a gályarabok a külvilággal való érintkezéstől teljesen el voltak zárva, méltán kérdezhetjük, hogyan tudtak többször hosszú leveleket írni és hogyan tudták azokat elküldeni? Volt nekik egy olyan önzetlen, önfeláldozó barátjuk Welcz György nápolyi német evangélikus kereskedő személyében, aki szívesen megtett mindent, amivel csak kiszabadításuk ügyét előmozdithatta. Úgy látszik, összeköttetésben volt a nápolyi legmagasabb kormánykörökkel, mely körülmény a fáradságtalan tevékenységében önzetlenül eljáró férfinak, igen jó segítségére volt. A királyi hivatalnokokkal tárgyalásokat kezdett a váltságdíj megállapítása végett s már 100 aranyat ígért fejenként értük.² Elkövetett minden tőle telhetőt, hogy legalább a szerencsétlenek anyagi helyzetét elviselhetővé tegye. Kocsi Bálint, a háládatos elismerés hangján sorolja elő velük tett cselekedeteit.³ „Támasztá Isten Nápolyban Welcz Györgyöt, ki szükségükben felsegítené, aki öcscsével Fileppel a láncon levő foglyokat majd minden harmadnap meglátogatta és hatalmasan vigasztalta őket; az ártatlanok ügyéről bátran beszélt minden felé; hetenként egyszer a maga asztaláról eledelt küldött nekik, hogy a szükségben el ne vesznének; a gályákon levő tiszteket ajándékkal engesztelte, hogy keményen ne bánjanak velük, a betegeteket megláto-

¹ Ugyanott 458. l.

² Zaffiusznak 1675 dec. levele szerint. A zürichi Staatsarchivból.

³ Kősziklán épült ház ostroma. 111. l.

gatta, vigasztalta, intette, hogy békességes türessel legyenek, az Isten az ő dolgaikban is az erőtelenség által nagy és csudálatos dolgokat visz véghez, várjanak és meglátják az Úrnak szabadítását. Le nem lehet írni állhatatosságát, szeretetét, valami jó a keresztyén emberben megvan, ebben az emberben minden feltaláltatott, akivel az Isten az itélet napján cselekedjék irgalmasságot“. Csodálkozhatunk-e rajta, hogy Zaffiusz, akivel állandó levelezésben volt, aki vele együtt dolgozott a foglyok kiszabadításán és akinek azokra tett költségei megtérítéséről gondoskodott, csodálkozhatunk-e rajta, hogyha ez a gályarabok ügyében legtöbbet fáradozott férfiú nem győzi soha eléggé dicsérni ezt az istenes kereskedőt. Ügyükben fáradozó barátjuk Welcz György — írja a gályaraboknak¹ — örök dicséretre méltó, szabadulásuk ügyét szorgalmasan mozgatja, nevét egykor a történelem halhatatlanai között emlegetik.

Ilyen, a kiszabadításuk érdekében folytatott munkálkodás eredményéről értesíti és vigasztalja Zaffiusz a gályarabokat most említett levelében, midőn ezeket írta: Választ kapott Helvéciából, a bádeni gyűlés óta gyűjtenek számukra, mint Heidegger doktor írta. Franciaországi barátaik is reménynyel biztatnak. Németországban már több helyen készen áll a pénz, melyet összegyűjtöttek. Legtöbbet várhatnak Hollandiától és Angliától; buzdítja őket, hogy tartsanak ki, Európa tartományai közbelépnek ügyükben. A triesztiékről csak annyit tud, hogy innen Bukkariba vitettek a gráci törvényszék parancsából. Zollikofer azt írta Bécsből november 12-én, hogy a szabadulásuk dolgában eljáró egyént már Bukkariba küldték; ha a hadvezér, aki ezeknek kiválthatását megígérte, ügyüket gyorsan viszi: úgy rövid időn belül szabadulásukat reménylhetik. Alistáli György szőnyi lelkész is 1675 július 31. gyülekezetéhez irt levelében² arra kérte Literáti István lelkésztársát, hogy a részükre begyűlendő segélypénzzel menjen fel Bécsbe, s azt onnan Welcz György nápolyi kereskedő ottani ügyvivője útján hozzájuk küldhetik. Welcz ezen üzleti barátja Zollikofer Mihály volt, aki a foglyok javára közreműködött. Nagyon sokat fáradt érdekükben Szalontai István pápai ügyvéd, aki a gályákon és börtönükben fogva levő magyar lelkészek feleségeinek nevében Bécsben járt, hogy az ártatlanul szenvedők szabadonbocsátását a császári udvarban, illetőleg Lipótnál szorgalmazza; de eredménytelenül járt. Fájdalomtól eltelve írta azért 1675

¹ Az 1675 nov. 30. levelet közli *Ember*: i. m. 463. 1.

² A zürichi Staatsarchiv-ból.

nov. 7-én Bécsből a zürichi lelkészeknek,¹ hogy az evangéliom ellenségeinek oly nagy a befolyása, hogy előle még Lipót ajtáját is elzárták s farizeusi kevélységgel kinevetik hatalmas királyok, fejedelmek, rendek és köztársaságok kéréseit, ugyanarra, hogy a foglyok kiszabadítása csupán váltságdíjért reménylhető. A lelkészek feleségei ezt az összeget nem bírják előteremteni, mert javaikat elkobozták s gyermekeiket is alig tudják eltartani. De most úgy értesültek, hogy a helvét köztársaság pénzt gyűjt a hitükért szenvedők kiváltására, ezért hálás köszönetüket küldik pártfogóiknak, s ahhoz azon kérésüket csatolják, hogy a gyűjtött pénzt fordítsák minél előbb céljára, azt később ők meg fogják téríteni. A pénzt vagy Zaffiusz Miklós velencei orvoshoz, vagy Welcz György nemeszívű nápolyi kereskedőhöz, vagy bárki más olyan emberhez küldjék, aki a foglyok kiváltását legjobban eszközölheti. Végül arra kéri őket, hogy forduljanak ügyükben az evangélikus rendek, királyok, fejedelmek és köztársaságokhoz, hogy ezek eszközöljék ki Lipótnál a vallásszabadság és az 1647-ig fennállott templomok, iskolák, lelkészi állomások helyreállítását. Majd így végezte levelét: „Mi imádkozunk a Mindenható nagy Istenhez, hogy uraságotokat az Isten, végvonaglásában fekvő magyarországi egyházának javára megtartsa, s az üldöztetés-től továbbra is és sokáig megőrizze“.

A magánszemélyek azonban sohasem tudták volna fáradásaikkal sem a gályákon, sem a börtönökben ártatlanul szenvedő foglyok szabadonbocsátását kieszközölni, legfeljebb azt előkészíthették és a szegény áldozatok sorsát némileg enyhíthették. A szabadonbocsátás kieszközlésére azon államok diplomáciai beavatkozására volt szükség, melyeknek jóakarata mind a császárra, mind a nápolyi spanyol uralomra nézve kívánatos volt. A lelkészeinkkel való elbánás óriási feltűnést keltett az egész protestáns világban. Az, hogy büntető és hadbíró-ságilag elítélteket gályákra eladtak, a XVII. században nem volt szokatlan. Minden földközi tengermelléki hatalmasság, rendszer gyanánt üzte, hogy a törvényszékileg elmarasztaltakat, tekintet nélkül vétkük nagyságára, egyenesen a gályákra küldeti; aki oda került, annak törvényes büntetés ideje letelével sem oldották meg láncait. Legnagyobb részük hiába töltött három-négyszerte hosszabb időt a gályákon, mint a mennyire elítélve volt: addig nem szabadult meg, míg ki nem dőlt.² De az, hogy tekintélyes férfiaknak vallásukért kellett

¹ Német fordítása ugyanott E. II. 456. szám 863. lap.

² Akadémiai Értesítő 1892. évf. 73. I. *Ballagi Aladár* cikke.

ilyen gonosztevők nyomorult sorsára jutniok, heves boszúért kiáltott az égre és elégtételt követelt, mert a bűnül reájuk rovott vád nem volt bebizonyítható. A közvélemény egyenesen kényszerítette a kormányokat arra, hogy ezen ügyben Lipótnál lépéseket tegyenek. Svédország követe Oxenstierna Benedek, már 1675 február havában emlékiratot adott be Lipóthoz magyarországi hitsorsosainak szabad vallásgyakorlata ügyében,¹ a brandenburgi és lüneburgi uralkodó hercegek, a szász választófejedelem, mind közbevetették magukat a szerencsétlenekért. De Lipót nem akart engedni, megmaradt azon álláspontján, melyet környezete vele is elhitetett, hogy nem vallásukért, hanem lázadásukért ítéltettek el. Mindazonáltal nem tudta mindenütt elérni, hogy felhagyjanak a további közbelépéssel, így a szász választófejedelem szakadatlanul folytatta fáradozásait.

Kiváló súlya azonban csak Németalföld beavatkozásának volt. Malapert kétségen kívül előterjesztette a svájci református rendek kívánságait, teljesen eltekintve attól, hogy Németalföld kormányát Olaszországból is megkérték a közbelépésre. Ez volt leginkább olyan helyzetben, hogy a nápolyi alkirályra, a spanyol koronára és ezek szövetségésére, Lipótra hathatós befolyást gyakoroljon. Maguk a gályarab lelkészek is kérvénnyel járultak Hollandia rendeihez, melyben sorsukat Pozsonyba idézésüktől kezdve eladatásukig elbeszélik s azért esedeznek, hogy lépjenek értük közbe Lipótnál.² Eppen 1675 őszén tárgyaltak arról, hogy Hollandia menjen segélyére a Spanyoloknak egy hajóhaddal Nápolyba és Sziciliába, a közös ellenség XIV. Lajos ellen. A franciákat Sziciliából kiverni akaró spanyol politikának mindent el kellett követnie, hogy a dícskoszorúzza hollandiai hajóhadat megnyerje a középtengerre. Akarva, nem akarva tehát, kénytelen volt a magyar lelkészek ügyében engedékenynek mutatkozni és a bécsi udvart is ilyen értelemben befolyásolni.³ Ehhez járult még az, hogy a bécsi holland követ Bruinynx Henrik és a nápolyi holland konzul Vandalen, folytonosan dolgoztak a megszüadítés művén. Dr. Zaffiusznak, Velencéből Zürichbe küldött tudósításai tele vannak e férfiak munkásságának dicséretével, kikkel Welcz és Zollikofer, valamint Szalontai István is állandó összeköttetésben voltak.

¹ A bécsi csász. és kir. udvari házi- és államlevéltár. Schweden fasciculus 4.

² A 27 magyar gályarab lelkésznek 1675-ből való kelet nélküli kérvényét közli *Ember Pál*: i. mű 467—469. l.

³ Züricher Taschenbuch 1904. évf. *Dr. J. Häne* i. közl.

Ezek egyikében¹ nem győzi eléggé dicsérni s hírül adni, hogy Schorer Keresztelő János, Lauber Mátyás és Welcz György kereskedők, mily nagy hűséggel, mennyi pénzáldozattal szolgálták a fogoly lelkészek kiszabadítása ügyét, melyért örök dicsőséget érdemelnek. A Teátéban feltartóztatottakból életben maradt Harsányi István és Czeglédi Pétert Nápolyba kísérték, kiket a gályáktól, csak a fáradhatatlan Welcz örökődése mentett meg. De fel kell említenünk még egy más körülményt is.

Kramprich, Lipótnak hollandiai megbízottja, 1675 okt. 7-én Haágából kelt jelentésében arról értesíti a császárt, hogy egy gályarab magyar prédikátornak — Otrokocsinak — odaérkezett levele, Hollandiában a róm. katolikusok helyzetét nagyon nehezé teszi,² s egyben német fordításban megküldi azt. Ugyan ő okt. 31-ről azt jelenti Lipótnak, hogy a nápolyi gályarabokra vonatkozó hírek sok keserűséget okoznak Hollandiában, melynek ellensúlyozására azt iparkodik kimutatni, hogy az illetők nem vallásukért, hanem lázadásukért bűnhődnek.³ De maga is jól tudta, hogy ezen érve nem igaz, éppen azért november 4-éről már azt jelenti Haágából Lipótnak, hogy a hollandiai róm. katolikusok a gályarabok szabadonbocsátásától a maguk helyzetének javulását is várják.⁴ Mindhiába, a bécsi udvar egyelőre hallani sem akart a megkegyelmezésről, de ezen jelentések s az ügyükben fáradozók folytonos kérelmei mégis eredményeztek valamit: Zollikofer Mihály nov. 19-dikén márt azt írta Bécsből, hogy úgy a gályarabok, valamint a Bukkariban s Nápolyban fogva levők megszabadulását bizonyosan lehet reményleni.⁵

Hitvallóink remény és kétség között, Istenben bízva szenvedték iszonyú kínjaikat. Sellyei István gályarab pápai lelkész s dunántúli püspök, a fájdalom keserű hangján írta 1675 nov. 22-én Beregszászy Istvánnak, Velenczében lakó és ügyükben utazó hitvalló társának, hogy szabadulásuk felől semmi reményük nincs; de vigasztalták legalább egymást a magukról szóló és a hazából vett hírek közlésével. A részvét hangján tudatta azért érdekükben annyit fáradozó barátjával, hogy Száki János felsődunamelléki püspök 1675

¹ A zürichi egyház lelkészeihez írt levele 1676. jan. 15-ről.

² A bécsi császári és királyi udvari-, házi- és államlevéltárból. *Hollandica*. fasc. V. Nro 234.

³ Ugyanott Nro 254. alatt.

⁴ Ugyanott Nro 257. alatt.

⁵ Védrahy Jakab zürichi dékány levele dr. Zaffiuszhoz 1675. decz. 14-ről.

márc. 15 körül sok számkivetései után meghalt s magát és szenvedő társait nyomorúságaik között mintegy azzal vigasztalja, hogy a pápai és szónyi iskolák virágoznak, a gályákon és a fogva levő prédikátorok feleségei a parókhiákon laknak, mint ezt Alistáli György szónyi lelkész nejének, férjéhez irt leveléből örömmel értették.¹ De ha nagy bizonytalanságban voltak is sorsuk felől, meg voltak róla győződve, hogy az Úr nem hagyja el az övéit!

Thury Etele.

¹ Sárospataki Füzetek 1863. évf.

T Á R C A.

Ki volt Kálvin János?

— Irta és a MPIT felolvasó ülésén előadta Kozma Andor. —

Ki volt Kálvin János, sok tudós vitatja.
Lélekboncolásnak nagy most a divatja.
Szent életű lángész, — rég: ezt hittük róla.
Vakbuzgó rajongó, — szól új bírálója.
Puritán vasember, — védjük egyen-ketten.
Több, aki támadja: — zordon és kegyetlen!

Kemény új bírálást megrendülve hallja
Kálvinista vallás keresztyén magyarja.
Hát ez Kálvin János, az ő eszményképe?
Az övé, kit eltölt szeretet és béke?
Ki volt Kálvin János, hát nem tudtuk máig?
És mind vakok voltunk mi és ősapáink?

Állj meg magyar, állj meg ez új kétkedésben!
Ne rendülj hitedben, nem rendülök én sem.
Ki volt Kálvin János, arról nem vitázom,
Bírálják miattam akármennyi százan.
De lett volna bárki, bármi zord eretnek, —
Én tudom: ki volt ő a magyar nemzetnek!
Tudom azt: bár innen messze élt és halt ő,
Mi magyar fajunknak megmentője volt ő.

Rettentő időkben, mikor már úgy rémlett:
Halálra tép minket vad török s rossz német,
Mikor a magyarság szétverve, zavarva,
Ős rend kötelékét elvesztve kavarga:

Ama csodás genfi szervező szellemnek
 Komoly hirdetői itt is megjelennek,
 Megoldott kéréket új rendbe kötöznek —
 S az egyenként gyöngé, tagja erős köznek.
 Lelki szabadsággal a rend lelkét hozzák . . .
 Ez volt Kálvin János! Ezt ő küldte hozzánk.

Ország, nemzet, állam harcban odaveszvéen,
 Helvét hitből éled s él a magyar eszmény.
 Az Úr asztalából lesz nemzeti oltár,
 Kedves magyar versben száll édig a zsoltár.
 S mint a szarvas áhit szép híves patakra,
 Magyar szó úgy áhit magyar gondolatra.
 Nemzeti költészet, irás és tudomány
 Zsendül, fejlík, terjed a helvét hit nyomán.
 Magyar hit az már itt, gyökeres nemzeti, —
 Ez volt Kálvin János! Ezt köszönjük neki.

Hol két ellenséges hódító bitor had
 A leroskadt népen kényére tiporhat,
 Ott becsület, erkölcs lazul, romlík gyorsan;
 Léha bűn burjánzik a cudar balsorsban,
 Az orcátlan önzés kiáll prédalesre,
 Aki mindent veszthet, mámort s kéjt keresve . . .
 Magyar közt is így volt ama dúlt időben, —
 Elvadult szivekben virult a gaz bőven.
 De a messze Genfből, mintha szélvész volna,
 Betört egy zord szellem tisztító hatalma:
 Isten haragjául intve, fenyegetve,
 Új istenfélelmet hinte a szivekbe;
 Erényeket edzett, bűnöket pusztított,
 Szigorú puritán életre buzdított,
 Hirdette a nyegle hívság megvetését,
 Hirdette, hogy szent a bátor, nyílt derékség, —
 Égi Úrral szemben: a teljes alázat,
 Földi úrral szemben: a jog, mely nem lázad,
 De helyt állni tud is, akar is és mer is
 Szívós bölcseséggel s ha kell — fegyverrel is.
 Jellemeket formált a maga képére,
 Készebbeket harcra, mint hunyász békére,
 De kivivott békét híven megtartókat,
 Törvénytisztelőket, nem szócsavarókat.
 Jellemeket formált: Bocskay- s Bethlen-félét . . .
 Jól kiköszörülte a magyar kard élet —

S jól kiköszörülte a jó magyar elmét,
Tüzehez adván az okosság türelmét.
Harcban: nagy elszántság! — Győzve: nagy mérséklet!
Ez puritán erkölcs — s ez az, ami éltet.
Kálvinista hősök ezzel ragyogának —
S közkincsévé lett ez az egész hazának:
Bármi hitet vallott e hon hőse, bölcse,
Mind erős volt észre s puritán erkölcsre.
Az ész, jellem, erkölcs, melyből máig élünk,
S melyet — jaj! — nem egyszer elveszéstől féltünk,
De, mely mindig megment, mihelyt nem hiányos, —
Nekünk, magyaroknak: ez volt Kálvin János!

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Visszatekintés a genfi ünnepnapokra.

Szemere Bertalan útleírásában említi, hogy egykor egy szép vidék különösen megragadta figyelmét. Lelke egészen megtelt a gyönyörűséggel, amit a természet neki nyújtott volt. Leült, papírra vetette mindazt, amivel a hatást oda tudta rajzolni, amivel képét tudta adni érzelmeinek, gondolatainak, melyeket lelkéből a szép természet kiváltott. Leírta a felhőkkel érintkező havasokat, az erdők sejtelmes homályát stb., megrajzolta a napnak ragyogását, amint a roppant magasságokat, majd a völgyek lejtőit bevilágítja. Másnap újra megnézte a leirt helyeket és — szíve fájdalommal telt meg. Összetépte a teleirt papirost. Az, amit arra vetett volt, csak nagyon szegényes, halavány képe volt a valódinak. Hát még a gondolatok, a szívnek sejtelmes érzései milyen gyarlóan, alig érthetően találtak a szavakban tolmácsolóra! „Vettem képeket, híven leírtam fűt, fát, tetőt, tavat. De a képeket — így panaszkodik — szétszaggattam, a leírást összetéptem s a szélbe hajítám. Az csak szín, ez csak szó, kiáltám haragosan tehetetlenségem érzetében.“

A genfi szép napok régen elmultak. Lelkünk valósággal megfürdött a szépségekben. Láttuk Svájcot júliusban, amikor annak vidékei — mit mondjunk? — több mint szépek. Fel-tárult előttünk a mult hatalmas küzdelmeinek minden emléke, fölébredt szívünkben a jövőnek reménye. Hallottuk a világ legkiválóbb elméinek nyilatkozatait. Láttunk népet, amelynek tisztaságánál, becsületességénél csak szorgalma nagyobb és most rajtunk a sor: adjunk számot a látottakról, hallottakról. Nem járunk-e úgy, miként az említett férfiú? A feladat nem kicsiny. Hiszen a mikor még együtt voltunk is, hányszor állot-tunk egymás mellett szótlanul, pedig a szívek ugyancsak meg-teltek valamivel: a nagyoknak, a magasztosnak sejtelmes érzeté-

vel. A szó nem tudja mindig nyomon követni a szívnek hullámzását, gyenge, alkalmatlan megértetni azt, amit a szív érez. Hogy is mondja valamelyik költő? „Nem érez, ki érez szavakkal mondhatót.“

Genfhez méltó „bevezetés“ az út Insbrucktól kezdve. Minek mondjuk, hogy az az út szép, hiszen ez a szépség felülmulja talán még a képzeletet is. Természetes, hogy a vidék foglalta el mindenkinék a figyelmét. Ki fogna bele annak a leírásába. Inkább figyeljük meg az arcokat. Magyarjaink kicserélődnek. Az ábrázatokról eltűnik a hétköznapi, otthoni gondnak, vesződésnek minden nyoma, emléke. Figyeljük csak meg: egy-egy zöld vidék mentében, valamelyik valósággal kék, tiszta tó partján, mely mint nagy tükör tárul elénk, egy-egy hatalmas havasi vidék látására, hogyan csillognak a szemek! Mi is történt? A lelkek — hogy úgy mondjuk — kiegyenesedtek. A távoli kéklő hegyek valami kimagyarázhatatlan vágygyal töltik el a szíveket s ez olyan szelíd, gyöntező, nem éles, nincsen benne semmi nyugtalanosság. A gyönyörűség mosolygásban nyer kifejezést s még valami másban is: egy kicsit (bocsánat!) gyerekesebbek lesznek a magyarok. Ez mind annyira természetes és annyira igazi, mert hiszen a természet: anya, aki hozzá közeledik, aki vele társalog, gyermekké lesz.

Nem jött a magyar idegenül Genfbe. Valami azt mondta nekünk, hogy Kálvin városához nekünk is jussunk van, sokat hallottunk, olvastunk róla, gyermekkorunktól fogva melegen érdekelte bennünket minden, ami genfi. E város csak térben van távol tőlünk és ime ahhoz a távolság is eltűnt. Nem csalatkoztunk. Meleg rokonszenv, egyszerű szivesség fogadja a magyart. Mint ismerős ismeretlenek állunk egymással szemben. A város külseje, díszje arról beszél, hogy itt nem egyesek, intézetek, itt egy egész város ünnepel. Ki az, aki közülünk nem csudálta meg, hogyan öltöztették föl, vonták be tetőtől talpig a házakat a jó genfiék? És milyen természetes, egyszerű volt a vendéglátók magatartása. Svájcban igen jól tudnak bánni azokkal, akik messziről odazarándokolnak, nekünk magyaroknak még ezen felül is kijutott a szivességből. A lapok lelkesen üdvözölték a magyart, rokonszenvvel foglalkoztak velünk, a rokonszenv szeretetté emelkedett, mely azóta is fel-felcsillámlik az ottani sajtóban. „Lelkesedtünk értük, lelkesedtünk egész fajukért“ mondja a többi között az egyik és mikor ezt olvassuk, érezzük, hogy e lelkesülésre mi ugyan eléggé reá nem szolgáltunk, de érezzük azt is, hogy az a lelkesedés, lelkesedés „egész fajunkért“ feltétlenül őszinte,

igaz. Úgy el-elnézték, amikor „egy szívvel-lélekkel énekelték ősi zsoltáraikat“ a magyarok. „Melléjük szegődtünk“, jelenti tovább. „Nagy megindulással hallgattuk őket“. Egy másik lap ugyanezt a gondolatot más oldalról emeli ki. „Ez alkalommal — így szól — meleg testvériség jött létre a magyarok egyháza és a miénk között. A francia protestánsok figyelme ráirányult magyar testvéreikre.“ „Égyre erősödött köztük és a többi protestánsok között a rokonszenv, a testvériség köteleke“ konstatálja ismét egy harmadik folyóirat a lausanne-i „Bibliothèque Universelle.“

Szívesen írjuk le és szívesen olvassuk is el ezeket és az ezekhez hasonló (elég szép számú) nyilatkozatokat. Ám azokban nagy tanítás és bizonyos útmutatás is rejlik a jövőre. Érezzük, poétáink és politikusaink emlegetik, hogy a magyar testvértelen ága nemének. Nem kell-e megfognunk a kezét, amelyet felénk annyi barátsággal nyujtanak? Az a szeretet, amelyben ott, Kálvin városában fogadták a magyart, nem a muló érzések megnyilatkozása, a jelek azt mutatják, hogy itt valami állandóbb, nagyobb jelentőségű dologról van szó. Erősítsük a kapcsolatokat. Ők „lelkesedtek egész fajunkért.“ Hadd maradjon meg e lelkesedés, hadd szilárduljon meg, változzék a kölcsönös megismerés következtében kölcsönös becsüléssé. Ez alkalmas támaszt nyujthat majd az építés nagy munkájában, oltalmat, vigaszt a bekövetkező nehezebb napokban.

A genfi atyafiak barátságáról volt szó. Jóleső melegség fogja el erre gondolva a szíveket s mikor az emlékezet felkeresi a térben távol álló, az időben távolodó helyeket, mikor föl-föl újulnak a halványuló képek, elfogódik a lélek. Miért is voltak azok a szép (igaz, gyakran esős) júliusi napok olyan rövidék!

Mit hoztunk magunkkal Genfből? Szép emlékeket, színes képeket, amelyek a magános órákban megelevenednek és könnyen, felüditve foglalkoztatják az elmét. De ebben éppen nem merül ki genfi szerzeményünk. Hoztunk magunkkal ennél kevesebbet is: nagy tanúságokat. Magunkkal hoztuk a kálvinizmusnak mélyebb, intenzívebb ismeretét a multban, jelentőségének sejtelmét a jelenben, a jövőben.

Genf egy eszme. Ereje nem kiterjedésén, hanem a falai közül kiáradt gondolatokon nyugszik. Példája megmutatja, mennyi igazság van Pascal utasításában, melyet a nagyratörő nemzetnek nyujt: „Nem a területet kell emelni, hanem a gondolatokat.“ Genf egy eszme, ezt mi magyar zarándokok azelőtt is sejtettük, sőt tudtuk, de tudásunk hideg, afféle formális, elméleti tudás volt, a melyben kevés az élet, a megelevenítő

erő. Ott az óvárosnak helylyel-közel szűk, egészen középkori jellegű utcáin a XVI. századnak fuvalmát éreztük! A mult emlékei között a reformáció eszméje életre kelt, megerősödött a lelkekben. Amit tudtunk, azt nem tudjuk ezentúl, hanem érezzük. Úgy hozzá nővünk a XVI. század életéhez, mozgalmaihoz, mint a magunk életéhez. A Péter templom, a körülötte fekvő házak, amelyekben a reformátor és az ő barátai laktak, minden változás nélkül megmaradtak. Nem beszéltek-e azok? Olyan jó látni régi házakat és — beszélgetni velük! Hátha még ismerjük azokat, akik ott laktak. Nézd — így szólának — erre járt. A lépcső kopottabb, de rajta van lábainak a nyoma. Ezen a szűk ablakon sokszor kinézett, körülbelül ugyanazt látta, amit most te. Amott kanyarodik a köpadokkal körülvetett, korhadó fa aljában a keskeny út, amelyen (ajándékba kapott) bő kabátjába burkolva olyan sokszor haladt lassú léptekkel, amidőn francia barátjainak De Normaisu Lőrincnek, Copnak vagy De Torie-nek meglátogatására indult. Ha hallotta, hogy baj van, gyorsabban szedgeté lábait. Jer — így szólt egy másik öreg ház — nézd meg, itt tanított, itt ült, ezek a boltozatok látták őt, úgy mint most téged, felfogták szavait. És mennyit tudott beszélni az öreg templom, amely annyi századot könnyen átélt; az egyik nemzedék jön a másik után, de ő marad változatlanul és beszél a multról a jelennek.

De ime sokaság gyűl a Szt. Péterbe. Egy nagy tudós, Kálvin híres életirója fogja bemutatni a prédikáló Kálvint. Ha előbb éreztük a XVI. századot, most még inkább meg-elevenednek a képek. Testi szemeinket behunyjuk s lelki szemeink előtt megjelenik a sovány, fakóbarna ábrázatú, gyér szakálú, élénk tekintetű férfiú, a XVI. század híres prédikátora. Beszél. A jellegzetes részek, a színek egymást érik, belepillantunk a beszélő lelkébe, de a szavakhoz hozzá kell gondolnunk az erélyesebb hanghordozást, helyenkint a szenvedélyesebb előadást, mert a montaubani francia tudós ábrázata egyformán szelíd, hanghordozása alig van. Hogyan szólhatott Kálvin, mikor pl. a házsártos asszonyi személyeket ekképen korholta: „Ördögök, akik még az ég angyalaít is a pokol tüzére juttatják. Hítvány szörnyetegek, akik előtt köpnünk kell, sőt sárral kell őket megdobálnunk azután.“ Mert — közbe legyen — mondva — a XVI. századnak frazeológiája nem mindenben egyezik a XX. századéval. Akkoriban kimondták az emberek (még a szószéken is) gondolataikat. Ma ennél „műveltebbek“ vagyunk.

Kálvinnak, mint igehirdetőnek a jellemzéséből az vonja

magára a figyelmet, hogy nagyon is jól ismerte azokat, akikhez szólt s mily erőteljesen használta az építés eszközeit. Nem bocsátkozik egy szóval sem elvont elméletekbe. Kettőt lát maga előtt csak (de aztán ezt egészen): a népet, amelyet tanít s a célt, amely felé azt vezet. Ismeri a könnyüvéru, elég nyakas genfieket. Tudja, hogy csak jellegzetes, érdekes, erőteljes előadás hat rájuk és tudja figyelmüket lekötöni. Ezért színei erősek, szemléletesek akár körhol, akár hi, akár az Úrhoz vezet. Magát a népet beszélgeti. Mennyi jellemzés van ebben a néhány szóban, amelylyel a meggyőződés nélküli, állhatatlan emberek erőlködéseit, hiúságait tárja fel: „Erőlködünk, erőlködünk és egy ördögből kettőt csinálunk.“

De az intó, vezető prédikátor elsősorban magát kormányozza. Biztos mértéke van: az Úr szava, az Ige. Annak, aki vezet, van biztos, csalhatatlan vezetője. Ő csak „repedt fazék.“ Haszontalan. Ami jót mivel, nem ő mivel, hanem az Úrnak ingyen kegyelme.

Genf, a régi Genf a maga ódon, érintetlen külsejével s az a lelkes tanár az ő előadásával egy-egy kis ablakot nyitott meg előttünk, amelyen át a reformációnak napjaiba bepillanthatunk. Nem mindenki látott egyformán. Bizonyára voltak, akik sokkal többet láttak. De bármennyit is látott mind-egyikünk, az amit láttunk, éreztünk, életet lehelt tudásunkba, kálvinista tudatunkba. Ezt az *élénkebb* tudatot hoztuk magunkkal mint egyik ajándékot Genfből.

A hely, a régi Genfnek emlékei fogalmat nyújtottak a XVI. századról, annak az Úr lelke által erős prédikátoráról s ismereteink a hatások alatt öntudatosabbak, étellel teljesebbé váltak. Szerzeménynek ez is szép. De kaptunk mást is. Tanúi voltunk olyan mozzanatoknak, amelyek az evangélium s az azt hirdető kálvinizmus *mai erejéről* tesznek kézzelfogható tanubizonyosságot. Látóköriink szokatlanul tágult. Éreztük, hogy nem Genf, a szép város a legjelentékenyebb, hanem az a Genf, amely egy eszmét jelent. A sok országból összesereglett tudósok nagy száma, az egyetemi felvonulás egyszerű, megragadó képe felkeltette a sejtelmét annak, hogy a Lemán tó melléki várost a föld legtávolabbi országaival valami összeköti, felkelté a sejtelmét annak, hogy ez a valami igen erős lehet.

Azokat az országokat, amelyekből most oly sokan eljöttek, valamikor erős kötelékek fűzték Genfhez, mert Kálvin nem egy városnak volt reformátora. Az ő szaván függtek mindazon nemzetek — mi magyarok is — amelyeknek fiai az ő vezetése mellett indultak a kereszt alá, hogy ott merit-

senek megújhodást, erőt, szabadságot. Ez az út a Golgotán át vezetett. A lelkiismereti és politikai szabadságért küzdő hősöknek a vére jelzi az utat arra felé. Gondoljunk csak a németalföldi szabadságharcra, a hugenották küzdelmeire, a csehek Fehérhegyére, a puritánokra, akik bibliájukkal és bal-tájukkal kezükben, Isten előtt magukat porig alázva, de emberi zsarnoksággal dacolva, hazájukat elhagyták s elmentek más világrészbe erdőt irtani. Vagy gondoljunk a mi magyarjainkra, akik tudtak kardot rántani, akik tudtak „bolyongani búsan, árván“ de szolgaságot tűrni nem — s ha minderre: a leydeniek halálmegvetésére, Coligny bátorságára, Filadelfia alapítóira, Bocskay hajduira, ha a hitvalló mártír nemzetekre gondolunk, jusson eszünkbe az, hogy ők mindannyian a *Kálvin fiai voltak*. Nagy és erős volt a kötelék Genf és annyi nemzetnek fiai között a multban s a genfi napok meggyőzték a figyelmes szemlélőt arról, hogy *e kapocs századok óta nem lazult*. Szokatlanul érdekes, tanulságos jelenség.

A hollandi egyetemek nevében a szónok reámutat arra, hogy mivel nyújtott Kálvin szilárd alapot a népek szabadságának általában s a hollandi szabadságnak különösen. „Midőn Kálvin — úgymond — az Isten fenségi jogait proklamálja, midőn azt minden jognak központjául jelöli meg, midőn kijelenti, hogy ahol az Ur szól, minden emberi szónak el kell némulnia — nagy művésze a morális és politikai szabadságnak.“ Más összeköttetésben, de ugyanezen gondolatot fejezi ki egy másik képviselő (Frédérique), sőt mintha a kálvini gondolatnak a következményeit is levonná. Kálvin akkor, midőn Istennek fenségi jogait, Krisztusnak királyságát állítá előtérbe, ledöntötte az emberi tekinteteket és proklamálta azt a szabadságot, azt a fejlődést, amelyet civilizációnak nevezünk. „Nem vagyok theologus — így folytatá — de nem tudom magamat kivonni a kálvinizmus politikai hatása alól, meglep annak mai politikai hatása. Luther reformja csaknem megtörött a kormányok zsarnokságán. A kálvinista politika útban van megtenni hódító útját a világon.“

Az Egyesült-Államok nevében szóló megbizottak arról tettek tanubizonyságot, hogy a Kálvin tanain megerősödött férfiaknak köszönik ma institúcióik erejét, szabadságát.

A genfi egyetemnek ünnepe nem volt szoros értelemben vett Kálvin-ünnep, nem is volt ennek vallási jellege, hanem irodalmi, tudományos. Képviselve volt ott mindenféle főiskola, mégis csaknem mindegyik szónak előtérbe állította tiszteletét az eszme iránt, amelyet Genf ma is képvisel. Amint a követ-ségek egymást érik, a gondolat, amelyet Genf képvisel, min-

dig érthetőbb, világosabb lesz s végre kibontakozik, előttünk áll a maga teljes erőteljességében. A sok rokon hang és rokon tartalom hallatára eszünkbe jut a francia író (Laboulaye), aki midőn azt fejtegeti, mi az Észak-amerikai Egyesült-Államok mai alkotmányának alapja, mit hozott magával az erőteljes faj, amivel az új hazában magának kormányformát csinált, ezt írja: „Legbecsesebb kincsei gyanánt magával vitte lényegileg *köztársasági vallását*.” Igen, a puritánok, Kálvin hű tanítványai magukkal vitték az ő tanítását s a genfi prédikátornak a tiszta evangéliumon alapuló elveit, amelyekkel megvetették az alapját annak az alkotmánynak, mely oly tágas, olyan ruganyos, hogy egy folyton növekedő nemzet minden fejlődési mozzanatához alkalmazható, alkalmazkodik a kereskedelem, ipar és civilizáció minden haladásához. Kálvin eszméi a protestáns nemzetek társadalmi és politikai viszonyaiba átszűrődve, ma is élnek és a föld legtávolabb eső vidékeit összekötik azzal a várossal, ahonnan azok századokkal azelőtt kiáramlottak.

Volt nekünk azelőtt is tudomásunk a kálvinizmusnak világra szóló jelentősége felől, arról a hatásról, amelyet az általa előtérbe állított abszolút bibliai egyenlőség gondolata gyakorol a kormányzat elveire, a törvényekre, az erkölcsökre, de ekkor, ezen ünnepélyesebb pillanatokban, a benyomások és érdekes tanúságok idejében e hatások mértékéről világosabb képet nyertünk. Látókörünk tágult.

Ezt a szélesebb látókört hoztuk magunkkal második ajánlékul Genfből.

És genfi szerzeményeink ezzel még nem érnek véget. Hoztunk egy erkölcsi tanúságot is. Nagy volt ott a különfélétség nyelvben, felfogásban, gondolatokban, de a különféleségben felismerhető *egy*, amelyben az emelkedettség ama pillanataiban, a mult emlékeinek hatása alatt, csaknem minden gondolat találkozott: A kicsiny, törékeny ember nagygyá lesz abban az arányban, amelyben küldetését felismerve, magát átadja az Úrnak mint eszközt, hogy az Isten igazságának törvénye betölttesék. Az emlékezet hatása alatt a multnak tanúságait levonják és a végkövetkeztetésben egymásra találunk az elmék. Egymásra találunk a legnagyobbban, a legfenségesebben. Mi ez? Az Isten dicsősége, az Isten akarata. Szükséges-e reá mutatni arra, hogy e gondolatok mögött ott áll annak az alakja, aki az Isten iránti feltétlen engedelmségre olyan fényes példát adott: a Kálvin alakja. Az emlékezet hatása alatt a különböző felfogások e gondolatokban találkoznak: A legnagyobb az Isten akarata, amelynek teljesülnie

kell. Az ember a legnagyobb akkor, midőn egyéni életét, munkáját feláldozza ezen akarattal szemben. Nyomába lép a bátor függetlenség még a világ brutális erejével szemben is, nyomába lép a hitnek öröme, hogy az Isten országa el fog jönni. Az Isten akarja. A mi útunk emelkedőben van.

A hegy csúcsára több út vihet, de ott, az út végén találkoznak mindannyian, akik a legmagasabb pontig emelkednek, csak feljebb-feljebb kell menni. A lelki világban is van ilyen találkozás azok között, akik emelkednek. Van itt is találkozási pont, amelyben a különbözőség harmóniába olvad, a külső ellentétek elsimulnak. Az, amit Cusanus *evincidentia oppositorum*nak nevez a külső jelenségekben, megvan az erkölcsi világban is, midőn az elmék emelkedve, hatalmas igazságban találkoznak s megszületik a legmagasabbra emelkedők, a legjobboknak egyetértése, a „szenteknek egyezése.”

E tanúság is — mint az ott hallottak és tapasztaltakból megerősödött szerzemény — szépen hozzásimul ahhoz, amit magunkkal Genfből hoztunk.

A genfi ünnepet általában véve Kálvin ünnepének szoktuk nevezni. A legközelebbi tényeket tekintve, valóban az ő alakja állott a közepén, de figyelmesebben tekintve a dolgot, látnunk kell, hogy ott másnak: az ő tanításában kifejezett tiszta evangélium győzelmének szenteltek tulajdonképpen ünnepi napokat. A reformátor s az ő elköltözése után eltelt századok küzdelmeinek szemlélete azt az örvendetes birodalmat erősíté meg, hogy az evangélium győz. Kálvin műve oly mértékben marad fenn, amilyen arányban magában foglalja, kifejezésre juttatja az Igét, mely annak erejéből erős, aki a föld sarkait megszilárdítja s szívünket dobogtatja. Hatalmasan hangzanak felénk Dryander, a berlini ág. főpap emlékbeszédének szavai: „Jézus ügye mindenkor diadalmaskodik!” A világtörténelemben csak a fölületesen szemlélő lát elszigetelten álló tüneményeket, véletlenséget. Magasabbra emelkedjünk és látunk célirányos haladást. Az Úrnak akarata. Ez valósul meg a világ eseményeiben, akinek felségjoga, hogy ahhoz eszközöket válasszon, miként megválasztotta egykor azt a felénk, elűzött franciát, akinek — amennyiben van — az ő alázatos engedelmességében van legnagyobb dicsősége.

Győzelmi, diadalmi ünnep volt a genfi, de első sorban az *evangélium* győzedelmi ünnepe, a Kálviné csak annyiban — hiszen ő tiltakozott volna ellene a legjobban —, hogy Mesterének udvarában híven szolgálván, példája a hű sáfárnak. A négyszáz év előtt megkezdett munkában győzött az

Úr és az evangélium, igaz, hogy e győzelem sugarai megvilágítják a hű harcos alakját is.

Hangzaniok kell és a szívekbe írva kell maradniok mindig a szavaknak, amelyek ott, az emlékünnepen megcsendültek, hangzaniok Árpád unokái között is: „Az isteni gondolatok mindig győzedelmeskednek . . . aki Krisztus szolgálatába szegődik és Lelkének oltalma alatt marad, az véle győzedelmeskedik és győzedelme jeleit magán viseli még akkor is, ha elesik, vagy meghíúsulnak a tervek, amelyekkel ezt a győzelmet el akarta érni. Az Isten országának célja és vége emelkedés és nem hanyatlás!”

A genfi napok alatt felfedeztük azt a tért, ahova azokat az ünnepléseket helyeznünk kell, ha méltóan és igazságosan akarunk cselekedni. Ez a tájékozódás is egyike a javaknak, amit magunkkal a szép Leman-parti városból hoztunk.

A térben távol, az időben távolodva, tarka képek rajzolódnak le az emlékezetben. Nagyrészüik összefüggéstelen, a jeleneteknek afféle színes, könnyű formái, amelyekkel a képzelet szívesen játszik. Ünnepi hangulat, ünnepi beszédek, különféle nemzetek, felekezetek fainak találkozása. Felekezetek? Minő álláspontot foglaltak el ezek azzal az ünneppel szemben? Nem érdekes a kérdés? Megpróbáljuk reá a feleletet megadni. A római egyház, a klérus persze elzárkózott. Négyszáz esztendő még nem elég arra, hogy felejtsen, pedig a szeretet rövidebb idő alatt is elfelejt gyűlölni. Fog-e az idő ezen változtatni akkor, ha majd a századok jobban megsza-
porodnak, olyan kérdés, amelyre hiában várunk feleletet. Bizunk a krisztusi szeretet diadalában, amely — meg vagyon írva — „mindeneket elfedez, mindeneket hiszen, mindeneket remél, mindeneket eltűr.”

E jelenséggel szemben, a klérus magatartásával szemben két tényt kell — miként újabban a lapok kifejezni szokták — leszögezni. Először azt, hogy habár a dolog természeténél fogva azon emlékezetes napokon sok szó esett a reformáció eszméinek, elveinek fenntartásáról — miként általában kiemelik — nem volt egy hang, nem hallatszott egy szó sem, amelynek éle Róma ellen irányult volna. Másodszor fel kell jegyeznünk azt, hogy a világi elem, az egyetemek, akadémiák, tudományos társaságok *felekezeti különbségeket* nem láttak. A magasabb keresztyén műveltség nevében és intenzív erejénél fogva ledőlt minden korlát, mely a nemzetek izületei közé ékelődik s lón egység az érzületben, az ünneplésben. Az egyetem ünnepeén a katolikus küldöttek a protestánsokkal együtt megjelentek a Szent Péterben. Kiemelték az ünnep jelentő-

ségét, melegen szólottak Kálvinnól, Bézáról, azokról általában, akik viharokkal telt korokban széles látókörrel, termékeny energiával olyan intézményeknek vetették meg alapjait, amelyek a szellemi fejlődésre a legnagyobb kihatással voltak. Más helyen és más összeköttetésben előtérbe állították azt, hogy a Kálvin alapította egyetem műveli az alkalmazott tudományokat, tanulmányozza a természet erőit, de *a magasabb czélok*, törekvések folytonosan előtérben állanak: az egyetem kebelében fennmaradt az igazi vallásos érzés, mely jobban és jobban megtisztulva szüli az embereknek egymás közötti viszonyában nemcsak a nemesebb toleranciát, hanem a tiszteletet, nemcsak a tiszteletet, hanem a rokonszenvet is.

Jellemző a münsteri (katholikus) egyetemnek üdvözlője: „Éjszaknak Rómája a régi protestáns Rómának ezt üzeni: Post inimicitias pax, post tenebras lux, post nubilas Phoebus!”

Post inimicitias pax! Gondolatnak szép, célnak üdvös, munkának, törekvésnek magasztos, amelynek nyomában világosság, fény (post tenebras lux) járna. Bájos kép. Mennyinek kell még megváltoznia addig, amíg a münsteri egyetemnek kívánsága teljesedésbe megy!

A testvér protestáns egyház, Luther fiai a Kálvin szellemi gyermekeivel együtt ünnepeltek. A wittenbergi egyetem küldötte ezekben a szavakban tolmácsolta (a többi között) küldőinek üzenetét: „Luther egyeteme üdvözli Kálvint.” Dryander, a berlini udvarnak főpapja, aki miként érintve volt, maga tartotta Kálvin fölött az emlékbeszédet, úgy szólt a genfi reformátorról, mint aki nem csupán Genfé, nem csupán a reformátusoké, hanem a protestánsoké, sőt az egész keresztyénységé. A genfi és a wittenbergi reformátor egy céljában, egy eszközeiben. Nincsen ellentét közöttük, mert az egyéni eltérés a nagy munkának, a magasztos törekvéseknek azonosságában *felolvad*. E munkának azonossága kézzelfogható. Mindketten megmutatták az üdv útját, építették az egyházat, hirdették az Igét. Mindkét reformátor „egyéniségének őseréjével, valóságosságával, lényének sajátosságával megszabta a keresztyénység nagy tömegének fejlődését századokra, protestáns világnézetet teremtett mindkettő, amelyben ma is élünk, protestáns népeket alkotott, kiknek ereje éppen protestáns voltukban rejlik.”

Kétségtelen, hogy ezen ünnepek alatt, különösen Dryander szavainak hatása alatt a két protestáns egyháznak fiai közeledtek egymáshoz.

A protestáns egyházak híveinek egységét, összeköttetését Krisztusban külsőleg kifejezésre juttatta a június 8-iki ünnep.

Ünnep volt kint, de ünnep a szívekben is. A különböző nemzeteknek protestáns hívei sorakoztak a Szent Péterben az Úr asztala előtt. Nem volt ünnepi beszéd, csak a szereztetés igéit és az imát mondták el három (német, angol, francia) nyelven. Minden nyelvű protestáns nép egyesült a communióban. A sereg egyesült a vezérrel, a Krisztussal. Méltán emelték ki, hogy az összes ünnepek között ez volt a legegyszerűbb, de a legmeghatóbb is egyszersmind.

Az egységnek, a közösségnek érzete növekedett, felcsilámlott a szorosabb szövetségnek reménye, mi magyarok e reményt a többi genfi ajándékhoz téve, ezt is hazahoztuk.

Genfi napok, szép genfi ünnepnapok! Emléketek él a magyaroknak szívében és mindazt, amit ott szereztünk, nemcsak hazahoztuk, hanem meg is őrizzük, nemcsak megőrizzük, hanem fel is használjuk az építés munkájában.

Pruzsinszky Pál.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Dr. Csiky Kálmán: Az egyház elmélete és jogi lényege.
Budapest, 1909. Politzer Zsigmond és fia bizománya. 142 lap,
ára füzve 3.50 korona.

Dr. Csiky Kálmán, a sárospataki jogakadémia fiatal tanára, ebben a munkában az egyházjognak azzal az alapvető kérdésével foglalkozik, hogy mi az egyház jogi mivolta és lényege.

Előszavában arra mutat rá a szerző, hogy az egyház lényegének megállapításával keveset törődött eddig az egyházjogi irodalom, a hazai alig, a külföldi többet; de önálló munka, amely speciell ezzel a kérdéssel foglalkozik, a külföldön is alig található. Inkább theologiai írók tárgyalták eddig az egyház fogalmának és természetének problémáját, de jogi oldalról e kérdést önállóan, külön nem ölelték fel, az egyház lényegének mélyebb vizsgálatára nem terjeszkedtek ki, s még egyszerű meghatározásaikban is sokszor csak a theologia tanításai után igazodtak. Ezért látta szükségesnek a szerző, hogy az egyház jogi mivoltát, lényegét, a jogban való jelentkezési állapotát kimerítőleg felfejtse és megvilágosítsa; de tekintettel kíván lenni az egyház theologiai elemeire, úgyhogy ezeket a jogi elemekkel összeegyeztetni kívánja.

E végből szerző a tanulmány első fejezetében az egyház előállítását és a katholicizmus egyházfogalmát ismerteti, második fejezetében a protestantizmus egyházfogalmát fejti ki, s a harmadikban az egyház jogi mivoltával ismerteti meg. Ez a kerete dr. Csiky Kálmán egyházjogi monografiájának.

Az első fejezetben az egyház előállítását ekként ismerteti: Az egyházat Krisztus alapította. Ő hozta le Istenországát a földre. Maga Krisztus azonban az egyházat jogilag nem szervezte. Az egyház csak Krisztus után az apostolok munkája

folytán nyert szervezetet. De a kezdő egyház külső szervezete még nagyon kezdetleges volt, és inkább a szokáson alapult, mintsem kifejezett jogszabályon. Am a történelmi szükség, a széthúzó vallási törekvések és tévtanok kényszerítő hatalma már a II–III. században meghatározott jogrendet fejleszt ki. Az egyes egyházközségek egy-egy püspök egységes kormányzata alá kerülnek. Ezzel a keresztyénség ősi szervezete átváltozik, a III. század folyamán a jogilag szervezett egyházközségek már mindenütt kialakulnak. Minden gyülekezet élén egy-egy püspök áll, aki a hatalmat az egyházközségben egymaga gyakorolja, ezzel a hatalommal jogi felruházás folytán rendelkezik, s a hívek jogi alárendeltségből kötelesek neki engedelmesskedni. Ezzel az őskeresztyén kezdetleges szervezet korszaka letűnt s kifejezetten a jogilag szervezett egyház korszaka veszi kezdetét.

A szervezkedés azonban még nincs betetőzve, mert az egyházközségek nem voltak magasabb jogi egységbe foglalva. Ezt a katholicizmus hajtja végre. Még pedig kettős irányban. Nevezetesen az egyház hittana a püspökségek lételének hitelvi magyarázatát szolgáltatja s az a tantétel jut érvényre, hogy a püspökök az apostolok utódai (apostolica successio), akik az apostoli kézrátétel által különös isteni kharizma birtokába jutottak, a püspökség tehát isteni eredetű intézmény. Ehhez képest a püspökök lesznek az egyházi szervezet alapkövei, egyház csak ott van, ahol püspök van, püspök nélkül nincs is egyház Ennek a képzelt isteni jognak (jus divinum) behozatalával születik meg a katolikus egyházfogalom egyik eleme. A másik lényeges eleme a római püspök primátusa, vagy a pápaság, melynek tényleges hatalmát a középkori hatalmas pápák fejtik ki, hittani igazolását az infallibilitás tanában a későbbi vatikáni zsinat szolgáltatja.

A katholicizmus egyházfogalmában alakilag az a lényeges, hogy egyházalkotmányát isteni rendelésen nyugvónak, istenileg megállapítottnak nyilvánítja; tartalmilag az a legjellemzőbb vonása, hogy azt az isteni jogot és hatalmat a római pápa abszolút felségiségébe, a csalódhatatlan pápa személyébe koncentrálja. Szerző helyesen mutat rá a római kath. egyházfogalomnak ana gyökeres hibájára, hogy az egyház alkotmányát változhatatlannak, megmásíthatatlannak, mert isteninek kívánja tekinteni, s hogy ebből folyólag alkotmányát egyedülinek s egyházát egyedüli egyháznak nyilvánítja. Mert ez nem felel meg sem az egyház tényleges jogi valóságának, sem az egyház krisztusi fogalmának.

A munka második fejezete a *protestantizmus* egyház-

fogalmát ismerteti és bírálja, még pedig először a lutheri, azután a kálvini egyházfogalmat. Luther az egyházat csak lelki, ideális értelemben fogta fel, az egyház vallási lényegét a láthatatlan egyházzal való tanításában a legszebb krisztusi értelemben juttatta kifejezésre. Jogi rendjét, külső szervezetét azonban nem tisztázza, s ezért a lutheri egyház az állam pártfogoltja lett, a lutheri egyház állami intézmény lett. Ellenben a református s különösen a kálvini egyházfogalom a látható egyházat is méltó kifejezésre juttatja, s az egyháznak a földön való realitását a külső szervezetben megjelenő egyházban találja meg. Ezzel a református tanítás a jogi felfogás egyezőségébe jut, a jogi felfogás világosságával itél és értelmez, felismeri a jog, a jogi szervezet fontosságát az egyház művelésében. Helyesen emeli ki szerző, hogy Kálvinnak nemcsak egyházfogalma, hanem egyházalkotmánya is igen megbízható alapon épült, s helyes voltára vall, hogy csaknem az egész föld kerekiségén elterjedt, sőt még a lutheri egyház is sok helyett a kálvini egyházszervezetet vette át. Emellett a kálvinista egyházszervezet jól tudott az állami alakulatokhoz alkalmazkodni mert az egyházközségi elv szerint, melynél fogva már magában az egyházközség önálló egyház, az egyházközségek szövetkezése, magasabb egészbe kapcsolása tetszés szerint történhetik. A kálvinizmusnak az egyházzal vallott felfogása, szerző szerint, jogi szempontból is méltánylandó, s közelebb viszi a kutatót az egyház jogi megfejtéséhez, mint a többi egyház részéről felállított dogmák, tanok és hitnézetek.

A munka harmadik fejezetében szerző az *egyház jogi létezését*, az egyház jogi lényegét fejti ki. Ebben jut kifejezésre munkájának magva. Itt először is a kath. egyház-jogászokkal szemben, szerintünk is egészen helyesen, azt az elvi álláspontját igazolja, hogy az egyháznak a hittani mellett jogi fogalma is van, miként a vallási tartalma mellett jogi vagy társadalmi létezése és rendje is van. Jog és jogrend nélkül az egyház nem lehet el. Jognélküli állapot az egyházra nézve egyértelmű volna a rendezett és tartós állandóságról való lemondással. Egyház és jog tehát nem egymást kizáró fogalmak, amint azt a német Sohm tanítja, hanem egymással nagyon is összeférnek. Sőt az egyház csakis a jogrend védelmébe, a társadalmi külső rendbe beilleszkedve fejthet ki jótékony működést; az egyház csak a földön az emberek között teljesítheti isteni hivatását és feladatát. A jogrendben szervezkedett egyház azonban arra szolgál, hogy az egyház vallási lényegét, a krisztusi eszmét szolgálja, azt ápolja, fenntartsa és kiterjessze. Ilyen értelemben az egyház nem áll ellentétben

a joggal, sőt jog és jogi szervezet az egyházban lehetséges és szükséges is.

Szerző eme tételei bizonyára helytálló, igaz tételek, melyeket csak a dogmatikai elfogultság nem ír alá. De az egyház jogi létezésének igazságából még távolról sem következik annak igazsága, amit szerző belőle kivon, „Az egyház fogalmának megállapításánál, mondja szerző, csak a jogi szempont lehet irányadó. Az egyházat csak mint jogi létezőséget lehet felfogni, következésképpen az egyház fogalma csakis jogi fogalom lehet s az egyház fogalmának kihámozása csak a jog mezején történhetik.“ Ebben szerző túllő a célon s abba a hibába esik, hogy az egyház theologiai fogalmát kirekeszti s az egyház nem-jogi, azaz isteni elemének létezését kérdésessé teszi. Szerintünk se nem az a teljes igazság, hogy az egyháznak csak isteni eleme s így csak theologiai fogalma van, mint azt a katolikus theologusok állítják; se nem az, amit e könyvben dr. Csiky tanár állít, hogy „az egyház fogalma csak is jogi fogalom lehet.“ Szerintünk az a teljes igazság, hogy az egyháznak isteni tartalmából kifolyólag theologiai fogalma van, de jogi létezéséből kifolyólag jogi fogalma is van, s ezt a két mozzanatot, mint az egyháznak isteni és jogi oldalát oly szoros összeköttetésben kell a tudományban feltüntetni, hogy az egyház változó jogi elemét a változatlan isteni eleme telítse, irányítsa, hassa át. Ez a valódi kálvinista egyházjogászai álláspont.

Az állam és az egyház egymáshoz való viszonyáról egészen helyes tanítást közöl a Csiky Kálmán könyve. A modern egyházpolitikai rendszereknek Csiky is két alakját különbözteti meg, úgymint az állam és az egyház teljes szétválasztásának rendszerét, a „szabad egyház szabad államban“-féle elv alapján, és az állam egyházfelsőségén nyugvó rendszert, mely az egyházat és az államot nem választja szét egymástól, csak az állam és az egyház tárgyi hatásköreit választja el, az egyházakat közjogi korporációknak tekinti az állam, ezeknek belügyeikben autonómiát biztosít, de külső ügyeikbe beleszólási jogot tart fenn magának. Mindkét rendszer szerint az egyház az állami hatalomnak jogilag alatta áll és jogállását az állam szabja meg; de az egyház azért nincs érintve, nincs korlátozva isteni rendeltetésében és vallási tartalmában és céljában, mert a hitet a jog nem szabályozhatja.

Ez fővonalaiban a Csiky tanulmányának tartalma. Érdekes, aktuális tartalom, értelmesen, szakismerettel és nagy tárgyszeretettel kifejtve. Fejtegetését csak ott nem írjuk alá, ahol az egyház jogi létezőségét ama túlzásba veszi, hogy „az egyház

fogalma csakis jogi fogalom lehet s hogy az egyház fogalmának kihámozása csak a jog mezején történhetik!" Ezekből csak annyi igaz, hogy az egyháznak jogi élete is van s következésképp jogi fogalma is van. Ettől a tévedésétől eltekintve, Csiky tanulmányát alapos és korszerű munkának tartjuk s felhívjuk rá az érdekelte közönség figyelmét.

A könyv kiállítása csinos, de az ára kissé borsos.

—s—s.

Sombart Werner: A szocializmus és a szociális mozgalom. Fordította *Vezensyi Béla*. Budapest, 1908., Grill K. kiadása, 421 lap, ára kötve 8 K.

Sombart Werner munkája a német irodalomban egyik legjobb, mert legtárgyilagosabb ismertetője a modern szocializmusnak és a szociális mozgalomnak. Ezt a könyvet *Vezensyi Béla* kellő megértéssel és jó magyaros nyelven ültette át irodalmunkba.

Sombart munkája a bevezetésen kívül két részből áll, melyek elseje a szocializmus, másodika a szociális mozgalom címet viseli. A munkának pedig az a célja, hogy a szocializmus és a szociális mozgalom fejlődését nyomon kísérje és ennek a fejlődési folyamatnak szabályszerűségét, úgynevezett törvényeit kiderítse.

A *bevezetésben* a szocializmus, a szociális mozgalom, a kapitalizmus és a kollektivizmus szavak fogalmi meghatározásait tisztázza. A szocializmus és a szociális mozgalom, szerző szerint, semmi más, mint a proletáriátus érdekeinek megfelelő, jövődéli, új társadalmi rendnek megvalósítása, vagy kísérlet ennek megvalósítására. A szocializmus ezt igyekszik megvalósítani az eszmék terén, a szociális mozgalom erre törekszik a valóság világában. Szocializmus és szociális mozgalom tehát csak különböző oldalai egy és ugyanazon jelenségnek, s úgy viszonylanak egymáshoz, mint gondolat és tett, mint lélek és test. A szocializmusnak és a szociális mozgalomnak kiindulási pontja a kapitalizmus, vagyis a magántulajdonon alapuló gazdasági rendszer, célja pedig a kollektivizmus, azaz a termelési eszközöknek (nyers anyagok, szerszámok, gyárak, ingatlanok stb.) köztulajdonba, vagy legalább is közhasználatba vétele, tehát társadalmisítása.

A könyv *első része* „a szocializmus“ címe alatt öt fejezetre oszlik. Az első fejezet a modern szocializmus alapeszméit, a második a racionális szocializmus alakjait és képviselőit (Godwin és Owen Angliában, Fourier és Cabet Francia-

országban, Weltling Németországban) ismerteti és jellemzi. Racionális szociálizmus alatt szerző az úgynevezett utópiás vagy ábrándozó szociálizmust érti, amely még nem ismerte a szociális élet valódi rugóit s csak álmokat szótt a társadalom javításáról. A harmadik fejezetben a történelmi szociálizmus ismertetését és kritikáját nyújtja a szerző, aki a történelmi vagy realista szociálizmus alatt a Marx-féle szociálizmust érti, mely a szociális mozgalom céljául a termelési eszközök társadalmosítását, újául az osztályharcot jelölte ki, s ezzel fölállította a modern szociálizmus épületének két alappillérét; de egyszersmind egy csomó belső ellentmondást vitt bele a szociálizmusba, amelyeket szerző szintén nem mulaszt el kiemelni. Az ötödik fejezetben a forradalmi szindikalizmus címe alatt a munkásegyletek, szakegyletek, szakszervezetek eredetét, mivoltát, továbbá a sztrájkot és ezeknek a modern szociálizmusban elfoglalt jelentőségét ismerteti és méltatja.

A munka *második része* négy fejezetben „a szociális mozgalom“ lényeges mozzanatait ismerteti és bírálja, még pedig az első fejezetben a szociális mozgalom előzményeivel, azután a szociális mozgalom három nemzeti (angol, francia és német) típusával, azután a mozgalom internacionális tömörülésével, majd a szociálizmus politikai szervezésével, az úgynev. szociáldemokrata politika főbb elveivel és törekvéseivel ismertet meg, s végül a szociális mozgalomnak az egyes országokban jelentkező alakjaival, törekvéseivel, sikereivel, a belső harcok és villongások főbb mozzanataival foglalkozik.

Ez a munka kerete, amelyet két függelék egészít ki; egyik „kalauz a szociálista irodalomban“, a másik „a szociális mozgalom krónikája 1750-től 1907-ig“.

És a munka szelleme? A jóakarató megértés és a tárgyilagos méltatás szelleme, mely békítőleg, egymás megértésére akar hatni mind a két irányban: az „a magasabb, humánus álláspont, mely azt követeli, hogy a szociális harc is *tisztességes fegyverekkel* vivassék, ne mérgezett nyilakkal“. „Erre nézve az angol fejlődés példát adhat. Megmutatja, miként kell a szociális életben pallérozott harcot folytatni.“ Lassalle szavaira hivatkozva azt sürgeti Sombart Werner: „Igazság és méltányosság még az ellenséggel szemben is — legfőbb kötelessége az embernek és illő, hogy főként a munkásság vésse ezt mélyen a lelkébe. Akkor, de csakis akkor, ha az emberség és az erkölcsiség e parancsait követjük; ha a nemes felbuzdulások végül mégis felülkerekednek a gyűlölség aljas szenvedélyein, az osztályharc nem rombolója, hanem teremtője lehet a kulturának és műveltségnek. Akkor,

de csakis akkor, igaz a mondás: *πόλεμος πατήρ παντων*, a harc atyja mindennek, tehát a jó dolgoknak is."

Sombart is tehát azt az álláspontot képviseli a szocializmus megítélésében, amit minden keresztyén érületű gondolkozónak képviselnie kell, hogy a szociális kérdés nem csupán gazdasági, hanem erkölcsi kérdés is, melyet csak keresztyén lelkület, krisztusi lélek képes békésen megoldani. Kétség kívül hiba van, sok hiba van a gazdasági rendszerben is, de még több a hiba az emberek lelkében; azt is, ezt is orvosolni kell, ha békés fejlődést és valódi emberies haladást akarunk a földön.

Sombart W. könyve a szocializmus és a szociális kérdés megismerésére nagyon hasznos és célszerű kalauz, melynek megszerzését és gondos tanulmányozását mindenkinek ajánlhatjuk, aki a szocializmus és a szociális mozgalom természetéről alapos tájékozást kíván szerezni.

V.

Modersohn E.: Kik vagyunk és mit akarunk? Ford. *Wallenstein Jakab* újbánovezi ev. lelkész. Pécs, 1909. 77 lap. Ára nincs megjelölve.

Jól tette fordító, hogy Modersohn blankenburgi ev. lelkésznek „*Wer wir sind und was wir wollen?*“ című nagyon elterjedt iratát édes zengzetes magyar nyelvünkre átültette.

Sokratikus beszélgető modorban, kérdések és feleletek alakjában, vonzó és szemléltető előadásban a ker. közösségmozgalmat ismerteti, amelyhez hasonló mozgalom a magyar ref. egyházban „az élő ker. szövetségek munkája“ s a Biberauer R. által szerkesztett „Keresztyén Szövetség“ c. orgánuma.

Úgy a szerző, mint lelkes hive a fordító, arról biztosítja az olvasót, hogy ez a belmissziói és evangelizációi munkásság: a közösségmozgalom nem egyházellenes, nem pietistaizű és jellegű ecclesiola az ekklezsiában, hanem „az egyházon belül akarja hitét gyakorolni.“ E végből hivatkoznak arra, hogy maga Luther, a nagy reformátor is hangsúlyozza „a komoly egyéni keresztyénséget“, sőt „*Deutsche Messe*“ c. nagybecsű reformatori röpiratában azt mondja: „Azoknak, kik *komolyan keresztyének akarnak lenni* s az evangeliumot kézzel s szájjal hirdetik, névszerint össze kellene iratkozniok, s valamely házban külön összegyülekezniök, hogy itt imádkozzanak, olvassanak stb.“ Azt hiszem, Luther eme gyakorlati keresztyén felhívását természetes összefüggésében a többi dolgokkal kell felfognunk és értelmeznünk. Örömmel vesszük azonban tudomásul szerző

művéből, hogy „a közösség-mozgalom szektáskodásra nem vezet“, sőt... a közösséghez tartozók a legjobb s a legszorgalmasabb templombajárók“.

Ugy legyen! Mert bizonyára megindító az, hogy „a mai anyagi és hitetlen, istentagadó korban vannak még olyan hiveink, kik áhitattal hallgatják a mi igehirdetésünket s igyekeznek a biblia tanítása szerint élni.“ Épp azért „ne kicsinyeljük s ne nézzük idegenkedő félelemmel azt a mozgalmat, melyet Isten láthatólag megáldott s megáld nemcsak a külföldön, hanem nálunk is.“ Azt látjuk azonban, hogy ez a mozgalom inkább a délmagyarországi német és felvidéki tót ev. egyházközösségekben terjed.

A szerző a fordítóhoz meleghangú levelet is írt, amelyből közöljük a következő szép épületes részletet: „A közösség-mozgalom ugyanazt akarja, amit akar az egyház is, ha feladatát komolyan veszi, t. i. lelkeket nyerni a Jézus számára, hogy az ő nyomdokain haladjanak; a már hívó lelkeket pedig a Jézus követésében erősíteni, támogatni. Így náink (Németországban) az evangelizáció a távol állók megnyerésére, s a közösség gondozása, a már megnyertek támogatására, kezelt fogva működnek“. Adja isten, hogy „a közösségmozgalmat Magyarországon is felhasználhassa, épp úgy, mint felhasználta Németországban, hol általa sok lélek vitetett át a halálból az életre!“ Szükségünk is volna reá!

Sz. M.

Kapi Béla: Hitünk igazsága. Az evangélikus és római kath. egyház közötti különbségekről. A művelt közönség számára. Budapest (a Luther-társaság 65. sz. nagyobb kiadványa) 1909. 218 lap. Ára 1 K 50 fillér.

Régóta szükség volt ilyen műre, mely az evang. (oda-tehetjük: prot.) s a pápás egyház és vallásosság közötti választófalakat a műveltebb közönség igényeit kielégítő alakban vonzó előadásban s az erős evangéliumi keresztyén meggyőződés hangján ismerteti.

E tekintetben fölülmulja Traub „Róma ellen“ c. művét, mely 1898. Pozsonyban *Hollenung Károly* esperes költségén magyar fordításban megjelent.

Beszélgetés alakjában sorra egymásután ismerteti az ellentétes prot. és kath. felfogást az egyház és vallásosságról, szentírásról és hagyományról, hit és jó cselekedetéről, a bűcsúrról és Krisztus érdeméről, az istenimádásról és a szentekről, a klerus és az egyetemes papságról, az egyház és

erkölciségről s kimerítő áttekintést nyújt a két egyház multjáról s mély bepillantást azok jövőjébe. A választó tanok ismertetésénél megszóllaltatja a bibliát, az egyháztörténetet, a zsinatok és kánonok történetét, a hitvallásokat s a kiválóbb theológusokat.

Még Platz Bonifác „kath. leveleit“ is Prohászka O. „Modern katholicizmusát“ is megszóllaltatja s többször utal a kiváló jezsuita moráltanító: Liguori Alfonz keresztyénellenes művére.

A symbolikai és polemikai irodalmat bőségesen felhasználja, sőt teljesen tájékozott a kérdése körébe tartozó szakirodalom körében. Kár, hogy a vatikáni dogmára s a Janssen-féle történetet gyártó tudományos módszerre nem terjeszkedett ki bővebben, amelynek folyománya a mai tudomány és közélet általános klerikalizálása a külföldön és mostanában Magyarországon különösen. Amit a műben sajnosan nélkülözök, az annak gyakorlati iránya, mivel szerzőnk inkább az elmélet, mint a gyakorlat szempontjából fejtegeti a két egyház választó tanait. Ott van a házasság, a politika, az irodalom, a sajtó, az egyleti élet, nagygyűlések stb., amelyek ma mindmegannyi klerikális hálók az emberek térítgetésére. Volt professzorom: Tschachert polemikájával azt tartom, hogy ma a pápás római egyházzal a smalkaldi cikkek s a heidelbergi káté és nem az ág. hitvallás ironikus hangján kell beszélünk. A tudomány terén, mióta az infallibilitás dogmája „az értelem és a lelkiismeret feláldozását“ kívánja (Schell esete), régóta csődöt mondott a római egyház, hogy aztán annál nagyobb erővel a gyakorlati élet behálózására irányítsa figyelmét. Itt pedig tőle, különösen Német- és Magyarországon sokat tanulhatunk.

Sz. M.

Külföldi irodalom.

Alberti C.: Der Weg der Menschheit. Berlin (Deutsches Verlagshaus) 1907 – 1909. I. köt. 648, II. 465 s III. 363 lap. Ára kötetenként 6 márka.

Magvas művelődéstörténeti gondolatoknak valóságos tárháza e mű, amelyet bátran az erkölcsi értékek kritikai történetének is lehet mondani. Igazi művelődéstörténeti anthológia, amelynek egyes részeit rövid átmenetek kötik össze. Maradandó részei a világirodalom remekeiből közölt hiteles szövegű szemelvények, amelyek az I. kötet elején s a III-iknak végén közölt irodalmi jegyzetekkel együtt a további behatóbb tanulmányozásra kiválóan alkalmasak.

Érdekesekek, eredetiek, tanulságosak, gyakran azonban inkább szellemesek, mint találók a szerzőnek az emberi művelődéstörténet főbb korszakairól adott megjegyzései. Így pl. I. kötetének a címe „Ósirisztől Pál apostolig“, vagyis a halottak könyvével kezdi s Pál apostol korinthusi leveleivel, „mint a világvallás okirataival“ végzi. Főbb fejezetei: „a régi kelet“ (Egyiptom, India, Babylonia, Persia s a sárga faj művelődéstörténete), „hit és életöröm“ (Izrael és a görögök művelődési állapotai), „nemzeti állam és világvallás“ (Róma és a germánok kulturélete) s „a keresztyénség keletkezése“. II. és III. kötetének a címe: „János jelenéseinek a könyvétől a tiszta ész bírálatáig“, amelyekben közelebbről „perspektív alakban“ a keresztyén művelődés főbb fejlődési fokozatait tárgyalja és pedig úgy, hogy mi maradt meg élő tulajdonunknak a két évezredes keresztyén művelődésből mai érzésünk, gondolkozásunk és cselekvőségünk világára.“ Főbb fejezetei: „Tan és egyház“, „Új erők“ (Islam, renaissance), „A szabadságért való küzdelem“ (Luther, Loyola, Shakespeare, Machiavelli, Spinoza, Rousseau, a francia forradalom és Kant.) A sajtó alatt lévő IV. kötet, mint az egész mű összefoglaló s kiegészítő kötete, a tervszerű természetkutatás főbb

fázisait s az ú. n. szociális lelkiismeret kifejlődését fogja ismertetni. Szerzőnk szerint az exakt tudományok, az emberi ismeret analízisa s a társadalmi ellentétek áthidalása jellemzik a XIX. század művelődésének főbb irányait.

Bennünket e szemlében szerző művelődéstörténetének II. és III. kötete, vagyis a szorosabb értelemben vett keresztyén művelődés érdekel, amelynek a régi kelet és maga a keresztyénség a történeti alapfeltétele. Találón mondja Deussen, korunk egyik legnagyobb tudósa, hogy az emberiség szellemi élete bizonyos fejlődési vonalat mutat, mely az indiai Védákon Platon világnézetén Krisztushoz s onnan Kantra és Schopenhauerre vezet. Ez a fejlődés a szellemi élet minden irányában fokozatos haladást mutat s akaraterős gondolkodók kialakulása felé tör. Ennek legmegragadóbb színjátéka az emberiség történeti életében a keresztyénség. Remekül jellemzi itt Jézus és az apostolok ker. életművét. Jánosról pl. azt mondja, hogy „igazi hellenista, s a későbbi ker. antiszemitizmus tulajdonképeni megalapítója. Logosát azonban Goethe értelmében „igének, cselekedetnek, értelemnek és erőnek“ mondja (84. l.). Élénk érzéke van a ker. egyház és tan főbb fejlődési fokozatai iránt, a miért is tiltakozik az egyháztörténetnek ama meghatározása ellen, amely szerint az „ein Mischmasch von Irrtum und Gewalt.“ Hase, a nagy jénai történetíró „a Szentlélek történetének“ mondotta „a földön.“ Találók Ágostonról és világhírű vallomásairól szóló megjegyzései is (304 s köv. l.), ki „elméleti megteremtője a középkori világnézetnek“ s ki szerint az emberiség történeti fejlődésének négyes korszaka a tudatlanság, a jó és rossz közötti küzdelem, a győzelem s az isteni béke korszaka.

„Új erőket“ kölesznözt az emberiség szellemi fejlődésének az islam és a renaissance. Igazi világmissziót teljesített a pogány világgal szemben. Találón mondja továbbá, hogy Nagy Károly „az apostoli szék hűbérese és alázatos oltalmazója“, míg Hildebrandban, ebben a Loyola előtti jezsuitában s mitrában való Marat-féle demagógiában a modern fehér és kék könyvek atyját látja, s államelméleti mesterségét a két hatalomról Németország leigázásában találja. Az átmenetet az újabb korra a keresztes hadjáratok, a scholasztikai rendszerek s a renaissance mozgalmi alkotják, amihez még betetőzésül Amerika fölfedezése is járul. Ellentmondásos szerző amaz állítása, hogy a scholasztikában az értelem az egyházi hit szolgája (philosophia est ancilla theologiae), s mégis „Aquinói Tamás mélyebben gondolkozott az értelemről, mint később Luther“.

A III. kötet legszebb és legtartalmasabb fejezete „a szabadsáért való küzdelemlről“ szól. A reformáció „lerázása az egyes érző és gondolkodó ember szellemi nyomásának“. Közelebről Luther „talán nem is a legnagyobb reformátor. Az igazságszeretet dolgában

felette áll Huss, az előkelő gondolkozásban Zwingli, a bátorságban Knox s a műveltségben Aldegonde“, (91. l.), ki helyesen ismerte föl azt az igazságot, hogy „az egyházi vagy a nemzetre nézve elveszettnek tekintendő“. Ugyancsak egyoldalúan jellemzi szerzőnk Luther „bourgeois“ természetét nervozitását, démonokban vetett hitét, hiányos esztétikai érzékét, túlságos önértetét, a parasztokhoz és hesseni Fülöp kettős házasságához való viszonyát és túlságos theologizálását, mely téren jellemzései Janssen ultramontán történetírására emlékeztetik az olvasót. Még a bibliaolvasás pápás tilalmát is igazolni tudja. Egy szava sincsen Luther mélységes vallásos hitéről és tiszta keresztyén lelkiismeretéről, mi több, bizonyos gúnynyal illeti nagyhirű életíróját, Köstlint, mint „glühendster Lobredner“-jét. Így hát természetes, hogy szerzőnk szerint „Luther kein Befreier“, s a reformáció fél úton megállott szellemi mozgalom, — míg ezzel szemben Zwingli „a legnemesebb, legrokonszenvesebb és leglovagiasabb reformátor.“ Így túlozunk az élet- és jellemképekben a reformátorok összehasonlításában egymásnak a rovására, s mindenesetre ellene van a hangoztatott pártatlan ú. n. objektív történetírásnak. Ennél már csak az hamisabb, ha kötete elején Assisi Ferencet a mennyei és Dantét a földi szerelem írójának mondja s a flagellans túlzásokat vagy a középkori boszorkányságot a középkori szerzetesi egyháziasságnak tulajdonítja. Túlzás az is, ha az ellenreformáció és Loyola jellemzésénél a bibliáról azt mondja, hogy „homályos, helyenként meghamisított s ellentmondásokban felette gazdag könyv“, mely bizonyos tekintetben — mint már feljebb is érintettük — igazolja a bibliaolvasás pápás tilalmát. Avagy Janssenhez hasonló micsoda bizarr képet nyújt a reformáció áldatlan állapotairól?! — míg az ellenreformáció vívmányait a remény és félelem képzeteire alapítja, s még Loyola cadaverengedelmességét is méltányolja.

Abban sem tudok szerzővel egyetérteni, ha Machiavelli modern állameszmét hirdető művéről azt mondja, hogy „a legkülönféleképen értelmezett politikai művek közzé sorozható a világirodalomban“, ha továbbá a haladó természettudományról azt tartja, hogy „csak a világi abszolutizmusnak fegyverül szolgált az egyházzal szemben“ s ha végül a 258. l. azt mondja, hogy „csak a természet szolgálhatja az embernek élet- és ismeretalapjait“. Csak a természet az egyedüli valóság? Hol maradnak az ember szellemi világának élet- és ismeret alapjai és feladatai. Talán túlzás az is, hogy „Molière a legelőkelőbb szellem, a melylyel eddigelé Franciaország megajándékozta az emberiséget.“

De nem folytatjuk tovább e szemelvényeket, a melyekből eléggé kiünhetett, hogy szerzőnket az emberi művelődés főbb korszakainak és tényezőink jellemzésében mindenben és mindenütt nem

követhetjük. De azért abból sokat tanulhatunk s adatai alapján tovább is elmélkedhetünk.

Sz. M.

Dr. Max Wentscher: Einführung in die Philosophie.
Leipzig. Götschen 170 l.

Propaedeutikus jellemű műtől két dolgot szoktunk megkövetelni. Először is azt, hogy a felőlelt tudományt a legegyszerűbb s éppen azért legvilágosabb rendszerben mutassa be. Második követelményünk az, hogy úgy adja elő anyagát, hogy az illető tudomány valamennyi problémájáról a maga helyén és jelentőségében tájékoztasson.

Wentscher műve mindkét követelménynek megfelel. A filozófia feladatát abban látja, hogy hivatva van egységes világképet s egységes életfelfogást nyújtani. Ugyanerre törekszik a vallás és természettudomány is. Csakhogy az első az egyéni gondolkodás ereje helyett igen sokszor a *tekintély* elvére támaszkodik; a természettudomány pedig nem ismeri az emberből a *jobb részt*, a psychet, a lelket.

Lehetséges-e egységes világképet nyújtania? Erre csak akkor lehet helyes feleletet adni, ha meg van fejtve egy másik ezzel összefüggő kérdés: van-e, lehetséges-e a *biztos ismeret*? Természettudományi alapon állva vagy arra a következményre jutunk, hogy nincs biztos ismeret, vagy pedig a pszichofizikai mechanizmushoz. S így voltaképen nem magukat a dolgokat, hanem a természetben uralkodó törvényszerűséget ismerjük meg, mint tapasztalatot, melyet különböző elvek szerint szoktak egyetemes érvényűnek igazolni (rationalizmus, empirizmus, kriticizmus). Maga az ismeretelméleti álláspont lehet naív realizmus, mechanikus-realizmus, subjectiv és subsubjectiv idealizmus és kritikai realizmus; negatív irányban pedig a scepticizmus, mely az anyagelvűséggel áll rokonságban.

Az erkölctan azon tudatból indul ki, hogy az ember akaró és hatmitudó lény. De maga a tudat nagyon is változó s a lelkiismeret fejlődésében sokféle körülménytől határozatik meg, mint a társadalmilag hasznos, a vallásos képzetek, a nemzeti eszmény, a konvenció és a hagyomány. Ezen socialis és nemzeti vonások mellett van a lelkiismeretnek intellektuális vonása is, mely eudaemonismusra vezet (s ez ismét lehet egyéni és socialis). Az ethikai élet igazi principiuma azonban a *szabadság elve*.

Természetbölcselet c. fejezetben az egyetemes okság, a test és lélek s végül a szabad akarat problémáját foglalja össze röviden és világosan. Arra az eredményre jut, hogy igenis van az ember-

nek szabad akarata. *Vallásbölcselet* c. fejezetben a vallások fejlődésében történetileg megállapított fokozatok, a végső világokról s a halhatatlanság gondolatáról mond el annyit, a mennyi bevezetésnek s érdeklődés megindításra teljesen elegendő.

Wentscher művét a német szakirodalom is nagy elismeréssel fogadta. Nézetünk szerint is csupán az a fogyatkozása, hogy a problémákról tájékoztat ugyan, de a maga egyéni álláspontját, melylyel a problémát megoldottnak vagy megoldhatónak tünteti föl, oly szűkszavulag jelzi, hogy különösen kezdő olvasó teljes levertséget érezhet a könyv áttanulmányozása után. Csupa problema, csupa kétely, merő játéka az elmének mindaz, ami elmondott! Kivánatos, hogy az állásfoglalás határozottan kifejezést nyerjen, mert csak a kérdések valamilyes megoldása *után* érezzük, hogy csakugyan tudománynyal van dolgunk s nem pusztá szeszélyből táplálkozó szellemi mechanizmussal.

Dr. Kristóf György.

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. okt. 1-től okt. 31-ig befolyt összegek kimutatása.

1. Alapító tagok kötelezvényei után 5%-os kamat 1909-re: Szentleányfalvai ref. egyház, Somlyódy István Szeged, Szászvárosi ref. egyház, ifj. Görömbei Péter Mándok, dr. Tüdös István Miskolcz, Pozsonyi ev. lyceumi tanári kar, Agyai ref. egyház. 1908 és 1909-re: Losonczy ref. egyház. 1907—1909-re: Fejes Gábor Nagyrákos.

2. Rendes tagoktól évi 12 koronával 1909-re: Kiss Lajos Nagyszokoly, Böszörményi Jenő Budapest, dr. Pecz Gedeon Budapest, Faragó János Pápa, Erdős József Debreczen, Bernát Lajos Kiskúnhalas, Besse Lajos Komáromsenjén, Farkas György Abaujszina, Horváth Sámuel Téth, Kiss Lajos Garbóczybogdány, Ráczevey Károly Aszaló, Soproni alsó ev. egyházmegyei lelkesítő egyesület, Vargha Kálmán Káloz, Besztercebányai ev. egyesület, Sztéhló Gerő Besztercebánya, Jóba József Magyaratád, Soproni ev. theol. Onképzőkör, Túri Károly Kapoly, Kérészy Barna Tiszanána, Mester Attila Gyapju, Gece Géza Gállocs, Tóth Lajos Tiszadob, Váncsodi ref. egyház, Karsay Imre Szilsárkány, Hegyaljai ev. egyházmegye, Miklós Géza Székesfehérvár. 1908. és 1909-re: dr. Pruzsinszky Pál Budapest, Kún Béla Debreczen, Kutassy Ferencz Tács, dr. Eöttevényi Nagy Olivér Kassa. 1909 és 1910-re: Gamauf György Eperjes. 1908-ra: Felsőbányai ref. egyház, Péter Károly Kolozsvár, ifj. Somogyi Gyula Egyházszáródóc.

3. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1909-re: Zsákai ref. egyház, Nagy Elek Fugyi, Felvinczy Lajos Kisigmánd, F. Varga Lajos, Nagy-Rábé, Fodor György Perkupa, Somogyi Lajos B.-Sámson (3 K), ifj. Szekeres Mihály Takácsi, Benke István Rákosszentmihály. 1908. és 1909-re: Nagy Károly Kolozsvár, Szombath György Rimaszombat.

4. Segítő tagoktól évi 3 koronával befolyt 1909-re: Csité Károly Körmenád, S. Várady Albert Kolozsvár, Szathmáry Sándor Halas, Dillnberger Béla Budapest. 1910-re: Szabó Mariska Szekszárd.

5. Előfizetés Szemlére: Kolozsvári ref. theol. fakultás ifjúsági egylete 8 kor.

6. Károli-alapra: Meskó Pál Budapest adománya 27 kor.

Összesen befolyt 707.— korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1909 nov. 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Társulatunk t. tagjait tisztelettel fölkérjük, hogy tagsági díjaikat sziveskedjenek minél előbb befizetni.

A Károli-alap gyarapítását bizalommal ajánljuk t. tagtársaink munkás szeretetébe.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható

Emlékezés Kálvinról

a reformátor születésének 400-dik évfordulójára írták: dr. Antal Géza, dr. Erdős József, dr. Kun Béla, Nagy Károly, B. Pap István és dr. Pruzsinszky Pál.

Ára füzve 5 korona.

Az alapító és rendes tagok 1908/10. évi monográfia illetményének első fele

A

Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornyánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia
bérháza) kapható:

I.

Hit és szabadság,

írta **Pfennigsdorf**, németből fordította **Gyalog István**. Népszerű keresztyén hitvédelmi munka, a „**Házi Kincstár**“ X-ik kötete. Ára csinos kötésben 2 korona. Útmutató a jelenkor hitbeli zürzavarái között. A nagy közönség által is élvezhető modorban írva.

II.

A Koszorú

1909. évi tíz új füzete.

Címük és szerzőjük: „A zsoltár és a himnusz“, írta *Szarka Lajos*. — „A hitetlen“, írta *legifj. Szász Károly* és „Az ítélet“, írta *Szuhay Benedek*. — „A pálinka ördöge“, *Sárándy Istvántól*. — „Szegedi Kiss István“, írta *Váradi Ferenc*. — „Az ital átká“, *Boldog Balázstól*. — „Az Úr ösvényén“, írta *Dessewffy Berta*. — „Istennek minden lehetséges“, *Csobánczi Józseftől*. — „Isten nem ver bottal“, írta *Moravcsik Gyuláné*. — „A jeddi papné“, *Szöts Farkastól*. — „A vér“, írta *Forgács Gyula*.

E hiterősítő és erkölcsnemesítő füzetek a nagy közönség evangelizálására szánt rövid dolgozatok. Ára minden egyes füzetnek 8 fillér. Tömeges terjesztésüket melegen ajánljuk a MPIT tagjainak, a gyülekezetek pásztorainak és az iskolák vezetőinek.

Ez a két népszerű kiadvány a MPIT segítő tagjainak 1909. évi tagilletménye.

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI

PROTESTÁNS SZEMLE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZÖTSFARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR,

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a MPIT folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15. és 20.
közt jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 8 kor.

BUDAPEST

HORNÝÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TARTALOM.

I. Értekezések és tanulmányok.	Lapszám
1. A reformáció ideáljai. <i>Raffay Sándor</i>	625
2. A lipcsei Institut für Kultur- und Universalgeschichte és a történeti felfogás új módszerei. <i>V. S.</i>	633
3. Gályarabjaink megszabadítása. <i>Thury Etele</i>	642
II. Külföldi egyházi szemle.	
1. Külföldi egyházi élet. <i>p—f.</i>	652
III. Irodalmi szemle.	
a) Hazai irodalom:	
1. Csengey Gusztáv: Izráel története. <i>Sz. M.</i>	661
2. Thaly Kálmán: De Saussure Czézárnak, II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének Törökországi Leveli 1730—39-ből és Följegyzései 1740-ből. <i>R—s.</i>	664
3. Dr. Barthos Kálmán: A budapesti református főgimnázium első félszázada. —s. —s.	667
b) Külföldi irodalom.	
1. Liebster: Kirche und Socialdemokratie. <i>Sz. M.</i>	67
IV. Társulati Évkönyv.	
1. Elnöki megnyitó beszéd. <i>Zsilinszky Mihály</i>	3
2. Jelentés a Társaság működéséről. <i>Szöts Farkas</i>	8
3. Választmányi ülések és a közgyűlés jegyzőkönyve	15
4. Számadás, költségvetés, vagyonkimutatás	24
5. A Társaság kiadványainak raktári jegyzéke	26
6. A tisztikar és választmány névsora	23

Kérelem.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásukat a **Protestáns Szemle** kiadóhivatalában (Hornyánszky Viktor nyomdája, VI., Aradi-u. 14.) bejelenteni sziveskedjenek. A reklamációk is a kiadóhivatalba intézendők.

A könyvkiadókat és írókat fölkérjük, hogy kiadványaik és műveik egy-egy példányát ismertetés végett a **Protestáns Szemle** szerkesztőségébe (IX., Kálvintér 7. sz.) beküldeni sziveskedjenek. A **Protestáns Szemlébe** szánt kéziratok szintén a szerkesztőségbe küldendők.

A reformáció ideáljai.

Válságos időket élünk. Korszakok változásának a határán járunk. Mint a felhők gomolygása a fejünk felett, olyan szeszélyes az eszmények és életcélok váltakozása a lelkünkben. Ugy tetszik nekem, mintha az idők vén fáját is őszi hervadás lombhullató köde övezné. Csak a körvonalait látom tisztán és azt, hogy minden ágáról megsárgult falevél módjára peregnek le a régi eszmények, az apák eszményei. A tavaszt hirdető új rügyeket azonban még nem látom sehol. A régi ideálok között a reformáció ideáljai is sárgulnak, szenvednek. Kifakadnak-e újra, hoznak-e még virágot és gyümölcsöt? Reánk nézve nagyon komoly kérdés.

Másfelől meg ősi ellenfelünk, a pópás egyház ostromolja igazainkat. A pápa a világ botrányának mondogta a reformációt. Követői pestisnek hirdetik. A zavaros, iránytalan kor-szellem gyöngeségét ki akarják használni ellenünk, hogy letörjék minden hitelünket. Elérkezettnek látják azt az időt, hogy megsemmisítsenek. Megszakítják velünk az érintkezést. Ne temere és Provida-féle ócska felfogást tudnak becsempészni hibeik és műveltségükkel kérkedő papjaik lelkébe. Gyermekünket elalkudtatják, tehát létünket a gyökerében: a jövődőlőhöz való reménységében támadják meg. S valljuk meg, hogy a közvélemény, ha nem is nekik ad igazat, de bennünket megvédelmezni nem tud és nem akar. Sőt a saját hibeink sem buzognak a reformáció szent örökségének megtartásán azzal a lélekkel, a mely őseikhez és az őstől öröklött örökség értékéhez méltó volna.

Mindezzel azonban nem az ünnepi hangulatot akarom rontani, hanem az idők komolyságát kívánom jelezni. A reformáció évfordulója most olyan nehéz viszonyok között virradt fel reánk, hogy annak ma nem szabad csak pihenést

nyújtania, hanem erők forrását kell megnyitnia; utat kell mutatnia, eszméket kell tisztáznia, öntudatot kell nevelnie. Ha megrágalmazza a reformációt, nekünk annál inkább hangoztatnunk kell az igazait. Mert sohasem azért győz az ellenfelünk, hogy erős, hanem mindig azért, mert mi vagyunk gyöngék. Ha győzni akarunk, úgy nekünk, a reformáció híveinek kell erőseknek lennünk. Ha támad bennünket a korszellem, támad az ősi ellenség: nem várhatjuk, hogy más védje és hirdesse igazainkat.

Ez a mi kötelességünk, amely soha se merüljön ki meddő panaszkodásban. Az ellenfél kiáltotta át hozzánk nemrég ezt a szégyent: „Ne sopánkodjatok, hanem dolgozzatok!” Köszönjük meg neki ezt az ébresztő szót. Az ellenfél a legjobb barát, mert gyengéinket tárja fel. Dolgozzunk! És ne vádaskodjunk a közszellem miatt. Mi is részesei vagyunk annak a korszellemnek. Hiszen egy földél alatt él velünk. S ha szobánkat, mikor levegője elromlik, nem szellőztetjük szorgalmasan, magunkra vessünk. A közszellem alakításában nekünk is részünk van. S kérdelem, megtettünk-e minden tőlünk telhetőt, hogy ezt a korszellemet irányítsuk, világosítsuk, nemesítsük és magunknak megnyerjük? Megismétlem az ellenfél szavát: „Ne sopánkodjunk, hanem dolgozzunk!”

Az ősi ellenfélre se szórjunk vádat. Akik harcban állnak, kihasználják egymás gyöngeségét. Ma ellenünk fordult a kocka. De nem szabad figyelmen kívül hagyunk, hogy ellenfelünk a mi tulajdon, elhullatott fegyvereinkkel ver. A sajtót, a néppel való törődést, a társadalmi mozgalmak élén való vezérkedést, az eszmék vándor-propagálását, a lelkekkel való foglalkozást, a művelődés irányítását, az igehirdetés építő irányzatát, a felekezeti öntudat erősítését mind tőlünk tanulták. Ma az ellenfél a mozgékonyabb, azért ver le bennünket ülőhelyünkben.

De még nincs veszve minden. Ma ellenünk fodrozza a szél az idők árjának hullámait és az a mi partjainkat mossa. De a szél nem fúj mindig ugyanazon irányból. Csak az evangéliumi öntudatot kell ébresztgetnünk s erősíteniünk.

Elsőbb is nem szabad egy pillanatra sem felednünk, hogy a reformáció nemcsak a múlté, hanem a jelené is. Október 31 a Krisztus egyházában az, ami március 15 a népek történetében. Eszmék bontakozása, ideálok feltámadása, szabadságnak hajnalhasadása. Az első öntudatos lépés egy szebb jövő felé. Amikor a wittenbergi vártemplom ajtaján megkoppan egy kalapács, amelynek hangjára, mint hajnali óraütésre a kísértetek, megrebbentek a középkor sötét szellemei. Aztán

jött az élet-halál harc az eszményekért. A riadó az a 75 tétel volt, amely a wittenbergi vártemplom ajtaján ércbeöntve maiglan is cáfolatlanul áll. Október 31-én történt a hadüzenet.

Ma a hadüzenet emlékezetét újítjuk fel. De ünneplésünk csak akkor lesz áldásos, ha megismétlődik a válságos időkbén az a hadüzenet és újra felveszi minden protestáns a reformáció szent harcát, amelynek az a célja, hogy a Krisztus eszméjét diadalra juttassa a Krisztus egyházában, a társadalomban, az egyes emberben egyaránt. E mai nehéz időkbén nem is lehet a mi ünneplésünk elmélázás a multak eszménein, hanem erőgyűjtés a küzdelemre, felébresztése a kötelességtudatnak, hogy amit a reformáció megkezdett, azt a harcot folytatni tartozunk egészen a Krisztus eszményének a diadaláig. Mert a reformációban nem a kész eredmények a fontosak, hanem azok az eszmék, amelyeket felvetett és amelyeknek megvilágosítását reánk és a jövő századokra hagyta. Amikor a reformáció emlékezetét ünnepeljük, akkor csak a kezdet lelkesedéséből kívánunk mi is erőt és folsyni fog mindaddig, míg a nagy eszmények meg nem valósulnak.

Azt mondja az ősi ellenség, hogy a reformátorok lázadók voltak. Hogy megbontották a hívők egységét. Hogy a fennálló rendet felforgatták azért, mert nyughatatlan vérük lázadásra készítette őket. Sokszor megtévesztik e váddal még a tulajdon híveinket is. De azt kérdezem én: bünt követ-e el a ragyogó napsugár, mikor átlazad a ráboruló felhőknek homályán? Bünt követ-e el a rab madár, mikor a kedvező pillanatban kiröppen a kalitkájából, hogy éljen úgy, mint Isten rendelé, szabadon? Bünt követ-e el a csacsogó patak, mikor a gátvető göröngyöt szétmállasztja? Ha meglévő dolgok ellen soha sem volna szabad fellázadni, akkor a quieta non movere elve alapján csakhamar megtespedne az egész világ. A tó, amelyet meg nem mozgat a szél, szükségszerűen bemohosodik és megposhad.

Minden haladás lázadás a léha tespedés, a lomha tunyaság ellen. Az eszmények szolgálata lázadóvá teszi a rajongót. A reformátoroknak is fel kellett lázadniok, mikor látták, hogy a krisztusi eszmények mind elsikkadtak a pápa egyházában. Hogy életet nem, csupán formákat tudott teremteni az a nagy erő, mely a Krisztusban új élet kovászául lépett a világba. Hogy a Krisztus szent nevében hatalmi érdekeket szolgáltak azok, kiknek tisztók lett volna az önfeláldozó szeretet munkálásának nemes példaadása. Igen! Fellázadtak azok az egyszerű barátok, de elmondhatták Pál apostollal: „Nem test és

vér ellen van nekünk tusakodásunk, hanem fejedelemségek ellen, hatalmasságok ellen, ez élet sötétségének világbírói ellen, a gonoszság lelkei ellen“ (Ef. 6:12.).

Minden alkotásnak rombolás a kezdete. Kidöntjük a fát, hogy felhasználhassuk. Aki a bomladozó házat jó karba kívánja hozni, annak előbb a korhadó gerendákat kell lebontania. A reformáció se tett egyebet, mint a pápa egyházában rámutatott a sok korhadásra, a tovább évődő romlásra, amit mind csalfa cifraságok takartak, mint a kulisszák vászonvárait a színpadi dísz. És mert a makacs haszonbérlok nem akarták kijavítani a korhadásokat, új családi házat építettek a régi portán a régi ideáloknak.

A reformáció ideálja a vallási téren a közvetlenség. Mi a vallás? A közönséges ember rámutat a formák, szokások és szertartások bizonyos tömegére, a tanítások, megmerevült igazságok bizonyos rendszerére és azt mondja: ez a vallás. És ragaszkodik a vallásához a megszokott formák miatt, vagy elveti a vallást a hitele vesztett formák miatt. A gyakorlat embere a vallásban azt a féket becsüli és kívánja megtartani, amely a még öntudatos cselekvésre képtelen embert irányítja s korlátok közt tartja. A bölcselkedő egy érdekes lelki jelenséget lát benne csupán. A léha pedig gúnyolódik fölötte, mert nem mer belemélyedni, nehogy felébredjen benne az elaltatott lelkiismeret.

A higgadtan gondolkozó ember azonban érzi, hogy a vallás a lélek harmóniája. Harmónikus lélek, harmónikus élet vallás nélkül el sem képzelhető. Mert lehetetlen az életet megérteni a lelkek-lelkének, az Istennek felvétele nélkül. Ez az Isten pedig az én Istenem is. Mi nekem az Isten és mi vagyok én az Istennek? E kérdések tisztázása a vallás. Az a vallásos ember, aki úgy fogja fel az életet, hogy az élet a maga ezerféle változásában Isten kormányzásának tárgya, az ember pedig szakadatlanul az Isten gondviselése alatt áll, az ő bölcs ujjmutatását követi.

Az Istenhez való e viszonyunk cselekvésre kész. Erkölcsöt nevel, kultuszformákat teremt. De ezek a formák nem azonosak a vallással, csak köntöseik annak. Mint ahogy az ember se az a ruha, amelyben előttünk áll, bár a ruha is jellemzi az embert; még csak az a beszéd sem az ember maga, amelyben megnyilatkozik, bár abból is ítélnünk felette. Az ember törekvések és életcélok egész tömege, gondolkodás sajátossága, lelki világ változatos egysége. A vallásban is az életcélok sajátossága, az Istenhez és az emberekhez való viszony mineműsége a fő.

Minden vallásban az Istenfogalom minemősége irányítja a vallásvilágnézetének és formáinak a sajátosságát. Ahol az Istent fejedelmi fenségében, korlátatlan hatalmában mutatják be, ott az ember alázatos alattvaló, aki csak áldozatokkal, könyörgésekkel, hízkelkedésekkel, pártfogók és közbenjárók egész tömegével tudja csak megközelíteni a Hatalmast. Ez a legközönségesebb felfogás, amelynek alapszempontját a mindennapi élet szolgáltatja. Ez az oka, hogy a legtöbb vallás örökös rettegésben tartja a híveket. Folyton arra figyelmezteti, hogy valamiképp el ne veszítse annak kegyét, akitől minden boldogsága és keserősége függ. Ha pedig elveszítette, akkor siet neki módot nyújtani, utat mutatni, miképp szerezheti vissza az elveszített jóindulatot. Az ilyen vallásos felfogással szervesen összefügg a sokféle testsanyargatás és lelki gyakorlat, amelyek egyrészt folytonosan gyötrik, másrészt szakadatlanul az önámítás és képmutatás lejtőjére kényszerítik az embert. Az ilyen vallásos felfogás a józan lelket nem elégítheti ki. Mert érzi, hogy a vallásnak nem az a hivatása, hogy nyűg legyen, mely a szabad mozgást folytonosan gátolja, hanem szárnynak kell lennie, amelynek segítségével a magasban, az eszmények világában, az isteni, az örökkévaló körében mozoghat. A vallásnak nem az a hivatása, hogy megkeserítse, hanem hogy megvidámitsa és eszményi tartalommal töltsen meg az egész életet. A vallásnak nem az a hivatása, hogy korlátok közé szorítsa az embert, hanem hogy feloldja még azokat a kötelékeket is, amelyek az embert a természetes hajlandóságok erejével a világhoz kötik és közvetlenül az Istennel, az ideálok, a tökéletesség örök forrásával fűzze össze. A vallások hivatása nem elméleti igazságok hirdetése, hanem istenes élet teremtése, nem tetszetős formák mutogatása, hanem emelkedett életcélok jelölése és eszmények útjának taposása. A vallásnak arra kell megtanítania az embert, hogy az Istent ne azért tiszteljük, mert felünk tőle, ne azért keressük, mert jutalmát várjuk, hanem mert minden emelkedett gondolat, minden nemes céltűzés, minden eszményi törekvés, minden igazság az ő akaratának visszhangja az emberben. A vallásnak az a hivatása, hogy az egyház ne legyen börtön, a templom ne legyen látványosságok vásári sátra. hanem bizalmas otthon, amelyben egy atya gyermekei közös épülésre, az Atya akaratának tudakolására gyülekeznek össze.

Mikor Jézus a keresztyénység eszméjét hirdette, ezeket a gondolatokat ismertette meg az emberekkel. Mikor a reformáció zászlót bontott, ezek a jézusi elvek voltak zászlójára írva. És mi ma is ezeket az ideálokat szolgáljuk. A reformáció vallási

eszménye nem változott. Ma is azt hirdeti, hogy az ember közvetítés nélkül keresse és találja meg Istenét. Az egyház nem közvetítő, csak útmutató, erősítő, békéltető otthon a hívőknek.

Megvallom, hogy itt emberi gyarlóságba esnek a mi hiveink is, mikor a reformáció munkáját megítélik. Abból a gyarló gondolatból sarjad ki tévedésük, mintha a reformáció a XVI. században befejezett egészé fejlődött volna. Ezért meg akarnak állani a reformáció formái és tételei mellett örökre. Az ortodoxia azonban, mint bizonyos formák és tételek megrögzítése, a reformáció egyházában kiáltó ellenmondás. A reformáció szakadatlan haladás egy eszmény felé, az ortodoxia megállapodás egy elért állásponton. Az ortodoxia úgy tesz, mint a balgatag örökös, aki apától öröklött házát lakva érintetlenül, javítatlanul hagyja egészen az összedülésig. Pedig nem az az igazi kegyelet, ha megtartjuk azt, amit kaptunk, mert akkor olyanok vagyunk, mint az egy talentumot elásó szolga, hanem ha gyümölcsötzetjük azt az alkotó, építő, haladó szellemet, amely apáinkban lakozott.

A reformáció a szabad mozgásnak, a haladásnak s ezzel az egyéni felelősség tudatának a zászlóhordozója. Vádat is emelnek a reformáció ellen, hogy a szubjektivizmusnak kaput nyit, a szabadságot túlzásba viszi. Mi e vád igazsága? Tény az, hogy az ember szabadságra van teremtve. Értve szabadságon az ember erőinek öntudatos érvényesítését, vágyainak hivatásszerű követését. De ebben a meghatározásban már megvan a szabadság korlátja is. Visszás az a lélek, amelyet vágya nem a szép, nem az örökkévaló, nem az igaz felé von. A szabadság tehát nem fékevesztett rohanás a támadó vágy után, hanem öntudatos, de korlátlan követése az emberi hivatásnak. Póráz nélkül való emelkedés az Isten felé. A szabadság korlátozója, határa: az eszményiség. Még a rend jel-szavával is csak akkor vethetünk gátat az emberi lélek szabad röptének, ha az a rend egyúttal eszmény is

Ebben a szabadságban nem indulatokat oldunk le láncokról, hanem magasztos, eszményi célokat tűzünk ki. Nem nyújtunk szabad teret a fékevesztett rohanásnak, rombolásnak, sőt utat egyengetünk a józan haladásnak. Mindent nemesíteni akarunk e földön. Nemesítenünk kell a gondolkozó lelkeket is, hogy a jövőben ne csak a test kapjon szárnyakat, amelyekkel átrepül a levegőben, hanem kapjon szárnyakat a lélek is azokban az eszményekben, amelyek Istenhez közelebb juttathatják. De ha megkötjük azt a repülő sárkányt, felemelkedik tán a föld fölé, de legföllebb egy helyen lebeg. Sza-

badon kell bocsátanunk, hogy erejében, értékében és alkotásában gyönyörködhessünk.

Szabadság nélkül nincs élet, nincs erőkifejtés. Az egyén felszabadítása, az eszményiség, az ideál követésének a kötelezésével, ez a Krisztus eszméje, ez a reformáció igazsága és nagy öröksége. Csak ilyen szabad egyénekből, ilyen öntudatosan emelkedett célok felé törekvő emberekből alakulhat olyan társadalom, amilyent Jézus akart s amilyen csak a vallás helyes megértése alapján létesülhet.

Mióta társadalommá szervezkedett az emberiség, minden törekvés célja ennek a társadalomnak egészében és alkotó elemeiben való tökéletesítése, emelése. E nagy munkában a vallásnak őriási szerepe és hivatása van. Az a vallás, mely kizárótságot hirdet, mely a társadalmat nem abból a célból tagolja szét, hogy újabb és újabb gócpontokat teremtsen e nemes ideálok szolgálatának, hanem hogy az az egyedüljog-sultság gyerekes hangoztatásával egymás ellen szítsa az indulatokat, az a vallás nem felel meg hivatásának, sőt a társadalomra nézve egyenesen veszedelmes. Jézus nyomán a reformáció társadalmi eszménye a testvéries összesimulás munkálása, egymás terheinek szeretettel hordozása, a mások gyarlóságainak türelmes javíthatása és mindenekfelett a szakadatlan tökéletesítés alapozása.

A reformáció társadalmi ideálját különösen most szükséges hirdetnünk. Hogy legyen a kor szelleme emelkedett és igaz. Mert ma a korszellem beteg. Telve van ellentétekkel. Ugyanazon körben, sőt ugyanazon szívben együtt találjuk a hitetlenséget és a bigottériát, a tagadást és a babonát, a lelki gyakorlatokért rajongást és a könnyüvérséget. Látjuk, hogy ugyanazon emberekből alakulnak trösztök és kartellek a társadalom kiszípolozására és egyesületek a nyomor enyhítésére; eszményekről szavalgatnak azok, akiknek a gondolkozása csupa léhaság és az élete merő eszménytelenség! A szeretet nevében gyűlölködnek, áldott hivatással átkozódnak nagyon sokan. Ebben a társadalomban nagyon is nagy szükségünk van emlékezni az eszményekben gazdagabb kor fordulóirol és ünnepelni azokat az ideálokat, amelyek örök igazságkép állanak a változó korszakok rohanó árjában.

Az idők vén fája hullatja leveleit; az apák eszményeit a mult vezérlő igazságait. De a fa áll s várja új kikelet felvirradását. Átmeneti kort élünk. A lehullott igazságok egy részét szentségtelen lábakkal megtapodják. Kegyeletes dolog, hogy mentsük meg őket a meggyalázástól. De első sorban az életerőt, az új rügyet termő életnedvet óvjuk az elpusztu-

lástól. Mert hiába virradt meg a kikelet, kiszáradt fát lombra nem fakaszt. A reformációban rejlő nagy életerőt indítsa meg lelkeinkben az emlékezés, hogy a reformáció ideáljai teremtsenek új világot egyházban, egyénben és társadalomban egyaránt.

Budapest.

Raffay Sándor.

A lipcsei Institut für Kultur- und Universalgeschichte és a történeti felfogás új módszerei.

Ez év május 15-én a német tudományosság új intézettel gyarapodott, egy teljesen modern szellemben tervezett tudományos intézettel. E nap nyitotta meg ugyanis *Karl Lamprecht*, a lipcsei egyetem történet tanára ünnepélyes aktussal egyetemes kulturtörténeti intézetét a „*Königlich Sächsisches Institut für Kultur- und Universalgeschichte*“-t.

Ez az intézet szemben a jelenlegi történetkutatási módszerek specializált irányával, egy egyetemes kutatási módszer alapjait kívánja lerakni s egy egész történetfilozófiai módszert alapítani meg, amely a különböző körben és időben dolgozó speciálisták és történetkutatók által napfényre hozott adat-tömeget feldolgozva, abból az emberiség pszichikai fejlődésének módszeres tanulmányát vezesse le s ennyiben az egyház-történelmi kutatásokat is magába foglalja.

Mikor az eszmét először megpendítették Németországban, az új iskola csökönös ellenfelei, akik közé nem égy kiváló és nagynevű történettudóst lehet számitanunk, nem haboztak d lettántizmussal s amerikanizmussal, stb. vádolni meg az új tan proselitáit s e szenvedélyes viták mélyen személyes gyűlölködés terére is átsaptak. Ma már azonban elültek e polemiák hullámai. *Delbrück* nem vádolja többé *Lamprechtet* „tudományos humbuggal“, sem *Lamprecht* nem ítéli *Lenczet*, mint pár év előtt tette volt, alig „közepes agyvelőnek, aki tán alkalmas a jó részletmunkára, de nem képes nagy feladatokra“. A mult évben Berlinben tartott nemzetközi történelmi kongresszuson *Lamprechtet* már ellenmondás, sőt vita nélkül hallgatták meg, amint előadta nézeteit s bejelentette intézetének küszöbén álló megnyitását. De azért Lam-

precht neve ma is ütköző pontja a különböző történeti fel-fogások hiveinek s intézete megnyitása két táborba sorakoz-tatja a régi és az új történeti iskola művelőit.

Két momentumot kell megkülönböztetnünk Lamprecht eszmei fejlődésében. Az egyik az, hogy meggyőzve Marxnak a történelmi materializmusra vonatkozó fejtegetései által, Németország és a németiség egyetemes történetét a különböző német partikuláris területek összehasonlító gazdasági tanul-mányozására vezeti vissza (lásd *Werner Sombert* új történeti művét a német gazdasági életnek a múlt század óta tett fej-lődéséről). Ennek az iránynak hódol Lamprecht első nagy műve is, a „*Deutsches Wirtschaftsleben*“ (1885) s az 1894 óta általa szerkesztett „*Allgemeine Staatengeschichte*“ har-madik sorozatában tartalmazott „*Territorialgeschichte* *Deutsch-lands*“, valamint a Koetschkevel, 1891-ben történt Lipszében való letelepedése táján együtt tervezett agrár-kartografiai tanulmányai (*Grundketten*). De új látókört nyitot még ezen túl is Lamprecht elé, mikor hozzáfogott nagy műve, Német-ország szintetikus története, a „*Deutsche Geschichte*“ meg-írásához, amely tizenöt évvel utóbb az egyetemes történelmet és az emberi polgárosítás történetét szolgáló speciál-intézet alapításának eszméjét sugalta neki.

A nemzeti művelődéstörténet problémáiba volt elmélyedve ugyanis csakhamar érezte Lamprechttel annak a szükségét, hogy a fő szerepet a pszichológiai elemeknek juttatva kuta-tásainál, szemben az érleklődését eddig túlnyomóan foglal-koztató gazdasági és földrajzi elemekkel, amint aztán mun-kájában előre haladt mindjobban kidomborodott lelkében az az új koncepció, s a „*Deutsche Geschichte*“ harmadik kiadá-sának e kötete, valamint a legújabb időknek szentelt pót-kötetek („*Zur jüngsten deutschen Vergangenheit*“) már egész határozottan fejtik ki az új teóriát, hogy a történetírás vég-célja nem az, hogy egy nép politikai, gazdasági, művészeti, jogéleti, vallási, stb. szereplésének valamely speciális meg-nyilatkozását úgy tárgyalja és reprodukálja azt, mintha csak a különböző elszigetelt megnyilatkozások egy önmagában záró élet teljességét jelentenék. Hanem hogy az emberiség inte-grális életét tükrözze vissza, lélektani kinyomatát nyujtsa. Minden tény az idők folyamán bizonyos belső életet fejez ki, azt a belső életet kell a történetírónak megragadni s így a nép-pszichológia kell, hogy az összes történeti kutatások vég-célja legyen.

Ebben áll Lamprecht szerint a történelem modern fel-fogása. Mindamellet — jelentette ki éppen a berlini nemzet-

közi kongresszuson tartott előadásában — sok kell még ahhoz, hogy az alapelvből folyó minden következtetés ki legyen vonva. A különös diszciplínák, a politikai történet, művészet-történelem, vallástörténelem, gazdaság történet stb. előtte természetesen csak úgy jelentkeznek mint a pszichikai fejlődés egyetemes történetének egyes funkciói, melyeket szabatosabban a polgárosulás, a művelődés történetének nevezhetnénk. De vajjon úgy tekintik-e magokat már is ezek a diszciplínák, különösen a politikai történet és alkotmány történet, mint csupa tagosítók a mánkamegosztás terén? Szó sincs róla. És ki is vitathatná jogosan el tőlük azt a helyet, melyet eddig betöltöttek, a meddig a polgárosulás története nem nyeri el azt a rangot, mely megilleti a többi diszciplínák felett. Ez a diadal Lamprecht szerint is távol van még. A polgárosulás története a fentt körvonalazott értelemben ma még megelégednék azzal is, ha a nagy és előkelő tanintézetek a magok keretei közt a diszciplínának megfelelő helyzetet teremtenének a többi történeti szakok sorában. Oktatási helyiségekkel és eszközökkel ellátva, módszerét is tökéletesíthetné. Ezt a fejlődési fokát a történettudománynak azonban most elérte Lamprecht szerint a lipcei egyetem.

Ebből áll a történettudomány új programja. De melyek a módszereik? Ezt a kérdést is eldönti a „Deutsche Geschichte“. Visszautasítva az úgynevezett történet filozófiai módszereket és csupán a tiszta történelem talaján állva, Lamprecht arra hívja fel a történetírót, hogy értékesítse a tudomány specifikus kutatási módszereit, melyeknek legegyszerűbb neme a kronológiai sorrend. Valóban. De egy pszichikai rendű fejlődési menetre vezetjük vissza egy nép politikai vagy gazdasági fejlődésének egymást követő momentumait, konstatálhatjuk, hogy ez az evolúció bizonyos formák és periódusok szerint megy végbe, amelyek majdnem változatlan rendben ismétlődnek. Ezeket a periódusokat az összes materiális, társadalmi, vallási és intellektuális tényezők alkotják, egy bizonyos pillanatban csoportosítva s ebből kell kifejtetni pszichológiai értelmet. A történetíró első feladata lesz tehát meghatározni a periódusokat és ha szabad így kifejezni magunkat, a periodizálni a pszichikai fejlődésekben felfogott történelmi alakulatokat („die Geschichte als psychischen Verlauf zu periodisieren“).

Ámde ily szintézissel a történelem egész folyamatának ismeretét tételezik fel s azért veszedelmes következményekkel járnak, mert először is lehetetlen mindig az eredeti forrásokra visszamenni, kivéve tán az igen távoli korokat, tehát kényte-

lenek vagyunk még a plágium vádját kockáztatva is másodkézből vett munkát értékesíteni. Azután ezekben a nagy freskó festményekben, melyekben a speciális tanulmányok miniatűr és apró finomságai alig érvényesülhetnek, kénytelenség leszünk e részleteket talán túlságosan elhanyagolni. Plágium és elnagyolás, ez a két vád az, amelyeken felül kell emelkedniök mindazoknak, akik a civilizáció korszakonkénti felosztásának a problémáját meg akarják oldani. Ily módon nyert kidolgozást a művelődési korszakok elmélete („Theorie der Kulturzeitalter“), mely alapul szolgált aztán Lamprecht „Deutsche Geschichte“-jének „szimbolikus“, „tipikus“, „konvencionális“, „individuális“ és „szubjektív“ korszakokra való ismert felosztásához.

De ez még csak az első lépés, egy izolált nemzeti szintetikus munka. Az egy népnél tapasztalt pszichikai folyamat módszeres tanulmánya előkészítette az utat a nagyobb feladathoz, az emberiség integrális szintetikus történetéhez. Felhasználja az egyes néptestek körében ugyan oly szellemben végzett kutatásokat, s azokat külön is provokálva, ahol ilyenek nem léteztek (főleg oly népeknél, melyeknél a polgárosulás állapota aránylag még kezdetleges) s követve mindig az összehasonlító történeti módszert, így végre el fognak jutni a célul kitűzött egyetemes nézőpontokhoz.

Ami már a Lamprecht-féle „Institut für Kultur- und Universalgeschichte“ célját illeti, az a szigorúan elemző munka, mely a kifejtett általános elmélet alapján formulázza meg egy nemzet pszichikai fejlődésének különös hipotéziseit, annak tanulmányozásába merül el, a nélkül, hogy törődne azzal.

De vajjon az eredmények megerősítik-e vagy sem e kezdetbeli hipotézist. Nézzük például az exotikus művészet némely darabjait — indiai gyermekrajzokat, illusztrált japán köriratokat, vad népek agyagműveit — megannyi új és magyarázatra szoruló értelmi állapot kifejezői ezek. Hasonlításuk össze azokat a primitív német művészet analóg termékeivel, vessük össze az európai keramikával. Talán felfedezhetünk bennök bizonyos megfelelő és már meghatározott felfogásokat, ezenkívül konstatálhatjuk azt is, hogy ezek a jellegzetes korszakok, amelyek már a nemzeti történelem evolúciójában kidomborodnak, a legtávolibb civilizációkban is előfordulnak, sőt talán ugyanazon időrendben követik egymást, ugyanazon egyetemes törvény szerint. Az új iskola már is több ilyenmű és rendkívül érdekes megfigyelést tett. Szóval speciális kutatások, pontos részlettanulmányok, az az elő-

zetes munkálatok módszere, később aztán mint végbetetőzés, következik a szintézis.

De ez első tanulmányok alatt is, ha csak a tömegesen jelentkező új adatok feldolgozása végett történnek is azok, a régi módszerek nem lesznek elegendők s új módszerek megállapítására van szükség. Minthogy például a pszichogenetikai tanulmányok elsőrendű fontosságra vannak hivatva, azért kritikai módszereket kell találni e prehisztórikus vagy gyermek lélektani dokumentumok számára és össze kell gyűjteni ezeket az eddig elhanyagolt vagy egyes tanintézetekben szétszórt új dokumentumokat: a különféle etnológiai bizonyítékokat, félvad népek, az eddig alig tanulmányozott fajok vagy a gyermekkor emlékeit, különféle művészeti reprodukciók, arcképek, kartografok, térképek stb. gyűjteményeit s a minden korban és minden nemzetnél bőven található irodalmat. Ezeket az anyagokat, a kutatások könnyítése végett módszeresen kell osztályozni. Végre egy egész új terminológiát kell teremteni.

Nem elég tehát a történelmi munkálkodás elébe új célt és irányt tűzni ki s annyi más után újra megpróbálkozni a történelembölcselettel. A tulajdonképeni újítás és eredetiség az „Institut für Kultur- und Universalgeschichte“-ben, ezen eszméknek pedagógiai rendszerbe foglalása, tudományos munkások és munkatársak képzése, azoknak az összes használható anyaggal való ellátása.

Ez a cél az, melyet Lamprecht hosszú évek óta maga elé tűzött s melyet most annyi évi fáradhatlan buzgalma után végre elért. Irataival, felolvasásaival dacára ellenfelei nagy számának, meg tudta hódítani az egész művelt világ rokonszenvét. Bőven folytak az adományok az új intézet céljaira. Csupán a Rajna vidéke 25 000 márkát ajánlott fel, II. Vilmos császár maga 10 000-et. Több nagy lipcsei és góthai kiadó cég, a *Breitkopf Härtel*, *Hirsel*, *Theodor Weicher*, *Perthes*, stb. könyvtáraikat bocsátották az intézet rendelkezésére. Drága gyűjteményes munkákhoz jutott az intézet a külföldi kormányok bőkezűségéből. Franciaország Migne 382 kötetes és több más alapvető munkán kívül, kútfő gyűjteményeket, bibliografiai műveket és kivételes kiadványt küldött. Épp úgy Anglia, Belgium, Svájc, Olaszország, Oroszország, Amerika. A keleti és távolkeleti civilizáció is méltóan van képviselve. Szép gyűjteményeket kapott az intézet Japánból, a siami *Rengseit* herceg 71 történelmi munkáját siam nyelven. Kinából nagy kínai császári enciklopédia egy példányát, mely több ezer kötetet foglal magába stb. Maga az alapító több mint

4000 könyvet engedett át az intézetnek, amely így már is, működése legelején, mintegy 130.000 márkára becsült könyvtárral bír.

Érdekes és eredeti az intézet berendezése is. Már maga a helyiség történeti emlékezetességével köt le. Ismeri Lipcse minden polgára a tekervényes Universitätsgasseben azt a modern paloták és bérházak közzé ékelt ódon házat, mely „zum Goldenen Bären“ név alatt maradt fenn. Ezt még 1736-ban építette *Breitkopf Kristóf Bernát*, a híres Breitkopf-féle könyvtáros cég alapítója. Itt írta valaha *Gottsched* nagy visszhangot keltett műveit. Mint Göthe beszéli, az öreg Breitkopf azért a nagy előnyért, amelylyel neki Gottsched iratai, fordításai és egyéb szolgálatai hajtottak, élethossziglan lakást biztosított számára az „Arany Medve“-ben. Ott is lakott a tudós egész 1766-ban bekövetkezett haláláig s hírneve sok illusztris látogatót vonzott oda. Göthe maga is, ki bejáratos volt a Breitkopf családhoz, meglátogatta őt 1766-ban. Schlosser barátját mutatta be neki, ki nem akarta Lipsét elhagyni a nélkül, hogy meg ne ismerkednék az ott lakó kitünőségekkel. Az első emeleten folyt le a híres látogatás, melynek emlékét máig fenntartotta számunkra Göthe „Wahrheit und Dichtung“-ja, részletesen leírva Gottsched megjelenését vörös selyemmel bélelt hálókabátjában, meztelen koponyájával, a megijedt komornyik zavarát amint észrevevén a hibát, kezében gazdája parókáját lobogtatva fut utána s az emlékezetes pofont, melyet ezért gazdájától kapott.

Történeti emlékezetű tehát már maga az épület is, melyben az új intézet elhelyezést nyert. Tiszteletreméltó árnyéka a multnak. De ezért minden modern újítás helyet talál a régi házban: villamos világítás, központi fűtés, telefon s mindez a legszebb összhangzatban. A lépcsőházban, ahonnan az esztergályozott szép lépcső korlát felvezet, melyet egykor Göthe kezei érintettek, Breitkopf és Gottsched bronz éremképei fogadnak s a Breitkopf-nyomda két monumentális betűkkel nyomtatott plakátja, melyek a „Wahrheit und Dichtung“-nak a házra vonatkozó passzusait reprodukálják.

A háromemelet, melyek közül az utolsót a Szászország és a német települések történetére vonatkozó speciál szeminárium (Universitätsseminar für Landesgeschichte und Siedlungskunde) foglalja el. *Koertschke* tanár vezetése alatt majd nem egyforma felosztással bír. Tantermekben végződő hosszú egyenes folyosó vezet végig a meghitt és csendes fülkék egész során, amelyekben a tudományban elmerült kutató teljesen elszigetelheti magát. Egy-egy mellszobor mutatja talap-

zatán, hogy melyik osztályba vezet utunk. Az ó-korszak *Homeros Herodotos, Thucydides, Julius Cesar*, a német történelemnél *Luther, Herder, Niebuhr, Ranke*; a külföldi történelmi csoportokban *Bancrofft, Prescott*, az Egyesült-Államok berlini nagykövetsége által ajándékozott két reprodukciója az amerikai eredetinek, továbbá *Safarzik, Macchiavelli* és *Voltaire* gúnyos mosolyával. Minden teremben csak úgy ragyog a sötétvörös politurozott bútor, asztalok, székek. könyves polcok s diszkrét és meghitt világosság áramlik be a régi alakjokban megőrzött, mozaik üvegekből összerakott ablakokon. Még fokozza az otthonias érzést az alacsony plafon. Itt nincsenek kikutatlan könyvsorok magasan fenn elhelyezve, hová az ember csak nyaktörés veszedelmével juthat, minden könyvsor embermagasságban van s egy len pillantással áttekinthető, ami megkönnyíti a kiszolgálást. Mindez derült, tiszta falak közé foglalva, melyeknek különböző színeiről veszik neveket az egyes termek is: kék terem, rózsaszínű terem, sárga terem, zöld terem.

A könyvek két csoportba vannak sorozva: egyik képezi az elemi könyvtárt, mely kezdőknek van szánva, s megmutatja ezeknek a különböző történelmi irányokat, melyek között választhat; a másik a tulajdonképpeni könyvtárt alkotja s megfelel a bevezetőleg ismertetett két munkacsoportnak és a korai polgárosulás történetére és a polgárosulás összehasonlító történetére vonatkozó kutatásoknak s két főrészt oszlik: az első emeleten elhelyezett némettörténelmi könyvtárra s a második emeleten levő németen kívüli történelmi könyvtárra.

Az első természetesen sokkal teljesebb, mint a más országok történetére vonatkozó rész s négy alosztályból áll: ezek a szokásos kézi könyvek, az ország, egyes helyek, városok, családok partikuláris története, Németország egyetemes története kronológiai rendben s a *Volkskunde*, azaz folklóre, vagy még inkább népisme és a vallástörténet. Ami a németen kívüli népek történelmi könyvtárát illeti, ennek alapját főként önkéntes adományok képezvén, ez távolról sem bír azzal az egyöntetűséggel. Habár már is gazdagnak mondható, de még hiányos, sok benne a duplum s e nagy hézagok mellett, amelyeket különben lassankint pótolni szándékoznak, sok helyet foglalnak a haszontalanságok is, mert a kormányok kivételes küldeményeiknél sokszor inkább a súlyos, mint a fontos művekre voltak tekiutettel. A kínai enciklopedia, amint mondják, 17 mázsát nyom a távol kelet csinos, napos és japán színnyomatokkal diszitett termében. Az egyetemes világtörténelem és a vallástörténelem még töredékes osztályához

a román, teuton, szláv és keleti népek civilizációját magokba foglaló osztályokhoz csatlakozik végül egy fontos külön osztály, mely a gyermeki és állati pszichológiának, a bölcselések és a történeti módszereknek van szentelve. Itt érdekes autogram gyűjteményeket, vad népek művészetének reprodukcióit s a világ minden tájáról több mint 140.000 gyermekrajzot találunk, mint a pszichogenetikai kutatások forrásanyagát. Haza vinni könyveket nem szabad, ellenben a tanulók teljesen szabadon használhatják a könyvtárt és az intézet termeit s ezekhez mindegyik külön kulcsot is kap.

Egy olyan nagyszabású oktatás szervezete képzelhetőleg sok nehézséggel járt. Arra nem lehetett gondolni, hogy egy egyetemi szemináriumot teremtsenek a német történelmi szemináriumok mintájára, ahol a „Deutsche Geschichte“ írója lett volna az egyetlen professzor és igazgató. Lamprecht tanár intézeti megnyitójában reá mutatott arra a lassú és szükséges átalakulásra, mely a német szemináriumok életében végbe ment, amelyekben a személyes vezetés a tanulók növekedő számánál és a speciális oktatás tárgyai szaporodásánál fogva mindinkább nehezebbé válik. Az alapító egy humoros elme-futtatásban felidézte a mult század közepén létezett régi szemináriumok, a berlini *Droysen*, a göttingeni *Heitz* szemináriumok emlékét, amelyek magának a professzornak lakásán tartattak néhány kiválasztott tanítvány számára, kiket a tanár sokszor visszatartott vacsorára is. Ezeket a közös jó szemináriumokat sok külföldi is látogatta.

A tárgyaknak és tanulmányoknak az új iskola által maga elé tűzött változatossága és sokfélesége a leckéknek nagy számát és a speciálisták egész sorát követelte meg. Így történt, hogy az igazgató részvételével és több professzor közreműködése mellett a tanulmányok egész progresszív rendszere lön megállapítva és pedig két fokozatban.

Az első fokozat harminc tanulmány csoportból áll, mely nélkülözhetetlen alapját képezi a további tanulmányoknak s amelyek közt első helyen a Lamprecht alapvető kurzusa áll, egy bevezetés-féle a történelmi tanulmányokba, melynek tárgyai a középkori német források olvasása, forráskritika és egyszerű történelmi tények megállapítása. Elemi gyakorlatok a német polgárosultság történetéből véve s a XIX. század társadalmi és gazdasági története egészítik ki e tanulmánycsoportot.

A tanuló ezen első kötelező kiképzés után választhat a speciális kurzusoknak nevezett különböző másodfokú kurzusok közül egyet, amelyek három tárgykörre oszlanak, úgymint:

fejlődési pszichológia („Entwicklungs-psychologie“), magába foglalva a gyermekrajzokkal összefüggő pszichogenetikai tanulmányokat, bevezetést a gyermekkor összehasonlító lélektana módszereibe, s gyakorlatokat a gazdasági élet pszichológiája köréből; azután az egyes civilizációk történetének szentelje, mely a világ különböző polgári és kultúrtársadalmi körébe vágó gyakorlatokkal foglalkozik, lehetőleg minden egyes nemzet saját fiainak vezetése alatt. Ebben a négy tanszék már be is van töltve, kettő a német művelődéstörténet, egy a francia művelődés s egy a kínai művelődés története számára. Végül Lamprecht még egy harmadik kurzust nyitott a polgárosulás összehasonlító történetének, beleértve az egyháztörténetet is.

Össze van kötve a főbb kurzusokkal néhány gyakorlati óra is, ifjú tanárok vezetése alatt, kiknek közelebről van alkalmuk növendékeik kikérdezésére és megítélésére s így képesek kitölteni a gimnáziumi oktatás által hátrahagyott hézagokat. Különben iparkodnak általában kiküszöbölni az egyetemi előadások megszokott tónusát, a professzor inkább a társalgás hangján magyaráz, hogy így jobban biztosítsa a tanulók állandó és tényleges közreműködését. Az intézet már is 250 tagot számlál 9 tanárral az első szemeszter alatt.

Ebben áll főbb vonásaikban az új lipcsei egyetemes és művelődés történeti intézet programja. Megítélhető belőle, mily nagyszabású koncepció a Lamprechté, habár az idő és a tapasztalat kétségkívül módosítani fogja egyben-másban a keresztülvitelt. Nem is lehet még eredményekről szó. De feltétlenül megállapítható már is a lelkes buzgalom, mely megnyilvánul a tanulmányokban s amelynek egyik oka bizonyosan az új módszer által felpeszduilt történet kutatási kedv, a helyiségek kényelme és nem legutolsó sorban a szervező Lamprecht tanár személyes ügybuzgalma és meggyerő egyénisége. Kétségtelen, hogy egy új tudományos szellemi mozgalom van itt keletkezében, amely a történeti és különösen az egyháztörténeti tanulmányok iránt már-már lankadni kezdő érdeklődés újjáébresztése irányában nagy eredményeket hozhat magával.

V. S.

Gályarabjaink megszabadítása.

III.

Ami az isteni gondviselés más utat rendelt szabadulásukra, mert miután a derék Welcz Györgynek és Zaffiusznak azon ajánlata, melyet a nápolyi angol követ Littelton is támogatott, hogy a gályarabokért 100—100 arany váltságdíjat fizetnek, sem vezetett eredményre: a spanyolok segítségére a Földközi-tengerre küldött hollandiai hatalmas hajóhadat jelölte ki e kegyelmi munka elvégzésére.

A fáradhatatlan Zaffiusz Miklós erről értesülvén, azonnal sietett a gályákon raboskodó magyar lelkészek vigasztalására. 1675 dec. 4-én kelt levelében tudatja velük, hogy nov. 28-án irt levelüket vette. Együtt könnyezett, jajgatott és sóhajtozott velük. Minden levelükre válaszolt. Isten a bizonyossága, hogy augusztustól kezdve, mely hónapban kérvényüket hozzá küldték, tolla, szíve, lelke sohasem nyugodott, mindenfelé zörgette az ajtókat, mindenfelé irt ügyükben, ismerőst, ismeretlent egyaránt felhívott. És mindenfelől reménység sugára tündöklök vissza. Az angol országgyűlés alsó háza, ezt az ügyet komolyan megvizsgálta és rajta nagyon felháborodott. Legnagyobb oltalmazójuk a nápolyi ügyvivő, dec. 3-án kelt levelében arról értesítette, hogy ott kilenc hollandiai hajó kikötött, a többi a páratlan hős Ruyfer tengernaggyal váraкоzik, aki ügyükben a legtöbbet tehet. Mindenfelől szabadulásuk égi harmata sugárzik. Bécsből biztos forrásból azt a hírt vették, hogy a szövetséges Holland rendek hathatósan közbeléptek mindnyájuk szabadulása ügyében Lipótnál. Láthatják, hogy mindenütt és mindenfelé munkálkodnak értük, s levelét e szavakkal végzi: „Ezt mondja az Úr: megszabadítom az én pásztoraimat!”¹ Egy másik, valószínűen² Har-

¹ *Ember Pál*: i. mű 461., 462. l.

² Ertesítsék ezekről a Teaté városában fogva levőket, kiknek nyolc napja írtam és ma is írok. *Ugyanott* 462. l.

sányi Istvánhoz irt s az előbbi levél szerint ugyanazon napon kelt levelében is örömtől eltelve mondja, hogy most minden reménységüket Ruyter tengernagyba helyezik, aki már kilenc hollandiai hajóval Nápoly alatt van.¹

Zaffiusz csakugyan jól volt értesülve, mert mihelyt Ruyter tengernagy, a híres holland hős, hajóhadának egy részével 1675 dec. elején a nápolyi kikötőbe érkezett, azonnal érdeklődött a gályarab lelkészek sorsa iránt, valamint kartársa Häen János is, aki dec. 12-én kötött ki. Tengerész papjaik Westhovinsz Tivadar és Viret Egyed meglátogatták őket a gályákon, vigasztalták a szenvedő hivallókat s pénzt adtak élelmükre, majd ez utóbbi, a Nápoly előtt állomásozó holland hajóról, dec. 14-én kelt levelében, Häen altengernagy megbízásából, arra kéri a Krisztus nevéért gályarabságot szenvedő magyar lelkészeket, hogy az ügyükre vonatkozólag tiz pontban feltett kérdésre adjanak írásban határozott nyilatkozatot, hogy az Isten segedelme és Krisztus kegyelmével, megszabadításuk ügyét annál szerencsésebben munkálhassa. Melyre ezek oly meggyőző feleletet adtak, hogy abban napnál fényesebben kimutatták, hogy nem lázadásért, hanem egyedül és kizárólag vallásukért szenvedik iszonyú kínjaikat.² Häen ekkor néhány tisztjével és Virettel a nápolyi alkirályhoz ment, hogy előtte az ártatlanul szenvedő magyar gályarab lelkészek ügyét feltárja, aki mindent ígért s ha kiszabadulásukra nézve kiterő feleletet adott is, kilátásaik most már hovatovább kedvezőbbek voltak. Mindenfelől jó híreket vettek.

Igy a zürichi egyház lelkészei 1675 dec. 27. levelükben tudatják Zaffiusszal, hogy úgy az ő, valamint a fogoly lelkészek levelét megkapták, a gályarabok feleségeinek Bécsből keltezett s férjeik kiszabadítására segélyt kérő levelével együtt. Az ügyet a tanács elé terjesztették s a szövetséges helvét kantonokat megkeresték s elhatározták, hogy számukra gyűjtést rendeznek. A helvét kantonok gyűlése az év utolsó hetében lesz Arauban, hol erről határozni fognak.³ Zaffiusz erre örömmel válaszolt, tudatta, hogy Ruyter tengernagy a minap Nápoly alá ment és az alkirálynál a gályarabok szabadon bocsátása ügyében közbelépett, a hajóhad ugyan Sziciliába ment, de Vandalen konzul hátramaradt. Még biztosan nem

¹ A zürichi Staatsarchivból.

² A levél, a kérdések s az arra adott felelet *Ember Pál*: i. mű 470—480 l.

³ A zürichi Szaatsarchivból.

lehet tudni mit reményelhetnek. A hajóhad lelkésze meglátogatta a gályarabokat és pénzadományyal megajándékozta őket.¹ Sőt midőn másnap Schorer János és Lauber Mátýástól vett levelekből, a foglyok megszabadulásáról biztosabb értesülést nyert, lelkesült örvendézzel tudatta ezt harmadnap² a zürichi lelkészekkel s levelét bizonyára a Velencében lakó s rabtársai ügyében utazó Beregszászy Istvántól tanult eme magyar szavakkal kezdte: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk!“ Bruyninx Henrik bécsi holland nagykövet egy emlékiratot adott be a gályarabok ügyében Lipóthoz, mint Malapert Ábrahám levelének másolatából kitűnik, Ruyter tengernagy pedig a nápolyi alkirályhoz írt, mint ez az olasz másolatból látható. A küldött pénzt szétszította a hitvallók között, hogy élhessenek. Mint több levelét ezt is az ismeretes kronosztikkonnal zárja: „Így szól a seregeknek ura: Íme én megszabadítom az én fogoly pásztoraimat“. Viret Egyed azzal biztatta a gályarabokat, hogy három nap mulva véget érnek szenvedéseik. De, mint előbb említve volt, ekkor a hajóhadnak hirtelen a harc színtere Szicília felé kellett menni s vele a szabadulás reménye is messze távozott.

Míg Ruyter a szicíliai vizeken hajóhadával a franciákkal viaskodott, a megszabadítás ügye nagyon lassan haladt előre. A szenvedő fogoly lelkészek, felkeresték kérvényükkel Ruytert, melyben elpanaszolják, hogy a nápolyi alkirály, a helyett, hogy megszabadítaná őket, inkább csak újabb üldöztetésükre adott alkalmat. Bizonytalanságban voltak tehát. Januárban arról beszéltek Nápolyban, hogy a holland hajóhad a középtengerről visszavonul, De ez nem bizonyult alaposnak, mert nem sokára a derék Welcz azt írta Zaffiusznak, hogy úgy értesült, miszerint a tengernagy utasítást és levelet kapott kormányától azon parancscsal, hogy még hat hónapig tartson ki Sziciliában³ s Kocsi Bálint tudósítása szerint⁴ ezek egyikében az is benne foglaltatott, hogy a gályarabok kiszabadítására szorgalmas gondja lenne, akinek már ez előtt is nagy vala. Írt azonnal a nápolyi alkirálynak a gályarab lelkészek ügyében, aki felhívta az államtanácsot, hogy vizsgálja meg a foglyok iratait; ez az állami főtörvényszék január 22-én azon ítéletet hozta, hogy a fogva lévőkért ártatlanok és minden késedelem nélkül szabadon bocsátandók.

¹ Az 1676 jan. 17. kelt levele *ugyanott*.

² A jan. 20. kelt eredeti levél *u. o.*

³ Zaffiusz levele 1676. febr. 12-ről a *zürichi Staatsarchivban*.

⁴ Kösziklán épült ház ostroma 120. 1.

Mikor így már kiszabadulásukat várnák, hirtelen azon hír terjedt el Nápolyban, hogy a holland hajóraj hazakészül, a gályarab lelkészeket nem bocsátják el, hanem más ürügy alatt letartóztatják. Sorsuk tehát rosszabbra fordult s erre a hírré azonnal a régebbi kegyetlen bánásmóddal súlytattak, pedig bilincseik feloldását ez alatt Bécsben is elrendelték, de róla még mit sem tudtak.

Bruyninx Henrik Károly bécsi holland követ ugyanis, 1676 január 20. körül, egy kiváló tanulmányra valló nagyobb emlékiratot nyújtott be Lipóthoz,¹ melyben annak előrebocsátása után, hogy a szövetséges holland rendeknek, az ártatlan magyar prédikátorok szabadon bocsátása ügyében tett közbelépése a királyi jogot nem kisebbíti, kimutatja, hogy a magyarországi vallásüldözés, különösen az örökös tartományokra, de általában az egész keresztyénségre nézve kárhözatos, veszélyes, keresztyén emberre pedig mindig bántó és az örök üdvösségre vonatkozólag ártalmas; bebizonyítja, hogy a pozsonyi vértörvényszék lefolyása nem a lázadásnak, hanem az evangéliumi vallásnak, nem a lázadóknak, hanem az Isten magyarországi egyházi szolgálóinak iszonyú módon való üldöztetése; végül hangsúlyozza, hogy nem bizonyítékokkal, hanem teljesen ártatlanul ítélték el a lelkészeket, akik ártatlanságuk tudatában a pozsonyi törvényszék előtt megjelentek, ott semmit reájuk nem bizonyíthattak, a térítvények aláírására mégis a legilletlenebbül sürgettettek.

Bruyninx emlékiratának csakhamar meglett az óhajtott eredménye. Hoffmann Rudolf bécsi ev. lelkész már 1676 jan. 31-én tudatja egy pápai barátjával, hogy a magyar gályarab lelkészek megszabadítása csaknem bizonyos, mivel a királyoknak királya úgy igazgatta Lipót elméjét, hogy legközelebb egy olyan értelmű királyi rendelet kiadását várhatják, ha magukról térítvényt adnak, hogy sem bosszút nem állanak, sem a hazába vissza nem térnek, mely kegyetlen kegyelem megváltoztatásáért kérvényt kellene beadni, hogy az Istennek sokat szenvedett szolgálói egyházaikba és családjaikhoz visszatérhessenek. Grácha már küldtek ily rendeletet, de ez csak a Stíriában raboskodókra vonatkozik. Majd tudatja, hogy a fogva levő magyar lelkészek szerencsétlenné lett nejeinek a zürichi és baseli egyházi szolgálókhoz irt levelét vette és rendeltetési helyére küldötte. Az evang. kantonok

¹ A közvetlenül Lipóthoz beadott kísérő levél a bécsi csász. és kir. házi-, udvari- és államlevéltárban; az emlékirat az esztergomi herceggprimási főegyházmegegyei könyvtárban.

készek a foglyokon segíteni, azoknak megszabadításán munkálkodni és nekik pénzsegélyt küldeni.¹

A segélygyűjtést valóban el is kezdték. Genf tanácsa 1676 jan. 25. tudatja a zürichi tanácsal, hogy a szegény magyar fogoly lelkészek részére készek segélyt gyűjteni; úgy értesültek, hogy az angol király is hajlandó megszabadításuk ügyében közremunkálni, de még semmi bizonyosat nem tudnak. A Velencében lakó s ezek sorsának jobbra fordulásán buzgólkodó református egyének Turretin genfi lelkész és teológiai tanárhoz kérvényt küldtek s ami pénzádomány ezen szegény üldözöttek részére befolyt, azt el is küldték nekik.² Winterthur város bírása és tanácsa pedig azt jelentette jan. 28-áról a zürichi tanácsnak, hogy a magyar gályarab lelkészek tanítók részére elrendelt gyűjtés a csatolt jegyzék szerint 280 forint 32 schilling és 3 fillért eredményezett.³

Ez alatt Bécsben komolyan tárgyaltak a gályarabok megkegyelmezéséről s teljes hitelt érdemlően állíthatjuk, hogy Bruyninx érvei és a szövetséges holland rendek iránt való figyelem, nagy befolyással voltak Lipótra, akinek ugyanis sikerült egy rendeletet kieszközölni a gályarabok magyar lelkészek szabadon bocsátásáról, mely 1676 febr. 8-áról kelt s tartalma az, mint Hoffmann lelkész egy héttel előbb pápai barátjának megírta. A Criszophorus de Abele aláírásával, Lipót meghagyásából kiállított rendelet ugyanis világosan mondja,⁴ hogy Bruyninx közbenjárására megengedi a király, miszerint a gályákon levő lelkészek szabadon bocsátásának, ha magukról tértívényt adnak, hogy sem bosszút nem állanak, sem a hazába vissza nem térnek. Abban a feltevésben adja meg beleegyezését, hogy Németalföld rendei alkalmilag ugyanígy járnak el katolikus alattvalóikkal szemben.⁵ Lipót már febr. 15-én értesítette hollandiai megbízottját Kramprichot,⁶ hogy Bruyninx közbenjárására a gályarab magyar lelkészek szabadon bocsátását febr. 8-án megengedte. Úgy látszik igen nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek Bécsben, pedig nem volt abban semmi humanitás, szem keresztyéni szeretetből származó kegyelem, mert a hazatérési tilalom miatt az túlszigorú volt; csakhogy mint Zollikofer Mihály

¹ Eredetije a pápai reform. egyház levéltárában.

² Zürichi Staatsarchiv.

³ Ugyanott.

⁴ A bécsi csász. és kir. házi-, udvari- és államlevéltárból. Ungarn No. 274.

⁵ Zürichi Staatsarchiv. E. II. 456. szám 905. I.

⁶ A bécsi csász. és kir. udvari-, házi- és államlevéltár.

tudatta Zaffiusszal, többet nem lehetett elérni; idővel ezt a kikötést majd tán enyhítik, vagy feloldják.¹

Minderről sem a gályarabok, sem nápolyi és velencei jóltevőik nem tudtak semmit.

De az Úr nem hagyja el övéit! Midőn kiszabadulásuk felől már alig volt valami reménységük, febr. 11-én örömmel vették észre, hogy a hollandi hajóhad Nápoly felé közeledik. Az olasz tisztek gályarab lelkészeinkkel délelőtt tíz órakerülében felbent hagyták a munkát, vasbílincseiket feloldozták és egy tisztességesebb gályára szállították őket, ahonnan estve szabadon bocsáttattak, mivel a tengerparton már nagy örömmel vártak rájuk a hollandi hajóhad lelkészei Weszthoviusz Tivadar és Viret Egyed sok tiszttel, kiket a tengernagy küldött értük, hogy a hitvallókat a maguk hajóira vigyék. *Tehát a még életben levő 26 magyar prédikátor, a hírheft gályákon kiállott háromnegyed évi szakadatlan munka és rémítő szenvedés után 1676 február 11-én Nápolyban megszabadult — és Zaffiusz szavai szerint — a németalföldi hajóhad parádásom kertjébe került.* Míg a holland hajókra jutottak, mentesem mintegy álomban, beszélük és éneklük az Istennek nagyságos dolgait, a XLVI-dik zsoltárt. Majd lelki örömtől áthatva minden fáradalmaikat felejtve a CXXIV. és CXXV. zsoltárt énekelték. míg Häen János altengernagy hajójára jutottak, aki leirhatlan szeretettel és örömmel fogadta őket s nem tudván hogyan fejezze ki szabadulásuk feletti örömét: örömkönnyekeket hullat és hol csókolgatja, hol ölelgeti Istennek ezen elkínzott szolgálait. Majd vacsorát adott tiszteletükre, melynek végződttével nagy örömmel adtak hálát teljes szívükből az Istennek velük cselekedett sok jótéteményeiért s imádságuk előtt a CXVI. zsoltárt énekelték, azután a szabad hajón nyugodt álmra hajtották a gályák iszonyú kínjaitól megfáradt tagjaikat. A nápolyi börtönben smylődött Harsányi Istvánt és Czeglédi Pétert, Vandalen holland konzul másnap szabadította ki s miután neveik a gályarabok könyvéből kitöröltettek, febr. 12-én Ruyter elé vitettek. A tengernagy e szavakkal fogadta s üdvözölte őket. „Kedveseim! Az Isten-től kegyelmesen nyert oly sok győzelmeim között ez a legnagyobb, amellyel Krisztusnak ártatlan szolgálait az elhordozhatatlan teher alól megszabadítottam.“² Egyelőre hosszabb ideig Palermó kikötőjében Ruyter hajóin maradtak, részint

¹ Zürichi Staatsarchiv. Zaffiusz febr. 22. levele.

² *Kocsi Bálint*: i. mű 122. l. és Zaffiusznak 1676 márc. 21. Heidelberghez írt levele a zürichi Staatsarchivban.

hogy kipihenjék fáradalmaikat, részint hogy valami Velencébe menő alkalmas hajót megvárjanak.¹

Mi természetesebb mint az, hogy midőn a történekről az ügyükben annyit fáradozott Zaffiusz értesült, legelső kötelességének tartotta, hogy mindazokkal akikkel összeköttetésben állt, az örömhirt tudtul adja. Azonnal levelet irt tehát a zürichi egyház lelkészei, az iskola tanáraihoz s általuk a református Helvécia lelkészei és tanáraihoz, jóltevőihez, melyben örömmel teljes lelkesedéssel tudatja, hogy mig eddig csak a magyarországi egyházak legjobb pásztorainak iszonyú szenvedéseiről, sóhajtásairól és könnyező szemekkel teljes nyögéseiről irhatott, most ezeknek dicsőséges szabadulását hirdetheti, mert a Jézus Krisztusnak a nápolyi gályákon és a börtönökben szenvedett 26 hív szolgája, a nápolyi alkirály kegyelméből Ruyter tengernagy közbenjárására aranyzsabadságát visszanyerte és Istennek szabadulásukért hálát adva, dicséretet énekelnek, de 16-an még Bukkariban, Kodermann parancsnoksága alatt börtönben szenvednek.² Majd egy másik levelében³ miután annak ajánlása aláírásában *magát az Isten igéje szolgájaként nevezte volna meg*, a svájci református egyházak lelkészeivel és az iskolák tanáiraival közölte az örömhirt, hogy a hithős magyar egyházi szolgák már 18 nappal ezelőtt megszabadultak a gályák iszonyú kínjaitól és az isteni kegyelem kikötőjére, Ruyter hajójára vitettek, hol a szentek egységén örvendenek s az Örökkévaló dicsőségét nappal és éjjel énekkel magasztalják. Végül dr. Heidegger Henrik zürichi theol. tanárral tudatta az örömhirt,⁴ a 26 gályarab lelkész megszabadulását és a holland hajóhad paradicsomkertjébe való helyezését. Ruházatukról és életük fenntartására való más szükségseikről, soha eléggé meg nem dicsérhetőleg Welcz György gondoskodott.

Ez a derék nápolyi kereskedő 1676. febr. 25. levelében örömmel írja,⁵ hogy 26 gályarab csudálatosan megszabadult, kik Ruyter hajóján Szicilia felé vitettek, onnan pedig Amsterdamba mentek, hogy annál könnyebben visszatérhessenek a hazába. Tudatja, hogy ruházatukra, utazásokra és egyéb szükségleteikre 563 aranyat költött, melyből most megkapott 200-at s így még 363 arany a hátralék. Otrokoecinak 4,

¹ Ugyanott.

² *Zürichi Staatsarchiv.* 1676 febr. 22. kelt levél.

³ *Ugyanott* a febr. 29-én kelt levélben: „Verbi divini Minister et Medicinæ Doctor“.

⁴ *Ugyanott* levele 1676 március 21-ről.

⁵ Megvan a pápai reform. egyház levéltárában.

Szomódi Jánosnak 6, Komáromi Istvánnak 8, Alistáli Györgynek $8\frac{1}{2}$ birodalmi tallért adott. Gennatius Éliás Jánosnak, Lauber és Schorer velencei kereskedőknek 230 arannyal tartoznak, reményli, hogy ezt az összeget a maga idejében megfizetik. Velencében járván biztosították, hogy a genfi, baseli, zürichi, szentgalleni és genfi gyűjtelekből ezen kiadásokat megfizetik. Tehát még $181\frac{1}{2}$ arany és előbből 100 arany visszatérítését ígérték meg; kéri, hogy mindegyik hitfelekezet a költségekből reá eső fele részt fizesse ki. Amit a maga részéről erre az ügyre költött, az Isten nevéért tette. Valóban egy igaz keresztyén szól hozzánk e sorokból, aki hiven teljesítette a szeretet nagy parancsolatját s magát az isteni kegyelem erre kiválasztott eszközének tartotta.

Hogy milyen érzelemmel fogadták a megszabadítás hírének mindenfelé, annak feltüntetésére áljon itt egy kis részlet Turretin Ferenc genfi lelkésznek a hitvallókhöz küldött leveléből: „Valamint a ti kegyetlen fogságtokról való rettenetes hír, mely néhány hónap előtt bennünket megrendített s melyet nemrégiben hozzánk intézett kedves leveletek, ama szörnyű szerencsétlenség magyarázója megerősített, minket és a mi egyházunkat a legnagyobb fájdalommal illette: úgy nem lehet kimondani, mily végtelen örömmel töltött el minket ama jeles Zaffiusz doktortól tegnap ide érkezett levél, mely a jó és nagy Isten által néktek adott szabadulást, ama vitéz és kegyes hajóhad vezérének Ruyternek munkáját hírül adá. Aldassék mindörökké az Úr neve, aki forró sóhajtásaitokat s a mi könyörgéseinket meghallgatta és föloldá kegyetlen bilincseiteket, melyekkel megkötövté valátok . . . Ti boldogok. kiknek adatott az Úrtól, nemcsak, hogy higgyetek benne, hanem hogy szenvedjete érette! Ti szerencsések, kiket azon tiszteletr méltóztatott az isteni megváltó, hogy annak jegyeit hordozzátok a ti testeitekben és annak nevéért háborúságot szenvedjete! nemcsak hogy szenvedjete, hanem végre mint győzők ő benne győzedelmeskedjete és a ti Megváltótoknak győzedelmi éneket énekelhessetek“.¹ Ismerjük Waser Gáspár zürichi lelkésznek tisztársai nevében ismeretlen címzetthez írt levelét is,² melyben örömmel értesíti, hogy tegnap vették a nápolyi gályákon fogva levő magyar lelkészek szabadulásának örömhírét. Aldott legyen az Isten neve, kiált fel, aki nem adta a nyomorúságot szenvedőket az ellenség zsákmányául;

¹ Az 1676 febr. 24. kelt levél, *Egyháztörténeli Adattár* 1902 I. évf. 80. l.

² Zürichi Staatsarchiv.

majd jelzi, hogy még sok munka vár reájuk, ki kell elégtetni az istenfélő kereskedőket, a Bukkariban fogva levőket pedig ki kell váltani.

De térjünk vissza a palermói kikötőben Istent hálaadó énekkel dicsőítő hitvallókhoz, akik a kedvező alkalmat várják az indulásra.

Ilyenül kínálkozott márciusban egy angol kereskedelmi hajó, mely Andresen Jakab parancsnoksága alatt állott, mint a Ruyter által, Szicilia északi partján fekvő Milazzo kikötőjében 1676 márc. 25. kiállított útlevélből láthatjuk, mely egyenként megnevezi a megszabadítottakat és így hangzik: „Ruyter Adorján Mihály, a németalföldi nagyhatalmú országrendek hajóhadának tengernagya, a hajóhad vezénylője: Miután Séllyei István, Harsányi István, Steller Tamás, Nikléczi Sámuel, Komáromi István, Ujvári János, Leporinusz Miklós Zedéni István, Szomódi János, Köpeczi Balázs, Nikléczi Boldizár, Bugány Miklós, Körmendi György, Alistáli György, Végh András, Jablonczai János, Otrokoczi Főris Ferenc, Szódói András, Krasznai Mihály, Szentpéteri Márton, Szalósi Mihály, Bátorkeszi István, Kocsi Csörgő Bálint, Simoni Péter, Czeglédi Péter és Kálnai Péter, mindnyájan magyar evang. tanítók, akik közel egy év óta a spanyol király gályáin, mint rabszolgák bilincsek és rabláncokra verve Nápolyban tartattak, a mi keresztyén közbenjárásunk és kérelmünkre Delos Velez örgróf úrnál a nápolyi királyság királyi helytartójánál, Ő exellenciája által ama rabságból felszabadítottak, ennél fogva engedtessek meg, hogy Ő nagyhatalmasága hadi hajóin tartózkodhassanak mindaddig, amíg valamely Andreten Jakab vezénylete alatt álló angol kereskedelmi hajó elindulásával, kényelmes alkalom nem kínálkozik arra, hogy azon Velencébe szállíttassanak. Felkérjük tehát szolgálatkészséggel és komolyan Ő császári és királyi felségét, a királyokat, köztársaságokat, fejedelmeket hatalmasságokat, rendeket és városokat, valamint a kormányzókat, hadvezéreket, intézőket és parancsnokokat, végre a városok és várak minden más parancsnokait, a fentebb említett Ő nagyhatalmaságának barátait és szövetségeseit, vagy a vele vizen és szárazon semlegességben állókat, tehát mindenkit, akivel a magyarországi egyházak fenntnevezett 26 evang. tanítója érintkezik, hogy ezeket az egyesült Belgiumba való utazásuk alatt mindazon országokban és területeken, amelyeket legközelebbieknek és legkényelmesebbeknek találnak, szabadon és feltartóztatás nélkül hagyják utazni és ne engedjék meg, hogy valahol feltartóztassák, vagy akadályozzák őket, sőt

inkább minden segélyben, támogatásban és segítségben, hivataluk és rangjuk méltóságához képest részesítsék. Amit azután mi, minden alkalommal és esetben, készséggel és barátságos érzelmekkel fogunk viszonzni. Ő császári és királyi felségének, a királyoknak, köztársaságoknak, fejedelmek, hatalmasságok, rendek és városoknak, valamint a kormányzók, hadvezérek, intézők és parancsnokoknak, végre a városok és várak minden más parancsnokainak vizen és szárazon; nemkülönben amaz alattvalók és lakosoknak, illetőleg mindenkinnek a maga állása és állapota szerint. Az Istennek fentnevezett szolgálói mindnyájan hajókról és olyan helyről jönnek, amely egészséges és fertőző járványok és betegségektől ment. Kelt a milazzói öbölben horgonyozó Concordia nevű hajón, 1676 március 25-én. Michael Adrianus Ruyter teljhatalmú hadvezér úr rendeletére. Johann van der Poort¹.

Thury Etele.

¹ Egyháztörténeti Adattár 1902 I. évf. 77—78. l.

KÜLFÖLDI EGYHÁZI SZEMLE.

Külföldi egyházi élet.

A magyarországi katolikusoknak Szegeden tartott idei nagygyűlésén — úgy olvastuk — elvi ellentétek merültek fel a vezető férfiak között. Az elvi ellentétek nem a katholicizmus organizálásának szükségessége, vagy módja, hanem a már kész organizáció tevékenységi iránya körül támadtak. Az a kérdés volt az ellentétek ütköző pontja, hogy általában a magyar katolikus világ organizációja, — különösen pedig az ú. n. katolikus népszövetség foglalkozzék-e politikával, vagy nem?

A kérdés egyelőre eldöntetlen maradt. De amint a jelek mutatják, a harcias elemek érvényesülnek inkább. Azok, kiknek már eddig is sikerült nem csak bevinni a felekezeti jel-szavakat a napi politikába, hanem akik már eddig is jelentékeny eredményeket értek el a szépmúltú magyar liberalizmus kompromittálása körül. A néppárt eddigi sikerei, melyek — sajnos — az ú. n. nemzeti kormányzat egyedül álló maradandó eredményei, arra ösztönzik a katholicizmus harciasabb elemeit, hogy még nagyobb hévvel vessék magukat a napi politika küzdő terére, még jobban szervezzék a magyar katolikus társadalmat és a különböző katolikus szervezeteket, mikor politikai mérközésről van szó, valamennyit maguk mellett mozgósítsák.

A különféle tudományos, jótékonyági, közművelődési és társadalmi szervezetek nem arra valók eme harcias elemek szemében, hogy a katolikus tudományt és jótékonyágot ápolják, a katolikus nép nagyon is hátra maradt kulturális helyzetét javítsák, vagy hogy a katolikus polgárság és munkás osztály szociális bajait orvosolják: hanem arra, hogy középontok legyenek, amelyek közül a magyar katolikus társadalmat, minden egyes egyén számára felállítván az ő

szükségletei és igényeinek megfelelő kategóriákat, szervezzék és azután, mit sem törődve az egyes szervezetek eredeti rendeltetésével, befogják a harcoló katolicizmus politikai csatakocsijába.

Mi magyarok, viszonyaink hátra maradt voltánál fogva, rendszerint a műveltebb az előrehaladottabb nyugati államok utánczóik szoktunk lenni minden fontosabb törvényes és társadalmi intézményeinkben. Első sorban a legközelebbi nyugati szomszédától kölcsönözzük a jót és rosszat egyaránt. De azután, főleg az egyházpolitikai téren, inkább a nagy németek nyomdokain járunk. Talán azért, mert osztrák szomszédaink is őket utánozzák. Hogy másról hallgassak, csak a kongrua-törvényre hivatkozom, mint korábbi eredményre. A legújabbak közül a magyar katolicizmus politikai szervezkedésénél is ott látjuk a német centrum hatásának nyomait.

A német birodalmi centumpárt ez idő szerint a világ legkompaktabb és legcéltudatosabb politikai pártja. Mióta a vaskancellár kiméletlen erélye ezt a pártot magával szemben megteremtette, azóta bámulatos eredményeket is ért el ez a párt. Első sorban is Canossába kergette a hatalmas Bismarkot. Azután teljesen kezébe kerítette és sokáig is tartotta a birodalmi politikát. Hasonló eredménnyel dolgozott az egyes német államokban is. Nagy sikereit főleg annak köszönheti, hogy bár a katolikus érdekek védelmére alakult és manapság is első sorban a katolicizmus érvényesülésére törekszik: mindazonáltal igyekezett letagadni felekezeti jellegét és mint konzervatív párt akart szerepelni. A hetvenes években is ezt hangoztatta már, amikor a Bismark-féle egyházpolitikai törvényeket a radikálizmus szülöttének bélyegezte és amikor ezek ellen, nem a katolikusságuk, hanem a lassú, biztos és fokozatos haladást sértő mivoltuk miatt indított engesztelhetetlen és sikeres hadjáratot.

Ma már ott áll a centumpárt, hogy a birodalom nem katolikus, de annál inkább konzervatív elemei szívesen fognak vele kezét minden liberálisabb törekvés ellen. Nem kell éppen radikálisnak lenni valamely törvényjavaslatnak — elég ha liberális is — és a centrum, meg az ú. n. konzervatív párt, a felekezeti választófalakon felül kezét fognak egymással.

Hogy a centrum azért felekezeti párt: az kétséget nem szenved. A mi néppártunk, mely hasonlóképen katolikus felekezeti érdekek istápolására alakult, szintén konzervatív párt, még ha annak idején lehangosabban követelte is a magyar vezényleti nyelvet. Ma is konzervatív párt, sőt most már nem szívesen veszi, — akácsak a centumpárt — ha fele-

kezeti pártnak mondják. De mert legutóbb, amióta Ausztriában is a keresztény szocialisták oly fényes eredményeket értek el, úgy látják némely vezető politikusai, hogy ebben az országban, hol több mint 10 millió katolikus van, a felekezeti jelszavak alatt talán jobban lehetne érvényesülni, azért nálunk a néppárt lassanként elhagyja a németországi centrum által követett utat és az ausztriai keresztény szocialisták nyundokaiba kíván lépni. Innen támadt Zichy Aladár és Rakovszkyék között Szegeden az összeütközés.

A centrum, több mint 30 éves fennállása után is megtartja a látszatot, hogy ő politikai párt és nem felekezeti. Azaz, hogy így hirdeti. De ha céljai úgy hozzák magukkal, bizony csak összekeveri ő a vallást és a politikát és a klerikalizmust is azonosítja a katholicizmussal. Éppen ez az oka annak, hogy a pápa is igen nagyra becsüli és szereti a centumpártot.

A bécsi „Reichspost“ szerint, midőn az egyesült-államokbeli dakkai püspök egy több órás kihallgatáson beszámolt az északamerikai egyesült-államokbeli katolikus szervezeti törekvésekről, és sikerekről és nehézségekről: X. Pius a német birodalmi centrumot ajánlotta az amerikai püspök figyelmébe. Vegyék, úgymond, például maguk elé a németországi népszövetségeket és a centrumot. De ne csak ezeknek szervezetét, hanem azok szellemét is és igyekezzenek ezt követni. Hiszen éppen az a szellem, mely a német centrumot áthatja, emeli ezt a pártot toronymagasságnyira minden más nemzetek katolikus szervezetei felé.

X. Piusnak eme nyilatkozata, bármennyire hizelgő is a centrumra nézve, mégis kellemetlenül érintette azokat a pártbelieket, akik a taktika érdekében szeretnék letagadni a párttól a felekezeti szint. Éppen ezért egyes centumpárti organumok kétségbe vonták a „Reichspost“ közleményének hitelességét, vagy legalább is azt, hogy hűen adta volna a szentatya szavait, melyeket a dakkai püspökön kívül aligha hallott valaki.

Persze, Németország liberális körei jól tudják, hogy mennyire „nem felekezeti“ a centrum. Éppen azért sajtójuk nagy előszeretettel gyűjt össze minden anyagot, mellyel a centrum jezsuita taktikájára reápiríthat. Így tette közzé egyik lapjuk azt, hogy a karlsruhei Szent István templom ajtajára szegzett imarend szerint a katolikus hiveknek június hónapban centumpártért is kell imádságot mondaniok. Ezt a katolikus magyarázat azzal akarja elűtni, hogy csak egy testvéri egyesület véleményéről van szó, mely teljesen magándolog.

Ami a centрупárt ama törekvését illeti, hogy magát a felekezetiességtől tisztára mossa, bármennyire indokolatlan is a jelen viszonyok között, a jövőben annál több sikerre számíthat. A modern gazdasági és társadalmi viszonyok oly gyorsan fejlődnek, hogy egy liberális pártnak, illetőleg a liberális pártoknak létét komolyan veszélyeztetik. A szociáldemokrácia félelmetes előnyomulása éppen azt a pártárnyalatot robbantja szét, mely haladni akar ugyan, de a gyökeres reformoknak még sem kapható, mert nem akar „a sötétbe ugrani“. A liberálisok kisebb része a radikális irányhoz csatlakozik, a többsége pedig mind jobban-jobban hátrál a konzervatív elemek tömör, legtömörebb falanxához, a centrumhoz.

Egy katolikus professzor, dr. Spahn, egy centrupárti gyűlésen, Forbachban, egész öntudatossággal mutatott reá arra, hogy Németországban csak két olyan párt van, amely megbízható, t. i.: a centрупárt és a szociáldemokratapárt. „Azt hiszem — úgymond — hogy nincs messze az az idő, amidőn minden keresztény, kinek a nép iránt érző szíve van és aki ennek szervezését óhajtja, a centrupárti talaján fog össze találkozni, mint a munkás párttag, hogy ezt a pártot diadalra juttassa.“

Tényleg a centрупárt mindenféle sikerekre hivatkozhatik. Az idők megváltozott voltának jele, hogy p. o. a badeni nagyhercegségben az idén kivivta a centrum az ú. n. szószék paragrafus eltörlését, illetőleg módosítását. A „Kanzel-paragraph“ még 1874-ből, a Kulturkampf legizgalmasabb idejéből való. A nevezett törvény 16. §-ának *b)* és *c)* pontjai kemény büntetéssel sújtják azt a lelkészt, aki fenyíték és büntetés alkalmazása által akarja hiveit visszatartani törvényes kötelességeik teljesítésétől, vagy akár a választásoknál gyakorol reájuk ily módon befolyást.

A centrum 1908-ban is kísérletet tett a törvény módosítására, de a kormány, habár a módosításra irányuló törekvés jogosságát elismerte, a viszonyokat nem tartotta alkalmasnak a módosítás keresztül vitelére. Azonban az idénre már megváltoztak a viszonyok és az említett két §, illetőleg két pont új szövegezést nyert, mely szerint csak azt a lelkészt sújtják büntetéssel, ki az egyház fegyelmi eszközeinek felhasználásával a választások eredményét egy bizonyos irányban befolyásolja. A módosítást mind a két kamara elfogadta abban a reményben, hogy maguk az egyházi hatóságok fognak legjobban arra ügyelni, hogy a lelkészek hivatalos minőségükkel, politikai szempontokból, vissza ne éljenek. Evangé-

likus részről már régebben is történt e tekintetben intézkedés, mert a főkonzisztórium utasította a lelkészeket, hogy az egyházi hatalmat politikai célokra ki ne használják s ha részükre fenn marad is az állampolgárokat megillető teljes szabadság, de ezzel igyekezzenek úgy élni, hogy a pártküzelmeken felül emelkedjenek. — Római katolikus részről azonban még eddig a freiburgi püspök nem tiltotta el papjait a politizálástól, ki valószínűleg nem is fogja.

A katolikus társadalom minden irányú szervezettsége mellett jóformán nincs is arra szükség, hogy a plébánost eltiltsák a politizálástól. Ha a szervezés munkájában szorgalmasan részt vesz, ha népszövetségeket, legényegyleteket, keresztény-szociális szakszervezeteket létesít, ha olvasni valókkal jól ellátja híveit és alkalmi előadásokkal felvilágosítja őket: ezen különböző egyesületek tagjai választások alkalmával már kész szervezői a centumpártnak. Viszont akiket azokba be nem vonhatott, akiket tehát — bár születésüknél fogva katolikusok, — más szellem hat át: ezekre az egyházi fenyték fegyvereivel sem hathat, mert az ilyenek azokra mit sem adnak már.

A német katolikus társadalomban, a hatalmas egyleti és szakszervezeti mozgalmak következtében, a hívő és nem-hívő elemeknek elkülönülése már régen megtörtént. Azt nem mondhatjuk, hogy a katolikus társadalom nem hívő elemei hitetlenek volnának. De semmi esetre sem azok az ú. n. „jó katolikusok“, akiket a papság és a klerikális politikusok orruknál fogva vezethetnek. A liberális katolikusok és azok, kik a szociáldemokrata szakszervezetek tagjai, oly felfogást ápolnak a vallásról és közelebbről éppen a római katholicizmusról, melyet a centrum és klerikálisok egyenesen egyházellenesnek és mint ilyet hitetlennek is tartanak. A szociáldemokratapárt egyházpolitikai jelszava, t. i. hogy „a vallás magánügy“, a leghevesebb ellenzést váltja ki „a jó katolikusoknál“ — de még a jó evangélikusoknál is.

Miután a népoktatási törvény Németországon is nagy súlyt helyez a vallásos oktatásra és a vallás erkölcsi nevelésre: azért az iskola a legalkalmasabb terület, melyen az egyházak állandó befolyást kívánnak biztosítani maguknak a jövőendő nemzedék lelkületére. Különösen nagy ügyességet fejt ki ezen a téren a katholicizmus, mely mindenek előtt tanítóit organizálta s ezek útján igyekszik az iskolában és az iskolát elhagyó ifjúság között biztosítani a felekezeti propagandát. A katolikus német tanítótság szervezetének erejét mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a katolikus

tanítóság saját nem katolikus kollegáikkal alig tud megfézni az országos nagy tanító egyesületben. Mióta a német tanítóság körében nagyobb agitáció indult meg a lelkészi felügyelet ellen és a vallástanításnak a rendes tanításból való kirekesztése s az egyházhoz utalása mellett, a katolikus tanítóság éles ellentétben áll az országos egyesülettel.

A német katolikus tanítóság szervezettségét eléggé mutatja az az egy példa is, hogy a német katolikus tanítónők egyesületének 10,536 rendes tagja van. Az idén Bonnbán tartott 24-ik nagygyűlés elé terjesztett jelentés szerint a tagok 134 központi, 86 kerületi köteleket és 10 alegyesületet alkotnak s az egész egyesület 752,605 márka vagyont felelt rendelkezik.

Minden államnak, minden tartománynak meg van a maga katolikus tanító egyesülete, melyek az egész birodalom területére kiterjedő kötelekben egyesülnek. A rajnai tartomány kath. tanító egyesülete egymagában 5200 rendes taggal bír. Azonban a rendes tagok nem mind tanítók. Példának okáért a bajor katolikus tanító egyesületnek csak 300 tanító tagja van, de a rendes tagok között a 300 tanító mellett 2000 lelkész. Így lehet aztán megérteni azt, hogy a bajor katolikus tanító egyesület merev ellentétbe helyezkedett a bajor liberális tanító egyesülettel, mely márc 19-én a kultuszministerhez intézett emlékiratában azt kívánta, hogy az iskolák papi felügyelete teljesen mellőztessék.

Az iskolákban a felekeztes szellem ápolása a papi felügyelet mellett szép sikereket ér el. Ezeknek továbbra való biztosításában a pap, a tanító s a különböző egyesületek s ezek munkásai szorgalmatoskodnak. A gazdasági és szociális élet minden viszonylatai alkalmasak arra, hogy az egyenlő érdekek tömörítenek. És a katolikus propaganda egyaránt jó sikerrel dolgozik a bérmunkások és a munkaadók, a kisiparosok és nagygyárosok között. De nem csak arra igyekszik, hogy a legkülönbözőbb érdekcsoportokat katolikus alapokon létre hozza, hanem az egyes, egymással szemben álló csoportok között természetesen fennálló ellentétek enyhítésére is figyelemmel van. Szerepe főleg a mérséklésre terjed ki. Igyekszik mérsékelni a tőkés kapzsiságát, valamint a munkás elkéseredettségét. A gyöngébb erők tömörítésével azon munkát, hogy ezek sikeresebben állhassanak meg hatalmas ellenfeleikkel szemben az érdekek kiméletlen harcában.

Az idei katolikus nagygyűlésen dr. Bell esseni ügyész igen szépen fejtegette azokat az eredményeket, amiket a német

katholicizmus a gazdasági és szociális területeken elért s azokat a feladatokat, melyek itten még reá várnak.

Németország gazdasági fellendülése az 1879. évvel veszi kezdetét, midőn Bismark, szakítva a szabad kereskedelmi elmélettel, a német védvamos politikát inaagurálta. Amennyire zavarólag hatott ez a politika egész Európa gazdasági rendszerére, éppenúgy nagy zűrzavart teremtett a német birodalom gazdasági életének különböző faktorai között is. A védvamos politika hihetetlen mértékben fellendítette a német birodalom iparát és kereskedelmét, de a termelési tényezők szervezetlensége is hamarosan érezttette káros hatását. A szociális tevékenység szervezésének munkáját legelőször nem az állam, hanem a katolikus társadalom kezdte meg. Egyfelől ennek a társadalomnak csendes munkája, másfelől a tőkésék által kizsákmányolt munkásságnak mind fenyegetőbb fellépése, vetette meg alapját a német birodalmi szociálpolitikai törvényhozásnak, melyben a katolikusság, vezető pártja, a centrum, révén kiváló szerepet játszott.

Míg a centrumot a katolikus egyház ellen irányuló birodalmi törvények teremtették meg s így eleinte tisztán csak a katolikus hívek vallásos buzgalmára támaszkodhatott: addig később a népesség, főleg a munkásság gazdasági és szociális szervezése által egy, a felekezeti érdekeken felülemelkedni látszó alapra helyezkedett át. A vallásos érdekek mellett a gazdasági érdekek is a centrumhoz csatolták a választók millióit, kiket szintén az új viszonyok juttattak szóhoz az állami életben az általános választói jog behozatalával.

Az általános választójognak mindenfelé az a hatása van, hogy a különböző pártoknak, azaz a hatalmi érdekek minden csoportjának, behatóbban kell foglalkozni a néppel. A parlamentáris kormányforma a népképviselőten épül fel. A pártok ereje legfőképpen a szavazatok számától függ. A szavazókat meg kell nyerni minden lehető eszközzel. És mikor a választójog általánossá lesz, amikor az addig „senki“ számba menő milliók, a nép, osztogatja a maga szavazataival a hatalmat: csak természetes, hogy a nép, mely eddig munkagép volt, most polgártársá válik, kinek magasabb és jogosult, tehát kielégítendő igényei is vannak. Ezt hamarabb tudtára adják a részletekben a szavazatokért versengő felsőbb osztályok, mint ahogy maga a nép erre reá jönne. A szociálpolitikai törvények, a nepjóléti intézmények egy felől a caputativ benevolentiae eszköze, másoldalról pedig önbiztosítási befektetések.

A német katolikus társadalom vezetői egy ideig csu-

pán az igazi munkásság szervezésével, az ú. n. keresztény szocializmus megépítésével foglalkoztak. A földmívelő népet öröklött konzervativizmusa és ősi vallásossága így is a katolikus érdekek mellett csoportosították. De a mióta a szociáldemokrácia erős szervezete nagyban gátolja az ipari munkásság körében felekezeti alapokon teljesített szervezés sikerét és a mióta a földmives nép körében is radikálisabb hajlamokat ébresztett éppen a szociáldemokrácia agitációja: azóta a népszövetségek szervezésére vetette magát a román. katolicizmus is. Az idei nagygyűlésen már arról számoltak be, hogy a katolikus népszövetségnek 600,000 tagja van s a szervezkedés oly serényen folyik, hogy rövid idő alatt túl fogják haladni az egymilliónyi taglétszámot.

Gondoljunk csak a mi klerikálisainknak munkásságára! A keresztény szocialista párt megalakulása egyfelől, a katolikus népszövetségek szervezése másfelől azóta történt, amióta a magyar politikai élet látóhatárán is felmerült az általános választójog. A magyar katolikus társadalom készülődik az általános választójog behozatalához, nehogy ez a nagy alkotmányreform készületlenül találja. Éppen azért el lehetünk készülve arra is, hogy ha a választói jognak küszöbön álló reformja addig készül, míg a klerikális körök, a katolikus nép, illetőleg társadalom felekezeti alapokon való szervezésével elkészül: éppen a klerikálisok lesznek a népjogok kiterjesztésének lehangosabb hirdetői.

Apponyi gróf népoktatási törvénye az apáca paragrafus-sal, az állami középiskoláknak, különösbbe a királyi kath. gimnáziumoknak és jogakadémiáknak klerikális kezekbe juttatása, a főiskolai ifjúságnak felekezeti alapon való szervezése mind-mind arra céloznak, hogy a buzgó katolikus népnek az általános választói jog behozatalára legyenek vakbuzgó katolikus vezetői.

Dr. Bell is arra fekteti a fősúlyt említett előadásában, mikor a német katolicizmusnak a gazdasági és szociális tevékenység terén még fennálló s megoldandó feladatairól beszél, hogy az akadémiai ifjúságot a katolikus népesség természetes vezetőivé kell nevelni. Az ifjúság maradjon ugyan ugyan távol a politikai pártküzdelmektől, de a nép jövő vezetőireinek már az egyetemi élet idejében alkalmat kell adni a szociális iskolázásra és előkészületre. A katolikus népszövetség hatalmas alkotmányának kiépítésére éppen az akadémiai ifjúság van hivatva, mely nem csak a gyakorlati szociális reformok iránt fog érzékkel birni, hanem egyszersmind munkás lesz abban is, hogy a szövetséget megfelelő keresztényen

szociális szellem hassa át, amint ezt már IX. Leo is javasolta Rerum novarum kezdetű enciklikájában.

Miképen nálunk, úgy Németországon is, az egyesület mellett a sajtó a katolikus társadalom organizálásának leg-hatalmasabb eszköze. Már a Kulturkampf idejében is nagy fellendülést vett a katolikus sajtó, de 1880 óta szinte meg-háromszorozódott a katolikus politikai lapok és folyóiratok száma. Még nagyobb eredményt mutat fel a katolikus sajtó elterjedettsége. 1880-ban 600,000 előfizetője volt a katolikus lapoknak és folyóiratoknak s ez a szám 1907-ben már két-millióra emelkedett. A katolikus sajtó egyik főerőssége abban áll, hogy az egyes lapok és folyóiratok nem elszigetelt s különálló és így esetleg konkuráló vállalatok, hanem az Augustinus egyesületbe valamennyi be van olvadva, hogy aztán valamennyi a cél, a körülmények figyelembevételével tervszerűleg oldja meg a maga feladatát.

A németországi katolikus társadalom megannyi akciója a katolikus nagygyűlések vezetése alatt áll. Ezek adják meg még a centrum politikai magatartásának irányát is, habár a gyűlések éppenséggel nem politizálnak s ha a centrumférfiak a gyűléseken megjelennek, a küszöbön kívül hagyják a politikai fegyvereket és jelvényeket. Mert a német katolikus propagandában van valami ünnepélyes, valami magasztos, melyet nem zavarnak a napi élet kicsinyességei. Nagy hatá-sukat is éppen ezen magatartásának köszönhetik.

Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a magyar katolikus társadalom mélyebben látó vezeterei a német mintát tartják szemök előtt. A magyar katolikus világ fellépését és szerep-lését méltóságosnak szeretnék látni, mert ebben a gravitás-ban erő van. Az osztrák példák után kapkodó politikusok azonban még eddig tesznek róla, hogy a magyar katolikus világ minden erejét a politikai élet zavaros hullámaira vigye ki és ott vitézkedjék. Ha sikert arat törekvésük, akkor a felekezetek nemes versenyét a legádázabb testvérharc fogja felváltani.

p—f.

IRODALMI SZEMLE.

a) Hazai irodalom.

Csengey Gusztáv: Izráel története. Az újabb bibliai kritika eredményeinek nyomán. Eperjes, 1909. 681 lap. Ára 15 korona.

Monumentális mű jelent meg e napokban Eperjesen Kósch Árpád nagyhirű nyomdájából. Írója Csengey G., ismert nevű veterán költőnk és eperjesi ev. theol. tanár, ki évek hosszú sora, sőt majdnem egy egész élet szorgalmának méltó gyümölcseként írta meg valóban ragyogó magyarsággal Izráel történetét. Méltó ahhoz a szép tanulmányhoz, amelyet „A világ-irodalom egy műremeke“ c. alatt Jób könyvéről évekkal azelőtt, majd később a „Deuterojezsáiasról“ tett közzé folyóiratunk hasábjain. Azt hisszük, hogy Schleiermacherrel szólva prot. művelteink ez idei karácsonyi asztalának disze és szívesen látott vendége leszen.

Műve „a Biblia történeti hagyományának“ védelme céljából készült. A nagyközönséget az újabbkori támadásokkal szemben „szent könyvünk hitelre méltósága s az ótest. történeti kritika felől“ akarja tájékoztatni. Előszavában ugyanis találóan abban jelöli meg derék művének célját. „hogy kimutassa a (bibliát támadó) romboló irányok helytelenségét“. Mert hát jól mondja: „A kritika ne legyen pusztá negáció, a bibliai tradíció hitelességének (egyenes) megtagadása, hanem építő. Mutassa ki az izráeli tradícióban reánk maradt (történeti) elbeszélések alapján az események igaz lefolyását, elválasztván ezektől a későbbi korszakok átformaló toldásait.“

A testes köteten mindvégig hű maradt műve ama kimondott céljához, hogy az „az ótest. hagyomány szigorú kritikája, de egyszersmind a hagyomány védelme a romboló irányokkal szemben, melyek különösen az újabb keleti ásatá-

sokból felmerült asszir-babilóniai ékiratok különben nagybecsű történeti adataiból helytelen (vagy legalább is túlzott) következtetésekkel vannak összeállítva s azt akarják kimutatni, hogy a Biblia őtest. része nem egyéb, mint babilóniai irodalmi utánczat“. Majd így folytatja: „Míg a német és angol közönség ezer- meg ezerszámra veszi és olvassa a bibliai történetek különböző kritikai feldolgozásait s ez nemhogy csökkentené, hanem inkább fokozza vallásos érzületét, mert tisztultabbá teszi, — addig a mi közönségünk olyféle műveket, melyek a Bibliával magasabb színvonalon foglalkoznának, nem is olvashat, mert ilyen művünk — a prédikáció irodalmat kivéve — alig van. Az én művemnek másodsorban tehát az a célja, hogy felkeltse közönségünk érdeklődését a Biblia iránt, különösen, hogy azt a páratlan (vallás-) történeti fejlődést, amit az őtestamentom rejt magában, a művelt közönséggel megismertesse“.

A mű Izráel történetének csak őtest. kánoni részét tárgyalja: „Az Isten kegyelmétől s az olvasó közönség érdeklődésétől“ várja, hogy a kánon keretén kívül eső makkabeusi és heródesi korszakot is megírja s akkor „Izráel magyarnyelvű története teljes lesz“. Adja Isten!

Műve egy bevezetésből (1—24. l.) s két részből: „a héber nemzet történetéből“ (31—493. l.) s „a zsidó község megalakulásának történetéből“ (494—664. l.) áll. A befejező részben (670—681. l.) közli az ó szöv. pragmatizmusnak theologiai jelentőségét, a Kautzsch-féle biblia fordítás kronológiáját, a tudnivalókat, a rövidítések s jegyek s végül az idézetek számjegyeinek magyarázatát. E rész főleg azok számára készült, akik „nem szaktudósok“ s „akiknek ezen a téren nincs olvasottságuk“.

A bevezetésben behatóan ismerteti az őtest. pragmatizmust, a tóra kritikájának kimerítő történetét s *Wellhausen*. *Marti*, *Stade* és *Winckler* művei nyomán Izráel történetének kritikai megszerkesztését. Önálló felfogással vezeti be az olvasót a kritikai kérdések tömkelegébe. Ezt követőleg az I. részben kritikailag méltatja a pátriárkák mondakörét, Mózes korát, a bírák könyvét, a midián káni Jahve-vallást, az Omri-ház korát, a Jehu-ház bukását, Izráel pusztulását s Júda történetét a babilóniai fogságig. S végül a II. részben egy tájékoztató bevezetés után ismerteti Izráel vallását a fogságkoráig s a fogság alatt, mindenütt önálló felfogással a hagyomány s a mai ó szöv. kritika eredményeinek összeegyeztetésére törekedve.

A II. résznek kétségtelenül egyik legérdekesebb és leg-

tanulságosabb fejezete „a törvényvallásról“ (639. s. köv. l.) szól. A Delitzsch-féle „Bibel und Babel“ körül támadt vitára való utalással már a bevezetésben is behatóan ismerteti *Winckler*, a nagyhírű assziriológus műve nyomán az ú. n. *asztrál mīthológiai módszert*, vagyis azt a kritikai irányt, „mely az ótest. elbeszéléseket részben vagy egészben az ó-babilóniai világnézetre vezeti vissza“. Delitzsh volt nevezetesen az, aki több rendbeli előadásban bebizonyítani törekedett, „hogy az ótestamentom törvénykönyve: a tóra semmi egyéb, mint a babilóniai király: Hammurabi törvényhozásának utánzata“. Szerzőnk a két törvényhozás feltűnő összefüggésének párhuzamos feltüntetésével kimutatja a „hamis vád“, t. i. a plágium vádjának helytelenségét s a tóra eredetiségét a következőben: „A két törvényhozás összehasonlítása sehol sem szószerinti másolatot, hanem csak az alapvonások egyezését mutatja... Egészen más a tóra s a Hammurabi törvényhozásának szelleme. A Hammurabi törvénykódexe tisztán (szokásjogon alapuló) *polgári jogtételek* összefoglalása... a tóra ellenben *Istenakarataból* indul ki és az Istenben vetett hiten épül fel... Hammurabi törvénykönyve az államgépezet, a társadalmi jogrend törvénykönyve, a tóra a vallásé, az erkölcsi világrendé... *A tóra fenséges tartalma as isteni kijelentésre mutat vissza*“. Így fogja föl azt a hazai zsidó tudósok közül *Venetianer Lajos* is a „Bibliai történet és az újkori ásatások“ Bpest 1906 c. művében.

Nem lehet célunk Csengery művének a részletekre is kiterjedő beható ismertetése. Csak jelezni akartuk — nálunk szokatlan jelenség — a testes theol. mű megjelenését, amelynek megjelenése előfizetés útján a Luthertársaság 500 kor. segélyével vált lehetségessé. Az illetékes szakíróktól várjuk e mű behatóbb méltatását, főleg tudományos értékének megállapítását. De gondoljuk, hogy azzal még máig is szegényes theol. irodalmunk egy igen becses s főleg önálló adalékkal gazdagodott. Ő tőle tudjuk, hogy e téren mi sem történt még a magyar prot. theol. irodalom részéről s hogy munkája úttörőnek fog bizonyulni hazai irodalmunkban. Giesswein klerikális törekvései alig állják meg a kritikát s a zsidóságra nézve sem nálunk, sem a külföldön ó. szöv. kritika nem is létezik. Melegen és szívesen ajánljuk a művet prot. lelkészeink és műveltebb közönségünk szíves figyelmébe

Sz. M.

Thaly Kálmán: De Saussure Czézárnak, II. Rákóczi Ferencz fejedelem udvari nemesének Törökországi Levellei 1730—39-ből és Följegyzései 1740-ből. Budapest, kiadja a M. Tud. Akadémia, 1909. Ára 8 kor. 380 lap

A nagy fejedelem: II. Rákóczi Ferenc hamvainak országos ünneplések közt történt hazaszállítása (1906 október) váratlanul új és rendkívül értékes forrásokat tárt fel a magyar történetírás számára s közelebbről éppen a fejedelem rodostói életének tüzesebb megismerésére nézve. Ez a diadalút egész Európában, talán az egész művelt világon ráterelte a figyelmet az épp oly kiváló jellemű, mint tragikus sorsú fejedelem alakjára s régi, avult levelesládákból egymásután kerültek napfényre levelek, feljegyzések, naplók és emlékiratok, amelyek az ő egykori rodostói udvarában élt, vagy vele közelebbi összeköttetésben állott férfiak hagytak hátra. Azokról az évekről, amelyekről eddig csak Mikes Kelemen *Törökországi Levelei* regéltek nekünk, amelyekről eddig csak a Mikes gyöngéd, költői lelkének bánatos hangon írt leveleiből szereztünk értesülést, ma a Mikesénél sok tekintetben bővebben csörgedező források informálnak bennünket, amelyek mindenben igazolják, de egyúttal pótolják, kiegészítik Mikes olykor szűkszavú előadását.

Mikor a szent hamvakért kiküldött bizottság Konstantinápolyban járt, a görög Naxos szigetéről meleg meghívás érkezett Thaly Kálmánhoz az ott birtokos, előkelő *Laztics-Vigouroux-családtól*, hogy Rodostóról utazzanak le hozzájuk s vizsgálják át a családi levéltárukban ősöknek, Rákóczi F. diplomatájának: báró Vigouroux Jánosnak hagyatékából származó, nyolc ládára rúgó eredeti iratokat. Thaly és a bizottság akkor nem utazhatott oda, hanem más úton gondoskodott a nagybecsű iratok átnézéséről és lemásoltatásáról; a kincseket érő kéziratok nagyobb része már le van másolva (12 l.). Ugyancsak a bizottságnak a török fővárosban való megjelenése keltette fel *Constans* ottani francia nagykövet figyelmét, ki értesülvén arról miszerint hivatali elődei konstantinápolyi irattárának még soha alaposan át nem kutatott része is van, e részeket tüzetesen átvizsgálhatta, azokban felfedezte Rákóczi rodostói ingóságainak a fejedelem halála után készített terjedelmes lajstromát (343—370. l.) és *Vicomte d'Andrezel* francia nagykövetnek (1725—28.) a fejedelemmel folytatott fontos és érdekes levelezését (13. l.). Ez iratok is mind lemásolva a Nemzeti Múzeum birtokában vannak s közzétételük és feldolgozásuk csak idő kérdése. De a legmeglepőbb s legörvendetesebb forrás-felfedezés Genfben, a *Claparède Sándor*

házánál történt. Ugyanis ez időben kinnt járt Genfben, mint a genfi egyetem theol. fakultásának hallgatója, *Tóth Sándor* s.-lelkész (aki a nyáron. a jubileumi ünnepélyek alkalmával, a kiránduló magyarok genfi kalauzolója volt), aki a Claparède úr házánál többször megfordult; 1907 január havában is nála lévén, a házi úr azt kérdezi tőle: ismeri-e Rákóczi Emlékiratait? majd Tóth S. igenlő válaszára előhossa könyvtárából annak hatkötetes eredeti, 1739-iki hágai kiadását, amelyet csak nem régen vásárolt egy antiquáriusnál. Amint Tóth S. a köteteket forgatta, nézegette, először a lapszélékre irt egykorú jegyzeteket és igazításokat vett benne észre, majd feltűnt nekik, hogy a VI. kötetbe 55 lap írópapír van egykorúlag köttetve, amelyről csakhamar meggyőződtek, hogy az nem egyéb, mint a fejedelem Emlékiratainak pótlása, folytatása, melynek szerzője, a könyv egykori tulajdonosa: *César de Saussure, gentilhomme de commandement du Prince Rákóczy*. Tóth S. e felfedezést tudatta Thalyval, aki csakhamar nagy örömmel közölte vele, hogy a lelet eddig teljesen ismeretlen. majd a Tud. Akadémia nevében intézkedett annak lemásolásáról.

Ezután Thaly közvetlen levelezésbe bocsátkozott Claparède úrral s tőle megtudta, hogy e hatkötetes mű a Constans de Rebecque-család, vagyis Saussure C. egyenes utódainak tulajdona volt, tehát hogy e példányt Londonban maga Saussure C. vette, ott bekötötte s a saját tapasztalataiból merített feljegyzéseket tartalmazó, sűrűn teleírt 56 lapot a IV. kötetbe, a fejedelem Emlékiratainak végéhez illesztette a könyvkötővel. Claparède úr, értesülvén Thalytól ez emlékjegyzetek rendkívüli fontosságáról, a könyvet a Nemzeti Múzeum könyvtárának ajándékozta, amiért gr. Apponyi A. közoktatásügyi miniszter, köszönő levelén kívül, Mikes K. *Törökországi Leveleinek* új díszkiadású példányával s néhány más magyar díszművel kedveskedett neki. De ugyancsak Claparède úr útján jutott Thaly Saussure Cézárnak egy más fontos hátrahagyott iratához is. Nevezetesen megtudván Cl. úrtól, hogy Saussure C. három kötetnyi úti rajzokat és leveleket (*Lettres et Voyages*) hagyott családja számára hátra, engedélyt kért a családtól arra, hogy a kézirat kiadatlan III. kötetét, annak Rákóczi fejedelemre vonatkozó részletét, a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága lemásoltathassa. Az engedélyt Cl. úr segítségével megnyervén, Tóth S. segédlelkészt 1907 végén állami ösztöndíjjal újra kiküldötték Genfbe és Lausanneba a kötet magyar vonatkozású részeinek lemásolására. Ez akadály nélkül megtörtént s a II. kötet tartalmi vázlata s a III. leveleinek min-

ket érdeklő egész szövege, minden magyar vonatkozása az 1908. évi téli hónapok alatt kellő gondossággal lemásoltatott.

Saussure Cézárnak e kétrendbeli hátrahagyott iratát, vagyis „Levelek és utazások“ című háromkötetes kézirati művében a fejedelem utolsó életéveiről, végső betegségről, haláláról, temetéséről, hátrahagyott Emlékiratairól, végrendeletéről s fiairól írott *leveleit* továbbá az 1739-iki *Mémoires*-okhoz csatolt *Följegyzéseket* (melyek amazokkal mindenben meg-egyeznek, de amazok sokkal terjedelmesebbek s ezeket új részletekkel kiegészítik) nyújtja a kötet eredeti francia szövegében (85—182. és 289—310. l.) és magyar fordításban (185—285. és 317—341. l.). Bevezetésül Thaly a források felfedezésének előadásán kívül bő ismertetést írt a kötethez Saussure Cézár életéről és munkáiról (27—81. l.). Ebből megtudjuk, hogy Saussure C. 1705 jún. 12-én született Lausanneban; Konstantinápolyban, hol az angol nagykövetnél 3¹/₂ évig állott alkalmazásban, ismerkedett meg 1733 elején báró Zay Zsigmond emigránssal, aki őt kihívta magához Rodostóba s így került először a bujdosó magyarok közé, ahol hat hetet töltött. 1733 őszén a nagykövettel összekülönbözvén, már haza akart utazni s kiment egy búcsúlátogatásra Rodostóba; de itt barátai lebeszélést az elutazásról s rábírták a fejedelmet, hogy az irodalmi műveltségű, széles látókörű, sokat utazott s tapasztalt, meggyerő modorú svájci ifjút fogadja szolgálatába. udvari nemes-ei közé. Így is történt s Saussure 1733 végén beállott a bujdosó fejedelem szolgálatába. Egész haláláig hiven szolgálta a fejedelmet, sőt még ezután is fél évig ott maradt árván hagyott udvarában az új fejedelem: József herceg odaérkezését várva, s hű Mikes Kelemennel együtt ő vala az aki Rákóczi szentelt hamvait Rodostóból nagy titokban Konstantinápolyba vitte a galatai jezsuitákhoz, hogy templomukban, dicső anyja mellé temessék, kívánsága szerint. Es csak néhai urának tett ezen utolsó szolgálata után 1735 október havában szállott hajóra, hogy tíz év előtt elhagyott szülővárosába visszatérjen. Lausanneban telepedett le s itt halt meg 1873-ban. Itt írta 1742-ben, az akkori kor divatja szerint, levelek alakjában *Lettres et voyages* című háromkötetes művét, amelyet kéziratban Voltaire is nagy gyönyörűséggel olvasott.

Saussure C. emlékiratai Mikes K. előadását tetemesen kibővítik, igen nagyszámú, eddig nem ismert részletekkel kiegészítik úgy magára a dicső fejedelemre s bujdosó híveire, valamint rodostói életükre nézve. Amiket Mikes írt, mindannak helyességét, valódiságát Saussure megerősíti, amit pedig a szűkszavú székely megírni elmulasztott, azt az örökké vizsgá-

lódó, fúrge francia könnyedén és izlésesen lefesti, kellemesen elbeszéli. Iratainak legbecsesebb részletei azok, melyekben az általa személyesen legközelebről ismert fejedelem jelleméről, utolsó betegségéről s ennek okairól, haláláról, temetéséről, végrendeletéről s hátrahagyott munkáiról ír. Idevonatkozó adatai majdnem mind újak, meglepők — s emellett oly igazi szeretet, tisztelet, ragaszkodás s őszinte csodálat nyilvánul benne Rákóczi nagysága, nemessége iránt, hogy ilyet még született magyarnál is alig várhatnánk. „Rákóczi minden tekintetben nagy fejedelem volt“ — ebben foglalja össze róla adott jellemzését. Feljegyzéseiből most már tisztán látjuk, mi volt Rákóczi utolsó betegségének oka, amely őt a sírba vitte: az erőszakkal elfojtott, de végre halálhozó epeömlésben kitört sok nagy bánkódás, mely a Bohn-féle rút áruulás miatt (ez a Bohn, egy fizetett osztrák kém, behizelegte magát a fejedelem kegyeibe s éveken át minden titkát elárulta a bécsi udvarnak) érte őt, amiről 1735 jan. 1-én értesült. Mikes ez áruulás egész ügyéről egy árva szóval sem emlékezik meg; de a temetésre vonatkozólag is több ponton kiegészíti Saussure a Mikes adatait; tőle tudjuk meg azt is, hogyan sikerült a fejedelem holttestét Konstantinápolyba — a porta tilalma ellenére — eljuttatnia. azt is, hogy a fejedelem végrendeletének végrehajtása hogyan történt, azt is, hogyan készültek a fejedelem Emlékiratai s hogyan kerültek sajtó alá.

Saussure C. elfogulatlanul ítélő, élénk történelmi érzékű író, akinek őszinte, becsületes, egyenes lelke (hugenotta család sarja volt!) mindig csak a tiszta igazságot s annak kiderítését keresi és szolgálja. E kötetben közzétett leveleivel és feljegyzéseivel Mikes mellett ő lesz ezentúl a rodostói utolsó évekre vonatkozólag a magyar történetírás főforrása. Azoknak pedig, akiknek ezen új, becses emlékiratok felfedezésében és közzétételében főrészüik volt: Claparède Sándor úrnak, Tóth S. lelkész úrnak s a fejedelem íródeákjának, immár néhai Thaly Kálmánnak (akinek ez volt utolsó irodalmi műve), adassék tisztelet, köszönet és elismerés!

R - s.

Dr. Barthos Kálmán: A budapesti református főgimnázium első félszázada. Budapest, 1909, Franklin-Társulat, 298 lap, ára füzve 3 K.

Budapesti jónévű főgimnáziumunk december 8-án ünnepelte fennállásának félszázados emlékülnepest, mely alkalomra az iskola előljárósága megíratta az intézet történetét. A munkára *dr. Barthos Kálmán*, az intézet jeles fiatal tanára vál-

lalkozott, aki a rábízott nem csekély feladatot derekasan megoldotta.

Főgimnáziumunknak érdekes mozzanatokban gazdag története rendszeres feldolgozásban eddig még nem jelent meg. Igaz ugyan, hogy Farkas Józsefnek A pesti református egyházzól írott jeles monografiája és dr. Kiss Áronnak Török Pál élete c. életrajza sok becses adatot nyújt főgimnáziumunk történetéhez is. De ezekben a különben jeles munkákban a ref. főgimnázium története nem önállóan, csak alárendelten s nem rendszeresen feldolgozva jelent meg. Dr. Barthos műve a budapesti református főgimnáziumnak első rendszeres története.

A munka az alapítás (1859—1863), a régi gimnázium (1859—1888), az új gimnázium (1888—1909), az ifjúsági élet és a fiúnevelőintézet főcímei keretébe osztva ismerteti a főgimnázium félszázados múltját.

Az alapítás tényét kitűnő pragmatizmussal illeszti be a magyar nemzeti élet és a hazai protestantizmus elnyomására irányuló abszolutisztikus törekvéseknek kettős történeti háttérébe, melyeknek legerősebb kitörése az 1859. évi patens volt. Török hatalmas szervező ereje azt az erős protestáns egyházi és magyar nemzeti ellenállás érzésvilágát használja fel iskolaalkotásra, hogy intézményesen biztosítsa a magyarság ellenálló erejét az akkor még túlnyomóan idegen szellemű Pest városában. Alkotásának ez a bölcs helyzet-felismerés az erkölcsi alapja, míg a másikat abban a hősiességben, abban az igazi apostoli bátorságban kell keresnünk, hogy minden anyagi erő, pénz és alapok nélkül, tisztán a kálvinistaság buzgóságára támaszkodva alkot iskolát. Török Pálnak ezt az alkotó bölcsességét és apostoli bátorságát kitűnően domborítja ki Barthos az alapításról szóló fejezetben. „A mi főgimnáziumunkat magyar szív és magyar pénz emelé. Kapuit nem a hatalom urai nyitják meg, csak egy szerény kálvinista lelkes. Ez a kapunyitás a magyar protestáns társadalom megfogyott, de meg nem tört életerejének volt biztató megnyilatkozása“ (19. lap).

Am a Török alkotó ereje nem csak a helyzet bölcs felismerésében és ügyes kihasználásában, hanem az alkalmas munkatársak megtalálásában, a kiváló emberismeretben is excellált. Jól tudta, hogy iskolaalapításhoz elsősorban kitűnő tanerők szükségesek. E végből Gönczy Pálra, a jőnevű fiúnevelőintézet tulajdonosára vetette szemét, akit hamarosan sikerült megnyerni a tervének. Gönczy Pál is azok közül az erős kálvinista egyének közül való, akinek erős hite, nagy

fajszeretete s a munkában ernyedetlen kitartása volt. „Nekem van hitem Istenben“, mondotta Gönczy Török, illetve az egyháztanács felszólítására válaszolva. És Isten nem engedte a benne bizókat megszegyenülni. „Az eredmény valóban csodálatra méltó, ha a segítő eszközök csekélységéhez még az akadályok nagyságát is hozzávesszük.“ Egy gyenge, zsenge egyház a fenntartó testület, mely maga is alig teng-leng. Sok kicsinylés és kishitűség a saját legközelebbi környezetben. Erős küzdelem a németesítő és rekatolizáló önkényuralom ellen. Íme, a sok kedvezőtlen körülmény, a sok leküzdendő akadály, mely az új intézetet születése percében fogadta. De e sokféle akadályon a Török nagy emberismerete a tanárok megválasztásában és a Gönczy szívós kitartása az előre való törekvésben, Isten segítségével szerencsésen átsegíti az intézetet. Gönczy Pál, Gyulai Pál, Ballagi Mór, Farkas József, Géressy Kálmán, Molnár Aladár, Szakács Mózes, Thaly Kálmán és Vámosy Mihály személyében Török Pál bölcsessége az intézet vezetésére oly tanári kart állít, amely pár év alatt az ország egyik legkiválóbb iskolájává emeli a pesti református főgimnáziumot. „Az önkényuralom idejében, itt a pesti kálvinista templom árnyékában, mint menedékhelyen, a magyar tudományosság, a magyar irodalom és közművelődésnek egy kis tartalékserege“ verődött össze, amely minden reklámnál nagyobb országos vonzerőt adott a zsenge intézetnek.

Ezt a hatalmas tanári gárdát nem sok idő múlva elvonta. magasabb állásokra emelte ugyan az alkotmányos kiegyezés folytán kiszélesült közélet, de az intézetnek szellemileg biztosítva volt az alapja. Jó hírneve nem csak erkölcsi alaptőkéként táplálta azt, hanem termékeny anyagi erőforrássá vált Török alatt a régi gimnázium idejében. Mert Török Pál szellemétől ihletve egymásután támadtak nemesszívű és bőkezű jöltevők, akik alapítványokat tettek és hagyományokat juttattak az új intézetnek. „A nagy fejedelmek és fejedelem-asszonyok, Bethlen Gábor, Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsánna óta, nem voltak a magyar református egyháznak és iskolának olyan alapítói, mint a milyeneket az anyagiság e korszakában Török Pál szerzett; mert az ő buzdítására a napszámos elhozta a maga filléreit, a polgári család házáat hagyta örökbe, a birtokos nagy alapítványokat, a gazdag főúr uradalmakat adott a kálvinistaságnak . . . Mindezek, habár más kézből, de a Török Pál szellemi befolyásából jöttek s ha az alapítók nevét viselik is, de a Török Pál szerzeményei s az ő adományai a magyar protestáns egyháznak“.

A kiegyezés után Török Pál megemelt fizetésekkel

ismét erős tanári kart szervezett. Az első tanári karból megmaradt Vámosy Mihály és Somogyi Rudolf mellé Baráth Ferenc, Bihari Péter, Csiky Kálmán, Dapsy László, Dömötör János, Dúzs Sándor, Király Pál, Komáromy Lajos, Laky Dániel stb. személyében ismét olyan tanári kar került a budapesti főgimnázium élére, amely úgy az iskolában, mint az irodalom terén kitűnően megállta a helyét s az intézet kiváló színvonalát és jó hírnevét jó ideig megtartotta. Ez a jó hírnév anyagilag is jelentékeny erősödéshez juttatta az intézetet. Ebből az első és második tanári kar és Török Pál idejéből valók a számtalan kisebb adományok és alapítványok mellett a Szíjj Sámuel, Balassa Antal, Szalay István, Roboz Károly és báró Majthényi Lászlóné nagyobb hagyományai és alapítványai, amelyeknek értéke jóval fölözi a félmillió koronát.

Új korszakba lépett a budapesti főgimnázium a Szász Károly püspöksége idejében épített új gimnáziumi épülettel, melynek felépítéséhez több hitsorsosunknak közel 80,000 K adománya mellé az állam 100,000, a város (a telek értékét is számítva) közel 150,000 K segítséggel járult. Ez a modern elhelyezkedés és az időközben az államtól kieszközölt jelentékeny (36,000 K) fenntartási segítség az intézetet a korábbi szerény és patriarkális helyzetéből egyszerre kiemelte, a tanárokat, akiknek helyzetén Török két ízben is segített, a változott viszonyok által követelt jobb anyagi helyzetbe juttatta. S ez az anyagi emelkedés a fenntartó testület áldozatkészségéből a legújabb időben is folytonosan tart. Mert igaz ugyan, hogy a nyolcvanas és kilencvenes években az intézet nagyobb hagyományokat és alapítványokat nem igen kapott, de a kilencszázados években ismét tekintélyes örökségekhez jutott, amelyek által a budapesti főgimnázium szellemi tovább erősödése is bizony remélhető. E legújabb időből való a Kiss Anna 8000, Hidaskürti Nagy Sándor 300,000 és Gelléri Szabó Jánosnak mintegy 100,000 K értékű hagyománya.

Ezek mellett a főbb külső tények mellett dr. Barthos az intézet belső életéből az apróbb mozzanatokot is gondosan feltünteti. Szól a tanítás tervéről, a melléktárgyak tanításáról, a jótévkök emlékűnnepéről, a könyvtárak és szertárak növekedéséről, az ifjúságnak az önképzőkörben, segítő egyesületben, dal- és zeneegyletében, a konfirmáltak egyesületében stb. megnyilatkozó életéről és a pár éve megnyitott fűinter-nátusról. Végül az intézet népességét feltüntető statisztikai adatokat s az érettségi vizsgálatot tett növendékek névsorát közli. Szóval a munka az intézet felszázados múltját minden oldalról pontosan megismerteti.

Élvezettel olvastuk el a gondosan szerkesztett, szépen megírt, sok csinos képpel illusztrált díszesen kiállított munkát, amelynek megírásáért dicséret illeti a derék szerzőt, elismerés jár ki az áldozatkész egyháztanácsnak. A derék munka, mint a magyar református tanügyi irodalom egyik értékes terméke, általános kulturtörténeti szempontból is figyelmet és pártolást érdemel.

—S —S.

Külföldi irodalom.

Liebster: Kirche und Socialdemokratie. Giessen (Töpelmann) 1909. 128 lap. Ára 3·20 márka.

Szerző műve a legfontosabb és legkorszerűbb egyházpolitikai kérdést: az egyház s a szociáldemokrácia egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Minden más egyházpolitikai vagy tudományos theol. pártkérdésnek el kell némulnia napjainkban ama nagy probléma mögött, hogy milyen állást foglal el az egyház a modern szociáldemokráciával szemben? Hogy hogyan téríti vissza az egyház — mint hajdan Schleiermacher „a vallást megvető művelteket“ — a maga elhagyott szent csarnokaiba a munkásokat, az döntő kérdése egyházunknak ma és a jövőben. Mert hát kétségtelen tény, hogy a mai szociáldemokrácia nemcsak egyház-, hanem különösen vallásellenes jellegű és irányú minden ízében. Ezzel a tiszta és világos reális beismeréssel, szerzőnk azt a hívő optimizmusát kapcsolja össze, hogy kell lennia munkásokra nézve egy az evangéliumhoz visszavezető útnak. Ez szerinte csak akkor és úgy lehetséges, ha az egyház teljesen neutrális álláspontra helyezkedik a politika bármely pártáryalataival szemben, mert — úgy véli — „hogy a keresztyénség nevében és cégére alatt (mint nálunk a néppárt) nem szabad politikát üznünk“ s aztán „a keresztyénség kizárólag a transcendens istenire, az örökkévalóra irányozza figyelmét“. Nézetünk szerint az evangélium krisztusi szeretetszellemének a politikát is át kell hatnia s a teljes politikai neutralitással szemben csak azt hangoztatjuk, hogy az egyházban a szolgálati érdekeket kell munkálnunk s nem a kormányzati vagy pláne hatalmi és pápás uralmi érdekeket. Egyházunknak és lelkészeinek melegen kell együtt érezniök népünk anyagi és szellemi bajaival s jogosult érdekeivel, ép azért falai közül és csarnokaiból ki kell lépnie a gyűlések és a sajtó küzdő terére. Evang. keresztyénségünknek és egyházának nincsen oka kerülni a nyilvánosság világosságát s az ész s a szociális haladás meggyőző érveit, mert hát a keresztyénség benső szellemi universalismusa és alkalmazkodó képessége felette vagyon a világi élet dolgainak és intézményeinek. Föl kell emelnie azt a

népet mai letargiájából és költséges kadaverengedelmességéből a keresztyén ember s a népközösség szabadságának magaslatára s akkor újból hite és bizodalma lészen az egyház s annak képviselői iránt. Eunek útja pedig az, hogy a lelkész a nép lelkésze s egyházunk az államtól független szabad egyház legyen, amelyben nem a kormányzat és az uralom, hanem a szolgálat az egyénnek és a közösségnek a földolog.

Mint látjuk, Liebster fontos kérdéseket fejteget, amelyek alkalmasak lehetnek népeinek szociális lelkiismeretének fölkeltésére és élesztésére a jövőben. A baj csak az, hogy egyházunkban (természetesen a német prot. egyházat érti) nincs meg a kellő bátorság az egyház és az állam elválasztására, a felekezeti jellegű oktatásnak az állami iskola köréből való kiküszöbölésére, az elavult hitvallások kötelező erejének megszüntetésére s általában a szociális kérdés komoly és alapvető tárgyalására, sőt mintha fáznánk a gyökeres alakításoktól s nincs is bizalmunk a protestantismus jövő győzelmé iránt. Az utolsó években éppen nem tettünk haladást a szociális kérdés lehető megoldásában.

Ime ilyen gyökeres reformgondolatokat fejteget a szerző a szociáldemokrácia s az egyház egymáshoz való viszonyáról s mint lelkész éppen nem félti a keresztyénséget vagy az egyházat a szociáldemokrácia terjedésétől. Igen gyökeres reformokat penget az egyházi keresztyénség népközösségi átalakítása s az államtól és papuralomtól való elvi elválasztása tekintetében. Abban a nézetben van, hogy mennél kevésbé egyházas jellegű a keresztyénség, annál alkalmasabb a közéletnek átalakítására s általában a szociális kérdés megoldására. Az állam és az egyház kötelékeinek lazulása csak elősegíti utóbbinak erősebb és hathatósabb befolyását a szociális életre. Ha egyszer az egyház felszabadul az állam gyámsága alól, akkor következhetik be az az ideális társadalmi életrend, mely új korszakot jelez az emberiség társas közösségi életében s akkor lesz biztosítva a vallásnak régi befolyása az emberiség erkölcsi és anyagi átalakítására. Szerzőnk tehát keresztyén szociálismust hirdet, de a melyből sajnosan nélkülözzük a selectió elméletét. Általánosít és nivellál, ami nem lehet a keresztyénség léterdeke. De meggyőző nála a protestantismus jövő átalakító erejében vetett hit és bizodalom. A német ker. szociális kongresszus is a társas közösségi életnek az evangelium szellemében és erejében való átalakítását célozza. S bár nem osztjuk még a német egyházi viszonyokra való alkalmazással sem szerzőnek szociáldemokrata álláspontját, az evangeliumnak a külvilágra és a társas közösségi életre való átalakító és megújító hatását s üdvözítő erejét mi is rendületlenül valljuk. Csak hol vannak e reformokhoz a munkatársak és a segédeszközök? — mondaná Luther.

Sz. M.

A
MAGY. PROT. IRODALMI TÁRSASÁG
1909-IKI
ÉVKÖNYVE.

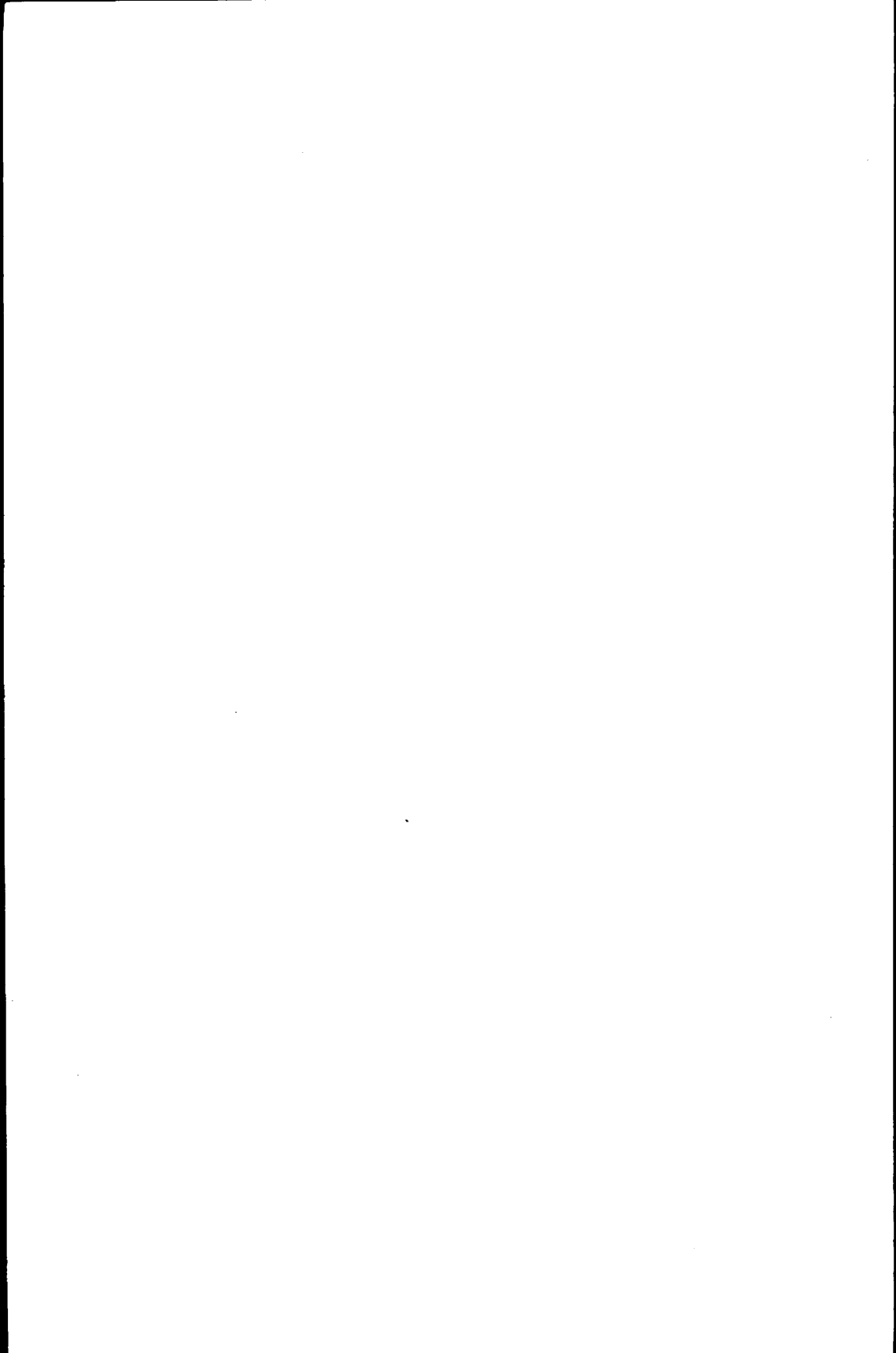
A KÖZGYŰLÉS HATÁROZATÁBÓL

SZERKESZTETTE

SZŐTS FARKAS,
THEOLOGIAI TANÁR, A TÁRSASÁG TITKÁRA

BUDAPEST,
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA
1909.

TÁRSULATI ÉVKÖNYV.

Elnöki megnyitó beszéd.

(Az 1909. évi nov. 2-diki közgyűlésen.)

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Őszinte hitrokoni szeretettel és benső igaz örömmel üdvözlöm prot irodalmi társulatunk szép számmal egybegyűlt tagjait és mindazon vendégeinket, akik bennünket megjelenésükkel megtisztelni szívesek voltak.

Jól esik lelkemnek együtt látni azokat, akik az életnek mindennapi küzdelmei mellett sem feledkeznek meg a lelki életnek azon magasabb *eszményeiről*, melyek mint az ég csillagai, annál nagyobb fényben ragyognak, mennél sötétebbé lesz körülöttünk az éjszaka.

Olyan idöket élünk, melyekben a természet alkotásai és a tudomány csodás felfedezései mellett, a közélet és az egész társadalom lázas tevékenységgel keresi az *ellentétes érdekek összhangját*, a biztosabb haladás útját és a társadalmi békének áldásait. A tapasztalt folytonos *változás* új meg új eszméket, új meg új vágyakat, új meg új viszonyokat és körülményeket teremt, melyeket meg nem szüntethetünk, melyekhez — ha élni és boldogulni akarunk — alkalmazkodnunk kell.

Ez a természet törvénye, mely az egyházi életben is tapasztalható.

A protestantizmus, mint keresztyén vallási elv és mint erkölcsi nagy testület, a Krisztus evangéliumának szilárd alapján épült fel. Mint ilyen, a keresztyén idealizmus magaslatán állva, követi alapítójának magasztos valläserkölcsei elveit; de nem zárja el szemeit a fokenkénti általános haladásnak tényezői elől sem. Hirdeti a lelki szabadságot erkölcsi sza-

badosság nélkül; követi szent meggyőződését mások szabad meggyőződésének üldözése nélkül; de nem hajlik meg gyarló emberek által, hatalmi és világralmi célból csinált formuláinak tekintélye előtt.

A protestáns szellemű keresztyénség nem állítja ellentétbe a vallást a természettel, a keresztyénséget a tudományal, a szívet az észszel, a teremtést az örök fejlődés törvényeivel, hanem *igyekszik* a látszólagos ellentéteket egy magasabb valláserkölcsei *egységben* felfogni és megmagyarázni — minden külső *erőszak nélkül*.

Ezen krisztusi elveinek helyességét maholnap *négy századnak* viharos multja fényesen igazolta.

*

Ne vegye senki roszt néven, ha e pillanatban önkénytelenül visszagondolok a *keresztyén reneszánsz — a reformáció* — korára és azokra a férfiakra, akik abban — távol minden *önérdektől* — tiszteletre méltó buzgósággal és valószínűs önfeláldozással tevékeny részt vettek. Folyó évi július hó első felében, mondhatom, az egész protestáns világ figyelve *Genf* felé fordult, ahol Kálvin János nagy reformátor születésének 400-as emlékünnepe alkalmából, az őt világrészen szétszórtan élő protestánsok képviselői egy szívvel-lélekkel hódoltak a vallási reformáció nagy szellemei előtt. Köztük feltűnt a magyarhoni kálvinisták ünneplő *serege* is, mely a hozzája csatlakozott néhány evangélikus és unitárius testvérrel együtt, általános rokonszenvvel és szeretettel találkozott.

Kálvin szellemének ünnepén az volt a *felséges látvány*, hogy abban a különböző nemzetek fiai *azokat az erényeket* dicsőítették, melyek a keresztyénség és a haladó civilizáció *igazi lényegét* alkotják. Azt az erős vallásos meggyőződést, azt a szigorú erkölcsösséget, azt a rendithetlen akaraterőt, mely minden jónak, szépnek és szentnek végrehajtásához szükséges. A *genfi ünnepélyek* jelentősége különösen azon törekvésben nyilvánult, hogy a reformáció nagy művében azokat az elveket, azokat az eszméket hangsúlyozták, melyek az emberiség üdvének és békés fejlődésének feltételeit képezik. Úgy látszott, mintha a jelenkor protestánsainak higgadtabb felfogása, bölcsessége, vallásossága és egymás iránt tanúsított testvéri szeretete helyre akarná hozni azt a nagy hibát, melyet egy lázas kornak erős vallásos *szenvedélye* idézett elő. Mintha mindenki érezte volna, hogy a keresztyén vallásfelekezetek közötti *különbségek élesítése* nem vezet célhoz; mert gyengíti azon testvéri *összetartást*, mely minden

nagy célok eléréséhez szükséges. A mi Istenünk nem az egyformaságnak, hanem a *lelki egységnek* és egyetértésnek Istene. Maga Kálvin mondta azt, hogy a nyakát is odaadná, ha létrehozhatná a keresztyének közötti egyetértést; és boldog volna, ha az égben az angyalok is a protestáns egyházak harmóniáját zengenék!

Kálvint és az ő cselekedeteit nem szabad kiszakítani a maga korából. Őt is, mint minden nagyságot, csak abban a környezetben lehet helyesen felfogni és megítélni, amelyben élt. Francia nemzetének temperamentumával megáldva, kemény, szigorú, valódi ótestamentomi jellem, mely nem tűri el boszulatlanul az Isten törvényének megsértését. Nem ismer emberi tekintélyt; de az isteni felség előtt földig alázza magát. Ezt követelte hiveitől is. Ne feledjük azt sem, hogy olyan korszakban élt, mikor a cél szentesítette az eszközöket, mikor titkos feladások folytán divatban volt a kinpád és a máglya és más olyan büntetések, melyektől megremeg az érző embernek szíve.

A mai kor gyermekének valóban nehéz magát beleképzelnie abba a korba, mikor az egyházi vétségek büntetései között legnagyobb volt az *Urvacsora szentségétől való eltöltés!* Micsoda óriási erkölcsi hatás lehetett az, mikor a libertinusoknak Kálvin azt dörögte vissza: „Karjaimat levághatjátok, tagjaimat szétzúzhatjátok, de soha, semmi erővel sem fogtok arra kényszeríthetni, hogy ezeket a szent jegyeket, néktek, istenteleneknek odanyujtsam“.

Messze vezetne mai feladatomtól, ha Kálvinnak tudományos, erkölcsi és társadalmi hatásáról s Lutherhez való viszonyáról akarnék beszélni. Még arra sem kívánok kiterjeszkedni, hogy minő hatást gyakorolt a mi hazai őseinkre, azoknak vallási, erkölcsi életére és tudományos munkásságára. Ki ne ismerné egy Erdőssy Jánosnak és Dévay Biró Mátyásnak; egy Kálmáncseli Sánta Mártonnak és Szegedi Kiss Istvánnak, Melius Juhász l'éternek és annyi más jeles magyar tudósnek viszonyát a genfi nagy reformátorhoz! Ki ne ismerné az akkori és a következő századok magyar főnemességének az ev. egyház iránti nagy érdemeit, a haza és az evangélium szabadságáért vívott harcait? Böven szól erről a *magistra vitae*, a *testis temporum* és a *lux veritatis* — a *história*.

*

A mi szerény „Protestáns Irodalmi Társaságunk“ igyekszik a mai kor szelleméhez képest méltó örököse lenni az apák vallás-erkölcsi munkájának és nemes törekvéseinek. Soha egy pillanatra

sem veszítjük el szemeink elől a célt, melyet irodalmi eszközeink által elérni akarunk. Meg vagyunk róla győződve, hogy e mai korban is, irodalmi és közművelődési társulatokban, állandó és áldásos hatást csak *örök igazságokkal* lehet elérni; és csak úgy, ha azok egymást támogatják és így a társadalomban *együttesen érvényesülnek*.

Bármit mondjanak ellenfeleink, mi nem vagyunk képesek elhinni, hogy a mindenségnek kútfeje és teremtője egyes gyarló emberek önkényére bízta volna annak eldöntését, ki érdemelte meg az örök üdvösség paradicsomát és ki nem; mert a *kizárólagos igazság* felfedezése senkinek sem adatott. A mi tudásunk és igazságunk csak „*rész szerént való*“, amint azt már Pál apostol is megmondotta. Senki sem mondhatja, hogy az Istenség titkainak és igazságainak *teljes* birtokában van. A mi feladatunk csak az, hogy azokat őszinte szívvel *keressük*.

A szellemi szabadság nagy kincs, melyet minden körülmények között fenntartani és megvédelmezni szent kötelességünk. Ez a szabadság azonban nemcsak szabad gondolkodásra és merész újításokra jogosít, hanem az ellenvélemény és más meggyőződés *eltűrésére* is kötelez. Ma már nem lehet pusztá tilalmakkal és anatémákkal célt érni. Ma csak az igazságnak, a jognak és a törvénynek kell és szabad uralkodnia. Mert nincsen *jog* igazság nélkül; nincs *igazság* szabadság nélkül; nincs *szabadság* erkölcs nélkül és nincs *erkölcs* vallás nélkül.

Ezek a nagy eszmék kapcsolatban, szellemi rokonságban vannak egymással. Mint ilyenek fentartói és biztosítékai a társadalmi rendnek, a természetes fejlődésnek és a békés haladásnak.

Irodalmi társaságunk ezekből az eszmékből meríti erejét; ezeknek az eszméknek tisztasága, nemessége és örök igazsága ad erőt a gyengéknek, bizalmat a kételkedőknek és erkölcsi bátorságot és kedvet a küzdőknek. Győzelemre csak úgy számíthatunk, ha másokat is képesek vagyunk törekvéseink tisztasága és nemessége felől meggyőzni, könyveink, folyóirataink és lapjaink által.

A *sajtó* hatalmát ma már senki sem fogja többé kicsinyleni. Ismerték ezt már nagynevű reformátoraink is. Szellemi harcaikban ez volt leghatalmasabb fegyverük. Ma is ezt használja minden életrevaló szövetkezet, mely a szabadságot, az igazságot, a jogegyenlőséget és a testvériséget őszintén hirdeti. De használják ezen eszméknek *ellenségei* is, hangzatos frázisok álarcával fedezvén reakcionárius törekvéseiket. A

haladó kor egész szellemével és a lelki szabadság eszméivel homlokegyenest *ellenkező merényletek* napi renden vannak. Krisztus szent nevében szeretetlenséget és türelmetlenséget terjesztenek; s még attól sem riadnak vissza, hogy a vallást a hatalomért dulakodó pártpolitika eszközévé alacsonyítsák le. Itt-ott a középkor sötét eszméi kezdenek felkelni sírjaikból — a közművelődés, a szellemi haladás — és a közbéke nyílt veszélyeztetésével.

Mindezek az elszomorító *jelenségek* arra köteleznek bennünket, hogy a világosság fáklyájával bevilágítsunk a sötétség műhelyeibe azon meggyőződéssel, hogy az igazság fényes napja el fogja homályosítani a multak sötétségében felgyújtott apró mécsesek haldokló pislogásait.

Még nincs okunk a kétségbeesésre; de nagy szükségünk van ébredésre, őrállásra és egyetértésre. Küzdelem nélkül nincs diadal; de ne feledjük, hogy ez csak nagy erények jutalma lehet.

Nekünk tehát, mint komoly irodalmi társulatnak, Istenben vetett bizodalommal küzdenünk kell saját evangéliomi egyházunk és az ennek sorsában közel 400 év óta hiven osztozó szeretett magyar hazánk szebb és virágzóbb jövőjéért.

Ez a szebb, jobb és virágzóbb jövő azonban csak akkor és úgy fog bekövetkezni, ha meg lesz az önzetlen *lelkessedés*; ha meg lesz a céltudatos cselekvésben a kellő *összetartás és az a szent akarat*, mely előbb vagy utóbb, de borostyánt arat!

Ebben bizva és ezt hön óhajtva szabadjon még hálás köszönetet mondanom az egybegyűlt mélyen tisztelt közönségnek ügyünk iránt tanúsított nagybecsű figyelméért. Ezzel a mai közgyűlésünket megnyitottnak nyilvánítom.

Zsilinszky Mihály,
elnök.

Jelentés a MPIT 1908. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés! Mielőtt a MPIT 20. évi működéséről rövid beszámolómat előterjesztem, engedjék meg, hogy a folyó esztendő nagy jubileumával, Kálvin születésének 400-dik évfordulójával kapcsolatosan két tényt megemlítsék. Először azt a tényt, hogy társulatunk a genfi Kálvin-ünnepségekben elnökségének két tagja, Antal Gábor és Zsilinszky Mihály által, és választmányának hat más tagja által képviselve cselekvőleg részt vett és irodalmi kiadványának egy részét, köztük a Kálvin Intitutiójának magyar fordítását a genfi egyházi, városi és egyetemi könyvtáraknak egy-egy példányban megküldötte. Másodszor fölemlítem azt az örvendetes tényt, hogy a genfi egyetem által tiszteletbeli doktorátussal kitüntetett hét magyar protestáns kitűnőség között hárman, ú. m. dr. Antal Gábor, dr. Zsilinszky Mihály és dr. Baksay Sándor, a mi társulatunk elnökségének a tagjai, hárman, ú. m. dr. Kun Bertalan, dr. Kenessey Béla és dr. Eröss Lajos püspökök Társaságunk igazgató-választmányának tagjai, s a hetedik diszdoktor, dr. Pruzsinszky Pál, szintén egyik kiváló tagja irodalmi társulatunknak. Az ő tudományos kitüntetésök a mi társulatunknak is fényt és díszet kölcsönöz.

Ennélfogva tisztelettel javaslom, fejezze ki a t. Közgyűlés a mai ülés jegyzőkönyvében örömét és üdvözlését az elnökség s a választmány nevezett tagjainak a genfi egyetem által történt tudományos kitüntetése fölött.

2. **A Társaság vagyoni ügyeiről** a folyó év április 20-diki választmányi ülésben felülvizsgált *számadás, vagyonskimutatás és költségvetés* ad képet, mely egészben véve kielégítőnek mondható.

A *Számadás* szerint a Társaság 1908. évi jövedelme a főpénztárnál 15,865 K 22 fill., költsége 13,301 K 61 fill.,

pénztármaradványa (mint felretétel az 1908. évi monográfiára) 2562 K 61 fill. A Társaság 1908. évi bevétele a Károli-alapnál 5999 K 52 fill., kiadása 4372 K 84 fill., pénztármaradványa 1626 K 68 fill. Az összes bevétel 21,864 K 74 fill., az összes kiadás 17,675 K 45 fill., pénztármaradvány összesen 4189 K 29 fill. A számvizsgáló-bizottság (Petri Elek, dr. Horváth Ödön és dr. Szócs Ferenc) a számadást gondosan megvizsgálta, a bevételeket és kiadásokat a kellő próbákkal ellenőrizte, a tételek okmányait és a pénztári betéteket számba vette s mind a számvitelt, mind az értékeket teljesen rendben találta. Egyben intézkedett a választmány, hogy a most is nagymennyiségű, mert 16,096 K-t tevő, tagdíjhátralékot a pénztárnok és az ügyész fokozatosan alkalmazandó eréllyel hajtsák be.

A *Vagyonkimutatást* a számvizsgálat alapján a következőleg állapította meg a választmány. A Társaság tőkéje 129,647 K 64 fill., özv. Hegyi Mihályné hagyománya 1200 K 58 fill., Szász Domokos alap 1817 K 99 fill., Károli Gáspár-alap 1626 K 28 fill., Bibliai Lexikon 148 K 98 fill., az 1908. évi monográfiára fentartott összeg 2562 K 61 fill.; a tőkék, alapok és pénztárkészlet összege 137,004 K 48 fill. Az értékek elhelyezése a következő. Értékpapirokban 61,000 K, alapítványi kötvényekben 65,195 K, takarékpénztárban 10,703 K, készpénzben 106 K 48 fill., összesen 137,004 K 48 fill. Az alapítványi tőkénél 2600 K szaporodás mutatkozik.

Az 1910. évi *költségvetést* következőleg állapította meg a választmány. A főpénztárnál a *szükséglet* 16,588 K 69 fill., a *fedezet* 16588 K 69 fill. A Károli-alap *szükséglete* a *Koszorú* füzetekre és a *Házi Kincstár* kötetére rendszeren 5000—5500 K, amire *fedezetül* a Károli-alap 1626 K 68 fill. pénztármaradványa, a füzetek és könyvek egyes eladásából befolyó mintegy 3000—3500 K és a szokásos önkéntes adományok szolgálnak.

A választmány tisztelettel kéri a Közgyűlést, hogy Bendl Henrik pénztárnoknak az 1908. évről a fölmentvényt a szokásos fentartás mellett megadni s a hátralékokra vonatkozó választmányi intézkedést tudomásul venni sziveskedjék; a fentebbiekben ismertetett vagyonkimutatást tudomásul venni s a bemutatott 1910. évi költségvetést elfogadni és megerősíteni méltóztassék.

3. A *kiadványok előállításáról* a választmány nevében tisztelettel jelentem, hogy az 1908. évi kiadványok, a monografia kivételével, pontosan elkészültek. A Protestáns Szemléből a titkár szerkesztésében a XX. évfolyam, az Egyháztörténeti Adattárból Thury Etele szerkesztésében a VII. kötet

a Házi Kincstárból a titkár által szerkesztve a IX. kötet (Opzoozer Nagy Zsigmond: A vallás gyümölcse), a Koszorúból, szintén a titkár szerkesztésében, tíz új füzet (a 140 – 150. füzet) jelent meg. Közönség és kritika a múlt évi kiadványainkat is elég kedvezően fogadta. — Megjegyzem, hogy a választmány által az 1909. évre kijelölt kiadványok, az Egyháztörténeti Adattár kivételével, az idén is mind pontosan megjelentek.

Ezért tisztelettel kérem a Közgyűlést, hogy választmányunknak a kiadványok előállításáról szóló eme jelentését tudomásul venni sziveskedjék.

4. A kiadványok forgalmáról külön-külön teszek jelentést.

a) *A vegyes kiadványok*, vagyis a köteles tagilletményekből fenmaradt könyveink egyes eladásából 1908-ban csak 321 K 4 fill. tiszta bevétele volt a Társaságnak. Ez az előző évi eladáshoz viszonyítva csaknem hetedfélszáz korona visszaesés.

b) *A Koszorú* füzetek 1908. évi kelendősége az előző évihez képest szintén némi visszaesést mutat. Mert míg 1907-ben 51,235 szám kelt el, addig 1908-ban az eladott mennyiség csak 50,639 szám, tehát 596 számmal kevesebb. A visszaesésnek az az oka, hogy a Londoni Traktátus Társulat a múlt évben csak 8600 Koszorút vásárolt, míg 1907-ben 22,549 darabot vett át s ezek nagy részét Amerikában hozta forgalomba. De ha csupán csak a hazai forgalom adatait tekintjük, akkor örömmel állapíthatjuk meg azt a tényt, hogy a Koszorú füzetek itthoni kelendősége több mint 13.000 füzetrel emelkedett, mert noha a Traktátus Társulat majdnem 14.000 füzetrel vett át kevesebbet, az összkelendőség mégis csak 596 füzetrel csökkent. A Koszorú füzetek hazai kelendőségének évről-évre mutatkozó fokozatos emelkedése annak tulajdonítható, hogy lelkészeink, hitoktatóink és tanítóink közül mind többen és többen szánják rá magukat a vallásos iratok rendszeres terjesztésére; kiadványainkból többen közülök állandó készletet tartanak s azokat téli időben és vallásos összejövetelek alkalmával rendszeresen árúsíttatják.

c) *A Házi Kincstár* kelendősége, sajnos, még mindig nem kielégítő. A sorozat kilenc kötetéből mindössze csak 1573 példány kelt el, ami ha némi emelkedést jelez is az előző évi forgalomhoz képest, egészben véve még sem mondható kielégítő eredménynek. Több ezer példányt kellene és lehetne eladnunk ezekből a műveltebb közönségnek szánt becses kiadványainkból. A csekély kelendőség, azt hiszem, a következő két okra vihető vissza. Először arra, hogy az

intelligensebb osztály érdeklődése még mindig nincs kellően felköltve a vallásos könyvek iránt, ami a lelki gondozás elhanyagolásával és protestáns öntudatunk erőtlenségével áll összefüggésben. Másodszor arra, hogy maga az előírás, a gyülekezetenként való kolportázs sincs még kellőleg szervezve. Hogy ezen a bajon segítsen, Társaságunk vezetősége nem sokára külön köriratban meg fogja keresni az egyes gyülekezetek elöljáróit, hogy társulatunk e két népszerű kiadványából minden gyülekezetben tartsanak állandó készletet s a népszerű füzeteket a népnek, a Házi Kincstár köteteit az iskolázottabb közönségnek ajánlani és hozzáférhetővé tenni sziveskedjenek. A mai könyves és ujságos világban a sajtó útján való evangélizálást erélyesen fel kell karolnunk, ha haladni és a folyvást erősödő felekezeti versenyben megállani akarunk. Az irodalmi igehirdetés évről-évre fontosabb egyházi feladat.

Mindezek után tisztelettel kérem a Közgyűlést, hogy választmányunknak a kiadványok forgalmáról szóló jelentését tudomásul venni, a terjesztésben buzgolkodó társainknak köszönetet mondani, s a választmányunk a terjesztés fokozása érdekében a gyülekezetek elöljáróihoz intézett megkeresését jóváhagyó tudomásul venni sziveskedjék.

5. A társulati tagok számáról és tevékenységéről kevés örvendetes jelentenivalóm van. A tagok száma csak kis mértékben szaporodik és a tagok tevékenysége nem igen fokozódik.

A tagok száma, mely az előző évben 1601 volt, a múlt évben csak 12-vel szaporodott. Mert lépett ugyan be 14 új alapító, 42 új rendes, 10 új pártoló és 8 új segítő tag, összesen tehát 71 új tag; de ezzel szemben meghalt és kilépett 59 régi tag, valóságos szaporodás tehát csak 12. Új alapító tagjaink: Dobsinai egyház, Hegedűs Lóránt Budapest, Scholcz Gusztáv Budapest, Várady Gyula Munkács, Heinrich Gusztáv Budapest, Heinrich Antal Budapest, Neuschloss Kornél Budapest, Bát. Sigray Pál Budapest, Darányi Gyula Budapest, Lánczy Leó Budapest, Zsigmond Jenő Budapest, Kovács S. Endre Budapest, Némethy Károly Budapest és Hideg János Pápa. Társulatunk jelenlegi 1613 tagja közül pártfogó 36, alapító 417, rendes 631, pártoló 432, segítő tag 493. A taggyűlésben egyedül csak dr. Vámosy Károly vál. tagtársunk fejtett ki nagyobb tevékenységet, aki egymaga közel harminc új tagot szerzett, akik között tíz az alapító tag és kilenc be is fizette a 200 K alapítványát. A többi új tag önkénytes jelentkezés útján lépett be társulatunkba.

A tagok tevékenysége szellemi, erkölcsi és anyagi ter-

mészetű. A szellemi tevékenységre nem panaszkodhatunk, mert vállalatunk egyikénél sincs szükség a beküldött dolgozatokban, sőt némelyik kiadványsorozatunkat pl. a Házi Kincstár és a Koszorú sorozatot valósággal megrohanják a hivatott és nem hivatott tollforgatók. De a tagtársak erkölcsi és anyagi köteleességteljesítésében már nem igen van verseny. Az volna a tagtársak erkölcsi hivatása, hogy társulatunknak propagandát csináljanak, hogy minél több jó tagot szerezzenek, hogy kiadványainkat ajánlgassák, terjesszék s ezáltal a Társaságot erkölcsi és anyagi felvirágozásra emelni segítsenek. E tekintetben azonban, sajnos, kevés azoknak a száma, akik hívek társulatunk nagy hivatásához és kitartók a protestáns irodalmi erősítésének magasabb munkájában. Az anyagi köteleesség teljesítésében pedig, s ezt panaszként kell fölemlítenem, sokan vannak, akik csak többszöri intésre, néha pörrel való fenyegetésre, nem egyszer még ezekre a nem kellemes s amellet költséges hajszolásokra se teljesítik a Társaság iránt önkényt vállalt kötelezettségüket. Mint minden magyar társadalmi egyesülésnek, úgy a mi irodalmi társulatunknak is egyik szervi baja a tagdíjak hanyag fizetése, ami bizony-bizony szellemi tevékenységünket is erősen bénítja.

Éppen azért tisztelettel kérem a Közgyűlést, szíveskedjék a tagok számáról és tevékenységéről szóló eme jelentésemet a következő kérdésnek hozzákapcsolásával tudomásul venni: A közgyűlés bizalommal fölkeri a Társaság minden érdekelt tagját, hogy a Társaság erkölcsi és anyagi megerősítésében nagyobb buzgóságot kifejteni szíveskedjék.

6. A Társaság vidéki körei közül egyedül csak a *pozsonyi körben* van lélek és élet. A pozsonyi kör dr. Dobrovits Mátyás, dr. Masznyik Endre elnökök és Kovács Sándor vezetése mellett az adventi és böjti időszakban a múlt évben is megtartotta a maga jóhírű „Protestáns esté“-it, amelyeken vallásos énekek és költemények, továbbá tájékoztató és irányító felolvasások által termékenyítették a protestáns szellemet. E mellett Kovács Sándor theol. tanár vezetése mellett a mi társulatunk füzeteinek és könyveinek terjesztésében is eredményesen részt vesz a pozsonyi kör. Ilyen természetű körre minden nagyobb protestáns helyen szükség volna, hogy a művelt osztály evangélizálását tervszerűleg és rendszeresen munkába vehetné társulatunk.

Ezért kérem, hogy ezt a jelentést elismeréssel és azon óhajítás kifejezésével vegye tudomásul a közgyűlés, vajha a nagyobb városokban lakó társulati tagjaink irodalmi körökké tömörülve művelt közönségünk evangélizálását munkába vennék!

7. A Károli-alap gyarapítása egyik fontos feladata társulatunknak, mert két népszerű kiadványunk, a *Házi Kincstár* és a *Koszorú* anyagilag a Károli-alapra van fektetve. Boldogult Hegedüs Sándor a Károli alap egyik terhé, a Koszorú füzetek írói tiszteletdíjait 13 éven át mindig maga fedezte, azóta adakozásból állítjuk elő az e célra évenként szükséges 1300—1400 K-t. A mult évben erre a célra 1317 K 95 fill. adomány folyt be pénztárunkba, amihez egyesek szép összeggel járultak, néhányan állandó évjáradékot ajánlottak föl; ezeket az önkénytes adományokat a *Protestáns Szemlé*-ben hónapról-hónapra nyilvánosan nyugtázni szokta pénztárnokunk. Én itt csak azt említem föl, hogy Tisza István gróf 100 K, a budapesti ref. egyház 50 K, a künszentmihályi egyház 20 K, a püspökladányi egyház 25 K, a hajdúszoboszlói egyház 25 K, a szentesi egyház 20 K, a győri evang. egyház 12 K állandó évjáradékot juttat a Károli-alapunknak. Tekintve a Károli Gáspár-alap fontos célját, reméljük, hogy tehetősebb hitfeleink és erősebb gyülekezeteink követni fogják a most megnevezett Mecenások jó példáját.

Kérem a Közgyűlést, hogy a Károli alap gyarapítóinak köszönetet szavazzon, s az alap gyarapítását továbbra is bizalommal ajánlja a protestáns közönség áldozatkészségébe.

8. A **Társaság halottairól** is meg szoktunk emlékezni jelentésünkben. Igazgató-választmányunkból a mult év folyamán két tagot, többi tagjaink sorából ötvenet vágott ki a halál. Elvesztettük *Farkas József* budapesti theol. tanárt, választmányunk buzgó tagját, az érdekes egyháztörténeti író, aki Diósi álnév alatt Koszorú sorozatunkba is írt két füzetet. Kidőlt sorainkból *dr. Kiss Áron* pedagógiai ny. igazgató-tanár, aki választmányunknak kezdettől fogva munkás tagja, monográfia sorozatunkban *Török Pál* életének írója és társulatunknak nemesacsi alapító, hanem áldozó tagja is volt, amennyiben minden írói tiszteletdíját a társulatnak visszaajándékozta. Legyen áldott az elhunyt tagtársak emlékezete!

Mi pedig, akik még élünk, jegyzőkönyvünkben is fejezzük ki részvétünket és kegyeletünket elhunyt tagtársaink fölött, a választmányban pedig töltsük be *Farkas József* és *dr. Kiss Áron* megüresedett helyét.

De mielőtt e választmányi tagok megválasztására térnénk, állapítsuk meg, foglaljuk össze a felsorolt adatokból társulatunk 1908. évi működésének általános képét. Ez a kép nem szomorú, de nem is nagyon öröndetes, mert kevés benne a növekedés, nem erőteljes rajta a fejlődés, kicsiny a belső és külső erősödés. Mintha lankadna társulatunkban a tevékeny-

ség és gyengülne benne az alkotó, gyarapító és hódító erők hatása. Különösen a tagok szaporodása lassú és a kiadványok terjesztése lanyha, pedig társulatunk külterjes hatása ebben a két szervben nyilvánul a legszembeszökőbben.

Azért tiszteletteljes bizalommal kérem t. tagtársainkat, vegyünk jobban szívünkre társulatunk magasztos hivatását, foglalozzunk vele többet és melegebben, gyűjtsünk részére új tagokat, szerezzünk neki alapítványokat és hagyományokat, ajánljuk és terjesszük szorgalmasan a kiadványainkat, hogy minél erőteljesebb és minél szélesebb körű legyen a szellemi és erkölsi hatásunk. A mi munkánk apostoli munka: az evangéliom irodalmi hirdetése, az egy szükséges dolognak sajtó útján való prédikálása, hogy Krisztushoz térítsük embertársainkat s ez úton boldogabbá tegyük a földi hazát és dicsőségesebbé az Isten országát.

Szöts Farkas,
a MPIT titkára.

Választmányi jegyzőkönyv.

Felvétetett a M. Prot. Irodalmi Társaságnak 1909 április 20-án Budapesten tartott üléséről, amelyen *Zsilinszky* Mihály ügyvivő elnök vezetése alatt jelen voltak Antal Gábor lelk. elnök, Baksay Sándor lelk. másodelnök, dr. Antal Géza, Gyurácz Ferenc. Fejes István, Kenessey Béla, György Endre, Nagy Károly. dr. Masznyik Endre, Radácsi György. Raffay Sándor, Révész Kálmán, Petri Elek, dr. Szabó Aladár, Széll Kálmán, Szilassy Aladár, Thury Etele és Zelenka Pál vál. tagok, Szóts Farkas titkár, Bendl Henrik pénztárnok. A jegyzőkönyvet Szóts Farkas titkár vezeti.

1. Titkár előterjeszti a számvizsgáló bizottság jelentését, mely szerint a f. évi március 23-án tartott számadás vizsgálatban Petri Elek elnöklete alatt részt vettek dr. Horváth Ödön, Kaczián János és dr. Szócs Ferenc bizottsági tagok.

A Társaság 1908. évi jövedelme az általános pénztárnál 15,865 K 22 f., költsége 13,302 K 61 f. pénztármaradványa, mint félretétel az 1908. évi monografiára 2562 K 61 fillér. A Társaság bevétele a Károli-alapnál 5999 K 52 f. kiadása 4372 K 84 f., pénztármaradványa 1626 K 68 fillér.

A számvizsgálók a Bendl Henrik pénztárnok által készített számadást miután mind kiadási, mind bevételi tételeiben kellő próbákkal ellenőrizték s miután a Társaság értekeit a P. H. E. Takarékpénztárnál levő letétszámlán helyesen kiintetve tapasztalták, a számadást minden tekintetben rendben találták, a két példányban vezetett számadásra a vizsgálat megtartását, a számadás rendben lételét rávezették és aláírásukkal hitelesítették.

A pénztárnok által kimutatott 16.096 K tagdíjhátraléokra nézve javasolják, hogy azoknak erélyes behajtására a pénztárnok és az ügyész, a mult évi választmányi határozatban

megállapított fokozatos módozat szerint való eljárásra utasítassanak.

A válaszmány a betérjesztett jelentés alapján javasolja, hogy Bendl Henrik pénztárnoknak a szokásos fenntartás mellett a felmentvént az 1908. évre vonatkozólag agja meg a közgyűlés.

A hátralékok behajtására vonatkozólag a mult évi határozatát, egész terjedelmében megújítja a válaszmány. 2. Titkár előterjeszti a pénztárnok által az 1910. évre készített s a számvizsgálók által elfogadásra ajánlott következő költségvetést.

Az 1910. évi szükséglet az általános pénztárnál 16,588 K 69 fillér. a fedezet 16,588 K 69 fillér. A szükségleti rovatban az egyes tételek, közöttük a Theologiai Szaklap segélye is, az előző évi összegekben vannak felvéve, csupán a pénztárnok tisztí díja emelkedett 200 K-val. A fedezeti részben a hátralékból váró járandóságokat nem veszi tekintetbe a javaslat.

A Károli-alapra nézve nem készített költségvetést a bizottság, mert itt csak az 1626 K 68 f. pénztármaradvány a biztos tétel, a többi mind várandóság. Azt azonban fel kell említenie, hogy a Koszorú évi költsége rendszeren mintegy 2500—2600 K, a Házi Kincstáré szintén 2500—2600 K, a két sorozaté együtt cirka 5000—5200 K szokott lenni, aminek a Károli-alap pénztármaradványa, a füzetek és könyvekből befolyó összeg (mintegy 3000 K) és a szokásos önkénytes adományok szolgálnak fedezetül.

A *vagyongkimutatást* következő tételekben állapítja meg a számvizsgáló-bizottság: a M. P. I. Társaság tőkéje 129,647 K 64 f., özv. Hegyi Mihályné hagyománya 1200 K 58 f., Szász Domokos alap 1817 K 99 f., Károli G.-alap 1626 K 68 f., Bibliái Lexikon 148 K 98 f., az 1908. évi monografiára fenntartott összeg 2562 K 61 f., összes tőkék, alapok és pénzkészlet 137,004 K 48 f. — Ezek az értékek a következőleg vannak elhelyezve: értékpapirosokban 61,000 K. alapítványi kötvényeken 65.195 K, takarékpénztári folyószámlán 4203 K, takarékpénztári könyveken 6500 K, készpénzben 106 K 48 f., összesen 137,004 K 48 f.

A válaszmány a betérjesztett költségvetést a közgyűlésnek elfogadásra, a vagyongkimutatást tudomásulvételre ajánlja s egyben utasítja a pénztárnokot, hogy a számadás, a költségvetés, és a vagyongkimutatás főbb tételeit a szokott módon a közgyűlési tagok számára nyomassa ki.

3. Az 1909. évi kiadványokra nézve titkár a következő javaslatot teszi:

a) *Protestáns Szemle* XXI. évfolyam az eddigi terjedelemben és modorban.

b) *Tudományos sorozatba*: Emlékezés Kálvinról. Írták: dr. Antal Géza, dr. Erdős József, dr. Kún Béla, Nagy Károly, B. Pap István és dr. Pruzsinszky Pál, akik Kálvint, mint bibliamagyarozót, mint hittudóst, mint egyházszervezőt, mint tanférfiút és iskolaalapítót, mint lelkipásztort stb. ismertetik és méltatják, A kötet kéziratának nagyobb része már nyomdában van.

c) *Egyháztörténeti Adattárba*: a VIII. kötet, melynek szerkesztőjévé a választmány *Pokoly* József theol. tanárt választja meg.

d) *Házi Kincstárba*: a X-dik kötetül *Hit és szabadság*, írta dr. Pfeningsdorf, fordította *Gyalog* István lelkész, a szerző által engedélyezett magyar kiadás, a fordítást felülvizsgálta a titkár. Sajtókész.

e) *Koszorú* sorozatba a 151—160 dik tiz új füzet melyre az időnyerés tekintetéből az elnökség által kihirdetett pályázatot a választmány jóváhagyja.

Felajánlott munkák: A tudományos sorozatba: Szeremley Sámuel: A hódmezővásárhelyi egyház története, dr. Pruzsinszky Pál: Az őskeresztyénség nagyjai; a Házi Kincstárba: egy német és egy angol vallásos irányzatú regény magyar fordításban, melyeket a titkár felülvizsgált, de technikai okokból nem vél kiadhatóknak, továbbá Hercsuth Kálmán: „Gyermekünk” c. műve és Szóts Farkas: A keresztyén hittérítés munkái.

1. A választmány jóváhagyólag tudomásul veszi, hogy a *Protestáns Szemle* folyóirat az eddigi terjedelemben és modorban az 1910. évre is kiadassék.

2. Az *Emlékezés Kálvinról* c. Kálvinkötet kézirati elkészülését szintén tudomásul veszi és a Tudományos sorozatba való kiadását 1909. évi könyvilletményt elrendeli.

3. Az *Egyháztörténeti Adattár* VIII. kötetének kiadását a folyó 1909-ik évre elhatározza és szerkesztésével *Pokoly* József theol. tanárt megbízta.

4. A *Házi Kincstár* sorozatba X-dik kötetül a *Hit és szabadság* c. hitvédelmi népszerű munka kiadását határozatilag elrendeli.

5. A *Koszorú* sorozatba tiz új füzet (a 151—160.) kiadását elhatározza.

A *Tudományos sorozat* és a *Házi Kincstár* számára felajánlott művek elbírálására s általában a kiadványok ügyének időről-időre előkészítése végett a választmány az ügyvivő elnök elnöklete alatt és titkár előadósága mellett egy hat tagú irodalmi bizottságot szervez, amelybe Kenessey Béla, Raffay Sándor, Révész Kálmán, Petri Elek, dr. Szabó Aladár és dr. Vámosy Károly vál. tagokat bevalasztja.

4. Titkár jelenti, hogy a *Házi Kincstár* és a *Koszorú* sorozat költségeinek fedezésére szolgáló Károli-alapra az előző évben elrendelt gyűjtést a múlt évben is folytatta, hogy a gyűjtés 1317 K 95 f. eredménnyel járt, de azért a Károli-alap jelenlegi pénzkészlete mégis csak 1626 K 68 f. és a 91 tagtól várható 273 K tagdíj. Ezért a Károli-alapot jobban meg kell erősíteni.

A választmány a Károli-alap további erősítése végett megbízza az ügyvivő elnököt és titkárt, hogy újabb adományokat gyűjteni és új segítő tagokat szerezni sziveskedjenek. Egyben elhatározza a választmány, hogy ha Károli-alap meglévő készlete és a reménylett várandóságok a szükségletet nem fedeznék, a hiány pótlására az özv. Hegyi Mihályné hagyománya is felhasználható.

5. Titkár előterjeszti, hogy a református egyetemes konvent elnöksége 1908. évi 5021. és 5472. sz. átirataival a romániai magyar egyházmegye egyházközségei számára három, az amerikai magyar egyházmegye egyházközségei részére húsz egyházközségi népkönyvtárt rendelt meg Társaságunk „Házi Kincstár” és „Koszorú” kiadványaiból egyenként 23. összesen 23×23 tehát 529 K értékben.

A jelentést örvendetesen tudomásul veszi a választmány.

6. Titkár előterjeszti a Kálvin Szövetség vezetőségével létesített amaz egyezséget, mely szerint a Kálvin-Szövetség a maga népkönyvtára számára időnként 50% árengedmény mellett átvesz nagyobb számú Koszorú füzeteket és azokat öt-ötönként egy füzetbe köttetve a maga pártoló tagjai között kiosztja. Most az első alkalommal 1000 Koszorú füzetet 40 K értékben vett át Társaságunktól a Kálvin-Szövetség.

A jelentést helyeslő tudomásul veszi a választmány.

7. Titkár előterjesztésére a folyó évi közgyűlésre vonatkozólag

a választmány elhatározza, hogy ha vándorgyűlésre meghívást nem kap a Társaság, akkor Budapesten az

őszi hónapokban fogja megtartani közgyűlését, amelynek ideje meghatározását és előkészítését az elnökségre bízta.

8. Titkár jelenti, hogy az ifj. Lukáts Gyula hirlapíró által megindított Protestáns Sajtóiroda támogatására az ügyvivő elnök 50 K évi segélyt utalványozott a Társaság pénztárából.

A választmány a jelentést helyeslő tudomásul veszi.

9. Titkár előterjeszti a budapesti Deák-téri ág. h. ev. egyházak képviselőtestületének f. évi január 25-diki határozatát, mely szerint a képviselőtestület a pénztári hivatalban a pénztárnok és ellenőr mellé egy irodatiszti állást szervez; ezen állás fizetését azok a testületek viselik, melyek a pénztári hivatal működését legjobban igénybe veszik s hogy ebből a költségből a MPIT-ra évenként 200 K új kiadás esik; egyben arra kéri a képviselő testület a társulatunkat, hogy az új állás szervezése által szükségessé vált pénztári szabályzat módosítására egy kiküldöttet választani sziveskedjék.

A választmány a pénztártiszti állás szervezését a munkaszaporulat által indokoltnak találja, az állás költségéhez a rá eső 200 K többlettel kész hozzájárulni s a pénztári szabályzat módosítására a titkárt kiküldi.

A tárgysorozat kimerítettén, elnök az ülést bezárja.

Budapest, 1909 április havában.

Zsilinszky Mihály
elnök.

Szöts Farkas
titkár, mint jegyző.

Közgyűlési jegyzőkönyv.

Felvétetett a *M. Prot. Irodalmi Társaságnak* 1909 november 20 án Budapesten tartott XXI. közgyűléséről, amely *dr. Antal Gábor* és *dr. Zsilinszky Mihály* elnökök vezetése alatt *felolvasó ülésből* és közgyűlésből állott. A felolvasó ülésen a Kálvin-téri templomot zsufolásig megtöltötte az érdeklődő közönség, a közgyűlésen ottmaradt mintegy 80—85 társulati tag. Az ülések jegyzőkönyvét *Szöts Farkas* társulati titkár vezeti.

1. A felolvasó ülést *dr. Antal Gábor* lelkeszi elnök alkalmi imádsággal, *dr. Zsilinszky Mihály* tartalmas elnöki beszéddel nyitotta meg, melyek után *gr. Tisza István* társulati másodelnök tartott nagy tetszéssel fogadott szabad előadást „Protestáns hit és felvilágosodás” cím alatt, utána pedig *Kozma Andor* akadémiai tag olvasta fel „Ki volt Kálvin János?” című erőteljes költeményét.

A felolvasó ülés közönsége tetszéssel fogadta az elnöki megnyitót, lelkes éljenzéssel tüntette ki az előadókat, Zsilinszky Mihály elnök pedig megköszöni a közönség érdeklődését és a felolvasó ülést bezárja, illetve a közgyűlést megnyitja.

2. A közgyűlésen *Szöts Farkas* társulati titkár előterjeszti az igazgató választmányának a Társaság 1908. évi működéséről szóló jelentését.

A közgyűlés a jelentés egyes pontjaira a következő határozatokat hozta.

1. A Társaságnak a genfi Kálvin-ünnepségeken való képviseltetését helyeslő tudomásul veszi a közgyűlés; *Antal Gábor* lelkeszi, *Zsilinszky Mihály* világi elnöknek, *Baksay Sándor* másodelnöknek és *Pruzsinszky Pál* társulati tagnak a genfi egyetem részéről tiszteletbeli doktorátussal való kitüntetésök fölött a közgyűlés örömet fejezi ki és a társaságra

is fényt derítő kitüntetett férfiakat a maga részéről tisztelettel és szeretettel üdvözli.

2. A *számadások megvizsgálásáról* beterjesztett választmányi jelentés alapján Bendl Henrik pénztárnoknak az 1908. évről a szokásos fenntartás mellett a felmentvény megadja, s a választmánynak a tagdíjhátralékok erélyes behajtását elrendelő intézkedését jóváhagyja.

3. A bemutatott 1908. évi *vagyonkimutatást* 137,004.48 K főösszegben határozatilag tudomásul veszi.

4. A választmány javasolta *1910. évi költsegetést* 16,588.69 K bevételi és 16 588.69 K kiadási előirányzattal megerősíti.

5. A kiadványok *előállításáról* szóló választmányi jelentést a közgyűlés helyeslőleg tudomásul veszi.

6. A kiadványok *forgalmáról* beterjesztett jelentés tudomásul vétele mellett a terjesztésben résztvevő tagoknak elismerését és köszönetét nyilvánítja a közgyűlés, s egyben bizalommal felkéri a Társaság többi tagjait is, hogy a kiadványterjesztés missziói munkájában részt venni szíveskedjenek.

7. A *Károli alapra* való adakozást és gyűjtést tudomásul veszi, az adakozóknak köszönetét nyilvánítja és a további adakozást tisztelettel és bizalommal kéri és várja a közgyűlés a Társaság tagjaitól.

8. A *tagok számáról* való jelentést tudomásul veszi s a taggyűjtést ismételten bizalommal kéri a közgyűlés.

10. A Társaság *pozsonyi köréről* szóló örvendetes jelentést elismeréssel fogadja a közgyűlés és felkéri a nagyobb városokban levő társulati tagokat, hogy a pozsonyiak példájára irodalmi körökké szervezkedni szíveskedjenek.

11. Az *elhunyt* választmányi tagok, névszerint dr. Kiss Áron és Farkas József halála, valamint a Társaság többi halottai felett is kegyeletes részvétét nyilvánítja, érdemeiket jegyzőkönyvében megörökíti a közgyűlés.

3. A választmány kiegészítése s a fővárosi és vidéki választmányi tagok számának arányosítása végett Szóts Farkas titkár javaslatára egyhangúlag elhatározza a közgyűlés, hogy

1. *Raffay Sándort*, aki a múlt évben Pozsonyból a fővárosba költözött, a fővárosi választmányi tagok sorába helyezi át:

2. néhai Farkas József helyére *dr. Fruzsinszky Pál* budapesti theol. tanárt és néhai dr. Kiss Áron helyére a választmányba közfelkiáltással *Csizmadia Lajos* pápai theol. tanári választja be.

4. Dr. Zsilinszky Mihály ügyvivő elnök indítványára a közgyűlés

a) lelkes egyértelműséggel jegyzőkönyvileg köszönetet szavaz *gróf Tisza István* társulati másodelnöknek és *Kozma Andor* akadémiai tagnak, akik a Társaság felolvasó ülését oly kiválóan érdekessé és termékenyítővé tették; továbbá

b) szeretettel üdvözli *Szöts Farkas* társulati titkárt 30 éves tanári működése és annak alkalmából, hogy őt király Ő Felsége a 3. osztályú vaskoronarenddel tüntette ki.

5. Végül *Szöts Farkas* titkár indítványára a közgyűlés egyértelműleg elhatározza, hogy

a) a felolvasó ülésen elhangzott előadásokat a Társaság folyóiratában kinyomatja;

b) a Társaság 1908. évi működéséről szóló titkári jelentést, az elnöki megnyitó beszédet, a választmányi és közgyűlési jegyzőkönyveket, valamint a számadás, vagyonskimutatás és költségvetés főbb adatait a szokásos társulati *Évkönyv* alakjában a Protestáns Szemle függelékeként kinyomatja.

A tárgysorozat kimerítettén, dr. Zsilinszky Mihály elnök a közgyűlést bezárja.

Budapest, 1909 november havában.

Dr. Zsilinszky Mihály
vil. elnök.

Dr. Antál Gábor
lelkészi elnök.

Szöts Farkas
titkár és jegyző.

A Társaság tisztikara és választmánya.

- Lelkészi elnök : *Dr. Antal Gábor*, dunántúli püspök, Komárom.
 Világi és ügyv. elnök : *Dr. Zsilinszky Mihály*, v. b. t. t., Bpest (VIII. Sándor-u. 30.).
 Lelkészi másodelnök : *Dr. Baksay Sándor*, dunamelléki püspök, Kúnszentmiklós.
 Világi másodelnök : *Tisza István gróf*, Budapest és Geszt (Bihar m.).
 Titkár és szerkesztő : *Szöts Farkas*, theol. tanár, Budapest (Kálvin-tér 7.).
 Pénztárnok : *Bendl Henrik*, Budapest (IV. Deák-tér 4.).
 Ügyész : *Dr. Fromm Lajos*, ügyvéd, Budapest (IX. Ráday-utca 5.).

Választmányi tagok a fővárosban.

Beöthy Zsolt dr.	Pruzsinszky Pál dr.
Bernáth István dr.	Prónay Dezső báró
Darányi Ignác dr.	Raffay Sándor
György Endre	Szabó Aladár dr.
5. Hamar István	15. Szilassy Aladár
Hegedűs István dr.	Sztehlo Kornél dr.
Horváth Ödön dr.	Vámossy Károly dr.
Láng Lajos dr.	Vécsey Tamás dr.
Nagy Dezső dr.	19. Webster James
10. Petri Elek	

Választmányi tagok a vidéken.

Antal Géza dr., Pápa	Németh István, Pápa
Ardai J. Dániel, Zsarnó	Payr Sándor, Sopron
Balogh Ferenc, Debrecen	Pokoly József, Kolozsvár
Csengey Gusztáv, Eperjes	Poszvek Sándor, Sopron
5. Csiky Lajos, Debrecen	25. Radácsy György, Sárospatak
Csizmadia Lajos, Pápa	Révész Kálmán, Kassa
Dégenfeld József gr., Debrecen	Sárkány Sámuel, Pilis
Deák Lajos, Marosvásárhely	Schneller István dr., Kolozsvár
Dicsőfi József, Debrecen	Simonffy Imre, Debrecen
10. Erdős József dr., Debrecen.	30. Szaboleska Mihály, Temesvár
Eröss Lajos, Debrecen	Szeremlei Sámuel, H.-M.-Vásárhely
Fejes István, Sátoralja-Ujhely	Szell Kálmán, Nagy-Szalonta
Géresi Kálmán dr., Debrecen	Szilády Áron dr., Halas
Gyurátz Ferenc, Pápa	Szlávik Mátyás dr., Eperjes
15. Kenessey Béla dr., Kolozsvár	35. Thury Etele, Pápa
Kovács Sándor, Pozsony	Trsztjenszky Ferenc, Pozsony
Kun Bertalan dr., Miskolc	Tüdös István dr., Miskolc
Laszkáry Gyula, Romhány	Veres József, Orosháza
Masznyik Endre dr., Pozsony	Zelenka Pál, Miskolc
20. Nagy Károly, Kolozsvár	40. Zoványi Jenő, Sárospatak

A vidéki körök képviselőiben :

Dobrovits Mátyás dr., Pozsony.

A M. P. Irodalmi Társaság 1908. évi számadása.

A) Bevétel.

1. Tagsági díjakból :			
a) Pártfogó tagoktól . . .	800 K — f.		
b) Alapító tagoktól . . .	1858 „ — „	}	12098 K 10 f.
c) Rendes tagoktól . . .	6936 „ — „		
d) Pártoló tagoktól . . .	2504 „ 10 „		
2. Értékpapírok kamataiból			2579 K 90 „
3. Takarékpénztári kamatból			84 „ 10 „
4. Könyvekért, egyes eladásból			1103 „ 12 „
Összesen			<u>15865 K 22 f.</u>

B) Kiadás.

1. A múlt évi túlkadás fedezésére	163 K 65 f.
2. Protestáns Szemle nyomása és írói tiszteletdíjai	6993 „ 22 „
3. Egyháztörténeti Adattár nyomása és írói tiszteletdíjai	1978 „ 58 „
4. Tiszti díjak (titkár, pénztáros, ellenőr)	2599 „ 32 „
5. Vegyesek (pénzbeszedő jutaléka, postadíjak, nyomtatványok)	800 „ 42 „
6. Károli-alapnak kamat 50 K. 50 f. tagilletményeként 195.10	245 „ 62 „
7. Bibliai Lexikon alapjának kamat	5 „ 69 „
8. Szász Domokos-alapnak kamat	69 „ 93 „
9. Hegyi Mihályné hagyománynak kamat	46 „ 18 „
10. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	400 „ — „
Összesen	<u>13302 K 61 f.</u>
Marad az 1908. évi monografia költségére	2562 K 61 f.

C) Károli-alap számadása.

Állása 1907 december 31-én	1263 K 61 f.	
Bevétele 1908 folyamán	4735 „ 91 „	5999 K 52 f.
Kiadása 1908 folyamán		<u>4372 „ 84 „</u>
Állása 1908 december 31-én		1626 K 68 f.

D) Bibliai Lexikon.

Állása 1907. év december 31-én volt	142 K 29 f.	
Bevétele 1908. év folyamán	6 „ 69 „	
Állása 1908. év december 31-én		<u>148 K 98 f.</u>

E) Szász Domokos-alapítvány.

Állása 1907. év december 31-én volt	1748 K 06 f.	
1908. évben bevétele volt	69 „ 93 „	
Állása 1908. év december 31-én		<u>1817 K 99 f.</u>

F) Özv. Hegyi Mihályné hagyománya.

Állása 1907 december 31-én volt	1154 K 40 f.	
1908. évi bevétele volt	46 „ 18 „	
Állása 1908 december 31-én		<u>1200 K 58 f.</u>

A M. P. Irodalmi Társaság vagyongkimutatása.

(1908 december 31-iki állapot.)

1. A Társaság általános tőkéje (új alapítványokból 2600 K.)	129647 K 64 f.
2. Károli-alap tőkéje	1626 „ 68 „
3. Bibliai Lexikon	148 „ 98 „
4. Szász Domokos-alapítvány	1817 „ 99 „
5. Hegyi Mihályné hagyománya	1200 „ 58 „
6. A monografia 1908. évi kötetére fenntartott összeg	2562 „ 61 „
Összesen	<u>137004 K 48 f.</u>

Ez a vagyon el van helyezve :

a) Értékpapirokban	61000 K — f.
b) Takarékpénztárban	10703 „ — „
c) Tagok kötvényein	65195 „ — „
d) Készpénzben	106 „ 48 „
	<hr/>
	137004 K 48 f.

E szerint az általános alapnál a szaporodás 2600 K — f., a Károli-alapnál szaporodás 363 K 07 f., a Bibliai Lexikonnál 6 K 69 f., a Szász Domokos-alapítványnál 69 K 93 f., a Hegyi Mihályné hagyományánál 46 K 18 f.; az 1908. évi monografiára fenntartott összeg 2562 K 61 f.

Ezt a számadást a mai napon átvizsgáltuk és rendben találtuk. Kelt Budapesten, 1909. márczius 23. *Dr. Horváth Ödön* s. k., *Petri Elek* s. k., *Kaczián János* s. k., *dr. Szöcs Ferencz* s. k.

A M. P. Irodalmi Társaság költségvetése 1910. évre.

A) Szükséglet.

	1909. évi költségvetés	1908. évi eredmény	1910. évi költségvetés
1. Protestáns Szemle és Egyháztört. Adattár nyomása és írói tiszt-díjai	9300 K — f.	8971 K 80 f.	9300 K — f.
2. Monografia nyomása és írói tiszt-díjai	3000 „ — „	2562 „ 61 „	3000 „ — „
3. Tiszti díjak (titkár, pénztárnok, ellenőr)	2603 „ 49 „	2599 „ 32 „	2803 „ 49 „
4. Vegyes kiadások és apróbb nyomtatványok	600 „ — „	800 „ 42 „	600 „ — „
5. Kamatokra (Károli-alap, Szász Domokos-alap és Bibliai Lexikon)	202 „ — „	172 „ 32 „	212 „ 20 „
6. Pozsonyi Theol. Szaklap segélye	400 „ — „	400 „ — „	400 „ — „
7. Segítő tagdíjak és a kiadványokért a Károli-alapnak	252 „ — „	394 „ 10 „	273 „ — „
Összesen	<hr/> 16357 K 49 f.	<hr/> 18900 K 57 f.	<hr/> 16588 K 69 f.

B) Fedezet.

1. Tagdíjakból :			
a) Pártfogó tagoktól 19000 K után 5%	950 K — f.	800 K — f.	950 K — f.
b) Alapító tagoktól 46195 K után 5%	2267 „ 75 „	1858 „ — „	2309 „ 75 „
c) Rendes tagoktól 626 tag után 12 koronával	7500 „ — „	6936 „ — „	7512 „ — „
d) Pártoló tagoktól 432 tag után 6 koronával	2700 „ — „	2504 „ 10 „	2592 „ — „
e) Segítő tagoktól 91 tag után 3 koronával	252 „ — „	199 „ — „	273 „ — „
2. Értékpapírok kamataiból	2565 „ — „	2579 „ 90 „	2565 „ — „
3. Takarékpénztári kamatokból	72 „ 74 „	84 „ 10 „	100 „ — „
4. Könyvekből	50 „ — „	1103 „ 12 „	286 „ 94 „
Összesen	<hr/> 16357 K 49 f.	<hr/> 16064 K 22 f.	<hr/> 16588 K 69 f.

Hátralékok kimutatása.

(1908 december 31-iki állapot).

Pártfogó tagok kamataiban	200 K — f.
Alapító „ „	2380 „ — „
Rendes „ tagsági díjaiban	8588 „ — „
Pártoló „ „	4686 „ — „
Segítő „ „	242 „ — „
	<hr/>
Összesen	16096 K — f.

A M. Prot. Irodalmi Társaság kiadványainak
raktárjegyzéke.

	Nyomdai raktárban	Könyv- kereskedé- sünkben	Összes készlet
A) KÖNYVKIADVÁNYOK:			
Barde E., Mártha és Mária	—	840	840
Dalhoff, A keresztyén szeretet munkái	—	1221	1221
Drummond, Természeti törvény	—	66	66
Fejes, A prot. egyház feladata	—	510	510
Hastings-Csizmadia, Van Isten	—	861	861
Kálvin, Keresztyén vallás alapvonalai	—	1	1
Kenessey, Károli-emlékkönyv	—	770	770
„ Női jellemképek	—	454	454
„ „ „ a bibliából	12	—	12
Kiss Á., Török Pál élete	48	123	171
Maszyik, Jézus élete I. rész	—	652	652
„ „ „ II.	—	668	668
„ Luther Márton három alapvető reformátori irata	18	56	74
Miller, Csendes órák, közöns. kiadás	—	1448	1448
„ „ „ finom kiadás	—	444	444
Mokos, Hercegszöllősi kánonok	40	78	118
Opzoozer, A vallás gyümölcse	—	2427	2427
Pulszky, A felekezetek szerepe	11	—	11
Raffay, Jézus hasonlatai	—	1784	1784
„ Jézus példázatai	—	790	790
Révész Imre munkái	—	170	170
Révész, Százéves küzdelem	124	8	132
Sámuel, Bod Péter	—	31	31
Sheldon, Jézus nyomdokain	—	629	629
Stromp, Egyháztörténeti adattár II.	35	1	36
„ „ „ III.	52	—	52
„ „ „ IV.	—	40	40
„ „ „ V.	—	135	135
„ „ „ VI.	—	1	1
Szaboleska, Áhitat szeretet köz. kiadás	—	1130	1130
„ „ „ finom kiadás	—	160	160
Szász, A prot. egyház viszonya	—	675	675
„ A Prot. Irod. Társ. feladatáról	50	—	50
Szeremlei, Szőnyi Benjámín	13	3	16
Szethlo, A polgári házasságról	612	22	634
Thury, Egyháztörténeti adattár VII.	—	24	24
Valláserkölesi felolvasások	—	275	275
Zoványi, Egyetemes főgondnok	19	—	19
„ Egyháztörténeti monografiák I.	—	189	189
Zsilinszky, Linci béke	295	11	306
„ Vallásügyi tárgyalások II.	—	212	212
„ „ „ III.	—	154	154
„ „ „ IV.	—	79	79
Prot. Irod. Társ. évkönyve 1891. évf.	848	—	848
„ „ „ 1892. „	287	—	287
„ „ „ 1893. „	158	—	158

B) FÜZETEK.

Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet	Koszorú	Összes készlet
1. füzet	1800	43. füzet	775	79. füzet	1937	115. füzet	1573
2. "	1341	44. "	364	80. "	1832	116. "	126
3. "	2028	45. "	756	81. "	1950	117. "	245
4. "	2638	46. "	329	82. "	2042	118. "	2039
5. "	1333	47. "	275	83. "	1946	119. "	2011
6. "	1391	48. "	1009	84. "	168	120. "	2121
7. "	1873	49. "	1777	85. "	2136	121. "	369
8. "	67	50. "	856	86. "	1774	122. "	381
9. "	25	51. "	1424	87. "	1939	123. "	396
10. "	924	52. "	1283	88. "	1964	124. "	727
11. "	1229	53. "	804	89. "	2050	125. "	606
12. "	980	54. "	1179	90. "	2096	126. "	562
13. "	1457	55. "	1504	91. "	2129	127. "	453
14—15. "	2408	56. "	869	92. "	1706	128. "	559
16. "	1632	57. "	1265	93. "	1435	129. "	335
17. "	1827	58. "	1286	94. "	222	130. "	439
18. "	1730	59. "	1010	95. "	2042	131. "	547
19. "	1187	60. "	1352	96. "	1524	132. "	597
20. "	1604	61. "	1686	97. "	175	133. "	699
21. "	1367	62. "	2016	98. "	2111	134. "	642
22. "	1057	63. "	885	99. "	1949	135. "	618
23. "	1312	64. "	1889	100. "	2025	136. "	139
24. "	820	65. "	153	101. "	1868	137. "	291
25. "	1396	66. "	1849	102. "	2013	138. "	436
26. "	724	67. "	1579	103. "	2015	139. "	264
27. "	830	68. "	733	104. "	1977	140. "	712
28. "	1401	69. "	1357	105. "	1962	141. "	979
29. "	1381	70. "	1701	106. "	1943	142. "	977
30. "	652	71. "	1383	107. "	2149	143. "	990
31—32. "	270	72. "	1911	108. "	1933	144. "	916
33. "	1823	73. "	1934	109. "	1955	145. "	979
34. "	257	74. "	1675	110. "	1244	146. "	475
35—37. "	755	75. "	1894	111. "	2073	147. "	1005
38—40. "	731	76. "	1862	112. "	217	148. "	987
41. "	317	77. "	2020	113. "	2071	149. "	925
42. "	1973	78. "	1400	114. "	1207	150. "	864

C) PROTESTÁNS SZEMLE.

1889. év I. 151., II. 151. — 1890. év I. 22., II. 13., III. 97., IV. 50. — 1891. év II. 26., III. 36., IV. 53. — 1892. év I. 84., II. 87., III. 92., IV. 100. — 1893. év I. 173., II. 196., III. 216., IV. 206. — 1894. év I. 241., II. 249., III. 265., IV. 279., V. 274., VI. 286., VII. 290., VIII. 297., IX. 302., X. 304. — 1895. év I. 316., II. 304., III. 316., IV. 306., V. 310., VI. 316., VII. 294., VIII. 336., IX. 316., X. 304. — 1896. év I. 136., II. 137., III. 145., IV. 138., V. 156., VI. 149., VII. 158., VIII. 168., IX. 170., X. 171. — 1897. év I. 184., II. 202., III. 207., IV. 198., V. 203., VI. 198., VII. 204., VIII. 228., IX. 192., X. 200. — 1898. év I. 189., II. 189., III. 214., IV. 211., V. 219., VI. 214., VII. 210., VIII. 219., IX. 201., X. 197. — 1899. év I. 4., II. 28., III. 45., IV. 55., V. 50., VI. 9., VII. 102., VIII. 33., IX. 64., X. 92. — 1900. év II. 9., IV. 3., V. 26., VI. 21., VIII. 86., IX. 107., X. 122. — 1901. év I. 35., II. 11., III. 2., IV. 77., V. 6., VI. 2., VII. 62., VIII. 25., IX. 6., X. 8. — 1902. év I. 58., II. 57., III. 50., IV. 26., V. 59., VI. 57., VII. 60., VIII. 34., IX. 41., X. 82., — 1903. év I. 74., II. 108., III. 135., IV. 96., V. 109., VI. 105., VII. 118., VIII. 84., IX. 109., X. 113. — 1904. év I. 182., II. 147., III. 79., IV. 161., V. 157., VI. 170., VII. 158., VIII. 259., IX. 170., X. 219. — 1905. év I. 198., II. 204., III. 126., IV. 159., V. 138., VI. 168., VII. 154., VIII. 317., IX. 175., X. 200. — 1906. év I. 165., II. 188., III. 258., IV. 191., V. 213., VI. 200., VII. 216., VIII. 193., IX. 302., X. 212. — 1907. év I. 138., II. 180., III. 236., IV. 278., V. 110., VI. 231., VII. 230., VIII. 235., IX. 250., X. 343. — 1908. év I. 236., II. 224., III. 275., IV. 264., V. 270., VI. 263., VII. 268., VIII. 262., IX. 265., X. 289. — 1909. év I. 243., II. 253., III. 259., IV. 282., V. 264., VI. 281.

Budapest, 1909 június 30.

Hornyánszky Viktor.

1870
1871
1872
1873
1874
1875
1876
1877
1878
1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába 1909. nov. 1-től nov. 30-ig befolyt összegek kimutatása.

1 Pártfogó tagok kötvényei után 5%^o kamatok: 1909-re: Tiszántúli ref. egyházkerület (200 K), Debreceni ref. egyházmege, Tiszai evang. egyházkerület, Veszprémi ref. egyházmege, Felsőszabolcsi ref. egyházmege, Tiszáninneri ref. egyházkerület. 1908-ra: Pesti ref. egyházmege.

2. Alapító tagok tőkefizetése: Bende Andorné Miskolc 20 K, Ácsi ref. egyház 200 K.

3. Alapító tagok kötelezvényei után 5%^o-os kamat 1909-re: Kéki ref. egyház, Vaja ref. egyház, Gégény ref. egyház, Felsőszabolcsi ref. papi egyesület, Budapesti ref. főg. tanári kar, Beöthy Zsolt Budapest, Tátraaljai ev. egyházmege, Csizmadia Lajos Pápa, Kecskeméti ref. egyházmege, Nagyszalontai ref. egyház, Radnalipai ref. egyház, Kármán József Ujverbász, Mohácsy László Gyermely, Barsi ev. egyházmege, Debreceni ref. egyházm. lelk. egyesület, Mészáros János Kecskemét, Kunhegyesi ref. egyház, Püspökladányi ref. egyház, Gaborjáni ref. egyház, Kecskeméti ref. egyház, Nagybányai ref. egyházmege, Selmeci ev. főgimnázium (12), Túrkevei ref. egyház, Békés-Csabai ev. egyház, Irinyi ref. egyház, László Levente Lábatlan, Büdszentmihályi ref. egyház, Küküllői ref. egyházmege, Felsőborsodi ref. egyház, Kőtegyáni ref. egyház, Tiszaburai ref. egyház, Bihar-Zsadányi ref. egyház, Hideg János Bányakovácsi, Vécei Oláh Miklós Tokaj, Pápai ref. hittanhallgatók önk. köre, Kun Bertalan Miskolc, Mezőföldi ref. egyházmege, Nagyharsányi ref. egyház, Sári ref. egyház, Bácsi ev. egyházmege, dr. Dózsa Zsigmond Halas, Szakáli ref. egyház, Mayer Endre Eperjes, Felsőbaranyai ref. egyházmege, dr. Ajkay Béla Sopron, Rupprecht Tasziló Városhodász, Pápai ev. egyház. 1908 és 1909-re: Nyír-Madai ref. egyház, Nagykállói ref. egyház, Alsózempléni ref. egyházmege, Szentiványi Árpád Budapest, Gyoroki ref. egyház, Alsó-borsodi ref. egyház, Gróf Zay Miklósné Zay-Ugróc, Gömöri ref. egyházmege, Fehérváresurgói ref. egyház, Szolnoki ref. egyház, Dévaványai ref. egyház, gróf Zeyk József Marosujvár, id. Bánó József Budapest, Ácsi ref. egyház, Sárospataki akadémiai ifj. könyvtár, Marosi ref. egyházmege, Sárospataki ref. főiskola. 1906—1908-ra: Eperjeskei ref. egyház. 1908—1909-re: Nagyváradi ref. egyház, Belényes-újlaki ref. egyház, Kassai ref. egyház. 1906—1908-ra: Tamásdai ref. egyház (25 K). 1907—1909-re: Nagyenyed-i ref. egyház. 1908-ra: Balogh Imre Pápa. 1908—1911-re: gróf Khuen Hédervár Károlyné Hédervár.

4. Rendes tagoktól évi 12 koronával befolyt 1909-re: Fodor Sándor Szerep, Lévay Lajos Sárkeresztúr, Hajdúhadházi ref. egyház, Engisch Frigyes Szeghegy, Cseresnyei Jenő Temesvár, Zitár Bertalan Ptriügy, Lengyel István Miskolc, Tiszavidéki ev. egyházmege, Vendvidéki ev. lelkészi egyesület, Hulka Sándor Zselizkiszfalud, Kármán Pál Torzsa, Gömöri ev. papiértekezet, Tiszaderzsi ref. egyház, Papp Károly Tisza-Inoka, Blatniczky Pál Zólyom, Juhász György Ipp, Bancsó Antal Sopron, Janka Károly Nagrozvágy, Székesfehérvári ref. egyház, Késmárki ev. egyház, Biharudvari ref. egyház, Balogh Ferenc Debrecen, Stromszky Emil Pozsony, Lőke Károly Szomod, Kulesár Sándor Hercegszöllős, gróf Dégenfeld Sándor Erdőszada, Jakab József Gidófalva, Illés János Atány, Soproni felső ev. egyházmege. Hegedüs és Sándor Debrecen, Szathmáry Sándor Érmihályfalva, Sárkány Sámuel Pilis, Szakál István Lucska, Szabó

Lajos H.-Hadháza, Ágoston Sándor Kórógy, Kismarjai ref. egyház, Antal Károly Felső-Görcsöny, Győri ev. egyház, Reif Pál Budapest, Budapesti evang. egyház-megye, Keresztessy Sámuel Budapest, Budapesti]ref. theol. [akad. tanári kar, Ravasz Árpád Budapest, Csűrös István Budapest, dr. Vécsey Tamás Budapest, Hamar István Budapest, Samu János Budapest, Dombrádi ref. egyház, Tisza-berceli ref. egyház, id. Mednyánszky Gyula Balatonfőkajár, Bizony Ákos Miskolc, Bodor István Rimaszombat, dr. Farkas Imre Kiskúnhalas. 1908-ra: Nyír-egyházai ref. egyház, Fábian János Vác, Dóczi Imre Debrecen. 1908—1909-re: Gonda Béla Budapest, Úrházy Lajos Lovasberény, özv. Balla Lajosné Monor, Dókus László Sátoraljaújhely, Nagy Ferenc Verezegyháza, Molnár Hugó Újvidék. 1909—1910-re: Balás Imre Segesvár. 1905-re: Dömötör László Szeremle (8 K).

5. Pártoló tagoktól évi 6 koronával befolyt 1909-re: dr. Márton Lajos Budapest, Nyír, Téth, Encsencs, Anares, Tisza-Szentmárton, Buj, Kisvarsány, Őr Cserepeskenéz, Piricse felsőszabolcsi egyházmegyei egyházak, Magyar Bertalan Nagydobrány, Petra István Miskolc, Szabó Bertalan Hejőpapi, Mészáros János Ócsa, dr. Márk Ferenc Okány, Zarándi Bertalan Kisgyőr, Bakó Imre, Városhidvég, Farkas Károly Pókakeresztúr, Érmihályfalvai ref. egyház, Gönczy Lajos Székelyudvarhely. 1908-ra: Oros, Ófehértó, Benk, Lórántháza, Berkesz, Lövvő, Nyír-Ibrony, Beszterce, Balsa, Thuzsér, Szakoly, Sényő, Kótaj felsőszabolcsmegyei ref. egyházak. 1907-re: Jákói ref. egyház. 1906—1908-ra: Kopácsapáti ref. egyház. 1908- és 1909-re: Fényoslitkei ref. egyház, Kovács József Szeged, dr. Gidófalvi István Kolozsvár. 1908—1905-re: Frenyó Lajos Eperjes. 1909—1910-re: Antal Lajos Aszár, Bácsfeketehegyi ref. egyház. 1907 és 1908-ra: Pap István Magyar-Berkesz.

6. Károli-alapra: Budapesti közgyűlési perselypénz 142 K 32 f., gróf Tisza István adománya 30 K, Kozma Andor adománya 20 K.

Összesen befolyt 3086.42 korona.

Budapest (IV., Deák-tér 4.), 1909 dec. 1.

Bendi Henrik,
társ. pénztárnok.

Társulatunk t. tagjait tisztelettel fölkérjük, hogy tagsági díjaitak sziveskedjenek minél előbb befizetni.

A Károli-alap gyarapítását bizalommal ajánljuk t. tagtársaink munkás szeretetébe.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság

kiadásában megjelent és

Hornvánszky Viktor főbizományosnál (V., Akadémia bérháza) kapható

Emlékezés Kálvinról

a reformátor születésének 400-dik évfordulójára írták: dr. Antal Géza, dr. Erdős József, dr. Kun Béla, Nagy Károly, B. Pap István és dr. Pruzsinszky Pál.

Ára füzve 5 korona.

Az alapító és rendes tagok 1908/10. évi monográfia illetményének első fele